Rīgas Stradiņa universitāte

Zinātniskie raksti
2010

2010. gada
sociālo zinātņu nozares
pētnieciskā darba publikācijas

Ekonomika
Komunikācija
Socioloģija
Sociālā politika un sociālais darbs
Tiesības
Politika

Rīga
RSU
2011

UDK 3(082)+378.6(474.3)(082)
R 48

Rīgas Stradiņa universitāte. Zinātniskie raksti: 2010. gada sociālo zinātņu nozares pētnieciskā darba publikācijas: Ekonomika. Komunikācija. Politika. Socioloģija. Sociālā politika un sociālais darbs. Tiesības. – Rīga: RSU, 2011. – 356 lpp.

Redkolēģija:

Jānis Gardovskis (vadītājs) – *Dr. habil. med.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Andrejs Vilks (atb. zin. redaktors) – *Dr. iur.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Voicehs Kosidovskis – *Dr. habil. oec.*, profesors,
Nikolaja Kopernika Universitāte, Polija
Deniss Hanovs – *Dr. art.*, asoc. profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Osvalds Joksts – *Dr. habil. iur.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Vilius Ļeonavičus – *Dr. soc.*, profesors,
Vitauta Lielā universitāte, Lietuva
Ando Leps – *Dr. habil. iur.*,
Universitāte Nord, Igaunija
Kristīne Mārtinsone – *Dr. psych.*, docente,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Sandra Mihailova – *Dr. psych.*, asoc. profesore,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Vladimirs Ovčinskis – *Dr. habil. iur.*,
Krievijas Federācijas Konstitucionālā tiesa, Krievija
Ženija Roja – *Dr. med.*,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Leona Stašová – *Dr. art.*, docente,
Hradec Králové Universitāte, Čehijas Republika
Aivars Vētra – *Dr. med.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Lolita Vilka – *Dr. phil.*, asoc. profesores v. i.,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Vladislavs Volkovs – *Dr. sc. soc.*, asoc. profesors,
Daugavpils Universitāte, Latvija

Redakcijas padome:

Inna Dovladbekova – *Dr. oec.*, profesore,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Ilga Kreituse – *Dr. hist.*, profesore,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Ritma Rungule – *Dr. sc. soc.*, asoc. profesore,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Sergejs Kruks – *Dr. sc. inf.*, asoc. profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Aivars Vētra – *Dr. med.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Vija Sīle – *Dr. phil.*, profesore,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Andrejs Vilks – *Dr. iur.*, profesors,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
Tenis Nigulis – Izdevniecības un poligrāfijas daļas vadītājs,
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.
Citējot atsauce obligāta

Atbildīgā redaktore: Aija Lapsa
Redaktori: Inga Lievīte, Regīna Jozauska, Jānis Zeimanis
Tehniskā redaktore: Ilze Reitere
Datorgrafiķe: Ilze Stikāne

© Rīgas Stradiņa universitāte, 2011
Dzirciema ielā 16, Rīgā, LV-1007

ISBN 978-9984-788-96-8
ISSN 1407-9453

Saturs

Ekonomika

Kvalitātes vadības sistēma organizācijās kā efektīgas vadības nodrošināšanas instruments produktivitātes kāpināšanai
Valdis Janovs, Zane Driņķe 5

Jauna termina "pircēju stimulēšana" ieviešana
Irina Lotko 9

Latvijas rūpniecības politika: sākotnējā, esošā, vēlamā
Dainis Zelmenis, Valdis Perlovskis 13

Komunikācija

Latvijas Valsts prezidentu verbālās komunikācijas efektivitātes mērījumi
Zane Šneidere 22

Latvijas mediju blogosfēra: politisko, personisko un korporatīvo blogu funkcijas
Anda Rožukalne, Ruta Siliņa 30

Ētiskie priekšstati 10–12 gadu vecu bērnu jauno mediju lietošanas paradumos
Ilva Skulte 41

Socioloģija

Eidžisma cēloņi un izpausmes Latvijā
Silva Omārova 53

Pensijas vecuma cilvēku aktivitātes nozīme hroniskas slimības trajektorijas vadīšanā
Signe Mežinska 59

Lokālās kopienas digitālo tīklu globālajā telpā
Rasa Šmite 68

Latvijas iedzīvotāju veselības dzīvesstili: individuālās izvēles alternatīvas
Vents Sīlis 79

Latvijas iedzīvotāju medikamentu lietošanas paradumi saaukstēšanās slimību gadījumos
Ieva Salmane-Kuļikovska, Signe Dobelniece, Ritma Rungule 96

Materiālā labklājība kā ģimenes dzīves kvalitātes komponents: bērnu ar īpašām vajadzībām ģimeņu materiālās labklājības raksturojums
Jolanta Millere 110

Mākslas vērtība globalizētajā ekonomikā
Jeļena Budanceva 119

Individuālās biogrāfijas kā sociālās izziņas resurss laikmeta procesu pētniecībā
Maruta Pranka 129

Novērtējuma pētījuma izmantošanas prakse veselības aprūpes politikas veidošanā Latvijā
Anda Laķe 137

Kopienas mediju loma kopienas komunikācijā
Gunta Darbiņa 147

Sociālā politika un sociālais darbs

Iedzīvotāju līdzdalības priekšnoteikumi pašvaldības sociālās politikas veidošanā
Mārtiņš Moors 153

Profesionālā saskarsme ar klientu sociālā darba praksē
Ilvija Razgale 163
HIV infekcijas riska grupas demogrāfisks un sociāli ekonomisks raksturojums Latvijā
Ieva Pranka 171

Tiesības

Ceļu satiksmes organizācijas administratīvi tiesiskās problēmas
Tengizs Džibuti 183
Jauno tehnoloģiju izmantošanas tendences noziegumu novēršanas un apkarošanas jomā
Andrejs Vilks 201
Homoseksualitāte kā vajāšanas iemesls starptautiskās aizsardzības pieteikumā Eiropas Savienībā
Ginta Leimane 208
Mūsdienu tirgus sabiedrība Latvijā un tās ietekme uz noziedzības sociālo prevenciju
Artis Velšs 216
Eiropas Savienības tiesu varas atzaru raksturojošie aspekti
Renāte Fila 223
Kriminālistikas objekts, priekšmets un likumsakarības, kriminālistikas jēdziens
Aigars Evardsons 229
Nodokļu maksātāja labticības prezumpcija
Milana Beļeviča 234
Elektroniskās veselības kartes sistēmas kā e-Veselības sastāvdaļas tiesiskās reglamentācijas nepieciešamība
Agnese Gusarova 241
Pacientu tiesību aizsardzība Latvijā: aptiekas apmeklētāju izpratne par savām tiesībām
Vita Ozoliņa, Elita Poplavska 252

Politika

Partiju publiskā diskursa intertekstualitāte
Ilze Dzalbe 266
Etnisko un lingvistisko faktoru ietekme uz iedzīvotāju politisko orientāciju Latvijā laika periodā no 1996. gada līdz 2008. gadam
Elīna Vikmane, Ilga Kreituse 277
Latvijas ārpolitiskais diskurss ekonomiskās krīzes apstākļos 2009. gadā
Māris Cepurītis 285
Militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbība Latvijā: kravu pārvadājumu uz Afganistānu piemērs
Māris Andžāns 303
Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojums medijos: latviešu un krievu valodā iznākošo laikrakstu salīdzinājums
Simona Gurbo, Sintija Feodorova 311
Pasaules ekonomiskās krīzes ietekme uz dominējošiem diskursiem: Ķīnas Tautas Republikas un Amerikas Savienoto Valstu attiecību piemērs
Mārtiņš Daugulis 322
Sadarbība ar naidīgu varu un mazas valsts suverenitāte: Latvijas politiskās elites sadarbība ar PSRS 1940. gada jūnijā–jūlijā
Daina Bleiere 328
Taivānas vadošais politiskais diskurss attiecībā uz Ķīnas Tautas Republiku ekonomisko izaicinājumu laikā
Jeļena Staburova, Anna Sedova 341
Ķīniešu vārds "krīze" starptautiskajā politiskajā diskursā un tā interpretācijas problēma
Una Aleksandra Bērziņa 349

Autoru alfabētiskais rādītājs 356

Kvalitātes vadības sistēma organizācijās kā efektīgas vadības nodrošināšanas instruments produktivitātes kāpināšanai

Valdis Janovs [1,2]***, Zane Driņķe*** [3,4]

[1] *SIA Janne, Latvija*
[2] *Biznesa augstskola Turība, Latvija*
[3] *SIA Antti, Latvija*
[4] *Latvijas Universitāte*

Kopsavilkums

Raksta mērķis ir izvērtēt kvalitātes pārvaldības modeļa ieviešanas priekšrocības privātajā sektorā kā efektīvu vadības instrumentu konkurētspējas palielināšanai, finanšu un personāla resursu optimizācijai, racionāli izmantojot esošos organizācijas resursus.

Darbā ir apskatīti populārākie kvalitātes vadības sistēmas standarti un modeļi. Par pamatu darba analīzei kā galvenie konkurētspējas ietekmējošie faktori ir apskatīti kvalitātes vadības sistēmu elementi un metodoloģija, lai uzsvērtu to priekšrocības un veicinātu izpratni vadības līmenī.

Rakstā ir izmantota grafiskā, analīzes un salīdzinošā pētījuma metode.

Darba nobeigumā ir izdarīti secinājumi un izvirzīti priekšlikumi par kvalitātes vadības sistēmas ieviešanu privātajā sektorā kā efektīgas vadības nodrošināšanas instrumentu, kā arī konkurētspējas palielināšanas ietekmējošu faktoru produktivitātes kāpināšanai.

Atslēgvārdi: kvalitātes pārvalde, ISO, kvalitāte, konkurētspēja, sistēmisks, produktivitāte, efektivitāte.

Ievads

Mūsdienu globalizācijas apstākļos kvalitātes izpratne un kvalitātes vadība ir kļuvusi par neatņemamu biznesa pasaules sastāvdaļu. Rakstā tiks apskatīti populārākie kvalitātes vadības sistēmas standarti un modeļi. Modeļiem un standartiem ir dažādi vērtēšanas kritēriji un principi, taču tiem ir vienots mērķis – atbalstīt konkurētspējīgu, sabalansētu un ilgtspējīgu organizācijas attīstību. Raksta mērķis ir izvērtēt visaptverošās kvalitātes vadības sistēmas metodoloģijas pielietojuma priekšrocības privātā sektora organizācijās.

Pētījuma metodoloģiskais pamats ir ārvalstu un Latvijas zinātnieku darbi, mūsdienu autoru darbi un publikācijas periodikas izdevumos "Kapitāls", "Kvalitāte", kas sniedz ieskatu jaunākajā informācijā par tendencēm kvalitātes vadības sistēmas jomā un informē par novitātēm kvalitātes vadībā, Latvijas Kvalitātes asociācijas publicētie dati un pārskati, kā arī Starptautiskās standartizācijas organizācijas veiktā statistika un pētījumi.

Kvalitātes vadības sistēma ir vērsta uz efektīvu resursu izlietošanu un produktivitātes paaugstināšanu no katras ieguldītās vienības. Sistēmas elementi nekad nav pabeigts process, bet gan ir organizācijas

pilnveidošanas mehānisms. Mūsdienu biznesa vidē nav vienotu standartu vai modeļu, kas nodrošinātu organizācijas attīstību un efektīvu esošo resursu izmantošanu.

Autori secina, ja organizācijas darbība tiek balstīta uz iepriekšminētajiem principiem, tā nodrošina ilgtspējīgu darbību un rada kvalitatīvu produktu vai pakalpojumu. Esošajā kvalitātes modeļu pieeju pārpilnībā ir svarīgi nenovirzīties no mērķa ieviest kvalitātes vadības sistēmu organizācijā kā efektīgas vadības nodrošināšanas instrumentu produktivitātes kāpināšanai.

Kvalitātes vadības modeļi Latvijā un pasaulē

Mūsdienu izpratni par kvalitāti nosaka visas kvalitātes izpausmes formas, un to pieņemts saukt par visaptverošu kvalitāti. Klientu vēlmju apmierināšana kļūst par pašu svarīgāko kvalitātes rādītāju, un šodien neviens vairs neapšauba, ka kvalitāte ir veselīgas konkurences pamatā. Pirms 50 gadiem tika izstrādāti visaptverošās kvalitātes pārvaldības (*Total Quality Management*) principi. Mūsdienu intensīvās konkurences un ekonomiskās, sociālās depresijas apstākļos mazo un vidējo uzņēmumu iespējas izdzīvot samazinās. Tas nozīmē, ka ir jāpievērš uzmanība iekšējo procesu sakārtošanai, darbību optimizēšanai. Visaptverošās kvalitātes pārvaldība (turpmāk tekstā – TQM) piedāvā vadības elementus, kuri ir iestrādāti dažādās kvalitātes vadības sistēmās, standartos. Bet, pirms ieviest kādu no vadības sistēmām, ir jāveic organizācijas pašnovērtējums. Japāna bija pirmā, kas parādīja visai pasaulei, ko var panākt samērā īsā laika posmā, izmantojot TQM visu uzņēmējdarbības norišu sakārtošanā. Vairākas nozares tādā veidā aizsteidzās priekšā vadošajiem pasaules uzņēmumiem, rosinot arī tos īstenot kvalitātes sistēmas ieviešanu savos uzņēmumos. Tātad kvalitātes statusu nosaka patērētāju un klientu attieksme pret piedāvātajām lietām un pakalpojumiem. Vēl joprojām pasaulē turpinās diskusija par kvalitātes jēdzienu, tā piepildījumu un realizācijas iespējām organizācijās. Latvijā kvalitātes jēdziens un izpratne vadības līmenī ir neskaidrs un neviennozīmīgi vērtēts.

Kvalitātes vadības modeļus var nosacīti iedalīt šādās grupās:

- starptautiski atzīti modeļi, kuri tiek lietoti biznesa, valsts pārvaldes un nevalstiskajā sektorā, piemēram, ISO 9001:2000 (ISO – *International Organization for Standardization*), EFQM izcilības modelis (*European Foundation for Quality Management Excellence Model*);
- starptautiski atzīti modeļi, kuri tiek izmantoti valsts pārvaldē, piemēram, KNS (CAF – *Common Assessment Framework*);
- atsevišķu valstu izstrādāti un aprobēti modeļi, piemēram, KVIK (Dānija – *Kvalitetsværktøj til udvikling af Innovation og* Kompetence – kvalitātes instruments inovāciju un kompetences attīstībai), klientu hartas (Nīderlande);
- atsevišķām jomām izstrādāti modeļi, piemēram, LVS EN ISO/IEC 17025.

Vislielākais reģistrēto ISO sertifikātu skaits ir desmit pasaules valstīs: Ķīnā, Itālijā, Japānā, Spānijā, Lielbritānijā, ASV, Vācijā, Indijā, Francijā un Austrālijā.

Kopš 1996. gada Latvijā tiek ieviestas dažādas kvalitātes vadības sistēmas [2]:

- ISO 9001:2000 – kvalitātes pārvaldības sistēma;
- ISO 14001:2004 – vides pārvaldības sistēma;
- OHSAS 18001:1999 – darba vides un arodveselības pārvaldības sistēma;
- ISO 22000:2005 – pārtikas nekaitīguma un drošuma sistēma.

Izvērtējot teorētiskās nostādnes, visaptveroša kvalitātes vadība ir organizācijas kultūra, kuru raksturo šādi principi:

- augstākās vadības ieinteresētība nepieciešamās kvalitātes līmeņa sasniegšanā;
- organizācijas darbības fokusēšana uz ārējo un iekšējo klientu;
- personāla apzināta līdzdalība kvalitātes pilnveidošanā un nepārtrauktā uzlabošanā;
- personāla izglītošana;
- procesu pieeja – uz faktiem par darbību balstīta procesu vadība;
- uz faktiem balstītu lēmumu pieņemšana.

Autori secina, ja organizācijas darbība tiek balstīta uz iepriekšminētajiem principiem, tā nodrošina kvalitatīvu darbību, rada efektivitāti jebkuros uzņēmumā notiekošajos procesos, tā paaugstinot produktivitāti.

Kvalitātes pārvaldības sistēma organizācijās kā efektīvas vadības nodrošināšanas instruments

Lai nodrošinātu ilgtspējīgu organizācijas darbību, autori secina, ka nav nepieciešams obligāti ieviest kādu no standartu sistēmām (piemēram, ISO). Efektivitātes nodrošināšanai ir iespējams izmantot kvalitātes pārvaldības sistēmas metodoloģiju, kurā būtu ietverti vairāki elementi.

1. Informācijas tehnoloģiju optimāla izmantošana, orientējoties uz esošo resursu izmantošanu un pilnveidi.
2. Personāla kompetenču izveide, novērtēšana, personāla vadības audita izstrāde. Par kompetencēm tiek dēvētas cilvēka spējas, zināšanas un prasmes, kas savukārt tiek sadalītas pamatgrupās, kuras sastāv jau no sīki definētiem konstruktiem jeb īpašībām. Kompetenču modelis ir konkrētajam amatam vai amatu grupai atbilstošo kompetenču uzskaitījums – vispārēji akceptēts tādu zināšanu, prasmju, iemaņu, izturēšanās modeļu un īpašību kopums, kas palīdzēs ikvienam darbiniekam veikt savu darbu, cik vien labi iespējams, un nodrošinās pamatu individuālajam novērtējumam un attīstībai. Savukārt vadības kompetencē ietilpst personāla novērtēšana un audita izstrāde, balstoties uz katra darbinieka produktivitātes mērījumiem.
3. Procesu vadība. Tas parāda, kā organizācija identificē, vada un uzlabo tās galvenos procesus, kuri ir vērsti uz funkciju izpildi. Galvenais aspekts ir procesu vadība, lai realizētu iestādes stratēģiju un politiku, kas pilnībā apmierinātu klientu un citu ieinteresēto pušu vajadzības un radītu papildu vērtību. Kritērijs pievērš uzmanību inovācijām un modernizācijai. Minētā kritērija atslēgvārdi ir procesi un uz klientu vērsti pakalpojumi. Šī kritērija izpildē svarīga ir procesu savstarpējā vadība; jāatzīst, ka sekmīgai izpildei organizācijas darbības procesam ir nepieciešams tā definētājs un realizētājs, uzraudzība, pārskats, mērījumi, ieviešana un izpratne, ieguldījums mērķa sasniegšanā, kas norāda, ka procesam, kas ir dokumentēts, bet nav realizējams, nav nekādas nozīmes, jo ir jābūt procesu un sistēmas izpratnei.
4. Vadītājs kā līderis organizācijas produktivitātes kāpināšanai. Šis kritērijs skaidri norāda, ka organizācijas vadītājam ir jābūt līderim, kurš formulē un īsteno misiju, vīziju un vērtības, kas nepieciešamas organizācijas ilgtermiņa attīstībai. Līderis ir arī tas, kas nodrošina saikni starp organizāciju un sabiedrību. Šis kritērijs apskata vadītāja darbību divās dimensijās – iekšējā dimensija ir vērsta uz organizācijas vadības sistēmas izveidošanu un darbinieku motivēšanu, savukārt ārējā dimensija saistīta ar vadītāja pienākumiem sadarboties ar ieinteresētajām pusēm.

Autori secina, ja tiek ievēroti minētie principi un tiek izmantota kvalitātes vadības sistēmas metodoloģija, organizācija var kāpināt produktivitāti un palielināt konkurētspēju.

Kvalitātes nodrošināšanas un vadības izmaksu pārzināšana, uzskaitīšana un vadīšana ir viens no nozīmīgākajiem procesiem, veidojot organizācijas mērķus un politiku, jo iespēja samazināt kvalitātes izmaksas rada iespēju samazināt produkta cenu un iegūt papildu peļņu uz ietaupījuma rēķina.

Secinājumi un rekomendācijas

1. Kvalitātes izpratnei ir būtiska nozīme konkurētspējas palielināšanai privātā sektora organizācijās.
2. Lai nodrošinātu nepārtrauktu attīstību, organizācijām jāveic pašnovērtējums, izmantojot TQM filozofiju.

3. Autori uzskata, ka kvalitātes nodrošināšana ir viens no svarīgākajiem faktoriem krīzes apstākļos un tautsaimniecības izaugsmes veicināšanā.
4. Pasaulē palielinās uzņēmumu skaits, kas ievieš dažādas kvalitātes vadības sistēmas, tomēr Latvijā šī tendence atpaliek. Kā piemēru ražošanas efektīvai nodrošināšanai var minēt 10 pasaules valstis, kurās ir vislielākais kvalitātes vadības sistēmu sertifikātu skaits. Tas nozīmē, ka pareizi ieviesta sistēma ir efektīva un nodrošina ilglaicīgu attīstību.
5. Tā kā Latvijā ir liels mazo un vidējo uzņēmumu īpatsvars no kopējā uzņēmumu skaita, jāpievērš uzmanība efektivitātes pašnovērtējumam un jāveicina kvalitātes vadības sistēmas metodoloģijas ieviešana uzņēmumos.
6. Nodrošinot kopējo kvalitātes vadību Latvijas uzņēmējdarbības vidē, tiek panākta vienota izpratne par organizācijas mērķiem, un tas veicina valsts konkurētspēju starptautiskajā vidē un palielina produktivitāti.

Quality Management System in Organisations as an Instrument Ensuring Effective Governance and Increased Productivity

Abstract

The aim of the article is to analyse advantages of comprehensive quality management model in private and public sector. This thesis considers the most popular quality management system standards and models. These models and standards have different assessment criteria and principles, but they have a single aim – to support competitive, balanced and prospective corporate development. Tasks to achieve the aim are to analyse the comprehensive quality management elements and application potential in an entity; Latvian and European tendencies to introduction of quality management systems; introduction of ISO standards to the private sector.

There is the lack of the single quality management standard in the world which can be equally applied to all entities. It is a positive fact because entities can choose themselves which model to implement in their own structures. However, the supreme management is highly interested in the process. If management of an entity does not take any initiative, no results will be seen. The authors in their thesis have considered advantages and disadvantages of the quality management systems, which are similar and different for all entities.

Finally, conclusions are made and suggestions proposed about quality management system introduction to the private sector as an instrument for ensuring effective governance as well as a factor to increase general productivity and competiveness.

Keywords: Total Quality Managment, ISO, quality, competiveness, systemic, productivity, effectiveness.

Literatūra

1. Dale B. G. Managing quality. – 4th ed. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2002. – P. 519.
2. Latvijas Kvalitātes asociācija. Par vadības sistēmām // http://www.lka.lv/index.php?module=Articles&cat_id=12&view=list (sk. 07.06.2010.).
3. Pētījums par Latvijas kvalitātes nodrošināšanas politikas attīstības veicināšanu. – Rīga: Latvijas Universitāte, 2006. – 89. lpp.
4. Pildavs J. Kvalitātes vadīšanas teorijas pamati. – Rīga: Kamene, 2004. – 56. lpp.
5. Putns D. ISO 9001:2000 standarta interpretācija // Kvalitāte, 2001; (1): 3l.
6. Ministru kabinets. Kvalitātes vadības modeļi // http://www.mk.gov.lv/lv/valsts-parvaldes-politika/kvalitates-vadibas-sistema/Kvalitates-vadibas-modeli/ (sk. 07.06.2010.).

Jauna termina "pircēju stimulēšana" ieviešana

Irina Lotko

Rīgas Starptautiskā ekonomikas un biznesa administrācijas augstskola, Latvija

Kopsavilkums

Viens no galvenajiem pētījuma objektiem mūsdienās ir pircējs un pārtikas lielveikali. Šis secinājums autorei radās, veicot speciālu pētījumu no 2008. gada septembra līdz 2009. gada aprīlim Rīgā.

Atbilstoši ekonomikas attīstības tendencēm tirgzinības (mārketinga) teorijā pēc metožu veidu svarīguma pakāpes patēriņa tirgū var izdalīt četrus posmus.

Pirmais posms: no 1991. gada līdz 1994. gadam. Priekšplānā tiek izceltas šādas pārdošanas metodes: reklāma; pārdošana par zemām un mērenām cenām.

Otrais posms: no 1994. gada līdz 1998. gadam. Tiek izcelta produkcijas virzīšana par zemām un mērenām cenām; reklāmas veidi; individuālais reklāmas elements.

Trešais posms: no 1999. gada līdz 2008. gadam. Tiek izceltas realizācijas stimulēšanas, produktu virzīšanas tirgū metodes.

Ceturtais posms. Pētot situāciju valstī, raksta autore pamatoti uzskata, ka no 2008. gada ir izdalāms ceturtais posms, kur priekšplānā būtu izvirzītas pircēju pirkšanu stimulējošās metodes. Šajā posmā aktuālas ir arī realizācijas stimulēšanas, produktu virzīšanas tirgū metodes.

Ar katru gadu pārdošanas metodes kļūst arvien sarežģītākas un daudzveidīgākas atbilstoši tehnoloģiju sasniegumiem un ņemot vērā valsts ekonomisko situāciju, kā arī iedzīvotāju pirktspēju. Tamdēļ pētījuma autore uzskata, ka šī pētījuma priekšlikums būtu atspoguļojams arī speciālās un mācību literatūras izdevumos.

Atslēgvārdi: akcijas, pircēji, tirgzinība, mārketings, pircēju stimulēšana, pārdošanas metodes.

Ik pa laikam ir nepieciešams atskatīties pagātnē, novērtēt pašreizējo situāciju un mēģināt prognozēt, kas ir gaidāms nākotnē, kādas jaunas tendences un izmaiņas varētu būt tirgzinībā.

Ar šādu mērķi tika izstudēta speciālā un mācību literatūra, kas bija izdota Latvijā no 1992. gada līdz 2006. gadam (sk. 1. tab.).

Pētīto autoru speciālajā un mācību literatūrā (sk. 1. tab.) ir manāmas krasas izmaiņas metožu piedāvājumā atbilstoši valsts ekonomikas attīstības tendencēm.

Aplūkosim piemērus. J. Beļčikova un V. Praudes grāmatas "Mārketings" 1992. gada izdevumā atbilstoši saimniekošanai tirgus apstākļos tiek piedāvāts tolaik aktuāls paņēmiens – pārdošana par zemām un mērenām cenām un reklāma [1, 35. lpp.].

J. Beļčikova un V. Praudes grāmatas "Mārketings" 1994. gada izdevums izdots laikā, kad Latvijas ekonomikā notikušas ļoti lielas pārmaiņas – parādījusies stabila nacionālā valūta, praktiski beidzies privatizācijas process tirdzniecībā. Autori uzsvēra, ka tajā laikā firmas ne vienmēr izmantoja mārketingu, pieņemot vadīšanas lēmumus. Tomēr mārketinga aktualitāte, attīstoties tirgus attiecībām, palielinājās. Šajā izdevumā bija iekļautas tādas metodes, kuras bija aktuālas 1994. gadā, proti, produkcijas virzīšana

tirgū pa zemām [2, 15. lpp.] un mērenām cenām [2, 16. lpp.] un reklāma kā komunikatīvā sakaru izpausme un varens pircēju rīcības motivācijas ietekmēšanas instruments [2, 264. lpp.]. Izdevumā tika izcelti reklāmas veidi, kuri jau bija izmantoti tirdzniecības praksē tajā periodā: reklāmas ievietošana avīzēs, žurnālos, avīžu pielikumos, TV, radio, uz ielām (afišas, izkārtnes), pasta sūtījumos, uz suvenīriem, kalendāros, sērkociņu kārbiņās, katalogos u. tml. Tika akcentēta uzmanība uz individuālo preces elementu: iesaiņojumu, kvalitāti un preču zīmi.

1. tabula. Analizētās grāmatas.
Analysed books.

Nr. p. k.	Autors	Izdevuma nosaukums	Izdošanas gads
1.	J. Beļčikovs, V. Praude	Mārketings	1992
2.	J. Beļčikovs, V. Praude	Mārketings	1994
3.	A. Višņevska, J. Verbickis	Mārketinga darbības pamati	1998
4.	J. Beļčikovs, V. Praude	Mārketings	1999
5.	J. Ē. Niedrītis	Mārketings	2001
6.	L. Bahmane	Mārketinga pamati	2002
7.	Izglītības un zinātnes ministrijas apstiprināts mācību līdzeklis	Tirgzinības pamati	2002
8.	J. Ē. Niedrītis	Mārketings	2005
9.	V. Praude, J. Šalkovska	Mārketinga komunikācijas	2005
10.	I. Akuličs, L. Klimčeņa	Praktiskais mārketings	2005
11.	V. Praude, J. Šalkovska	Mārketinga komunikācijas	2006

Savukārt 1999. gada J. Beļčikova un V. Praudes grāmatas "Mārketings" izdevumā tika konstatētas jaunas preču realizācijas stimulēšanas un produktu virzīšanas tirgū metodes, kuras nebija atspoguļotas 1994. gada izdevumā. 1999. gada izdevumā autori centās "cieši saistīt teoriju ar praksi" un uzsvēra to, ka "praksē lēmumi jāpieņem, ņemot vērā teorētiskās zināšanas" [3, 12. lpp.].

Grāmatas tapšanas laikā 1999. gadā valstī bija izveidojusies šāda situācija: "palielinājās konkurence iekšējā un ārējā tirgū. Tika dibināti jauni uzņēmumi: daļa no tiem drīz vien pazuda, nespēdama izturēt spēcīgo konkurenci; citi auga un iekaroja stabilu vietu vietējā tirgū. Ļoti svarīga nozīme tajos sarežģītajos ekonomiskajos apstākļos cīņai par patērētāju loka paplašināšanu bija mārketinga zināšanām" [3, 11. lpp.].

V. Praudes un J. Šalkovskas 2006. gada izdevumā bija minēts, ka grāmatas uzrakstīšanas laikā vietējie uzņēmumi vēl nepietiekami strādāja pēc mārketinga principiem un koncepcijām, jo šim nolūkam ir nepieciešamas ne tikai zināšanas, kā pārdot produktu, bet arī jāzina produktu (preces) iespējamie ceļi no ražotāja līdz patērētājam [8, 9. lpp.].

Izpētītā speciālā un mācību literatūra par 1998.–2006. gadu speciālistiem tirdzniecības praksē piedāvā lietot šādas metodes: preces (produktu) virzību, preces (produkta) noieta stimulēšanu, preču (produktu) realizācijas stimulēšanu, preces (produkta) virzīšanu tirgū, pirkumu veicināšanu, pārdošanas veicināšanu.

Jāsecina, ka ar katru gadu pārdošanas metodes kļūst arvien daudzveidīgākas un aktuālākas un speciālās un mācību literatūras autori cenšas tās atspoguļot savos izdevumos. Pārdošanas metodes tiek iekļautas gan tirgzinības, gan mārketinga, gan mārketinga komunikāciju izdevumos.

Lai arī valsts ekonomikā ir notikušas būtiskas pārmaiņas, mārketinga un pārdošanas speciālisti joprojām turpina praksē lietot 1998.–2006. gadā minētās metodes. Pēc situācijas novērtēšanas speciālistiem ir vērts padomāt, vai visas metodes ir efektīvas un vai pašreizējos apstākļos tām ir jūtami rezultāti? Pētījumu rezultāti pierāda, ka iepriekš minēto metožu izmantošana ir efektīva ekonomikas pārmaiņu periodā, lielas konkurences apstākļos, valsts ekonomiskās stabilitātes apstākļos, bet to lietošana valsts ekonomiskās krīzes apstākļos nav visai efektīva. Kāpēc? Tāpēc ka tradicionālās pārdošanas metodes ekonomiskās krīzes apstākļos zaudē savu efektivitāti. Tādēļ ir nepieciešams radīt un lietot tirdzniecības

praksē jaunas metodes un paņēmienus, kuras varētu būt arī netradicionālas. Viena no tādām teorijā piedāvātajām un praksē jaunajām netradicionālajām metodēm varētu būt pircēju stimulēšana, jo valsts ekonomiskās krīzes apstākļos tirgzinības teorijā un pārdošanas praksē pēc datu analīzes aktuāls kļūst jautājums par pircēju stimulēšanas nepieciešamību kā šajā brīdī visefektīvāko metodi.

Termins "pircēju stimulēšana" tika izvēlēts, ne tikai balstoties uz Rīgas pārtikas lielveikalos veikto mārketinga aktivitāšu pētījumu rezultātiem, bet arī balstoties uz 2001. gada J. Niedrīša izdevumā izceltajiem vārdiem, ka "pārdošanas stimulēšanas, veicināšanas un produktu virzīšanas tirgū metodes **stimulē pircējus veikt pirkumus**" [4, 226. lpp.]. Tikai tajā periodā šis termins vairs netika izmantots nevienā izdevumā un tam nebija praktiskas lietošanas pamatojuma.

Pētījuma autore pamatoti uzskata, ka šīs metodes lietošanas atbilstošākais laiks ir sācies tieši ekonomiskās krīzes periodā, kad pārtikas lielveikalu praksē citas metodes nav visai efektīvas, tādēļ priekšplānā ir jāizvirza pircēju stimulējošās metodes. Šis termins ir jāievieš arī tirgzinības teorijā.

Jauna termina "pircēju stimulēšana" ieviešanas pamats ir šāds:

- 2008. gada beigās valstī ir sākusies ekonomiskā krīze;
- augsts bezdarba līmenis [13];
- iedzīvotāju ienākumu samazinājums [14], līdz ar to zema pirktspēja;
- straujš uzņēmumu skaita samazinājums maksātnespējas dēļ [15];
- īss pārtikas produktu glabāšanas laiks.

Pēc Latvijas Statistikas ikmēneša biļetena datiem 2008. gada pirmajā pusgadā, salīdzinot ar 2007. gada pirmo pusgadu, kopējais mazumtirdzniecības apgrozījums samazinājās par 3%. Lielākais kritums bijis pārtikas preču mazumtirdzniecībā – par 5,1%. 2008. gada jūnijā, salīdzinot ar 2007. gada jūniju, mazumtirdzniecības apgrozījums sarucis par 8,3%. Salīdzinot ar 2009. gada I ceturksni, pēc darba (tirdzniecības) dienu skaita izlīdzinātiem datiem 2010. gada I ceturksnī apgrozījuma kritums bija 12,5%. Par 11,9% samazinājies pārtikas preču mazumtirdzniecības apjoms [16].

Šādā situācijā kļūst arvien grūtāk realizēt preces, tādēļ arvien vairāk saasinās produktu realizācijas problēma.

Pārtikas lielveikaliem ir jārod atbilde:

- kādā veidā un ar kādiem paņēmieniem pārdot pārtikas produktus;
- kā izdzīvot konkrētajā situācijā;
- kā gūt peļņu?

Izveidojusies situācija mazumtirdzniecības nozarē, kas skar tieši pārtikas lielveikalus, pierāda izvēlētā termina "pircēju stimulēšana" ieviešanas nepieciešamību un tā aktualitāti.

Secinājumi

Atbilstoši ekonomikas attīstības tendencēm tirgzinības (mārketinga) teorijā pēc metožu veidu svarīguma pakāpes patēriņa tirgū var izdalīt četrus posmus.

1. No 1991. gada līdz 1994. gadam. Priekšplānā tiek izceltas šādas pārdošanas metodes: reklāma; pārdošana par zemām un mērenām cenām.
2. No 1994. gada līdz 1998. gadam. Tiek izcelta produkcijas virzīšana par zemām un mērenām cenām; reklāmas veidi; individuālais reklāmas elements.
3. No 1999. gada līdz 2008. gadam. Tiek izceltas realizācijas stimulēšanas, produktu virzīšanas tirgū metodes.
4. Pētot situāciju valstī, raksta autore pamatoti uzskata, ka no 2008. gada ir izdalāms ceturtais posms, kur priekšplānā būtu izvirzītas pircēju pirkšanu stimulējošās metodes. Šajā posmā aktuālas ir arī realizācijas stimulēšanas, produktu virzīšanas tirgū metodes.

Ar katru gadu pārdošanas metodes kļūst arvien sarežģītākas un daudzveidīgākas atbilstoši tehnoloģiju sasniegumiem, ņemot vērā valsts ekonomisko situāciju, kā arī iedzīvotāju pirktspēju. Tamdēļ pētījuma autore uzskata, ka šī pētījuma priekšlikums būtu atspoguļojams arī speciālās un mācību literatūras izdevumos.

Justification of New Term "Stimulate Buyers"

Abstract

Justification of new terminology that stimulates buyers research.

The most important research objects are our buyers and Grocery Supermarkets nowadays. The conclusion is based on a number of researches performed in Latvia from September, 2008 to April, 2009 in the capital city Riga.

Depending on the economic development trends, the marketing theory concerning consumer market may be divided into below mentioned stages taking into account the type of method of the level of significance.

The first stage (1991–1994): below sales methods were set in the foreground: advertising; sale at low and moderate prices.

The second stage (1994–1998): merchandising at low and moderate prices was set forth; advertising types, individual advertising elements.

The third stage (1999–2008): sale promotion and merchandising methods set forth.

The fourth stage: studying the situation in the state, the author of the Paper reasonably believes that the fourth stage may be marked from 2009, where the buyers' purchase incentive method might be set forth as the foreground. Sale promotion and merchandising methods are also relevant for this stage.

From year to year sale methods have become more and more complex and authors of special literature and study materials try to reflect that in their publications.

Literatūra

1. Beļčikovs J., Praude V. Mārketings. – 1. izd. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1992. – 281 lpp.
2. Beļčikovs J., Praude V. Mārketings. – 3. pap. izd. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1994. – 301 lpp.
3. Beļčikovs J., Praude V. Mārketings. – 2. pap. izd. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1999. – 558 lpp.
4. Niedrītis J. Mārketings. – Rīga: Biznesa augstskola "Turība", 2001. – 272 lpp.
5. Niedrītis J . Mārketings. – Rīga: Biznesa augstskola "Turība", 2005. – 407 lpp.
6. Pārdošanas vadība: Tālmācību studiju kurss. Kursa autors MBA Jānis Straumēns. – Rīga: BVK, 2006. – 247 lpp.
7. Praude V., Šalkovska J. Mārketinga komunikācijas I. – Rīga: Vaidelote, 2005. – 484 lpp.
8. Praude V., Šalkovska J. Mārketinga komunikācijas II. – Rīga: Vaidelote, 2006. – 453 lpp.
9. Tirgzinības pamati: Mācību līdzeklis / Rec. I. Geipele [Atļāvusi lietot Izglītības un zinātnes ministrija profesionālai izglītībai]. – Rīga: JUMAVA, 2002. – 305 lpp.
10. Višņevska A., Verbickis J. Mārketinga darbības virzieni. – Rīga: Latvijas Tautsaimniecības vadītāju un speciālistu Valsts institūts, 1998. – 66 lpp.
11. Darba autores personīgais pētījums:
    - Rīgas pārtikas lielveikalu apsekojums un novērojumi no 25.04.2008. līdz 28.08.2008.;
    - no 1992. gada līdz 2008. gada septembrim izdotās teorētiskās un mācību literatūras pētījums;
    - rakstu atlase preses izdevumos no 2001. gada līdz 2008. gada septembrim;
    - veikalu tīklu interneta mājas lapu apskate 2008. gada septembrī.
12. 4th International Conference "Information Society and Modern Business". Lotko I. Use of buyer stimulating methods in Rīga grocery supermarkets. Drafting of new methods // www.ba.lv/tools/download.php?name=Pogramme_Ventspils // http://docs.google.com/gview?a=v&q=cache:VctzFhdq5J8J:www.ba.lv/tools/download.php%3Fname%3DPogramme_Ventspils_14-16_May_2009.pdf+Irina+Lotko&hl=lv&gl=lv (sk. 16.05.2009.).
13. Nodarbinātības valsts aģentūra. NVA apkopotie dati par bezdarbnieku skaitu // http://www.nva.gov.lv/index.php?cid=6#bezdarbs (sk. 07.04.2010.).
14. Latvijas Centrālā statistikas pārvalde. Mēneša vidējā bruto darba samaksa // http://www.csb.lv/csp/events/csp/events/csp/events/csp/events/?mode=arh&period=08.2009&cc_cat=471&id=9454.
15. Lursoft statistika par likvidētiem uzņēmumiem // http://www.lursoft.lv/stat/ur_stat_425.html.
16. Latvijas Centrālā statistikas pārvalde. Par mazumtirdzniecības apgrozījumu 2010. gada martā // http://www.csb.lv/csp/events/csp/events/?mode=arh&period=04.2010&cc_cat=472&id=11978 (publicēts 30.04.2010.).

Latvijas rūpniecības politika: sākotnējā, esošā, vēlamā

Dainis Zelmenis, Valdis Perlovskis

Rīgas Stradiņa universitāte, Eiropas studiju fakultāte, Reģionālās ekonomikas un biznesa katedra, Latvija

Kopsavilkums

Rūpniecībai ir īpaša un ļoti svarīga vieta ikvienas valsts ekonomikā. Protams, arī Latvijā. Tieši tāpēc ikviena valsts cenšas iekļaut tās ekonomiskajā politikā arī rūpniecības politiku. Diemžēl Latvija to izdarīja salīdzinoši nesen. Tikai pēc tam, kad Latvija 2004. gada maijā kļuva par Eiropas Savienības dalībvalsti, tā sāka izvērtēt savu līdzšinējo rūpniecisko attīstību un veidot vairāk vai mazāk konsekventu rūpniecības attīstīšanas politiku. Ir jākonstatē, ka pirmos 15 savas neatkarīgās attīstības gadus Latvija sekoja Starptautiskā valūtas fonda ekspertu grupas "Vašingtonas konsenss" neoliberālajām rekomendācijām, kas pazīstamas ar nosaukumu "šoka terapija", tik burtiski, ka par kaut kādiem sistemātiskiem un mērķtiecīgiem soļiem jaunās neatkarīgās valsts rūpniecības politikas veidošanā vispār nebija runas. Tieši tāpēc no padomju perioda pārmantotā rūpniecība tika noniecināta, bet valstij piederošie rūpniecības uzņēmumi tika privatizēti nepārdomāti, nevajadzīgi steidzīgi un līdz ar to – ekonomiski neefektīvi. Tā rezultātā Latvija no agrāk rūpnieciski ļoti attīstītas valsts kļuva par valsti, kuras rūpniecība spēj saražot vien preces, kurām pārsvarā ir zema pievienotā vērtība. Latvijas ārējās tirdzniecības bilance 1995. gadā kļuva negatīva un ir tāda arī šodien.

Tieši tāpēc Latvijai ir ļoti nepieciešams pārvērtēt tās līdzšinējo rūpniecības attīstīšanas politiku. Vispirms Latvijai būtu jākļūst mazāk atkarīgai no importētajām rūpniecības precēm, kas ļautu tai nostabilizēt tās ārējās tirdzniecības bilances pozitīvo saldo. Nākamais rūpniecības politikas uzdevums būtu veicināt uz eksportu orientētas rūpniecības radīšanu un tādu rūpniecības uzņēmumu izveidošanu, kas spētu ražot produkciju ar augstu pievienoto vērtību. Jā, tas var prasīt gadus, varbūt pat desmitgades, bet Latvijai nav cita ceļa, ja tā vēlas kļūt par modernu, rūpnieciski attīstītu valsti.

Atslēgvārdi: ekonomiskā politika, rūpniecības politika, liberālisms, neoliberālisms, monetārisms, keinsiānisms.

Ievads

Rūpniecībai ir īpaša vieta ikvienas attīstītas valsts ekonomikas struktūrā, jo tajā tiek ģenerēta ievērojama valsts kopprodukta daļa, tā apgādā vietējo tirgu ar precēm, kuras nav jāiepērk ārzemēs, bet ar saviem eksporta ienākumiem tā līdzsvaro valsts ārējās tirdzniecības bilanci. Rūpniecība dod darbu ievērojamai daļai savas valsts ekonomiski aktīvo iedzīvotāju. Tāpēc sekmīgas rūpniecības esamībā ir ieinteresēta ikviena attīstīta mūsdienu valsts. Latvija šajā ziņā nav izņēmums. Līdz ar to rūpniecības politikai ir svarīga vieta Latvijas valsts ekonomiskajā politikā.

Darba mērķis

Parādīt problēmas valsts rūpniecības politikas tapšanā un īstenošanā, tās attīstības etapus Latvijā pēc neatkarības atgūšanas un formulēt ieteikumus šīs politikas korekcijai, ņemot vērā pašreizējās pasaules ekonomiskās un finanšu krīzes rezultātus.

Tā kā valsts rūpniecības politika ir viens no valsts ekonomiskās politikas virzieniem, vispirms noskaidrosim, kā pagājušā gadsimta 90. gadu sākumā veidojās neatkarību atguvušās Latvijas valsts nostāja ekonomisko problēmu risināšanā un kā rezultāts no tās – valsts ekonomiskā politika.

Ir jākonstatē, ka Latvijas jaunās politiskās elites uzskati par valsts lomu mūsdienu tirgus ekonomikā 90. gadu sākumā bija visai skeptiski. Tam bija gan savs teorētiski ideoloģiskais, gan arī savs praktiski pragmātiskais pamats. Kā zināms, 80. gadu beigas un 90. gadu sākums, t. i., Trešās atmodas laiks, Latvijā ir gadi, kad pasaulē makroekonomiskās teorijas jomā un vadošajās starptautiskajās ekonomiskajās organizācijās (Starptautiskais valūtas fonds (SVF), Pasaules Banka (PB), Pasaules tirdzniecības organizācija (PTO) u. c.) kā valdošais ekonomiskās domas virziens bija nostiprinājies neoliberālisms sava atzara monetārisma veidolā, aizēnojot keinsiānismu, ar kuru saskaņā Rietumu pasaules valstis, izmantojot izvērstu valsts ekonomisko regulēšanu, ļoti sekmīgi bija saimniekojušas visu iepriekšējo periodu no Otrā pasaules kara beigām līdz pat 70. gadu vidum ("zelta trīsdesmit gadi"). Kā zināms, abi šie makroekonomiskās teorijas virzieni diametrāli pretēji traktē valsts regulējošo lomu tirgus ekonomikā. Monetāristi uzskata, ka visas nelaimes ekonomikā rodoties no tā, ka valsts pārāk daudz piedalās ekonomiskajos procesos un ka tieši valsts iejaukšanās izraisītā dezorganizācija naudas sektora funkcionēšanā ir galvenais ekonomikas nestabilitātes cēlonis. Līdz ar to valsts ekonomiskās politikas lomu monetāristi saprot daudz šaurāk nekā keinsiānisti, proti, galvenokārt kā politiku, kas regulē naudas sektora problēmas valsts ekonomikā. Keinsiānisti turpretim uzskata, ka ekonomisko līdzsvaru starp trīs ekonomikas galvenajiem rādītajiem – ekonomisko pieaugumu, pilnu nodarbinātību un cenu stabilitāti – nav iespējams nodrošināt citādi, kā vien valstij aktīvi stimulējot kopējo sabiedrisko pieprasījumu ikvienas valsts ekonomikā.

Kuram no šiem ekonomiskās teorijas virzieniem ir vairāk taisnības? Ja pieņemam, ka prakse ir patiesības kritērijs, tad, mūsuprāt, keinsiāniskajam ekonomiskās domas virzienam ir dodama priekšroka. Tieši D. M. Keinsa rekomendāciju lietošana praksē prezidentam F. Rūzveltam ļāva sekmīgi realizēt "Jaunā kursa" ekonomisko politiku ASV Lielās depresijas laikā. 1970. gada Nobela prēmijas laureāts ekonomikā amerikāņu ekonomists P. Samuelsons, pēc kura mācību grāmatām ekonomikas pamatus ir apguvuši gandrīz vai visi šodien aktīvie ekonomisti pasaulē, D. M. Keinsa darbu "Nodarbinātības, procenta un naudas vispārējā teorija" ir nosaucis par "keinsiānisko revolūciju", bet postkeinsiānismu par "maģistrālo ekonomikas attīstības ceļu". P. Samuelsons uzskata, ka tieši "postkeinsiānisma triumfs nodrošināja jauktās ekonomikas labāku funkcionēšanu. Pēc Otrā pasaules kara mēs kļuvām liecinieki vēsturē bezprecedenta ražošanas un dzīves līmeņa izaugsmei" [1, 388.–399. lpp.]. P. Samuelsons arī uzskata, ka katram sevi cienošam ekonomistam ir jāizlasa arī pretējo uzskatu paudēja monetārisma skolas līdera M. Frīdmena grāmata "Kapitālisms un brīvība". Starp citu arī D. M. Keinss pieļāva kompromisu iespējas sava modeļa realizēšanā: "..uzskatu, ka pietiekami plaša investīciju socializācija izrādīsies vienīgais līdzeklis, lai nodrošinātu tuvošanos pilnai nodarbinātībai, lai gan tam nevajadzētu izslēgt valsts sadarbībā ar privāto iniciatīvu dažāda veida kompromisus un sadarbību" [2, 346. lpp.].

Patiesībā keinsiāniskais ekonomikas attīstības modelis sāka "buksēt" pagājušā gadsimta 70. gadu vidū ne jau tāpēc, ka tas būtu izrādījies teorētiski nepareizs, bet gan tāpēc, ka šim modelim nācās funkcionēt vēl nebijušos apstākļos. Proti, kapitālistiskā ekonomika savas pastāvēšanas vēsturē pirmo reizi sastapās ar tādu izaicinājumu kā stagflācija, kad nav ekonomiskā pieauguma, bet vienlaikus ir augsta inflācija. Kā zināms, šo stagflāciju izraisīja nevis ekonomiskas dabas cēloņi, bet gan politiskas rīcība, kurai bija ļoti tālejošas ekonomiskās sekas, t. i., no naftas karteļa OPEC saskaņotas darbības naftas cenu nekad agrāk nepieredzētā pacelšanā 1973.–1974. gadā, lai šādā veidā protestētu pret Izraēlas agresīvo politiku Tuvo Austrumu reģionā.

Šādā situācijā "otro elpu" ieguva un pārliecinošāki atkal sāka likties monetāristu ieteikumi mazināt valsts regulējošo ietekmi tirgus ekonomikas norisēs. Patiesībā ekonomikas teorijas laukā izveidojās

paradoksāla situācija, kuru vislabāk, mūsuprāt, ir raksturojis 1981. gada Nobela prēmijas laureāts ekonomikā D. Tobīns, teikdams, ka "viņi (t. i., monetāristi) šodien kā jaunas pasniedz idejas, kuras par novecojušām tika atzītas jau 30. gados".

Paradoksāla bija arī monetāristu teorijas īstenošana praksē. Kaut arī tieši monetārisma skolas līderis M. Frīdmens bija ASV prezidenta R. Reigana padomnieks ekonomiskajos jautājumos, pagājušā gadsimta 80. gadi jeb tā saucamās "reiganomikas" gadi ir iegājuši ASV ekonomikas attīstības vēsturē kā gadi, kad ASV federālais budžets izauga līdz vēl nebijušiem apmēriem – 24% no valsts iekšējā kopprodukta (IKP), bet budžeta deficīts sasniedza 6% no valsts IKP, kas bija pēckara perioda sliktākais rādītājs [3, 249. lpp.]. Kaut arī prezidenta R. Reigana administrācija sevišķi aktīvi centās samazināt valsts ekonomisko regulēšanu un vārdos aicināja tikt vaļā no "valsts sloga", taču darbos iznāca pavisam citādi – "reiganomika" ir iegājusi valsts vēsturē, cita starpā, ar visstraujāko valsts parāda pieaugumu, kas nepārprotami liecina par būtisku valsts klātbūtni ekonomiskajās norisēs.

Šo paradoksu vēl varētu paturpināt, izvērtējot republikāņu partijas prezidenta R. Reigana administrāciju nomainījušās demokrātu partijas prezidenta B. Klintona administrācijas ekonomisko politiku 90. gados. Šī administrācija, atmetot "reiganomikas" ideoloģizētos postulātus, bet, no otras puses, arī pārlieku neiejaucoties valsts ekonomikā, šķiet, bija atradusi zelta viduceļu – savienot valsts regulējošo lomu ar privātās iniciatīvas brīvību, jo ASV ekonomika 90. gados attīstījās ļoti, ļoti sekmīgi. Prezidents B. Klintons deklarēja, ka dilemma "valsts vai tirgus" ir viltus dilemma. Viņš vadījās no neokeinsiānistu ieteikumiem, ka valstij, pirmkārt, ir jāuzņemas sociālās funkcijas, taču to ir jāprot izdarīt bezdeficīta budžeta apstākļos. Otrkārt, ka valstij ir jāpapildina tirgus, jo "tirgus vislabāk funkcionē institucionālā vidē, kura nosaka brīvās konkurences noteikumus" [4, 21. lpp.]. Tas, ka pat ASV divas viena otru nomainījušās prezidentu administrācijas pagājušā gadsimta beigās un mūsu gadsimta sākumā savas ekonomiskās politikas izstrādāšanā un valsts ekonomiskās lomas noteikšanā ir izmantojušas šīs divas atšķirīgās ekonomiskās teorijas (R. Reigana administrācija – neoklasicismu monetārisma paveidā, bet B. Klintona administrācija – neokeinsiānismu), tikai vēlreiz apliecina faktu, ka abas šīs teorijas arī mūsdienās ir joprojām aktuālas un, atkarībā no ekonomiskās situācijas, politiskajām prioritātēm, lietojamas praksē.

Tagad dažus vārdus par to, kāpēc monetārisms tik viegli atbīdīja keinsiānismu praktiskās ekonomiskās politikas realizēšanas laukā un kāpēc to kā vienīgo patiesību sāka proponēt starptautiskās ekonomiskās organizācijas (SVF, PB) jeb par monetārisma panākumu pragmatiskajiem cēloņiem.

Nevajadzētu aizmirst to, ka "kapitālisms uznāca vēstures arēnā ar brīvības karogu rokās", respektīvi, tas notika cilvēces vēstures attīstības tādā brīdī (18. gs.), kad sabiedrībā triumfēja apgaismības idejas un liberālisma uzskati filozofijā un arī ekonomiskajā domāšanā. Arī ekonomiskajā teorijā tā laika redzamāko ekonomistu Ā. Smita un D. Rikardo darbos privātās iniciatīvas neierobežotās brīvības ideja netika apšaubīta. Tā triumfēja ekonomiskajā teorijā praktiski līdz Lielajai depresijai pagājušā gadsimta 30. gadu pirmajā pusē, kad iznāca iepriekš pieminētais D. M. Keinsa darbs un ekonomiskajā domāšanā un ekonomiskajā praksē sākās "keinsiāniskā revolūcija". Taču ir jāatzīst, ka ikvienam kapitālistam jeb, kā tagad ir moderni teikt, darba devējam valsts iejaukšanās privātās ekonomikas norisēs nenoliedzami ir zināms saimnieciskas brīvības ierobežojums jeb pinekļi pie kājām, kas uz kādu laiku ir jāpiecieš kā "neizbēgams ļaunums".

ASV prezidentam F. Rūzveltam, īstenojot sava "Jaunā kursa" politiku, bija jāpārvar visai nikna atsevišķu lielkapitāla pārstāvju pretestība. Pret F. Rūzveltu tika izdarīti pat vairāki atentāta mēģinājumi. Pārvarot spekulatīvā finanšu kapitāla pretestību, viņam izdevās, cita starpā, pieņemt likumu, kas aizliedza komercbankām nodarboties ar vērtspapīru tirdzniecību, respektīvi, ar finanšu spekulācijām. Tāpēc nav jābrīnās par to, ka ražošanas kapitālisti, bet it īpaši finanšu kapitālisti jeb, pareizāk sakot, finanšu spekulanti ar sajūsmu atsaucās uz M. Frīdmena monetārisma teorijas postulātiem, kas līdz minimumam ieteica reducēt valsts regulējošo lomu ekonomikā. Starp citu, viens no pirmajiem likumiem, kas tika grozīts prezidenta R. Reigana administrācijas darbības pašā sākumā, bija likums par to, ka komercbankas turpmāk, tāpat kā investīciju bankas, atkal drīkstēs nodarboties ar vērtspapīru tirdzniecību. Tā tika pavērts ceļš jeb, pareizāk sakot, neceļš tam, lai finansu kapitāls no rūpnieciskā kapitāla apkalpojošā

kapitāla pamazām kļūtu par patstāvīgu, no rūpnieciskā kapitāla neatkarīgi funkcionējošu kapitālu, kura kredo ir nevis radīt jaunas vērtības, bet gan iedzīvoties bagātībā, spekulējot ar jau esošajām vai pat tikai virtuāli eksistējošām (atvasinātie vērtspapīri) vērtībām. Kā zināms, K. Markss savā laikā to kapitālu, kas bija ieguldīts nevis ražīgajā kapitālā, bet gan akcijās, nosauca par fiktīvo kapitālu. Kā būtu jānosauc mūsdienu atvasinātie vērtspapīri, kas ir vēl "fiktīvāki par fiktīvo kapitālu"?

Vēl viens pragmatiskais cēlonis monetārisma, kuru šodien mēdz saukt arī par neoliberālismu (tas gan nav visai precīzi no ekonomiskās domas klasificēšanas viedokļa, jo par neoliberālisma skolas pamatlicējiem tiek uzskatīti tā saucamās "Freiburgas skolas" pārstāvji, kas pagājušā gadsimta 30. gados Vācijā popularizēja sociāli atbildīgas tirgus saimniecības principus), straujajam triumfa gājienam, kas aizsākās pagājušā gadsimta 70. gadu otrajā pusē, ir globalizācija. Globalizācijas procesu dzinējspēks, kā zināms, ir lielās transnacionālas korporācijas (TNK). Šīm korporācijām izrādījās ļoti izdevīgs šis makroekonomiskās teorijas "piesegums" savai ekspansijai, jo tas paredzēja ievērojami samazināt ekonomiski vājāko valstu valsts aparāta iespējas kontrolēt un iegrožot TNK bieži savtīgo rīcību šajās valstīs. TNK ietekme mūsdienu pasaules ekonomikā ir tik milzīga, ka nebūtu jābrīnās, ka tām ir izdevies iedabūt savus lobijus arī tādās starptautiskās ekonomiskās organizācijās kā SVF un PB.

Un visbeidzot dažus vārdus arī par to, kāpēc Latvijā monetārisma idejas 90. gadu sākumā guva uzvaru praktiski bez kaujas, t. i., bez kaut cik nopietnām teorētiskām diskusijām.

Arī Latvijas sabiedrības jaunā politiskā elite, kuru veidoja Latvijas Tautas frontes (LTF) aktīvisti un latviešu emigrācijas politisko organizāciju pārstāvji, 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā bija ietekmējusies no monetāristu idejām. Liela un neapstrīdama autoritāte šajā topošajā politiskajā elitē bija Džordžtaunas (ASV) Universitātes latviešu izcelsmes profesoram Jurim Vīksniņam, pārliecinātam monetāristam un M. Frīdmena ideju popularizētājam Latvijā. Pašmāju ekonomikas zinātnieku viedoklis tika ignorēts vai noklusēts. Dīvaini, bet nevienam no topošās jaunās politiskās elites pat neinteresēja iedziļināties tepat kaimiņos, Eiropas valstīs, pastāvošajā tirgus ekonomikas modeļu daudzveidībā (sociāli atbildīgā tirgus ekonomika Vācijā, valsts dirižisma tirgus ekonomika Francijā, vispārējās labklājības tirgus ekonomika Zviedrijā), kur nu vēl papētīt Dienvidaustrumu Āzijas jauno industriālo valstu ("tīģervalstu") un Ķīnas straujās ekonomiskās attīstības cēloņus. Latvija bez diskusijām izvēlējās to tirgus ekonomikas modeli, kuru proponēja SVF ekspertu grupa, kas pazīstama ar nosaukumu "Vašingtonas konsenss" un kas bija tās konkrētajai pārejas ekonomikas situācijai absolūti nepiemērots un nederīgs – neoliberālisma garā ieturēts tirgus ekonomikas modelis tā ekstrēmajā "šoka terapijas" versijā.

Aklā ticība stihisko tirgus spēku visvarenībai, pārliecība, ka šie stihiskie tirgus spēki bez valsts līdzdalības un regulējošās lomas spēs vieni paši, turklāt īsā laikā un sekmīgi, tikt galā ar ārkārtīgi sarežģītajiem un grūtajiem pārejas ekonomikas būvēšanas uzdevumiem, bija labākajā gadījumā naivums, bet sliktākajā – Latvijai svešu ārzemju politisko un ekonomisko aprindu savtīga pasūtījuma nožēlojami padevīga izpildīšana. Taču tas netraucēja sākotnēji LTF vadību, bet vēlāk arī pirmo atjaunotās Latvijas Republikas Ministru kabinetu tā vadītāja I. Godmaņa personā aktīvi popularizēt idejas par to, ka valstij un pašvaldībām turpmāk nav jānodarbojas ar tām it kā "nerakstūrīgām saimnieciska rakstura funkcijām" un vispār saimnieciskajos procesos tām nav jāiejaucas, ka tirgus ekonomika *a priori* ir efektīvāka par administratīvo plānsaimniecību, ka "tirgus visu noliks savā vietā", jo "tirgus ir perfekts pašregulējošs mehānisms" u. tml. monetārisma dogmas, par kurām, šķiet, pasmaidītu pat M. Frīdmens, jo tik ortodoksāla monetārisma iemiesojuma nav nekur pasaulē. Pazīstamais amerikāņu ekonomists D. Geldbraits šajā sakarībā ir trāpīgi norādījis, ka "ekonomikā un politikā ir tāpat kā reliģijā – ticībai no jauna pievērstie vienmēr pārspīlē ticības dedzībā" [5, 343. lpp.].

Savā "ticības dedzībā" 90. gadu pirmās puses Latvijas ekonomikas reformatori atrada par pareizāku atstāt bez valsts atbalsta un ļaut iznīkt no padomju perioda pārmantotajai rūpniecībai. 90. gadu sākumā Latvijas valsts vadītajiem bija raksturīga esošā, no padomju perioda pārmantotā ekonomiskā potenciāla nenovērtēšana un tā "krāsošana pārāk melnas krāsās". "Mūsu rūpnīcas ir bezcerīgi novecojušas, tās ir jālikvidē; jo ātrāk notiks padomju laikā uzcelto uzņēmumu bojāeja, jo tas būs labāk no ekonomiskā viedokļa" – šādus tā laika LR ekonomikas ministra O. Kehra izteicienus ir iemūžinājusi Latvijas

prese [6]. Pat savas otrās premjerēšanas laikā 2009. gadā I. Godmanis intervijā "Neatkarīgās Rīta Avīzes" korespondentei Elitai Veidemanei izteicās, ka 90. gadu sākumā "Latvijas rūpniecība esot ražojusi vien tādas "finķekļuškas"". Savukārt tās rūpnīcas, kas nebija "bezcerīgi novecojušas", izrādījās sliktas tāpēc, ka bija strādājušas saistībā ar bijušās PSRS militāro kompleksu. Visā pasaulē militāri rūpnieciskā kompleksa pasūtījumu izpildīšana skaitās vislabākais bizness, tikai ne Latvijā un tikai ne saistībā ar Krievijas militāri rūpniecisko kompleksu. Citiem vārdiem runājot, Latvijas rūpniecību vispirms bija nolemts deindustrializēt, lai pēc tam to varētu reindustrializēt. Kādi astronomiski ekonomiski zaudējumi pie tam radīsies, tas jaunās Latvijas valsts vadītājus un viņu padomdevējus no "Vašingtonas konsensa" ekspertu grupas acīmredzot neinteresēja. Mēdz teikt, ka "tautai ir jāzina savi varoņi". Mūsuprāt, arī antivaroņi.

To, ka ar padomju perioda ekonomisko mantojumu bija iespējams rīkoties daudz saimnieciskāk un ekonomiski gudrāk, liecina kaut vai šāds salīdzinājums ar mūsu ziemeļu un dienvidu vistuvākajiem kaimiņiem. Piemēram, vēl 1998. gadā Lietuvā sekmīgi turpināja darboties 18 padomju periodā izveidotie lielie rūpniecības uzņēmumi, Igaunijā – 15, savukārt Latvijā – tikai 6 [7, 187. lpp.]. To, ka šos "bezcerīgi novecojušos" uzņēmumus bija iespējams, protams, ar valsts atbalstu, modernizēt liecina daudzi fakti. Piemēram, Lietuvas ledusskapju rūpnīca "Snaige" aizvadītajos gados ne tikai nav iznīkusi, bet pēc Latvijas Televīzijas informācijas 2010. gada jūnijā pat radījusi ledusskapja modeli, kas ir visekonomiskākais no elektroenerģijas patēriņa viedokļa pasaulē. Minskas traktoru rūpnīca Baltkrievijā, kas padomju periodā ražoja tikai 5 traktoru modifikācijas, tagad spēj ražot vairāk nekā 70 šādu traktoru modifikāciju [8].

Mūsuprāt, arī Latvijas valsts un ekonomikas vadītāju vissvētākais pienākums 90. gadu sākumā bija meklēt kredīta resursus, lai modernizētu Latvijas rūpniecisko lielražošanu. Diemžēl nekas tāds nenotika. Rezultātā Latvijā ir izzudušas veselas rūpniecības nozares (automobiļu ražošana, radio aparātu būve). Arī tādas, kurām bija vislabākie priekšnoteikumi. Piemēram, tā vietā, lai modernizētu Slokas celulozes kombinātu, Latvijas valdība to slēdza, atstājot bez izejvielām un nolemjot iznīcībai arī daudzās Latvijas papīrfabrikas. Vai nav paradoksāli, ka Latvija ar tās koksnes resursiem šodien izmanto tikai importēto papīru? Jā, tiesa gan, Latvijas valdība pirms dažiem gadiem visā nopietnībā apsvēra iespēju Jēkabpils rajona Ozolsalā izveidot mūsdienīgu celulozes kombinātu, taču to darīt bija gatava uz gandrīz vai koloniāliem noteikumiem, kurus Latvijai izvirzīja skandināvu investori.

Vai nav paradoksāli arī tas, ka šodienas Latvijas ekonomikas vadītāji aicina mūs veidot uz zināšanām balstītu, inovatīvu ekonomiku? Nāksies atgādināt, ka Latvijā tāda reiz jau bija un jaunās, neatkarīgās Latvijas valdības to ļoti vieglprātīgi ignorēja. Kur nu vēl labākus priekšnoteikumus inovatīvās produkcijas ražošanai par tiem, kādi mums bija 90. gadu sākumā! Padomju perioda beigās Latvijas Zinātņu akadēmijas vairāku zinātniskās pētniecības institūtu rīcībā bija arī savas eksperimentālās rūpnīcas un konstruktoru biroji. Lūk, piemēram, Fizikas institūts: Centrālais starpnozaru robottehnikas konstruēšanas un tehnoloģijas birojs un eksperimentāla ražotne, kā arī Magnētiskās hidrodinamikas speciālais konstruktoru birojs. Polimēru mehānikas institūts: Speciālais zinātniskās aparātbūves konstruktoru birojs un eksperimentāla ražotne. Neorganiskās ķīmijas institūts: Speciālais neorganisko materiālu konstruēšanas un tehnoloģijas birojs. Organiskās sintēzes institūts: Eksperimentālā rūpnīca un Rīgas Medicīnisko preparātu rūpnīca. Koksnes ķīmijas institūts: Speciālais konstruēšanas un tehnoloģijas birojs. Mikrobioloģijas institūts: Bioķīmisko preparātu eksperimentālā rūpnīca.

Atlika vien atjaunotās Latvijas valdībai izdarīt inventarizāciju šo institūtu zinātniskajās iestrādēs, atlasīt vispiemērotākās, tās patentēt un pēc tam uzsākt to ražošanu iepriekš pieminētajās eksperimentālajās rūpnīcās, pakāpeniski veidojot modernus attiecīgo rūpniecības nozaru klasterus, kuri Latvijai nodrošinātu šo inovatīvo rūpniecības produkciju un augstus eksporta ienākumus. Lūk, tikai viens, bet ļoti zīmīgs un raksturīgs piemērs, ar kuru 90. gadu otrajā pusē saskārās viens no šī raksta autoriem. LR Zinātņu akadēmijas Koksnes ķīmijas institūtā, starp citu, savā laikā PSRS vadošajā šīs nozares zinātniski pētnieciskajā institūtā, profesora N. Vedrņikova vadībā bija izstrādāta un patentēta tehnoloģija furfurola (sintētiskie sveķi, kurus tvaicēšanas rezultātā iegūst no nevērtīgas lapu koku koksnes un kurus izmanto kā izejvielu plastmasu ražošanā) ieguvei. Entuziastu grupa no šī institūta gribēja Latvijā iniciēt

furfurola ražošanas uzsākšanu. Tam bija visi nepieciešamie priekšnoteikumi: milzu nevērtīgās lapu koku koksnes (alkšņi u. c.) resursi, pirmrindas tehnoloģija, kas bija aizsargāta ar patentiem un ar šo vērtīgo produktu nepiepildīts pasaules tirgus. Trūka vienīgi starta kapitāla. Komercbankas un pat Eiropas Attīstības un rekonstrukcijas banka bija gatavas piešķirt šim projektam finansējumu 60% apmērā, līdz ar to apliecinot šī projekta nopietnību un labās perspektīvas nākotnē, taču vienlaikus aicinot trūkstošos 40% finansējuma nodrošināt šī projekta iniciatoriem. Vienas šādas furfurola rūpnīcas būvniecības izmaksas ar ražošanas jaudu 5000 tonnu furfurola gadā bija aptuveni 15 miljoni ASV dolāru. Izejvielu resursi Latvijā bija pietiekami 5–10 šādu rūpnīcu darbināšanai. Diemžēl iniciatoru grupai privātajā sektora neizdevās atrast vajadzīgos līdzfinansējuma līdzekļus, bet tā laika Latvijas valdība A. Šķēles vadībā nebija motivēta atrast līdzfinansējumu šim ļoti perspektīvajam projektam valsts sektorā.

Diemžēl Latvija neizdarīja korekcijas šajā neoliberālisma modelī pat tad, kad tās IKP 90. gadu vidū miera laika apstākļos un bez dabas katastrofu postījumiem bija jau sarucis par 51% (?!) [9, 14. lpp.], pat tad, kad to 90. gadu otrajā pusē izdarīja "šoka terapijas" kursa aizsācēja Polija sava premjerministra vietnieka un ekonomikas ministra un ekonomikas zinātnieka V. Kolodko ietekmē, un pat tad, kad savu rekomendāciju kļūdainumu publiski bija atzinuši daži "Vašingtonas konsensa" darba grupas eksperti (D. Sakss, D. Stiglics). Mūsuprāt, tam bija vairāki izskaidrojumi.

Pirmkārt, ASV profesora J. Vīksniņa iedvesmotie pašmāju neoliberāļi no viņu izveidotās apvienības "Latvija 2000" to neaicināja darīt. Viņu autoritāte aizvien bija neapstrīdama. Citi Latvijas ekonomistu viedokļi joprojām tika ignorēti un noklusēti. A. Šķēle, 1995. gada decembrī kļuvis par premjerministru, savā "troņa runā" LR Saeimā atļāvās nekorektu izlēcienu, teikdams, ka "no vecās skolas ekonomikas profesoriem nāk naftalīna smaka". Viens no šī raksta autoriem 90. gadu vidū ar rakstu sēriju "S.O.S. Latvijas ekonomikai" laikrakstā "Neatkarīgā Cīņa" veltīgi centās Latvijas ekonomistu starpā izraisīt diskusiju par to, kas tad īsti notiek Latvijas ekonomikā. Vēl vajadzēja paiet pieciem gadiem, līdz laikrakstā "Diena" parādījās bijušā LR finanšu ministra un aktīvā neoliberālisma politikas īstenotāja 90. gadu pirmajā pusē U. Oša raksts "Ekonomikas problēmas – šķietamās un reālās", kurā autors bez mazākās paškritikas demonstrē savu novēršanos no ortodoksālā liberālisma paradigmas: "Daudz aktīvāka organizatora loma nekā līdz šim būtu jāspēlē valstij, atceroties, ka Latvija vēl joprojām atrodas pārejas periodā no vienas ekonomiskās sistēmas uz otru. Rietumvācijas un Japānas pēckara, bet vēlāk arī Dienvidaustrumāzijas valstu pieredze parādīja, ka bez valsts aktīvas regulējošas un koordinējošas lomas ātra kara, krīžu vai citu satricinājumu seku likvidēšana nav iespējama" [6]. Ļoti gribas pajautāt Oša kungam, vai tiešām 1990. gadā viņam nebija zināma Rietumvācijas un Japānas pēckara un Dienvidaustrumāzijas valstu vēlākā pieredze?

Otrkārt, sava loma nenoliedzami bija arī tam, ka ekonomiskais liberālisms tā galēji radikālās formas "šoka terapijas" veidolā lieliski saskanēja ar Latvijas jaunās politiskās elites ekonomiskajām interesēm. Tieši ortodoksālā liberālisma ekonomiskās politikas apstākļos, kad līdz minimumam bija samazināta valsts kontrole un valsts regulējošā loma, bija, iespējams, visvienkāršāk šīs ekonomiskās intereses realizēt. Latvijā tas notika zem valsts īpašuma privatizācijas karoga, sadalot un "prihvatizējot" valsts īpašumu, t. i., pārdalot valsts bagātību un ienākumus no tās par labu tiem, kas tobrīd bija pie varas vai tās tiešā tuvumā.

Treškārt, ne 90. gadu pirmajā pusē, nedz arī vēlāk nebija iespējams dzīvē realizēt vienotu, konsekventu un pēctecīgu ekonomisko politiku visas Latvijas valsts un sabiedrības kopējo interešu vārdā arī tāpēc, ka šīs intereses nebija apzinātas vai, pareizāk sakot, šīs intereses bija "izšķīdušas" atsevišķu ekonomisko grupējumu savtīgajās interesēs un vienota ekonomiskās politikas vektora Latvijai vienkārši nebija.

Mūsdienu pasaules ekonomiskā un finanšu krīze un tās postošā darbība Latvijā ir izdarījusi arī vienu labu darbu, proti, pārliecinoši parādījusi, ka "karalis taču ir kails", ka Latvijas ekonomikas struktūra neoliberālisma dogmu īstenošanas rezultātā ir izveidojusies neproporcionāla un kropla ar hipertrofētu neražojošo sfēru un nepietiekami attīstītu ražojošo sfēru. Par ko liecina fakts, ka Latvijas apstrādes rūpniecība 2000. gadā spēja dot tikai 13,7% no kopējās tautsaimniecībā pievienotās vērtības, bet 2008. gadā – jau vairs tikai 10,5%? [7, 23. lpp.] Par ko liecina fakts, ka Latvijas maksājumu bilances

tekošā konta deficīts 2006. un 2007. gadā pārsniedza 22%? [7, 55. lpp.] Mūsuprāt, tikai par to, ka tirgus spēku aklajai darbībai pamestā Latvijas rūpniecības attīstība ir nonākusi strupceļā un tai ir steidzami nepieciešama pārorientācija un rekonstrukcija. Kas būtu jādara vispirms?

Mūsuprāt, vispirms Latvijai ir jātiek vaļā no importa atkarības un tāpēc jāsāk mērķtiecīgi attīstīt importu aizstājošo rūpniecību, lai Latvija beidzot varētu līdzsvarot savu ārējās tirdzniecības bilanci, kas tai, sākot ar 1995. gadu, ir bijusi hroniski pasīva. Ideja nav jauna un nav arī oriģināla, jo tieši tā pagājušā gadsimta 70. gados savu uzvaras gājienu sāka jaunās industriālās valstis Dienvidaustrumāzijā un Latīņamerikā. Mūsuprāt, Latvijai vajadzētu rūpīgi izstudēt šo valstu sekmīgās industriālās attīstības pieredzi un pārņemt to, kas ir izmantojams konkrētajā Latvijas situācijā. Kā viens no piemēriem šajā ziņā varētu būt jau pieminētā celulozes un papīra rūpniecība. Pašreiz visas savas vajadzības pēc papīra izstrādājumiem Latvija apmierina ar importētu papīru, ik gadu šai vajadzībai tērējot daudzus desmitus miljonus latu. Puse Latvijas teritorijas ir klāta ar mežiem. Tātad Latvijai, no vienas puses, ir vajadzība pēc savas celulozes un papīra rūpniecības un, no otras puses, ir iespējas tādu sekmīgi attīstīt, jo ir bagātīgi izejvielu resursi. Kā pietrūkst? Vispirms politiskās gribas šādu rūpniecību Latvijā atjaunot. Protams, arī finanšu resursu trūkums, kas pašreizējā situācijā ar milzīgo Latvijas ārējo aizņēmumu ir sevišķi grūti risināma problēma. Taču ne neiespējama. Latvijai šajā ziņā vajadzētu mācīties no mazās Īslandes, kura saviem starptautiskajiem aizdevējiem ir paziņojusi, ka atmaksās šos kredītus ik gadu noteiktu fiksētu procentu apmērā no sava IKP ikgadējā pieauguma. Tātad – nebūs Īslandei kādu gadu IKP pieauguma, nebūs arī kredīta atmaksas attiecīgajā gadā. Turklāt nevajag jau valdībai attīstīt šo rūpniecības nozari tikai un vienīgi par budžeta līdzekļiem. Ir taču iespēja saņemt kredīta resursus privātajā sektorā pret valsts garantijām, kā arī veidot partnerību ar privāto sektoru ar perspektīvu nākotnē pārdot savas daļas privātajiem partneriem.

Nākamais solis varētu būt konkurētspējīgas eksporta industrijas veidošana. Ne tādas, kāda mums ir bijusi līdz šim, kad trešo daļu no eksporta ienākumiem ir devusi koksnes pārstrādes rūpniecība ar visai zemu pievienoto vērtību un zemu inovāciju slieksni, bet gan patiesi inovatīvas produkcijas ražošana eksportam. Valdībai vispirms būtu steidzami jāveic inventarizācija vēl atlikušo LR Zinātņu akadēmijas zinātnisko institūtu jau esošajās iestrādēs, kā arī tajās, kas ir tapšanas procesā vai arī ir praktiski realizējamas tuvākajā nākotnē. Ir jāveido eksporta industrijas klasteri. Piemēram, Organiskās sintēzes institūts – farmācijas uzņēmumi "Grindeks" un "Olainfarm". Līdzīgus klasterus varētu veidot uz Zinātņu akadēmijas Mikrobioloģijas institūta, Koksnes ķīmijas u. c. vēl atlikušo institūtu bāzes.

Valdībai būtu vēl aktīvāk jāiesaistās izgudrotāju darbības stimulēšanā, lai ar būtiskām prēmijām Latvijas tehniski apdāvinātos cilvēkus motivētu nākt ar savām, dažkārt "trakām", idejām, kuras, nonākot speciālistu rokās, būtu iespējams pārvērst komerciāli izmantojamos produktos. Jākonstatē, ka valdība šim procesam pieslēdzas salīdzinoši ļoti vēlu. 2007. gadā šādu izgudrotāju konkursu Latvijā pirmo reizi sarīkoja divas privātās kompānijas "GM Money" un Latvijas Neatkarīgā televīzija, un tikai 2008. gadā valdības izkārtojumā notika līdzīgs konkurss jauniešiem "Ideju kauss 2008". Šajā ziņā der atcerēties mini fotoaparāta "Minox" tapšanas vēsturi rūpnīcā VEF pagājušā gadsimta 30. gadu beigās. Šī fotoaparāta izgudrotājs šveiciešu inženieris savu izgudrojumu vispirms piedāvāja realizēt Igaunijai, bet, neradis tur izpratni un atsaucību, beigu beigās nonāca Latvijas rūpnīcā VEF, kur vietējie inženieri prata novērtēt šī perspektīvā izgudrojuma ģenialitāti. To, ka Latvijā vēl ir gana daudz tehniski apdāvinātu cilvēku, apliecina kaut vai fakts, ka 2010. gada aprīlī ASV notikušajās "Robotgames", kuras tiek sauktas arī par Robotu olimpiādi, Latvijas pārstāvji, pirmo reizi tur piedaloties, ir pamanījušies izcīnīt vienu otro un vienu ceturto vietu [11].

Protams, ka valdībai ir jāpārskata valsts budžeta prioritātes par labu zinātnes un tehnikas attīstībai. Šie asignējumi ir Ahilleja papēdis Latvijas turpmākās sekmīgās rūpnieciskās attīstības nodrošināšanā. Kaut arī Zinātniskās darbības likums nosaka Latvijai katru gadu palielināt asignējumus zinātnes attīstības vajadzībām par 0,15% no IKP, kopumā Latvija ievērojami atpaliek no Eiropas Savienības (ES) caurmēra rādītājiem. Tā, piemēram, 2005. gadā Latvija šim nolūkam tērēja 0,57% no sava IKP, savukārt ES-15 valstīs tas bija vidēji 1,93%, bet Zviedrijā un Somija tas pārsniedza 3% [11, 129. lpp.]. Trīs gadus vēlāk, t. i.,

2008. gadā, Latvija zinātnes attīstības vajadzībām tērēja jau 0,61% no sava IKP, kas joprojām salīdzinoši ar konkurentu valstīm ir ļoti maz [13, 103. lpp.]. No 2008. gada datiem izriet, ka Latvija pēc tāda rādītāja kā inovācijas indekss 2008. gadā starp 32 Eiropas valstīm atradās trešajā vietā no beigām, atstājot aiz sevis tikai Bulgāriju un Turciju [10, 98. lpp.]. Saskaņā ar Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes datiem, laika posmā no 2004. līdz 2006. gadam tikai 16,2% uzņēmumu bija inovatīvi [10, 98. lpp.].

Valdībai ir beidzot nopietni un reāli jāsāk atbalstīt Latvijas eksportspējīgie uzņēmumi. Gandrīz vai visas Latvijas valdības savās programmās ir deklarējušas šo uzdevumu, taču Latvijas ārējās tirdzniecības bilance stūrgalvīgi turpināja saglabāties negatīva. Arī no uzņēmēju aprindām bieži nākas dzirdēt pārmetumus valdībai par eksporta stimulēšanas nepietiekamību. Jākonstatē, ka valdības bieži šajā jomā ir aprobežojušās ar pussoļiem. Tā, piemēram, 90. gadu vidū Latvijā tika izveidota ļoti svarīga eksporta atbalsta institūcija "Eksporta kredīts", taču ar smieklīgi mazu kapitālu (aptuveni viens miljons latu), kas neļāva tā pa īstam iedarbināt šo nenoliedzami svarīgo un vajadzīgo eksporta stimulēšanas sviru. "Eksporta kredīts" pēc dažiem gadiem beidza pastāvēt, tā pa īstam arī nesācis darboties. Tad valdība izveidoja "Garantiju aģentūru", kas atkārtoja ar "Eksporta kredītu" pieļautās kļūdas. Tagad "Eksporta kredīta" darbība ir atkal atjaunota. Jācer, ka šoreiz šī institūcija ar savu darbību spēs attaisnot savu nosaukumu. Acīmredzot Latvijas valsts aparātam vēl ir grūti atbrīvoties no neoliberālisma domām raksturīgās attieksmes pret valsts līdzdalību ekonomisko procesu norisēs, jo bieži nākas sastapties ar pussoļiem pareizā virzienā, kas praksē rezultējas par to pašu "neko". Tā, piemēram, Latvijas Nacionālā attīstības plāna autori raksta par nepieciešamību noteikt prioritārās rūpniecības attīstības nozares, pat apraksta, kādām tām vajadzētu būt, taču nesauc tās vārdā. Vajadzēja paiet vēl vairākiem gadiem, līdz beidzot Ekonomikas ministrija, kuru tobrīd vadīja A. Kampars, Latvijas sabiedrībai darīja zināmas šīs prioritārās rūpniecības nozares. Vai tās ir tās īstās, tas ir cits jautājums. Vismaz tagad ir pamats diskusijai par šo jautājumu.

Secinājumi

Noslēgumā autori secina, ka Latvija ekonomiskās politikas, tajā skaitā arī rūpniecības politikas, izpratnes un lomas apzināšanās jomā ir nogājusi garu un sarežģītu izziņas ceļu no pilnīgas ekonomiskās politikas nepieciešamības noliegšanas līdz ekonomiskās politikas un rūpniecības politikas pašreizējam līmenim ar izraudzītajām prioritārajām rūpniecības attīstīšanas nozarēm. Dažkārt Latvijas ekonomikas vadītājiem pietrūka spējas pašiem kritiski analizēt un vērtēt Latvijas ekonomisko dzīves īstenību un tie pārlieku daudz paļāvās uz dažkārt savtīgajiem svešzemju ekspertu ieteikumiem. Dažkārt traucēja aplami izvēlētā ekonomiskā teorija, kas Latviju padarīja līdzīgu buriniekam, kas bez mērķa dreifēja pasaules ekonomikas okeānā. Rezultāts ir visiem zināms – Latvija ir valsts ar vāji attīstītu rūpniecību, kas joprojām atrodas defolta draudu priekšā ar milzīgu ārzemju parādu sabiedriskajā sektorā un tikpat milzīgu kredīta slogu privātajā sektorā.

Industrial Policy of Latvia: Its Past, Present and Future

Abstract

Industry has a very special and important place in the economy of each state. That is why each state tries to include industrial policy as an important issue into its economic policy. Only after becoming a memberstate of the EU in May 2004 Latvia started seriously to revalue its previous industrial development and to take measures for some more or less consistent industrial policy. One can say that the first 15 years of its independence Latvia followed the neoliberal recommendations of the IMF working group "Washington Consensus", known as "shock therapy", so literally, there was no space for any systematic and purposeful steps of industrial policy of the new Latvian state. That is why industrial heritage of the Soviet period was completely neglected; the privatisation of the former state owned industrial enterprises was done

in a hurry and ineffectively. As a result, former industrially highly developed Latvia became a country producing goods mostly with low added value. Its foreign trade balance become negative already in 1995 and has been in the same stage up to now.

Therefore the need for revaluing Latvia's industrial policy is of a high importance. To start, it has to be less dependent on imports and its foreign trade balance needs stabilization. Next, creation of some export oriented branches and enterprises producing goods with high added value has to be supported. The author of the research considers these to be the primary steps in making Latvia as modern and industrially highly developed country.

Literatūra

1. Самуэльсон П. Экономика. – Том II. – Москва: МГП "Алгон", 1992.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – Москва: Гелиос АРВ, 2002.
3. США на рубеже веков / Под ред. Р. С. Головина. – Москва: Наука, 2001.
4. Economic Report of the President. February 1997. Washington, 1997.
5. Brabant J. M. The political economy of transition. – London: Routledge, 1998.
6. Riekstiņa M. Latvijas rūpniecība: vai no bedres ir izeja? // Rīgas Balss, 1995. gada 10. marts.
7. Buivids E. Latvijas rūpniecība – rūpnieciskās attīstības etapi, tās ziedu laiki un pagrimums, perspektīvas. – Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā laikā no 1985. līdz 2002. gadam. Kur tā ved Latviju? // Zinātnisks pētījums. – Ventspils: Ventspils augstskola, 2002.
8. Paiders J. Latvija – nozīmīgs Baltkrievijas partneris // Neatkarīgā, 2008. gada 13. novembris.
9. Latvijas statistikas gadagrāmata 2001. – Rīga: Latvijas Centrālā statistikas pārvalde, 2002.
10. Osis U. Ekonomikas problēmas – šķietamās un reālās // Diena, 2000. gada 23. maijs.
11. Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija. – Rīga, 2009. gada decembris.
12. Latvijai sudraba medaļa pasaules robotu čempionātā // http://www.apollo.lv/portal/print/201283/0 (sk. 26.04.2010.).
13. Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija. – Rīga, 2006. gada decembris.
14. Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija. – Rīga, 2009. gada decembris.

Latvijas Valsts prezidentu verbālās komunikācijas efektivitātes mērījumi

Zane Šneidere

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Autore savā pētnieciskajā darbā pirmajā datu atlases un analīzes posmā nosaka galvenos publiskās runas komunikācijas efektivitātes noteikšanas principus, pamatojoties uz līdz šim formulētiem teorētiskajiem pieņēmumiem par komunikāciju, politisko komunikāciju un tās runas galveno paveidu – starppersonālo politisko komunikāciju. Tāpat autore uzsver diskursa analīzes nozīmību, it sevišķi kritisko diskursa analīzi, komunikācijas efektivitātes noteikšanā un apskata teksta lasāmības noteikšanas metodes.

Rezultātā autore izstrādā verbālās komunikācijas efektivitātes mērījumus, iedalot tos pamatmērījumos un efektivitātes mērījumos. Pamatmērījumi (piemēram, runas datums, temats) lielākoties tiek noteikti ar kvantitatīvo pētniecības metodi, savukārt efektivitātes mērījumi (piemēram, paustās idejas, atslēgvārdu lietošana) tiek noteikti ar kvalitatīvo pētniecības metodi.

Šie verbālās komunikācijas efektivitātes mērījumi veido pamatu turpmākai pētniecībai, kurā iecerēts analizēt ziņu nesēju – Latvijas Valsts prezidentu G. Ulmaņa, V. Vīķes-Freibergas un V. Zatlera verbālo komunikācijas efektivitāti, analizējot publiskās runas.

Atslēgvārdi: komunikācija, politiskā komunikācija, starppersonālā komunikācija, politiskā runa, diskursa analīze, komunikācijas efektivitāte, Latvijas Valsts prezidents.

Ievads

Mūsdienās arvien biežāk tiek aktualizēts jautājums par to, kādai jābūt Valsts prezidenta lomai demokrātiskā valstī, cik lielā mērā un ar kādiem līdzekļiem valsts augstākā amatpersona var ietekmēt politiskos procesus valstī. Lai Valsts prezidents sasniegtu sev vēlamo mērķi, nosprausto uzdevumu un ietekmētu politiskos procesus, ir jāizprot efektivitātes jēdziens un tā lietošana komunikācijā.

Ņemot vērā, ka līdz šim zinātniskajā līmenī netiek analizēta un vērtēta efektivitāte Latvijas Valsts (t. i., demokrātiskās valsts) prezidentu publiskajā komunikācijā, autore savu disertācijas darbu raksta par Valsts pirmo amatpersonu verbālās un neverbālās komunikācijas efektivitāti.

Šī darba mērķis ir, izvērtējot dažādus teorētiskos pieņēmumus, izstrādāt verbālās komunikācijas (t. i., publiskās runas) efektivitātes mērījumus.

Komunikācija un vēstījuma secība

Kā ir definējusi Nacionālā komunikācijas asociācija Vašingtonā, komunikācijas nozare ir vērsta uz to, kā cilvēki lieto ziņojumus, lai radītu jēgu starp dažādiem kontekstiem, kultūrām, kanāliem un plašsaziņas līdzekļiem. Komunikācijas nozare veicina efektīvu un ētisku praksi cilvēku komunikācijā.

Komunikācijas pētījumi par argumentāciju un debatēm, publisko uzstāšanos un politisko saziņu sniedz ieskatu, kā virzīt cilvēkus sabiedriskai diskusijai [*Allen*, 10. lpp.].

Pēc autores domām, komunikācija ir informācijas apmaiņa starp ziņu nesēju un tās saņēmēju (-iem), kuras rezultātā ir vēlme sasniegt konkrētu mērķi, piemēram, pārliecināt, skaidrot, informēt u. tml. Komunikācija ir neatgriezeniska, jo verbāli pateikto vārdu un neverbāli izteiktas emocijas nevar atsaukt atpakaļ, izdzēst vai mainīt pret citu.

Lai komunikācijas procesu uzskatītu par notikušu, kā nosaka C. E. Šenona (*Shannon*) un V. Vīvera (*Weaver*) Matemātiskā komunikāciju teorija, vēstījuma pamatā ir ziņu nesējs, kuram ir vēlme kādam pastāstīt par kaut ko. Pēc tam viņš pārveido ziņu tā, lai to saprastu un pieņemtu attiecīgais ziņu saņēmējs vai saņēmēju grupa, nododot to ar vairākiem simboliem, žestiem un vārdiem. Ziņa tiek sūtīta pa konkrētu kanālu, kurā var būt traucējošas skaņas jeb trokšņi (piemēram, uzrunājot publiku brīvā dabā, sāk stipri līt lietus, kas klausītājiem var ietekmēt dzirdamību un redzamību). Ziņu saņēmējs pieņem vēstījumu, to apstrādā un interpretē, ņemot vērā savas komunikācijas prasmes, zināšanas, nostāju un vērtības, pēc tam informāciju nododot tālāk citiem ziņu saņēmējiem [*Shannon*, 1948, 382. lpp.].

Kamēr ziņu nesēji un viņu padomnieki domā, kā savu vēstījumu formulēt tā, lai gūtu auditorijas uzticību, pārliecinātību un, iespējams, mudinātu uz konkrētu darbību, tikmēr klausītāji nedara neko vairāk, kā tikai pasīvi uztver – kodē to, ko runātāji ir radījuši. Savā ziņā spēcīgas personības – līdera runā paustās idejas var intensīvi ietekmēt cilvēku uzskatus un darbības [*House*, 1971, 324. lpp.].

Autore uzskata, ka tas, ka vēstījumu saņem vairāki saņēmēji, nenozīmē, ka viņi šo informāciju uztver vienādi. Katrs ziņu saņēmējs interpretē informāciju, pamatojoties uz savām līdzšinējām zināšanām, gaidām un uztveres veida. Ir svarīga ziņu nesēja kompetence pasniegt katru vēstījumu atbilstoši mērķgrupas zināšanām un gaidām, lai komunikāciju varētu definēt kā efektīvu.

Politika un politiskā komunikācija

Otto fon Bismarks ir teicis, ka politika ir kā pārvaldes māksla, skaidrojot to ar patiesi talantīgu autoritāti, kas spēj vadīt sabiedrību. Politiskā morāle ir darīt kaut ko lietderīgu, kas kalpo valsts interesēm un tās varas saglabāšanai [*Eyck*, 1968, 292. lpp.]. Savukārt Aristotelis vārdu "politika" skaidroja kā politiķu nodarbošanos ar valsts lietām. Viņš politiku definēja arī kā mākslu kontrolēt un samierināt dažādas intereses sabiedrībā un valstī. Politika pamatā skaidro konflikta un sadarbības iespējas sabiedrībā. Aristotelis politiku saistīja ar vīriešu kārtas pārstāvi. Vīrietis ir politisks dzīvnieks, jo viņam ir iespēja sazināties un veicināt dialogu [*Everson*, 1996, 28. lpp.].

Kā norāda J. Hāns (*J. Hahn*), saskaņā ar J. Gerhardsu un F. Neidhardtu (*J. Gerhards and F. Neidhardt*), sabiedriskā sfēra ir komunikācijas procesa starpprodukts, kurā notiek viedokļu apmaiņa starp iedzīvotājiem un politiskajiem dalībniekiem. Politiķi, tāpat kā pētnieki, ir atzinuši savu nozīmīgo lomu, kontrolējot politiskā kursa notikumus, lai ietekmētu sabiedriskās domas veidošanos [*Hahn*, 2008, 331. lpp.].

Politiskās komunikācijas process un tā mijiedarbība notiek starp trim pamatelementiem: iedzīvotājiem, medijiem un politiskajā jomā iesaistītajām pusēm [*Hahn*, 2008, 334. lpp.].

Politiķa un pilsoņa savstarpējās saistības demokrātiskā valstī nevar balstīties uz pārspēku. Un ne jau tādēļ, ka pārspēks ir morāli apšaubāmāks par miermīlīgu pārliecināšanu. Ar varu uztieptās vai ar vārdu manipulāciju panāktās saistības ir praktiski neefektīvas, jo nerada lojālu šķirtni starp tiesībām un pienākumiem attiecībā uz sevi, bet spēj tikai vieniem piešķirt tiesības, bet otriem uzlikt pienākumus. Politiskās saistības, ja tās ir efektīvas, sekmē to, ka pilsoņi, tāpat kā politiķi, tik tiešām vēlas un var īstenot savas tiesības un pildīt pienākumus [Lamentovičs, 2007, 38. lpp.].

Pēc autores domām, politiska publiskā runa galvenokārt notiek starppersonālā komunikācijas līmenī, kad politiķis tieši uzrunā noteiktu sabiedrības grupu.

Starppersonālā komunikācija jau ilgu laiku ir daļa no politiskās komunikācijas pētniecības [*Horbert*, 2009, 346. lpp.]. Starppersonālā komunikācija ir īpaša ar tās nepastarpināto raksturu – tā notiek aci pret aci, kurā ziņu nesējs var tieši uzrunāt vienu vai vairākus ziņu saņēmējus. Kā apstiprina vairāki pētījumi, šī komunikācija ir visizplatītākā un visbiežāk lietotā. Tātad politiķa runa auditorijas priekšā ir

starppersonālā komunikācija, kurā politiķis savu vēstījumu sniedz verbāli, izmantojot arī savu neverbālo komunikāciju (stāju, pozas, žestus, mīmiku u. c.). Politiķa runa ir neatņemama komunikācijas daļa, kuru viņš stratēģiski izmanto sava mērķu sasniegšanai.

C. R. Bergers (*C. R. Berger*) ir noteicis vairākas atšķirīgas starppersonu komunikācijas teorijas klasifikācijas: "starppersonu pielāgošanās teorijas, vēstījuma izplatīšanas teorijas, nenoteiktības teorijas, maldināšanas teorijas, dialektiskās teorijas un starpnieku sociālās mijiedarbības teorijas" [*Horbert*, 2009, 346. lpp.].

Starppersonu pielāgošanās teorijas izskaidro, "kāpēc komunikācijas procesa dalībnieki sociālajā mijiedarbībā sāk mainīt verbālo un neverbālo uzvedību, savstarpēji atbildot vienam uz otra rīcību" [*Berger*, 2005, 418. lpp.]. Vēstījuma izplatīšanas teorijas savieno vēstījuma iezīmes un gala rezultāta nepieciešamību būt atklātam. Teorija nosaka, ka tiek veidotas attiecības ar citiem cilvēkiem, veidojot noderīgu ziņojumu klausītājiem. Šeit viennozīmīgi notiek mijiedarbība ar citiem. Šis ir veids, kā ziņu nesējs savu vēstījumu izskaidro efektīvi, to sadalot pa posmiem, tā izskaidrojot darbības, rezultātu vai idejas secību.

Nenoteiktības teorija iekļauj sociālo mijiedarbību, kas pakļauta nenoteiktības stāvoklim [*Berger*, 2005, 423. lpp.]. Maldināšanas teorijas kalpo par mēģinājumu pārliecināt mērķauditoriju par procesiem, kas pilnībā neatbilst patiesībai. Dialektiskās teorijas galvenokārt postulē, ka personiskās attiecības rodas ar saziņu, kaut gan partneru attiecībās var būt tas pats viedoklis, viņu perspektīvas noteikti ir dažādas, tādēļ pilnīga apvienošanās starp viņiem nevar notikt [*Berger*, 2005, 428. lpp.]. Savukārt starpnieku sociālās mijiedarbības teorijas viennozīmīgi demonstrē dažādas komunikācijas iespējas, t. i., video konferences, video zvanus u. c.

Autore, definējot verbālās komunikācijas efektivitāti, par pamatu izmantos starppersonu pielāgošanās un maldināšanas teorijas, kuras pētnieciskajā analīzē var palīdzēt izskaidrot vienu vai otru publiski izteiktu nostāju, reakciju.

Politiskā runa

Aristotelis ir atzīmējis, ka "daiļrunība var būt definēta par pamanītu spēju, kas ir noteikts, noderīgs un izmantojams pārliecināšanas veids". Politiķim, savā runā izmantojot spējas precīzi noteikt mērķauditorijas gaidas un vēlmes, var būt svarīga loma pārliecināšanas procesā. Aristotelis uzskata, ka visi cilvēki izmanto retoriku kā pārliecinošu valodas lietojumu. Viņš apgalvo, ka pārliecināšana jeb retorika, kurai ir rezultāts, neatkarīgi no konteksta, nav nekas slikts. Problēma sākas, kad cilvēks cenšas pārliecināt, apelējot pie emocijām, nevis prāta [Džozefs, 2008, 17. lpp.].

Aristotelis atbalsta kā vienīgos iespējamos līdzekļus pārliecināt ļaužu masas, cilvēkus, ietverot retorikā ciešanas, sāpes, prieku un laimi, kas tiek uzskatīta par cilvēka darbību galveno mērķi. Valodnieks Bendžamins Lī Vorfs ir uzsvēris, ka valodai un tās lietojumam ir dziļa saikne ar ziņu raidītāja domāšanu un kultūru.

Savukārt Fuko politiskās runas kontekstā norādīja, ka tieši ziņu raidītāja zināšanas ir vēsturisks un tiešām politisks produkts. Ideāli, ka pārliecināt spējīgākā persona vienmēr arī būtu pati inteliģentākā un morāli godprātīgākā persona, bet tad tā vispār nebūtu demokrātija, drīzāk Platona Republikas paveids ar tās filozofu – karali [Džozefs, 2008, 173. lpp.].

S. Ratzans, J. G. Paine un C. Bišops (*S. Ratzan, J. G. Payne and C. Bishop*) identificējuši vairākus mērījumus, tostarp komunikācijas līmeni, tās saturu un tēmu [*Brown*, 2005, 162. lpp.].

Tomēr jāatzīst, ka, pamatojoties uz līdzšinējiem pētījumiem, nav skaidri noteikts, kāda uzvedība veido "labu" runu, nav arī skaidrs, kādā veidā vai ar kādu uzvedību var noteikt runas efektivitāti. Runas efektivitātes raksturs vēl joprojām ir atklāts jautājums [*Gundersen*, 2009, 158. lpp.].

Pētnieks V. Mencels (*Wolfgang Menzel*) noteicis trīs runas veidus: pārliecinoša runa (saukta arī par viedokļa izteikšanas runu), informatīva runa (arī kā lietišķs priekšlasījums) un svētku runa. Pirmais runas veids pārliecina citus par kādu konkrētu nostāju, darbību. Pārliecināšana ir visas runas galvenais mērķis, runas beigās īsi un konkrēti izsakot definētu vēstījumu.

Savukārt informatīva runa atspoguļo kāda notikuma gaitu, izskaidro risinājumus u. tml. Šai runai ir svarīgi iedarboties uz klausītāju izpratni, lai visiem būtu skaidrs, kas, kad un kā notika. Svētku runas mērķis ir godināt kādu personu vai notikumu. Svētku runai ir jābūt īsai un kodolīgai.

Autore, pamatojoties uz dažādiem teorētiskajiem pieņēmumiem un ņemot vērā savu pētāmo objektu, formulē savu politiskās runas definīciju. Tā ir politiķa dienas kārtības neatņemama sastāvdaļa, kas viņam, apzinoties savas mērķauditorijas zināšanas un gaidas un precīzi definējot savu vēstījumu, ļauj efektīvi un nepastarpināti veidot un nostiprināt savas tēla pozīcijas noteiktā mērķauditorijā.

Diskursa analīze

Pētnieki, lai izprastu, kādas funkcijas pilda valoda un kādus efektus tā panāk, bieži vien izmanto vienu no kvalitatīvajām pētnieciskajām metodēm – diskursa analīzi.

E. Laklaus (*E. Laclau*) un C. Mūfijs (*C. Mouffe's*) diskursa teoriju definē kā visu sociālo parādību un objektu pastāvēšanu, to nozīmi (-es) caur diskursu, kas ir definējams kā "struktūra, kurā nozīme ir pastāvīgi apspriesta un konstruēta" [*Carpentier*, 2007, 267. lpp.].

Diskurss ir kā "verbalizētu priekšstatu, attieksmju un viedokļu tīkls" [Kļave, 2007, 19. lpp.], kas atklāj Valsts prezidentu valodas izpratni un to lietojumu komunikācijā ar noteiktām mērķauditorijām.

Diskursa analīzi var pētīt ar vienu no pieejām: mikroteksta vai makroteksta pieeju. Makroteksta pieeja izmanto plašāku teksta definīciju, redzot tekstu kā nozīmes materializāciju un / vai ideoloģiju [*Carpentier*, 2007, 277. lpp.]. Mikroteksta pieeju, pēc Teina van Deika (*Teun van Dijk*) uzskatiem, var iedalīt piecos analīzes atzaros (sk. 1. att.): diskursa teorētiskā analīze, kritiskā diskursa analīze, diskursa analīze, sarunvalodas analīze un sociolingvistiski retoriskā analīze.

1. attēls. Diskursa analīzes pieejas [*Carpentier*, 2007, 27. lpp.].
Approaches of discourse analysis [Carpentier, 2007, P. 27].

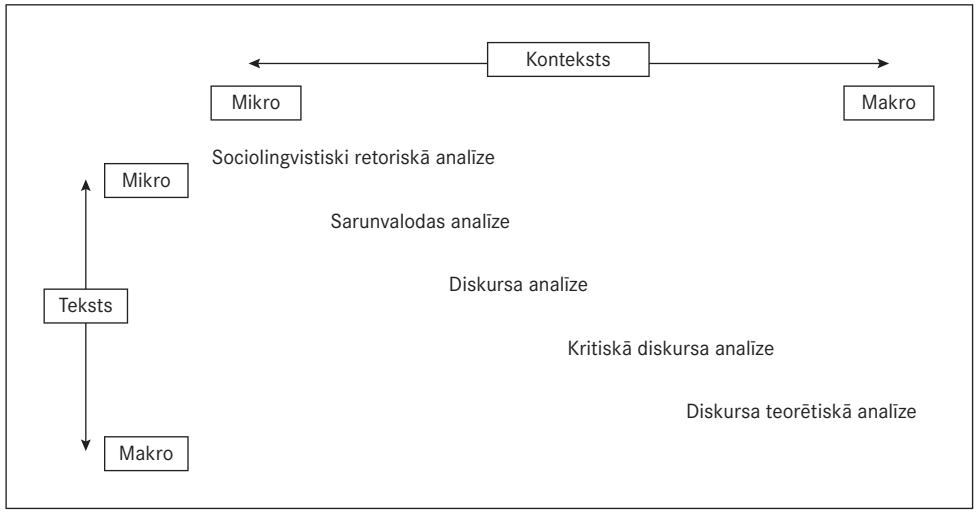

Autore, analizējot publiskās runas efektivitāti, izmanto kritisko diskursa analīzi. Tā ir "rīcības forma, caur kuru cilvēki var mainīt pasauli, un darbības forma, kas ir sociāli un vēsturiski izvietota un atrodas dialektiskajās attiecībās ar citiem aspektiem pasaulē" [*Philips*, 2000, 62. lpp.].

Kritiskās diskursa analīzes "uzdevums ir pētīt redzamās un neredzamās dominantes, diskriminācijas, varas un kontroles strukturālās attiecības, kas izpaužas valodā, kā arī to, kā ar diskursiem sociālie aģenti rada zināšanas, situācijas, sociālās lomas, identitātes un starppersonu attiecības dažādu sociālo grupu starpā" [Kļave, 2007, 18. lpp.].

Pētot valodas diskursus, datu vākšana var būt nepārtraukts process, kas nav obligāti jāpabeidz pirms datu analīzes posma. Kritiskajā diskursa pieejā var izmantot vairākas datu kopas (publikācijas laikrakstos, politiķu runas, reklāmas, saukļus, fokusa grupas diskusijas rezultātus u. c.), kas pastiprina komunikācijas efektivitātes izpētes dziļumu. Diskursa analīzē par pamatu tiek pieņemti diskursa aģenti, kas autores pētījumā ir Latvijas Valsts prezidenti un dažādas sabiedrības grupas, kuras viņi uzrunā.

Kritiskajā diskursa analīzē tiek noteiktas diskursa tēmas, temati un apakštemati, kas veido secīgus datu strukturēšanas posmus.

Pētot varas attiecības pētāmajos diskursos, analizējot diskursa nesēju runas, "van Deiks ir formulējis visaptverošu diskursīvo stratēģiju – "pozitīvā paštēla" un "negatīvā cita tēla" atspoguļošana" [Kļave, 2007, 25. lpp.]. Šo stratēģiju veido četri pamatprincipi:

1) uzsvērt pozitīvās lietas par "mums";
2) uzsvērt negatīvās lietas par "viņiem";
3) neuzsvērt negatīvās lietas par "mums";
4) neuzsvērt pozitīvās lietas par "viņiem" [*Dijk*, 1998, 267. lpp.].

Pētnieki kritiskās diskursa analīzes ietvaros bieži analizē arī stilistiskās iezīmes un lingvistiskos līdzekļus. Pētot šīs iezīmes, pētnieks var noteikt runātāja diskursīvo pozīciju. Bieži vien tiek analizēta vietniekvārdu lietošana un dažādu vārdu nozīme. Vietniekvārdu izpēte ļauj noteikt, kā diskursa nesējs pozicionē sevi attiecībā pret citiem (piemēram, Valsts prezidents biežāk uzsver savu viedokli, sakot "es", nevis asociē sevi ar grupu, tautu, sakot "mēs"). Tā var noteikt runātāja nosprausto sociālo distanci pret citām grupām (piemēram, "es un jūs, cittautieši") un / vai sevis iekļaušanu citā grupā (piemēram, "mēs, Latvijas tauta").

Savukārt vārdu lietošanas izpēte par noteiktām tēmām ļauj pētīt runas stiprumu, proti, diskursa nesējs ir izvēlējies, piemēram, konkrētu vai vispārīgu vārdu u. tml. Ja, piemēram, Valsts prezidents runā par valsts attiecībām ar Krieviju un izmanto vārdus "cīņa", "strīdīgs jautājums", tas nozīmē, ka viņš savā runā lietas formulē konkrēti, nevispārinot tās. Bet vispārinot tās, viņš varētu lietot tādus vārdus kā "savstarpējās attiecības", "neviennozīmīgs jautājums".

Teksta lasāmības noteikšanas metodes

Efektīvu valodas stilu veido vārdu izvēle, to kārtība un teikuma uzbūve. Faktu un datu lietojamība ziņu raidītājam ļauj izmantot tos, kas viņam ir izdevīgi pārliecināšanas procesā.

Lai tekstus padarītu vieglāk lasāmus un arī vieglāk izprotamus, autore, nosakot publiskās runas efektivitātes mērījumus, vēlas atzīmēt, ka ir trīs visbiežāk izmantojamās lasāmības noteikšanas metodes: R. Fleša, R. Ganinga un E. B. Fraja formula. Šīs metodes ļauj noteikt, cik viegli ir lasāms un izprotams teksts.

Ar R. Fleša formulu "iespējams noteikt teksta sarežģītības pakāpi un aptuveno izglītības līmeni, kāds nepieciešams, lai izprastu pārbaudāmo materiālu" [Katlips, 2002, 592. lpp.]. Izvēloties tekstu ar vismaz 100 vārdiem, var novērtēt teksta lasāmību. E. B. Fraja formula līdzinās R. Fleša formulai, kad tiek noteikta teksta lasāmība.

Savukārt R. Ganinga Neskaidrības indeksa noteikšanas metode ar vidējo teikuma garumu un tekstā lietoto trīszilbju vai vairākzilbju vārdu skaitu ļauj noteikt lasāmības sarežģītību. Šī metode "nosaka izglītības līmeni, kāds nepieciešams, lai viegli izprastu pārbaudīto tekstu" [Katlips, 2002, 593. lpp.].

Tomēr "pat tad, ja saskaņā ar Fleša, Ganinga, Fraja vai Fenga sistēmu teksts vērtējams pozitīvi, tajā izmantotie žargona vārdi, tehniskā terminoloģija un pat apvidvārdi padara šo tekstu grūti uztveramu" [Katlips, 2002, 595. lpp.].

Šie lasāmības testi, pēc autores domām, ir kā palīglīdzeklis publiskās runas efektivitātes noteikšanā, ļaujot izprast arī to, kā Valsts prezidenti pieņem uzrunāto mērķauditoriju pēc tās izglītības līmeņa.

Publiskās runas efektivitātes mērījumi

Publiskās runas komunikācijas efektivitāte ir balstīta uz paša ziņu nesēja zināšanām un prasmēm trāpīgi un profesionāli formulēt vēstījumu noteiktai mērķauditorijai, efektīvi izmantojot dažādus diskursa elementus.

Komunikācijas efektivitāti var noteikt pēc tā, cik efektīvi no ziņu saņēmēja aspekta veidojas politiskā komunikācija un uzticība starp ziņu nesēju – politiķi un ziņu saņēmēju – sabiedrību.

Ņemot vērā, ka līdz šim apskatītajā literatūrā un pētījumos noteiktie komunikācijas aspekti neļauj noteikt komunikācijas efektivitātes mērījumus, autore, pamatojoties uz kritisko diskursa analīzi un tās mērījumiem, ir izstrādājusi jaunus verbālās komunikācijas efektivitātes mērījumus (sk. 1. tab.), nosakot pamatmērījumus un efektivitātes mērījumus.

Pie pamatmērījumiem, uz kuriem tiek balstīta publiskās runas efektivitātes noteikšana, autore nosaka runas teikšanas datumu, pasākumu, kurā tā tiek teikta, tēmu (nosakot nozari, piemēram, runas tematu un apakštematu, galveno mērķauditoriju u. c.). Tēmas, temata un apakštemata noteikšana autorei ļauj definēt Valsts prezidentu svarīgākos jautājumus un problēmas, kuriem viņi vēlas pievērst auditorijas uzmanību un attīstīt diskursu sabiedrībā.

Galveno tēmu noteikšana atspoguļo runātāju svarīgākos jautājumus un to, par ko diskursā ir runāts. Tematu un apakštematu izdalīšana ļauj noteikt, kuriem problēmas aspektiem pētāmie objekti pievērš uzmanību un kurus aspektus viņi ignorē, tā radot iespēju klasificēt diskursu tematus pēc to nozīmīguma [Kļave, 2007, 23. lpp.].

1. tabula. Verbālās komunikācijas efektivitātes mērījumi.
Measurements of effectiveness of verbal communication.

Pamatmērījumi	Efektivitātes mērījumi
1. Runas teikšanas datums 2. Vieta, pasākums 3. Tēma 4. Temats 5. Apakštemats 6. Galvenā mērķauditorija 7. Ziņu nesēja izglītība	1. Satura analīze: • personas vietniekvārdu lietošana • savu emociju (sāpes, bēdas, prieks, laime) aprakstīšana • tēla atspoguļošana (pozitīvs paštēls vai negatīvs cita tēls) • paustās idejas (ir / nav? kādas?) • noteiktu vārdu lietošana • noteiktu jēdzienu analīze • argumentācija (ir / nav? kāda?) • atslēgvārdu lietošana (ir / nav? kādu?) 2. Runas veids (pārliecinoša, informatīva vai svētku runa) 3. R. Fleša un R. Ganinga formulu izmantošana

Verbālas komunikācijas efektivitātes galvenais mērījums ir satura kvalitāte, proti, vai un ar kādiem faktiem, datiem un informāciju Valsts prezidents spēj paust savu vēstījumu, idejas vai darbības. Autore, pamatojoties uz starppersonu pielāgošanās un maldināšanas teorijām, izdala vairākus satura kvalitātes apakšmērījums – personas vietniekvārdu (es, tu, mēs, jūs, viņi) lietošanu, savu emociju paušanu (t. i., vai tiek paustas emocijas, ar kādiem vārdiem, cik bieži?), tēla atspoguļošanu, paustās idejas (vai un kādas idejas tiek paustas?), kā arī autores iepriekš noteiktu vārdu un jēdzienu analīzi u. c.

Ja ziņu nesējs vēlas pārliecināt savu mērķauditoriju un tieši vai netieši iekodēt viņu atmiņā kādu noteiktu vārdu, parādību, darbību, ideju, viņš savā runā to atkārto vairākkārt. Līdz ar to autore kā vienu no efektivitātes mērījumiem atspoguļo arī, vai un kādus atslēgvārdus savās runās izmanto Latvijas Valsts prezidenti.

Tiek noteikts arī runas veids, lai definētu vistīkamāko uzrunas formu konkrētajam ziņu nesējam. Lai noteiktu teksta lasāmību un tā sarežģītību, tiek noteikta R. Fleša un R. Ganinga formulu izmantošana.

Secinājums

Autore pirmajā datu atlases un analīzes posmā, pamatojoties uz teorētiskajiem formulējumiem un kopsakarībām, ir sasniegusi savu mērķi – definējusi komunikācijas efektivitāti publiskās runas kontekstā un izstrādājusi tās mērījumus.

Valsts prezidenta pateikts vārds ir ļoti svarīgs turpmākajā sabiedrības noskaņojumā, darbībā un tās attīstībā un, protams, arī valsts tēla veidošanā. Līdz ar to ir būtiski apzināties, vai izvēlētais komunikācijas saturs un veids ir atbilstošs konkrētas auditorijas uzrunāšanā.

Efficiency Measurements of Latvian Presidents' Verbal Communication

Abstract

As there are currently no precise measurements for the efficiency of verbal communication, the author examined various theoretical concepts by which such measurements could be developed. The measurements are determined based on the author's further research – the determination of verbal efficiency of the public speeches of Latvian presidents G. Ulmanis, V. Vike-Freiberga, and V. Zatlers.

Communication is a noncyclical process in which the messenger delivers information to the receiver via a specific channel. The information can be verbal or spoken. In political communication the messenger also addresses a predefined and chosen target audience with its own expectations, values and knowledge.

Based on the assumptions of various authors, the author of the Paper proposes her definition of public speaking as an indivisible daily component of a politician that allows him, being aware of the knowledge and expectations of his audience and precisely defining his message, to effectively and directly create and solidify the position of his image among a set target audience.

Evaluating discourse analysis, the author chooses critical discourse analysis which allows for the use of various data sets and types to analyze the content of a narration. Critical discourse analysis anticipates the analysis of themes, subthemes, pronouns, etc. The author also examines methods of determining readability.

As a result, the author advanced the criteria that can measure efficiency of verbal communication. The measurements are divided into two categories – basic measurements and measures of efficiency. Basic measurements (the date of the speech or the theme, for instance) are mostly determined by quantitative research methods, but measurements of efficiency (such as expressing opinions and the use of key words) are determined by qualitative research methods.

Literatūra

1. Allen B., Gaudino J., et al. Communication – ubiquitous, complex, consequential // http://www.natcom.org/uploadedFiles/Content/Research/CommUbiquitous.pdf (sk. 28.04.2010.).
2. Berger C. R. Interpersonal communication: Theoretical perspectives, future prospects // Journal of Communication, 2005; 55: 415–447.
3. Carpentier N., De Cleen B. Bringing discourse theory into media studies. The applicability of discourse theoretical analysis (DTA) for the study of media practices and discourses // Journal of Language & Politics, 2007; 6(2): 265–293.
4. Džozefs D. Ē. Valoda un politika. – Rīga: Zinātne, 2008. – 89.–171. lpp.
5. Everson S. Aristotle: The politics and the constitution of Athens. – London: Cambridge University Press, 1996.
6. Eyck E. Bismarck and the German Empire. – London: W.W. Norton & Company, 1968. – Pp. 188–322.
7. Gundersen D. F., Hopper R. Relationships between speech delivery and speech effectiveness // Communication Monographs, 1976; 43(2): 158–165.
8. Hahn J., Mok K., Roessler P., et al. Mediated events in political communication: A case study on the German European Union Council Presidency 2007 // The European Journal of Communication Research, 2008; 33(3): 331–350.
9. Heywood A. Politics. – London: MacMillan Foundation Ltd, 1997. – Pp. 3–16.
10. Horbert L. R., Geidner N. The 2008 Election: Highlighting the need to explore additional communication subfields to advance political communication // Communication Studies, 2009; 60(4): 344–358.
11. House R. J. A path-goal theory of leader effectiveness // Administrative Science Quarterly, 1971; 16: 321–339.
12. Fairclough N. Discourse and social change. – Cambridge: Polity Press, 1992.
13. Katlips S. M., Sentens A. H., Brūms G. M. Sabiedriskās attiecības. – Rīga: Avots, 2002. – 588.–609. lpp.
14. Lamentovičs V. Mūsdienu valsts. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2007. – 27.–66. lpp.
15. Mencels V. Retorika. – Rīga: Balta eco, 2002. – 7.–12. lpp.
16. National Communication Association. What is Communication? // http://www.natcom.org/nca/files/ccLibraryFiles/FILENAME/000000000157/Pathways%20Excerpt.pdf (sk. 03.03.2010.).

17. Philips L. Jørgensen, M. W. Discourse analysis as theory and method. – Sage Publications, 2000. – Pp. 58–73.
18. Shannon C. E. A mathematical theory of communication // The Bell System Technical Journal, 1948; 27: 379–423; 623–656.
19. Stead B. A. Berlo's communication process model as applied to the behavioral theories of Maslow, Herzberg, and McGregor // http://www.jstor.org/stable/254868 (sk. 03.03.2010.).
20. Van Dijk T. A. Discourse, context and cognition // Discourse Studies, 2006; 8(1): 159–177.
21. Van Dijk T. A. The principles of critical discourse analysis // Discourse and Society, 1993; 4(2): 249–283.
22. Van Dijk T. A. Ideology: A multidisciplinary approach // International Journal of Public Opinion Research, 1998; 11(1): 371–374.

Latvijas mediju blogosfēra: politisko, personisko un korporatīvo blogu funkcijas

Anda Rožukalne, Ruta Siliņa

Rīgas Stradiņa universitāte, Komunikācijas fakultāte, Komunikācijas studiju katedra, Latvija

Kopsavilkums

Attīstoties interneta medijiem, mainās komunikācija, tā veicinot procesu, kas saukts arī par komunikācijas revolūciju, jo radikāli mainījies komunikācijas virziens, formas un intonācijas. Jauno komunikācijas iespēju rezultātā attīstījušies blogi jeb emuāri un t. s. blogosfēra – mediju telpa, ko piepilda blogu autoru radītais saturs. Lai nezaudētu auditoriju, arī tradicionālie masu mediji, kas veido savas platformas internetā, iekļauj emuārus savā saturā.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot Latvijas mediju: dienas laikrakstu un televīzijas kompāniju interneta versiju un interneta ziņu portālos publicēto blogu mērķus un funkcijas.

Pētījumā aplūkotas aktuālās komunikācijas pētnieku atziņas par blogu komunikācijas īpatnībām un tās skatītas kontekstā ar Latvijas mediju interneta vietņu blogu specifiku.

Darba gaitā tika konstatētas šādas atziņas: blogi dažu mediju saturā ieguvuši stabilu vietu, tomēr autoru un apskatīto tematu loks ir šaurs; blogeri lielākoties atsaucas uz mediju vai sabiedrības dienaskārtību, nevis to veido; blogi vāji īsteno divvirziena komunikācijas jeb dialoga principu, kas būtu nepieciešama gan žurnālistikas, gan sabiedrisko attiecību gadījumā. Privātpersonu emuārus raksturo vēlme izteikt komentārus un dalīties pieredzē, savukārt biznesa blogu autori vēlas sniegt informāciju, komentēt aktualitātes vai piepildīt sava uzņēmuma sabiedrisko attiecību mērķus. Politisko blogu autori cenšas izraisīt potenciālo vēlētāju uzmanību un veido savas partijas publisko tēlu.

Atslēgvārdi: blogi, blogosfēra, blogu funkcijas, blogu forma, interaktivitāte, masu komunikācija, masu mediji, auditorija.

Blogu vieta masu komunikācijā

Blogi jeb emuāri attīstījušies vienlaikus ar interneta mediju uzplaukumu. Blogosfēras[1] veidošanos veicinājusi interneta tehnoloģiju nodrošinātā iespēja jebkuram cilvēkam piedalīties komunikācijā ar interneta starpniecību. Emuāru iekļaušana mediju saturā izmainījusi komunikācijas procesu, padarot to nepastarpinātu, ne tikai masu mediju profesionāļu veidotu un kontrolētu. Ļaujot publiski izteikties ļoti dažādiem cilvēkiem, tiek bagātināta publiskās informācijas telpa, tās avotu klāsts un tajā ienesta lielāka viedokļu daudzveidība.

[1] Ar vārdu "blogosfēra" šeit un citur šajā rakstā apzīmētas tās mediju satura daļas, ko piepilda blogi; kā arī blogu informācijas un komunikācijas vide kopumā.

Mediju auditorijas pārstāvju līdzdalība publiskajā komunikācijā ar blogu starpniecību padara informāciju daudzveidīgāku, piegādājot ziņas no vietām, kur nepagūst aizbraukt profesionāli reportieri, tādējādi iespējams uzzināt, "kas notiek nepārtraukti un jebkurā vietā" [*Barlow*, 2007].

Blogiem raksturīga formu daudzveidība, tie nepakļaujas profesionāli definētām žanru un formas prasībām, nereti ir nepabeigti, neatbilst žurnālistikas profesionālajiem principiem, tajos sniegtā informācija nav sabalansēta, pārbaudīta, blogiem lielākoties nepiemīt neitralitāte un objektivitāte. Emuāra informācijas galvenais avots lielākoties ir pats tā autors, blogu komunikācijai piemīt ļoti personisks raksturs, autori visbiežāk izsaka savu privāto viedokli, dalās domās vai pieredzē. Blogam raksturīgā interaktivitāte ar tā lasītājiem pēc būtības vairāk līdzinās nevis masu komunikācijai, kurā viena avota sniegtu informāciju saņem liela auditorija, bet starppersonu komunikācijai.

"Blogosfēra rada jaunas interneta kopienas, kas savstarpēji veido jaunus komunikācijas modeļus, attīsta lēmumu pieņemšanas likumsakarības, maina mūsu uzskatus par informācijas saņemšanu un izmaina pašu šo procesu," raksta Hjū Hevits (*Hugh Hewitt*), grāmatas "*Blog. Understanding the information reformation. That's changing your world"* autors. Viņš uzsver blogu komunikācijas divvirzienu raksturu, proti, nozīmīga ir atgriezeniskā saite, bet tai nav jābūt vienlaicīgai, komunikācija var notikt asinhroni – autoram un lasītājam izdevīgā laikā un formā.

Blogu komunikācijas procesu var raksturot, izmantojot Niklasa Lūmana (*Niklass Luhmann*) informācijas atlases teoriju, kas skaidro, ka komunikācija ir koordinēta selektivitāte, ko veido trīs soļi – "informācijas atlase, komunikācijas formas izvēle un informācijas saņemšana" [*Luhmann*, 1995; *Anderson*, 2003; *Luhmann*, 2006]. Pirmkārt, bloga veidotājs atlasa emuārā ievietojamo informāciju, otrkārt, izvēlas komunikācijas formu, piemēram, tikai tekstu, audio, video vai fotogrāfijas vai hipersaites. Treškārt, auditorijas pārstāvis saņem "sniegto informāciju un interpretē to, izmantojot savu iepriekšējo pieredzi un zināšanas" [*Luhman*, 2006]. Kā uzsver Lūmans, trešajā informācijas sniegšanas posmā jeb tās uztverē informācijas avots vairs nepiedalās. Nākamais solis šajā komunikācijas procesā ir autora reakcija uz lasītāju reakciju un saņemtās informācijas interpretācija. Atgriezeniskās saites iespēja var ne vien sniegt informāciju par lasītājiem, bet radīt jaunu saturu, dot idejas jauniem blogiem un attīstīt interakciju bloga autora un tā lasītāju starpā.

Emuāru ietekme likusi komunikācijas pētniekiem diskutēt par svarīgiem masu komunikācijas jautājumiem. Pirmkārt, izvērtēta blogu ietekme uz žurnālistiku, prognozējot, ka blogi daļēji aizvietos nepieciešamību pēc profesionālu žurnālistu veidotā satura, proti, "cilvēki, kas vīlušies esošo mediju saturā, meklē alternatīvus informācijas avotus" [*Barnow*, 2007]. Tomēr blogi, kuru autori ļoti bieži ir arī žurnālisti, pakāpeniski nostājušies līdzās profesionāli veidotam saturam, ienesot tradicionālo mediju informācijā lielāku intonāciju skaitu, attīstījusi ciešāku saikni ar mediju un tā auditoriju. Tā, piemēram, Melisa Valla (*Melisa Wall*) ir salīdzinājusi blogu komunikāciju un tradicionālo žurnālistiku un noteikusi atšķirības saturā, teksta struktūrā un auditorijas uzvedībā [*Wall*, 2005]. Blogu un tradicionālo žurnālistiku saista aktualitāte, bet blogi lielākoties nav profesionāli, tie satur subjektīvu viedokli, turpretī tradicionālā žurnālistika piedāvā distancētu, neitrālu, pārsvarā objektīvu saturu. Tādējādi līdzās blogiem tradicionālā žurnālistika joprojām spēj piedāvāt informāciju un viedokļus, kas ir pārbaudīti un izraisa lielāku uzticību.

Atsevišķi autori, analizējot blogu komunikācijas īpatnības, norādījuši, ka "šajā procesā gan autors, gan lasītājs ir informācijas avots" [*Stacks*, *Salven*, 2008], turklāt lasītāji, ja tiem jāizvēlas starp dažādiem blogosfērā sastopamiem uzskatiem, nereti pievienojas vairākuma viedoklim.

Komunikācijas pētnieks Martins Velkers (*Martin Welker*) ir identificējis trīs galvenās pazīmes, kāpēc blogu komunikācija nevar aizvietot tradiconālo masu mediju saturu: tā ir "blogu autoru pasivitāte; masu mediju atpazīstamība un auditorijas uzticēšanās to piedāvātajai informācijai, kā arī lielākas profesionālo žurnālistu iespējas piekļūt ekskluzīvai informācijai" [*Welker*, 2006]. M. Velkers uzsver, ka blogu autori nereti nespēj regulāri atjaunot saturu, internetā ir daudz t. s. pamesto blogu, tādēļ uzticība blogiem samazinās. Respekts pret pārbaudītu informāciju, kuras pamatā ir rūpīgs profesionāls darbs, pēc Velkera domām, nodrošina, ka auditorija joprojām pieprasīs žurnālistu veidoto saturu.

Blogu tematu un funkciju daudzveidība

Lai arī Hevits [*Hewitt*, 2005] raksta, ka blogu autoriem ir divi mērķi – izteikt savu viedokli un atstāt savu ierakstu blogosfērā, parādīt, ka viņi šeit bijuši, šim spriedumam īsti nevar piekrist, jo blogosfēra ir ļoti daudzveidīga.

Blogus var strukturēt pēc vairākām pazīmēm, taču nozīmīgākās ir blogu autori un to temati. Spriežot pēc blogos publicētā satura, var iegūt informāciju, kas palīdz noteikt blogu funkcijas.

Pirmkārt, blogu autoru vidū var identificēt individuālos blogerus un organizācijas vai uzņēmumus. Bieži blogu autori ir žurnālisti, kas ievieto blogos informāciju vai viedokļus, kas nav pārbaudīti vai neiederas tradicionālo mediju saturā. Blogus raksta arī mediju redaktori, kas izsaka viedokļus vai pievērš uzmanību mediju saturam.

Otra nozīmīga blogu autoru grupa ir eksperti, kuri vēlas dalīties aktuālajā informācijā par savu profesionālo jomu. Šajā grupā ietilpst brīvprātīgi aktīvi blogeri, kas vēlas izglītot auditoriju, dalīties savā pieredzē un izplatīt noderīgu informāciju. Šajā grupā var identificēt arī autorus, kas pārstāv noteiktas organizācijas un vēlas pievērst sev savu patērētāju uzmanību. Šie autori pieder pie korporatīvo blogu veidotājiem.

Izvērtējot blogus dažādos medijos, pēc satura un autora identificēti šādi blogi: personiskie blogi, praktisko padomu blogi, kara un katastrofu blogi, uzraudzības jeb tā saucamie "wach" blogi [*Amborst*, 2006], politiskie blogi, ko parasti veido politisko organizāciju pārstāvji, redakciju blogi, dažādām nozīmīgām tēmām veltīti blogi, slavenību blogi, organizāciju blogi.

Dažādi pētnieki izvērtējuši arī atsevišķu autoru grupu blogu funkcijas. Tomēr visiem blogu autoriem kopīgas ir šādas funkcijas: informācijas sniegšana, viedokļa izteikšana vai pārliecināšana, dalīšanās pieredzē, uzmanības pievēršana kādam jautājumam. Piemēram, žurnālistu un mediju vadītāju blogi palīdz veidot labāku kontaktu ar auditoriju, skaidrot medija veidošanas apstākļus, operatīvi sniegt informāciju, veidot pašreklāmu, labot kļūdas, uz kurām norāda lasītāji, vai sniegt atbildes uz auditorijas pārstāvju jautājumiem.

Individuālu autoru jeb personiskie blogi arī tiek izmantoti ļoti daudzveidīgi, bet visbiežāk to autori realizē komentāra funkciju, pauž emocijas, sniedz informāciju, dalās savā pieredzē, izsaka kādu aicinājumu, cenšas mobilizēt auditorijas pārstāvjus kādai konkrētai rīcībai.

Savukārt organizāciju vai to pārstāvju blogu galvenās funkcijas ir šādas: informācijas sniegšana, viedokļa izteikšana. Būtiska visiem blogu autoriem, bet jo īpaši organizācijām, ir sabiedrisko attiecību veidošana, izmantojot blogus, – šī funkcija var tikt piepildīta, regulāri komunicējot, iepazīstinot ar organizācijas darbību, aizstāvot viedokli vai risinot krīzes komunikācijas situācijas. Līdzīgas funkcijas ir arī politisko blogu autoriem, taču jau līdzās minētajām varētu izcelt blogus, kuros ir aizstāvētas konkrētas politiķa vai partijas idejas vai tieši otrādi – bloga autors cīnās pret savu politisko konkurentu idejām vai rīcību. Politisko blogu autoriem, biežāk nekā citiem blogosfēras aktīvajiem dalībniekiem, nozīmīga ir sava tēla veidošanas un savas personības izcelšanas funkcija, izmantojot blogus.

Korporatīvo blogu būtība

Viens no veidiem, kā uzņēmumi vai jomu speciālisti efektīvi, ekonomiski un tieši (nepastarpināti) var uzrunāt savu mērķauditoriju, ir izmantot blogus. Blogi kā korporatīvās komunikācijas sastāvdaļa ir pateicīgi vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, jau pieminētā iespēja tieši sasniegt mērķauditoriju un nodot savu vēstījumu, kas nozīmē, ka bloga autors var kontrolēt vēstījuma saturu, tādēļ tiek izslēgta vai vismaz minimizēta vēstījuma satura maiņas iespēja. Pretstatā izmantojot, piemēram, preses relīzi, vēstījuma autors nevar būt drošs, vai medijs publicēs šo ziņu un vai tā netiks pārveidota, savukārt bloga gadījumā autoram ir kontrole pār teksta ievietošanu un tā saturu. Jāņem vērā, ka blogs ir ne tikai informācijas nodošanas līdzeklis, bet tā "būtība ir dialogs"[2] [*Peter M. Smudde*, 2005]. Tātad tiek nodrošināta iespēja ne

[2] Smudde P. M. Blogging, ethics and public relations: A proactive and dialogic approach // Public Relations Quarterly, 2005; 50(3): 34–38. 5p.

tikai sniegt informāciju, bet arī saņemt atgriezenisko saiti, kas korporatīvo blogu veidotājiem var noderēt, sākot no mērķauditorijas interešu, viedokļu un noskaņojuma noskaidrošanas līdz par krīžu brīdinājuma signālu identificēšanai. Pat tāda līdz šim par konservatīvu uzskatīta nozare kā banku sfēra izmanto blogošanas iespējas. Aktīvas blogu izmantošanā ir arī politiskās partijas un to pārstāvji.

Otrkārt, blogs ir līdzeklis, lai veidotu uzņēmuma vai speciālista kā jomas profesionāļa tēlu. Šādā veidā ir iespējams ne tikai informēt par jaunumiem, bet arī sniegt komentārus, skaidrojumu, analīzi – tātad dot padziļinātu izklāstu, papildu informāciju un argumentus. Tādējādi pakāpeniski un mērķtiecīgi iespējams, no vienas puses, informēt un izglītot lasītāju un, no otras puses, veidot bloga autora profesionāļa tēlu. Blogus profesionāļa tēla veidošanā aktīvi izmanto uzņēmēji un nevalstiskās organizācijas, kā arī politiķi. Šī blogu īpašība lielā mērā sasaucas ar nākamo lietojuma aspektu – iespēju izmantot labo ziņu izplatīšanai.

Treškārt, blogus var izmantot sabiedrisko attiecību funkcijas īstenošanā. Tieši šī aspekta dēļ korporatīvos blogus gan kritizē, gan arī uzteic. Kā apskatīts iepriekš, blogi ir ne tikai personīgās dienasgrāmatas, ikdienas tribīne vai sazināšanās vietne, bet arī "politiska tribīne; aktuālo ziņu ierosinātājs"[3] [*Nancy Piretti*, 2005]. Korporatīvie blogi ir arī labs informācijas avots, lai uzzinātu par uzņēmumā notiekošo. Lai arī liela daļa korporatīvo blogu ir apzināti un mērķtiecīgi veidoti, lai parādītu uzņēmumu tikai no gaišās puses, "lasot starp rindiņām, korporatīvie blogi ir visai atklāti".[4] Atsaucoties uz Džeimsa Gruniga (*James Grunig*) izvirzīto tēzi, ka organizācijas izvēlēto komunikācijas simbolu izvēle un lietojums ir nozīmīga un ētiska sabiedrisko attiecību daļa, Pīters Smude norāda, ka "blogošana ir viena no šīm izvēlēm"[5] [*Peter M. Smudde*, 2005]. Šī doma tiešā veidā izriet no atziņas, ka sabiedrisko attiecību mērķis ir veidot reputāciju, tātad ētiskas sabiedriskās attiecības palīdzēs to veidot daudz veiksmīgāk un ilgtermiņā.

Kā norāda vairāki autori (piemēram, *Jeniffer Pellet*, 2008; *Josh Hallett*, 2008), žurnālisti caurlūko blogus, lai sekotu līdzi tendencēm un iegūtu ekspertus intervijām. No tā izriet, ka korporatīvie blogi ir vērtīgi arī mediju attiecību un publicitātes veidošanai.

Tātad korporatīvā blogošana palīdz ne vien kļūt atpazīstamam, veidot reputāciju, uzturēt saiti ar saviem lasītājiem, tajā skaitā arī ar patērētājiem, bet palīdz arī samazināt komunikācijas izmaksas un nonākt tradicionālajos medijos.

Kā risks korporatīvo blogu veidotājiem ir iespējamais lasītāju trūkums vai nepietiekams skaits, kas lielā mērā ir saistīts ar nākamo aspektu – tendenciozitāti un pozitīvismu par uzņēmumu. Tiek norādīts arī uz korporatīvo blogu manipulatīvo dabu, kas izriet no blogu izmantošanas sabiedrisko attiecību mērķiem. Tomēr pašu blogu veidotāju interesēs ir sabalansēt lasītāju un blogu veidotāju vēlmes. Kā vēl viens risks ir iespēja saskarties ar nekontrolētu dialogu par kompāniju vai kādu tās produktu [*Nancy Piretti*, 2005], kā rezultātā var tikt izraisīta krīzes situācija vai vismaz nevēlama publicitāte.

Blogi Latvijas masu mediju saturā

Latvijas masu mediju veidoto blogu izpēti apgrūtina nestabilais saturs un mediju dažādā izpratne par blogu vietu. Proti, daži mediji sākotnēji attīstījuši blogu komunikāciju, bet pēc dažiem mēnešiem ir slēguši blogu vietnes (piemēram, nra.lv), daži mediji cenšas mērķtiecīgi veidot savu blogeru loku (piemēram, db.lv), citi stingri kontrolē blogu autoru loku (zurnalssanta.lv u. c.), bet diena.lv savukārt dod iespēju jebkuram publicēt savu viedokli, ja vien autors ievēro galvenos medija definētos blogu veidošanas ētikas nosacījumus. Emuāri, kas parādās populāru laikrakstu vai žurnālu interneta versijās, sasniedz arī plašāku auditoriju, salīdzinot ar blogiem, kas publicēti īpašās interneta vietnēs vai sociālajos tīklos (piemēram, tribine.lv, sviestaciba.lv un citur).

---

[3] Pieretti N. To blog or not to blog – today, that is the question // New Hampshire Business Review; 4/29/2005; 27(9): 22–22, 1/2p.

[4] Reisinger D. Why I love corporate blogs (and you should too) // http://mashable.com/2008/07/25/why-i-love-corporate-blogs/ (27.06.2010.).

[5] Smudde P. M. Blogging, ethics and public relations: A proactive and dialogic approach // Public Relations Quarterly, 2005; 50(3): 34–38, 5p.

Blogosfērai kopumā raksturīgā neparedzamība un atkarība no autoru vēlmes izteikties parādās arī Latvijas mediju saturā. Kopumā blogu autoru nav daudz, tie veido jaunus blogu ierakstus salīdzinoši reti – no vienas reizes nedēļā līdz vienai reizei mēnesī. Viens no šādas situācijas iemesliem varētu būt fakts, ka kvalitatīvu blogu rakstīšanai vajadzīgs laiks, tas ir nopietns darbs. Otrs blogosfēras vājās attīstības iemesls ir prozaiskāks, proti, mediji nemaksā par blogiem vai atlīdzība par tiem ir ļoti zema, arī tāpēc blogu autoriem zūd motivācija regulāri veidot jaunus blogu ierakstus. Lai arī emuāri ir vēlami mediju saturā, no redaktoru viedokļa tie tiek vērtēti zemāk nekā tradicionālās žurnālistikas žanros veidoti teksti.

Salīdzinot ar citu valstu tradīcijām, Latvijā ļoti maz blogo žurnālisti un redaktori. Tas skaidrojams ar lielo tiešā darba slodzi, jo daudzās mediju organizācijās ekonomiskās recesijas laikā ir samazināts darbinieku skaits, pieaudzis esošo žurnālistu un redaktoru darba apjoms. No sarunām ar žurnālistiem var spriest, ka viņi reti blogo arī tāpēc, ka savas radošās ambīcijas spēj izteikt tiešajā darbā, turklāt blogu veidošana neatstāj būtisku iespaidu uz viņu ienākumiem.

Arī korporatīvo blogu veidotāju loks Latvijas medijos ir samērā šaurs, un to saturs tiek atjaunots visai reti – blogus raksta atsevišķu uzņēmumu vadītāji vai speciālisti (viņi galvenokārt pārstāv banku, aptieku, sabiedrisko attiecību vai reklāmas biznesu). Korporatīvo blogu autori reti veido ļoti individualizētu un blogu komunikācijai tradicionāli personisku saturu, biežāk blogi ir saistīti ar notikumiem uzņēmumā vai nozares problēmām. Korporatīvo blogu valoda demonstrē lietišķu komunikācijas stilu. Neoficiāla informācija liecina, ka nereti uzņēmumu vadītāju vietā blogus raksta sabiedrisko attiecību speciālisti.

Ja izvērtē populārākās blogu vietnes tradicionālajos medijos, tad daži politiķi ir vieni no aktīvākajiem blogosfērā. Tas pierāda, ka politiķi pamazām apguvuši virtuālās komunikācijas likumus, savus blogus veido mērķtiecīgi un cenšas iegūt viedokļu līdera statusu arī interneta vidē. Kā apstiprināja turpmāk izklāstītā pētījuma dati, politika, tās notikumi un aktori dominē arī blogu saturā.

Pētījuma metode un gaita

Latvijas tradicionālo mediju blogosfēras pētījuma mērķis ir noskaidrot blogu tematus, strukturēt emuāru autorus un identificēt blogu satura funkcijas. Kā blogu satura pētījuma metode izvēlēta kvantitatīvā un kvalitatīvā kontentanalīze, ar kuru kategorizēti emuāru temati, emuāru autoru grupas, blogos izmantotie formas papildelementi (fotoattēli, video un audio faili) un citi kritēriji. Lai identificētu blogu funkcijas, tika veikts neliels pilotpētījums un izveidots funkciju saraksts.

Definējot blogu tematus, tika kategorizētas jomas, par kurām izsakās bloga autors. Piemēram, politikai veltītie blogi attiecas uz politisko notikumu komentēšanu, politiķu profesionālās rīcības vai uzvedības apspriešanu, atsaukšanos uz politiskajiem lēmumiem. Savukārt tematiskajā kategorijā "ekonomika" atbilst emuāri, kuros apspriesti makroekonomikas un mikroekonomikas jautājumi, diskutēts par ekonomisko situāciju valstī, komentētas ekonomikas attīstības problēmas Latvijā.

Bloga funkcija atšifrēta pēc teksta, nosakot bloga autora tekstā ietverto mērķi. Piemēram, ja bloga autors pārstāstījis kādu publicētu ziņu, pievienojot tai savu attieksmi pret notikumu, šāds emuārs tika kategorizēts kā komentējošs. Ja bloga autors savā tekstā sniedz papildu informāciju, kas iepriekš nav bijusi publicēta un papildina priekšstatu par kādu notikumu, vai autors blogu rakstījis, lai dotu saviem lasītājiem jaunas, specifiskas zināšanas, tad šāds saturs kategorizēts kā "sniegt papildu informāciju" vai "sniegt zināšanas". Daži autori blogos apraksta notikuma kontekstu, izvērtē to citu procesu vidū, analizē sekas un pievieno secinājumus – tādā gadījumā bloga funkcija ir "analīze." Tā kā nereti blogā var būt vairākas funkcijas, tad, skaitot rindas, kā bloga funkcija definēta kvantitatīvi visplašāk atspoguļotā funkcija.

Pētījums tika veikts no 2010. gada 10. februāra līdz 10. martam, analizējot politiķu, žurnālistu, speciālistu un auditorijas pārstāvju blogus šādās interneta vietnēs: diena.lv, db.lv, blog.ltvzinas.lv. Analizēti 118 blogi, no kuriem 97 blogi ir no portāla diena.lv, 17 blogi – db.lv un 4 blogi – blog.ltvzinas.lv.

Latvijas medijos publicēto blogu analīze

Blogi kā mediju satura daļa kopumā pilda tās pašas funkcijas – arī tie nodrošina sabiedrības pašnovērošanu un vērtēšanu, informē, veido savdabīgu sabiedrības uzskatu hroniku, tie var izklaidēt un novērst uzmanību, veicināt diskusijas un pildīt vēl citus uzdevumus. Emuāru likumsakarības un to saikni ar pārējo saturu informācijas vidē nosaka galvenokārt publicēto blogu temati, to autori, izmantotās tehnoloģiskās papildiespējas. Tiem ir arī savas specifiskas funkcijas, kas saistītas ar blogu īpatnībām, ar to satura ļoti personisko raksturu, brīvo izteiksmes formu un subjektīvo attieksmi pret realitāti.

Lielākā daļa emuāru veltīta politiskajiem jautājumiem (59%) un ekonomikai (15%). Pārējie temati skarti ļoti reti un neveido nozīmīgu emuāru tematu daļu. Piemēram, par kultūras notikumiem Latvijā un pasaulē diena.lv regulāri raksta tikai viens blogeris – laikraksta "Diena" teātra un kino kritiķis Normunds Naumanis. Biznesam un ekonomikai veltīto blogu autori pārsvarā ir biznesa vides pārstāvji. Kategorijā "dažādas intereses" ietilpst blogi, kas veltīti ceļojumiem vai hobijiem, kā arī ieraksti, ko bija publicējuši vidusskolēni pēc ēnu dienu pasākuma, aprakstot savu pieredzi dažādās organizācijās vai uzņēmumos.

Šie dati demonstrē citos pētījumos minēto, ka Latvijas mediju saturā dominē politiskie jautājumi, savukārt sociālās vai kultūras problēmas tiek apskatītas tikai informatīvi. Otrkārt, politikas dominēšana blogu saturā parāda, ka lielākā daļa no blogu autoriem nevis rada oriģinālas tēmas vai apraksta unikālus notikumus, daloties savā pieredzē, bet atspoguļo mediju dienas kārtību. Politikai un ekonomikai veltītie blogi ir kā atbildes reakcija uz tradicionālo plašsaziņas līdzekļu saturu. Pētījumā kā politikai veltīti emuāri tika kategorizēti blogi, kuru autori apraksta aktuālos politikas notikumus, tajā skaitā politiķu lēmumus, uzvedību un politikas problēmas. Reti blogu autori savos emuāros izvirza mediju neskartus tematu, tādēļ blogi nespēj paplašināt tradicionālo mediju tematu loku.

1. attēls. Pētījumā analizēto blogu temati, %.
Topics of the blogs, %.

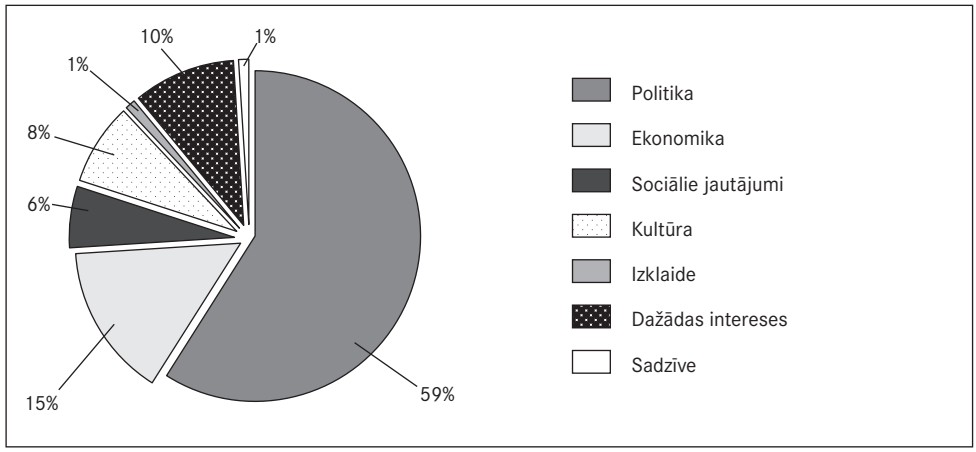

Pētījumā analizēto blogu autoru loks ir plašāks nekā izvēlēto tematu klāsts. Pētījuma gaitā autores saskārās ar situāciju, ka politiskās partijas "Visu Latvijai!" un LSDS kā bloga autoru norādīja nevis kādu konkrētu politiķi, bet gan visu partiju. Šāds partijas blogs uzskatāms par politisko blogu, tomēr tas saturiski atbilda politiķu blogiem, tādēļ šo partiju blogi tika iekļauti politiķu blogu grupā.

Pateicoties portālā diena.lv piedāvātajai iespējai jebkuram lejuplādēt savu emuāru blogu sadaļā, lielāko daļu blogu autori ir auditorijas pārstāvji (25%) vai anonīmi blogeri (22%), kuru blogu saturs liecina, ka arī viņi ir auditorijas pārstāvji. Būtisku daļu blogu (23%) publicējuši dažādi speciālisti, kas izsakās par profesionāliem jautājumiem, analizē savas (lielākoties biznesa) jomas problēmas un to saikni ar sabiedrību. Daļa no šiem blogiem piedāvā interesantus viedokļus diskusijām, padarot autorus par viedokļu līderiem kādā jautājumā. Daļa speciālistu blogo, lai piepildītu sabiedrisko attiecību mērķus – popularizētu savu darba vietu, veidotu paši savu kā ekspertu tēlu, pievērstu uzmanību jautājumiem, kas tiek aktualizēti arī reklāmas vai sabiedrisko attiecību kampaņās.

2. attēls. Pētījumā analizēto blogu autori, %.
Authors of the blogs, %.

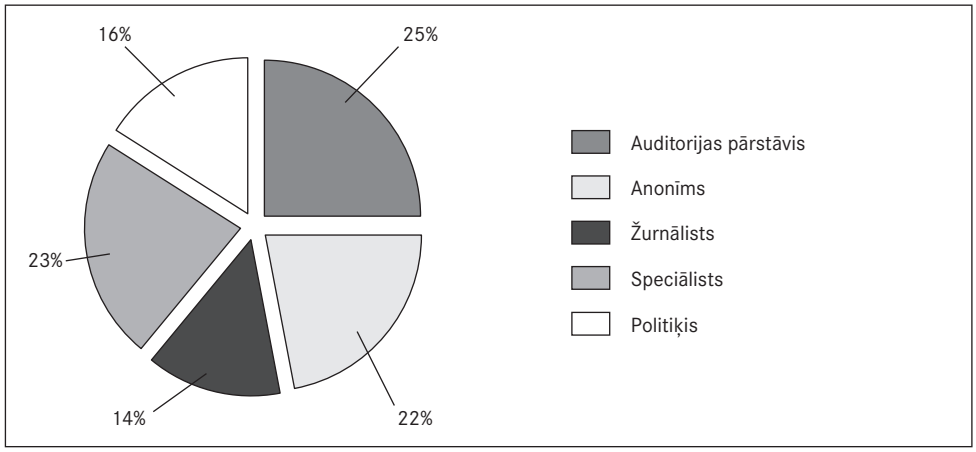

Politiķu blogi veido 16% pētījumam atlasīto blogu klāsta, tomēr lielāko daļu emuāru rakstījuši apmēram pieci līdz septiņi politisko partiju pārstāvji, tātad katrā lielākajā partijā ir vismaz viens politiķis, kas regulāri blogo (piemēram, Edgars Jaunups ("Jaunais laiks") vai Normunds Grostiņš ("Eiroskeptiķi")), izraisot diskusijas sabiedrībā vai popularizējot savas partijas pozīciju kādā jautājumā, kā arī kritizējot politisko konkurentu darbību.

Savukārt korporatīvos blogus veidojuši speciālisti, kas ir norādījuši savu piederību kādam uzņēmumam (piemēram, IT, finanšu iestādes, advokātu biroji, sabiedrisko attiecību aģentūras u. c.), un tādi speciālisti, kas savu piederību nav norādījuši (piemēram, *Axel Reetz*, Ilze Saulīte-Jansone, Artūrs Eirnštreits u. c.). Atsaucoties uz iepriekšminēto, ka blogu autori jaunus blogu ierakstus veido salīdzinoši reti, šī tendence novērojama arī korporatīvo blogu gadījumā – tikai daži blogu autori ir izveidojuši vairāk par vienu blogu izvēlētajā pētījuma periodā.

Komentēšana (54%), viedokļa izteikšana (14%) un papildu informācijas sniegšana (10%) ir būtiskākās no pētījumā iekļauto emuāru funkcijām. Komentējot aktuālos notikumus, blogu autori lielākoties tos atstāsta. Nereti komentārs sniegts ar sašutumu, skumjām, ironiju, tā izsakot savu attieksmi, jo komentējošo blogu autori nesniedz jaunu informāciju vai unikālas idejas, viņi pārsvarā subjektīvi reflektē par ziņu dienas kārtības būtiskākajiem tematiem. Daudzu komentējošu blogu autori, īpaši partiju pārstāvji, izvēlas runāt par notikumiem, lai atgādinātu par sevi, parādītos publiskajā diskusiju telpā, gūtu papildu publicitāti, jo nepiedāvā ne jaunas idejas, ne viedokļus, nedz sniedz priekšlikumus.

Savukārt analītisko blogu autori ir mazāk emocionāli, viņi cenšas ieraudzīt aktuālos notikumus plašākā kontekstā un izdarīt secinājumus. Blogu funkciju kategorija "izteikt viedokli" atšķirībā no "komentēt" nozīmē, ka autors ir sniedzis savu argumentētu skatījumu, piedāvājis atšķirīgu viedokli, salīdzinot ar citiem, un viņa vēstījums satur konstruktīvus priekšlikumus. 10% blogu atbilst funkcijai "sniegt papildu informāciju" – tā kategorizēti blogi, kuru autori pievieno būtiskus faktus par kādu no publiskās diskusijas jautājumiem. Salīdzinoši reti blogu autori sniedz analīzi, uzslavas, iepazīstina ar jaunām zināšanām, sniedz priekšlikumus kādas problēmas risinājumam. Var secināt, ka pētījumā aptvertā blogosfēra ir tematiski un funkcionāli vienveidīga.

Vienveidība izpaužas ne vien emuāru saturā, bet arī formā, jo tikai nedaudzi autori pievieno saviem blogiem fotogrāfijas, video vai audio formā ietvertu informāciju, interneta saites, kas sniedz papildu izziņas iespēju. 77% blogu veido tikai teksts, 11% – teksts ar attēlu, 5% blogu satur interneta linkus, 5% – video informāciju, bet pētījuma laikā nebija neviena audiobloga.

Plašāku informāciju par blogu saturu sniedz dažādu autoru grupu izvēlēto tematu un to funkciju analīze.

3. attēls. Pētījumā analizēto blogu funkcijas, %.
Functions of the blogs, %.

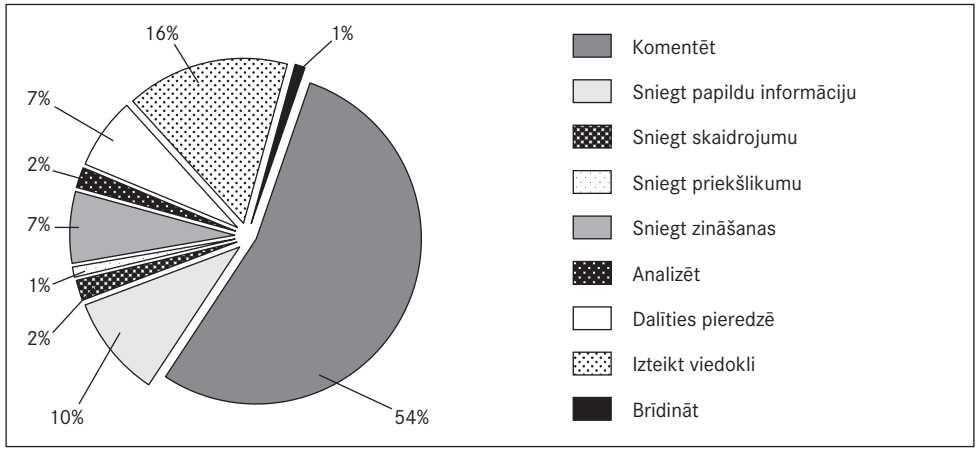

4. attēls. Pētījumā analizēto blogu forma, %.
Form of the blogs, %.

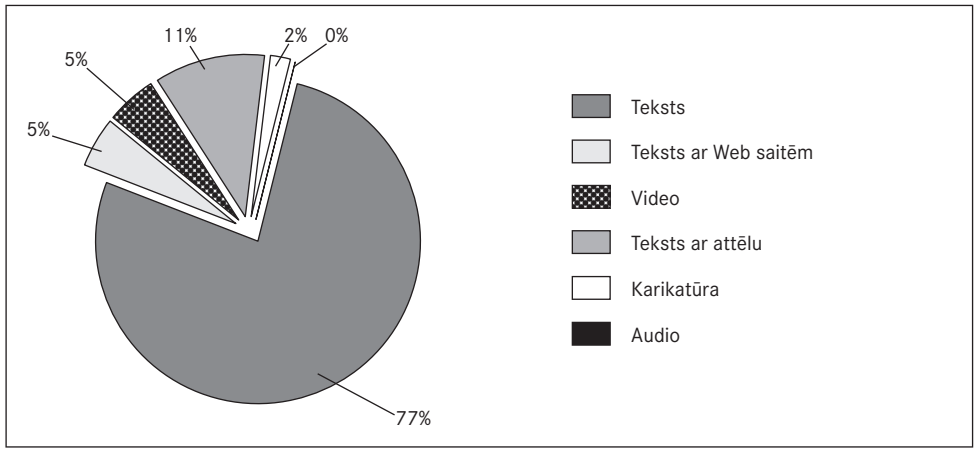

1. tabula. Blogu autoru un tematu salīdzinājums.
Comparison of the blogs' authors and subjects.

Blogu temati	Blogu autori, %			
	Auditorijas pārstāvji	Žurnālisti	Politiķi	Speciālisti
Politika	59	47	95	26
Ekonomika	7	–	–	50
Sociālie jautājumi	3	6	–	11
Kultūra	7	41	–	–
Izklaide	–	6	–	4
Dažādas intereses	24	–	5	11

Sīkāk izvērtējot dažādu autoru blogus, var secināt, ka auditorijas pārstāvju emuāros lielākoties apskatīti politiski temati (59%) un atspoguļotas dažādas intereses. Žurnālistu emuāros dominē politika (47%) un kultūra (41%), daži blogi veltīti sociālajiem jautājumiem vai izklaides tematiem. Žurnālisti savos blogos neaplūko ekonomikas jautājumus. Tāpat rīkojas politiķi – viņi raksta blogus gandrīz tikai par politiku (95%).

Speciālisti ir vienīgā blogeru grupa, kuri lielākoties raksta par ekonomiku (50%) un par politiku (25%), kā arī vairāk nekā citi autori pievēršas sociālajām problēmām (11%). Korporatīvo blogu kategorijā ietilpa blogi par 2007.–2009. gada finanšu krīzi pasaulē, kvalitātes vadību un darba ražību, Latvijas konkurētspēju, nodokļu pieauguma ietekmi uz ekonomisko aktivitāti un starptautiskajiem ekonomiskajiem sakariem. Lielākā daļa ekonomikas tēmai veltīto korporatīvo blogu publicēti portālā db.lv. No sabiedrisko attiecību viedokļa šāda saistība ir loģiska – ir stratēģiski pareizi izvēlēties komunikācijas kanālus, kuri atbilst vēstījumam un vēstījuma autoram – šajā gadījumā korporatīvā bloga veidotājam – un, kas būtiskākais, arī mērķauditorijai.

Savukārt korporatīvajos blogos, kas veltīti politikas tematikai, apskatīti šādi jautājumi: ārpolitikas NATO pavasara sesija, kādas valsts institūcijas iepirkums, politiskās pārliecības ietekme uz pilsonības iegūšanu. Tikai viens no korporatīvajiem blogiem par politikas tematiku tika publicēts portālā db.lv, visi pārējie – portālā diena.lv.

Portālā db.lv tika konstatēti 17 no 27 korporatīvajiem blogiem jeb lielākā daļa. Tas skaidrojams ar faktu, ka portāls "Dienas bizness" sevi pozicionē kā "neatkarīgs biznesa ziņu portāls, kas jūs informē par aktuālākajiem biznesa un ekonomikas jaunumiem Latvijā un pasaulē".[6] Tādēļ visai loģiski izriet db.lv portāla orientēšanās uz specializētu mērķauditoriju.

Fakts, ka portālā diena.lv pētījuma periodā konstatēti tikai 10 korporatīvie blogi, iespējams, skaidrojams ar to, ka šī medija patērētāji ir visai plaša auditorija vecuma grupā no 20 līdz 49 gadiem,[7] kas orientēta uz dažādām sabiedrības interesēm.

2. tabula. Blogu autoru un to rakstīto blogu funkciju salīdzinājums.
Comparison of the blogs' authors and functions.

Blogu funkcijas	Blogu autori, %			
	Auditorijas pārstāvji	Žurnālisti	Politiķi	Speciālisti
Komentāra sniegšana	47	19	48	71
Viedokļa izteikšana	13	25	25	4
Dalīšanās pieredzē	20	6	–	–
Notikumu analīze	10	–	–	7
Papildu informācijas sniegšana	10	13	17	7
Zināšanu sniegšana	–	31	–	11
Dažādu interešu atspoguļojums	–	6	–	–
Priekšlikuma sniegšana	–	–	5	–
Brīdinājuma izteikšana	–	–	5	–

Auditorijas pārstāvju blogiem ir komentāra (47%), analīzes, dalīšanās pieredzē vai viedokļa izteikšanas funkcija. Auditorijas pārstāvji neizmanto blogus aicinājumu izteikšanai, mudināšanai uz kādu rīcību vai unikālas informācijas sniegšanai no kāda žurnālistiem nepieejama notikuma, kas ir būtiska pētnieku norādīta funkcija citu valstu medijos. Žurnālistu veidotajiem blogiem dominējošās bijušas šādas funkcijas: sniegt zināšanas (31%), izteikt viedokli (25%), komentēt (19%) un sniegt papildu informāciju (13%), bet žurnālistu blogi netiek izmantoti sava darba skaidrošanai. Tādas funkcijas kā analīze vai priekšlikums nevienā no žurnālistu veidotajiem blogiem nav bijušas noteicošās. No blogu funkcijām politiķi visvairāk izmanto iespēju komentēt (48%), izteikt viedokli (21%), sniegt papildu informāciju (17%). Tādējādi politiķi gūst publicitātes iespēju, aizstāv savu viedokli un veido savu tēlu. Dažādu jomu profesionāļi blogos komentē notikumus (71%), parāda zināšanas un sniedz analīzi vai papildu informāciju (katrs 7%) – tas ļauj viņiem popularizēt savu uzņēmumu un piepildīt sabiedrisko attiecību mērķus.

[6] Dienas Bizness ziņu portāls // http://db.lv/ (sk. 27.06.2010.).

[7] Dienas mediji, Diena // http://dienasmediji.lv/produkti/laikraksti/diena (sk. 27.06.2010.).

Secinājumi

Latvijas tradicionālo mediju blogosfēras izpēte ļauj secināt, ka blogi tikai dažu mediju saturā ieguvuši stabilu vietu, tomēr autoru un apskatīto tematu loks nav plašs. Blogeri vēl nespēj veidot savu dienas kārtību, jo viņu vēstījuma veidošanos ļoti ietekmē medijos atspoguļotās aktualitātes. Arī no tehnoloģiskā viedokļa ļoti neliela blogu autoru daļa izmanto interneta piedāvātās iespējas, papildinot savus tekstus ar multimediju formātā ietvertu saturu.

Salīdzinoši maz blogus raksta žurnālisti, neizmantojot iespēju gan individuāli izteikties brīvākā veidā, gan attīstīt diskusiju ar savu auditoriju.

Ciešāku kontaktu ar lasītājiem cenšas veidot diena.lv blogu vietne, kurā rasta iespēja publicēties dažādiem auditorijas pārstāvjiem. Tomēr šis faktors rada papildu risku, ka blogu saturs ir kvalitatīvi nevienmērīgs – auditorijas pārstāvji var izveidot ļoti aizraujošus tekstus, bet tiek piedāvāti arī bezvērtīgi un bezjēdzīgi sacerējumi blogu formā. Tāpēc saturiski kvalitatīvāki blogi sastopami medijos, kas daļēji kontrolē blogu saturu, atlasot autorus un definējot blogu uzdevumus vai tematus. Šajā kontekstā būtu diskutējama arī iespēja tradicionālajā medijā veidot anonīmus blogus, ja vien autora pseidonīms nav plaši pazīstams, jo anonīmi blogeri nereti izmanto interneta iespējas bezatbildīgas, cieņu aizskarošas vai apmelojošas informācijas izplatīšanai. No otras puses, reizēm anonīms blogs ir vienīgā iespēja, kā sniegt sabiedrībai nozīmīgu informāciju, neapdraudot šīs informācijas avotu. Tomēr šādi gadījumi ir salīdzinoši reti, un tie būtu sīkāk izskaidrojumi, jo anonimitāte interneta vidē ne vien palielina izteiksmes brīvību, bet nostāda arī nelīdzvērtīgā pozīcijā anonīmos un tos blogu autorus, kas neslēpjas aiz pseidonīmiem, un sabiedrības attieksme pret viņu izteikumiem var ietekmēt šo cilvēku profesionālo vai politisko karjeru.

Salīdzinoši nelielu blogosfēras daļu veido speciālistu blogi – tādējādi netiek izmantota iespēja tieši komunicēt ar sabiedrību, izglītot to un realizēt arī sabiedrisko attiecību mērķus, palielinot noteiktas jomas speciālistu atpazīstamību. Korporatīvie blogi medijos parādās visai reti, tajos apskatīto tematu loks ir šaurs, un tāpēc ar laiku varētu paplašināties tieši korporatīvā blogosfēras daļa, jo šai komunikācijas formai ir liels potenciāls, lai aktīvi attīstītu diskusijas ar sabiedrību, pārbaudot idejas, aizstāvot biznesa vides intereses.

Apkopojot pētījuma datus, var izvirzīt vairākus secinājumus: visu blogu autoru gadījumā, izņemot korporatīvos blogus, dominējošā ir politikas tematika; blogeri lielākoties reflektē uz mediju vai sabiedrības dienaskārtību, nevis to veido; blogi vāji īsteno divvirziena komunikācijas jeb dialoga principu, kas būtu nepieciešama gan žurnālistikas, gan sabiedrisko attiecību gadījumā; un to informācijas galvenais avots lielākoties ir pats tā autors, kā rezultātā dominē komentāra funkcija.

The Blogosphere of Latvian Traditional Media: Functions of Political, Individual and Corporate Blogs

Abstract

In the process of internet media development communication also promotes and creates new so called communication revolution. In this development process forms, function and aim of communication is radically changing. Blogs and blogosphere has developed due to new opportunities of media. Blogosphere is media space that is fulfilling with bloggers' created content.

Many traditional media organizations in order to avoid audience decline process create their own internet platforms and include blogs as part of traditional media content. Not only journalists and representatives of media editorial boards, but also politicians and business representatives use blogs as part of communication to influence public opinion.

The particular research aims to find out the purpose and functions of blogs in media internet platforms with content analysis method. During research process such blog content elements as hyperlinks, photo, video and audio materials are also analyzed.

Latest theoretical and empirical findings of blogosphere researchers are included in the Paper and used as baseline for evaluation of blogosphere in Latvia. To conclude results of study, authors can deduce that individual authors like media audience representatives tend to comment or share their experience; business representatives provide with additional information, comment news or try to achieve their public relation goals; politicians tray to attract attention of eventual electorate or create reputation of particular politician or party.

Thus, basic conclusion can be drawn that blogs have become a part of media content, but bloggers still aren't agenda setters but only agenda reflectors; two-way asymmetrical communication or dialog is not common therefore there is a possible risk for blog use for marketing and public relations purposes in future; blogger is the main information source for blog content therefore comment is dominant blog function. Existing blogosphere in Latvia is weakly developed and of homogeneous nature.

Literatūra

1. Anderson N. A. Discursive analytical strategies: understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann. – Bristol: Policy Press, 2003.
2. Armborst M. Kopfjäger im Internet oder publizistische Avantgarde? Was Journalisten über Weblogs und ihre Macher wissen sollten. – Berlin: Lit Verlag, 2006. – S. 51.
3. Barlow A. The rise of the blogosphere. – New York: Praeger Publishers, 2007. – Pp. 143–161.
4. Dienas Bizness ziņu portāls // http://db.lv/ (sk. 27.06.2010.).
5. Dienas mediji, Diena // http://dienasmediji.lv/produkti/laikraksti/diena (sk. 27.06.2010.).
6. Hewitt H. Understanding the information reformation. That's changing your world. 2005 Introduction. – Pp. 105–132.
7. Luhmann N. Social systems. – Stanford: Stanford University Press, 1995. – P. 140.
8. Luhmann N. Die Realität der Massenmedien. 2. erweiterte Auflage. – Opladen, 2006. – S. 10.
9. Pieretti N. To blog or not to blog – today, that is the question // New Hampshire Business Review, 4/29/2005; 27(9): 22–22.
10. Reisinger D. Why I love corporate blogs (and you should too) // http://mashable.com/2008/07/25/why-i-love-corporate-blogs/ (sk. 27.06.2010.).
11. Smudde P. M. Blogging, ethics and public relations: A proactive and dialogic approach // Public Relations Quarterly, 2005; 50(3): 34–38.
12. Stacks D. W., Salwen M. B. An integrated approach to communication theory and research. – London: Routledge, 2008. – Pp. 61–63.
13. Wall M. Blogs of war. Weblogs as news // Journalism, 2005; 2(6): 162.
14. Welker M., Weblogs: Ein neues Werkzeug für Journalisten. In A. Picot & T. Fischer. Weblogs professionell, Grundlagen, Konzepte und Praxis im unternehmischen Umfeld. – Heidelberg, 2006. – S. 158.

Ētiskie priekšstati 10–12 gadu vecu bērnu jauno mediju lietošanas paradumos

Ilva Skulte

Rīgas Stradiņa universitāte, Komunikācijas studiju katedra, Latvija

Kopsavilkums

Kā rāda pēdējo gadu pētījumi, Eiropas valstīs lielākajai daļai 10–12 gadu vecu bērnu jau pieder savas jauno mediju iekārtas vai arī viņiem ir iespēja tās izmantot komunikācijai un brīvā laika kavēklim. Kopumā var apgalvot, ka mobilo telefonu un internetu šīs vecuma grupas bērni izmanto ik dienas un ļoti dažādiem mērķiem. Latvija ir valsts ar ceturto augstāko mobilo telefonu lietojuma rādītāju un trīspadsmito augstāko interneta lietojuma rādītāju šajā vecuma grupā Eiropā. Jauno mediju lietojums bērniem turpina ātri pieaugt, un tam tikai daļēji seko vecāki un skolotāji. Tādēļ arī uzmanība, kas publiskajā telpā tiek pievērsta ētiskajiem jautājumiem, ar ko bērni sastopas, darbojoties arvien plašākas dzīves jomas aptverošajā jauno mediju vidē, ir visai neliela. Bet to var uzskatīt par vienu no galvenajiem uzmanības lokiem, domājot par mūsu sabiedrību, kultūru un izglītību jauno mediju un tīklotajā sabiedrībā.

Šajā rakstā diskutēti jautājumi, kas saistīti ar 10–12 gadu vecu bērnu jauno mediju lietošanas ieradumiem un viņu izpratni par ētikas principiem un normām, kā arī to praktisku lietojumu ikdienas jauno mediju mediētajā komunikācijā. Raksts balstīts uz pētījumu, kas 2010. gada aprīlī–maijā veikts trijās Latvijas skolās – Rīgā, Daugavpilī un Jumpravā, izmantojot kvalitatīvās un kvantitatīvās pētījuma metodes.

Rezultāti ļauj izdarīt secinājumus, ka šī vecuma posma bērni izmanto mobilo telefonu un datoru regulāri un daudzveidīgi, galvenokārt komunikācijai (sociālajos tīklos), informācijas iegūšanai un atpūtai (spēles, YouTube video utt.), turklāt viņi visbiežāk darbojas kā satura lietotāji (patērētāji) un komunikācijas partneri, retāk – kā satura veidotāji vai radītāji. Tādēļ arī lielākā daļa ētisko priekšstatu bērniem radušies ciešā sakarā ar riskiem un problēmām jauno mediju komunikācijā – tā, piemēram, viņi apzinās, ka var kļūt par manipulāciju objektu, ka pret viņiem var vērsties ar varmācību, ka ir seksuālas uzmākšanās risks – to bērni uzzinājuši no vecākiem, skolotājiem un medijiem, bet nespēj sasaistīt ar skaidri apzinātiem ētisko normu pamatiem un vērtībām. Bērni pieļauj, ka ētiskie principi, viņiem praktiski darbojoties internetā vai ar mobilo telefonu, nav skaidri, uzskatāmi par atbilstošiem vai izmantojamiem. Viņi atzīstas, ka melo (lielākoties spēlēs un pieņemot citu identitāti), viņiem nav skaidrs, ko drīkst un ko nedrīkst lejupielādēt utt. Galvenais secinājums ir, ka šī vecuma posma bērniem ir nesistemātiska, izplūdusi ētiskā perspektīva jauno mediju lietojumā un tas ir svarīgs darba lauks pieaugušajiem – vecākiem, skolotājiem, mediju darbiniekiem, pētniekiem un sabiedrībai kopumā.

Atslēgvārdi: jaunie mediji, mobilais telefons, internets, lietošanas paradumi, ētiskie priekšstati, ētiskās normas, vērtības, meli.

Ievads

Arvien plašāku lauku un laiku iepretim ierastajām vidēm, kurās aizrit bērnība – skolai, ģimenei un rotaļu laukumam – ar tajās tradicionālajām nodarbēm, ieradumiem un socialitātes formām, aizņem mediju vides, sava veida virtuālā paralēlā pasaule, kas sāk iegūt arvien nozīmīgāku īpatsvaru arī bērnu socializācijas procesos. Tas liek runāt par bērnības pasaules, bērnības telpas transformācijām pasaulē kopumā un Latvijā [Rubene, Krūmiņa, Vanaga, 2008, 18. lpp.]. Saskaņā ar Eirobarometra datiem 2008. gadā Eiropas Savienības valstīs 75% bērnu vecumā no 6 līdz 17 gadiem lieto internetu un 63% bērnu ir savs mobilais telefons. Vecuma grupā, kas analizēta šajā rakstā, t. i., 10–12 gadu vecumā, internetu lieto vairāk nekā trīs ceturtdaļas (77–85%) bērnu un mobilo telefonu 10 gadu vecumā tikai nedaudz vairāk kā puse – 52% bērnu, bet 12 gadu vecumā – jau 82% bērnu. Savukārt citā pētījumā par jauno tehnoloģiju lietojumu bērnu ikdienā – pētījumā par video spēlētājiem Eiropā 2008. gadā (*Video Gamers in Europe 2008*, *ISFE Consumer Research*) Latvijas vecāki ir izteikti pēdējā vietā rādītājos, kas skar bērnu zem 16 gadiem uzraudzību. Vecāki spēlē videospēles ar bērniem tikai 55% gadījumu (vidējais 80%, otrs zemākais rādītājs Vācijai – 72%) un interesējas par bērnu spēlēto spēļu saturu vienmēr (40%), lielākoties (25%) un dažreiz (7%) (vidēji Eiropā attiecīgi 53%, 26%, 9%) [*Livingstone* & *Haddon*, 2009, 31.–39. lpp.]. Šie rādītāji pievērš uzmanību, pirmkārt, faktam, ka Latvijā trūkst savu dziļāku un, iespējams, kvalitatīvu pētījumu par jauno mediju lietojumu bērnu auditorijā, līdz ar to trūkst argumentētas publiskās diskusijas, kas sabiedriskajā dienaskārtībā rūpes par jauno paaudzi arī šajā pieaugošas nozīmes jomā novietotu pavisam citā svarīguma rangā.

Jau t. s. tradicionālo mediju, īpaši kino un elektronisko mediju, to vidū jo sevišķi televīzijas attīstība un televīzijas skatīšanās kultūras iedibināšanās un nostiprināšanās 20. gadsimta vidū lika plašām sabiedrības daļām demonstrēt savas rūpes par jauno cilvēku, bērnu vērtīborientāciju, gan nosakot pamatprincipus, vērtības, mērķus un ideālus bērnu raidījumu saturiskajā veidošanā, gan formulējot prasības un ierobežojumus likumu un regulu formā, gan arī veidojot diskusiju par mediju darbības un lietojuma efektiem uz indivīdu, kultūru un sabiedrību, kas guvis nepastarpinātu izpausmi arī konkrētu pētniecisko tradīciju izvirzītajās hipotēzēs. Viena sabiedriski nozīmīga un pētnieciski aktuāla diskusija balstās bažās par grāmatas un lasīšanas kultūras pagrimumu vai vismaz ievērojamām pārmaiņām šajā jomā sākumskolas vecuma posmā [Skulte, 2007, 144.–155. lpp.]. Jauno mediju attīstība šo procesu ievērojami paātrina un paplašina, padarot to vienlaicīgi relatīvi mazāk pārskatāmu vecākiem un pedagogiem. Bērns jaunajās vidēs darbojas patstāvīgi (nemaz nerunājot par faktu, ka lielākoties tam ir labāk sagatavots), lai arī vecāki demonstrē savas bažas un kritiskas pārdomas bērnu moderno mediju tehnoloģiju lietojuma kontekstā [*Livingstone* & *Haddon*, 2009, 20.–21. lpp.], tam pārsvarā ir stereotipu un aizspriedumu raksturs vai arī šādi noskaņojumi rodas kā reakcija uz konkrētiem negatīviem novērojumiem un faktiem, ne preventīvi un bez dziļākas to analīzes. Īpaši tas attiecas uz akseoloģijas un ētikas jomām.

Tikmēr izglītības un kultūras pētnieki mēģina skaidrot, kādām jaunām kompetencēm būtu jākļūst par izglītības minimumu jaunajos tehnoloģiju piesātinājuma apstākļos, uzsverot izmaiņas arī ētikas standartos: ""Ētosa" nozīmē tādu kompetenču ontoloģija kā blogošana, fanu literatūra un kopdarbs "Wikipedia" veidošanā, izceļ un balstās uz tādām vērtībām kā iekļaušana (visu iekļāvums), masu dalība, distributēta ekspertīze, spēkā esošas un atalgojamas lomas visiem, kas iesaistās, atbalsts un padoms par brīvu, prakses izveide, kolektīvs ieguvums, kooperācija pirms konkurences, ikviena iesaistītā iespēja uzvarēt, nevis nulles summas spēle, transparentās lomas un procedūras. Un tas nav viss" [*Lankshear*, *Knobel*, 2006, 86.–92. lpp.]. Diskursa un literaritātes pētnieks D. Džī runā par moderno tehnoloģiju piedāvāto alternatīvu tradicionālajai skolai kā jaunām "tuvinātām telpām", kurās (virtuālās vai fiziskās) socializējās cilvēki ar vienādām interesēm, lai apmainītos ar zināšanām [*Gee*, 2004; *Jenkins*, 2006, 216. lpp.].

Tomēr tādām kreativitātes formām, kas balstītas uz masu mediju un populāro kultūru, tieši ētikas un morāles kontekstā veltīts arī daudz polemiska rakstura tekstu, kas parāda, ka nereti "fana" lasījums ir nekritisks un neizvērtējot tiek pārņemtas varoņa vērtības, uzvedības normas u. tml. [*Jenkins*, 2006, 203. lpp.]. Cita nozīmīga problēmu kopa saistās ar plaģiāta problēmu laikmetā, kad autortiesību

pārdefinējuma jautājums kļūst arvien aktuālāks un pārkopēt modāli daudzveidīgo informāciju iespējams ar pāris klikšķiem [Skulte, 2009, 61. lpp.]. Vēl cita – ar identitātes maiņām un transformācijām interneta komunikācijā. Daudzas lomu spēles, piemēram, balstītas uz iejušanos morāli nosodāmā (varmācība, meli, zagšana u. tml.) lomā. Tādēļ ārēja, uzmanīga, elastīga un tomēr pārdomāta ētisko principu pārraudzīšana un nostiprināšana kļūst par vienu no svarīgākajiem uzdevumiem izglītībā vispār, līdzās tam diskutējot par nepieciešamību ieviest mediju apmācību netehnoloģiskā, respektīvi, kultūras izpratnē un perspektīvā, kam, pēc šī raksta autores domām, ir būtiska un nepastarpināta nozīme.

Darba mērķis

Raksta autore pamatā atbalsta mediju un bērnu pētniecības optimistisko versiju, uzskatot, ka jauno mediju attīstība piedāvā nebijušas iespējas bērnu radošā potenciāla attīstīšanai [*Jenkins*, 2006] un līdzdalībai publiskajā dzīvē, tomēr vienlaicīgi novērtējot nepieciešamību pastāvīgi un uzmanīgi analizēt izmaiņas izglītībā un bērnu ikdienas dzīvē un kultūrā [Skulte, 2009, 57.–63. lpp.], lai varētu sekmīgāk piedāvāt atbalstu, organizēt un pārraudzīt bērnu attīstību, piedāvājot jaunas koncepcijas un modeļus, kas balstītos uz prasmīgi veidotu saskaņojumu un līdzsvaru starp mediju lietošanas pieredzi izglītības un izklaides jomā un jaunu prasmju un kompetenču sarakstu. Šādā sarakstā morālei, vērtībām, ētikas kompetencei un ētiskas rīcības praksei, apzināti pretstatot to neētiskai rīcībai mediju lietošanas paradumos, jāatvēl pienācīga vieta.

Jāpiezīmē, ka pamatā morāles un ētikas jautājumu pētniecību mediju, sevišķi televīzijas kultūras kontekstā jāsaista galvenokārt ar triju komunikācijas teorijas skolu perspektīvām [*Rosenkoetter*, 2001, 464.–465. lpp.]. Lorencs Kolbergs savā Piažē idejās balstītajā morālās attīstības modelī spēju izdarīt spriedumus sasaista ar zināmu kognitīvo briedumu.[1] Citas komunikācijas teoriju tradīcijas (sociālās mācīšanās teorija (A. Bandura), kultivācijas teorija (D. Gerbners, L. Gross)) aplūko bērna vērtību sistēmu kā tiešas (spoguļfunkcija) vai pastarpinātas (caur kultūras simbolisko slāni) mediju ietekmes rezultātu. Akceptējot, ka 11–12 gadus veci bērni veido savus ētiskos priekšstatus darbībā, iesaistoties (virtuālās, fiziskās un sociālās) vides faktoriem, atveidojot tajā novēroto un salīdzinot ar priekšstatiem, kas iemācīti vai aizgūti dotās kultūras ietvaros, un tieši šajā elastīgajā, mainīgajā un aktīvajā praksē izveido savu vērtību sistēmu un pietiekami striktas normas, viens no pētījuma mērķiem ir izpētīt jauno mediju lietojuma paradumus, jo tie veido savdabīgu kultūras prakšu kopumu, kuras ietvaros jaunais cilvēks veido savu ētisko priekšstatu sistēmu jauno mediju lietojumā.

Lai arī moderno tehnoloģiju attīstība jaunajam cilvēkam piedāvā arvien plašāku saziņas, izklaides un informācijas līdzekļu skaitu, kas sākumskolas vidē var būt gan komunikācijas un socializācijas iemesls, gan tās saturs, gan līdzeklis, tātad lielā mērā paredz iesaisti kopienā, balstoties uz noteiktu mediju lietojumu vai vismaz zināšanām par to, bērni patstāvīgi izvēlas lietot (vai nelietot) medijus un kurus medijus lietot / nelietot individuāli. Izvēles brīvību gan ierobežo tehniskās iespējas, kas lielākoties ir vai nu ekonomiska rakstura (skolas vai vietējās bibliotēkas finansiālās iespējas apgādāt ar modernajām tehnoloģijām, vecāku rocība), vai arī saistītas ar vecāku vai aizbildņu kulturāla rakstura apsvērumiem. Tomēr šī darba kontekstā nedrīkst aizmirst, ka bērns aplūkotajā vecumā ir aktīvs jauno mediju tehnoloģiju un produktu patērētājs, kas savā izvēlē balstās uz noteiktu vajadzību apmierināšanu.

---

[1] Šajā sakarā relevantas ir jau Ž. Piažē izdarītās piezīmes par šajā pētījumā aplūkoto vecuma grupu – viņš to iezīmē kā vecumu, kurā bērni sāk konceptuāli uztvert, atvasināt no novērojumiem praksē, apgūt un pat paši darināt (spēles) likumus un noteikumus. Viņš raksta: "Bērns, kurš, kas attiecas uz spēļu noteikumiem, sasniedzis trešo līmeni, apgūs momentāras kolektīva rakstura kooridinācijas (labi sakārtotu spēli šajā ziņā var salīdzināt ar labu diskusiju), tomēr viņam nav intereses par to, kādi īstenībā ir spēles noteikumi, kas vienīgais strīdos par principiem varētu viņam dot pilnīgu spēles prasmi visā tās stingrībā. (Šajā ziņā juridiski morālās diskusijas ceturtajā līmenī var salīdzināt ar formālo domāšanu vispār.) Šādas intereses vidēji attīstās 11–12 gadu vecumā" [Piaget, 1999 (1932), 38]. "Ceturtā līmeņa bērni.. ir jau rūpīgi izveidojuši savu kodu un pat gūst prieku no juridiska rakstura diskusijām" [Piaget, 1999 (1932), 33]. Tas norāda uz faktu, ka normu un priekšstatu par likumiem attīstību bērnu apziņā un mijiedarbībā vērts pētīt tieši šajā vecuma posmā.

Mediju lietošanas paradumu klasifikācija balstās priekšstatos par vajadzībām, kuru apmierināšanai auditorija izvēlas lietot medijus. Pēc D. Makkveila klasifikācijas ir četri šādi vajadzību veidi – informācija (uzzināt par notikumiem, meklēt padomu un viedokli, apmierināt interesi, izglītoties, iegūt drošības sajūtu); personiskā identitāte (apstiprināt vērtības, atrast uzvedības modeļus, identificēties, saprast sevi), integrācija un sociālā mijiedarbe (iejusties, apzināt citu apstākļus, iegūt piederības apziņu, atrast sarunu tēmas, aizvietot sarunu biedru, realizēt sociālās lomas, veicināt komunikāciju); laika kavēklis (bēgt no problēmām, atpūsties, kultūras / estētiskais baudījums, laika aizpildīšana, emocionāla atbrīvošanās, seksuāla uzlāde) [*McQuail*, 1987, 73. lpp.]. Katra no šī konceptuālā dalījuma vajadzībām var tikt apmierināta ētiskā vai neētiskā veidā, kas veido atšķirīgu normu kopu, precīzāk, vajadzību dalījums ir pamats arī ētisko normu dalījumam.

Lai gan šī vajadzību klasifikācija tapusi tradicionālo masu mediju kontekstā, tās var attiecināt arī uz komunikāciju ar jauno mediju palīdzību, kas atšķiras ar savu specifiku. Termins "jaunie mediji" šajā darbā apzīmē hibrīdos medijus, kas izmanto digitālās tehnoloģijas un operē uz binārā koda bāzes, producējot informāciju (ko gan vēlāk iespējams pārvērst fiziskos objektos, piemēram, izdrukājot). Pamatā ar jaunajiem medijiem tiks saprasti divi plaši lietoti (un savstarpēji saslēdzami) jauno mediju veidi: mobilais telefons un internets. Komunikācija jaunajos medijos saistīta ar vairākām pamatiezīmēm, kas to šķir no komunikācijas fiziskajā pasaulē vai masu mediju komunikācijas. Pirmkārt, tā ir globāla komunikācija, kurā ikviens var kļūt gan par komunikatoru, gan par globālās auditorijas locekli, tomēr šī globālā komunikācija norisinās mainīgās (plūstošās) virtuālās kopienās, kuras gan mijiedarbojas jaunu informācijas uzkrājumu radīšanā, gan veido savas mijiedarbības normas, taču nav noslēgtas, vēl vairāk, nav arī strikti norobežotas, bet virtuāli saistītas ar citām līdzīgām kopienām un / vai iekļaujas citās, plašākās kopienās. Otrkārt, tā ir komunikācija, kurā laika pieredzei ir pavisam cita struktūra – vienlaicīgi var būt pieejami daudzi vēstījumi, gan sen tapuši, gan simultāni topoši, to kombinācija jāizvēlas pašam komunikatoram, psiholoģiski pieredzētais laiks var būt retināts un saspiests. Treškārt, tā ir komunikācija, kurā komunikatori pastāvīgi ir ieslēgti tīklos, kas tehnoloģiski nodrošina pastāvīgu pieejamību, tādēļ, pirmkārt, vēstījumi jau top atvērti un intertekstuāli, bet nereti arī tiek bezjēdzīgi multiplicēti; otrkārt, rodas jautājumi par automatizācijas lomu cilvēka un mašīnas mijiedarbībā; treškārt, arvien aktuālāks kļūst jautājums par morālām tiesībām uz atslēgšanos. Ceturtkārt, saplūdušie mediji reprezentē milzu multimediālu un multimodālu datu bāzi ar joprojām sliktu patiesuma garantiju un nepilnīgu pārraudzības un meklēšanas struktūru. Piektkārt, šāda veida komunikāciju raksturo vēstījumu modularitāte, variablitāte un transkodēšanas iespējas [Manovičs, 2006]. Sestkārt, komunikāciju jaunajos medijos raksturo komunikatoru identitātes neskaidrība – anonimitāte, virtuālai telpai īpaši konstruētas identitātes u. c. Septītkārt, ņemot vērā visu iepriekšējo, lielai daļai komunikācijas norišu jaunajos medijos ir spēles vai simulācijas raksturs.

Bērns jauno mediju komunikācijā iejūtas (ir apdraudēts, pieņem lēmumus, rīkojas) dažādās lomās. Pētnieki Sonja Livingstone un Leslijs Hadons iezīmē galvenokārt trīs šādas lomas, kur katra nes sev līdzi jaunas iespējas un riskus. Attiecībā pret komunikācijas saturu bērns ir vēstījuma saņēmējs (iespējas – piemēram, globāla mēroga informācija, resursu dažādība un īpašas konsultācijas iespējas, t. sk. izglītojošiem mērķiem un skolai; riski – mēstules, pornogrāfija, pakļautība iespējamai varmācībai un "sliktām ietekmēm" uzskatu un ieradumu ziņā (rasisms, narkotikas utt.)). Kontakts apraksta bērnu kā komunikācijas dalībnieku (iespējas – apmaiņa ar citiem ar līdzīgām interesēm, iespēja līdzdarboties, sociālo kontaktu nostiprināšana sociālajos tīklos; riski – personiskās informācijas pieejamība, uzbrukuma un uzmākšanās iespējas, nevēlamas pārliecināšanas), savukārt uzvedības ziņā bērns ir aktors (iespējas – pašiniciēta kolektīvā mācīšanās, dažādas civilās iesaistes formas, paša radīts saturs, identitātes izpaušana (šīs iespējas gan, kā liecina pētījumi, pagaidām vairāk apgūtas teorētiskā, nevis praktiskā līmenī [*Hasebrink*, *Livingstone*, *Haddon*, *Olafsson*, 2009, 6. lpp.]; riski – azartspēles, nelegāla lejuplādēšana, kā arī krāpšana, uzmākšanās, varmācība, piekļuve pornogrāfijai utt.) [*Livingstone*, *Haddon*, 2009, 15. lpp.]. Katra risku grupa saistīta gan ar juridiska rakstura, gan ar ētikas normu pārkāpumiem. Tādēļ šajā darbā pamatmērķis ir izpētīt un analizēt bērnu ētisko priekšstatu veidošanos jauno mediju lietojumā.

Analizējot ētiskos priekšstatus, jāņem vērā vairāki konteksta plāni – kultūra, izglītība, ģimene, ideoloģija, tehnoloģiju specifika un ekonomiskie apstākļi. Runājot par pēdējiem, attiecībā uz mediju tehnoloģiju lietojumu nereti tiek lietots termins "digitālā dažādība", kas nozīmē ievērojamas atšķirības starp dažādām sabiedrības grupām zināšanu un līdzekļu ziņā, kas rada atšķirības mediju tehnoloģiju pieejamībā, tātad zināšanās, komunikācijas un socializācijas iespējās, radošajās izpausmēs utt., ko nodrošina to lietojums. Digitālā dažādība nes sev līdzi tehnoloģiju laikmeta amoralitāti, tā varētu būt arī rupjas attieksmes un rīcības pamats, sevišķi skolas dažkārt skarbajā un sāncensīgajā vidē. Tādēļ darbā bija arī papildmērķis – atklāt digitālās dažādības iespējamo iespaidu uz bērnu ētiskajiem priekšstatiem.

Materiāls un metodes

Šajā pētījumā analizēti 10–12 gadus vecu Latvijas 4.–5. klašu skolēnu jauno mediju (interneta un mobilo telefonu) lietošanas pieredze, izdalot paradumus un izvērtējot ētiskos aspektus šajā pieredzē. Pētījumam, kas tika veikts 2010. gada aprīlī un maijā bija divi posmi: anketēšana un intervijas, kas tika veiktas, lai dziļāk izvērtētu bērnu pieredzi.[2] Kopumā tika analizēta 71 anketa, respondentiem sadaloties trīs vienmērīgās grupās (24 : 23 : 24), kas pārstāv atšķirīgus segmentus – attiecīgi galvaspilsētas (Rīgas), reģiona centra (Daugavpils) un lauku (Jumprava) skolas. Intervijas tika veiktas ar pieciem skolēniem no Rīgas, Liepājas, Daugavpils un Cēsīm. Jautājumi tika uzdoti jauktā veidā, nedalot pa tematiskajām grupām, lai panāktu tiešu reakciju, un dažos gadījumos lietoti kontroljautājumi, lai pārliecinātos par atbilžu patiesīgumu. Anketa tika veidota atbilstoši vecuma posma uztveres īpatnībām.

Galvenie secinājumi šeit izdarīti divos soļos – vispirms noskaidroti mobilo telefonu un interneta lietošanas paradumi kā prakse, kurā tiek pārinterpretētas tradicionālās un radītas no jauna ētiskās normas digitālajai komunikācijai 21. gadsimta globālo tīklu virtualitātē, un tad noskaidrotas galvenās īpatnības skolēnu ētiskajos priekšstatos šajā praksē, ko, pēc šī raksta autores domām, var traktēt arī kā simptomus tehnoloģiju lietojuma iniciētām pārmaiņām ētiskajos priekšstatos un normās vispār.

Rezultāti

Ievērojams pārsvars bērnu vecumā no 10 līdz 12 gadiem Latvijā lieto mobilos telefonus. Pamatā bērniem ir savs personiskais mobilais telefons – ka tāda nav atbildējuši tikai 4 respondenti (6%) no visiem respondentiem (šeit vērts pievērst uzmanību faktam, ka Rīgā savi telefoni ir visiem, Daugavpilī nav vienam, bet Jumpravā – 3 bērniem, toties jumpravieši arī visvairāk atbildējuši, ka lieto *i-phone / i-pod* tehnoloģijas – 5 respondenti, savukārt Rīgā – tikai 3 un Daugavpilī – 1). Vairāk nekā puse (61%) bērnu apgalvo, ka izmanto arī citiem piederošus telefonus.

Izpētot telefonu lietošanas paradumus, atklājas, ka dominē telefona primārā funkcija – zvanīšana, lai komunicētu (18%, bet Rīgā pat 20%, sk. 1. tab.), turklāt 16% bērnu atbildējuši, ka mobilais telefons ir uzraudzības instruments vecākiem (veids, lai "mamma zinātu, kur es esmu"). Šajā jautājumā zīmīgi, ka Rīgā šo funkciju novērtē tikai 13% bērnu, bet Daugavpilī un Jumpravā – abās pa 17% (sk. 1. tab.). Ievērojams skaits bērnu izvēlas sazināties ar īsziņām – 14% (bet Rīgā pat 15%), gandrīz tikpat – 13% (turklāt vienmērīgi visās grupās šī daļa ir vienāda) bērnu telefonu lieto, lai apmainītos ar mūzikas, foto un video failiem.

Stabilu, lai arī ne dominējošu pozīciju bērnu mobilā telefona lietojumā ieņem darbības, kas saistītas ar izklaides vajadzību apmierināšanu un pašizteiksmi. 12% (turklāt vairāk laukos, nevis pilsētās, sk. 1. tab.) lieto mobilo telefonu, lai uzņemtu foto un video kadrus, bet 11% (vairāk pilsētās, nevis laukos, sk. 1. tab.) spēlē spēles. Salīdzinoši vismazāk (visticamāk, tas saistīts ar tehnoloģisko nodrošinājumu) bērnu telefonu lieto, lai klausītos radio (8%, visvairāk galvaspilsētā – 9%) un pieslēgtos internetam (8%, vismazāk lauku skolā – 6%).

[2] Metodoloģija balstīta uz Eiropas valstu un Kanādas salīdzinošajā pētījumā izmantoto, sk. Bevort, Verniers, 2008, 89.–99. lpp.

1. attēls. Mobilo telefonu lietošanas paradumi, %.
Patterns of cell phone usage, %.

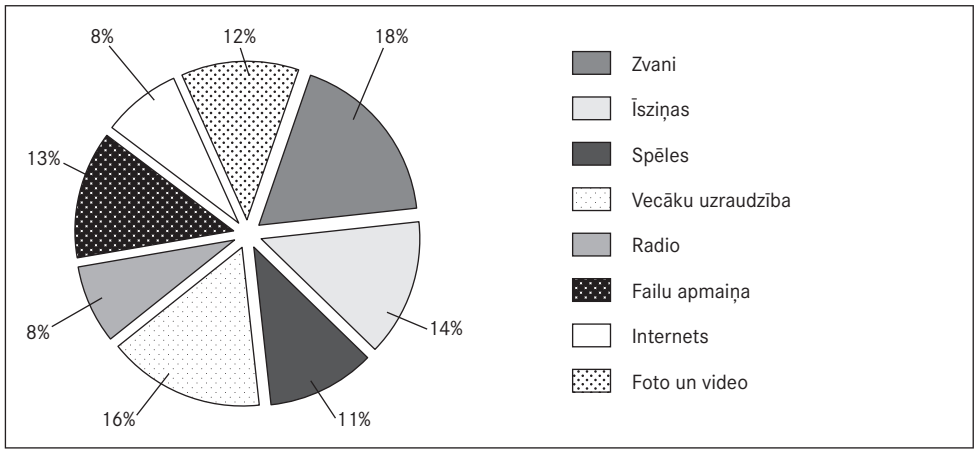

1. tabula. Mobilo telefonu lietošanas paradumu atšķirības starp skolām.
Differences between schools in the patterns of cell phone usage.

Skola	Lietojuma veids, %							
	Zvani	Īsziņas	Spēles	Vecāku uzraudzība	Radio	Failu apmaiņa	Internets	Foto un video
Daugavpils	17	14	11	17	7	13	9	12
Jumprava	19	13	9	17	8	13	6	15
Rīga	20	15	13	13	9	13	9	8
Vidēji	18	14	11	16	8	13	8	12

Jāatzīmē, ka – jo sevišķi – radio un interneta lietošanas rādītāji šajos datos iezīmē nozīmīgu īpatnību, kam, palielinoties tehnoloģiju pieejamībai, nākotnē, visticamāk, būs vēl lielāka nozīme – mediju saplūšanu un līdz ar to hibrīdu, starpmediālu un multimediālu kā mobilā telefona, tā arī interneta lietojumu. Lai arī salīdzinoši mazāk mobilajā telefonā, tomēr bērni brīvi apgūst piedāvātās tehnoloģiskās iespējas, veidojot savus paradumus un tehnoloģiskās konfigurācijas. Varbūt vēl spilgtāk tas redzams interneta lietošanas paradumos.

No aptaujātajiem skolniekiem tikai viens skolnieks (Daugavpilī) atbildējis, ka nelieto internetu. Lietošanas paradumi ir daudzveidīgi un starp skolām atšķiras minimāli, rezultāti variē 1–3% robežās.

Internets bērnu atbildēs pamatā ir kā socializācijas, informācijas un izklaides vieta. Visintensīvāk internets tiek lietots komunikācijai sociālajos tīklos (draugiem.lv; Facebook u. c.) – 14%, internetā video skatās 13% bērnu (YouTube u. tml.), bet Jumpravā – 14%; šis rādītājs pat pārsniedz sociālo tīklu popularitātes rādītāju 13% (sk. 2. tab.), un tieši tikpat daudz (13%) spēlē spēles. Nedaudz atpaliek interneta kā informācijas avota (gan skolas, gan paša mērķiem, interesēm un vajadzībām) izmantojums – 12% (bet Daugavpilī tieši šis rādītājs ir visaugstākais – 15%).

Vēl šajā vecuma grupā vidēji 10% skolēnu atzīst, ka lieto internetu, lai sūtītu un saņemtu e-pastus, gandrīz tikpat daudz – 9% lejupielādē failus (ētikas problemātikas sakarā sk. arī zemāk komentāru par plaģiāta / autortiesību izpratni). 9% bērnu šajā vecumā izmanto internetu multimediālām sarunām *Skype*. 8% bērnu ievieto savas bildes foto galerijās, un tikai 6% internetā sūta īsziņas un klausās radio. Lauku bērni no Jumpravas vairāk atbildējuši, ka sūta e-pastus un klausās radio, bet mazāk ievieto bildes (sk. 2. tab.). Savukārt rīdzinieki – tieši otrādi – e-pastus sūta maz, bet bildes ievieto daudz. Toties viņi vairāk nekā citas aplūkotās skolēnu grupas lejupielādē interesējošus materiālus.

2. attēls. Interneta lietošanas paradumi, %.
Patterns of the internet usage, %.

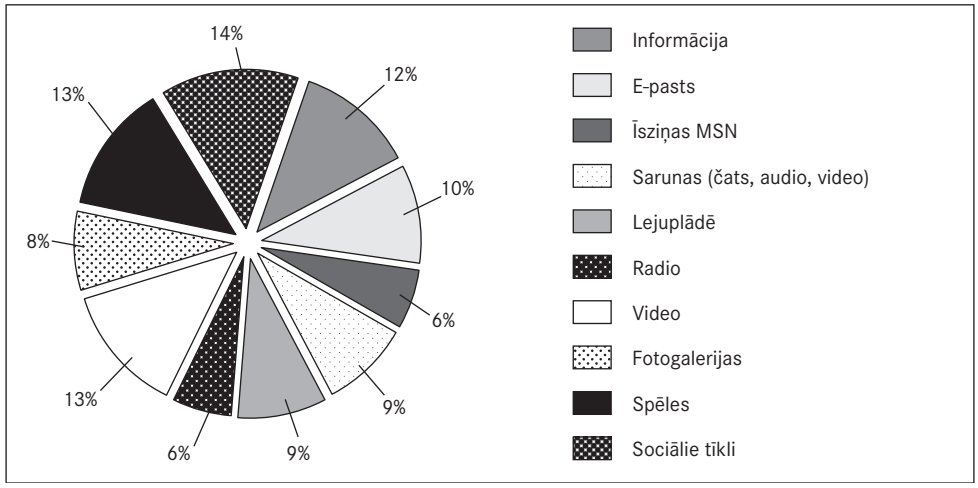

2. tabula. Interneta lietošanas paradumu atšķirības starp skolām.
Differences between schools in the patterns of internet usage.

Skola	Lietojuma veids, %									
	Informācija	E-pasts	MSN	Sarunas	Lejup-ielāde	Radio	Video	Foto-galerijas	Spēles	Sociālie tīkli
Daugavpils	15	11	5	8	9	5	12	9	12	14
Jumprava	12	12	5	9	9	8	14	6	12	13
Rīga	12	9	6	9	10	6	12	9	13	14
Vidēji	12	10	6	9	9	6	13	8	13	14

Interesanti, ka, līdzīgi kā citu valstu pētījumos [*Bevort*, *Verniers*, 2008, 90. lpp.], atklājas, ka arī Latvijā bērni aplūkotajā vecuma grupā ir pasīvi satura radītāji. Ja arī lielākā daļa bērnu (vairāk nekā 80%) pazīst tādus terminus kā blogs un portāls, tikai nedaudzi atbildējuši, ka rakstiski publisko savas domas internetā.

Priekšstats par ētisko normu standartu interneta un mobilajā telekomunikācijā saistāms ar vairākiem aspektiem. Ja internets tiek uztverts kā informācijas ieguves (un vēstījumu saņemšanas) vieta un socializācijas platforma, svarīgākais ētiskais aspekts ir tas, vai šī informācija ir patiesa un vai tās apmaiņas procesā netiek aizskartas cita intereses. Izprast, kādas 10–12 gadu vecumā veidojas informācijas un saziņas ētikas normas var, gan izzinot bērnu domas par interneta informācijas atbilstību un apkopojot savstarpējās mijiedarbības interneta komunikācijā kritisku vērtējumu no skolēna skatpunkta, gan arī jautājot par viņu pašu ētiskām / neētiskām darbībām šajā kontekstā.

Trešajā attēlā parādīti dati, kas apkopo bērnu atbildes par ētisku vai neētisku pašu rīcību informācijas veidošanā un nodošanā jeb, citiem vārdiem sakot, par melošanas veidiem interneta lietošanas paradumos. Šeit jāpiemin, ka interneta komunikācijai ir vairākas specifiskas īpašības, kas to šķir no citiem, klasiskākiem komunikācijas veidiem, kuru lietošanas praksē nostiprinājušies ētikas standarti nereti neder vai nepilnīgi der interneta komunikācijā. Tomēr šīs īpatnības lielā mērā ietekmē gan pašu praksi, gan ētikas normas tajā. Viens no būtiskākajiem izaicinājumiem morāles standartu uzturēšanai ir interneta komunikācijas anonimitāte un identitātes maiņas iespējas. Pētījumā 69% procenti bērnu atbild, ka viņiem ir savs interneta vārds jeb niks, un tikai 21% atzīst, ka viņiem tāda nav. Interesanti, ka bērni samulst, atbildot uz jautājumu, vai niks ļauj melot, un 17% neatbild, savukārt 57% domā, ka niks tomēr neļauj melot, bet 26% – ka ļauj (šeit ievērojami atšķiras atbildes starp rīdziniekiem un citiem; Rīgas bērni šajā jautājumā ir ļoti ambivalenti: 11 – "jā" : 12 – "nē").

Otrkārt, vairākas spēles ietver neētiskas rīcības modeļus un stimulē šādas darbības: kā intervijās uzsvēra skolēni – ja "Fermā" paredzēta zagšana, tad jāzog.

3. attēls. Meli internetā, %.
Lying on the internet, %.

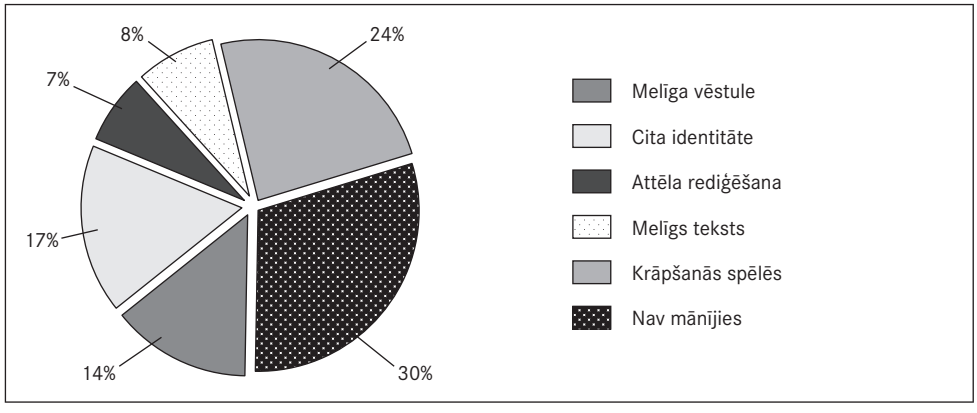

Kopumā 30% skolēnu, kuri mācās 4.–5. klasē, atzīst, ka nemānās internetā. Tomēr šis skaitlis ievērojami atšķirās sadalījumā pa skolām. Lai arī psiholoģiskā faktora un anketēšanas vides (skolas telpa, klases klātbūtne) dēļ varētu apšaubīt atbilžu godīgumu, tomēr atbildes liecina par ētisko normu priekšstatiem, ko noskaidrot bija pētījuma uzdevums, tomēr jāatzīst, ka iezīmējas būtiska tendence – lauku skolā melotāju procents ir ievērojami mazāks nekā Rīgas skolā. Jumpravas skolā 46% skolnieku atbild, ka nav mānījušies vispār, Daugavpilī tādu ir tikai 38%, bet Rīgā – vien 12%. Bērni visbiežāk krāpjas spēlēs – vidēji 24%, un gan Rīgā, gan Jumpravā šis rādītājs ir lielākais (sk. 3. tab.). Savukārt Daugavpilī visbiežāk mānās, uzdodies par citu (19% pret 14% Jumpravā un 18% Rīgā), kas arī vidēji ir otrs populārākais mānīšanās veids (17%). Rīgas bērni iecienījuši arī sūtīt melīga satura vēstules (18%, vidēji 14%) un vienlīdz daudz nodarbojušies ar attēla un teksta informācijas sagrozīšanu (12%), attiecīgi Jumpravā šīs neētiskās nodarbes maz veiktas (teksts – 4%, attēls – vispār nav) un arī Daugavpilī ievērojami mazāk izplatītas – attēls – 7%, teksts – 10%.

3. tabula. Skolēnu melošanas paradumi interneta komunikācijā.
Lying patterns in the internet communication.

Skola	Lietojuma veids, %					
	Melīga vēstule	Cita identitāte	Attēla neatļauta rediģēšana	Melīgs teksts	Krāpšanās spēlēs	Nemānās
Daugavpils	12	19	7	10	14	38
Jumprava	11	14	0	4	25	46
Rīga	18	18	12	12	28	12
Vidēji	14	17	7	8	24	30

Jāatzīmē, ka arī telefons var tikt lietots, lai melotu un krāptos. To dara gandrīz puse aptaujāto bērnu – 42%, tomēr vairums (55%) atzīst, ka nemānās telefoniski (3% uz šo jautājumu nevarēja atbildēt).

Otrs ar neobjektīvu informāciju, meliem un izlikšanos saistīts aspekts ir pieredzē, audzināšanā un izglītībā balstītie bērnu priekšstati par interneta informācijas patiesumu. No atbildējušajiem bērniem 88% ir pat izteikti skeptiski un domā, ka interneta informācijai nevar ticēt. Iemesli tam ir dažādi:

- meli un fantāzija:
  "daudzi raksta melus, viss var būt izdomāts"; "tā var būt cilvēku fantāzija"; "jo tās var būt muļķības un parasti ieraksti"; "internetā var būt datora vīrusi un muļķības";

- neskaidra komunikatora personība:
  "nezinu, kas datoram sēž otrā pusē un raksta"; "ne vienmēr ir patiesība, jo jebkurš cilvēks var to tur ielikt";
- kļūdas, baumas un nepārbaudāmība:
  "internetā visu nevar skaidri pārbaudīt"; "citreiz ir nepareiza informācija"; "dažreiz ir dabiskas kļūdas"; "ir arī daudzums baumas";
- apzinātas manipulācijas, t. sk. ar komerciālu interesi:
  "ir nācies vilties informācijā, pat zaudēt savus materiālos līdzekļus"; "bieži cilvēki melo, lai iegūtu naudu"; "jo, kad dažreiz atrod bildes, tad neticas"; "var apmānīt un noskaitīt naudu";
- negaidīti uzskati:
  "dažas lietas ir pilnīgi pretējas maniem uzskatiem".

Savukārt ticēt internetā atrastajai informācijai, pēc bērnu domām, var, jo:
"pie interneta strādā gudri cilvēki"; "tas ir pirmais, ko es redzu"; "var daudz ko atrast".

Melu iemesls interneta komunikācijā nereti ir komunikācijas partnera manipulācija. Tā savukārt var būt saistīta arī ar vienu no būtiskākajiem riskiem interneta komunikācijā – ar privātās dzīves neaizskaramības un drošības normu pārkāpumu. Arī tās, ciktāl nenosaka likums, regulē morāle un ētika. Bērnu priekšstati par privātuma un drošības normām un to pārkāpumiem (par riskiem un aizsardzības paņēmieniem) veidojas uz vecāku un skolotāju ieteikumu bāzes, bet arī no masu medijos uztvertā, turklāt bērni pārsvarā ir informēti par riskiem, problēmām un pat risinājumiem. Lielākā daļa aptaujāto un intervēto bērnu ir pārliecināti, ka internetā viņus kāds var izmantot (jā – 58%, nē – 42%). Viņu atbildes liecina ne tikai par informētību, bet, iespējams, iepriekšēju pieredzi ar dažādiem neētiskas, izmantojošas darbības vai vēstījumu veidiem un formām. Viņi atzīmē, ka var būt aizskarti:

"ievietojot manas fotogrāfijas dzeltenās lappusēs"; "uzlaužot draugiem.lv paroli un ielaužoties profilā"; "uzzinot slepenu informāciju"; "kad nepazīstami cilvēki aicina uz tikšanos"; "draugiem.lv ļoti labi visu var redzēt"; "izmantojot datus viltus piekļuvei"; "sūtot rupjības vai izmantojot erotiskā veidā"; "skatoties bildes un citu informāciju draugos".

Piemēri no skolēnu atbildēm liecina par 11–12 gadus veco bērnu informētību un izpratni, kas tomēr nedod garantijas, ka bērni gatavi atpazīt šo normu pārkāpumu darbībā. Drīzāk jau atsevišķu atbilžu formulējumi rada aizdomas par dzirdēto brīdinājumu atreferējumu.

Viens no raksturīgākajiem ētisko normu pārkāpumiem interneta komunikācijā saistīts ar priekšstatiem par atļauto / aizliegto failu lejupielādēšanā. Bērnu atbildes liecina, ka priekšstati par normām šeit atbilstoši sabiedrībā tolerētajām ir visai brīvi, izteikumi par ierobežojumiem balstās uz iepriekšēju pieredzi, pat sodu. Kā kritērijs pārsvarā tiek minēts vienkārši vecāku aizliegums (iepriekšējs sods), negatīva pieredze ar spēlēm vai maksas pakalpojumu, kā arī informācijas tehniskā kvalitāte (vīrusi, bojāts fails) un saturs, piemēram, pornogrāfija:

"nevar lādēt lietas, ko tu nezini, jo var iznākt slikti"; "tādas dziesmas, bildes, kas nav domātas tev"; "to, kas ir piemērots vecākiem cilvēkiem, nevis tev"; "kailfoto utt."; "aizsargājamu informāciju"; "es īsti nezinu ko, bet nevar"; "visādas bildes, kur ir muļķības un spēles no 18 gadiem"; "to, kas ir nepieņemams, nevar".

Zīmīgi, ka plaģiāta jēdzienu šajā vecumā atpazīst tikai vēl nedaudz skolēnu (no atbildējušajiem 68 – 9%). Lūk, dažas no viņu dotajām definīcijām: *"brāķis", "pakaļdarinājums".*

Mūsdienu skolā viena no lielākajām problēmām, kas radusies jauno mediju lietojuma ietekmē, ir iztēles trūkums, nekritiskums pret izmantoto tekstu un plaģiāts. Šeit skolotājiem būtu iemesls uzmanīgam skaidrošanas un kritikas darbam, jo bērni nereti atzīst, ka nezina, kā izvērtēt informāciju un kā to lietot savos skolas darbos. Tomēr jāatzīst, ka, lai arī nepārliecinoši, vairums skolēnu uzskata, ka galvenais jauno mediju izmantojums mācībās ir vai nu faktu un viedokļu izzināšana, vai teksta fragmentu iekopēšana, bet Rīgas skolēnu vidū vienlīdz populāri ir arī salikt sava darba tekstu no citiem materiāliem.

Bērni internetā apgūst arī cilvēku mijiedarbības ētiskos pamatus. Viņi nereti sastapušies ar aizvainojumu (to gan atzīst tikai mazāk nekā puse, gandrīz 40%), bet gandrīz ceturtā daļa (23%) atzīst arī, ka aizvainojuši kādu komunikācijas partneri arī paši, 70% to noliedz, bet 7% nevar atbildēt.

Diskusija un secinājumi

Pētījuma rezultāti liecina, ka Latvijas skolu bērni vecumā no 10 līdz 12 gadiem, t. i., laikā, kad veidojas viņu priekšstati par ētikas normām un likumībām, ir jau gana pieredzējuši jauno mediju lietotāji. Bērni lieto internetu un mobilos telefonus, lai apmierinātu daudzveidīgas vajadzības, iejūtas dažādās lomās un saskaras ar vairākiem – uztveres, informācijas, saziņas, mijiedarbības, kreativitātes – ētikas normu pārkāpumu veidiem, ko novērtēt viņiem palīdz galvenokārt vecāki un skolotāji, mēģinot pasargāt bērnus no jauno mediju lietojuma riskiem. Pamatā bērnu atbildes liecina par to, ka viņi ir informēti par riskiem – atbildēs diskursīvi atkārtojas populāri šo risku apraksti un risinājumi. Tomēr nevar noliegt, ka ētiskie priekšstati veidojas arī tieši un nepastarpināti – darbojoties jauno mediju vidēs, kur informācijas, mijiedarbības un saziņas ziņā pieņemtās normas bieži ir neskaidras vai nestabilas (arī pieaugušajiem), ja ne pat neētiskas darbības stimulējošas. Jāuzsver, ka vecāki un skolotāji, kuru loma gan jauno mediju lietošanas paradumos, gan ētisko priekšstatu veidošanās procesā, kā liecina pētījums, ir izšķiroša, ne vienmēr izrādās pietiekami informēti, izglītoti, ieinteresēti un atbalstoši. Saskaņā ar interviju materiālu un komentāriem anketās, aizliegums bez paskaidrojuma ir populārākā bērnu ētisko priekšstatu audzināšanas forma jauno mediju lietojumā.

Bērni 10–12 gadu vecumā mobilo telefonu visvairāk lieto, lai sazinātos un informētu vecākus par savu atrašanās vietu – galvenokārt ar zvanu (un īsziņu) palīdzību –, tomēr arī labprāt sūta viens otram dažāda veida informāciju (failu apmaiņa) un izklaidējas – spēlē spēles, lieto telefonu mūzikas un video atskaņošanai u. tml. Tehnoloģisko iespēju izzināšana ir bieža bērnu sarunu tēma, tādēļ tā jānovērtē kā sociālās mijiedarbes instruments (piemēram, otra telefonā spēlētas spēles, failu apmaiņa), tomēr telefons respondentu atbildēs netiek uzskatīts par nepieciešamu sociālā statusa vai varas zīmi – tiek novērtēta nevis tā simboliskā, bet praktiskā nozīme. Bērni augstu vērtē prasmes lietot dažādās mobilo telefonu funkcijas, organiski iepazīst mediju saplūšanu un ar azartu izzina hibrīdo mediju iespējas kā vienu no radošas pašizpausmes līdzekļiem (foto, video uzņemšana). Rezultāti ir samērā vienmērīgi visām pētītajām skolām, tomēr jāatzīmē, ka Rīgas bērni atšķiras ar savu neatkarību (zemākais vecāku uzraudzības rādītājs, šeit un turpmāk sk. 1. tab.) un komunikācijas biežumu (augstākais zvanu un īsziņu lietojuma rādītājs), kā arī multimediju lietojumā atklājas vairāk kā patērētāji (daudz klausās radio, spēlē spēles, lieto internetu), nevis radītāji (mazāk uzņem foto un video).

Daudzveidīgi un visu jau minēto vajadzību – informācija, izklaide, integrācija un sociālā mijiedarbe, laika kavēklis un izklaide – apmierināšanai tiek lietots arī internets. Iegūta tiek informāciju skolai un mācībām, lai gan bērniem nav īstas pārliecības par tās objektivitāti un patiesumu un nav skaidrs, kā to pārbaudīt. Internets šobrīd visvairāk tiek lietots kā socializācijas vieta – kopumā dominē sociālo tīklu lietojums. Arī datora displejs piesaista ar savu vizualitāti visdažādākajās izklaidēs – kā spēles, YouTube.com video utt. Komunikācija ar e-pastu un īsziņām atpaliek, un vēl mazāk populāri ir dažādie multimediālās komunikācijas veidi (radio, foto, čats utt.). Rezultāti starp skolām ir samērā līdzīgi, izņemot Rīgas skolēnu ievirzi – viņi internetā ievērojami vairāk par citiem lejupielādē interneta failus un mazāk par citiem sūta vēstules (ar e-pastu). Savukārt Jumpravas skolēni internetā vairāk lieto radio un video medijus.

Kopumā jāatzīmē, ka bērni jaunos, hibrīdos medijus izmanto, gan aktīvi darbojoties, gan saņemot informāciju, gan mijiedarbojoties komunikācijas procesā. Visbiežāk viņi tomēr ir vēstījuma saņēmēja lomā, mazāk ir apzināti komunikācijas dalībnieki, bet pavisam nedaudz aktīvi rada saturu – šajā lomā bērns–lietotājs pārsvarā aprobežojas ar bilžu ievietošanu, komunikāciju sociālajos tīklos (arī lai apmainītos ar informāciju) un interaktīvo spēļu apkalpošanu – tādēļ viņa aktīvākā aktora darbība ir failu lejupielādēšana un informācijas atlase. Visās šajās lomās bērnam nepieciešami priekšstati par ētikas normām, kā arī pastāvīgi un patstāvīgi jāizdara ētiska rakstura secinājumi, spriedumi un lēmumi.

Vēstījuma saņēmēja lomā bērnam jābūt savai stabilai uztveres ētikas normu sistēmai. Bērni intervijās un aptaujā parādīja, ka šis jautājums viņu apziņā ir aktualizēts, daudziem bija arī visai konkrētas atbildes, piemēram, par iespējamas manipulācijas un ļaunprātīgas mānīšanas formām un mērķiem, informācijas un vēstījumu ētiku, kvalitāti un atbilstību, kritiska izvērtējuma nepieciešamību u. tml. Tomēr tās arī radīja iespaidu, ka nav skaidra loģiska pamata, lai vismaz vairumā gadījumu praksē atšķirtu "labo" no "ļaunā".

Kā komunikācijas dalībnieks bērns gan balstās uz noteiktu iepriekš iegūtu (iemācītu, ieaudzinātu) ētisko priekšstatu kopu, gan aktīvi to lieto un pilnveido komunikācijas procesa laikā. Arī šeit jāmin, ka aptaujātie bērni pamatā bija informēti par ētiskām un neētiskām darbībām jauno mediju specifiskajās komunikācijas formās. Precīzāk, šādas zināšanas var atvasināt no komunikācijas jaunajos medijos riskiem (personiskās informācijas pieejamība, varmācības un uzmākšanās iespējas, nevēlama reklāma), ko bērni apzinās. Tas, kā pietrūkst, ir stingras pārliecības par vērtībām, uz kā balstīt ētikas priekšstatus mijiedarbē un saziņā. Tā, piemēram, bērni paši atzīst, ka nereti melo, izliekas, krāpjas un pat zog, jo virtuālajā vidē tas ir viegli, pat paredzēts, un soda nav, lai gan bērni zina, ka šādas darbības ētikas principi neatbalsta. Tāpat apzināta un nereti arī baudīta ir iespēja sāpināt, apvainot citu.

Latvijas bērni 10–12 gadu vecumā jaunos medijus lieto aktīvi un patstāvīgi. Tomēr jāatzīst, ka bērns–aktors vairāk ir patērējošs nekā radošs. Radošums izpaužas, no vienas puses, galvenokārt interneta platformu, programmu un produktu atvēlētajos ietvaros, nevis kā patstāvīgi iniciēts un radīts saturs, no otras – kā kreatīvi asprātīgi risinājumi piekļuvē un lietošanā, kas pārsvarā tiek sociāli apgūti un pārmantoti. Tomēr arī tad kā mērķis dominē izklaide un informācijas patērēšana, ko maz regulē šī vecuma bērnu patstāvīgie priekšstati par vēstījumu estētiskajiem vai ētiskiem standartiem, noteikumiem, normām vai likumiem, piemēram, autortiesību un intelektuālā īpašuma jomā un vēl jo mazāk tādi jauno mediju komunikācijas ideāli kā paša iniciēta (kolektīva) mācīšanās, iesaistīšanās diskusijās vai sava viedokļa paušana, piemēram, blogā. Par pēdējo – trūkst informācijas un satura radīšanu un sociālu aktivitāti akcentējošas apmācības skolu programmu ietvaros. Par pirmo – šādi priekšstati ir, taču haotiski, nevienmērīgi, ne visiem un šķiet balstāmies uz visai stihiskiem vecāku un skolotāju aizliegumiem un bailēm no soda, kuru vēlamo lomu nevar pārvērtēt. Sevišķi tādēļ, ka daļēji šī vecumposma bērni ētikas priekšstatu attīstības ziņā, kas attiecas uz jauno mediju lietošanas praksi, nav pilnībā sasnieguši Ž. Piažē aprakstīto ceturto morālo spriedumu fāzi – lai gan viņu spriedumi liecina, ka viņos attīstās interese par juridiski morālu jautājumu diskutēšanu, nav stabila vērtību un principu koda, uz kāda pamata šo diskusiju sākt. Vēl vairāk – nākotnes pētījumu ietvaros, iespējams, varētu pārbaudīt hipotēzi par vecāku un citu pieaugušo visai neskaidrajiem un nestabilajiem ētiskajiem priekšstatiem jauno mediju, galvenokārt interneta, komunikācijas jomā.

Ethical Notions of 10–12-Year-Old Children in the Patterns of the Use of New Media

Abstract

As recent statistics show, in Europe the biggest part of all 10–12-year-old children own, access and use new media devices and services – in general, cell phones and the internet is used on everyday bases in very different ways. Latvia is the country with 4th highest cell phone use and 13th highest internet use by children of this age in Europe. New media usage is developing in high speed, and is only partly looked over by parents and school teachers. Thus, also the attention in public space towards ethical issues that address young people acting in the expanding new media field is very low. But this is considered to be a crucial field when speaking about developments in our society, culture and education in the new media and networked society.

This article discusses the issues that are connected with the new media useage patterns by 10–12-year-old children and their understanding and application of ethical principles and norms in the new media communication. The article is based on the research conducted in April – May, 2010 in three schools in Latvia (in the capital city Riga, regional centre Daugavpils and village Jumprava) using qualitative as well as quantitative survey methods.

The results of the research led to conclusion that the children of this age use mobile phone and internet in many and manifold ways daily, primarily for communication (social networking), information gathering and leisure (games, YouTube videos etc.), and they act very much as content users (consumers) and communication partners, less as content drivers or creators. This is why most of the ethical notions

these children have have derived from risks and problems – such as being the object of manipulations, violence or sexual harrassment – they are made to know (by efforts of parents, teachers and media) and seem to use, but those assumptions are not based on solid values and/or normatives. Children admit that in their practical acting in internet or via mobile phone communication ethical principles are sometimes not clear, seen as relevant or applicable. So they lie and commit fraud (mostly in games and when taking other's identity), they have no clear idea about what is allowed and what is not in downloading etc.

The main conclusion of the article is that children have rather unsystematic and blured ethical perspective on new media use, and this is seen as an important field of work for adults – parents, teachers, media specialists, researchers and society as whole.

Literatūra

1. Livingstone S., Haddon L. Opportunities and risks for European children // Young People in the European Digital Media Landscape. – University of Gothenburg, 2009.
2. Rubene Z., Krūmiņa A., Vanaga I. Ievads mediju pedagoģijā. – Rīga: Taka, 2006. – 18. lpp.
3. Skulte I. Bērns un lasīšana: mīti, teksti un popkultūra // Letonica, 2007. – 144.–155. lpp.
4. Lankshear C., Knobel M. New literacies: Everyday practices and classroom learning. – 2nd ed. – Berkshire: McGraw-Hill Open University Press, 2006.
5. Gee J. P. Situated language and learning: A critique of traditional schooling. – London: Routledge, 2004. Sal. arī Jenkins H. Convergence culture: Where old and new media collide. – New York: NYU Press, 2006.
6. Jenkins H. Convergence culture: Where old and new media collide. – New York: NYU Press, 2006.
7. Skulte I. Jaunā literaritāte – izaicinājums mūsdienu skolai // RSU Zinātniskie raksti. – Rīga: RSU, 2009; 57.–63. lpp.
8. Backingham D. Electronic generation? Children and new media // The handbook of new media / Ed. by Lievrouw L., Livingstone S. – Pp. 77–79.
9. Hasebrink U., Livingstone S., Haddon L., Olafsson K. Comparing children's opportunities and risks across Europe: Cross-national comparisons for EU Kids Online Second Edition. 2009 // http://eprints.lse.ac.uk/24368/1/D3.2_Report-Cross_national_comparisons-2nd-edition.pdf 7. lpp. (sk. 29.06.2010.).
10. Rosenkoetter L. I. Television and morality // Handbook of children and media / Ed. by Singer D. G., Singer J. L. – Thousand Oaks: Sage, 2001. – Pp. 463–474.
11. Piaget J. The moral judgment of the child. – London: Routledge, 1999 (1932). – P. 38.
12. McQuail D. Mass communication theories. – 2nd ed. – London: Sage, 1987. – P. 73.
13. Manovičs Ļ. Jauno mediju valoda. – Rīga: RIXC, 2006.
14. Bevort E., Verniers P. The appropriation of the new media and communication tools by young people aged 12–18 in Europe. New trends for media education // Empowerment through media education. An intercultural dialogue / Ed. by Carlsson U., Tayie S., Jacquinot-Delaunay G., Perez Tornero J. M. – Gothenburg, NORDICOM, 2008. – Pp. 89–99.

Eidžisma cēloņi un izpausmes Latvijā

Silva Omārova

Rīgas Stradiņa universitāte, Socioloģijas un psiholoģijas katedra, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā analizēts eidžisma jēdziens. Ar jēdzienu "eidžisms" tiek apzīmēti sabiedrībā izplatīti negatīvi stereotipi par vecākiem cilvēkiem. Ar eidžismu saistītas sabiedrībā pastāvošās slēptās un atklātās vecāku cilvēku diskriminācijas prakses profesionālajā sfērā un ģimenē. Galvenie ar veciem cilvēkiem saistītie negatīvie stereotipi: slimošana, tai skaitā garīgās slimības, garīgā lejupslīde, nederīgums, neglītums, vientulība un izolācija.

Latvijas sabiedrībā izplatītajiem negatīvajiem stereotipiem par vecākiem cilvēkiem un viņu diskriminācijas praksei ir nehumānas un nevēlamas sekas, kas izpaužas kā veco cilvēku personīgā un profesionālā potenciāla neizmantošana sabiedrības labā, veco cilvēku izolācija, vientulība, "šķēru" veidošanās starp paaudzēm, veco cilvēku nabadzība, kas ierobežo ārstēšanās iespējas un sociālos kontaktus, veco cilvēku diskriminācija (slēpta un atklāta) darbā attiecībā uz paaugstinājumiem, svarīgu uzdevumu uzticēšanu, kā arī vispār uz iespējām atrast legālu darbu; vecu cilvēku pašapziņas iedragāšana un pašvērtējuma krišanās.

Eidžisma mazināšanai Latvijā nepieciešams apzināt eidžismu kā sociālu problēmu. Svarīgi ir izstrādāt īpašas programmas, lai mainītu negatīvos vecuma stereotipus, uzlabotu vecu cilvēku dzīves kvalitāti, kā arī mazinātu vecu cilvēku diskriminācijas praksi sabiedrībā.

Atslēgvārdi: eidžisms, veci cilvēki, vecu cilvēku diskriminācija.

Ievads

Visā civilizētajā pasaulē pieaug gados vecu iedzīvotāju skaits sabiedrībā. Arī Latvijā katrs ceturtais iedzīvotājs ir pensijas vecumā. Pēc gerontologu uzskatiem, vecums sākas apmēram no 65 gadiem. Vēl apmēram 15 gadu cilvēks spēj saglabāt aktīvu dzīvesveidu, iesaistīties sociālajās norisēs ģimenē un kopienā.

Šī darba mērķis ir analizēt negatīvo stereotipu par veciem cilvēkiem izcelsmi, saturu un izpausmes sociālajā dzīvē, kā arī apzināt iespējas šo aizspriedumu mazināšanai.

Veco cilvēku sociālās un kulturālās aktivitātes sabiedrībā bremzē eidžisms (angļu val. – *ageism*) – sabiedrībā izplatītie negatīvie stereotipi par veciem cilvēkiem un uz tiem balstītā vecu cilvēku diskriminācijas prakse.

Terminu "eidžisms" pirmo reizi 1969. gadā minēja amerikāņu gerontologs Roberts Batlers. Batlers aprakstīja iracionālu naidīgumu, ko izrādīja grupa vidēja vecuma cilvēku – baltie vidusšķiras pilsoņi pret priekšlikumu uzcelt īpašu māju veciem melnajiem cilvēkiem. Viņu šokēja šī kompleksā šķiras, rases un vecuma diskriminācija, un viņš konstatēja, ka eidžisms var darboties pret jebkuru vecuma grupu. Izstrādājot šo klasisko definīciju, Batlers secināja, ka eidžisms ir "sistemātiskas stereotipizēšanas

un diskriminācijas process pret cilvēkiem tikai tāpēc, ka tie ir veci, tieši tāpat kā rasisms un seksisms balstās uz ādas krāsas un dzimuma apsvērumiem". Saskaņā ar eidžismu, vecāki cilvēki tiek raksturoti kā senili, lēni domās un rīcībā, vecmodīgi savā morālē un prasmēs. Viņš uzskatīja, ka eidžisms daļēji izriet no ignorances – stereotipizēšanas un mītiem, kas saistīti ar vecumu, un ir izskaidrojami ar "zināšanu trūkumu un nepietiekamu saskarsmi ar pietiekami lielu spektru vecu cilvēku" – kā arī daļēji ar "dziļām un visaptverošām bailēm kļūt vecam". Eidžisms atklājas stereotipos un mītos, atklātā nicinājumā un nepatikā vai vienkārši augstprātīgi izvairoties no kontaktiem, diskriminējošās rīcībās darbā, pakalpojumos un citur.

Eidžisma ietvaros vecie cilvēki tiek definēti kā prātā vāji, rigidi domāšanā un manierēs, vecmodīgi morālē un paradumos, atšķirīgi no jaunajiem un pat kā mazākā mērā cilvēki [1, 243. lpp.].

Lai arī Batlers akcentēja, ka eidžisms var vērsties pret jebkuru vecuma grupu, tomēr mūsdienās biežāk šo terminu izmanto, runājot tieši par aizspriedumiem un diskrimināciju, kas vērsti pret gados vecākiem cilvēkiem.

Eidžisms izpaužas gan kā aizspriedumi pret vecajiem cilvēkiem, kas provocē noraidošu, negatīvu attieksmi, gan kā veco ļaužu diskriminācija profesionālajā darba sfērā. Eidžisma jēdziens tiek lietots, lai apzīmētu arī institucionalizētu vecuma aizspriedumu un diskriminācijas praksi, kas izpaužas, piemēram, mazās pensijās un sociālajos pabalstos vecajiem cilvēkiem.

Eidžisma cēloņi

Balstoties uz literatūras analīzi, var izdalīt vairākus eidžisma cēloņus.

1. Aizspriedumu ģenēze pret veciem cilvēkiem literatūrā tiek skaidrota ar psiholoģiskiem faktoriem, piemēram, ar bailēm no novecošanas, uztverot vecākus cilvēkus kā mirstības atgādinājumu [2].
2. Eidžisma rašanos zinātnieki skaidro ar sociāliem faktoriem, īpaši industrializētās sabiedrības veidošanos, kad sistēmā "cilvēks-mašīna" vecs cilvēks iederas sliktāk nekā gados jaunāks, kurš ir ātrāks, veiklāks, produktīvāks. Vecie cilvēki kā darbaspēks zaudē savu vērtību, kļūst nevēlami ražošanas procesā [2].
3. Kā būtisku eidžismu veicinošu faktoru pētnieki min arī to, ka pakāpeniski izzūd paplašinātas ģimenes, cilvēki dod priekšroku sašaurinātākai nukleārai ģimenei [2]. Augot nukleārā ģimenē (tikai vecāki un bērni), jaunā paaudze neiepazīst vecāko, neiegūst pieredzi saskarsmē ar vecākiem cilvēkiem, līdz ar to veidojas atsvešinātība starp paaudzēm, jaunākas paaudzes cilvēki neizprot un nepieņem vecos cilvēkus.
4. Eidžismu uztur un pat pastiprina arī masu mediju ietekme, kas reklāmās un arī citās pārraidēs kultivē bailes no vecuma, vecos cilvēkus parāda kā slimus, kroplus, bieži arī ļaunus un infantilus [3, 402. lpp.]. Piemēram, šopavasar LNT kanālā Latvijas televīzijā visai populāra ir reklāma ar it kā humora pilno moto: "Omīte to nesapratīs!" Šis moto patiesībā deklarē slēpto plaisu starp paaudzēm sabiedrībā.

Jaunības kults, kuru propagandē Rietumu pasaules masu mediji, veido negatīvu attieksmi pret vecajiem cilvēkiem un pastiprina pret viņiem vērstos negatīvos stereotipus, kas izraisa veco cilvēku izolāciju un "šķēru" veidošanos starp paaudzēm. Paaudžu disharmonija izpaužas savstarpējos negatīvos stereotipos. Kā rāda daudzi pētījumi, jaunāki cilvēki vecākos uztver kā senilus, aizmāršīgus, stūrgalvīgus, konservatīvus, neaktīvus, neproduktīvus, vientuļus, mentāli lēnus u. tml. Savukārt vecāki cilvēki jaunākos (īpaši pusaudžus) uztver, piemēram, kā bezatbildīgus, atkarīgus no skaļas mūzikas, slinkus, nevīžīgus u. tml. [4, 286. lpp.].

Ļoti nozīmīga loma vecumu aizspriedumu struktūrā ir arī dzimumam. Vecākas sievietes tiek stereotipizētas kā zaudējušas savu seksuālo šarmu pretstatā vecākiem vīriešiem, kas salīdzinoši ir izskatīgāki un "iekārojamāki". Sievietes bieži vien uzskata par "vecām" daudz ātrāk nekā vīriešus. Realitātē šī atšķirība ir aptuveni 10 gadi [5, 123. lpp.].

Galvenie ar vecākiem cilvēkiem saistītie negatīvie stereotipi

Sociologi un sociālie psihologi, kas pēta eidžismu, nosauc virkni aizspriedumu jeb negatīvo stereotipu, kas ir saistīti ar veciem cilvēkiem. Turpmāk tiks nosaukti galvenie no tiem.

Slimības. Iespējams, visizplatītākais aizspriedums pret veciem cilvēkiem ir slimības vai nespēja. Vairums cilvēku domā, ka cilvēkiem pēc 65 gadu vecuma slimības ir ļoti būtiska problēma un ka veci cilvēki ļoti daudz slimo; tiem mājās notiek dažādi nelaimes gadījumi, ir slikta koordinācija, lielāko daļu laika viņi jūtas noguruši, ir uzņēmīgi pret infekcijām, ir "piesieti" pie ilgstošas uzturēšanās iestādēm, tiem ir akūtākas slimības nekā jauniem cilvēkiem un lielākā daļa vecu cilvēku nav pietiekami veselīgi, lai pienācīgi veiktu savas ierastās dzīves aktivitātes. Tomēr, saskaņā ar Nacionālā veselības centra datiem, Amerikas Savienotajās Valstīs vairums veco cilvēku ir pietiekami veselīgi un pietiekami veseli, lai veiktu savas ierastās aktivitātes. Tikai 5% veco cilvēku pēc 65 gadu vecuma atrodas institūcijās, bet aptuveni 81% no pārējiem nav ierobežoti savās ikdienas aktivitātēs [5, 123. lpp.].

Lai arī daudziem cilvēkiem pēc 65 gadu vecuma vairāk raksturīgas hroniskas slimības, kas ierobežo to aktivitātes (43%), nekā tas novērojams jaunākiem cilvēkiem (10%), vecajiem cilvēkiem ir mazāk akūto slimību, mazāk traumu mājās un uz ceļiem. Turklāt arī nespējas rādītāji vecāku cilvēku vidū samazinās [6, 3.–4. lpp.].

Neglītums. Vēl viens no negatīvo stereotipu veidiem ir uzskats, ka veci cilvēki ir neglīti. Jaunība tiek saistīta ar skaistumu, un daudzi cilvēki, it īpaši sievietes, novecojot baidās zaudēt skaistumu. Tomēr, lai arī rietumu kultūrā vecums tiek saistīts ar neglītumu, bet jaunība ar skaistumu, dažas citas kultūras tiecas apbrīnot vecuma īpašības. Piemēram, Japānā sirmi mati un grumbas bieži tiek apbrīnotas kā gudrības, brieduma un gara kalpošanas mūža rādītāji [6, 56. lpp.].

Garīgā lejupslīde. Tas ir stereotips, ka jau no vidējā vecuma sāk pazemināties garīgās spējas, it īpaši mācīšanās un atmiņas spējas, un ka nenovēršama novecošanās daļa ir izziņas traucējumi. Tomēr vairums veco cilvēku saglabā savas garīgās spējas, tajā skaitā arī spēju mācīties un atcerēties. Lielā vecumā mācībām nepieciešamais laiks var būt lielāks. Tomēr lielu daļu atšķirību starp vecākām un jaunākām personām var izskaidrot ar citiem mainīgajiem, nevis vecumu, piemēram, slimībām, motivāciju, mācīšanās stilu, prakses trūkumu, izglītības līmeni. Ja tiek ņemti vērā šie mainīgie, hronoloģiskais vecums nav lielākais mācīšanās spējas determinējošais faktors. Lai arī bieži tiek uzskatīts, ka novecošanas procesā īstermiņa atmiņas zudumi ir nenovēršama parādība, citos avotos tiek uzrādītas liecības, ka vecākiem cilvēkiem vērojams pavisam neliels vai pilnīgi nekāds īstermiņa atmiņas zudums. Var secināt, ka būtiskas atmiņas un mācīšanās problēmas parasti rodas slimības, nevis vecuma dēļ [6, 259. lpp.].

Garīgās slimības. Līdzīgi iepriekšējam stereotipam, tiek uzskatīts, ka garīgās slimības ir raksturīgas, nenovēršamas un neārstējamas parādības vairumam vecu cilvēku. To, ka garīgās slimības veciem cilvēkiem ir neārstējamas, pieņem arī paši vecie cilvēki, kā arī veselības aprūpes darbinieki, un tas izskaidro, kādēļ garīgās veselības iestādes vecie cilvēki izmanto divreiz mazāk nekā vidēji sabiedrībā. Tikai 2% cilvēku, kuri ir vecāki par 65 gadiem, kad, kā uzskata gerontologi, sākas vecums [7, 98. lpp.], ir institucionalizēti ar psihiskās slimības diagnozi. Tikai mazāk nekā 10% vecu cilvēku ir būtiskas garīgās veselības problēmas, bet no 10% līdz 32% raksturīgi nenozīmīgi garīgās veselības traucējumi. Īstenībā garīgās slimības gadījumi veciem cilvēkiem ir retāki nekā jauniem cilvēkiem [6, 259. lpp.].

Nederīgums. Bieži tiek uzskatīts, ka vecākie pieaugušie nevar turpināt strādāt (viņiem jādodas pensijā), bet strādājošie vecie cilvēki tiek uzskatīti par neproduktīviem. Šī pārliecība ir galvenais pamats obligātajai pensionēšanās politikai, piemēram, ASV, un diskriminācijai saistībā ar vecāku cilvēku pieņemšanu darbā, atlaišanu un paaugstināšanu. Jāatzīmē, ka lielākā daļa vecu cilvēku var strādāt tikpat efektīvi kā jauni cilvēki. Pētījumi par nodarbinātajiem vecajiem cilvēkiem reālos darba apstākļos parāda,

ka tie savu darbu lielākajā daļā gadījumu veic tikpat labi, ja ne labāk par jauniem cilvēkiem. Novecojot ir tendence pieaugt darba rezultātu konsistencei; veciem cilvēkiem ir mazāk darba mainīšanas gadījumu, nelaimes gadījumu un darba kavēšanas gadījumu [8, 259. lpp.].

Latvijā stereotips par vecu cilvēku "nederīgumu" mūsdienu darba organizācijās ir ļoti izplatīts. Šeit iepriekšējiem stereotipiem pievienojas arī aizspriedums par veciem darbiniekiem kā negatīvās un novecojušās sociālisma pieredzes nesējiem. Daudzi darba devēji 2007. gada aptaujā[1] pilnīgi atklāti un nekautrējoties atzina, ka neņemtu darbā 50–60 gadīgus pretendentus, jo viņu sociālisma laikos iegūtās zināšanas un prasmes ir novecojušas un mūsdienās nederīgas. Pret sevi vērstu diskrimināciju vecuma dēļ Latvijā ir izjutuši 8% aptaujāto darba ņēmēju ar izglītību, kas ir zemāka par vidējo, un 5–6% ar augstāku izglītību [9, 86. lpp.].

Ekonomiskās krīzes laikā veiktais 2010. gada "Eurobarometer" pētījums parādīja, ka 62% Latvijas respondentu vecumu atzīmēja kā galveno diskriminācijas iemeslu darba tirgū.

Izolācija. Lielākā daļa sabiedrības domā, ka veci cilvēki ir izolēti un vientuļi un ka vairums vecu cilvēku dzīvo vieni. Tomēr lielākā daļa veco cilvēku nav vientuļi, jo aptuveni divas trešdaļas dzīvo kopā ar saviem laulātajiem un tikai 4% ir izolēti, un vairums vientuļo cilvēku nošķirti ir dzīvojuši arī pirms vecuma sasniegšanas, kas varētu būt viņu intravertās personības izpausme. Vairumam vecāku cilvēku nelielā attālumā dzīvo tuvi radinieki un kontakti ar tiem ir salīdzinoši bieži. Daudzos pētījumos ir izteikts viedoklis, ka kopējā sociālā aktivitāte līdz ar vecuma iestāšanos samazinās, bet kopējais cilvēku skaits sociālajā tīklā saglabājas nemainīgs (sociālajā tīklā esošie vecie cilvēki tiecas pārslēgties no vecākām personām, no draugiem un kaimiņiem uz bērniem un citiem radiniekiem) [8, 259. lpp.].

Eidžisma sekas Latvijā

Latvijas sabiedrībā izplatītajiem negatīvajiem stereotipiem par vecākiem cilvēkiem un viņu diskriminācijas praksei ir nehumānas un nevēlamas sekas, kas izpaužas kā:

- veco cilvēku personīgā un profesionālā potenciāla neizmantošana sabiedrības labā;
- veco cilvēku izolācija, vientulība, "šķēru" veidošanās starp paaudzēm;
- veco cilvēku nabadzība, kas ierobežo ārstēšanās iespējas un sociālos kontaktus;
- veco cilvēku diskriminācija (slēpta un atklāta) darbā, kas attiecas uz paaugstinājumiem, svarīgu uzdevumu uzticēšanu, kā arī vispār uz iespējām atrast legālu darbu;
- veco cilvēku pašapziņas iedragāšana un pašvērtējuma krišanās;
- vardarbība pret veciem cilvēkiem ģimenēs, ko bieži novēro sociālie darbinieki un aprūpētāji;
- ignorance un bieži intereses trūkums par veciem cilvēkiem un viņu vajadzībām no dažādu valsts un pašvaldību institūciju puses, kad vecie cilvēki tiek uztverti kā slogs institūciju ierobežotajiem budžetiem un problēmu radītāji. Tikai viens piemērs šai ignorancei. 2009. gada 14.–15. decembrī Latvijas profesionālo psihologu asociācija organizēja novecošanai un veciem cilvēkiem veltītu konferenci "Vecums – tas ir sasniegums". Uz konferenci neieradās neviens no aicinātajiem Rīgas Domes, Saeimas atbildīgo departamentu pārstāvjiem – lēmumu pieņēmējiem, neviens no žurnālistiem, atsaucīgi bija tikai sociālo dienestu, pansionātu un baznīcas pārstāvji.

Eidžisma mazināšanas iespējas un paaudžu disharmonijas pārvarēšana

Eidžisma mazināšanai Latvijā nepieciešams apzināt eidžismu kā sociālu problēmu, svarīgi izstrādāt īpašas programmas, lai mainītu negatīvos vecuma stereotipus, uzlabotu vecu cilvēku dzīves kvalitāti, kā arī mazinātu vecu cilvēku diskriminācijas praksi sabiedrībā.

[1] Eiropas Savienības struktūrfondu nacionālās programmas "Darba tirgus pētījumi" projekta "Labklājības ministrijas pētījumi" Nr. VPD1/ESF/ NVA/04/NP/3.1.5.1/0001/0003 pētījums "Latvijas un tās reģionu darba tirgus specifiskās problēmas" 2006.–2007., darba devēju aptauja (N = 6060), darba ņēmēju aptauja (N = 10 177).

Eidžisma mazināšanai amerikāņu zinātnieks D. Rodhīvers iesaka mainīt sistēmas, kas to uztur. Dažas no šīm sistēmām ir mediji, populārā kultūra, kā arī tādas institūcijas kā bizness, valdība un cilvēku aprūpes sistēmas. Visas šīs sistēmas pārstāv eidžisma nostāju, jo to pārstāv tajās strādājošie cilvēki. Tāpēc eidžisma samazināšanā nozīmīgs un fundamentāls aspekts ir individuālo eidžisma nesēju attieksmju mainīšana [10, 741. lpp.].

Pēc D. Rodhīvera domām, pirmais solis šajā procesā ir personīgo attieksmju pret veciem cilvēkiem noteikšana. Tas var būt sarežģīti, jo vairums cilvēku noliegs to, ka viņiem ir aizspriedumi. Tik ilgi, kamēr persona neapzinās šīs savas attieksmes, nebūs iespējams panākt jūtamu progresu. Kā vēl vienu pieeju, kā ir maināmas eidžisma nesēju attieksmes, var izdalīt personīgu kontaktu ar veciem cilvēkiem. Bieži vien tas ir efektīvs veids, lai novērstu vai samazinātu eidžisma attīstību, it īpaši bērniem.

Ārzemēs – ASV, Kanādā, Lielbritānijā – ir radītas daudzas novatoriskas starppaaudžu programmas, kas šādā veidā ne tikai pakalpo bērniem, bet arī sniedz labumu vecajiem cilvēkiem. Šo programmu darbības laikā var tikt uzsvērti vecuma pozitīvie aspekti tā, lai bērniem veidotos sabalansēta aina par vecajiem cilvēkiem – būtībā par sevi pēc daudziem gadiem. Tāpat par eidžisma mazināšanas metodi var minēt formālu instruēšanu un izglītību. Ar novecošanu saistītos jautājumus un informāciju var iekļaut attiecīgo profesionālo skolu programmās (medicīnas skolās, sociālo aprūpētāju skolās). Jāatzīmē arī dažāda veida sociālās aktivitātes un reformas. Šī pieeja ir īpaši efektīva, ja tā tiek orientēta uz institūcijām. Kopā ar citām iestādēm ļoti vērtīga var būt arī sabiedrisko organizāciju un baznīcu piesaistīšana, uzsver Rodhīvers [10, 746. lpp.].

Secinājumi

Negatīvie stereotipi par veciem cilvēkiem ir visai izplatīti industriāli attīstītajā pasaulē, tajā skaitā arī Latvijā. Lielākoties tie ir nepatiesi un mazina vecāku cilvēku dzīves kvalitāti, kā arī izraisa to slēptu vai atklātu diskrimināciju profesionālās nodarbinātības sfērā, ko Latvijā veicina īpaši stereotipi par vecu cilvēku garīgo lejupslīdi, nederīgumu un viņu novecojušo padomju laiku pieredzi. Aizspriedumi pret vecākiem cilvēkiem kavē viņu personīgā un profesionālā potenciāla izmantošanu sabiedrības labā, pasliktina viņu dzīves kvalitāti, grauj vecu cilvēku pašapziņu, kā arī sekmē plaisas veidošanos starp paaudzēm sabiedrībā. Eidžisma mazināšana gan cilvēku domāšanā, gan attieksmēs, gan praktiskajā darbībā varētu būt reāls instruments, lai mazinātu Latvijas sabiedrībā pastāvošo disharmoniju starp paaudzēm un veicinātu vecu cilvēku iesaistīšanos sabiedrības norisēs, kā arī paaugstinātu viņu pašvērtējumu un darītu vecos cilvēkus laimīgākus.

Ageism: its Causes and Manifestations in Latvia

Abstract

The article “Ageism: its causes and manifestations in Latvia” analyzes the concept of ageism. This concept signifies widely spread negative stereotypes of elderly people in the society. Mostly, they are hidden and open discrimination practices of these people in the professional sphere such as difficulty of finding a job, limited opportunities to carry out responsible tasks, career promotion, and many others.

Scientists explain prejudice against the elderly people mainly as the fear of aging. Moreover, it is argued that elderly people may remind of human mortality. In an industrialised society, elderly people are believed to be slow and less productive.

In addition, the fact of the disappearance of “extended family” (multiple generations family) is also a significant contributing factor to persistent negative stereotypes liaised with elderly persons. Present family formations are mainly “nuclear” (only parents and children) do not always permit younger generation to create and develop healthy communication links with older generation. As a result, there is “generation gap” that produces lack of understanding between generations and even disassociation.

Furthermore, the modern media impact via its advertisements and television has cultivated the fear of aging since elderly people are mainly showed as sick, infantile, invalid and often angry.

These negative stereotypes that lead to discriminatory practices result in inhuman and undesirable consequences: lack of use of personal and professional potential of elderly people for the public good. Moreover, unclaimed human capital of elderly people leads to their isolation and loneliness, decline in their self-confidence and self-esteem. Finally, the discriminatory society develops "generation gap" between generations.

The identification of ageism as a social problem in Latvia will help solve the problems of elderly people and close the "generation gap" that has persisted in our society. It is crucial to develop special programmes to reverse the negative age stereotypes and make elderly people happier.

Literatūra

1. Butler R. N. Age-ism: Another form of bigotry // The Gerontologist, 1969; 9(4).
2. Nelson D. T. Stereotyping and prejudice against older persons. 2002 // http://scholar.google.com/scholar?q=ageism&hl=en&lr=&start=20&sa=N. –books.google.com (aprakstīts pēc izdrukas 2010. gada 13. martā).
3. Andersen M. L., Taylor H. F. Sociology. – 3rd ed. – Wadsworth: Thompson, 2004.
4. Levin J., Lewin W. Ageism: Prejudice and discrimination against the elderly. – CA: Belmont, Wadsworth, 1980.
5. Stoller E. P., Gibson R. C. Worlds of difference: Inequality in aging experience.Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press, 2000.
6. Palmore E. Ageism: Negative and positive. – New York: Springer, 1990.
7. Jansone I. Cilvēka attīstība un dzīves cikli. – Rīga: LU izdevniecība, 2009.
8. Palmore E., Branch L., Harris D. Encyclopedia of ageism. 1994 // http://scholar.google.com/scholar?hl=en&lr=&q=G.+harris+ageism&btnG=Search–books.google.com (aprakstīts pēc izdrukas 2010. gada 7. martā).
9. Latvijas un tās reģionu darba tirgus specifiskās problēmas. – Jelgava, 2007.
10. Rodeheaver D. When old age became a social problem, women were left behind // The Gerontologist, 1987; 27.

Pensijas vecuma cilvēku aktivitātes nozīme hroniskas slimības trajektorijas vadīšanā

Signe Mežinska

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā analizēti pensijas vecuma cilvēku hroniskas slimības pieredzes kvalitatīvā pētījuma dati. Raksta pamatā ir Džuljetas Korbinas un Anselma Strausa izveidotais hroniskas slimības trajektorijas modelis. Šī teorētiskā modeļa mērķis slimības un veselības socioloģijā ir to problēmu aprakstīšana un skaidrošana, ar kurām pacienti sastopas hroniskas slimības pieredzē. Pētījuma rezultāti ļauj izdarīt secinājumus, ka nozīmīgākās hroniski slimu pensijas vecuma cilvēku aktivitātes slimības trajektorijas vadīšanā ir ārsta apmeklējumi, medikamentu lietošana un diētas. Lai gan fiziskie vingrinājumi un aktīvs dzīvesveids ir būtiska daudzu hronisku slimību trajektorijas vadīšanas daļa, pensijas vecuma cilvēkiem Latvijā trūkst motivācijas šāda veida aktivitātēm. Intervijās parādījās arī saikne starp pozitīvu rīcībspēju, spēju ietekmēt savu slimības pieredzi un apmierinātību ar dzīves kvalitāti.

Atslēgvārdi: hroniskas slimības pieredze, slimības trajektorijas modelis, pensijas vecuma cilvēku dzīves kvalitāte.

Ievads

Viena no nozīmīgākajām pieejām hroniskas slimības pieredzes socioloģiskajā analīzē ir slimības trajektorijas modelis, kuru 20. gadsimta 80. gados izveidoja sociologi, simboliskā interakcionisma pārstāvji Anselms Strauss (*Anselm Strauss*) un Džuljeta Korbina (*Juliet Corbin*) [*Corbin*, *Strauss*, 1985; *Corbin*, *Strauss*, 1988; *Corbin*, *Strauss*, 1991]. Par slimības trajektorijas modeļa galveno uzdevumu tika izvirzīta to problēmu aprakstīšana un skaidrošana, ar kurām pacienti sastopas hroniskas slimības pieredzē. Kā norāda A. Strauss un Dž. Korbina, jēdziens "hroniskas slimības trajektorija" tika ieviests, lai aprakstītu "komplekso procesu, kas ietver dzīvi ar hronisku slimību un tās vadīšanu" [*Corbin*, *Strauss*, 1991, 149. lpp.]. Slimības trajektorija apraksta slimības norisi laikā, darbības un mijiedarbības, kas saistītas ar slimības gaitas vadīšanu un slimības gaitas vadīšanas procesa rezultātus [*Corbin*, *Strauss*, 1991, 149. lpp.]. Slimības trajektorijas jēdziena uzdevums bija arī novērtēt slimības ietekmi uz slimo personu, tuviniekiem un netiešā veidā arī uz veselības aprūpes profesionāļiem, kā arī aprakstīt un analizēt darbu, kas tiek veikts hroniskas slimības norises vadīšanai.

Slimības trajektorijas modelis ir balstīts uz jēdzieniem, kas ir aizgūti no darba socioloģijas. Slimības trajektorijai A. Strausa un Dž. Korbinas teorijā ir divi raksturojumi – ilgstamība un darbs. Hroniskas slimības ilgstamība ir laiks, ko slimība un ar to saistītās darbības aizņem cilvēka dzīvē. Slimības ilgstamība ir individuāla, kas būtiski saasina hroniskas slimības subjektīvās pieredzes nenoteiktību. Slimības darbs turpretī ietver visas aktivitātes, rīcību, piepūli un enerģiju, kas nepieciešama ne tikai, lai veiktu ar veselības aprūpi saistītās darbības, bet arī veidotu nepieciešamās ārstēšanas un slimības gaitas

vadīšanas stratēģijas [*Corbin*, *Strauss*, 1991]. Tā kā slimības trajektorijas jēdziens tiek veidots, balstoties uz simboliskā interakcionisma pieeju, darbs tiek skatīts kā līdzsvarošanas process, kurā darbības veicēji saskaņo savas rīcības sociālajā mijiedarbībā, izmantojot sarunas.

Pētot hroniski slimu cilvēku ikdienas dzīvi, Dž. Korbina un A. Strauss tajā saskatīja trīs nozīmīgus darba veidus. Pirmais no tiem ir slimības darbs – uzdevums tikt galā ar slimības simptomiem, veselības traucējumiem un pārvarēt slimības krīzes (sāpju mazināšana, analīžu veikšana, ārstnieciskās procedūras u. c.). Otrais ir ikdienas darbs – uzdevums tikt galā ar ikdienas dzīvi – saglabāt algotu darbu, rūpēties par bērniem vai mazbērniem, saglabāt attiecības ar apkārtējiem u. c. Trešais ir biogrāfiskais darbs, kura uzdevums tikt galā ar slimības ietekmi uz identitāti un patību un izveidot vai pārveidot personisko biogrāfisko naratīvu hroniskas slimības situācijā. Naratīva veidošana nozīmē atrast slimības vietu savā biogrāfijā, piešķirt tai nozīmi un atrast veidu, kā to izskaidrot apkārtējiem [*Corbin*, *Strauss*, 1985, 224. lpp.].

Slimības trajektorijas ietvars ir konceptuāls modelis, kura pamatā ir ideja, ka hroniskām slimībām, kuras raksturo viena un tā pati diagnoze, var būt ļoti atšķirīga un dažādu faktoru ietekmēta norise, kas iezīmē hroniskas slimības svārstīgo, mainīgo gaitu laikā (saasinājumus, relatīva miera periodus utt.), kā arī slimās personas, tuvinieku un ārstu darbu, lai ietekmētu slimības norisi vēlamajā virzienā. Tādējādi slimības trajektorijas pieeja ietver ne vien slimības norisi kā autonomu, bioloģisku procesu, bet īpaši uzsver to darbu, ko veic visas iesaistītās personas, lai vadītu slimības norisi [*Corbin*, *Strauss*, 1988]. Dž. Korbinas un A. Strausa skatījumā slimības darbs ietver arī problēmu risināšanu saistībā ar slimības pieredzi un nozīmju veidošanās procesu, kā to norāda biogrāfiskā darba jēdziens. Lai gan tieši ar ārstēšanu saistītajai slimības vadīšanai ir nepieciešamas noteiktas medicīniskas zināšanas, kopējais trajektorijas darbs ietver arī daudzus citus nozīmīgus darba veidus.

Kā slimības trajektorijas pieejas pozitīvo iezīmi noteikti var minēt tās praktiskās izmantošanas iespējas slimnieku individuālās situācijas izpratnē un aprūpes plānu veidošanā. Kritiķi gan norāda, ka šajā pieejā nav ņemti vērā daži būtiski darba organizācijas modeļa prinicipi, piemēram, tas, ka darba organizācijā ir dažādi organizāciju tipi un līderības stili. Tiek arī norādīts, ka Dž. Korbina un A. Strauss slimības trajektorijas modelī nav pietiekami skaidri parādījuši paša slimnieka lomu, kuram no darba organizācijas modeļa viedokļa būtu jābūt darba pasūtītājam un organizatoram [*Diederik*, *Bal*, 1997]. Slimnieka iekļaušanos slimības darbā vēl jo sarežģītāku padara tas, ka viņš vienlaikus ir darba veicējs un tiešais darbību mērķis.

Viens no slimības pieredzes pētījumu mērķiem, kas kļuvis nozīmīgs pēdējos desmit gados, ir šajos pētījumos iegūto secinājumu saistīšana ar sociālās politikas veidošanu [*Toombs*, *Barnard*, *Carson*, 1995]. Kā jau iepriekš minēts, viens no Dž. Korbinas un A. Strausa slimības trajektorijas modeļa trūkumiem ir neskaidrība par slimā cilvēka lomu slimības darba organizēšanā un vadīšanā. Balstoties uz slimības trajektorijas modeli un tā kritiku, šajā rakstā tiks analizēta pensijas vecuma cilvēku aktivitātes loma slimības trajektorijas veidošanā un vadīšanā.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Pētījums tika veikts Rīgas Stradiņa universitātes granta "Latvijas pensijas vecuma iedzīvotāju dzīves veidu un dzīves kvalitāti ietekmējošie faktori" ietvaros. Pētījumam bija divas daļas – kvalitatīvā un kvantitatīvā, un tā plašākais mērķis bija analizēt Latvijas pensijas vecuma iedzīvotāju dzīves kvalitāti ietekmējošos faktorus. Šajā rakstā tiks veikta pētījuma kvalitatīvās daļas datu analīze. Kvalitatīvajā daļā tika veiktas 28 dziļās, daļēji strukturētās intervijas ar pensijas vecuma cilvēkiem dažādās Latvijas pilsētās un lauku reģionos. Intervijas veica trīs intervētāji no projekta darba grupas.

Pētījuma ietvaros tika intervēti cilvēki vecumā no 62 līdz 91 gadam. Tika izvēlēti respondenti, kuri dzīvo mājās, nevis institucionalizētas aprūpes iestādēs. Respondentu izlase tika veidota, izmantojot maksimālās dažādības stratēģiju. Tika pieņemts, ka pensijas vecuma cilvēku dzīves kvalitāti būtiski ietekmē dzimums, dzīvesvieta un vecums. Hroniska slimība netika ņemta vērā kā sākotnējais respondentu atlases kritērijs, tomēr, uzsākot pirmo interviju datu analīzi (atbilstoši priekšmetā balstītās teorijas metodoloģijai

analīze tika sākta jau tūlīt pēc pirmo interviju veikšanas), lielākajā daļā interviju kā nozīmīgs faktors, kas ietekmē vecu cilvēku dzīves kvalitāti, parādījās hroniskas slimības pieredze. Šis fakts rosināja pievērsties tieši subjektīvās slimības pieredzes un hroniskas slimības trajektorijas veidošanas analīzei. Divdesmit trīs no intervētajām personām atzina, ka viņi slimo ar kādu hronisku slimību. Analīzes pamatā ir šo hroniski slimo respondentu intervijas, tomēr dažos gadījumos salīdzināšanai ir izmantotas arī to respondentu intervijas, kuriem pašu vērtējumā nebija hroniskas kaites. Pētījumā par hronisku slimību tika uzskatītas slimības, kuras ilgst vairāk nekā gadu un atbilstoši respondentu pašnovērtējumam rada nopietnus funkcionālus traucējumus.

Datu analīze atbilstoši priekšmetā balstītās teorijas metodoloģijai tika sākta ar kodēšanu, kuras mērķis bija teorētisko kategoriju izveidošana. Interviju kodēšana nenotika pēc iepriekš sagatavota koda, bet gan veidojot kategorijas kodēšanas gaitā. Kodēšana tika uzsākta jau agrīnā pētījuma stadijā, vienlaikus turpinot datu ieguvi. Interviju apstrādei un analīzei tika izmantota kvalitatīvo datu analīzes programma *Nvivo 8.0*, kas ļauj izmantot visus kodēšanas veidus, kurus apraksta priekšmetā balstītās teorijas pieejas teorētiķi.

Rezultāti

Visos trīs Dž. Korbinas un A. Strausa minētajos hroniskas slimības darba veidos, it īpaši slimības un ikdienas darbā, dažādās pakāpēs ir iesaistīts pats slimnieks, tuvinieki (galvenokārt dzīvesbiedrs un bērni) un veselības aprūpes speciālisti. Atšķirībā no akūtas slimības, parasti lielāko darba daļu hroniskas slimības kontekstā veic nepastarpināti iesaistītie cilvēki bez medicīniskas izglītības – slimā persona un viņa ģimenes locekļi. Šīs īpatnības nosaka hroniskas slimības ilglaicīgums un slimnieka uzturēšanās galvenokārt mājās. Īpaši nozīmīgs hroniskas slimības darba aspekts ir pašas slimās personas spēja vai nespēja (nevēlēšanās) kļūt par aktīvu slimības trajektorijas vadīšanas procesa dalībnieku, nevis pasīvu aprūpes saņēmēju. Medicīnas sociologs A. Franks, analizējot šo slimības pieredzes aspektu, raksta: "Es ceru kultūrā dominējošo slimības koncepciju attālināt no pasivitātes – slimā persona kā slimības "upuris" un aprūpes saņēmējs – un tuvināt aktivitātei" [*Frank*, 1997, xi].

Ik dienas veicamo slimības darbu intervijā viens no respondentiem (intervijā iesaistījās arī respondenta dzīvesbiedre) aprakstīja šādi:

> *R[espondents]: Nu man tagad regulāri jāpilina acīs – par to jārūpējas. Nu, par pārējo arī, teiksim, pārbaudu cukura līmeni asinīs, spiedienu. Tam visam sekoju.*
>
> *Dz[īvesbiedre]: Regulāri visu pārbauda. Regulāri.*
>
> *R: Mana sieviņa palīdz pārbaudīt asinsspiedienu. Paši. Tā kā to varam izdarīt.*
>
> *Dz: Nu tik perfekti – visas tās zāles zināmās stundās, un, ja kāds cits vēl ir slims, tad mēs zinām, [viņš] kā ārsts mūsu mājās ārstēs, tūlīt uz aptieku prom, tūlīt viss ir nopirkts, viss ir izdarīts* (V, 77).[1]

Intervijās visbiežāk kā galvenās slimības darba daļas tika nosaukti ārsta apmeklējumi, medikamentu lietošana un veselīga uztura ievērošana. Daudz retāk kā būtiska slimības darba daļa tika minēta vingrošana, aktīvs dzīvesveids vai profilakse. Sešdesmit četrus gadus vecs respondents savu slimības darbu aprakstīja šādi:

> *Dzeru zāles divas reizes dienā – rītos, vakaros. Un tas ir viss. Jā, un ēšana arī – cūkas gaļu, treknu nevaru ēst. Neēdu treknu. Esmu tagad pārgājis uz vistas gaļu vairāk. Un tagad pa vasaru tā kā vairāk augļus, tomātus un tādas lietas* (V, 64).

Ņemot vērā, ka tieši medikamentu lietošana un ārstu apmeklējumi ieņem ļoti nozīmīgu vietu intervēto pensijas vecuma cilvēku slimības darbā, nav pārsteidzoši, ka respondenti uzsvēra naudas trūkumu kā būtiskāko šķērsli hroniskas slimības trajektorijas mainīšanai un veselības stāvokļa uzlabošanai.

> *[..] visi labie dakteri un labās zāles, kas tiešām palīdz, nevis tikai piesārņo organismu, tās ir dārgas. Dakteri un pakalpojumi arī ir dārgi, arī kārtīgi izmeklējumi un viss pārējais...* (S, 73).

[1] Iekavās aiz interviju citātiem norādīts respondenta dzimums (V – vīrietis, S – sieviete) un vecums.

Šī nostāja sakrīt ar kopējo skatījumu uz dzīves kvalitāti un ar veselību saistīto dzīves kvalitāti valstī – izdzīvošanas un nabadzības apstākļos, kas īpaši raksturo pensijas vecuma cilvēkus kā grupu; par primāro dzīves kvalitātes indikatoru tiek uzskatīta materiālā nodrošinātība. Arī atbildot uz jautājumu, kas varētu uzlabot dzīves kvalitāti visai pensijas vecuma cilvēku grupai, biežāk minētās atbildes saistītas ar līdzekļu trūkumu.

Ja viņiem būtu pieejami lielāki līdzekļi, viņi varētu atļauties lielāku vērību savai veselībai piegriezt (V, 77).

Tomēr vairākās intervijās parādījās arī centieni darīt kaut ko veselības uzlabošanai, par spīti dažādiem nelabvēlīgiem apstākļiem un naudas trūkumam. Šie respondenti runāja par sevi kā par savas rīcības aģentiem un meklēja dažādus resursus savas hroniskās slimības trajektorijas ietekmēšanai. Kāda respondente stāstīja, ka viņa, nespējot samaksāt par dārgām zālēm, meklē alternatīvus situācijas risinājumus:

Zāles ir ārkārtīgi dārgas. Manā gadījumā ārkārtīgi. Jo man ir paaugstināts holesterīns, es nevaru to [zāļu nosaukums] pa 20 latiem atļauties regulāri lietot. Es meklēju lētākas zāles vai arī ārstējos ar tējām. [..] Mēģinu dzert dabas dotās zālītes, tējiņas gatavoju, visādus uzlējumus, vadoties pēc literatūras, protams. Nātru uzlējumus un visādus citus. Pret holesterīnu es gārsas saknes žāvēju un dzeru novārījumu (S, 75).

Citi respondenti kā nozīmīgas aktivitātes līdzās ārsta apmeklējumiem un medikamentu lietošanai minēja vingrošanu, pastaigas, tautas medicīnas līdzekļu izmantošanu, norūdīšanos un peldes. Nenoliedzami, ka šāda veida aktīva rīcība ir iespējama tikai saistībā ar noteiktu spēju pārvietoties un aprūpēt sevi. Guļošu slimnieku spēja ietekmēt savas slimības trajektoriju ir būtiski ierobežota, tādēļ slimības darbs un trajektorijas veidošana gandrīz pilnībā tiek deleģēta tuviniekiem un veselības aprūpes profesionāļiem. Slimā cilvēka aktivitāte un spēja ietekmēt slimības trajektoriju ir atkarīga arī no hroniskas slimības attīstības fāzes. Lai gan dažkārt hroniskas slimības norise var būt nemainīga visā personas dzīves laikā (tas īpaši attiecas uz relatīvi vieglām hroniskām slimībām), tomēr lielākajā daļā gadījumu hroniskas slimības norisē ir novērojamas vairākas atšķirīgas fāzes. Dž. Korbina un A. Strauss piedāvā iedalījumu 8 hroniskas slimības attīstības fāzēs [*Corbin*, *Strauss*, 1991, 151. lpp.):

1) pretrajektorija – nav redzamu un sajūtamu slimības simptomu;
2) diagnostikas fāze – ietver slimības pirmās pazīmes un diagnostiku;
3) krīzes fāze – potenciāli dzīvībai bīstamas situācijas, kas rada nepieciešamību pēc neatliekamas palīdzības un hospitalizācijas;
4) akūtā fāze – mēģinājumi kontrolēt simptomus, ievērojot noteiktu režīmu;
5) stabilā fāze – simptomi ir kontrolējami;
6) nestabilā fāze – simptomi vairs nav kontrolējami, ievērojot iepriekš izveidoto režīmu;
7) pasliktināšanās – pieaugoša fiziskā un psiholoģiskā stāvokļa pasliktināšanās;
8) miršana – nedēļas, dienas un stundas, kas ievada nāvi.

Efektīva slimības trajektorijas vadīšanas procesa uzdevums ir izstrādāt noteiktu plānotu rīcību virkni katrai fāzei – veidot noteiktas stratēģijas. Šis process ietver paša slimnieka, tuvinieku un veselības aprūpes speciālistu rīcību atbilstoši katrai slimības fāzei. Lielākā daļa intervēto respondentu bija hroniskas slimības stabilajā fāzē, tikai trīs respondenti savu veselības stāvokli intervijas brīdī raksturoja kā atbilstošu pasliktināšanās vai nestabilajai fāzei. Un tieši hroniskas slimības trajektorijas stabilajā fāzē ir vislielākās iespējas veikt papildu darbības veselības uzlabošanai un slimības trajektorijas vadīšanai.

To respondentu grupā, kuri minēja citas aktivitātes slimības trajektorijas vadīšanai, ne tikai medikamentu lietošanu, ārstu apmeklējumus un diētas, tika minēti dažādi iemesli, kas motivē šo aktivitāti. Viena no respondentēm kā svarīgu iemeslu aktīvai veselības uzlabošanai un attieksmes mainīšanai minēja iepriekš piedzīvotu smagu slimības epizodi:

Varbūt man bija iespēja salīdzināt, kā bija tad, kad es gulēju gultā, ja, un kad es biju atkarīga no sanitāres, tad bija viena vasara laikam, triju mēnešu garumā tā bija apmēram, jā. Un tad man radās

tāda drausmīgi nepārvarama vēlme tomēr tā kā pašai visu darīt. Man liekas, ka tas man tā kā ir palīdzējis, jo citiem jau nav tā salīdzinājuma, ja, bet es varēju salīdzināt, kā bija tad, un kā bija tad, kad es pati visu varu (S, 65).

Spilgta slimības saasinājuma, nespēka un atkarības no apkārtējiem epizode ir rosinājusi šo respondenti aktīvi veidot savu hroniskas slimības trajektoriju, lai pēc iespējas novērstu vai attālinātu līdzīgu situāciju atkārtošanos. Citi raksturīgi iemesli, ko respondenti minēja kā iemeslus aktīvi rīkoties savas veselības uzlabošanai, ir veselība kā vērtība un nevēlēšanās samierināties ar esošo situāciju.

Raksturīgi, ka respondentu papildu aktivitātes savas slimības trajektorijas mainīšanai bija galvenokārt individuālas, tas bija slimības darbs, ko visbiežāk veica vienatnē vai sadarbībā ar ģimenes locekļiem. Te parādās milzīgās iespējas, kādas Latvijā ir pensijas vecuma cilvēku grupām, sabiedriskajām organizācijām un veselības veicināšanas programmām, lai veidotu hroniski slimu cilvēku grupu iniciatīvas.

Kāda 64 gadus veca respondente, runājot par savu hroniskās slimības pieredzi, uzsvēra gribas un aktīvas rīcības nozīmi savas slimības trajektorijas veidošanā. Veselības uzlabošanai viņa nodarbojas ar ārstniecisko vingrošanu, atzīmējot, ka tieši nodarbības grupā sniedz vajadzīgo motivāciju pārvarēt sevi.

Es cenšos, man ļoti nepatīk iet, ļoti nepatīk. Bet es sevi piespiežu, ka man jāiet, jo es mājās neko neizdarīšu (S, 64).

Arī vērtējot citas iespējas uzlabot veselību, šī respondente uzsvēra aktīvas rīcības un fiziskās aktivitātes nozīmi, noliedzoši izturoties pret uzskatiem, ka veselību ir iespējams uzlabot pasīvi – piemēram, lietojot uztura bagātinātājus.

Pretēji šim piemēram, 73 gadus veca respondente, kura dzīvo lauku ciematā, stāstot par to, kādēļ viņa neveic fiziskas aktivitātes veselības uzlabošanai, min vairākus iemeslus:

It kā jau staigāt vajadzētu, bet kur tad tu tā staigāsi bez jēgas. Man tas liekas muļķīgi. (Smejas.) Bet laikam jau tas nav muļķīgi... Es varu līdz veikalam aiziet un nesatikt nevienu cilvēku. Tas nav kā pilsētā, kad tu esi burzmā un neviens uz tevi neskatās. Man kā lauciniecei liekas dīvaini, ka es te tā viena pati pa šosejas malu iešu lēnā solī (S, 73).

Šīs respondentes teiktajā parādās vairāki nozīmīgi aspekti. Pirmkārt, viņas skatījumā fiziskas aktivitātes ir vērts veikt tad, ja tās saistītas ar jēgpilnu darbību, visticamāk – darbu. Citā gadījumā fiziska piepūle (staigāšana) ir bezjēdzīga. Šo pieņēmumu varētu izskaidrot ar to, ka daudzu viņas paaudzes cilvēku pieredzē nav bijis atsevišķa laika, kuru viņi būtu veltījuši fiziskām aktivitātēm, lai uzlabotu veselību. Sporta kluba apmeklējums, rīta skrējiens vai regulāra peldēšana ir brīvā laika nodarbības, kas lielākās daļas Latvijas iedzīvotāju dienaskārtībā ir ienākušas salīdzinoši nesen. Vecākās paaudzes cilvēkiem fiziskas aktivitātes galvenokārt ir saistījušās ar darbu, kurš daudzu šīs paaudzes cilvēku acīs ir nozīmīga vērtība. Vienlaikus šī respondente pauž arī zināmas šaubas par to, vai staigāšana tiešām ir bezjēdzīga ("*bet laikam jau tas nav muļķīgi*"), tā izrādot zināmu atvērtību šāda veida aktivitātēm. Otrkārt, kā nozīmīgs aspekts viņas teiktajā parādās skats no malas: "*Kā es izskatīšos, ja viena pati staigāšu*?" Treškārt, svarīgs ir arī domubiedru trūkums, jo iespējams, ka respondente iesaistītos fiziskās aktivitātēs, ja viņai būtu kāds, ar ko kopā to darīt. Citu cilvēku klātbūtne un līdzdarbošanās piešķirtu staigāšanai vai citām fiziskām aktivitātēm papildu jēgu – komunikāciju – un neliktos "dīvaina" citu acīs, kas respondentei ir nozīmīgi.

Kā jau iepriekš minēts, šeit paveras plašas iespējas veco ļaužu veselības veicināšanas programmu veidošanai. Šādas programmas tiek veidotas daudzās Eiropas valstīs, piemēram, pastaigu klubi, kuru mērķis ir veicināt pensijas vecuma cilvēku fiziskās aktivitātes, piemēram, pastaigas viņu dzīvesvietām tuvējos parkos, un šīm programmām ir ļoti labi panākumi.

Kā piemēru praksei, kura apvieno slimības pieredzes teoriju un pētījumus ar veselības un aktivitātes izpratni, varētu minēt arī Lielbritānijā izveidoto pacientu-ekspertu iniciatīvu. Šī projekta teorētisko pamatojumu ir izveidojis medicīnas sociologs Maikls Barijs (*Michael Bury*), kurš ir veicis virkni nozīmīgu pētījumu par slimības pieredzi, no kuriem slimības pieredzes teorijā visietekmīgākais līdz šim ir bijis "biogrāfiskā lūzuma" jēdziens [*Bury*, 1982]. Pacientu-ekspertu iniciatīva ir M. Barija mēģinājums realizēt

praksē slimības pieredzes pētījumos gūtās atziņas [*Taylor*, *Bury*, 2007]. Šīs programmas pamatā ir uzsvaru maiņa hroniskas slimības darba organizēšanā, pārliekot šo uzsvaru no sociālo struktūru lomas uz cilvēku aģentūru – mērķtiecīgām individuālām un kolektīvām darbībām. No medicīnas ētikas un ārsta pacienta attiecību socioloģijas viedokļa nozīmīgs ir arī uzsvars uz paternālistisko attiecību nomaiņu uz autonomiju balstītu rīcību hroniskas slimības darbā.

Pacientu-ekspertu programmas centrā ir cilvēki, kuri paši sirgst ar hroniskām slimībām un ir īpaši apmācīti. Viņu uzdevums ir apmācīt citus hroniski slimus pacientus, izmantojot zināšanas un prasmes, kuras ir palīdzējušas uzlabot viņu pašu dzīves kvalitāti. Kursi ietver ne vien medicīnisku informāciju – kā tikt galā ar slimības simptomiem, sāpēm un nogurumu, bet arī slimības pieredzes socioloģijā balstītas tēmas – kā uzlabot dzīves kvalitāti kopumā, ietverot komunikāciju ar ģimeni, draugiem, mediķiem, kā arī nākotnes plānu veidošanu.

M. Barija izstrādāto pacientu-ekspertu iniciatīvas veidošanas iespējas ilustrē arī intervijās atrodamie respondentu stāstījumi par dalīšanos slimības pieredzē un zināšanās. Vienā no intervijām parādījās šādu programmu veidošanas iespējamie iedīgļi kā centieni veikt kopīgu slimības darbu, apmainoties ar pieredzi, meklējot kopīgus risinājumus, iedarbīgus līdzekļus slimību simptomu mazināšanai.

> *[..] un mēs saejamies kopā, sarunājamies un dabūjam kādas tautas zālītes, kaut kādus novārījumus rīvējamos vai ko sataisām, norīvējamies un tad stāstām, palīdzēja vai nepalīdzēja, kas ir dikti labs un kas ne* (S, 67).

Šī dalīšanās slimības pieredzē un kopīga slimības darba veikšana ietver sevī potenciālu turpmākai attīstībai. Rietumu valstīs ir vairāki potenciāli riska faktori, kas varētu samazināt pensijas vecuma cilvēku sociālo saikni ar ģimenes locekļiem, piemēram, iespējamā tehnoloģiju iesaistīšana mājas aprūpē. Pacientu-ekspertu kustības attīstīšana vismaz daļēji varētu nodrošināt arī sociālās saskarsmes vajadzības.

Intervijās reālā sadarbība ar sava vecuma cilvēkiem kopīgā slimības trajektorijas veidošanā vairāk parādījās kā palīdzība slimības ikdienas darbā, kas nenoliedzami arī ir ļoti nozīmīga. Kāda respondente savā stāstījumā kā būtisku uzsvēra kaimiņu savstarpējo palīdzību slimības ikdienas darbā, ko viņi viens otram sniedz hroniskas slimības saasinājuma vai akūtas saslimšanas gadījumā.

> *Mēs jau te divatā, tiekam galā. Bet kaimiņienei, viņai kājas ceļa operācija, mēs visu viņai ūdeni ienesam, iznesam, onkul`s tur augšā ir, tam es iespricēju un, nu, visādas tādas. Nu, pa vasaru vieglāk, bērni tad sabrauc, vai ne, tad jau tur palīgi. Ziemā mēs viens otru tā arī te velkam...* (S, 69).

Vienlaikus šādas savstarpējās palīdzības formas risina arī veco, slimo cilvēku vajadzību pēc sociālās saskarsmes. Tāpat idejas par to, ka, neizbēgami pieaugot veco cilvēku skaitam Latvijas sabiedrībā, radīsies problēmas ar sociālās palīdzības nodrošināšanu, ir paustas vairākos Latvijā veiktos pētījumos, un vienu no risinājumiem ir piedāvājis sociālantropologs Roberts Ķīlis. Viņš ir izteicis viedokli, ka, strauji pieaugot veco cilvēku daļai sabiedrībā, veci cilvēki aprūpēs vēl vecākos [Swedbank, 2008]. Intervijas rāda, ka jau šobrīd ir potenciālas iespējas attīstīt šādu aprūpes veidu, un gadījumā, ja pensionāriem būtu iespēja saņemt finansiālu valsts atbalstu savu tuvinieku, kaimiņu vai paziņu aprūpei, tas tikai vairotu sociālo taisnīgumu – viņu darbs tiktu kaut minimāli atalgots.

Diskusija

Viens no galvenajiem mūsdienu novecošanas teoriju akcentiem ir vecākās paaudzes cilvēku neatkarības un patstāvības veicināšana. Vecākās paaudzes, tāpat kā jebkuras citas sabiedrības grupas, dzīvesstilu lielā mērā nosaka kultūras un sociālais konteksts. Mūsdienu Rietumu kultūras diskurss jautājumu par vecu cilvēku rīcībspēju aplūko divos atšķirīgos virzienos – viens ir jau minētā prasība pēc aktīvas rīcības un lēmumu pieņemšanas arī vecumā, otrs ir priekšstats par veciem cilvēkiem kā atkarīgiem no citu izvēlēm un palīdzības. Ir pierādīts, ka mūsdienu Rietumu pasaulē vecu cilvēku grupā rīcībspēja ir grūtāk realizējama nekā jaunu cilvēku vidū, pat tad, ja tam nav objektīvu iemeslu. Pētījumi rāda, ka cilvēki, kuri Rietumu sabiedrībā tiek uzskatīti par veciem, riskē ar savas aģenta lomas zaudēšanu un pret

viņiem sāk attiekties kā pret bērniem, bieži vien nepamatoti uzņemoties pieņemt lēmumus viņu vietā. Tas raksturīgi gan ārsta un pacienta attiecībām [*Coupland*; *Coupland*, *Giles*, 1991], gan ģimenes attiecībām [*Hockey*, *James*, 2003], gan attiecībām veco ļaužu aprūpes institūcijās [*Paterniti*, 2003]. Tā vietā, lai vecos cilvēkus uzlūkotu kā pilnvērtīgus rīcības aģentus, viņi bieži tiek vērtēti kā citu personu rīcības objekti bez leģitīmām tiesībām izteikt savas vēlmes un būt uzklausītiem. Tomēr pēdējos gadu desmitos Rietumu kultūrā arvien ietekmīgāks kļūst t. s. "jaunais novecošanas diskurss", kas uzsver individuālās izvēles un rīcībspējas nozīmi arī vecumā [*Katz*, 2005, 141. lpp.].

Kopumā intervijās parādījās saikne starp pozitīvu rīcībspēju, spēju ietekmēt savu slimības pieredzi un apmierinātību ar dzīves kvalitāti. Tie respondenti, kuri uzsvēra ārējo apstākļu (finansiālu, sociālu, politisku) būtisko ietekmi uz slimības trajektoriju, kopumā bija neapmierinātāki ar savu dzīves kvalitāti. Tie respondenti, kas paļāvās uz savu rīcībspēju, izrādīja vēlmi un spēju veidot un ietekmēt savas slimības trajektoriju, kopumā bija apmierinātāki ar savu dzīves kvalitāti.

Lai gan hroniskas slimības trajektorijas modelis ir radīts 20. gadsimta 80. gados, to vēl arvien veiksmīgi izmanto gan medicīnas socioloģijā, gan aprūpes praksē, lai uzlabotu hroniski slimu cilvēku ar veselību saistīto dzīves kvalitāti. Nav noliedzams, ka hroniskas slimības darbs un trajektorijas vadīšana lielā mērā ir balstīti uz medicīnas darbinieku zināšanām, tomēr potenciāli nozīmīga un slimības trajektorijas modelī pietiekami nenovērtēta ir arī hroniski slimo cilvēku aktivitātes veicināšana. Slimības gaitas vadīšanas plāns tiek radīts, lai pacients vismaz daļēji kontrolētu potenciāli neskaidro slimības gaitu. Trajektorijas projektēšana ir vīzija par slimības norisi, un tā attiecas uz slimības norisi nākotnē. Ir visai skaidrs, ka iesaistītajām personām (slimajam cilvēkam, tuviniekiem, ārstam) var būt atšķirīgs skatījums uz slimības trajektorijas veidošanu. Mediķu ārstēšanas plāns parasti tiek būvēts, pamatā balstoties uz medicīniskiem jēdzieniem, biomedicīnisku pieeju, savukārt pacienti nākotnes vīziju parasti vairāk saista ar eksistenciāliem, funkcionāliem un sociāliem jēdzieniem. Šo potenciāli atšķirīgo projekciju dēļ īpaši nozīmīgs brīdis slimības darbā ir trajektorijas izstrādāšanas fāze, kad notiek sarunas par slimības būtību un ārstēšanas iespējām starp slimnieku un ārstiem. Tieši sarunām un sociālajai mijiedarbībai ir ļoti liela nozīme turpmākās slimības trajektorijas veidošanā un slimnieka aktivitātes veicināšanā. Turklāt būtiski ir pievērst uzmanību visu darba veidu iesaistīšanai trajektorijas projektēšanā, kā arī slimā cilvēka motivēšanai [*Mechanic*, 1992].

Aktīvas novecošanas teorija, kas tika izstrādāta 20. gadsimta 70. gados ASV Dienvidkalifornijas Universitātē, ir kļuvusi par pamatu daudziem pētījumiem par aktivitātes ietekmi uz pensijas vecuma cilvēku dzīves kvalitāti. Atbilstoši aktivitātes teorijai novecojot cilvēki atsakās no daudzām lomām – aiziet no darba, kļūst par atraitņiem, pārtrauc darboties sabiedriskās organizācijās utt. Šīs izmaiņas rada arī sociālās identitātes maiņu un problēmas, kā arī iedragā iepriekšējos priekšstatus par savu "es". Arī veselības pasliktināšanās ir viens no nozīmīgākajiem faktoriem, kas rada identitātes problēmas. Šo problēmu risināšanai aktivitātes teorija piedāvā iesaistīt pensijas vecuma cilvēkus aktivitātēs, kuras aizstāj zaudētās aktivitātes un lomas. Arī Pasaules Veselības organizācija ir ieviesusi jēdzienu "aktīva novecošana", ar to apzīmējot procesus, kas ļautu novecošanai kļūt par pozitīvu pieredzi, kas ietver veselības, līdzdalības un drošības iespējas: "Aktīva novecošana ir veselības, līdzdalības un drošības iespēju optimizācija, lai paaugstinātu dzīves kvalitāti, cilvēkiem novecojot" [WHO, 2002, 12. lpp.].

Par svarīgu tēmu aktīvas novecošanas jomā ir kļuvusi ar veselību saistītās informācijas izpratnes veicināšana, kas ir cieši saistīta ar autonomiju. Salīdzinot ar jaunu cilvēku grupu, veciem cilvēkiem bieži ir zemāks ar veselību saistītās informācijas izpratnes līmenis, un tas veicina vecu cilvēku saslimšanu ar hroniskām slimībām, kā arī hronisku slimību menedžmenta problēmas. Veicinot veselību un izglītojot pacientus, ir jāņem vērā vecu cilvēku spējas saprast ar veselību saistītu informāciju. Pētījumi rāda, ka vecajiem, hroniski slimajiem cilvēkiem, kuriem ir grūtības uztvert ar veselību saistītu informāciju, ir arī mazāk zināšanu par hroniskajām slimībām, ar ko viņi slimo. Zināšanu nepietiekamība var būt iemesls, kāpēc veci cilvēki nevēršas pie ārsta, nerīkojas atbilstoši ārsta norādījumiem, tā pasliktinot savu veselības stāvokli un vienlaikus arī dzīves kvalitāti. Viens no veidiem, kā veicināt vecākās paaudzes

cilvēku informētību un motivāciju aktīvai rīcībai slimības trajektorijas veidošanā, ir jau iepriekš minētās pacientu-ekspertu programmas.

Pret pacientu-ekspertu programmām ir vērsta arī kritika, kuras pamatā ir stereotips, ka pacients-eksperts ir "kāds, kurš ir sagrābis kaudzi interneta izdruku, pieprasa noteiktu ārstēšanu, kas nav pārbaudīta, ir nepārprotami nederīga, astronomiski dārga vai visi trīs kopā" [*Shaw*, *Baker*, 2004, 723. lpp.]. Lielbritānijā 2004. gadā veiktās mediķu aptaujas rezultāti rādīja, ka tika 12% ārstu uzskata, ka pacientu-ekspertu programma varētu uzlabot ārstu un pacientu sadarbību, bet 63% uzskatīja, ka saskarsme ar informētākiem pacientiem prasīs vairāk laika [*Shaw*, *Baker*, 2004, 274. lpp.]. Aptaujas dati liecināja, ka ārsti uzskata, ka pacients-eksperts ir paģērošs pacients vai arī pacients, kas visu zina. Kā šajā pašā rakstā norāda D. Šova un M. Beikere, šādi tiek pārprasta pacientu-ekspertu programmas būtība, jo tās uzdevums "nav padarīt cilvēkus, kuri sirgst ar Pārkinsona slimību, par neirologiem amatieriem" [*Shaw*, *Baker*, 2004, 274. lpp.]. Galvenais programmas uzsvars tiek likts uz dzīves kvalitātes uzlabošanu, ko veicina dalīšanās slimības pieredzē un uzkrātajās zināšanās, kā arī sadarbība ar veselības aprūpes profesionāļiem.

Pacientu-ekspertu programmas sniedz arī lielākas iespējas palīdzēt hroniski slimu cilvēku biogrāfiskā darba veikšanā. Biogrāfiskais darbs, tāpat kā naratīvā rekonstrukcija, attiecas arī uz slimības skartā ķermeņa pašuztveri un ķermeniskās identitātes problēmām. Abās pieejās ir runa arī par nepieciešamo pielāgošanās procesu, kura laikā pacienta uzdevums ir pozitīvā veidā integrēt slimību savā biogrāfijā. Centrālais biogrāfiskā darba uzdevums ir atbildes meklējumi uz jautājumu: "Kāpēc slimība ir kļuvusi tieši par manas biogrāfijas centrālo asi?" Medicīnas piedāvātie skaidrojumi un zināšanas bieži vien ir pārāk abstrakti un vispārīgi, lai spētu sniegt pieņemamu atbildi uz šāda veida jautājumiem. Biogrāfiskais darbs ir slimības kontekstualizācija, identitātes rekonstrukcija un samierināšanās ar ķermeņa izmaiņām un ierobežojumiem.

Pret pacientu-ekspertu programmu teorētiski varētu vērst arī virkni citu iebildumu. Vai šī programma neradīs negatīvas emocijas un vainas sajūtu tajos cilvēkos, kuri netiks atzīti par piemērotiem pacienta-eksperta lomai? Vai programma neradīs zināmā mērā stereotipiskus priekšstatus par to, ko nozīmē veiksmīga savas slimības trajektorijas vadīšana? Kā iespējams nodrošināt šādas programmas sekmīgu norisi? Tomēr, par spīti minētajai kritikai un iebildumiem, šādam skatījumam uz slimā cilvēka lomu savas slimības gaitas ietekmēšanā ir nozīmīga attīstības perspektīva, jo uzsvars uz slimā cilvēka personisko naratīvu medicīnā un ikdienas dzīvē piedāvā alternatīvu skatījumu uz hronisku slimību un tās trajektorijas veidošanu.

Secinājumi

1. Intervijās parādījās saikne starp pozitīvu rīcībspēju, spēju ietekmēt savu slimības pieredzi un apmierinātību ar dzīves kvalitāti. Tie respondenti, kuri uzsvēra ārējo apstākļu (finansiālu, sociālu, politisku) būtisko ietekmi uz slimības trajektoriju, kopumā bija neapmierinātāki ar savu dzīves kvalitāti. Tie respondenti, kas paļāvās uz savu rīcībspēju, izrādīja vēlmi un spēju veidot un ietekmēt savas slimības trajektoriju, kopumā bija apmierinātāki ar savu dzīves kvalitāti.
2. Kā galvenās slimības darba aktivitātes hroniskas slimības trajektorijas vadīšanā respondenti intervijās minēja ārsta apmeklējumus, medikamentu lietošanu un diētas. Daudz retāk praktizētas aktivitātes bija ar aktīvu dzīvesveidu un izglītību saistītas darbības.
3. Latvijā līdz šim nav pietiekami izmantotas iespējas veicināt pensijas vecuma cilvēku kopīgas iniciatīvas veselības uzlabošanai un slimības trajektorijas vadīšanai. Viena no šādām iespējām ir veidot pacientu-ekspertu programmas, kas balstītas uz M. Barija teorētiskajām iestrādēm.
4. Būtu svarīgi, lai publiskajā telpā biežāk parādītos pensijas vecuma cilvēku "veiksmīgas slimības" naratīvi, kuri būtu paraugs veiksmīgai hroniskas slimības trajektorijas vadīšanai un iekļaušanai identitātē un biogrāfijā.

The Role of Activity of Elderly People in Management of Chronic Illness Trajectory

Abstract

This article presents findings of a qualitative study, conducted to analyze chronic illness experience of elderly people in Latvia. The qualitative study is based on theoretical framework of symbolic interactionism, and it uses grounded theory methodology. As a conceptual tool, the notion of illness trajectory is used. The article offers a revised version of the Corbin and Strauss chronic illness trajectory model arguing that the activity of the ill person plays important role in management of illness trajectory. The results of the study lead to the conclusion that most important activities for illness trajectory management performed by chronically ill elderly people are visits to physician, intake of medications and diet. Although exercise and active lifestyle is an established component in the management of many chronic illnesses associated with aging, there is lack of motivation to use this kind of activity in illness trajectory management of elderly people in Latvia.

Literatūra

1. Bury M. Chronic illness as biographical disruption // Sociology of Health and Illness, 1982; 4(2): 167–182.
2. Charmaz K. Loss of self: a fundamental form of suffering in the chronically ill // Sociology of Health and Illness, 1983; 5(2): 168–195.
3. Conrad P. The experience of illness: Recent and new directions // Research in the Sociology of Health Care, 1987; 6: 1–31.
4. Corbin J., Strauss A. L. Managing chronic illness at home: Three lines of work // Qualitative Sociology, 1985; 8(3): 224–247.
5. Corbin J., Strauss A. L. Trajectory framework for management of chronic illness // Creating sociological awareness: Collective images and symbolic representations / Ed. by Corbin J., Strauss A. L. – New York: New Brunswick, 1991. – Pp. 149–155.
6. Corbin J., Strauss A. L. Unending work and care: Managing chronic illness at home. – San Francisco: Jossey-Bass, 1988.
7. Coupland J., Coupland N., Giles H. Language, society and the elderly. Discourse, identity and ageing. – Oxford: Blackwell, 1991.
8. Diederik J., Bal R. Perspectives on patient career in chronic illness: Theoretical status and practical implications // Sociological Focus, 1997; 30(2): 167–177.
9. Frank A. W. The wounded storyteller: Body, illness, and ethics. – Chicago, London: University of Chicago Press, 1997.
10. Hockey J., James A. Social identities across the life course. – London: Sage, 2003.
11. Katz S. Cultural aging. Life course, lifestyle and senior worlds. – Peterbough: Broadview Press, 2005.
12. Mechanic D. Health and illness behavior and patient-practitioner relationships // Social Science and Medicine, 1992; 34: 1345–1350.
13. Moch S. D. Health-within-illness: concept development through research and practice // Journal of Advanced Nursing, 1998; 28(2): 305–310.
14. Paterniti D. Claiming identity in a nursing home // Ways of ageing / Ed. by Gubrium J. F. – Malden MA: Blackwell, 2003. – Pp. 58–74.
15. Shaw J., Baker M. "Expert patient" – dream or nightmare? // British Medical Journal, 2004; 328: 723–724.
16. Strauss A. L., Glaser B. G. Chronic illness and the quality of life. – St. Louis: Mosby, 1975.
17. Swedbanka. Demogrāfija, sabiedrība, izglītība: nolemtība vai iespējas // http://www.swedbank.lv/news/120608.php (sk. 25.05.2010.).
18. Taylor D., Bury M. Chronic illness, expert patients and care transition // Sociology of Health & Illness, 2007; 29(1): 27–45.
19. Toombs K. S., Barnard D., Carson R. A. Chronic illness: Frome to policy. – Indianapolis: Indiana University Press, 1995.
20. WHO. Active agening. A policy framework. – Geneva: WHO, 2002.

Lokālās kopienas digitālo tīklu globālajā telpā

Rasa Šmite

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa,
Liepājas universitāte, Mākslas pētījumu laboratorija, Latvija

Kopsavilkums

Kopš 90. gadu vidus, kad notika strauja interneta globālā izplatība, aktuāls ir bijis jautājums – vai jēdziens "lokāls" zaudē savu pamatu globalizācijas laikmetā? Tomēr līdzās globalizācijas formālajai sistēmai (kā globālais tirgus) kopš pašiem interneta pirmsākumiem ir pastāvējušas arī tādas alternatīvas pašorganizējošas struktūras kā virtuālās kopienas, to translokālie un lokālie tīklojumi. Kā uzsver Saskija Sasena (*Saskia Sassen*), šādās izpausmēs globālais nenozīmē ceļu uz kosmopolītismu, bet gan tas tiek uzskatīts par telpu, kurā "izplatīt, komunicēt un multiplicēt lokālo". No šādas perspektīvas raugoties, globālie digitālie tīkli kalpo par atbalstu lokālo kopienu tīklojumu stiprināšanā un sociālo aktivitāšu lauka paplašināšanā lokālā, translokālā un globālā līmenī.

Lai "pozicionētu" lokālā nozīmi digitālo tīklu globālajā telpā, tika veikts pētījums par alternatīvās kultūras un lokālo kreatīvo kopienu tīklojuma rašanos 90. gados Latvijā. Pētījuma galvenais mērķis ir noskaidrot, analizēt un interpretēt tās jaunās tendences, kas bija liecība par fundamentālām pārmaiņām Latvijas sabiedrībā 90. gadu otrajā pusē. Darba ietvaros tika izstrādāts teorētiskais pamats, uz kuru balstoties tika veikts empīriskais pētījums, kā arī noskaidrota un definēta izmantojamā terminoloģija. Pamatā tika izmantotas kvalitatīvās pētījumu metodes – intervijas ar aktīvākajiem 90. gadu alternatīvās kultūras veidotājiem, lokālo kopienu dalībniekiem un ekspertiem, kas tika papildinātas ar gadījumu studijām.

Rezultātā tika izdarīti secinājumi, kas skaidro sociālās rīcības jēgu un respondentu subjektīvās motivācijas, kā arī analizē lokālo kopienu sociālās organizācijas formas un jauno sociālo dinamiku. Nobeigumā tika veikts arī kreatīvo tīklu kopienu (kas radās agrīnajā interneta periodā) salīdzinājums ar mūsdienu sociālajiem tīkliem (kas bāzēti mūsdienu *web 2.0* sociālo mediju platformās), lai raksturotu būtiskākās atšķirības un iezīmētu turpmākās tīklu kopienu attīstības tendences.

Atslēgvārdi: tīkli, digitālie tīkli, tīklu kopienas, sociālie tīkli, kreatīvie tīkli, sociāli tehniskās formācijas, lokālo kopienu tīklojumi.

Ievads

Internets savā neilgajā pastāvēšanas laikā ir pārdzīvojis dažādus periodus – no visagrīnākās kiberutopisma fāzes 90. gadu vidū, kad globālo komunikācijas tehnoloģiju iespējas un interneta brīvā publiskā pieejamība sekmēja tādu jauna veida pašorganizējošo iniciatīvu kā virtuālo kopienu[1] [*Rheingold*]

[1] Terminu "virtuālās kopienas" ieviesa agrīnais kiberutopisma laika rakstnieks Hovards Reingolds (*Howard Rheingold*), kurš 1993. gadā publicēja grāmatu "Virtual community".

rašanos, līdz globālās e-komercijas vilnim ap gadsimtu miju, kad virtuālo kopienu pastāvēšana šķita apdraudēta. Divdesmit pirmā gadsimta sākumā interneta komunikāciju sistēmā ienāk bezvadu tīkli, GPS lokācijas noteikšanas ierīces un mobilās komunikācijas, kas pēc agrīnā interneta virtuālās telpas konceptiem šoreiz akcentē reālās (atrašanās) vietas nozīmi, piešķirot jaunu jēgu lokalitātei. Lokālais aspekts vēl vairāk izpaužas mūsdienu sociālajos tīklos, kas, kaut arī bāzēti globālā tīmekļa jaunās paaudzes *web 2.0* sociālo mediju platformās, tomēr vairāk tiek izmantoti lokāla līmeņa sociālo tīklu veidošanā. Tādējādi, kaut arī sākotnēji globalizācijas process tika asociēts ar lokālā izzušanu, tomēr ir pierādījies, ka digitālie tīkli mūsdienās veiksmīgi kalpo arī lokālā atbalstam.

Amerikāņu socioloģe Saskija Sasena uzskata, ka ir īpaši svarīgi novērtēt jauno digitālo tehnoloģiju iespējas lokālo kopienu un aliansu atbalstam konkrētā lokālā vietā laikā, kad jēdziens "lokāls" sāk zaudēt savu pamatu globālās dinamikas un globālo aktoru telpā. Šādas sociāli tehniskās formācijas jeb "alternatīvos tīklus", kas dziļi iesaistīti globalizācijas konstituētajā vadošajā dinamikā un tomēr nav daļa no formālā aparāta (kā globālais tirgus), Sasena konceptualizē kā "globalizācijas kontraģeogrāfijas" [*Sassen*, 2002, 380. lpp.]. Pie šādiem alternatīvajiem tīkliem pieder, piemēram, tīklu kopienas, kas ir šī darba pētījuma objekts. Turklāt, no šāda aspekta raugoties, digitālie tīkli ne vien ir translokālo tīklu kopienu sociālās darbības telpa, bet tiem ir potenciāls arī lokālo kopienu tīklojumu veidošanā un stiprināšanā, kā arī lokālo sociālo aktivitāšu darbības lauka paplašināšanās iespējas lokālā, translokālā un globālā līmenī.

Lai noskaidrotu lokālā nozīmi globālo digitālo tīklu laikmetā un agrīno tīklu kopienu sociālās rīcības jēgu, tika veikts pētījums par lokālo kreatīvo kopienu tīklojumu veidošanos alternatīvās kultūras veidošanās kontekstā 90. gados Latvijā.

Darba mērķis

Darba mērķis ir veikt pētījumu par alternatīvās kultūras kopienu tīklojumu veidošanos 90. gados Latvijā, lai interpretētu tendences, kas iezīmēja fundamentālas pārmaiņas tā laika sabiedrībā un noskaidrotu lokālo kopienu sociālās rīcības jēgu, kā arī analizētu procesus un ietekmi.

Mērķa sasniegšanai tika izvirzīta virkne uzdevumu:

1) izstrādāt darba teorētisko pamatu un noskaidrot terminoloģiju: jēdzienu "tīkls" un "kopiena" nozīmi un savstarpējās sakarības, "lokālā" jēgu globālo komunikācijas tīklu laikmetā, atšķirības starp "kreatīvajiem" un "sociālajiem" tīkliem;
2) veikt empīrisku pētījumu par agrīnajām tīklu kopienām Latvijā: kādi ārējie objektīvie apstākļi un priekšnosacījumi (sociālie, politiskie, ekonomiskie, kultūras, tehniskie) un kādas subjektīvās motivācijas veidoja to motīvu kopumu, kuru 90. gados radās un attīstījās kreatīvo tīklu kopienas;
3) analizēt procesus un ietekmes: agrīno kreatīvo tīklu kopienu darbības lauku, nozīmīgākās šo pašorganizējošo struktūru sociālās organizācijas formas un jauno sociālo dinamiku;
4) izdarīt secinājumus un veikt salīdzinošo analīzi: kādas ir līdzības un atšķirības starp kreatīvajiem tīkliem, kas radušies interneta pirmsākumos, un mūsdienu sociālajiem tīkliem.

Pētījuma metodes

Pētījumam kā atbilstošākās tika izvēlētas kvalitatīvās metodes – intervijas ar kreatīvo kopienu dibinātājiem, dalībniekiem un ekspertiem. Lai padziļināti izpētītu un skaidrotu kreatīvo tīkla kopienu sociālās rīcības jēgu un pamatprincipus, tika veiktas lokālo kreatīvo tīklu kopienas dalībnieku gadījumu studijas.

Pamatā tika izmantota daļēji strukturētā dziļā intervija. Pētījuma izlase tika veidotā tā, lai tiktu atspoguļotas galvenās tendences saistībā ar alternatīvās kultūras pirmsākumiem Latvijā 90. gadu vidū un otrajā pusē. Par pētījuma respondentiem tika izvēlēti aktīvākie un radošākie tā laika jaunās paaudzes cilvēki, kas ne vien sniedza ieguldījumu sociālās dzīves atveseļošanā 90. gadu Rīgā, bet arī paši bija kādu jaunu pašorganizējošu iniciatīvu (sabiedriskas organizācijas, radošās apvienības, mākslinieku grupas u. c.) dibinātāji vai aktīvākie dalībnieki.

Laikā no 2010. gada janvāra līdz 2010. gada aprīlim tika veiktas astoņas daļēji strukturētas dziļās intervijas, kas balstījās uz izstrādāto dziļo interviju vadlīnijām, aptverot šādu jautājumu loku:

1) motivācijas – subjektīvās (personīgās), ārējie apstākļi (ekonomiskie, politiskie utt.), mērķi, idejas u. tml.;
2) deviņdesmito gadu lokālās (alternatīvās *vs.* meinstrīma) kultūras situācijas raksturojums un salīdzinājums ar mūsdienām;
3) kā veidojās deviņdesmito gadu alternatīvās kultūras sociālais tīkls un kas bija to galvenie aktori;
4) deviņdesmito gadu un mūsdienu alternatīvās kultūras izpausmju un sociālo tīklu salīdzinājums – līdzības un atšķirības.

Lai papildinātu kvalitatīvo pētījumu un palīdzētu atklāt būtiskākās kopsakarības un pamatprincipus, procesus un ietekmes, tika izmantotas arī gadījumu studijas. Pētījuma gadījuma studijās tika aplūkoti vairāk nekā 13 lokālās kopienas tīklojumu aktori, tostarp: 1) "Open" – laikmetīgās kultūras, alternatīvās modes un tehnomūzikas hibrīda pasākumu organizētājs; 2) "E-Lab" – pirmā elektroniskās mākslas laboratorija Rīgā; 3) "Ozone" – kreatīvais interneta radio projekts; 4) "Orbīta" – jauno Latvijā dzīvojošo krievu dzejnieku un literātu projekts; 5) "Baltijas centrs "Sadarbība mieram"" – zviedru dibinātā viena no pirmajām sociālā aktīvisma nevalstiskajām organizācijām Latvijā; 6) "Tornis" – neatkarīgās un nekomerciālās mūzikas grupu apvienība; 7) "NEKAC" – neatkarīgā jauniešu kultūras iniciatīva Kuldīgā; 8) "Locomotive" – neatkarīgo filmu un TV raidījumu producentu grupa; 9) "K@2" (Kultūras un informācijas centrs Liepājas Karostā) – neatkarīgs, pašiniciēts un kreatīvs sociālās integrācijas projekts; 10) "Varka Crew" – krievu un latviešu dīdžeju grupa un multimediju projekts; 11) "SSS (Sloka Sounds System) / Elast" – neatkarīgo elektronisko mūziķu grupa un leibls; 12) "Casablanca 2000" – jaunās klubu mūzikas projekts; 13) "Slepenais eksperiments" – klubs ar laikmetīgās mākslas izstāžu darbību un citi. Gadījumu studijas galvenokārt tika izmantotas, lai padziļināti aplūkotu un analizētu lokālo kreatīvo kopienu tīklojumu darbības lauku, komunikācijas un sociālās organizācijas formas.

Teorētiskais konteksts un darbā lietotā terminoloģija

Socioloģijā tīkls kā metafora ir izmantots jau vairāk nekā gadsimtu, apzīmējot attiecības starp dažādu sociālo sistēmu dalībniekiem. 20. gadsimta beigās līdz ar interneta ienākšanu jēdziens "tīkls" ieguvis ne tikai jaunu nozīmi, bet arī jaunu veidolu – tīkli kļuvuši par komplicētām sociāli tehniskām sistēmām. Kad 1996. gadā Manuels Kastelss (*Manuel Castells*) nāca klajā ar terminu "tīkla sabiedrība", bija radies principiāli jauns modernās sabiedrības tīkla veids, kurā "visas nozīmīgākās sociālās struktūras un aktivitātes organizējas ap elektroniski apstrādātas informācijas tīkliem" [*Castells*, 469. lpp.]. Tīkls, pēc Kastelsa domām, ir kļuvis par modernās sabiedrības pamatelementu [*Castells*, 501. lpp.], jo mūsu sabiedrība organizējas ap "kapitāla plūsmām, tehnoloģiju plūsmām, organizāciju mijiedarbības plūsmām, attēlu, skaņu un simbolu plūsmām" [*Castells*, 412.–413. lpp.]. Līdzās Kastelsa globālajam konstruktam tikpat svarīgi ir, ka digitālo tīklu globālā izplatība un publiskā pieejamība 90. gados radīja nišu tādām jaunām sociālām aktivitātēm, kas "pašorganizējas daudzveidīgās virtuālās kopienās, kuras aug un attīstās un kurās to dalībnieki sazinās, izmantojot internetu" [*Kluitenberg*, 1996, 15. lpp.]. Šādas kompleksās attiecības, kas veidojas, sociālajai rīcībai mijiedarbojoties ar informācijas tehnoloģijām, tiek dēvētas par sociāli tehniskajām formācijām; atsaucoties uz Sasenu, pie tādām pieder ne vien globālais finanšu tirgus, bet arī alternatīvie tīkli – tai skaitā tīklu kopienas.

Tradicionālajā izpratnē "kopienas" tiek definētas kā grupas, kurās indivīdi ir savstarpēji saistīti vai arī tie organizējas ap kopīgām vērtībām parasti vienā ģeogrāfiskajā vietā. Līdz ar interneta attīstību kopienas konceptam vairs nav tik svarīgi ģeogrāfiskie nosacījumi, jo cilvēkiem ir iespēja veidot "virtuālas kopienas" digitālo bezrobežu telpā. Terminu "virtuālās kopienas" ieviesa agrīnā kiberutopisma laika amerikāņu rakstnieks Hovards Reingolds (*Howard Rheingold*). Savā darbā "Virtuālās kopienas" (1993) Reingolds apraksta translokālās kopienas, kas veidojas, balstoties uz kopīgām interesēm, tematiku vai tēmu, ir absolūti decentralizētas un izkaisītas pa visu pasauli. Tā kā tās visbiežāk ir "debatējošās

sabiedrības" un izmanto vienkāršākās elektronisko sakaru iespējas, to dalībnieki var atrasties gandrīz jebkurā pasaules vietā (kur tiek nodrošināts interneta savienojums). Ja digitālo tīklu tehnoloģijas tiek izmantotas ģeogrāfiski lokalizētu kopienu kontekstā, šādu parādību Reingolds dēvē par kopienu tīklojumiem [*Kluitenberg*, 2008, 307. lpp.].

Cits būtisks kopienu iedalījums – pēc to sociālo attiecību rakstura – ir sastopams jau 19./20. gadsimta mijas sociologu, piemēram, Tennīsa, Dirkema un Vēbera darbos. Vācu sociologs Ferdinands Tennīss pretnostata divas atšķirīgas sociālās attiecības – *Gemeinschaft* (kam vairāk raksturīgas emocionālās saites, piemēram, ģimene) un *Gesellschaft* (uz racionālākiem un mērķtiecīgākiem pamatiem balstītas kopienas noteiktu sociālo interešu īstenošanai, piemēram, urbānajā kultūrā). Arī franču sociologs Emīls Dirkems izšķir divus sabiedrības grupu attiecību veidus: tradicionālās sabiedrības "mehānisko solidaritāti" un modernās sabiedrības "organisko solidaritāti" [*Ritzer*, 2008, 83. lpp.]. Savukārt Makss Vēbers, nodalot divus galvenos sociālo attiecību veidus, tos nosauc par "kopīgošanu" (kas balstās uz subjektīvi izjustu vienotību) un "sabiedriskošanu" (kas balstās uz racionāli motivētu interešu saistībām) sociālajām attiecībām [Vēbers, 2004, 271.–272. lpp.].

Socioloģijas klasiķu iedalījumus tiešā veidā nevajadzētu pārnest uz šodienas situāciju attiecībā uz mūsdienu "tīklu sabiedrības" virtuālajām kopienām. Tā kā tās ir sociāli tehniskas formācijas, tad, raksturojot šādas sociālās attiecības, ir jāņem vērā tādi specifiskie aspekti kā, piemēram, informācijas tehnoloģiju attīstība, globālās komunikāciju tīklu sistēma, politiski ekonomiskais konteksts. Tomēr uzskatu, ka ir būtiski transformēt klasiķu pieeju, raksturojot sociālās attiecības ne vien pēc to ģeogrāfiskās izplatības, bet arī pēc to satura. Tā kā šajā darbā galvenais pētījuma objekts ir agrīnās tīklu kopienas un nevis mūsdienu sociālie tīkli, tad bija svarīgi arī nodalīt šos divu kopienu veidus – galvenokārt pēc to atšķirīgā sociālo attiecību rakstura.

Agrīnajā interneta periodā 90. gadu vidū internetu lietoja vairāk vai mazāk specifiskas cilvēku grupas, jo internets tolaik bija vēl pilnīgi jauna un neapgūta teritorija, bija jāpieliek zināmas pūles, gan lai tam pievienotos, gan lai tajā darbotos – komunicētu, veidotu un publicētu savas mājas lapas, dibinātu un piedalītos virtuālo kopienu veidošanā. Iespējams, tas ir viens no iemesliem, kādēļ šīm kopienām ir raksturīgs skaidrs un jēgpilns kopīgais mērķis. Raksturīgi arī, ka agrīnos tīklus veidoja tā laika sabiedrības aktīvākā un radošākā daļa – jaunie mākslinieki, mediju teorētiķi, sociāli politiskie aktīvisti, neatkarīgie žurnālisti, dīdžeji, elektroniskie mūziķi, programmētāji, hakeri, alternatīvā un atvērti domājošā jaunatne u. tml. Tādēļ agrīnās kopienas nodēvēju par kreatīvo tīklu kopienām.

Savukārt par sociālo tīklu kopienām dēvēju to kopienu veidu, kas radies mūsdienās, 21. gadsimta pirmās desmitgades otrajā pusē, līdz ar tā dēvēto *web 2.0* sociālo mediju platformu attīstību. Sociālo tīklu kopienām raksturīgi, ka tās rodas jau atpazīstamās, gatavās, internetā bāzētās sociālo tīklu vidēs (*Facebook*, draugiem.lv u. c.). Lai darbotos šajās vidēs, vairs nav nepieciešama ne īpaši liela kreativitāte, ne specifiskas tehniskās zināšanas, jo to funkcijas jau ir definētas un noteiktas – tās ir piemērotas vienkāršai un ātrai sociālai komunikācijai un savu sociālo tīklu veidošanai. Iespējams, tieši tādēļ sociālie tīkli šodien kļuvuši par vienu no 21. gadsimta populārākajām jaunajām sociālajām parādībām.

Tādējādi šajā pētījumā tiek lietoti šādi galvenie termini: "translokālo tīklu kopienas" un "lokālo kopienu tīklojumi", kas vairāk raksturo kopienas pēc to ģeogrāfiskās izplatības; un "kreatīvo tīklu kopienas" un "sociālo tīklu kopienas", kas tiek nodalīti pēc sociālo attiecību rakstura, specifikas un nolūka, ap kuru organizējas attiecīgās kopienas. Turklāt, ja, piemēram, kreatīvajām kopienām ir raksturīgāks translokāls aspekts, tad sociālajām – lokāls, kas, protams, nav viennozīmīgi, var būt arī otrādi. Piemēram, šī darba pētījuma objekts ir lokālo kreatīvo kopienu tīklojumi un to rašanās 90. gadu vidū Latvijā.

Pētījuma apkopojums un rezultāti

Latvijā 20. gadsimta 90. gadu vidū sāka parādīties pirmās jaunās laikmetīgās mākslas tendences un subkultūru formas, kas, radušās globalizācijas ietekmē, tika pārnestas uz dažādiem lokāliem kontekstiem. Jauno mākslinieku, mūziķu, dīdžeju, klubu pasākumu organizētāju, modes dizaineru, dzejnieku un citu radošu jaunu cilvēku "dzīvās" formācijas manifestējās kā tehno mūzikas kultūras un

eksperimentālās mākslas hibrīds. Viens no pirmajiem šādas modernās alternatīvās kultūras projektiem bija "Open", kas ne tikai rīkoja vērienīgus pasākumus, lai atdzīvinātu sociālo un kultūras dzīvi Rīgā, bet arī aktīvi veicināja sociālo komunikāciju visos iespējamos līmeņos – savstarpēji starp šo pasākumu dalībniekiem (kreatīvo jauno paaudzi), žurnālistiem (kas tos atspoguļoja presē un medijos) un auditoriju. Tomēr šos pasākumus tik vienkārši nevarēja nosaukt par "subkultūrām" vai "tehno pārtijām", – tie iesaistīja daudzus dalībniekus un apmeklētājus, bet tie vēl nebija arī komerciālie "reivi"; šīs izpausmes, kas kopumā manifestēja "alternatīvu realitāti", drīzāk liecināja par jaunu uztveri, par "fundamentālām pārmaiņām sabiedrībā" [*Kluitenberg*, 1999].

"Open" un jaunās globālās kultūras ietekmes strāvojumi Latvijā 90. gadu vidū. Kaut arī 90. gadu sākumu pēc padomju sistēmas sabrukuma raksturo tāda kā tukšuma sajūta, kas bija ienākusi gan kultūrā, gan sociālajā dzīvē, tomēr jau kopš 90. gadu sākuma Rīgā pamazām sāka rasties dažas andergraunda kustības, piemēram, "Torņa" neatkarīgās mūzikas scēna. Sāka parādīties arī pirmās sociāli politiskā aktīvisma kustības, viena no tādām – Zviedrijas valdības finansētā organizācija "Peace Quest", kurai bija filiāle Latvijā "Baltijas centrs – sadarbība mieram". Tajā kā viens no aktīvākajiem dalībniekiem darbojās jaunais sociologs un filozofs Normunds Kozlovs: "*Tur bija tāda specifika – vides aizsardzība, cilvēktiesības un atbruņošanās, miera kustības. Bet mani jau vairāk uzrunāja tas anarhistiskais spārns. Tomēr sākotnējā interese man radās, kad es šeit sadarbojos ar andergraunda scēnu, kas bija mūzika, tās Torņa grupas*" [intervija ar N. Kozlovu].

Latvijā šis "jaunās kultūras" strāvojums tiešā vai netiešā veidā attīstījās globālo tīklu ideju un principu ietekmē. Tādas tīklotās struktūras īpašības kā savstarpēja savienojamība, atvērtība un decentralizēta struktūra sekmēja dažādu sociālās un kultūras jomu sadarbību – kur gandrīz visās bija radies zināms tukšums. Tas noteica arī vienu no galvenajām sociālās rīcības motivācijām – aizpildīt šo tukšumu ar jaunām sociālās komunikācijas, sociālās organizācijas, hibrīdās mākslas un starpdisciplinārās kultūras organizācijas formām. "*90. gadu kultūras vide bija visai dedzīga un spraiga – tā kā gruva visādi veci, iesakņoti pamati un sistēmas (un ne jau tikai kultūrā), tad bija jūtamas ļoti skaistas un dzīvības sulu pilnas svaiguma vēsmas, kas mudināja darboties, atklāt, radīt*" [intervija ar K. Briedi].

Tā piemēram, 90. gados bija pārstājusi darboties arī vērienīgā padomju kinoindustrija. Arī šis tukšums sekmēja jaunu darbības lauku un organizācijas formu meklējumus – 1995. gadā zviedru kinomākslinieks Kalle Bjoršmarks (*Carl Bjrosmark*) kopā ar Kristīni Briedi nodibināja "Locomotive" studiju, lai taisītu dokumentālo kino un televīzijas raidījumus. "*Par jaunām tehnoloģijām un gadžetiem interese radās tāpēc, ka, pirmkārt, tādas sāka parādīties un ar vecajām netikām nekur tālu uz priekšu*" [intervija ar K. Briedi]. "Locomotive" ar Zviedru institūta un TV3 atbalstu producēja televīzijas raidījumu sēriju, lai veicinātu sabiedrības integrāciju. Tolaik, kā Kristīne Briede intervijā stāsta, tas nemaz neesot apmierinājis dažādo jaunizveidoto ministriju darbiniekus. Tomēr tieši šie raidījumi, tostarp arī raidījums par "Open", kura nosaukums bija "Tussofka", palīdzēja Kristīnei un Kallem iepazīties ar daudziem interesantiem, radošiem un sociāli aktīviem cilvēkiem, tā dodot savu ieguldījumu lokālās kopienas tīklojumu attīstībā.

"Open" dibinātājs Kaspars Vanags bija ne tikai jaunās tehnokultūras ieviesējs Latvijā, bet arī viens no pirmajiem "konektoriem", kas, propagandējot "atvērtības" idejas, izveidoja jaunus savienojumus starp tā laika aktīvākajiem radošajiem cilvēkiem. "*Meklējot to vidi [kurā man būtu interesanti], laikam es vienkārši sakūļāju to visu kopā, nu tā tīri pat negribot varbūt*" [intervija ar K. Vanagu]. "Open" projektu K. Vanags veidoja kopā ar mākslas zinātnieci Ilzi Strazdiņu, kura, kā apgalvo K. Vanags, esot tāds īsts "konektors" – viņai piemītot tik reti sastopamā īpašība: "*Ilzei interesē cilvēki, viņa spēj jūsmot un uzdot jautājumus ar tādu patiesu interesi*" [intervija ar K. Vanagu].

Tādā veidā "Open" tuvāk iepazinās ar tā laika jaunajiem žurnālistiem, un "Open" pasākumu norise tika atspoguļota gandrīz visos galvenajos mediju kanālos un presē, kas kaut cik interesējās par kultūru. Jau pirmajiem pasākumiem ar nosaukumiem "Open" (1995. gadā), kas notika Vecrīgā, tukšā trīsstāvīgā noliktavā Miesnieku ielā, un "Biosports" (1996. gadā), kas notika bijušajās "Dzintara" fabrikas telpu piecos stāvos Lāčplēša ielā – ne tikai ar saturu (kas bija kvalitatīvi un inovatīvi jauno mākslinieku darbi – instalācijas, kombinācijā ar alternatīvās modes šovu, video, dīdžejiem un tehnomūziku), bet arī ar savu

vērienīgumu (katru no tiem apmeklēja vairāki tūkstoši jauniešu) tik lielā mērā izdevās atdzīvināt pilsētas sociālo un kultūras dzīvi, ka to nekādi nevarēja vairs dēvēt par andergraundu vai subkultūru. "*Par "Open" rakstīja pat mūsu galvenajā mākslas žurnālā "Studija", un tas jau it kā vairs nav nekāda subkultūra, tas drīzāk aizpildīja tukšo vietu*" [intervija ar A. Tīfentāli] – uzskata jaunā mākslas žurnāliste Alise Tīfentāle, kura tolaik producēja televīzijas raidījumus par alternatīvo laikmetīgo mākslu jaunizveidotajā RBS televīzijā, kuras nosaukums bija "Rāda Alise".

Būtiska loma Latvijas alternatīvās kultūras tīkla veidošanā un krievu kultūras integrācijā bija jaunajam krievu dzejniekam un žurnālistam Sergejam Timofejevam. Tajā laikā Sergejs un vairāki citi jaunie Latvijā dzīvojošie krievu literāti saskārās ar grūtībām publicēt un izplatīt savus darbus – dzeju, rakstus – un īpaši izdot savus preses izdevumus Latvijā, kas interesētu gan krievu, gan latviešu publiku. Nedaudz vēlāk, 90. gadu otrajā pusē, Sergejs Timofejevs kopā ar domubiedriem nodibināja krievu jauno literātu grupu "Orbīta". Taču sākotnēji viņiem bija interese arī par jaunajām elektroniskās un dīdžeju mūzikas tendencēm, internetu un multimediju mākslu – un kā pasniegt dzejā citā, alternatīvā kontekstā, tādēļ "Open" pasākumiem un jo īpaši tehnomūzikai bija sava nozīme: ""*Open" bija tāda vieta, īpaši tie lielie pasākumi, kur cilvēki iepazinās diezgan aktīvi. Tur tiešām gan latviešu, gan krievu izcelsmes cilvēki bija apvienoti ar jauno tehnomūziku, un tas diezgan stipri atšķīrās no situācijas ar rokmūziku tāpēc, ka rokmūzika ir saistīta ar valodu*" [intervija ar S. Timofejevu].

Salīdzinot 90. gadu situāciju ar šodienu, kad pilsētas sociālā un kultūras dzīve ir atlabusi pēc 90. gadu pārmaiņām, var secināt, ka jaunajām alternatīvajām izpausmēm, kas pašorganizējas no "apakšām" un kas nedarbojas institucionālos ietvaros, būtu daudz grūtāk pārkāpt robežu starp oficiālo kultūru un subkultūrām, alternatīvo un meinstrīma mākslu. Šodien, kā vērtē Vanags, pašorganizācijas formas jeb tie "zemūdens sociālie strāvojumi", kas šobrīd darbojas Latvijā, vairs nav tik viegli pamanāmi. "Open" toreiz, sevi nepieskaitot meinstrīmam, tomēr mēģināja komunicēt ar ļoti plašu un daudzveidīgu, galvenokārt jauniešu, auditoriju – šāda veida komunikācijas formas (kā lielie "Open" pasākumi) šobrīd vairs Latvijā nenotiek. Tas bija mēģinājums pasniegt progresīvo nekomerciālo kultūru plašākām masām, uzrunāt daudzus cilvēku: "*Mums bija mērķis piepildīt tos četrus, piecus fabrikas vai noliktavas stāvus pilnus ar cilvēkiem*" [intervija ar K. Vanagu].

No vienas puses, tik ļoti aktīvu sociālo rīcību noteica personīgās motivācijas: "*Man gan liekas, ka drīzāk tas bija vienkārši tāds dzenulis, nevis motivācija. Tas, ko sauc par laikam to divdesmitgadnieka vēlmi darboties, un tolaik bija tā iespēja to darīt pat arī pamanāmās formās*" [intervija ar K. Vanagu]. No otras puses, tas, ka bija iespējams darboties "pamanāmās formās", bija iespējams tādēļ, ka 90. gados kultūrā un pilsētas sociālajā dzīvē valdīja "tukšums" un pēcpadomju valsts sistēmas disfunkcionalitāte. K. Briede uzskata, ka "*pašorganizēšanās jau kā likums rodas tur, kur valda zināms haoss un stiepjas plaši, neapgūti lauki. Kad nepieciešams kāds darba un sadarbības veids, bet gatavas un sekmīgi darbojošās struktūras nav*" [intervija ar K. Briedi]. "*Visa valsts sistēma vēl bija tādā veidošanās stadijā, un to varēja izmantot. Tādēļ tās alternatīvās zonas tolaik varēja radīt un utopijas bija vēl iespējamas, jo sistēma nebija pārņēmusi visu teritoriju*" [intervija ar K. Vanagu]. Visi šie motīvi kopā noteica sociālās rīcības jēgu un motivēja tā laika aktīvākos kreatīvos cilvēkus vienoties par kopīgu jēgpilnu mērķi, kā vārdā, sociāli aktīvi un kreatīvi darbojoties, Rīgā 90. gados izveidojās alternatīvās kultūras tīklojums.

"E-Lab" un digitālās kultūras pirmsākumi Latvijā. Kad šādā jaunradītā situācijā vēl pievienojās internets ar savu neapgūto virtuālo kibertelpu un brīvības idejām, koncepti par "tīklošanos", alternatīvajām zonām un autonomajām telpām 90. gadu otrajā pusē realizējās vēl straujākā tempā. 1996. gadā grupa jaunu mākslinieku (Raitis Šmits, Jānis Garančs, Rasa Šmite), žurnālistu (Alise Tīfentāle) un citu radošu cilvēku grupa izveidoja pirmo elektroniskās mākslas laboratoriju Rīgā ar nosaukumu "E-Lab", kas, radoši darbojoties interneta virtuālajā telpā un aktīvi piedaloties translokālo tīklu veidošanā, tiecās šo pieredzi pārnest arī uz lokālo vidi. Turpinot "Open" iesākto "savienojumu veidošanu" starp dažādiem gan latviešu, gan krievu radošo profesiju pārstāvjiem un alternatīvo jaunatni, "E-Lab" kļuva par kodolu alternatīvās un digitālās kultūras lokālajam kopienu tīklojumam, kas 90. gadu beigās strauji sāka augt un izplesties ne vien Rīgā, bet arī citur Latvijā.

Atšķirībā no iepriekšējām tradicionālās mākslas un kultūras struktūrām, kas balstījās vai nu institucionālismā (kā muzeji) vai individuālismā (kā mākslinieki gleznotāji), "E-Lab" savā darbībā par galveno darbības lauku un organizācijas formu izvēlējās tīklu un par savu aktivitāšu un izpausmes formu – komunikāciju visplašākajā šī vārda nozīmē. Jaunās informācijas un komunikācijas tīklu tehnoloģijas (internets) tika izmantotas gan kā līdzeklis informācijas iegūšanai un apmaiņai, gan sociālai komunikācijai, gan kā jauna telpa radošai pašizpausmei un virtuālu mākslas projektu realizēšanai. "E-Lab" dibinātāju un tīkla dalībnieku sociālās rīcības jēgas saturu vislabāk izskaidro ideju kopums, kas atspoguļots "E-Lab" agrīnajā manifestā: "*E-L@b = māksla + komunikācijas, lai: radītu "sociālo mediju + mākslas telpu"; sekmētu atvērtas sabiedrības veidošanos; E-L@b = savienojamība starp: dažādām jauno mediju, mākslas un jauniešu kultūras organizācijām un institūcijām lokālā un starptautiskā mērogā; utt.*" ["E-Lab"].

Meklējot vēl dziļāk motīvus, kuru dēļ 90. gados bija tik aktuāla tendence veidot "alternatīvās zonas" un kādēļ radās tāda kreatīva un inovatīva tīklojuma struktūra kā "E-Lab", mēģināju noskaidrot, kā personīgās (iekšējās) motivācijas sasaucās ar tā laika (ārējiem) apstākļiem. Noskaidroju, ka, pirmām kārtām, arī neapmierinātība ar izglītību bija viena no motivācijām pašorganizēties. Viens no "E-Lab" dibinātājiem Jānis Garančs tolaik studēja Stokholmā: "*Es biju iesācis eksperimentēt ar videomākslu un kompjūteriem Latvijā. Tā kā Mākslas akadēmijā neviens neatbalstīja tādu nodarbošanos un tas vai nu sanāca pilnīgā pašdarbībā vai arī bija atsevišķi vieslektori, kas te atbrauca. .. Tā kā zināju, ka notiek visādi festivāli citās valstīs, domāju, ka Latvijā arī vajadzētu veidot tādu kopienu*" [intervija ar J. Garanču]. Otrkārt, mūsu kā jaunās paaudzes ideāliem nekādi neatbilda arī tā laika jaunā institūcija – Sorosa Mūsdienu mākslas centru politika, kas balstījās uz kuratoriem, tas ir, kurš piedalīsies vai nepiedalīsies nozīmīgākajās izstādēs, tika noteikts vienpersoniski, neatstājot nekādu vietu pašiniciatīvām. Līdzīgi arī Kaspars Vanags raksturo šo situāciju: "*Zināmā mērā mēs bijām maksimālisti, un mūsu maksimālismam neatbilda tā laika izglītības standarti, kaut vai pieejamās literatūras klāsts bibliotēkās. Mēs vienkārši ārkārtīgi jutāmies vīlušies jebkādā saskarsmē ar oficiālajām kultūras institūcijām un viņu noformēto lietu kārtību*" [intervija ar K. Vanagu]. Un, treškārt, noslēgtajā padomju sistēmā mums arī nekad nebija bijusi neatkarīgo mediju pieredze (piemēram, kā brīvais vai kopienu radio), izņemot vienīgi presi – arī tā vienīgi jau pārmaiņu laikos.

Tas kopumā bija pietiekams "dzenulis", lai ar milzīgu enerģiju un entuziasmu mestos iekšā interneta kiberplašumos – tik liela izpausmes brīvība, ko nodrošināja internets 90. gadu vidū, bija iespējama pirmo reizi pēc padomju valsts sabrukuma. Izmantojot internetu, "E-Lab" varēja veidot savas "alternatīvās zonas" lokāli un sadarbības platformas translokāli. Turklāt translokālie sadarbības tīkli tolaik bija galvenais savienojuma veids, ar kura starpniecību "*varēja tikt pāri pēcpadomju gadu izolētībai, ko radīja vīzu režīms, dārgās lidmašīnu biļetes, ilgie autobusu braucieni un lēno vilcienu satiksme*". Rezultātā, radoši un aktīvi darbojoties tīklā, tikai nepilnu gadu vēlāk pēc "E-Lab" dibināšanas "*nelielajai "E-Lab" organizācijai, kurai praktiski nebija budžeta, kaut kā izdevās iekļūt starptautiskā sadarbības tīkla pašā sirdī, ko veidoja mākslinieki, teorētiķi un organizētāji, visi vienlīdz dedzīgi izpētīt jaunā digitālā medija robežas*" [*Kluitenberg*, 1999, 52. lpp.].

Digitālās kultūras kopienu sociālās organizācijas formas. Attiecībā uz kreatīvo tīklu kopienām (gan lokālām, gan translokālām), lai tās būtu ilgtspējīgas, tā kā tās vienlīdz aktīvi darbojas lokālā vidē un virtuālajā digitālo tīklu telpā, tām īpaši svarīgs ir arī tehniskās infrastruktūras jautājums. Ja kreatīvo tīklu "mezglpunktiem" – lokālajiem mediju centriem un laboratorijām kā "E-Lab" – aktuāla ir datortehnika, jaudīgs interneta pieslēgums un serveris, tad kreatīvo tīklu kopienām to sociālās komunikācijas nodrošināšanai un lauka organizēšanai svarīgs ir savs serveris, kas nodrošina kopienai nepieciešamos interneta servisus – vēstkopas, e-pastu servisus, mājas lapu uzturēšanu, interneta tiešraides iespējas utt. Šodien, kad ir daudz vairāk servisu un sociālo platformu internetā, šis jautājums vairs nav tik aktuāls, kā tas bija 90. gadu beigās. Tomēr arī šodien ir atšķirība – vai kopiena lieto *Facebook*, draugiem.lv un citas sociālo tīklu platformas, kas ir ierobežoti tajā ziņā, ka kopienu dalībnieki nekad nav bijuši iesaistīti šo platformu konceptuālā un tehniskā izveidošanā un tiem nav kontroles pār saturu, kas tur tiek publicēts. Serveris šādā ziņā ir ne tikai kreatīvo tīklu "virtuālā mājvieta" [*Lovink*, 2005], bet arī sociāls medijs, un, ja tas ir neatkarīgs, tad kopienas dalībniekiem ir noteikšana un kontrole gan par saturu,

gan dizainu, gan struktūru, gan funkcijām, gan servisiem, ko tā vēlas lietot. Viena no nozīmīgākajām servera kā sociālā medija funkcijām ir vēstkopas. Vēstkopa ir vienkārša elektroniskā pasta funkcija, kas nogādā izsūtītās ziņas pārējiem "abonentiem", turklāt jebkurš kopienas dalībnieks, kas ir arī attiecīgās vēstkopas "abonents", var brīvi izsūtīt savas ziņas – iniciēt diskusiju, aicināt piedalīties kādos pasākumos, apmainīties ar informāciju u. tml. Tā kā *web 2.0* sociālo tīklu platformas ir mūsdienu sociālo tīklu kopienu galvenā sociālās organizācijas platforma, tad vēstkopas (kā *web 1.0* "produkts") ir agrīno kreatīvo tīklu galvenās komunikācijas un organizācijas platformas jeb, kā apgalvo tīklu kritiķis Gerts Lovinks (*Geert Lovink*), tās ir "tilts, kas savieno tīklu un notikumus" [intervija ar G. Lovinku].

1997. gadā "E-Lab", lai virtuāli atbalstītu lokālās kopienas attīstību, izveidoja vēstkopu "Rezone", kura darbojās latviešu valodā, kas ir svarīgi lokālajām kopienām. Tajā pašā laikā vēstkopā "Rezone" līdzās vietējiem paziņojumiem par notikumiem mediju mākslā, laikmetīgajā kultūrā un urbānajās subkultūrās regulāri tiek pārpublicēta arī būtiska informācija (aktualitātes, iespējas pieteikties dalībai festivālos, konferencēs, mācībām universitātēs u. tml.) no citām vēstkopām – starptautiskajiem partneriem. Šodien "Rezone" vēstkopa joprojām darbojas, tajā ir pierakstījušies apmēram 400 cilvēku, vēstkopas aktivitāte šo vairāk nekā 10 gadu laikā ir bijusi diezgan līdzīga – vidēji 10–15 ziņas mēnesī, un tā joprojām ir viena no aktīvākajām vēstkopām Latvijā.

Tomēr "E-Lab" ievērojamākais ieguldījums jaunu sociālo komunikācijas formu meklējumos bija lokālais interneta radio projekts "Ozone", uz kura bāzes 1997. gadā tika izveidots translokāls kreatīvo interneta raidītāju sadarbības tīkls un kopiena "Xchange". Tika izveidota arī vēstkopa, ar kuras palīdzību tīkla dalībnieki sazinājās un koordinēja kopīgas tiešraides sesijas – katram dalībniekam raidot savu skaņas avotu no citas pasaules vietas, tīklā tika radīta kibertelpas skaniskā ainava. Saturs, kas tika raidīts, nebija svarīgs, – tas varēja būt troksnis no mikrofona, balss ieraksts vai ielas skaņas. Arī klausītāju skaits nebija būtisks. Nozīme tika piešķirta tikai un vienīgi pašam raidīšanas procesam: "*Piedalīšanās bija kļuvusi par mērķi. Kopīga raidīšana bija daudzreiz aizraujošāka nekā vienlaicīga tās pašas tiešraides klausīšanās*" [*Hyde*]. Tas bija viens no retajiem kreatīvo tīklu kopienu gadījumiem, kas mazāk izmantoja tekstuālo komunikāciju (diskusijas), bet tā vietā eksperimentēja ar "akustiskās kibertelpas" [*Davis*] idejām – sociālajā komunikācijā par galveno izmantojot skaņu, kas izsūtīta kibertelpas plašumos no viena avota, uztverta citā vietā, remiksēta un atkal izsūtīta tālāk internetā. Protams, ka šāda komunikācijas forma ir vairāk netieša un abstrakta, tomēr tai piemītošais kreatīvais potenciāls tolaik motivēja vairāk nekā sešdesmit maza mēroga raidīšanas iniciatīvu no visas pasaules un ap desmit iniciatīvu (mūziķiem, dīdžejiem, dzejniekiem, literātiem, skaņu māksliniekiem, žurnālistiem, filozofiem utt.) no Latvijas pievienoties "Xchange" tīkla kopienai.

Tādējādi tīkla raidīšanas ēras uzplaukumā (1998. gadā) Rīga un "E-Lab" ar interneta radio tīkla projektu "Xchange", no vienas puses, bija raksturīgs "Austrumeiropas jauno mediju kultūras iniciatīvas piemērs" [*Hyde*], no otras puses, – tas tika raksturots kā globālā tīkla radio "epicentrs" vai "kaut kas līdzīgs pasaules interneta radio galvaspilsētai" [*Kluitenberg*, 1999, 52. lpp.].

Tādējādi šajā gadījumā ir parādīts, kā digitālie tīkli kalpo par lokālo tīklojumu paplašinājumu un darbības izplatīšanu translokālā un globālā līmenī.

Secinājumi

Kopumā, aplūkojot situāciju 90. gadu otrajā pusē Latvijā un analizējot tādas jaunas pašorganizējošas tendences kā alternatīvās un digitālās kultūras vides un tīkla veidošanās, var secināt, ka internetam ir bijusi īpaša ietekme uz šiem procesiem. Taču tas nav domāts tehnoloģiskā determinisma ziņā, kaut arī šajā pētījumā ir parādīts, kā tīkla struktūras atvērtības un decentralizācijas principi ietekmēja sociālās organizācijas procesus lokālajās kopienās. Interneta atvērtības idejām saduroties ar specifiskajiem pēcpadomju apstākļiem Latvijā (valsts sistēmas disfunkciju, "tukšumu" kultūrā) un referencējoties ar jaunās paaudzes personīgajām motivācijām – neapmierinātību ar vecajām (Kultūras ministrija, Mākslas akadēmija u. c.) un jaunajām (Sorosa institūcijas) valdošajām lokālajām kultūras institūcijām un izglītības

sistēmu (zināšanu trūkums par 20. gadsimta Rietumu sabiedrības attīstību visplašākajā nozīmē), tika radīts pamats situācijai, kas sekmēja pašorganizēšanās procesus (alternatīvās kultūras rašanos) un kreatīvo kopienu tīklojumu veidošanās motīvus Latvijā 90. gadu vidū.

Attiecībā uz sociālās rīcības jēgu var secināt, ka kreatīvo tīklu kopienu veidošanā būtiskākie ir divi galvenie motīvi.

No vienas puses, ir jābūt nobriedušai situācijai (ārējiem apstākļiem), uz ko kreatīvo tīklu kopienu rašanās gadījumā 90. gadu vidū norāda tādi faktori kā: a) politiskā situācija – laiks pēc Berlīnes mūra krišanas, kad notiek robežu atvēršanās Rietumu virzienā, sāk veidoties translokāla sadarbība un ir iespējama globālo ideju transformācija lokālā vidē; b) jaunās komunikāciju tehnoloģijas (internets) – kas šo sadarbību padara iespējamu; c) ekonomiskās situācijas lēna uzlabošanās – lai darbotos sadarbības tīklos, ir vajadzīgi līdzekļi ceļošanai un tehniskajai infrastruktūrai (kaut vai tikai pieeja internetam); Austrumeiropā kā pirmais atbalsts šādām iniciatīvām 90. gados ir Sorosa fonds.

No otras puses, ir jābūt iniciatoram (ar personīgu motivāciju) un dažiem tuvākajiem domubiedriem, kas veido tīkla kodolu un kam ir motivācija veidot šādu tīklu, jo: a) viņiem piemīt spēja izprast un aktualizēt tā brīža situāciju un attiecīgi darboties tajā kopīga mērķa sasniegšanas vārdā, b) viņiem ir konkrēts mērķis un lokāla vai globāli aktuāla ideja, kas spēj atrast un uzrunāt domubiedrus attiecīgi vai nu lokālā, translokālā vai globālā līmenī; c) viņi jūtas atbildīgi uzņemties "konektora" (savienotāja) lomu.

Kas attiecas uz darbības lauku un komunikācijas formām, kā arī atšķirību no mūsdienu sociālajiem tīkliem, kreatīvo tīklu gadījumā darbības lauks ir skaidri definēts un tam ir konkrēts jēgpilns mērķis. Kreatīvie tīkli sava kopīgā darbības lauka organizēšanai un sociālajai komunikācijai galvenokārt izmanto vēstkopas. Salīdzinājumā, sociālie tīkli (*Facebook*, draugiem.lv utt.) ir piemērotākas vides vienkāršākai un ātrākai sociālai komunikācijai personiskākā līmenī, kā arī sevis promotēšanai visplašākajā nozīmē – no savu ceļojumu, suņu, kaķu, automašīnu, radinieku fotogrāfiju publicēšanai līdz savu jaunāko rakstu, mākslinieciskū projektu, pat akadēmisku pētījumu publicēšanai. Tomēr tās nav tik piemērotas kopīga lauka organizēšanai, jo komunikācija ir iespējama tikai caur personīgajiem profiliem vai sekojot tajos iesūtītajiem paziņojumiem (*Twitter*). Protams, tas nav tik viennozīmīgi – sociālie tīkli (īpaši apvienojumā ar mobilajām komunikācijām) var palīdzēt, piemēram, dažādu operatīvu sociālās palīdzības kampaņu vai sociāli politisku akciju organizēšanā. Tomēr, tā kā kreatīvajām tīklu kopienām visbūtiskākais ir kopīga lauka organizēšana, tās savai komunikācijai vēl joprojām izmanto vēstkopas.

Pētījuma rezultāti attiecībā uz "lokālā" nozīmi globālo digitālo laikmetā parādīja, ka jēdzienam "globāls" piemīt ne vien negatīvas asociācijas ar kosmopolītisma draudiem lokālajam, bet arī pozitīvs potenciāls lokālās kultūras un sociālā darbības lauka attīstībai – piemēram, globālās subkultūru formas var tikt transformētas un adaptētas lokālā kontekstā, piešķirot tām jaunu jēgu, kā tas notika ar alternatīvās kultūras tīklojumu veidošanos 90. gados Latvijā. Var secināt, ka globālās komunikāciju tehnoloģijas un translokālie sadarbības tīkli 90. gados bija tas atbalsts, bez kura Latvijā jaunā paaudze nebūtu varējusi radīt tik spēcīgu "alternatīvo realitāti", kas dažu gadu laikā no subkultūras pārtapa par oficiāli atzītu laikmetīgo kultūru un kurai vēl šodien ir rezonanse lokālajā Latvijas kultūrā.

No otras puses, globālie digitālie tīkli (kā tas tika parādīts "Xchange" gadījumā) var kalpot par lokālo kopienu darbības lauka paplašinājumu translokālā līmenī. Tādā veidā nelielas, bieži marginālas lokālās vietas ar savām kreatīvajām idejām un sociāli dinamiskām darbības formām iegūst ievērojamu rezonansi globālā līmenī, kas citos apstākļos (bez interneta) praktiski nebūtu iespējams.

Salīdzinot agrīnos kreatīvos tīklus ("Open", "E-Lab") ar mūsdienu sociālajiem tīkliem, var secināt, ka, no vienas puses, "alternatīvās zonas" šodien daudz mazāk komunicē ar "meinstrīmu", atrodas daudz lielākā pagrīdē, subkultūras ir noslēgtākas un kreatīvās jaunās paaudzes pašorganizējošās aktivitātes ir mazāk pamanāmas nekā 90. gados. No otras puses, sociālie tīkli Latvijā šodien ir tik plaši sastopama parādība, ka draugiem.lv reģistrēto lietotāju skaits pārsniedz pat Latvijas iedzīvotāju skaitu. Tādējādi sociālie tīkli šodien ir kļuvuši par vienu no populārākajām jaunajām sociālajām parādībām arī Latvijā un arvien lielāka interese par šo parādību ir arī jauno pētnieku vidū. Tādēļ jautājums, kā pētīt un ko pētīt attiecībā uz sociālajiem tīkliem digitālajā telpā, kļūst arvien aktuālāks. Tā kā agrīnie kreatīvie tīkli (kas

ir šī konkrētā pētījuma objekts) savā ziņā ir priekšteči mūsdienu sociālajiem tīkliem, tad nobeigumā secinu, ka kreatīvie tīkli var kalpot par references objektu, ar kura palīdzību izprast arī pārmaiņas sociālajā struktūrā, kas notiek sociāli tehniskās transformācijas ietekmē. Savukārt veiktais pētījums par kreatīvajiem tīkliem var kalpot par pamatbāzi, uz kuras veikt turpmākos socioloģiskus pētījumus par mūsdienu sociālo tīklu rīcības jēgu un attīstības tendencēm.

Local Communities in the Global Space of Digital Networks

Abstract

Since mid 1990s, with rapid global expansion of the Internet, a question whether the term "local" has lost its foundation in the globalization age remains. However, along the formal system of globalization (e.g. the global market) also such alternative self-organised formations as virtual communities, and their translocal and local networks have operated since the very beginnings of the Internet. As Saskia Sassen argues, it is important to be aware that from this perspective, the global is not the turn to cosmopolitism, but it rather is considered a space within which to distribute, to communicate and to multiply the "local". Thus, global digital networks facilitate for strengthening the local community networking and expanding their social activity field on to a local, translocal and global scales.

In order to "position" the meaning of the local in the global space of digital networks, the research on the rise of alternative culture and local community networking in Latvia during the time period of the 1990s was conducted. The main aim of this research is to study, analyze and interpret those new tendencies that anticipated fundamental changes in Latvian society in the 1990s. In order to provide context and bases for empirical research, a theoretical framework was developed, as well as the applied terminology was defined and determined. Mainly qualitative methods were used – interviews with the most active founders of the 90s alternative culture, as well as local community members and experts – that were complemented by case studies.

As a result, the meaning of social action and respondent motivations were interpreted, as well as main forms of social organization and new social dynamics were analyzed. To conclude, comparative analyses between creative network communities (that emerged during the early stage of the Internet) and contemporary social networks (that are based in web 2.0 social media platforms of today) was provided, in order to feature most important differences and to outline the future tendencies in network community development.

Literatūra

1. Castells M. The rise of the network society // Vol. 1: The information age. Economy, society and culture. – 2nd ed. – Blackwell Publishers, 2000 (1st ed. – 1996).
2. Davis E. Acoustic cyberspace // Read me! ASCII culture and the revenge of knowledge / Ed. Nettime. – New York: Autonomedia, 1999. – Pp. 387–391.
3. Kluitenberg E. Informācijas laikmeta rītausmas novērtējums // Art + Communication / Ed. E-Lab. – Riga: E-LAB, 1996.
4. Kluitenberg E. The souvereign experience of media // NU: The Nordic Art Review, 1999; 1(1): 50–53.
5. Kluitenberg E. Delusive spaces: Essays on culture, media and technology. – Amsterdam: NAi Publisher, 2008.
6. Lovink G. The Principles of networking: Concepts in critical internet culture. – Amsterdam: HvA Publicaties, 2005.
7. Rheingold H. The virtual community: Homesteading on the electronic frontier. – Rev. ed. – The MIT Press, 2000 (1st ed. – 1993, published by Addison Wesley).
8. Ritzer G. Sociological theory. – 8th ed. – New York: McGrew-Hill, 2008.
9. Sassen S. Towards a sociology of information technology // Current Sociology, May 2002; 50(3): 365–388.
10. Tönnies F. Community and civil society / Ed. Jose Harris. – Cambridge University Press, 2001.
11. Vēbers M. Reliģijas socioloģija. Socioloģijas pamatjēdzieni. – Rīga: FSI, 2004. – 269.–277. lpp.

Intervijas

1. Šmite R. Intervijas ar kreatīvo tīklu kopienu dibinātājiem, dalībniekiem un ekspertiem // Kreatīvo tīklu kopienas. – Disertācija (pielikums). – Rīga: RSU, 2010 [nepublicēts].
2. Intervija ar Kasparu Vanagu, 22.02.2010. [transkriptēts audioieraksts].
3. Intervija ar Kristīni Briedi, 15.02.2010. [e-pasta sarakste].
4. Intervija ar Alisi Tīfentāli, 11.02.2010. [transkriptēts audioieraksts].
5. Intervija ar Jāni Garanču, 09.02.2010. [transkriptēts audioieraksts].
6. Intervija ar Normundu Kozlovu, 10.02.2010. [transkriptēts audioieraksts].
7. Intervija ar Gertu Lovinku, 02.02.2010. [e-pasta sarakste], publicēta arī internetā:
   Email interview with Geert Lovink, by Rasa Smite. Rapid Response (rr:) on List Culture and Web 2.0 // Net Critique by Geert Lovink / http://networkcultures.org/wpmu/geert/2010/02/02/rapid-response-rr-on-list-culture-and-web-2-0/.

Latvijas iedzīvotāju veselības dzīvesstili: individuālās izvēles alternatīvas

Vents Sīlis

Rīgas Stradiņa universitāte, Humanitāro zinātņu katedra, Latvija

Kopsavilkums

Raksta ievadā tiek apskatīta jēdziena "dzīvesstils" konceptualizācija Maksa Vēbera teorijā un tās papildinājumi, kas saistīti ar Pjēra Burdjē *habitus* koncepciju un Entonija Gidensa koncepciju par sociālo sistēmu struktūras dualitāti. Uz šīs bāzes balstās Viljama Kokerhema, Tomasa Abela un kolēģu izstrādātā veselības dzīvesstila teorija, kurā aplūkota veselības uzvedība saistībā ar individuāliem un strukturāliem faktoriem, ekspertu un nespeciālistu priekšstatiem par veselības uzvedību un kura arī pieļauj, ka veselības uzvedība var būt kā izvēles, tā arī kā habitualizācijas rezultāts.

Tālāk tiek aplūkoti 2008. gadā veiktā pētījuma "Latvijas iedzīvotāju dzīves kvalitātes pašnovērtējums un tā saistība ar veselības uzvedību" datu analīzes rezultāti. Ar k-vidējā aritmētiskā (*k-mean*) klasteranalīzes paņēmienu tika nošķirti pieci Latvijas iedzīvotājiem raksturīgie dzīvesstili: veselību veicinošais, uz veselības saglabāšanu orientētais, nerūpēšanās par veselību (veselībai kaitējošais dzīvesstils), daļējas rūpes par veselību un minimālas rūpes par veselību. Nevienu no tiem nevar saukt par ideāli veselīgu vai absolūti neveselīgu, proti, katrā dzīvesstilā ietilpst gan veselību veicinoša, gan arī tai kaitējoša uzvedība.

Rezultāti parāda, ka ir statistiski nozīmīga saistība starp veselības dzīvesstiliem un tādiem fundamentāliem dzīves kvalitāti veidojošiem faktoriem kā ienākumu līmenis, dzimums, nodarbinātība, veselības stāvoklis, vecums, izglītība un dzīvesvieta. Visciešākās sakarības ir starp veselības dzīvesstilu un dzimumu, veselības stāvokli, dzīvesvietu un dzīves kvalitātes pašnovērtējumu. Līdz ar to var secināt, ka veselības uzvedības saistību ar indivīda dzīves kvalitāti raksturo strukturāla dualitāte – dzīves kvalitāte vienlaikus ir gan veselības uzvedības rezultāts, gan arī līdzeklis konkrēta veselības dzīvesstila īstenošanai.

Atslēgvārdi: dzīves kvalitāte, veselības uzvedība, veselības dzīvesstili.

Ievads

Veselības dzīvesstilu teorija izmanto Maksa Vēbera (*Max Weber*) izstrādāto dzīvesstila koncepciju. Vēbers runā par "specifisku racionālismu, kas raksturo Rietumu kultūru," un saista šī racionālisma izpausmes galvenokārt ar ekonomiku, kurai viņš Rietumu sabiedrībā piešķir fundamentālu nozīmi [Vēbers, 2004, 15. lpp.]. Šajā kontekstā tad arī parādās dzīvesstila jēdziens, jo "..ekonomiskais racionālisms tādā pašā pakāpē kā no racionālās tehnikas un racionālajām tiesībām ir atkarīgs arī no cilvēku spējas un slieksmes uz noteikta tipa praktiski racionālu dzīvesvedumu" [Vēbers, 2004, 15. lpp.]. Darbā "Ekonomika un sabiedrība" Vēbers pievērš uzmanību diviem Rietumu sabiedrībā pastāvošiem un savstarpēji konkurējošiem racionalitātes veidiem: formālai racionalitātei, kas ir loģiska, orientēta uz efektivitāti un objektivitāti, un substantīvai racionalitātei, kas balstās uz konkrētajā sabiedrībā

tradicionāliem priekšstatiem par būtisko un vērtīgo. Vēbera koncepcijā kādai sociālajai grupai piederoša indivīda dzīvesstils izpaužas kā šīs grupas prestižam atbilstoši patēriņa paradumi. "Statusa prestižs (*status honour*) parasti realizējas tādējādi, ka no visiem, kas vēlas piederēt pie konkrētām aprindām, tiek sagaidīts konkrēts dzīvesstils" [*Weber*, 1978, 932. lpp.].

Dzīvesstils (*Lebensstil*) ir indivīda sociālo praksi organizējošs princips, kas sastāv no diviem komponentiem: 1) *Lebensführung* – dzīves vadīšanas (jeb dzīvesveduma), kas atkarīga no indivīda izvēles, un 2) *Lebenschancen* – dzīves apstākļu priekšnoteiktu iespēju īstenot šo izvēli. Noteicošie ir ekonomiskie apstākļi: ienākumi, īpašums un iespēja nopelnīt, taču būtiskas ir arī tiesības, normas un sociālās attiecības (varbūtība, ka citi cilvēki uz indivīda darbībām reaģēs konkrētā veidā) [*Cockerham*, *Abel*, *Lüeschen*, 1993, 417.–418. lpp.]. Cilvēkiem, kuriem ir pieejami lielāki resursi, ir lielāka varbūtība īstenot izvēlēto veselības dzīvesstilu, līdz ar to viņi ir neatkarīgāki no ārējiem apstākļiem. Savukārt tie, kam nav šo resursu, ir vairāk atkarīgi no ārējiem apstākļiem. Pēc Kokerhema domām, Vēbera ieguldījumu mūsdienu veselības dzīvesstila izpratnē raksturo trīs aspekti: 1) veselības uzvedība ir pēc būtības kolektīvs fenomens – tā ir saistīta ar indivīda piederību statusa grupai; 2) veselības dzīvesstili atspoguļo nevis ražošanas, bet gan individuālās patērēšanas modeļus; 3) veselības dzīvesstili veidojas dialektiski, mijiedarbojoties izvēlei un konkrētajā situācijā pieejamajām alternatīvām, turklāt izvēlei ir noteicošā loma [*Cockerham*, *Rütten*, *Abel*, 1997, 325. lpp.].

Tomass Abels (*Thomas Abel*) un kolēģi uzskata, ka, lai saprastu individuālās izvēles un tās piepildījuma varbūtības savstarpējo mijiedarbību, ir nepieciešams papildināt Vēbera teoriju ar Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*) izstrādāto *habitus* koncepciju [*Abel*, *et al.*, 2000, 61. lpp.]. *Habitus* ir "ilgstošu un pārvietojamu dispozīciju sistēmas, strukturētas struktūras, kas sliecas funkcionēt kā strukturējošas struktūras, t. i., kā prakses un priekšstatus ģenerējoši un organizējoši principi.." [Burdjē, 2004, 73. lpp.]. Tas ir "ilgstošu prakšu ražošanas princips", kas iemieso indivīda priekšstatus par sociālo struktūru un apstākļiem, radot noturīgu orientāciju uz noteikta veida darbību. Rīcība saskaņā ar *habitus* vienlaikus atražo šīs rīcības pamatā esošo sociālo struktūru – dzīvesstili ne tikai atspoguļo atšķirības starp sociālajām grupām, bet arī reproducē tās. Individuālā līmenī *habitus* padara rīcību jēgpilnu paša indivīda acīs, jo "nodrošina aktīvu pagātnes pieredžu klātbūtni, kas nogulsnējas katrā organismā uztveres, domāšanas un darbības shēmu formā un daudz precīzāk nekā visi formālie noteikumi un saprotami formulētās normas garantē prakšu atbilstību un pastāvību laika ritumā" [Burdjē, 2004, 75. lpp.]. Tādējādi var teikt, ka *habitus* darbojas kā dinamisks arhetips.

Saistībā ar dzīvesstiliem Burdjē parāda, ka *habitus* ne tikai nosaka izvēles iespējas, bet arī pašu izvēli. Neskaidrs šeit ir individuālās brīvības statuss – kaut gan Burdjē koncepcija pieļauj, ka indivīdam ir iespēja mainīt savu dzīvesstila izvēli, tai tik un tā ir jābūt saskaņā ar viņa *habitus*. "Tā kā *habitus* ir bezgalīga spēja brīvi (bet kontrolēti) radīt produktus – domas, uztveres izpausmes, darbības – bet *habitus* radīto vienmēr ierobežojuši paša *habitus* veidošanās vēsturiskie un sociālie nosacījumi, tā dotā brīvība ir nosacīta un hipotētiska, tā neļauj ne radīt kaut ko jaunu un neredzētu, ne arī vienkārši mehāniski reproducēt sākotnējo un ierasto" [Burdjē, 2004, 76. lpp.]. Tas savukārt parāda lielāko atšķirību starp Burdjē un Vēberu jautājumā par izvēli. Burdjē koncepcijā ārējie apstākļi, proti, struktūras iespaido konkrēta dzīvesstila izvēli un īstenošanu daudz vairāk, nekā to pieļāva Vēbers. Pateicoties struktūras patstāvībai, tendencei atkārtoties un pašatražoties, dzīvesstili habitualizējas – kļūst par pastāvīgu ieradumu sistēmu. Tas ir būtisks Vēbera teorijas papildinājums, kas paskaidro, kāpēc, par spīti individuālām gaumes atšķirībām, joprojām tiek atražoti konkrētajā sociālajā grupā pastāvošie dzīvesstili. Abels un kolēģi uzskata, ka Burdjē galvenais pienesums dzīvesstila analīzē ir šāds: pirmkārt, viņš apraksta *habitus* lomu dzīvesstilu radīšanā un reprodukcijā, un, otrkārt, akcentējot *habitus* lomu, viņš parāda, ka dzīvesstila izvēli faktiski nosaka struktūra jeb tas, ko Vēbers sauc par *Lebenschancen* – apstākļu priekšnoteiktu dzīves varbūtību. Ar *habitus* palīdzību Burdjē aizpilda Vēbera dzīvesstila koncepcijā pastāvošo plaisu starp iespējām un izvēli, apvienojot tās vienā veselā [*Abel*, *et al.*, 2000, 62. lpp.].

Viljams Kokerhems (*William C. Cockerham*) un kolēģi uzskata, ka būtisku papildinājumu dzīvesstila teorētiskajam aplūkojumam piedāvā arī Entonijs Gidenss (*Anthony Giddens*). Gidensa uzskati par strukturālo dualitāti dažos aspektos ir līdzīgi Burdjē koncepcijai par *habitus*, taču, pretēji Burdjē,

kurš uzsvēra ārējo apstākļu dominanci, Gidensa izstrādātās dzīvesstila koncepcijas galvenais faktors ir individuālā izvēle [*Cockerham*, *et al.*, 1997, 330. lpp.]. Gidenss uzskata, ka, pateicoties globalizācijai, ir ievērojami pieaudzis dažādu ārēju faktoru daudzums, kā rezultātā mūsdienu sabiedrība piedāvā indivīdam ļoti plašas dzīvesstila izvēles iespējas. Taču šī izvēle nav indivīda brīvas gribas izpausme, drīzāk otrādi – "..ļoti liela nozīme ir tam, ka vēlīnās modernitātes apstākļos mēs ne tikai sekojam dzīvesstiliem, bet arī to izvēle mums tiek uzspiesta, proti, mums nav citas izvēles kā izvēlēties" [*Giddens*, 1991, 81. lpp.].

Dzīvesstilam ir izšķirošā loma identitātes veidošanas procesā. "Dzīvesstilu ir iespējams definēt kā vairāk vai mazāk integrētu prakšu kopumu, kurās indivīds iesaistās ne tikai tādēļ, ka tās apmierina viņa utilitārās vajadzības, bet arī tādēļ, ka tas sagādā materiālu, kas nepieciešams identitātes subjektīvā naratīva veidošanai" [*Giddens*, 1991, 81. lpp.]. Lai saglabātu savu identitāti, indivīds ir spiests izvēlēties un aktīvi konstruēt tai atbilstošu dzīvesstilu, caur kuru šī identitāte tiek iemiesota un attīstīta. Jebkurš dzīvesstils ir saistīts ar to kultivējošā sabiedrības grupā pastāvošajiem standartiem, kuri indivīdam ir jāpieņem, ja viņš vēlas tajā iekļauties. "Kāds, kurš ir izvēlējies konkrēto dzīvesstilu, bez šaubām uzskatīs, ka dažas no pieejamajām iespējām neatbilst viņa "raksturlomai", un tāpat domās arī tie cilvēki, ar kuriem šis indivīds ir saistīts" [*Giddens*, 1991, 82. lpp.]. Tas nozīmē, ka, izvēloties konkrētu dzīvesstilu, indivīds atsakās no citām pieejamajām alternatīvām, un, nokļūstot sociālajā vidē, kur dominē citi standarti, kas rada viņā neērtības un neadekvātuma sajūtu.

To, kādā veidā indivīda izvēle ir saistīta ar viņam pieejamajām iespējām, labāk saprast palīdz Gidensa strukturācijas teorijas ietvaros radītā struktūras dualitātes koncepcija. "Darbības veicēju un struktūru uzbūve nav divi neatkarīgu parādību kopumi, proti, duālisms, bet gan dualitāte. Saskaņā ar priekšstatu par struktūras dualitāti sociālo sistēmu strukturālās īpašības ir gan rekursīvi organizēto prakšu līdzeklis, gan to rezultāts" [Gidenss, 1999, 57. lpp.]. Struktūra un indivīds ir atkarīgi viens no otra – struktūra nevar pastāvēt neatkarīgi no indivīda rīcības, jo rīkojoties indivīdi vienlaikus reproducē apstākļus, kas padara šo rīcību iespējamu. Savukārt rīcība izriet no iepriekšējas rīcības rezultātā izveidotas struktūras. Tā kā struktūras ir vienlaikus rīcības līdzeklis un rezultāts, tad tās vienlaicīgi gan padara iespējamu, gan arī ierobežo indivīda rīcību.

Kokerhems un kolēģi ir vienisprātis ar Burdjē un Gidensu, ka dzīvesstili strukturē indivīda uzvedību, piebilstot, ka postmodernajā sabiedrībā dzīvesstili ne tikai manifestē identitāti, bet arī sniedz indivīdam atvieglojumu, jo tie vienkāršo priekšstatus par strauji mainīgo pasauli. "Indivīdam, kas atrodas konkrētā sociālā konfigurācijā dzīvesstila izvēle kļūst par stila un aktivitātes enkuru, kas palielina stabilitātes un piederības sajūtu. Dzīvesstili var tikt uzskatīti par iespēju struktūrām (*opportunity structures*). Cilvēki paņem no tiem tikai to, kas viņiem ir vajadzīgs, tādējādi pieņemot konkrēto dzīvesstilu kā sev vispiemērotāko eksistences veidu" [*Cockerham*, *et al.*, 1997, 334. lpp.].

Piemērojot Vēbera, Burdjē un Gidensa konceptuālo veikumu veselības dzīvesstiliem, Kokerhems un kolēģi secina, ka Rietumu sabiedrībā pastāvošie veselības dzīvesstili ir uzskatāmi par formālās racionalitātes izteiksmes formu. Postmodernajā sabiedrībā veselības dzīvesstilu izvēlē un īstenošanā valda pragmatisms jeb formālā racionalitāte, kas izpaužas kā efektīvāko līdzekļu izvēle nospraustā mērķa sasniegšanai, kas dominē pār uz ideāliem un vērtībām orientēto substantīvo racionalitāti. "Ja pagātnē veselības dzīvesstilus balstošā racionalitāte bija drīzāk substantīva (tā atspoguļoja veselības kā ideāla stāvokļa vērtību), tad mūsdienās tā ir daudz formālāka (tā ir kļuvusi par efektīvāko metodi kā indivīds var sasniegt labāku izskatu, izbaudīt lielāku vitalitāti, un palielināt sagaidāmo dzīves ilgumu)" [*Cockerham*, *et al.*, 1993, 413. lpp.]. Praksē šos divus racionalitātes tipus atšķir tas, ka formālā racionalitāte piešķir indivīdam daudz lielāku kontroli pār savu veselības stāvokli. Ja agrāk veselība tika uztverta kā svētība, kas atkarīga no Dieva gribas, tad mūsdienu sekularizētajā sabiedrībā tā ir indivīda motivācijas un rīcībspējas rezultāts, "līdz ar to tiek sagaidīts, ka cilvēki veselību radīs paši savām rokām" [*Cockerham*, *et al.*, 1997, 334. lpp.]. Proti, veselība ir uzdevums, sasniegums vai performance, ar kuru indivīdi pašapliecinās kā autonomas un atbildīgas būtnes.

Ja veselība tiek konstituēta kā instrumentāla vērtība, tad veselības uzvedības galvenais mērķis ir ne tikai veselības radīšana, bet arī tās patērēšana – "cilvēki rada veselību, lai varētu dažādos veidos

patērēt to" [*Cockerham, et al.*, 1997, 334. lpp.]. Viņaprāt, cilvēki tiecas saglabāt vai uzlabot savu veselību nevis pašas veselības dēļ, bet gan, lai sasniegtu lielāku apmierinātību ar dzīvi – "lielākas darbspējas, lielāku dzīves ilgumu, lielāku iespēju baudīt savu fizisko labklājību" [*Cockerham, et al.*, 1993, 416. lpp.]. Tādā veidā iezīmējas veselības uzvedības konceptuālā saistība ar dzīves kvalitāti.

Tā kā vispāratzīta veselības dzīvesstila definīcija joprojām nav izstrādāta, Viljams Kokerhems un Tomass Abels (un kolēģi) piedāvā vairākus definīciju variantus, uzsverot, ka starp tiem nav būtiskas konceptuālas atšķirības.

- "Veselības dzīvesstils ir apzināta veselības uzvedība, kas balstās uz izvēli starp katrā individuālajā situācijā pieejamajām alternatīvām" [*Cockerham, et al.*, 1993, 419. lpp.].
- "Veselības dzīvesstili ir veselību ietekmējošas uzvedības kolektīvi modeļi, kas balstās uz indivīdu izvēli, kura ir atkarīga no apstākļu priekšnoteiktām dzīves iespējām (*life chances*) [*Cockerham, et al.*, 1997, 338. lpp.].
- "Veselības dzīvesstili ietver sevī savstarpēji saistītus veselības uzvedības, orientācijas un resursu modeļus, ar kuru palīdzību indivīdu grupas reaģē uz sociālo, ekonomisko un kultūras vidi" [*Abel*, 1991, 901. lpp.].

Kokerhema, Abela un kolēģu teorētiskajai pieejai ir vairākas priekšrocības. Pirmkārt, tā aplūko ne tikai veselības uzvedību, bet arī ar šo uzvedību saistītos individuālos un strukturālos faktorus. Otrkārt, definīcija būtiski paplašina veselības uzvedības jēdzienu – tā iekļauj gan speciālistu (zinātnieku), gan arī nespeciālistu uzskatus par to, kas ir veselību ietekmējoša uzvedība. Treškārt, šī definīcija ņem vērā gan apzinātu izvēli, kuru nosaka indivīda uzskati par savu veselību, gan arī habituālu izvēli [*Abel, et al.*, 2000, 63. lpp.].

Dažiem indivīdiem būs lielākas iespējas realizēt savu dzīvesstila izvēli. Vai tas nozīmē, ka tiem, kuru materiālie resursi ir pavisam ierobežoti, nav nekādas iespējas izvēlēties sev piemērotu dzīvesstilu? Gidenss uzskata, ka "jēdziens "dzīvesstils" attiecas arī uz lēmumiem un darbībām, kas tiek veiktas ļoti spiedīgos materiālos apstākļos; šādas dzīvesstila formas dažkārt var nozīmēt vairāk vai mazāk apzinātu izplatīto uzvedības un patēriņa formu noraidījumu" [*Giddens*, 1991, 6. lpp.]. Tātad, no vienas puses, ikviens autonoms indivīds ir spējīgs izdarīt veselības dzīvesstila izvēli, bet, no otras puses, apstākļi ir tikpat būtisks dzīvesstila komponents kā izvēle. Kokerhems un kolēģi uzskata, ka "jautājums par to, vai apstākļu priekšnoteiktas dzīves iespējas ir svarīgākas par izvēli, joprojām nav atrisināts, taču skaidrs ir viens: dzīves varbūtībai noteikti ir būtiskāka loma, nekā to pieņēma Vēbers un Gidenss. .. Dzīves iespējas (*life chances*) ietekmē dzīvesstilus galvenokārt divos veidos: 1) kā sociālekonomiskie resursi un 2) kā uztveres ierobežojumi, ko radījusi indivīda socializācija un pieredze konkrētajā sociālajā vidē" [*Cockerham, et al.*, 1997, 335. lpp.].

Tomēr sociālekonomiskos apstākļus nevar uzskatīt par vienīgajiem dzīvesstilu determinējošajiem faktoriem – dzīvesstilu var būtiski ietekmēt arī citi faktori: vecums, dzimums, rase un tautība, kas sniedzas pāri sociālās šķiras robežām [*Cockerham, et al.*, 1997, 336. lpp.].

Turpmākajā izklāstā tiek aprakstīti Latvijas iedzīvotājiem raksturīgo veselības dzīvesstilu pētījuma rezultāti.

Darba mērķis

Atbilstoši iepriekš aprakstītajiem teorētiskajiem un metodoloģiskajiem uzstādījumiem, tika veikti Latvijas iedzīvotāju veselības uzvedības empīriski pētījumi, lai iegūtu priekšstatu par to, kā dažādi dzīves kvalitātes faktori un veselības uzvedības veidi, savstarpēji kombinējoties, izveido konkrētām Latvijas iedzīvotāju sociālajām grupām raksturīgus veselības dzīvesstilus.

Pētījuma hipotēze ir šāda: Latvijas iedzīvotāju veselības uzvedību nosaka tie paši faktori, kas nosaka viņu dzīves kvalitāti (ienākumi, dzimums, nodarbinātība, veselības stāvokļa pašnovērtējums, vecums, izglītība un dzīvesvieta).

Metodes

Programmas "Zinātnes attīstība augstākās izglītības iestādēs" ietvaros par granta Nr. RSU-ZP 07-6/15 līdzekļiem 2008. gadā tika veikts kvantitatīvs pētījums "Latvijas iedzīvotāju dzīves kvalitātes pašnovērtējums un tā saistība ar veselības uzvedību". Pētījuma datu vākšana un primārā apstrāde notika sadarbībā ar Socioloģisko pētījumu institūtu (SPI), kas šajā pašā laikā pēc Sabiedrības veselības aģentūras pasūtījuma veica pētījumu "Atkarību izraisošo vielu lietošanas izplatība iedzīvotāju vidū (2008)". SPI pētījuma vispārīgais mērķis bija "iegūt statistiskus atkarību izraisošo vielu lietošanas izplatības rādītājus, kā arī objektīvu informāciju efektīvākai līdzšinējās politikas novērtēšanai un turpmākai īstenošanai, nepieciešamo izplatības ierobežošanas un ļaunuma mazināšanas pasākumu īstenošanai" [Koroļeva, *et al.*, 2008, 8. lpp.]. Aptaujas metode bija tieša *(face-to-face)* strukturēta intervija. Atkarību izraisošo vielu pētījuma ģenerālo respondentu kopu veidoja Latvijas pastāvīgie iedzīvotāji vecumā no 15 līdz 64 gadiem [Koroļeva, 2008, 8.–9. lpp.].

Atkarību izraisošo vielu lietošanas aptaujas anketai tika pievienota īpaši šī pētījuma mērķiem izstrādāta papildu sekcija, kur respondenti tika lūgti novērtēt savu dzīves kvalitāti, ar veselību saistīto dzīves kvalitāti, veselības uzvedību un slimības uzvedību. No atkarību pētījuma respondentiem šo papildu sekciju aizpildīja 982 respondenti, kuri tika atlasīti pēc nejaušības principa. Rezultātu reprezentativitāte tika nodrošināta, izmantojot svarus (mērķa izlases apjoms pēc svēršanas n = 999).

Lai noskaidrotu izlases kopai raksturīgākos veselības dzīvesstilus, dati ar statistikas programmu SPSS tika organizēti jēgpilnās struktūrās, izmantojot k-vidējā aritmētiskā (*k-means*) klasteranalīzes paņēmienu. Saskaņā ar šo metodi klasteru skaits *k* tiek jau iepriekš iekļauts algoritmā un klasteri tiek veidoti tā, lai starp tiem būtu vislielākā iespējamā atšķirība.

Klasteru skaitu (n = 5) noteica pētījuma "Dzīves kvalitāte Latvijā" kvalitatīvo datu analīzes rezultātā nošķirtie pieci Latvijas iedzīvotājiem raksturīgie veselības dzīvesstili: 1) nerūpēšanās par veselību jeb veselībai kaitīgs dzīvesstils (izteikti daudz kaitīgo ieradumu un relatīvi maz veselības aprūpes un veselību veicinošu darbību), 2) daļējas rūpes par veselību (blakus vērā ņemamām veselību veicinošām un veselības aprūpes darbībām ir arī izteikti kaitīgie ieradumi), 3) minimālas rūpes par veselību (ir relatīvi maz kaitīgo ieradumu, bet arī maz veselību veicinošu un veselības aprūpes darbību), 4) veselību veicinošs dzīvesstils (relatīvi maz kaitīgo ieradumu un veselības aprūpes darbību, relatīvi daudz veselību veicinošu darbību), un 5) uz veselības saglabāšanu orientēts dzīvesstils (maz kaitīgo ieradumu un relatīvi maz veselību veicinošu darbību, izteikti daudz veselības aprūpes darbību).

Indivīda piederība kādam no veselības dzīvesstiliem ir atkarīga no tā, kādas veselību ietekmējošas darbības šis indivīds izvēlas veikt vai neveikt. No šīm darbībām aprēķinos tika iekļautas respondentu atbildes uz jautājumiem par kaitīgajiem ieradumiem (riskantu alkohola lietošanu, smēķēšanu un citu atkarību izraisošu vielu lietošanu), veselības aprūpes darbībām, kuras indivīdi veic, vai nu lai izvairītos no saslimšanas, vai arī lai izveseļotos (veselības speciālistu apmeklējumiem, medicīnisko preparātu lietošanu), uztura izvēli (atkarībā no produkta ietekmes uz veselību, garšas, cenas, ekoloģiskās tīrības un uzturvērtības), brīvā laika paradumiem un fiziskās aktivitātes daudzumu.

Rezultāti

Pētījuma izlases kopā sieviešu daudzums ir 52%, bet vīriešu – 48%. Respondentu sadalījumu atkarībā no vecuma skatīt 1. tabulā.

Respondentu sadalījumu atkarībā no personiskajiem ienākumiem skatīt 2. tabulā.

Aptuveni puse (51%) respondentu dzīvo Rīgā un lielajās pilsētās, 21% dzīvo mazajās pilsētās, bet 28% – laukos. Ir precējušies un kopā ar dzīvesbiedru dzīvo 49%, nav precējušies un nekad nav bijuši precējušies 29% respondentu, šķīrušies – 13%, atraitņos dzīvo 6%, bet tādi, kas ir precējušies, taču dzīvo šķirti, bija 3%. Pamatizglītību, nepabeigtu vidējo vai arī arodizglītību ir ieguvuši 24%, vidējo un vidējo profesionālo izglītību – 57%, savukārt augstāko un nepabeigtu augstāko izglītību ir ieguvuši 19% aptaujas dalībnieku.

1. tabula. Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc vecuma.
Distribution of Latvian population within age groups.

Respondentu vecums, gadi	Respondentu skaits, %
15–24	22
25–34	19
35–44	19
45–54	22
55–64	18

2. tabula. Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc ienākumiem.
Distribution of Latvian population within income groups.

Personiskie ienākumi	Respondentu skaits, %
Līdz Ls 100	20
Ls 101–200	30
Ls 201–300	21
Ls 301–400	16
Ls 401 un vairāk	13

Aplūkojot respondentu nodarbinātību, tika noskaidrots, ka 67% strādā algotu darbu vai arī ir uzņēmēji vai pašnodarbinātie, augstskolā vai skolā mācās 14%, no pensijas vai pabalsta iztiek 10%, bet 9% respondentu nav nodarbināti, un šajā pēdējā grupā ietilpst gan tie, kas nestrādā un darbu nemeklē, gan arī bezdarbnieki, kas saņem bezdarbnieka pabalstu, gan tādi, kas nodarbojas ar mājsaimniecību, gan arī visas citas nenodarbināto grupas.

Alkoholu pēdējā gada laikā ir lietojuši 85% aptaujāto, turklāt 6% to ir darījuši riskanti bieži, proti, biežāk nekā trīs dienas nedēļā. Savukārt riskanti daudz (vairāk nekā piecas devas vienā iedzeršanas reizē) alkoholu lieto 27% respondentu. Smēķē 45% respondentu, turklāt 91% smēķētāju to dara katru dienu, bet 9% uzsmēķē dažkārt (no dažām reizēm nedēļā līdz dažām reizēm gadā). Ikdienā smēķējošie smēķē daudz – vairāk nekā divas trešdaļas (78%) izsmēķē desmit un vairāk cigarešu dienā. Narkotiku lietošanu no dažām reizēm līdz regulārai patērēšanai ir atzinuši 15% aptaujāto.

Pēdējā gada laikā pie ārsta bija vērsušies 57% respondentu, un šo vizīšu biežums ir attēlots 3. tabulā.

3. tabula. Biežums, ar kādu Latvijas iedzīvotāji ir apmeklējuši medicīnas speciālistus pēdējo 12 mēnešu laikā.
Frequency of visits to medical specialists within last 12 months.

Apmeklējumu skaits	Respondentu skaits, %
1 reizi	20
2–3 reizes	46
4–5 reizes	21
6–12 reizes	10
Vairāk nekā 12 reizes	3

Medikamentus pēdējās nedēļas laikā bija lietojuši 42% aptaujas dalībnieku. Visbiežāk medikamenti tika lietoti, lai cīnītos ar galvassāpēm (55%). Nākamais biežāk lietotais preparātu veids ir medikamenti pret saaukstēšanos (47%) – to lietojumu var izskaidrot ar to, ka aptauja tika veikta gada pirmajos mēnešos, kad saaukstēšanās ir izplatīta parādība. Tiem seko pretsāpju līdzekļi (45%), vitamīni (39%), asinsspiedienu

regulējoši preparāti (27%), nomierinoši līdzekļi (17%). Vismazāk ir lietoti kontraceptīvie līdzekļi (9%), zāles pret paaugstinātu cukura (6%) un holesterīna līmeni (5%).

Respondenti tika aptaujāti arī par to, kādas uz veselību orientētas darbības viņi ikdienā veic. Visizplatītākā veselības prakse izrādījās zāļu tēju dzeršana (59%). Tai seko profilaktiski izmeklējumi (40%) un vakcinēšanās (35%). Daudz mazāk izplatīta ir uztura bagātinātāju lietošana (17%) un norūdīšanās (16%), diēta (13%), ārstnieciskā vingrošana (10%) un aromterapija (8%).

Saistībā ar ēšanas paradumiem respondenti tika lūgti novērtēt to, cik bieži viņi apsver izvēlētās pārtikas ietekmi uz veselību. Iegūtie dati parāda, ka vienmēr to apsver 8%, bieži – 29%, dažkārt – 36%, reti – 18%, bet nekad to neapsver 9%. Tāpat tika jautāts par to, cik lielā mērā viņu izvēli ietekmē cena, garšas īpašības, ekoloģiskā tīrība un uzturvērtība (sk. 4. tab.).

4. tabula. Pārtikas izvēli ietekmējošie faktori, %.
Factors influencing the food choices, %.

Faktori	Ietekmes stiprums				
	Ļoti daudz	Diezgan daudz	Vidēji	Nedaudz	Nemaz
Garšas īpašības	45	35	16	3	1
Cena	32	36	26	5	1
Ekoloģiskā tīrība	17	30	32	15	6
Uzturvērtība	12	19	34	16	19

Dati parāda, ka pārtiku Latvijas iedzīvotāji izvēlas, vadoties drīzāk pēc garšas un cenas, nekā pēc ekoloģiskās tīrības un uzturvērtības. Uz jautājumu par to, cik bieži respondenti izvērtē savu darbību ietekmi uz veselību, atbildi "vienmēr" atzīmēja 6%, "bieži" – 24%, "dažkārt" – 45%, "reti" – 18%, bet "nekad" – 7%.

Veselības dzīvesstilu sadalījums izlases kopā ir šāds: vislielākais skaits pētījuma dalībnieku (25%) dzīvo veselībai kaitīgu dzīvesstilu, bet 21% – izrāda minimālas rūpes par veselību. Savukārt veselību veicinošo dzīvesstilu praktizē 19% respondentu un tikpat daudz (19%) praktizē arī uz veselības saglabāšanu orientētu dzīvesstilu. Visbeidzot, 16% respondentu dzīvesstils ietver daļējas rūpes par veselību.

Piektajā tabulā atspoguļotas tikai statistiski nozīmīgās atšķirības ($p < 0,05$). Pirms aprēķinu veikšanas mainīgo vērtība tika dihotomizēta, līdz ar to tabulā redzamās vidējās aritmētiskās vērtības (klasteru centru koordinātas) vienlaikus ir interpretējamas arī kā konkrētās atbildes biežuma izteiksme procentos.

Nerūpēšanās par veselību. Šī dzīvesstila pārstāvjiem ir visvairāk izteikti kaitīgie ieradumi, tādēļ šo dzīvesstilu nosacīti varētu dēvēt par veselībai kaitējošu. Alkoholu pēdējā gada laikā ir lietojuši 95%, turklāt 13% no viņiem to darījuši riskanti bieži, proti, biežāk nekā trīs reizes nedēļā. Savukārt 45% šā dzīvesstila pārstāvju atzīst, ka katrā alkohola lietošanas reizē ir dzēruši riskanti daudz, proti, vairāk nekā piecas devas. Visi šā dzīvesstila pārstāvji smēķē (turklāt 91% ir regulāri smēķētāji) un dara to daudz – 98% vienā dienā mēdz izsmēķēt desmit un vairāk cigarešu (cigāru, pīpju). Narkotiku lietošanu no dažām reizēm līdz regulārai lietošanai apstiprināja 16% respondentu.

Šā dzīvesstila pārstāvji retāk veic kādu no veselības aprūpes darbībām. Pie ārsta pēc palīdzības pēdējā gada laikā ir vērsies 21%, bet 11% ir vērsušies pie ārsta divas un vairāk reizes. Lielākā daļa (94%) pēdējās nedēļas laikā netika lietojuši nekādus medikamentus, bet no tiem, kas to ir darījuši, 3% lietojuši zāles pret saaukstēšanos, bet 2% vai nu pret galvassāpēm, vai arī vitamīnus un minerālvielas. Ikdienā savas veselības labā šīs grupas pārstāvji dara diezgan maz. Profilaktiskus izmeklējumus ir veikuši tikai 14%. Katrs ceturtais (26%) dzer zāļu tējas, 23% ir vakcinējušies pret infekcijas slimībām, 13% norūdās, 3% lieto uztura bagātinātājus vai arī nodarbojas ar aromterapiju vai ārstniecisko vingrošanu, bet 2% – ievēro diētu. Izvēloties pārtiku, tās ietekmi uz veselību apsver mazāk nekā puse (46%). Vairums (88%) atzīst, ka šo izvēli nosaka garša, 67% min ekoloģisko tīrību, bet 49% – uzturvērtību.

5. tabula. Veselības darbību izplatības biežums dzīvesstilu ietvaros (klasteru centru koordinātas).
Distribution of health behaviour types within health lifestyles, final cluster centres.

Veselības uzvedības veidi	Veselības dzīvesstils				
	Nerūpēšanās par veselību	Daļējas rūpes par veselību	Minimālas rūpes par veselību	Veselības veicināšana	Veselības saglabāšana
1	2	3	4	5	6
Riskanta alkohola lietošana:					
• no 3–4 reizēm nedēļā līdz katrai vai gandrīz katrai dienai	,13	,06	,02	,02	,04
• vairāk par 5 devām vienā reizē (dienā)	,45	,29	,24	,16	,12
Smēķēšana:					
• gan regulāri, gan neregulāri	1,00	1,00	,04	,14	,06
• regulāra	,91	,89	,00	,05	,00
• vairāk nekā 10 cigaretes (cigāri, pīpes)	,98	,95	,00	,08	,03
Narkotiku lietošana – no dažām reizēm līdz regulārai lietošanai	,16	,10	,04	,04	,02
Vērsies pie ārsta pēc palīdzības pēdējā gada laikā:					
• vienu reizi	,21	,89	,50	,46	,96
• divas un vairāk reizes	,11	,79	,36	,30	,81
Medikamentu lietošana pēdējo 7 dienu laikā:	,06	,73	,20	,31	1,00
• pret augstu vai zemu asinsspiedienu	,00	,12	,03	,02	,41
• pret augstu holesterīna līmeni	,00	,02	,00	,01	,07
• pret paaugstinātu cukura līmeni	,00	,02	,00	,00	,10
• pret galvassāpēm	,02	,39	,03	,11	,68
• pret citām sāpēm	,00	,42	,03	,05	,52
• pret saaukstēšanos	,03	,44	,06	,11	,43
• nomierinošie līdzekļi	,00	,09	,02	,00	,26
• vitamīni un minerālvielas	,02	,20	,02	,09	,52
• kontraceptīvie līdzekļi	,00	,06	,00	,02	,10
Darbības veselības labā:					
• veic profilaktiskus izmeklējumus	,14	,50	,33	,41	,73
• dzer zāļu tējas	,26	,84	,51	,64	,84
• ievēro diētu	,02	,18	,06	,20	,24
• lieto uztura bagātinātājus	,03	,17	,13	,28	,33
• norūdās	,13	,16	,12	,34	,13
• izmanto aromterapiju	,03	,11	,04	,22	,10
• nodarbojas ar ārstniecisko vingrošanu	,03	,06	,07	,23	,17
• vakcinējas	,23	,35	,34	,36	,53
Pārtikas izvēle atkarībā no ietekmes uz veselību no dažkārt līdz vienmēr	,46	,64	,65	,81	,75

1	2	3	4	5	6
No vidēji līdz ļoti daudz uztura izvēli ietekmē:					
• garša	,88	,97	,96	,99	,98
• ekoloģiskā tīrība	,65	,76	,79	,90	,84
• uzturvērtība	,52	,62	,57	,84	,72
Raksturīgākās brīvā laika nodarbes:					
• lasīšana, TV skatīšanās u. c. sēdoša brīva laika pavadīšana	,74	,67	,96	,00	,85
• pastaigas, braukšana ar divriteni u. c. vieglas fiziskas aktivitātes	,15	,24	,00	,80	,10
• lēns skrējiens u. c. fiziskās kultūras veidi vai smagi dārza darbi	,07	,06	,01	,14	,04
• smagi fiziskie treniņi un sacensības	,04	,00	,02	,06	,00
Fiziski vingrojumi brīvajā laikā – biežums no vienas reizes nedēļā līdz katrai dienai	,26	,50	,29	,67	,29

Par raksturīgāko brīvā laika pavadīšanas veidu 74% aptaujāto atzīst sēdošas darbības: TV skatīšanos vai lasīšanu, 15% par tādu nosauca pastaigas, braukšanu ar divriteni vai citas vieglas fiziskās nodarbības, 7% minēja lēnu skrējienu un citus fiziskās kultūras veidus vai arī smagus dārza darbus. Par savu raksturīgāko brīvā laika aktivitāti 4% respondentu nosauca smagus fiziskos treniņus vismaz vienu reizi nedēļā. Ar fiziskiem vingrojumiem (vismaz 30 minūšu garumā līdz vieglam elpas trūkumam vai svīšanai) no vienas reizes nedēļā līdz katrai dienai nodarbojas 26% respondentu.

Daļējas rūpes par savu veselību. Šis ir pretrunīgs veselības dzīvesstils, kam raksturīgi spēcīgi izteikti kaitīgie ieradumi, kuri pastāv blakus relatīvi daudzām veselības aprūpes un veselību veicinošām darbībām. Tas ir raksturīgs cilvēkiem ar akūtām veselības problēmām un ir saistīts ar nepieciešamību lietot medikamentus un apmeklēt medicīnas speciālistus. Alkoholu pēdējā gada laikā ir lietojis 91% šīs grupas respondentu, biežāk nekā trīs reizes nedēļā to darījuši 6%. Vairāk nekā piecas devas katrā alkohola lietošanas reizē ir izdzēruši 29%. Arī visi šī dzīvesstila pārstāvji smēķē, 89% to dara regulāri un 97% no viņiem dienā mēdz izsmēķēt desmit un vairāk cigaretes (cigārus, pīpes). Narkotiku lietošanu no dažām reizēm līdz regulārai lietošanai apstiprināja 10% respondentu.

Pie ārsta pēdējā gada laikā vērsušies 89% šī dzīvesstila pārstāvju, turklāt 79% respondentu to darījuši divas un vairāk reizes. Medikamentus lietojuši 73%, visbiežāk pret saaukstēšanos (44%), pret sāpēm, kas nav galvassāpes (42%), konkrēti pret galvassāpēm (39%), vitamīnus un minerālvielas (20%), zāles pret augstu vai zemu asinsspiedienu (12%), nomierinošus līdzekļus (9%), savukārt 6% lietojuši kontraceptīvus. Savas veselības labā šī dzīvesstila pārstāvji visbiežāk veic šādas darbības: 84% dzer zāļu tējas, 50% veic profilaktiskus izmeklējumus, 35% ir vakcinējušies pret kādu slimību, 18% ievēro diētu, bet 17% lieto uztura bagātinātājus, 16% norūdās, 11% lieto aromterapijas līdzekļus, bet 6% respondentu nodarbojas ar ārstniecisko vingrošanu. Izvēloties pārtiku, lielākā daļa (64%) vadās pēc tās ietekmes uz veselību. Absolūtais vairākums (97%) atzīst, ka šo izvēli nosaka garša, 76% par būtisku atzīst ekoloģisko tīrību, bet 62% – uzturvērtību.

Brīvo laiku 67% aptaujāto pavada sēdus, skatoties TV vai lasot, bet 24% labprātāk dodas pastaigās, brauc ar divriteni vai veic citas vieglas fiziskās darbības, 6% minēja lēnu skrējienu un citus fiziskās kultūras veidus, kā arī smagus dārza darbus. Neviens no šī dzīvesstila pārstāvjiem par savu raksturīgāko brīvā laika aktivitāti nenosauca smagus fiziskos treniņus vismaz vienu reizi nedēļā. Taču puse (50%)

minēja, ka vienu un vairākas reizes nedēļā vismaz 30 minūtes nodarbojas ar fiziskiem vingrojumiem līdz vieglam elpas trūkumam vai svīšanai.

Minimālas rūpes par veselību. Šā veselības dzīvesstila pārstāvjus raksturo pasivitāte attieksmē pret savu veselību, viņiem ir salīdzinoši maz izteikti kaitīgo ieradumu kombinācijā ar tikpat vāji izteiktu veselības aprūpes un veselību veicinošu darbību veikšanu. Alkoholu pēdējā gada laikā ir lietojuši 80% šīs grupas pārstāvju, 2% to dara biežāk nekā trīs reizes nedēļā, bet 24% vienā reizē izdzer vairāk nekā piecas devas. Tikai 4% šīs grupas pārstāvju atzina, ka smēķē, bet regulāri to nedara neviens. Tāpat arī neviens no viņiem neizsmēķē vairāk nekā desmit cigarešu (cigāru, pīpju) dienā. Savukārt 4% atzina narkotiku lietošanu no dažām reizēm līdz regulārai lietošanai.

Pēdējā gada laikā pie ārsta vērsušies 50% šā dzīvesstila pārstāvju, turklāt 36% to darījuši divas un vairāk reizes. Medikamentu lietošanu pēdējās nedēļas laikā apstiprina 20%, visbiežāk tie lietoti pret saaukstēšanos (6%), pret galvassāpēm vai citām sāpēm vai arī pret augstu / zemu asinsspiedienu (3%), kā arī nomierinošus līdzekļus vai arī vitamīnus un minerālvielas (2%). Ikdienā par savu veselību 51% rūpējas, dzerot zāļu tējas, 34% ir vakcinējušies, 33% veikuši profilaktiskus izmeklējumus, 7% nodarbojas ar ārstniecisku vingrošanu, 13% lieto uztura bagātinātājus, 12% norūdās, 7% nodarbojas ar ārstniecisko vingrošanu, 6% ievēro diētu, bet 4% izmanto aromterapiju. Divas trešdaļas (65%) šīs grupas pārstāvju atzinuši, ka pārtikas izvēlē vadās pēc tās ietekmes uz veselību. Vairākums (96%) atzīst, ka šo izvēli nosaka garša, četri no pieciem (79%) par būtisku atzīst ekoloģisko tīrību, un nedaudz vairāk nekā puse (57%) ņem vērā uzturvērtību.

Par raksturīgāko sava brīvā laika pavadīšanas veidu 96% aptaujāto atzīst sēdošas darbības, un neviens no viņiem nenorādīja pastaigas, braukšanu ar divriteni vai citas vieglas fiziskās nodarbības. Tajā pašā laikā 1% minēja lēnu skrējienu un citus fiziskās kultūras veidus, kā arī smagus dārza darbus. Nedaudzi, proti, 2% respondentu par savu raksturīgāko brīvā laika aktivitāti nosauca smagus fiziskos treniņus vismaz vienu reizi nedēļā. Savukārt 29% minēja, ka nodarbojas ar vismaz pusstundu ilgiem fiziskiem vingrojumiem no vienas reizes nedēļā līdz katrai dienai.

Veselību veicinošs dzīvesstils. Šis dzīvesstils raksturīgs cilvēkiem ar labu veselību. Viņi regulāri nodarbojas ar sportu, bet viņiem ir vismazāk izteikti kaitīgie ieradumi, tomēr tie ir klātesoši; viņiem drīzāk raksturīga izvairīšanās no slimības un mazāks citu veselības aprūpes darbību apjoms, apdomīgāka pārtikas izvēle un lielāks uzsvars uz veselību veicinošām darbībām. Alkoholu pēdējā gada laikā lietojuši 74%, bet tikai 2% to dara trīs reizes nedēļā un biežāk, savukārt 16% minēja, ka vienā dzeršanas reizē izlieto vairāk par piecām devām. Regulāri smēķē 5%, bet neregulāri – 14%. Desmit un vairāk cigarešu (cigāru, pīpju) dienā izsmēķē 8% šīs grupas pārstāvju. Narkotikas no dažkārt līdz pat regulāri lieto 4 procenti.

Pie ārsta pēc palīdzības pēdējā gada laikā vērsušies 46% šā dzīvesstila pārstāvju, 30% to darījuši divas un vairāk reizes. Medikamentus lietojusi tikai aptuveni trešdaļa (31%) šīs grupas respondentu, visbiežāk pret saaukstēšanos vai galvassāpēm (11%). Savukārt 9% ir lietojuši vitamīnus un minerālvielas, 5% ir lietojuši medikamentus pret galvassāpēm, 2% ir lietojuši kontraceptīvus un zāles asinsspiediena regulēšanai, bet 1% – pret augstu holesterīna līmeni.

Savas veselības labā šā dzīvesstila pārstāvji visbiežāk veic šādas darbības: 64% dzer zāļu tējas, 41% veic profilaktiskus izmeklējumus, 36% ir vakcinējušies pret kādu slimību, 34% norūdās, 28% lieto uztura bagātinātājus, 23% nodarbojas ar ārstniecisko vingrošanu, 22% izmanto aromterapiju, bet 20% ievēro diētu. Izvēloties pārtiku, četras piektdaļas (81%) vadās pēc tās ietekmes uz veselību. Vairākums (99%) atzīst, ka šo izvēli nosaka garša. Ekoloģisko tīrību par būtisku atzīst 90%, bet uzturvērtību – 84% šī dzīvesstila piekritēju.

Brīvo laiku sēdus nepavada neviens no šī dzīvesstila pārstāvjiem. Tā vietā 80% dodas pastaigās, brauc ar divriteni vai veic citas vieglas fiziskās nodarbības, 14% izvēlas lēnu skrējienu, citus fiziskās kultūras veidus vai arī smagus dārza darbus. Savukārt 6% par savu raksturīgāko brīvā laika aktivitāti

nosauca smagus fiziskos treniņus vismaz vienu reizi nedēļā. Divas trešdaļas (67%) minēja, ka vienu un vairāk reizes nedēļā vismaz 30 minūtes nodarbojas ar fiziskiem vingrojumiem līdz vieglam elpas trūkumam vai svīšanai.

Veselību saglabājošs dzīvesstils. Arī šai respondentu grupai kaitīgie ieradumi raksturīgi vismazāk un salīdzinoši nedaudz ir veselību veicinošu darbību. Šis veselības dzīvesstils atbilst cilvēkiem ar nopietnām veselības problēmām, tādēļ viņu uzvedībā galvenais akcents tiek likts uz veselības aprūpi. Alkoholu pēdējā gada laikā ir lietojuši 79%, no kuriem 4% to dara trīs reizes nedēļā un biežāk, savukārt 12% norādīja, ka vienā reizē izdzer piecas un vairāk devas. Regulāru smēķētāju šajā grupā nav, bet neregulārie veido 6% no visiem šā dzīvesstila pārstāvjiem, visi smēķētāji izsmēķē mazāk par desmit cigaretēm (cigāriem, pīpēm) dienā. Narkotiku lietošanu no dažām reizēm līdz regulārai lietošanai apstiprina 3% respondentu.

Pie ārsta pēc palīdzības pēdējā gada laikā ir vērsušies gandrīz visi (96%), bet četras piektdaļas (81%) vērsušās pie ārsta divas un vairāk reizes. Pilnīgi visi respondenti (100%) pēdējās nedēļas laikā ir lietojuši medikamentus, 68% to darījuši, lai cīnītos pret galvassāpēm, 52% cīnījušies ar citām sāpēm, 51% lietojuši vitamīnus un minerālvielas, 43% ārstējušies no saaukstēšanās, 41% lietojuši zāles pret augstu vai zemu asinsspiedienu, 26% lietojuši nomierinošus līdzekļus, bet 10% – kontraceptīvos līdzekļus vai medikamentus pret paaugstinātu cukura līmeni, savukārt 7% – pret paaugstinātu holesterīna līmeni.

Ikdienā savas veselības labā šīs grupas pārstāvji dara daudz. Profilaktiskus izmeklējumus veic vairāk nekā divas trešdaļas (73%) respondentu, 84% dzer zāļu tējas, 53% ir vakcinējušies pret kādu slimību, 33% lieto uztura bagātinātājus, 24% ievēro diētu, 17% nodarbojas ar ārstniecisko vingrošanu, 13% norūdās, 10% izmanto aromterapiju. Izvēloties pārtiku, tās ietekmi uz veselību apdomā 75%, vairākums (98%) atzīst, ka izvēli nosaka garša, 84% – ekoloģiskā tīrība, bet 72% – uzturvērtība.

Par raksturīgāko sava brīvā laika pavadīšanas veidu 85% aptaujāto atzīst sēdošas nodarbes, 10% dodas pastaigās, brauc ar divriteni vai veic citas vieglas fiziskās darbības, 4% minējuši lēnu skrējienu, citus fiziskās kultūras veidus vai arī smagus dārza darbus. Neviens par savu raksturīgāko brīvā laika aktivitāti nenosauca smagus fiziskos treniņus vismaz vienu reizi nedēļā. Savukārt 29% respondentu minēja, ka nodarbojas ar vismaz pusstundu ilgiem fiziskiem vingrojumiem no vienas reizes nedēļā līdz katrai dienai.

Veselības dzīvesstils izpaužas kā konkrētai sociālai grupai raksturīgas utilitāras sociālās prakses, kuras atspoguļo tās pārstāvju individuālo, sociālo un ekonomisko identitāti. Turpmākajā izklāstā tiks aplūkota veselības dzīvesstilu statistiski nozīmīgās saistības (Sig. = 0,000) ar strukturāliem jeb dzīves kvalitāti ietekmējošiem faktoriem: personisko ienākumu līmeni, dzimumu, nodarbinātību, veselības stāvokli, vecumu, izglītību, dzīves vietu un dzīves kvalitātes pašnovērtējumu. Pirmais no šiem faktoriem ir personisko ienākumu līmenis (sk. 1. att.).

Dati apstiprināja, ka ir statistiski nozīmīga saistība starp ienākumiem un veselības dzīvesstilu. Summējot respondentu skaitu pēc ienākumiem robežās līdz Ls 300, ir redzams, ka Latvijas iedzīvotāji ar šādiem ienākumiem ir vairāk tendēti izvēlēties veselību saglabājošu dzīvesstilu (81%). Starp tiem, kas daļēji rūpējas par veselību, šādus ienākumus gūst 79%. No tiem, kuri izvēlas veselību veicinošu dzīvesstilu, indivīdi ar ienākumiem līdz Ls 300 veido 77%. Ievērojami mazāk cilvēku ar šādiem ienākumiem (62%) ir starp tiem, kuri nerūpējas par savu veselību. Vismazākais skaits (61%) šādi situētu cilvēku ir starp tiem, kas minimāli rūpējas par savu veselību.

Atšķirības parādās arī tad, ja veselības dzīvesstili tiek aplūkoti saistībā ar respondenta dzimumu (sk. 2. att.).

Lielākā daļa no tiem, kas nerūpējas par veselību vai arī dara to minimāli, ir vīrieši (85%), un tas ir likumsakarīgi, ņemot vērā kaitīgo paradumu izplatības rādītājus, kur viņi pārliecinoši dominē. Savukārt lielākā daļa veselību saglabājoša dzīvesstila pārstāvju ir sievietes (79%). Viņas veido vairākumu no tiem (61%), kas izvēlējušies vai nu veselību veicinošu dzīvesstilu, vai arī minimālas rūpes par veselību. Starp tiem, kas par veselību rūpējas daļēji, sieviešu ir mazliet vairāk – attiecīgi 52% un 48%.

1. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no ienākumiem.
Health lifestyles compared against income.

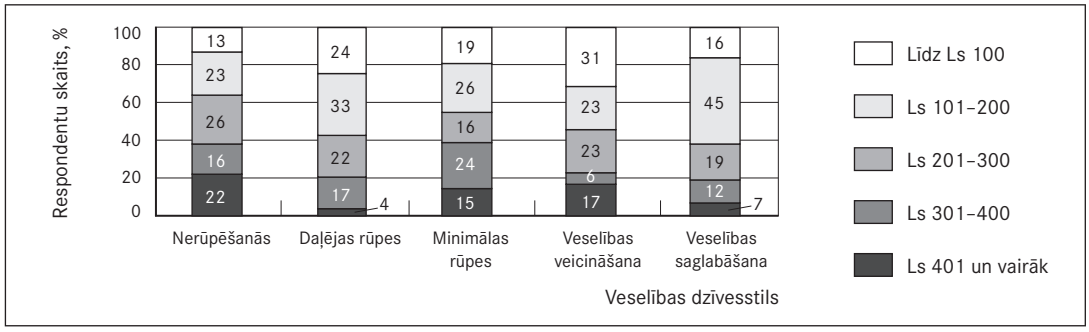

2. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no dzimuma.
Health lifestyles compared against gender.

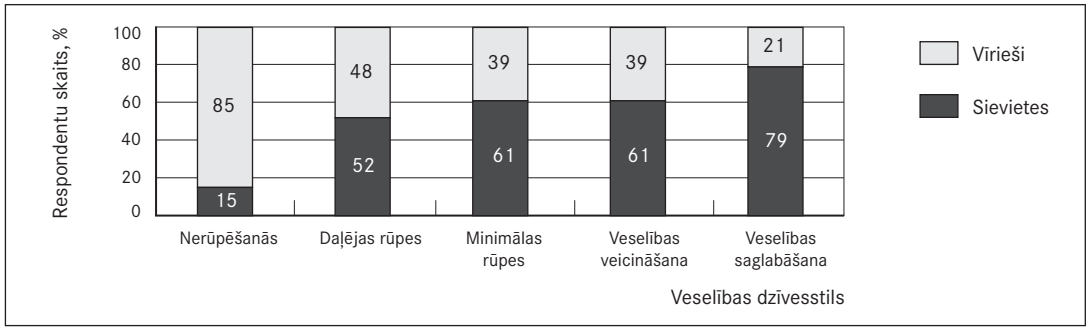

Salīdzinot veselības dzīvesstilu atkarībā no respondentu nodarbošanās, parādās tas, ka 82% no tiem, kas nerūpējas par savu veselību, strādā algotu darbu, 8% no šā dzīvesstila pārstāvjiem mācās skolā vai augstskolā, 8% nav nodarbināti, bet 2% ir pensionāri, darba nespējīgie vai invalīdi (sk. 3. att.).

Daļējas rūpes par veselību izrāda 69% strādājošo un 14% nenodarbināto, kā arī 7% skolēnu un studentu un 10% pensionāru, darba nespējīgo vai invalīdu. No tiem, kas rūpējas par veselību minimāli, strādājošie ir 69%, 18% ir studenti vai skolēni, 8% iztiek no valsts piešķirta pabalsta vai pensijas, bet 7% nav nodarbināti. Strādājošie veido tieši pusi (50%) no veselību veicinoša dzīvesstila piekritējiem, katrs trešais (30%) no viņiem mācās, 12% saņem pensiju vai valsts pabalstu, bet 7% nav nodarbināti. Starp veselību saglabājoša dzīvesstila pārstāvjiem visvairāk ir strādājošo (62%), kuriem seko vislielākā pensionāru, darba nespējīgo vai invalīdu proporcija (18%) – tas ir likumsakarīgi saistīts ar citiem šo grupu raksturojošiem parametriem (veselības stāvoklis, vecums utt.).

Ir statistiski nozīmīga saistība (Sig. = 0,000) starp veselības dzīvesstilu un veselības stāvokli (sk. 4. att.).

Dati parāda, ka 85% no tiem, kas nerūpējas par veselību, uzskata to par labu, ļoti labu vai lielisku, bet 14% par viduvēju. No tiem, kas par veselību rūpējas minimāli, laba, ļoti laba vai lieliska veselība ir 80%, viduvēja – 20%, bet slikta nav nevienam. Tas apstiprina tēzi par to, ka tad, ja veselības stāvoklis ir labs, tad tā tiek uztverta kā resurss, kuru iespējams tērēt citiem mērķiem un par to nav speciāli jārūpējas. Vienlaikus labs veselības stāvoklis var kalpot par stimulu veselību uzlabojoša dzīvesstila izvēlei – vairāk nekā divas trešdaļas (77%) cilvēku ar labu, ļoti labu vai lielisku veselību ir starp veselību veicinoša dzīvesstila piekritējiem. Ievērojami mazāk cilvēku ar labu veselību ir starp tiem, kuri par to rūpējas daļēji – 62%, bet vismazāk starp tiem, kuri praktizē veselību saglabājošo dzīvesstilu.

Statistiski nozīmīga (Sig. = 0,000) ir arī saistība starp veselības uzvedību un vecumu (sk. 5. att.).

Pieaugot respondentu vecumam, arvien mazāk izplatīts kļūst veselību veicinošs dzīvesstils – no 40% jaunākajā vecuma grupā tas samazinās līdz 13% vecākajā grupā. Vienlaikus arvien lielāku izplatību gūst uz veselības saglabāšanu orientēts dzīvesstils – 15–24 gadus veco grupā to praktizē 12%, bet 55–64 gadus veco grupā – jau 33%. Lielākā daļa no tiem, kas par veselību rūpējas minimāli un daļēji, ir vecumā līdz 44 gadiem – attiecīgi 66% un 65%. Savukārt visvairāk to, kas nerūpējas par veselību, ir starp 35–54 gadus veciem (50%) indivīdiem, taču, sasniedzot 55 gadu slieksni, šā dzīvesveida izplatība samazinās (10%). Šādi rezultāti atbilst priekšstatam par to, ka novecošana ir saistīta ar pakāpenisku veselības stāvokļa pasliktināšanos, kas savukārt liek indivīdiem, kuri iepriekš ir praktizējuši veselībai kaitīgu dzīvesstilu, pievērsties veselību saglabājošam dzīvesstilam.

3. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no nodarbošanās.
Health lifestyles compared against occupation.

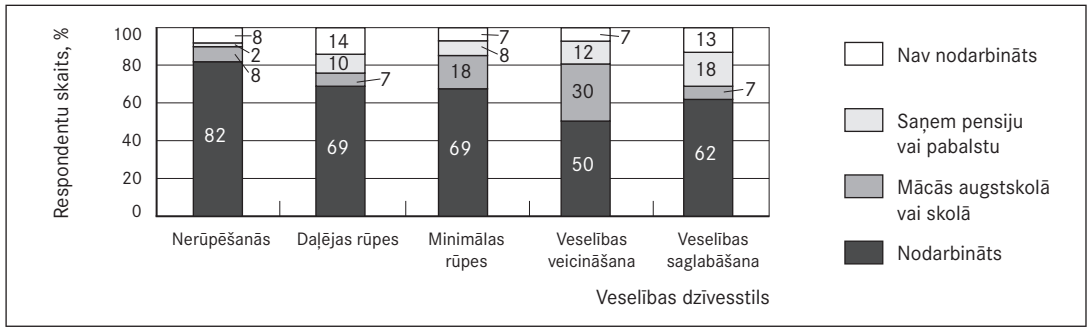

4. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no veselības pašnovērtējuma.
Health lifestyles compared against perceived health status.

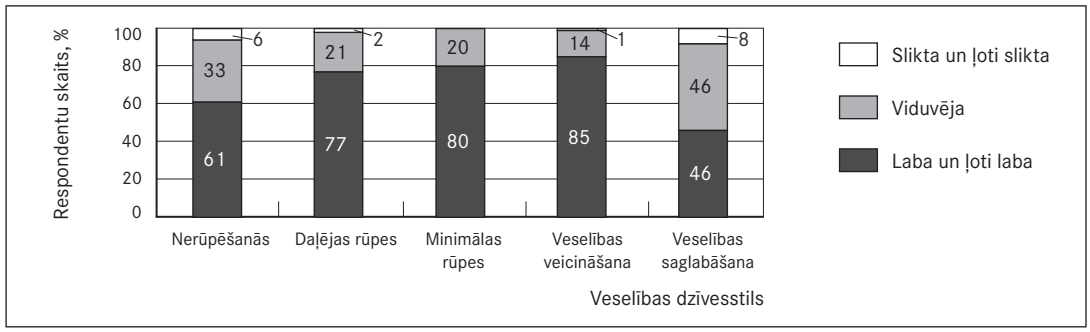

5. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no vecuma.
Health lifestyles compared against age.

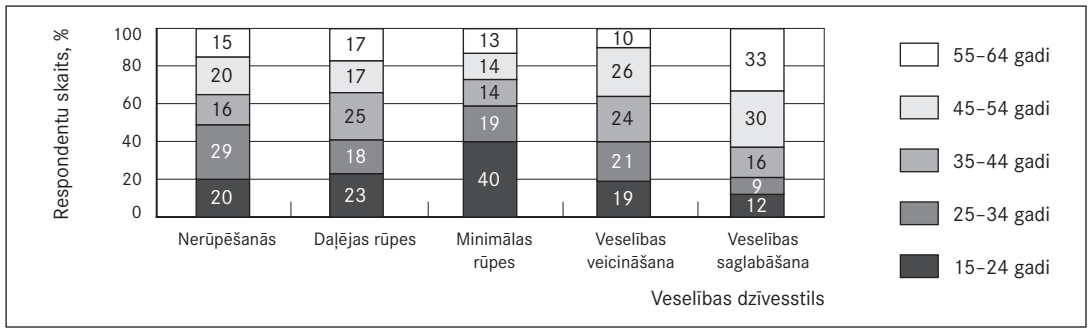

Tāpat ir saistība starp veselības dzīvesstiliem un aptaujāto izglītības līmeni (sk. 6. att.).

Starp tiem, kas nerūpējas par veselību, ir vismazākais īpatsvars indivīdu ar augstāko un nepabeigtu augstāko izglītību (8%) un vislielākais īpatsvars indivīdu ar vidējo un vidējo profesionālo izglītību (70%). Savukārt vislielākais īpatsvars indivīdu ar augstāko vai nepabeigtu augstāko izglītību ir starp tiem, kuri praktizē veselību veicinošu un veselību saglabājošu dzīvesstilu – attiecīgi 23% un 24%. Vismazākais vidējās izglītības (47%) un lielākais pamatizglītības ieguvēju īpatsvars (30%) ir starp tiem, kuri praktizē veselību veicinošu dzīvesveidu, ko var izskaidrot ar to, ka starp šī dzīvesstila pārstāvjiem ir visvairāk gados jaunu respondentu, kuri vēl ir augstākās izglītības iegūšanas procesā. Kopumā var teikt, ka dati apstiprina tēzi par to, ka indivīdiem ar augstāku izglītību ir tendence vairāk rūpēties par savu veselību.

6. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no izglītības.
Health lifestyles compared against education.

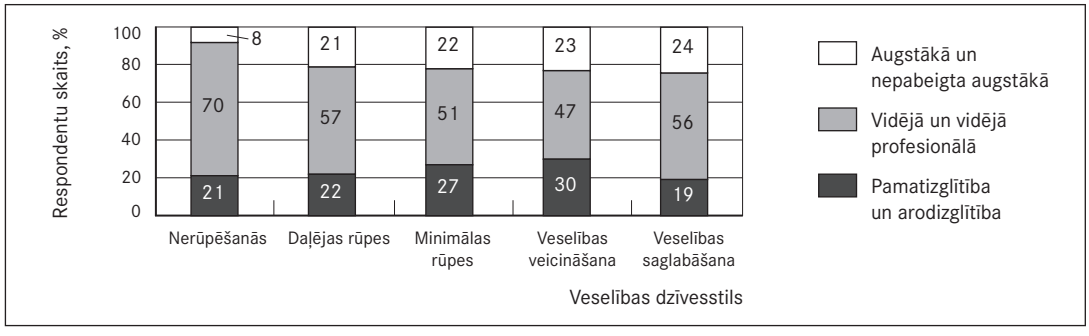

Veselības dzīvesstili ir saistīti arī ar respondentu dzīvesvietu (sk. 7. att.).

Vairāk nekā puse (56%) indivīdu, kas nerūpējas par savu veselību, dzīvo Rīgā un citās lielajās pilsētās. Arī no tiem, kas par savu veselību rūpējas minimāli, apmēram puse (49%) dzīvo Rīgā un citās pilsētās, bet otra puse – laukos un citās pilsētās. Vairāk par pusi no tiem, kas daļēji rūpējas par veselību (54%), dzīvo Rīgā un citās pilsētās. Divas trešdaļas no veselību veicinoša dzīvesstila piekritējiem (68%) dzīvo Rīgā un citās lielajās pilsētās, 14% dzīvo citās pilsētās, bet 18% – laukos. Savukārt 39% uz veselības saglabāšanu orientētā dzīvesstila pārstāvju dzīvo laukos, 31% – Rīgā un lielajās pilsētās, bet citās pilsētās – 30% respondentu.

Vēl viena nozīmīga saistība ir starp veselības dzīvesstiliem un dzīves kvalitātes pašnovērtējumu (sk. 8. att.).

Vismazāk (4%) neapmierināto ar savu dzīves kvalitāti ir starp tiem, kuri nerūpējas par savu veselību, bet visvairāk (15%) ir starp tiem, kuri praktizē uz veselības saglabāšanu orientētu dzīvesveidu. Visvairāk (77%) to, kuru dzīves kvalitāte ir laba un ļoti laba, ir starp veselību veicinoša dzīvesstila pārstāvjiem, bet vismazāk (45%) – starp tiem, kas cenšas veselību saglabāt.

Apkopojot piecu dzīvesstilu pārstāvju tipiskākās pazīmes, var teikt, ka no tiem, kas nerūpējas par veselību, lielākā daļa ir vīrieši vecuma grupā no 15 līdz 54 gadiem, kuri ir nodarbināti un ieguvuši vidējo izglītību. Viņiem ir laba veselība, viņi dzīvo Rīgā un citās pilsētās, un savu dzīves kvalitāti lielākā daļa vērtē kā labu un ļoti labu, taču vairāk nekā trešdaļa (37%) – kā viduvēju.

Daļējas rūpes par veselību ir gandrīz vienādā mērā raksturīgas abiem dzimumiem. Šā dzīvesstila pārstāvji lielākoties ir vecumā līdz 34 gadiem vai arī vecuma grupā no 45 līdz 54 gadiem. Vairums ir ieguvuši vidējo izglītību un strādā. Trešdaļai veselība ir viduvēja, bet divām trešdaļām – laba. Dzīvo vai nu laukos vai arī Rīgā un citās lielajās pilsētās un savu dzīves kvalitāti uzskata vai nu par labu un ļoti labu (63%), vai arī par viduvēju (28%).

7. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no dzīvesvietas.
Health lifestyles compared against place of rezidence.

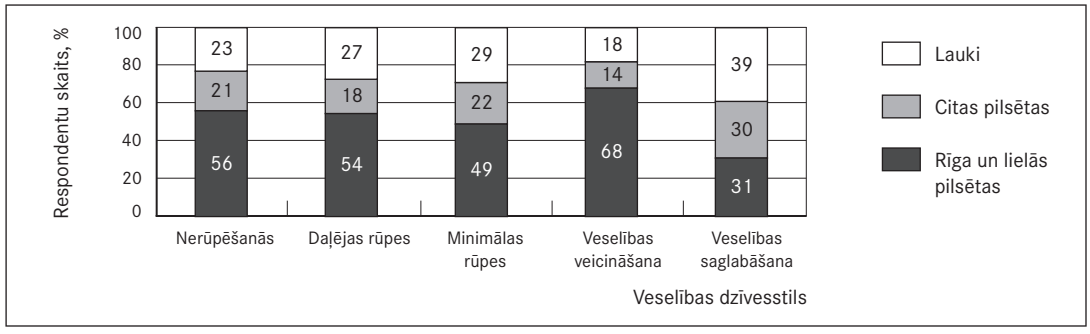

8. attēls. Veselības dzīvesstili atkarībā no dzīves kvalitātes pašnovērtējuma.
Health lifestyles compared against perceived quality of life.

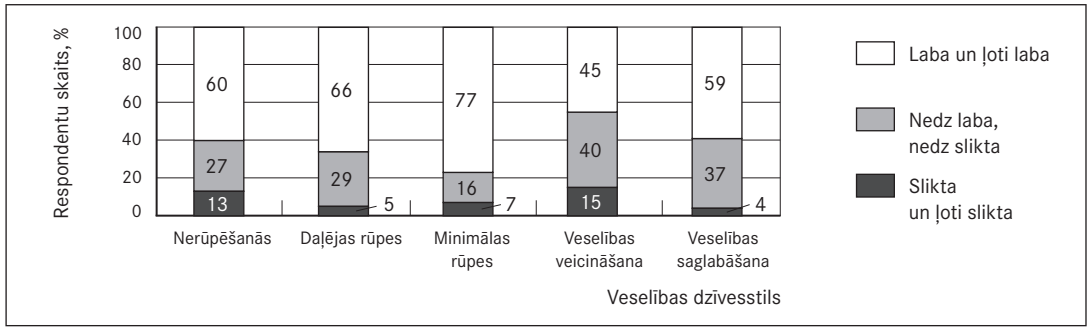

Minimālas rūpes par veselību ir nedaudz vairāk raksturīgas sievietēm (61%), nevis vīriešiem. Šā dzīvesstila pārstāvji lielākoties ir vecumā līdz 45 gadiem, pārsvarā strādā (69%) vai arī mācās, bet veselība viņiem pārsvarā ir laba un ļoti laba (80%). Viņi dzīvo vai nu lielajās pilsētās, vai laukos un dzīves kvalitāti novērtē vai nu kā labu un ļoti labu (66%), vai arī – nedz labu, nedz sliktu (29%).

Arī veselību veicinošs dzīvesstils ir vairāk raksturīgs sievietēm (61%) vecumā līdz 35 gadiem, kuras vai nu strādā (50%), vai mācās skolā vai augstskolā (30%), kurām ir ļoti laba veselība un kuras pārsvarā dzīvo Rīgā vai citās lielajās pilsētās un savu dzīves kvalitāti vērtē kā labu un ļoti labu (77%).

Veselību saglabājošu dzīvesstilu pārstāv sievietes (79%) vecumā pēc 45 gadiem, kuras vai nu strādā (62%), vai saņem pensiju, vecuma vai darba nespējas dēļ (18%), viņām lielākoties ir viduvējs (46 %) un slikts (8%) veselības stāvoklis. Starp šā dzīvesstila pārstāvjiem ir vislielākā proporcija cilvēku ar augstāko izglītību (24%), taču vairākumam (56%) ir vidējā izglītība. Nedaudz vairāk šī dzīvesstila pārstāvju dzīvo vai nu laukos (39%), vai arī Rīgā un citās lielajās pilsētās (31%). Savu dzīves kvalitāti aptuveni puse (45%) vērtē kā labu un ļoti labu, vairāk nekā trešdaļa (40%) – kā neitrālu, bet katrs sestais (15%) respondents – kā sliktu vai ļoti sliktu.

Secinājumi

Dzīves kvalitātes faktoru iespaids uz veselības uzvedību ir raksturojams kā savstarpēji ietekmējošs: no vienas puses, laba dzīves kvalitāte ir saistīta ar veselību veicinošu dzīvesstilu, no otras puses, tieši pateicoties augstu dzīves kvalitāti veidojošiem faktoriem, summāri vairāk nekā puse (62%) respondentu izvēlas vai nu nerūpēšanos, vai daļējas, vai arī minimālas rūpes par veselību. Ja veselības stāvoklis ir salīdzinoši sliktāks un atstāj būtisku negatīvu iespaidu uz dzīves kvalitātes pašnovērtējumu, tad indivīdi vairāk sliecas par labu veselību saglabājošam dzīvesstilam.

Veselības dzīvesstilu teorija nosaka, ka dzīvesstili nav homogēni, proti, viena un tā paša indivīda izvēlētie "veselības uzvedības veidi var atstāt gan pozitīvu, gan arī negatīvu iespaidu uz ķermeni un garu, taču, neskatoties uz atšķirīgo efektu, tie veido vienotu veselības prakšu modeli, proti, dzīvesstilu" [*Cockerham*, 1997, 124. lpp.]. Pētījuma dati apstiprina šo teorētisko pieņēmumu: starp pieciem nošķirtajiem Latvijas iedzīvotāju veselības dzīvesstiliem neviens nav tāds, kura pārstāvjiem nebūtu neviena kaitīgā ieraduma. Tā, piemēram, ikdienas smēķētāji ir atrodami visu dzīvesstilu pārstāvju vidū. No otras puses, neviens no dzīvesstiliem nav arī absolūti kaitīgs veselībai, jo katrā no tiem ietilpst arī veselības aprūpes darbības un veselību saglabājošas vai veicinošas darbības.

Apstiprinās arī veselības dzīvesstilu teorijas tēze par to, ka vēlīnās modernitātes sabiedrībā dzīvojoša indivīda veselības dzīvesstilu drīzāk nosaka nevis substantīvā racionalitāte, kuras ietvaros veselība izpaužas kā ideāls stāvoklis un mērķis pats par sevi, bet gan kā formālā racionalitāte – veselība funkcionē kā līdzeklis jeb resurss, ar kuru panākt augstāku dzīves kvalitāti (ilgāku mūžu, labāku ārējo izskatu un funkcionētspēju, vairāk fizisku baudu).

Health Lifestyles of Latvian Population – Individual Choice between Alternatives

Abstract

The article begins with the discussion of Max Weber's general ideas about lifestyle and continues with overview of more contemporary additions to the sociological understanding of lifestyle that can be found in Pierre Bourdieu's concept of habitus and Anthony Giddens's theory of duality of structure. Then the new concept of health related lifestyles developed by William Cockerham, Thomas Abel and their colleagues is examined. They expand the scope of health lifestyle to include both individual and structural factors of health behaviour, argue that what qualifies as health related behaviour can be drawn from perspectives of experts and lay people alike, and allow that individual health lifestyles can either result from individual's free decision based on health reasons, or can be habitual, that is – determined by social structure.

The article continues with the description and interpretation of the results of research entitled "Relationship between perceived quality of life and health behaviour of Latvian population", conducted in 2008. From the gathered data five types of health lifestyles were distinguished by applying the method of *K-mean* cluster analysis. These are: health promoting lifestyle, health maintaining lifestyle, and carefree (or rather harmful) lifestyle, as well as partial care for one's health and minimal care for health. None of the lifestyles can be characterized as ideally healthy or absolutely unhealthy; rather each of them consists of both kinds of health behaviours represented in various proportions.

The results of the survey indicate towards a statistically significant relationship between health lifestyles and such basic quality of life dimensions as income level, gender, occupation, perceived health status, age, education, place of residence and perceived quality of life. The general conclusion is that relationship between perceived quality of life and health lifestyles can be characterized as structural duality – quality of life is an outcome of health behaviour while at the same time it is the means of enabling certain health behaviour.

Literatūra

1. Abel T., Cockerham W. Lifestyle or Lebensführung? Critical remarks on the mistranslation of Weber's "Class, status, party" // The Sociological Quarterly, 1993; 34(3): 551–556.
2. Abel T. Measuring health lifestyles in a comparative analysis: Theoretical issues and empirical findings // Social Science and Medicine, 1991; 32(8): 899–908.

3. Abel T., Cockerham W. C., Niemann S. A critical approach to lifestyle and health // Researching Health Promotion / Ed. by Watson J., Platt S. – London: Routledge, 2000. – Pp. 54–78.
4. Burdjē P. Praktiskā jēga. – Rīga: Omnia Mea, 2004.
5. Cockerham W. C. Medical sociology and sociological theory // The Blackwell Companion to Medical Sociology / Ed. by Cockerham W. C. – Oxford: Blackwell Publishers, 2001a. – Pp. 3–22.
6. Cockerham W. C. The sick role // Medical Sociology / Ed. by Cockerham W. C. – 8th ed. – Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall, 2001b. – Pp. 156–178.
7. Cockerham W. C., Abel T., Lüeschen G. Max Weber, formal rationality and health lifestyles // The Sociological Quarterly, 1993; 34(3): 413–425.
8. Cockerham W. C., Rütten A., Abel T. Conceptualizing contemporary health lifestyles: Moving beyond Weber // The Sociological Quarterly, 1997; 38(2): 321–342.
9. Giddens A. Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – Pp. 81–82.
10. Gidenss A. Sabiedrības veidošanās. – Rīga: AGB, 1999.
11. Koroļeva I., Mieriņa I., Goldmanis M., Trapencieris M. Atkarību izraisošo vielu lietošanas izplatība iedzīvotāju vidū: pētījuma rezultāti. – Rīga: Sociloģisko pētījumu institūts, 2008. – 8.–9. lpp.
12. Vēbers M. Reliģijas socioloģija. – Rīga: FSI, 2004.
13. Weber M. Economy and society. – 2 vols. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. 932.

Latvijas iedzīvotāju medikamentu lietošanas paradumi saaukstēšanās slimību gadījumos

Ieva Salmane-Kuļikovska [1], *Signe Dobelniece* [2], *Ritma Rungule* [2]

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
[1] *Doktorantūras nodaļa*
[2] *Socioloģijas un psiholoģijas katedra*

Kopsavilkums

Pētījums tika veikts, lai noskaidrotu, kādas ir galvenās medikamentu lietošanas problēmas Latvijā saaukstēšanās slimību gadījumos, kur iedzīvotāji gūst informāciju par medikamentiem, kas paredzēti, lai atvieglotu slimības simptomus, kā arī pieejamās informācijas par medikamentiem, kas lietojami saaukstēšanās slimību gadījumos, vērtējumu. Pētījums tika veikts rudens-ziemas mēnešos kā kvantitatīva aptauja, izmantojot iedzīvotāju ģenerālkopai atbilstošu izlasi.

Pētījuma rezultāti liecina, ka Latvijas iedzīvotāji saaukstēšanās slimību gadījumos medikamentus lieto apdomīgi un plaši izmanto dažādas alternatīvas metodes (tautas medicīnas līdzekļus u. c.). Galvenās ar medikamentu lietošanu saistītās problēmas ir vairāku medikamentu grupu vienlaicīga lietošana (polifarmācija), deguna asinsvadus sašaurinošu medikamentu un antibiotiku lietošana bērnu slimību gadījumos, kā arī izpratnes trūkums par atsevišķiem ar medikamentu lietošanu saistītiem aspektiem (medikamentu savstarpējā savienojamība, kontrindikācijas, blakusparādības).

Latvijas iedzīvotāji ar medikamentiem, kas paredzēti lietošanai saaukstēšanās slimību gadījumos, saistītu informāciju gūst, konsultējoties ar veselības aprūpes nozares pārstāvjiem, farmaceitiem, rakstveida informāciju par medikamentiem, plašsaziņas līdzekļiem, gan arī ar cilvēkiem bez medicīniskas izglītības – radiem, draugiem un paziņām. Vērtējot par medikamentiem pieejamo informāciju, tikai mazāk nekā piektā daļa iedzīvotāju uzskata, ka Latvijā ir pieejama nekomerciāla un neatkarīga informācija par medikamentiem, kas paredzēti lietošanai saaukstēšanās slimību gadījumos. Sabiedrībā aizvien pieaug pašārstēšanās tendences, iedzīvotāji kļūst informētāki, apzinās savas tiesības, kā arī vēlas vairāk piedalīties savas veselības aprūpē, tādēļ pieejamās informācijas kvalitātes loma kļūst aizvien nozīmīgāka. Farmaceitu un medicīnas māsu aktīvāka iesaistīšana iedzīvotāju konsultēšanā par medikamentiem, pacientu organizāciju lomas stiprināšana ar pacientu informēšanu un izglītošanu saistītos jautājumos, kā arī medikamentu lietotājiem paredzēta neatkarīgas (nekomerciālas) informācijas avota par medikamentiem nodrošināšana dotu iespēju uzlabot situāciju medikamentu lietošanas jomā Latvijā.

Atslēgvārdi: vīrusi, saaukstēšanās, medikamenti, informācija.

Ievads

Medikamentu racionāla (saprātīga) lietošana ir pēdējos gados plaši apspriesta tēma gan veselības aprūpes sistēmā, gan plašsaziņas līdzekļos, un tā ir viena no veselības aprūpes politikas prioritātēm [*World Health Organization*, 2008]. Medikamentu racionālas lietošanas jēdzienu Pasaules Veselības organizācija (PVO) definē kā "pacientam piemērotus medikamenti, atbilstošās devās, pareizā laikā, par iespējami zemāko cenu (..)" [*World Health Organization*, 2002].

Neracionāla medikamentu lietošana var radīt nopietnas sekas gan cilvēku veselībai, gan veselības aprūpes sistēmai kopumā, izraisot:

- nevēlamas medikamentu blakusparādības;
- rezistenci pret noteiktiem medikamentiem vai medikamentu grupām;
- sabiedrības veselības stāvokļa pasliktināšanos;
- uzticības mazināšanos veselības aprūpes sistēmai;
- nelietderīgi iztērētus resursus [*World Health Organization*, 2001].

Saaukstēšanās slimības tiek uzskatītas par vieglām pašlimitējošām slimībām, kas skar augšējos un dažkārt apakšējos elpošanas ceļus. Ja nepievienojas komplikācijas, slimības ilgums ir, sākot no dažām dienām, līdz divām nedēļām, un tad slimība pāriet pati no sevis [*Heikkinen*, *Järvinen*, 2003, 54. lpp.]. Saaukstēšanās slimības izraisa daudzi dažādu tipu vīrusi, tādēļ nav medikamentu, kas ārstētu šīs slimības. Aptiekās pieejami simtiem dažādu veidu slimības simptomus atvieglojošu bezrecepšu medikamentu (deguna tūsku mazinoši līdzekļi, klepus refleksu nomācoši līdzekļi, atkrēpotāji u. c.), kas bieži tiek izmantoti saaukstēšanās slimību gadījumos [*Heikkinen*, *Järvinen*, 2003, 55. lpp.].

Arī gripu, tāpat kā saaukstēšanās slimības, izraisa vīrusi, un slimības simptomi nereti ir līdzīgi [*Kleiboeker*, 2009], tomēr, atšķirībā no vienkāršas saaukstēšanās slimības, gripa tiek uzskatīta par atsevišķu, no saaukstēšanās slimības atšķirīgu slimību [*Heikkinen and Järvinen*, 2003, 52. lpp.] ar smagākiem simptomiem, un tās gadījumā iespējamas nopietnākas baktēriju izraisītas komplikācijas [*Meadows*, 2001, 14. lpp.]. Saslimušie (pieaugušie), vērojot slimības simptomus, bieži spēj noteikt, vai tā ir vienkārša saaukstēšanās, vai tomēr runa ir par nopietnāku slimību. Grūtāk tas izdarāms bērnu, sevišķi zīdaiņu gadījumos, kuri paši nespēj simptomus aprakstīt [*Heikkinen and Järvinen*, 2003, 54.–55. lpp.]. Slimības simptomu atvieglojošas metodes gripas un saaukstēšanās slimību gadījumos ir līdzīgas, bet gripas gadījumos papildus tiek ieteikti specifiski pretvīrusu preparāti [*Moyad and Robinson*, 2008]. Antibiotiku lietošana, ja nav pievienojušās baktēriju izraisītas komplikācijas, nav racionāla terapija ne gripas, ne saaukstēšanās slimību gadījumos [*American Family Physician*, 2006].

Pētījuma objekts ir saaukstēšanās slimības, un tas tika norādīts, uzdodot jautājumus respondentiem. Tomēr ir virkne priekšstatu, t. sk. aplamu, attiecībā uz saaukstēšanās slimības izraisītāju, un ne visi apzinās, ka gandrīz visas saaukstēšanās slimības ir vīrusu izraisītas [*Braun*, *et al.*, 2000, 153. lpp.], nevis, piemēram, iegūtas ķermeņa temperatūras pazemināšanās rezultātā aukstā laikā, tādēļ, lai precīzāk aprakstītu slimības simptomus, veidojot respondentu izlasi, respondentiem uzdotā filtra jautājuma formulējums bija "Vai pēdējo triju mēnešu laikā Jūs esat izjutuši saaukstēšanās, vīrusam vai gripai līdzīgus simptomus (piemēram, iekaisušu kaklu, aizliktu degunu, klepu, drudzi, locītavu sāpes u. c.), pat ja gājāt uz darbu, mācību iestādi u. c.?".

Saaukstēšanās slimību gadījumos bieži notiek pašārstēšanās – medikamentu lietošana bez veselības aprūpes speciālista uzraudzības [*Wazaify*, *et al.*, 2005, 170. lpp.; *Hughes*, *McElnay and Fleming*, 2001; *World Self-Medication Industry*, 2010], izmantojot galvenokārt bezrecepšu medikamentus. Pašārstēšanās ir daļa no plašāka jēdziena "pašaprūpe" – "indivīdu, ģimeņu un sabiedrības rīcība, kas vērsta uz izvairīšanos no saslimšanas, veselības uzturēšanu un ārstēšanos slimību gadījumos bez speciālista ar medicīnisko izglītību uzraudzības" [*World Health Organization*, 2009]. Pašārstēšanās tendence pasaulē pieaug [*Bradley and Blenkinsopp*, 1996], un tas jāņem vērā, veidojot veselības aprūpes politiku un racionālas medikamentu lietošanas programmas.

Rīgas Stradiņa universitātē 1999.–2003. gadā tika veikts pētījums par bezrecepšu medikamentiem, lai izpētītu un analizētu ar pašārstēšanos un farmaceitisko aprūpi saistītas problēmas. Pētījumā kā viena no bezrecepšu medikamentu grupām tika iekļauti arī medikamenti pret saaukstēšanos, kuru tirgus daļa kopējā bezrecepšu medikamentu piedāvājumā 1999.–2000. gadā bija 26%. Viens no pētījuma secinājumiem ir, ka "Latvijas iedzīvotāju zināšanas par zālēm ir atšķirīgas dažādiem indivīdiem, un to līmenis negarantē drošu, efektīvu, patstāvīgu un nekaitīgu pašārstēšanos" [Ozoliņa, 2006, 27. lpp.].

Latvijā līdz šim nav veikti pētījumi par medikamentu lietošanas paradumiem saaukstēšanās slimību gadījumos, kuros tiktu analizēts, kur tiek gūta informācija par medikamentiem, dažādu medikamentu grupu lietošanas paradumi, kā arī iedzīvotāju vērtējums par pieejamās informācijas kvalitāti.

Tā kā saaukstēšanās slimības ir izplatīta parādība rudens, ziemas un pavasara mēnešos, pētījums tika veikts oktobra-decembra mēnešos. Pētījumā tika iekļauti dažādi jautājumi par ārstniecības līdzekļu grupām, kas var tikt izmantotas simptomu atvieglošanai saaukstēšanās slimību gadījumos – gan medikamenti, gan arī alternatīvie ārstniecības līdzekļi – tautas medicīna (mājas līdzekļi, piemēram, silts piens ar medu, ķiploki, ārstniecības augu tējas un uzlējumi, inhalācijas, kāju sildīšana u. c.), homeopātiski preparāti, fitoterapija (augu valsts izcelsmes preparāti). Lai apzinātu visas ārstēšanas metodes, ko iedzīvotāji izmanto saaukstēšanās slimību gadījumos, kā arī ar to saistītās problēmas, pētījumā tika iekļautas arī divas recepšu medikamentu grupas – antibiotikas un pretvīrusu līdzekļi.

Darba mērķis

Noskaidrot iespējamās problēmas medikamentu lietošanas un par medikamentiem pieejamās informācijas saaukstēšanās slimību gadījumos Latvijā.

Metodes

Pētījums tika veikts 2009. gada decembrī kvantitatīvas aptaujas veidā. Mērķa grupa – Latvijas iedzīvotāji vecumā no 18 līdz 74 gadiem, kuri pēdējo triju mēnešu laikā ir slimojuši ar saaukstēšanās slimībām.

Izlases apjoms – ģenerālajam kopumam n = 1 700 460 Latvijas iedzīvotāji vecumā no 18 līdz 74 gadiem[1] atbilstoša reprezentatīva izlase n = 1700, no kuras tika iegūta 851 intervija ar mērķa grupai atbilstošiem respondentiem – tie, kuri pēdējo triju mēnešu laikā bija slimojuši ar saaukstēšanās slimībām, kā arī papildus 330 respondenti, kuru bērni pēdējo triju mēnešu laikā bija slimojuši ar saaukstēšanās slimībām.

Statistiskā robežkļūda +/– 2,38% ar 95% varbūtības līmeni. Datu vākšanu un apkopošanu veica SIA "TNS Latvija". Aptaujas veids – kombinētā aptauja. Lai dati atbilstu ģenerālkopai, 1480 pabeigtu CAWI (*Computer Assisted Web Interviews*) interviju ar Latvijas iedzīvotājiem vecumā no 18 līdz 74 gadiem iegūšanai tika izmantotas 4746 e-pasta adreses no specializētas, iepriekš izveidotas e-pastu kontaktu datu bāzes. Ņemot vērā, ka gados vecāki cilvēki mazāk izmanto internetu, datu reprezentativitātes paaugstināšanai papildus ar CATI (*Computer Assisted Telephone Interviews*) metodi tika veiktas 220 intervijas ar respondentiem vecumā no 55 līdz 74 gadiem. Lai atlasītu atbilstošo mērķa grupu – tos iedzīvotājus, kuri pēdējo triju mēnešu laikā bija slimojuši ar saaukstēšanās slimībām, respondentiem tika uzdots filtra jautājums "Vai pēdējo triju mēnešu laikā Jūs esat izjutuši saaukstēšanās, vīrusam vai gripai līdzīgus simptomus (piemēram, iekaisušu kaklu, aizliktu degunu, klepu, drudzi), pat ja gājāt uz darbu, mācību iestādi u. c.?" CAWI un CATI aptaujas veidus bija iespējams kombinēt, jo gan anketā, gan intervijā tika iekļauti vienādi jēdzienu paskaidrojumi, kā arī netika iekļauti vizuāli uzskates līdzekļi. Pētījums, kurā tika salīdzinātas CAWI un CATI metodes, kā arī analizēta šo metožu kombinācijas iespēja, dod iespēju secināt, ka datu validitāte abu metožu izmantošanas rezultātā iegūtiem datiem ir līdzvērtīga [*Scherpenzeel*, 2008].

Aptaujas pamatbloki bija šādi (sk. 1. pielikumu) – jautājumu bloks visiem respondentiem (vecums, dzimums, izglītība, cilvēku skaits ģimenē, dzīves vieta, ienākumi, informācijas par medikamentiem saaukstēšanās slimību ārstēšanai gūšanas avoti un to kvalitāte, n = 1700), jautājumi par pēdējo slimošanas reizi (simptomi, konsultāciju avoti, ārstēšanas veidi, ārstēšanas informācijas ievērošana, ārstēšanas izdevumi, n = 851), jautājumu bloks par bērniem, kuri pēdējo triju mēnešu laikā bija izjutuši saaukstēšanās, vīrusu vai gripai līdzīgus simptomus (piemēram, iekaisušu kaklu, aizliktu degunu, klepu, drudzi, n = 330).

Izmantotās datu analīzes metodes – aprakstošā statistikā analīze, neparametriskie statistiskā nozīmīguma testi (Hī kvadrāta tests, Spīrmena, Fišera testi, loģistiskās regresijas analīze).

[1] Centrālās statistikas pārvaldes dati, 2008. gada 1. janvāris.

Rezultāti

No iegūtās reprezentatīvās izlases (n = 1700) 50,1% respondentu (n = 851) pēdējo triju mēnešu laikā bija slimojuši ar saaukstēšanās slimībām. Slimības simptomus izjutušo respondentu sadalījums pēc dzimuma, tautības un izglītības līmeņa atspoguļots 1. tabulā.

1. tabula. Respondentu raksturojums (n = 851).
Sample characteristics (n = 851).

Dzimums, n (%)	Tautība, n (%)	Izglītības līmenis, n (%)
Vīrieši – 373 (43,8)	Latvieši – 549 (64,5)	Augstākā – 397 (46,7)
	Krievi – 233 (27,4)	Vidējā – 400 (47,0)
Sievietes – 478 (56,2)	Cita tautība – 69 (8,1)	Pamatizglītība – 54 (6,3)

Izplatītākie saaukstēšanās simptomi, ko saistībā ar pēdējo saslimšanas reizi minēja respondenti, bija iesnas, šķaudīšana un aizlikts deguns. Šos simptomus pēdējā saslimšanas reizē izjuta 65,1% slimojušo pieaugušo (n = 851) respondentu un 64,2% slimojušo bērnu (n = 330). Pieaugušie kā izplatītus simptomus minēja arī sliktu pašsajūtu (43,1%), klepu (40,9%) un kakla sāpes (37,7%). Bērnu slimības biežāk raksturoja paaugstināta temperatūra (61,2%) un klepus (60,3%).

Respondentu atbildes liecina, ka pēdējās slimības sakarā izplatītākais informācijas gūšanas avots pieaugušajiem bija radi, draugi, paziņas – 45,2% gadījumu. Gadījumos, kad slimības simptomus izjuta bērns, bērna aprūpētāji ar ārstu konsultējās ievērojami biežāk (71,8%), sk. 1. att. Konsultējoties par bērnu slimības simptomiem, respondenti visbiežāk bija vērsušies pie ģimenes ārsta (71,8%), 52,7% respondentu bija lasījuši medikamentu aprakstus. Atšķirībā no pieaugušo slimības gadījumiem, bērnu saaukstēšanās sakarā vecāki retāk konsultējas ar radiem, draugiem un paziņām – šis konsultāciju avots ieņem tikai ceturto vietu (36,1%). Tas liecina, ka bērnu slimības gadījumos simptomi tiek uztverti nopietnāk un vecāki biežāk vaicā padomu mediķiem. Salīdzinot ar pieaugušajiem, bērnu slimību gadījumos respondenti procentuāli biežāk bija konsultējušies arī ar medicīnas māsu (18,2%).

1. attēls. Konsultāciju avoti pēdējā saaukstēšanās reizē (pieaugušie – n = 851, bērni – n = 330).
Information sources during the previous common cold episode (adults n = 851, children n = 330).

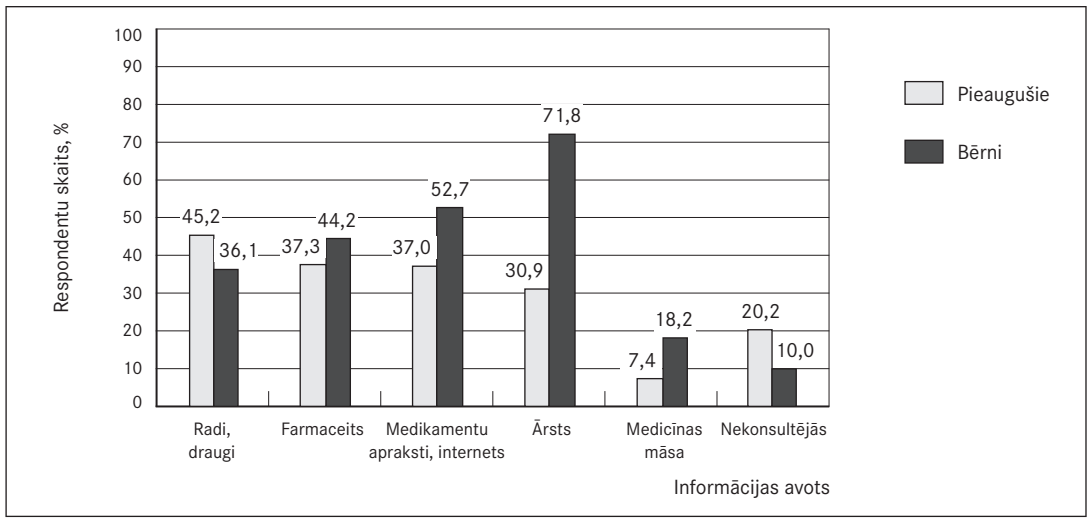

Analizējot saaukstēšanās simptomu novēršanas metodes, redzams, ka nav izteiktu atšķirību pieaugušo un bērnu starpā. Visizplatītākā metode gan pieaugušo, gan bērnu saaukstēšanās simptomu novēršanai bija tautas medicīnas līdzekļu lietošana – pieaugušajiem – 66,9%, bērniem – 63,9%. Visbiežāk

lietotā medikamentu grupa gan pieaugušajiem (44,4%), gan bērniem (55,8%) bija medikamenti pret drudzi un sāpēm (sk. 2. att.).

Analizējot medikamentu nelietošanas iemeslus saaukstēšanās slimību gadījumos, kā galvenie iemesli pieaugušajiem tika minēti "palika labāk tāpat" un "uzskatu, ka saaukstēšanās gadījumos medikamenti nav jālieto" – 39,0%, savukārt bērnu gadījumos – "uzskatu, ka saaukstēšanās gadījumos medikamenti nav jālieto" – 42,9% un "ārsts ieteica nelietot medikamentus" un "iespējamo blakusparādību (blakņu) dēļ" – 22,9% (sk. 3. att.).

2. attēls. Ārstēšanās metodes pēdējā saaukstēšanās reizē (pieaugušie – n = 851, bērni – n = 330).
Methods of intervention during the previous common cold episode (adults n = 851, children n = 330).

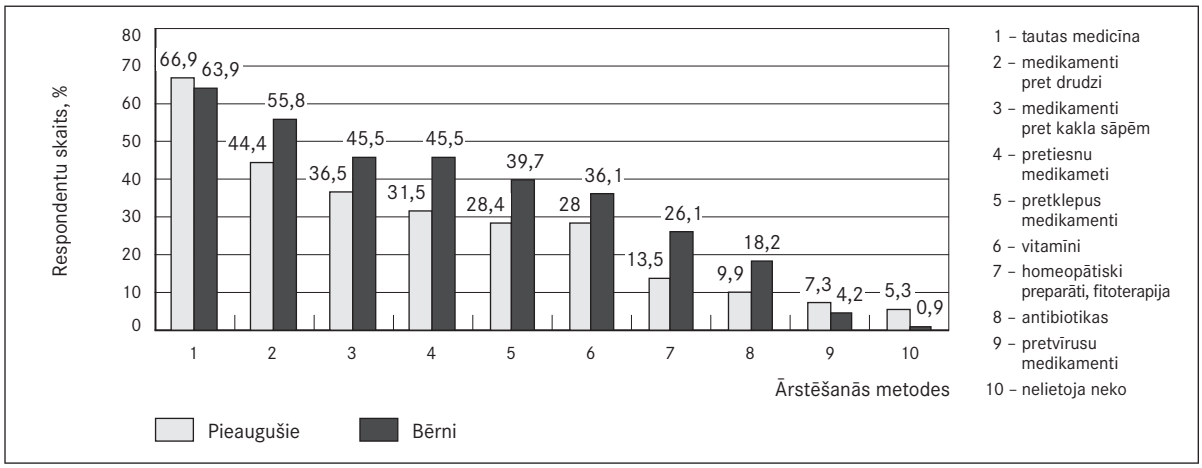

3. attēls. Medikamentu nelietošanas iemesli (pieaugušie – n = 248, bērni – n = 46).
Reasons for not using medicines (adults n = 248, children n = 46).

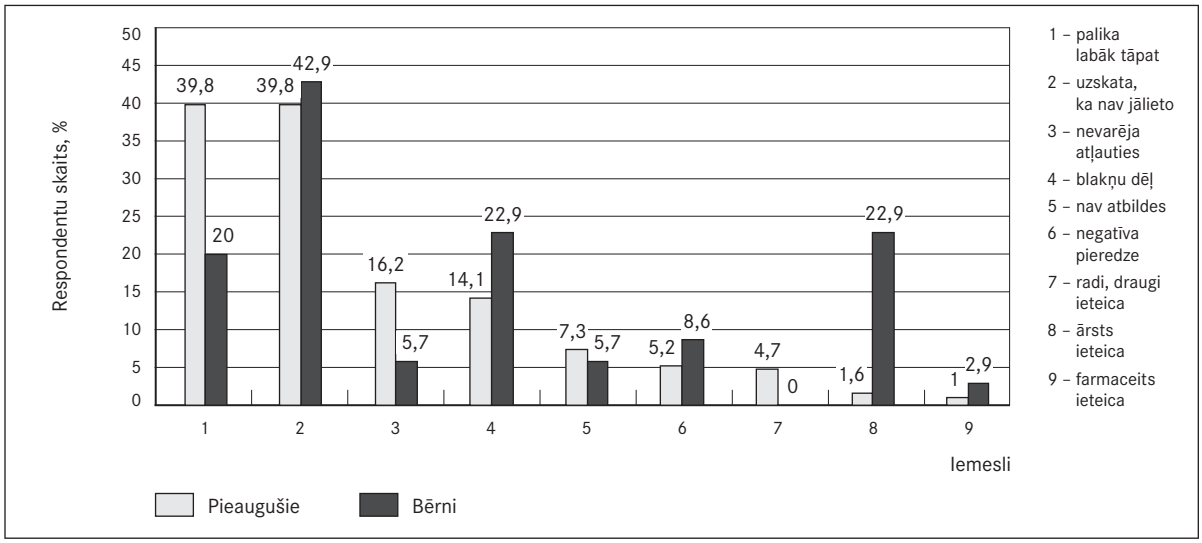

Vairāk nekā ceturtā daļa (28,5%) pieaugušo, kuri bija lietojuši medikamentus (n = 660), kā arī 43,7% bērnu, kuru ārstēšanai lietoti medikamenti (n = 295), pēdējā saslimšanas reizē bija lietojuši trīs un vairāk dažādas medikamentu grupas (turklāt ir iespēja, ka respondents noteiktās grupas ietvaros lietojis vairāk nekā tikai vienu medikamentu) (sk. 4. att.).

Aplūkojot atsevišķi pirmsskolas bērnu vecuma grupu līdz 6 gadu vecumam (n = 144), medikamentus lietoja 93,1% gadījumos (n = 134), no kuriem savukārt 52,2% gadījumu tika lietoti medikamenti, kas atvieglo iesnu simptomus. Gandrīz ceturtajā daļā gadījumu (24,6%) respondenti šī vecuma bērniem saaukstēšanās simptomu novēršanai bija lietojuši antibiotikas (sk. 5. att.).

Analizējot informācijas ievērošanu par medikamentu lietošanu, redzams, ka, ārstējot bērnus, vairāk uzmanības tika pievērsts medikamentu devu ievērošanai – devas bērniem ievēroja 89,8% respondentu, pieaugušajiem – 61,8% gadījumu (sk. 6. att.).

Kopumā respondenti uzskata, ka, lietojot medikamentus saaukstēšanās simptomu atvieglošanai, informācija par medikamentu devām, lietošanas biežumu, ilgumu, savienojamību, blakusparādībām un kontrindikācijām pārsvarā tika ievērota, tomēr veiktās analīzes rezultātā redzams, ka ir problēmas atsevišķos ar medikamentu lietošanas informācijas ievērošanu saistītos aspektos. Piemēram, atbildot uz jautājumu par medikamentu savstarpējās savienojamības ievērošanu, samērā liela respondentu daļa sniedza atbildi "grūti pateikt" – 15,4% pieaugušo un 10,5% bērnu (sk. 7. att.).

4. attēls. Vienlaikus lietotu medikamentu grupu skaits pēdējā saaukstēšanās reizē (pieaugušie – n = 660, bērni – n = 295).

Number of groups of medicines used simultaneously during the previous common cold episode (adults n = 660, children n = 295).

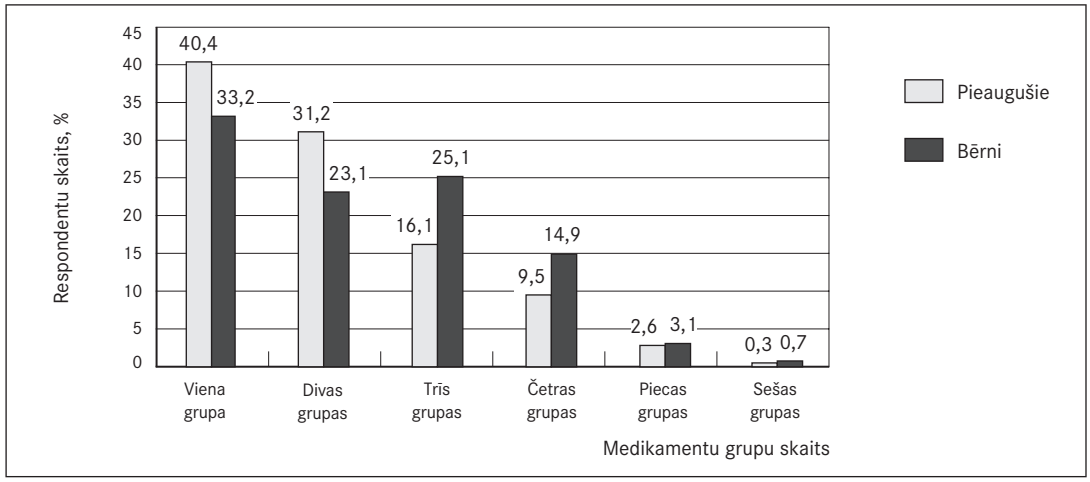

5. attēls. Medikamenti bērniem līdz 6 gadu vecumam pēdējā saaukstēšanās reizē (n = 134).

Medicines used by children (age 0–6) during the previous common cold episode (n = 134).

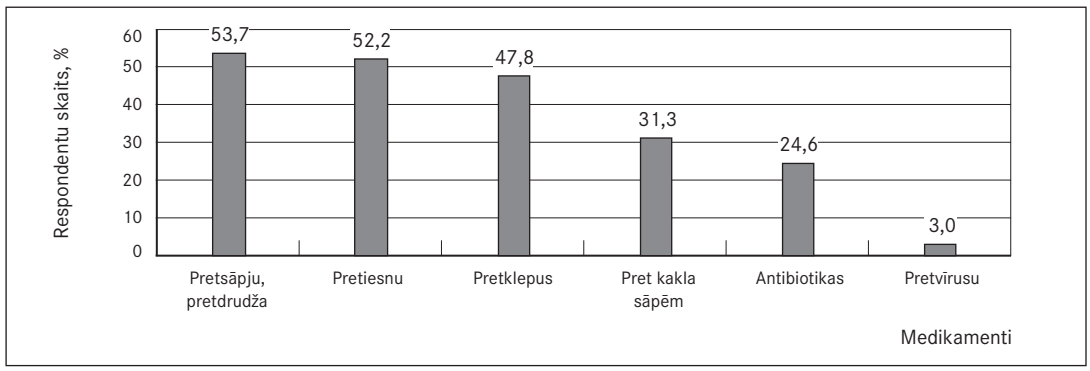

6. attēls. Medikamentu devu ievērošana (pieaugušie – n = 660, bērni – n = 295).
Compliance with information regarding dosage of medicines (adults n = 660, children n = 295).

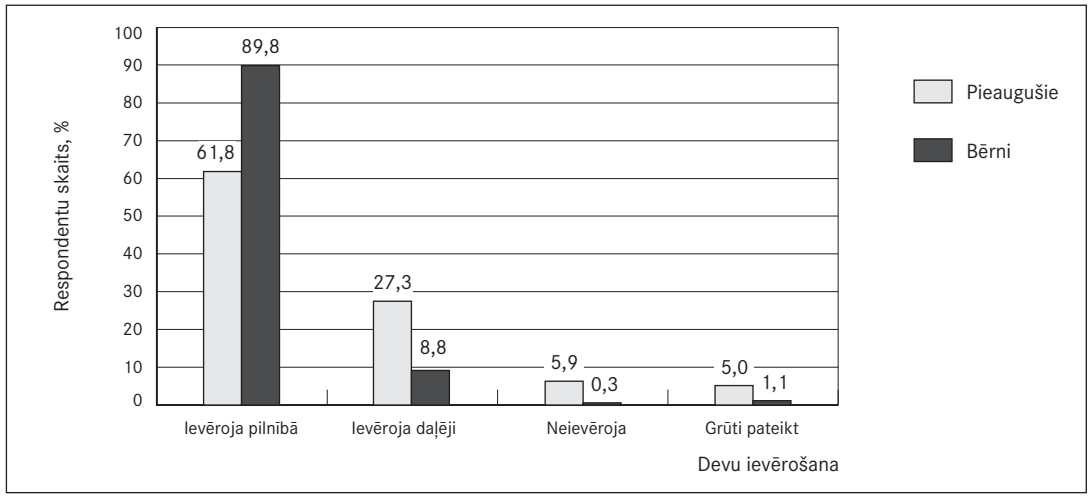

7. attēls. Medikamentu savstarpējās savienojamības ievērošana (pieaugušie – n = 660, bērni – n = 295).
Compliance with information regarding compatibility of different medicines (adults n = 660, children n = 295).

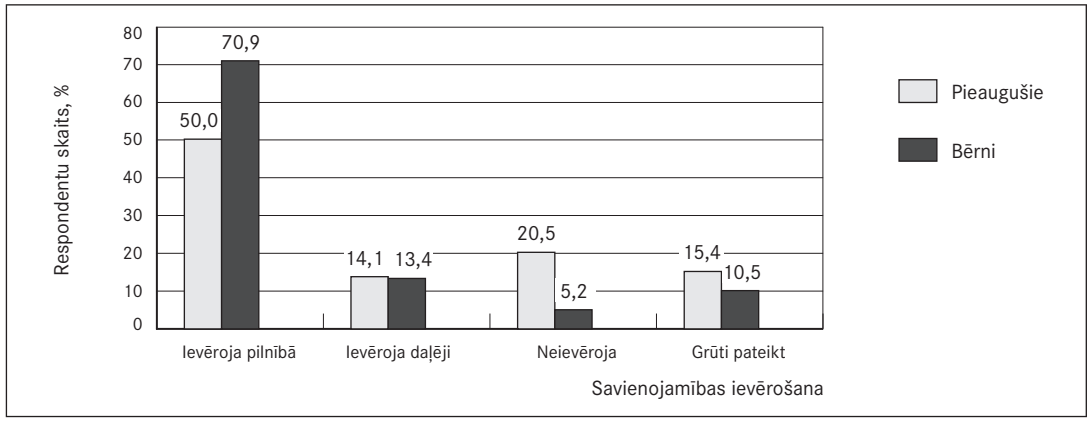

Analizējot respondentu viedokli par neatkarīgas un nekomerciālas informācijas pieejamību par medikamentiem, kas paredzēti lietošanai saaukstēšanās slimību gadījumos, redzams, ka tikai 19,7% respondentu uzskata, ka Latvijā pilnībā ir pieejama neatkarīga (nekomerciāla) informācija par medikamentiem, kas domāti saaukstēšanās slimību ārstēšanai, savukārt 59,9% uzskata, ka neatkarīga informācija pieejama daļēji vai nav pieejama nemaz (sk. 8. att.).

Lielākā daļa respondentu uzskata, ka informāciju par medikamentiem, kas domāti saaukstēšanās slimību ārstēšanai, parasti gūst no medicīnas darbinieka (61,4%) vai farmaceita (55,6%) (sk. 9. att.).

Atbildes liecina, ka liela nozīme informācijas iegūšanā ir plašsaziņas līdzekļiem (TV, radio, presei, internetam), lai gan katra šī informācijas avota īpatsvars nav salīdzinoši liels, tomēr respondentu atzīmētās atbildes liecina, ka, kopumā ņemot, plašsaziņas līdzekļiem ir ievērojama loma iedzīvotāju informēšanā par medikamentiem.

8. attēls. Neatkarīgas informācijas par medikamentiem, kas lietojami saaukstēšanās slimību gadījumos, pieejamības vērtējums Latvijā (n = 1700).

Assessment of the availability of independent information about common cold medicines in Latvia (n = 1700).

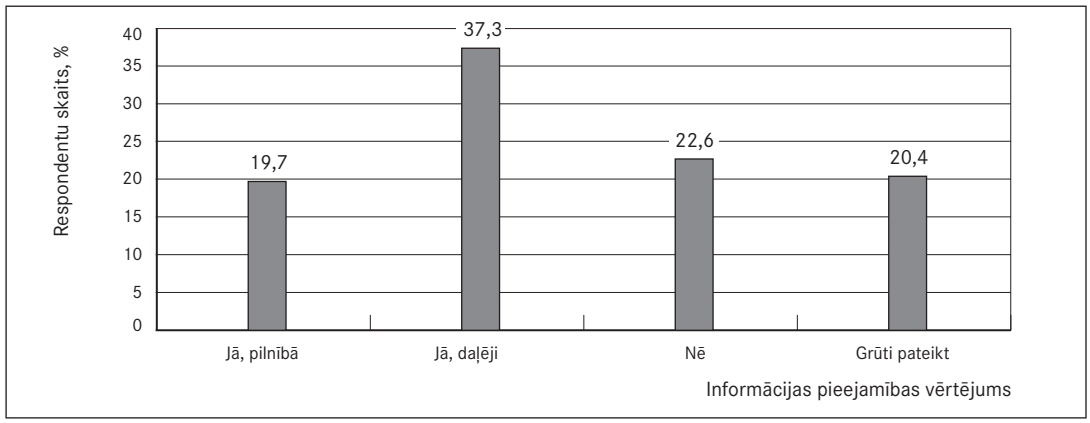

9. attēls. Informācijas par medikamentiem, kas paredzēti saaukstēšanās slimību ārstēšanai, iegūšanas avoti (n = 1700).

Information sources about common cold medicines (n = 1700).

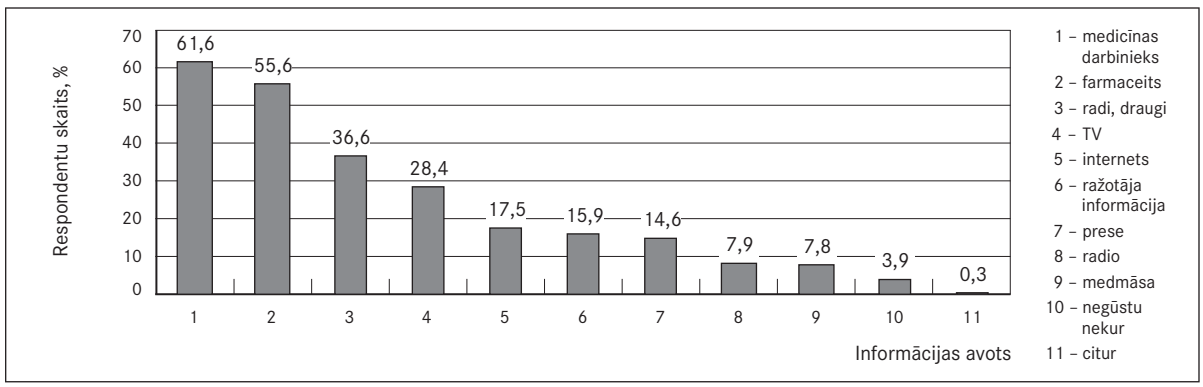

Diskusija

Lai gan kā galvenos avotus, ar kuriem parasti notiek konsultēšanās par medikamentiem saaukstēšanās slimību gadījumos, respondenti min ārstu un farmaceitu (sk. 9. att.), dati par pēdējo saaukstēšanās slimību liecina, ka nozīmīgāki informācijas avoti pieaugušajiem ir radi, draugi un paziņas – 45,2% atbilžu (sk. 1. att.). Tas var liecināt arī par zināmu atbilžu neobjektivitāti, uzdodot vēlamo atbildi par esošo (*response bias*), kas bieži raksturīgs, atbildot uz vispārīgas dabas jautājumu [*Mazor*, *et al.*, 2002].

To, ka, ārstējot saaukstēšanās slimības, radiem, draugiem, paziņām, ģimenei, kolēģiem u. c. neformālas informācijas avotiem ir svarīga loma, apliecina arī citi pētnieki [*Blenkinsopp and Bradley*, 1996]. Teorija par indivīdu uzvedību slimības gadījumos (*illness behaviour*) norāda, ka, lai gan lēmums konsultēties ar ārstu atkarīgs no slimības veida un no personas individuāliem un sociāliem apstākļiem, pārsvarā indivīds konsultējas vismaz ar vienu neformālās informācijas avotu pirms došanās pie ārsta [*Gabe*, *Bury and Elston*, 2004, 67. lpp.].

Sabiedrībā pieaug pašārstēšanās loma, kā arī iezīmējās tendence pārejai no primārās veselības aprūpes uz "pašaprūpi", tādēļ pacientu zināšanām un gatavībai iesaistīties savas veselības aprūpē ir svarīga loma. Tas, cik sekmīgi šī pāreja notiek, atkarīgs arī no veselības aprūpes profesionāļu (ārstu, medicīnas māsu, farmaceitu) vēlmes un gatavības iesaistīties konstruktīvā dialogā vienam ar otru, kā arī iesaistīt šajā sadarbībā pacientu [*Bradley and Blenkinsopp*, 1996, 837. lpp.].

Pētījumi par informācijas līmeni attiecībā uz medikamentu blakusparādībām u. c. aspektiem liecina, ka respondenti lielākoties maz apzinās riskus, kas saistīti ar bezrecepšu medikamentu lietošanu saaukstēšanās slimību gadījumos, un infomētības pakāpe ir visai atšķirīga. Izplatīts ir viedoklis, ka bezrecepšu medikamentiem ir vājāka iedarbība, salīdzinot ar recepšu medikamentiem un līdz ar to mazāk iespējamas blakusparādības [*Hughes*, *Whittlesea and Luscombe*, 2002; *Birchley and Conroy*, 2002; *Bissell*, *Ward and Noyce*, 2001]. Piemēram, ASV 1997. gadā veiktais pētījums [*Costello*, *Wong and Nunn*, 2004], kura laikā tika aptaujāti 100 vecāki un bērnu aprūpētāji, atklāja, ka tikai 30% respondentu varēja precīzi norādīt, kāda paracetamola deva tika lietota, ārstējot bērnu, bet tikai 28% respondentu sniegtās atbildes liecināja, ka respondenti apzinās, ka arī bezrecepšu medikamentu lietošanai ir iespējamas blakusparādības.

Arī pētījumā par medikamentu lietošanu saaukstēšanās slimību gadījumos Latvijā parādījās atsevišķi problemātiski aspekti saistībā ar informācijas par medikamentu lietošanu ievērošanu – daļa respondentu nespēja atbildēt, vai tika ievērota informācija par medikamentu savstarpējo savienojamību un kontrindikācijām. Tas liecina, ka, iespējams, šie jēdzieni nav medikamentu lietotājiem labi izprotami. Tomēr bērnu slimību gadījumos informācijai par medikamentu lietošanu (blakusparādībām, kontrindikācijām u. c.) tiek pievērsta lielāka uzmanība. Slimību gadījumos, kad bērniem medikamenti netika doti, iemesls "iespējamo medikamentu blakusparādību dēļ" bija otrais izplatītākais atbilžu variants.

Pētījumā iegūtie dati liecina arī par atsevišķu medikamentu grupu (piemēram, deguna tūsku mazinošu medikamentu) lietošanas tiešu saistību ar farmaceita konsultāciju. Tā kā pašārstēšanās gadījumos, t. sk., ārstējot saaukstēšanās slimības, pārsvarā tiek izmantoti bezrecepšu medikamenti [*Wazaify*, *et al.*, 2005, 170. lpp.; *Hughes*, *McElnay and Fleming*, 2001; *World Self-Medication Industry*, 2010], farmaceitam kā konsultāciju avotam saaukstēšanās slimību gadījumos ir svarīga loma [*Birchley and Conroy*, 2002], tādēļ sarunā ar medikamentu pircēju būtu vēlama farmaceita proaktīvāka rīcība, precizējot dažādus ar medikamentu blakusparādībām u. c. aspektiem saistītus jautājumus. "Atbilstoša un atbildīga pašārstēšanās kopā ar farmaceitisko aprūpi sekmē efektīvāku veselības aprūpes sabiedrisko līdzekļu izlietošanu" [Ozoliņa, 2006, 28. lpp.].

Pētījuma dati liecina, ka medicīnas māsas kā konsultāciju avota loma Latvijā ir salīdzinoši neliela. Kā atzīst Latvijas Republikas Veselības ministrija [Veselības ministrija, 2010], ģimenes ārstu skaits Latvijā ir nepietiekams, tādēļ medicīnas māsas iesaistīšana konsultāciju sniegšanā, sevišķi Latvijas lauku rajonos, būtu nozīmīgs atbalsts ģimenes ārstiem.

Ārstējot saaukstēšanās slimības bērniem līdz 6 gadu vecumam, 52,2% medikamentu lietošanas gadījumos tika lietoti medikamenti, kas sašaurina deguna asinsvadus, atvieglojot slimības simptomus iesnu gadījumā, bet, lietojot ilgāk par nedēļu, var izraisīt nevēlamas blakusparādības. Dažādi pētījumi apstiprina, ka nav pietiekamu datu par saaukstēšanās simtomus atvieglojošu medikamentu efektivitāti un drošumu, tādēļ to lietošanas piemērotība bērniem tiek apšaubīta [*Shefrin and Goldman*, 2009; *Ryan*, *Brewer and Small*, 2008]. Bērni ar saaukstēšanās slimībām slimo bieži – vidēji sešas līdz astoņas reizes gadā [*Heikkinen and Järvinen*, 2003, 52. lpp.], un, lietojot medikamentus katrā slimības gadījumā, bērni tiek vairāk pakļauti medikamentu nevēlamu blakusparādību riskam.

Pētījumā kā iespējamās saaukstēšanās slimību ārstēšanas metodes tika iekļautas arī divas recepšu medikamentu grupas – pretvīrusu līdzekļi un antibiotikas. Pretvīrusu līdzekļi (specifiskie pretgripas preparāti) saaukstēšanās slimību gadījumos tiek izmantoti maz. Antibiotiku lietošana ir vairāk izplatīta, ārstējot saaukstēšanās slimības bērniem. Gandrīz ceturtā daļa (24,6%) respondentu bērnu saaukstēšanās simptomu novēršanai bija izmantojuši antibiotikas. To varētu skaidrot ar to, ka jaunāka vecuma bērni nespēj precīzi aprakstīt slimības simptomus, un tas padara diagnosticēšanas iespēju sarežģītāku [*Heikkinen and Järvinen*, 2003, 54.–55. lpp.].

Medicīnas literatūrā regulāri tiek uzsvērta antibiotiku lietošanas neracionalitāte, ārstējot saaukstēšanās slimības, ko izraisījuši vīrusi. Antibiotikas jālieto tikai nepieciešamības gadījumā – ārstējot bakteriālu iekaisumu, ko var diagnosticēt pieredzējis ārsts, tomēr ir pierādīts, ka bērnu slimības lielākoties izraisa vīrusi un daudz retāk – baktērijas [Dumpis, 2008]. Pētījumā, kas tika veikts 2006. gadā Austrālijā, mērķis bija izpētīt sabiedrības uzskatu un antibiotiku lietošanas paradumu maiņu pēc plašas sabiedrības un medicīnas profesionāļu informēšanas kampaņas par antibiotiku lietošanas nelietderīgumu, ārstējot saaukstēšanās slimības. Pētījuma rezultāti liecināja, ka šādas informatīvas kampaņas efektivitāte ir augsta un tā pozitīvi ietekmē antibiotiku lietošanas paradumus [*Wutzke, et al.*, 2007].

Gandrīz trešā daļa (28,5%) medikamentus lietojušo pieaugušo, kā arī 43,7% bērnu pēdējās slimības laikā bija lietojuši trīs un vairāk medikamentu grupas. Par racionālu medikamentozu terapiju var runāt, ja, ārstējot vienas slimības simptomus, izmanto vienu vai divus medikamentus [*Grand, Hogerzeil and Haaijer-Ruskamp*, 1999, 90. lpp.]. Lai risinātu šo un citas problēmas, kas saistītas ar situāciju medikamentu lietošanas jomā, ir izstrādāti dažādi ieteikumi, piemēram:

1) procedūras medikamentu lietošanas vadlīniju izstrādāšanai, uzlabošanai un papildināšanai;
2) procedūras medikamentu saraksta papildināšanai un mainīšanai;
3) racionālas medikamentu lietošanas uzraudzība ar farmaceitisko un terapeitisko komiteju palīdzību slimnīcās;
4) medicīnas darbinieku pēcdiploma izglītības programmu kvalitātes uzlabošana;
5) veselības ministrijas un citu atbildīgo veselības aprūpes vadības institūciju iniciētas diskusijas un izglītības programmas veselības aprūpes profesionāļiem;
6) regulāra informācijas apmaiņa veselības aprūpes darbinieku un sabiedrības starpā;
7) farmaceitu aktīva iesaistīšana pacientu informēšanā par medikamentiem;
8) pacientu organizāciju iesaistīšana sabiedrības izglītošanas procesā, piešķirot tām nepieciešamos resursus;
9) atbilstošas likumdošanas aktu izstrāde un regulāra uzlabošana;
10) efektīva rezultātu monitoringa sistēma [*Laing, Hogerzeil and Ross-Degnan*, 2001].

Liela daļa respondentu uzskata, ka Latvijā trūkst neatkarīgas (nekomerciālas) informācijas par medikamentiem, kas domāti lietošanai saaukstēšanās slimību gadījumos. Tikai 19,7% respondentu uzskata, ka šāda informācija ir pieejama. Informācijas pieejamība ir viens no svarīgākajiem medikamentu lietošanas paradumus ietekmējošiem faktoriem, un ieteikumi ģimenes ārstu un pacientu sadarbības uzlabošanai uzsver ne tikai vispārējas neatkarīgas informācijas nepieciešamību, bet arī uz pacientu vērstas (*patient- centred*) izglītošanas, balstoties uz pacienta rīcībā esošo informācijas un zināšanu apjomu, lomu [*Weel-Baumgarten*, 2008].

Lai uzlabotu iedzīvotājiem pieejamās informācijas kvalitāti, PVO uzsver nevalstisko un pacientu organizāciju lomu iedzīvotāju izglītošanā [*World Health Organization*, 2001, 55.–56. lpp.]. Saskaņā ar "*European Observatory*" pētījumu, Latvijā ir vairākas pacientu organizācijas (piemēram, NVO "Pacientu ombuds", NVO "Veselības projekti Latvijai", NVO "Latvijas Sarkanais Krusts" u. c.), kuru darbības mērķi ir pacientu interešu aizstāvība, atbalsts un izglītošana veselības aprūpes jautājumos, kā arī speciālās pacientu organizācijas (piemēram, organizāciju apvienība SUSTENTO, NVO Latvijas Diabēta federācija u. c.). Tomēr Latvijā šīm organizācijām joprojām ir ierobežotas iespējas ietekmēt veselības politikas veidošanu, t. sk. ierobežotā pieejamā finansējuma dēļ [*Tragakes, et al.*, 2008, 46.–49. lpp.].

Secinājumi un ieteikumi

Pētījuma dati liecina, ka Latvijas iedzīvotāji saaukstēšanās slimību gadījumos bieži izmanto alternatīvus ārstēšanas līdzekļus (tautas medicīnu u. c.). Kā raksturīgākās problēmas medikamentu lietošanas jomā saaukstēšanās slimību gadījumos var minēt vairāku medikamentu vienlaicīgu lietošanu (polifarmāciju), antibiotiku un deguna asinsvadus sašaurinošu medikamentu lietošanu bērniem, jēdzienu "medikamentu savstarpējā savienojamība", "medikamentu blakusparādības" un "medikamentu kontrindikācijas" nepietiekamu izpratni, kā arī neatkarīgas (nekomerciālas) informācijas trūkumu.

Kvalitatīvā metodoloģijā balstīts pētījums varētu dot detalizētāku pārskatu par to, vai, lietojot medikamentus saaukstēšanās slimību gadījumos, Latvijas iedzīvotāji pietiekami izprot un ievēro jēdzienus "medikamentu blakusparādības", "kontrindikācijas", "savstarpējā savienojamība", kā arī šo jēdzienu neievērošanas iemeslus. Šāds pētījums dotu iespēju apzināt problemātiskos aspektus šajā jomā, kā arī veikt nepieciešamās rakstveida informācijas izmaiņas un uzlabojumus par medikamentiem avotos.

Padziļināti jāveic bērnu medikamentu lietošanas paradumu izpēte saaukstēšanās slimību gadījumos, sīkāk analizējot noteiktu medikamentu lietošanas ilgumu, devas utt. Šāds pētījums kalpotu kā pamats esošo vadlīniju uzlabošanai, kā arī sabiedrību izglītojošiem informatīviem pasākumiem.

Medicīnas māsu lielāka iesaistīšana un farmaceitu aktīvāka rīcība, skaidrojot ar medikamentiem (t. sk. saaukstēšanās slimību gadījumos lietotajiem) saistītus jautājumus, piemēram, lietošanas nepieciešamību, savstarpējo savienojamību, kontrindikāciju un blakusparādību ievērošanu u. c., atvieglotu ģimenes ārstu darbu un paaugstinātu medikamentu lietotāju vispārējo infomētības līmeni.

Jāturpina iedzīvotāju izglītošana antibiotiku lietošanas jautājumos, norādot uz antibiotiku lietošanas neracionalitāti vīrusu izraisītu slimību gadījumos, kā arī skaidrojot antibiotiku lietošanas nozīmi gadījumos, kad sadarbībā ar ārstu nolemts par nepieciešamību tās lietot.

Lai atbalstītu visā pasaulē pieaugošās pašaprūpes un pašārstēšanās tendences, medikamentu lietotājiem jānodrošina neatkarīgas (nekomerciālas) un medikamentu lietotājiem saprotamas informācijas avoti par medikamentiem.

Use of Medicines in Cases of Common Cold in Latvia

Abstract

The purpose of this study was to identify problems related to the use of common cold-relief medicines, to determine the most important information sources about medicines, and to assess the public opinion concerning the availability of independent (non-commercial) information regarding common cold relief-medicines in Latvia. The research was conducted during the autumn and winter months, when the common cold is most prevalent. A quantitative survey was utilized for data collection, and the sample was a representation of the general set of population in Latvia. The results of the survey show that Latvians use common cold-relief medicines cautiously, and there is a tendency to use alternative means of treatment, such as folk medicine ("health practices arising from superstition, cultural traditions, or empirical use of native remedies, especially food substances"[2] (herbal teas, infusions, foot-heating, warm milk with honey, garlic, etc.)). In the area of medicines, the main problems identified were: ingestion of different groups of medicines simultaneously (polypharmacy), use of nasal decongestants and antibiotics for relieving common cold symptoms in children, and confusion about the concepts, such as "compatibility of medicines", "contraindications", and "adverse-effects". The most important sources of information about medicines were found to be lay people (friends and relatives), healthcare professionals, pharmaceutical specialists, written information about particular medicines (leaflets, internet), and mass media. The study concluded that only 19.7% of the population considers that independent information about common cold medicines is available in Latvia. The overall tendency of self-medication, people's knowledge, self-awareness and willingness to take more active part in health care processes increases, and thus the need of qualitative and independent (non-commercial) information for consumers is evident. Therefore, to improve the situation regarding medicine use in Latvia, pharmacists and nurses should be more actively involved in counselling patients about common cold medicines, patient organizations must be empowered to endorse increased patient education, and source of independent information for consumers about medicines and other health care-related issues needs to be established.

[2] http://dictionary.reference.com/browse/folk+medicine.

1. pielikums. Medikamentu lietošanas paradumu saaukstēšanās slimību gadījumos izpētes anketas jautājumi.

1. Sociāldemogrāfiskais un sociālekonomiskais bloks – vecums, dzimums, tautība, iegūtā izglītība, dzīves vieta, pagājušā mēneša ģimenes ienākumi pēc nodokļu atvilkšanas uz vienu cilvēku, cilvēku skaits ģimenē (saimniecībā), bērnu skaits vecumā līdz 18 gadiem, kuri dzīvo kopā ar respondentu.

2. Filtra jautājums par respondentu un respondenta aprūpē esošu bērnu vecumā līdz 18 gadiem: Vai pēdējo triju mēnešu laikā jūs (jūsu bērns) esat izjutuši (ir izjutis) saaukstēšanās, vīrusam vai gripai līdzīgus simptomus (piemēram, iekaisušu kaklu, aizliktu degunu, klepu, drudzi, pat ja gājāt (gāja) uz darbu, mācību iestādi u. c.)?

3. Jautājumi par pēdējo saslimšanas reizi:
   1) kādus saaukstēšanās simptomus izjuta pēdējā saslimšanas reizē? (iespējamas vairākas atbildes):
      a) klepus,
      b) iesnas / šķaudīšana / aizlikts deguns,
      c) paaugstināta ķermeņa temperatūra / drudzis,
      d) kakla sāpes vai aizsmakums,
      e) galvassāpes,
      f) slikta pašsajūta / vispārējs nespēks vai nogurums,
      g) locītavu un muskuļu sāpes,
      h) cits.
   2) vai šīs pēdējās slimības sakarā, saistībā ar slimības simptomiem, jūs (iespējamas vairākas atbildes):
      a) konsultējāties ar ģimenes ārstu / ārstu / ārsta palīgu,
      b) medicīnas māsu,
      c) farmaceitu,
      d) radiem / draugiem / paziņām (cilvēkiem bez medicīniskās izglītības),
      e) lasījāt medikamentu aprakstus, instrukcijas (t. sk. medikamentu ražotāja interneta mājas lapas),
      f) ne ar vienu nekonsultējos.
   3) kādus ārstēšanās veidus jūs izmantojāt, lai novērstu šos saaukstēšanās simptomus? (iespējami vairāki varianti):
      a) medikamentus, kas novērš kakla sāpes un aizsmakumu (sūkājamās tabletes, pūšamos), piemēram, *Coldangin*, *Decatylen*, *Hexoraletten*, *Neo-angin*, *Septolete* u. c.,
      b) pretsāpju un pretdrudža līdzekļus, piemēram, *Aspirin*, *Coldrex*, *Fervex*, *Ibumetin*, *Irfen*, *Nurofen*, *Nimesil*, *Panadol* u. c.,
      c) pretiesnu, elpošanu atvieglojošus līdzekļus (aerosolu, ziedes un / vai pilienus), piemēram, *Nodryl*, *Olynth*, *Otrivin*, *Rinodekss*, *Vibrocil*, *Xymelin* u. c.,
      d) pretklepus un pretsaaukstēšanās līdzekļus, piemēram, *ACC*, *Bromhexin*, *Brontex*, *Dexofan*, *Fluditec*, *Rinodeks plus*, *Robitussin* u. c.,
      e) specifiskos pretvīrusu un pretgripas medikamentus, piemēram, remantadīnu, *Tamiflu*, *Relenza*,
      f) antibakteriālos līdzekļus (antibiotikas), piemēram, *Amoxicillin* (*Ospamax*, *Hiconcil*), *Ciprofloxacin* (*Ciprol*, *Bactiflox*), *Cefuroxime* (*Zinnat*), *Bactrim* (*Lidaprim*) u. c.,
      (piezīme: tika atsevišķi norādīts, ka kategorijās, kas minētas punktos a–f, netiek iekļauti homeopātiski preparāti, uztura bagātinātāji, vitamīni, kā arī tautas medicīnas līdzekļi)
      g) vitamīnus, uztura bagātinātājus, pastilas / dražejas,
      h) tautas medicīnu, mājas līdzekļus, piemēram, siltu pienu ar medu, tējas, ārstniecības augu tējas, uzlējumus, ķiplokus, inhalācijas, kāju sildīšanu u. c.,
      i) homeopātiskos (graudiņi, šķīdumi) vai augu valsts izcelsmes (fito) preparātus, piemēram, *Sinupret*,
      j) nelietoju neko.

4) (ja nelietojāt, tad) kādēļ nelietojāt medikamentus (punktos a–f minētos) šajā saslimšanas reizē?
   a) ģimenes ārsts, speciālists, ārsta palīgs ieteica nelietot medikamentus vai ieteica lietot alternatīvus līdzekļus simptomu novēršanai,
   b) medicīnas māsa ieteica nelietot medikamentus vai ieteica lietot alternatīvus līdzekļus simptomu novēršanai,
   c) farmaceits ieteica nelietot medikamentus vai ieteica lietot alternatīvus līdzekļus simptomu novēršanai,
   d) radi, draugi, paziņas (cilvēki bez medicīniskas izglītības) ieteica nelietot medikamentus vai ieteica lietot alternatīvus līdzekļus simptomu novēršanai,
   e) uzskatu, ka saaukstēšanās gadījumā medikamenti nav jālieto,
   f) nevarēju atļauties nopirkt medikamentus,
   g) kļuva labāk bez medikamentiem,
   h) medikamentu iespējamo kontrindikāciju / blakusparādību dēļ,
   i) iepriekšējās negatīvās medikamentu lietošanas pieredzes dēļ,
   j) grūti pateikt.
5) vai jūs precīzi ievērojāt pēdējā saslimšanas reizē medikamentu ražotāja / ārsta noteiktā (jā, pilnībā / jā, daļēji / nē / grūti pateikt):
   a) medikamenta devas,
   b) medikamenta lietošanas biežumu,
   c) medikamentu savienojamību (savstarpējo saderību, nepieciešamību / iespēju medikamentus lietot vienlaicīgi),
   d) informāciju par medikamentu blakusparādībām,
   e) informāciju par medikamentu kontrindikācijām (piemēram, nelietot grūtniecības laikā, dažādu hronisku slimību gadījumos u. c.).
6) cik daudz naudas jūs iztērējāt pēdējā saslimšanas reizē medikamentu iegādei?
7) vai jūsu ģimenei (jums) bija jāierobežo citi izdevumi, lai iegādātos šos medikamentus?

4. Kur jūs parasti gūstat informāciju par medikamentiem, kas domāti lietošanai saaukstēšanās slimību gadījumos (iespējami vairāki atbilžu varianti):
   a) no ģimenes ārsta, speciālista, ārsta palīga,
   b) no farmaceita,
   c) no medicīnas māsas,
   d) medikamentu ražotāju informatīvajos bukletos un medikamentu instrukcijās,
   e) TV,
   f) radio,
   g) presē (avīzēs, žurnālos),
   h) internetā,
   i) no radiem, draugiem, paziņām (cilvēkiem bez medicīniskas izglītības),
   j) citur,
   k) neesmu guvis informāciju.

5. Vai, jūsuprāt, Latvijā ir pietiekami daudz iespēju iegūt neatkarīgu (nekomerciālu) informāciju par medikamentiem, kas domāti lietošanai saaukstēšanās slimību gadījumos? (Jā, pilnībā / daļēji / nē / grūti pateikt.)

Literatūra

1. American Family Physician, AFP. Information from your family doctor. Colds and the flu: Tips for feeling better // American Family Physician, 2006; 74(7): 1179–1180.
2. Birchley N., Sharon C. Parental management of over-the-counter medicines // Paediatric Nursing, 2002; 14(9): 24.
3. Bissell P., Ward P. R., Noyce P. R. The dependent consumer: Reflections on accounts of the risks of non-prescription medicines // Health (London), 2001; 5: 5 (Sage Publications,2001; 5(1): 5–30).
4. Blenkinsopp A., Colin B. Patients, society, and the increase in self medication // BMJ, 1996; 312(9): 629–632.
5. Bradley C., Blenkinsopp A. The future for self medication // BMJ (Clinical Research Ed.), 1996; 312(7034): 835–837.
6. Braun B. L., Fowles J. B., Solberg L., et al. Patient beliefs about the characteristics, causes, and care of the common cold: an update // The Journal of Family Practice, 2000; 49(2): 153–156.
7. Costello I., Wong I. C. K., Nunn A. J. A literature review to identify interventions to improve the use of medicines in children // Child: Care, Health & Development, 2004; 30(6): 647–665.
8. Dumpis U. Plaušu karsonis atkal kļūs nāvējošs // Diena, novembris 2008.
9. Gabe J., Bury M., Elston M. A. Key concepts in medical sociology. – London: SAGE publications, 2004.
10. Grand A. le, Hogerzeil H. V., Haaijer-Ruskamp F. M. Intervention research in rational use of drugs: a review // Health Policy and Planning, 1999; 14(2): 89–102.
11. Heikkinen T., Järvinen A. The common cold // The Lancet, January 2003; 361(9351): 51–59.
12. Hughes C. M., McElnay J. C., Glenda F., Fleming G. F. Benefits and risks of self medication // Drug Safety, 2001; 24(14): 1027–1037.
13. Hughes L., Whittlesea C., Luscombe D. Patients' knowledge and perceptions of the side-effects of OTC medication // Journal of Clinical Pharmacy & Therapeutics, 2002; 27(4): 243–248.
14. Kleiboeker S. Cold and flu season is upon us // MLO: Medical Laboratory Observer, 2009; 41(9): 42.
15. Laing R., Hogerzeil H., Ross-Degnan D. Ten recommendations to improve use of medicines in developing countries // USA Health Policy and Planning, 2001; 16(1): 13–20.
16. Mazor K. M., Clauser B. E., Field T., et al. A demostration of the impact of response bias on the results of patient satisfaction surveys // Health Services Research, 2002; 375: 1403–1417.
17. Meadows M. Beat the winter bugs. How to hold your own against colds and flu // FDA Consumer, 2001; 35(6): 11–17.
18. Moyad M. A., Robinson L.E. Lessons learned from the 2007–2008 cold and flu season: what worked and what was worthless // Urologic Nursing, 2008; 2: 146.
19. Ozoliņa V. Pašārstēšanās un farmaceitiskās aprūpes pētījumi Latvijā: tendenču, ieguvumu un risku analīze. Promocijas darba kopsavilkums, Farmācija. – Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte, 2006.
20. Ryan T., Brewer M., Small L. Over-the-counter cough and cold medication use in young children // Pediatric Nursing, 2008; 34(2): 174.
21. Scherpenzeel A. Online interviews and data quality: a multitrait- multimethod study // MESS Workshop draft, 2008.
22. Shefrin A. E., Goldman R. D. Use of over-the-counter cough and cold medications in children // Canadian Family Physician, 2009; 55: 1081–1083.
23. Tragakes E., Brigis G., Karaskevica J., et al. Latvia: Health system review / Health systems in transition. – Vol. 10 (2). – Copenhagen: European Observatory on Health Systems and Policies, 2008.
24. Veselības Ministrija, LR. Aicina lauku ģimenes ārstu prakses darbā iesaistīt papildus medicīnas māsu. Preses informācija. Rīga: VM, 2010. gada 18. februāris // http://www.vm.gov.lv/id=122&sa=121&top=0&rel=2676.
25. Wazaify M., Shields E., Hughes C. M., McElnay J. C. Societal perspectives on over-the-counter (OTC) medicines // Family Practice, 2005; 22: 170–176.
26. Weel-Baumgarten, van, E. Patient–centred information and interventions: tools for lifestyle change? Consequences for medical education // Family Practice, 2008; 25: i67–i70.
27. World Health Organization, WHO. How to develop and implement a national drug policy – 2nd ed. Updates and replaces guidelines for developing national drug policies, 1988. – Geneva: WHO, 2001.
28. Medicines Strategy 2008–2013 / Draft. World Health Organization, WHO, 2008.
29. World Health Organization, WHO. Promoting rational use of medicines: core components. WHO Policy perspectives of medicines. – Geneva: WHO, 2002.
30. World Health Organization, WHO. Self-care in the context of primary health care. Report of the regional consultation. – Bangkok: World Health Organization, 2009.
31. About self-medication // World Self-Medication Industry, WSMI, 2010 // http://www.wsmi.org/aboutsm.htm (sk. 10.11.2010.).
32. Wutzke S. E., Artist M. A., Kehoe L. A., et al. Evaluation of a national programme to reduce inappropriate use of antibiotics for upper respiratory tract infections: effects on consumer awareness, beliefs, attitudes and behavior in Australia // Health Promotion International, 2007; 22(1): 53–62.

Materiālā labklājība kā ģimenes dzīves kvalitātes komponents: bērnu ar īpašām vajadzībām ģimeņu materiālās labklājības raksturojums

Jolanta Millere

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā ir aplūkotas teorētiskās atziņas, kas saistītas ar materiālo labklājību kā vienu no ģimenes dzīves kvalitāti veidojošajiem komponentiem, kā arī ar pilota pētījuma palīdzību ir atspoguļota ģimeņu, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, materiālā labklājība, to ietekmējošie faktori. Galvenās problēmas, ar kurām saskaras ģimenes materiālās labklājības jomā, saistītas ar finansiālo līdzekļu trūkumu, ko raksturo ierobežotas iespējas apmeklēt kultūras pasākumus, apmierināt bērna īpašās vajadzības, kā arī samaksāt par mājokli, veselības aprūpes pakalpojumiem. Pētījumā iegūtie dati liecina par to, ka valsts sociālā politika nav orientēta uz šo ģimeņu materiālās labklājības veicināšanu, ko pamato fakts, ka tikai desmit ģimenes no aptaujātajām simt četrām ģimenēm saņem pašvaldības sociālā dienesta sniegto materiālo atbalstu.

Atslēgvārdi: ģimenes dzīves kvalitāte, materiālā labklājība, ģimene.

Ievads

Materiālā labklājība ir viens no ģimenes dzīves kvalitātes komponentiem, kurš raksturo indivīdu, grupu iespējas apmierināt savas vajadzības. Savukārt ģimeņu vajadzību apmierināšanas iespējas lielā mērā ir atkarīgas no valsts, pašvaldību, nevalstisko organizāciju, kā arī visas sabiedrības atbalsta, tāpēc valstij, veidojot sociālās politikas vadlīnijas, kas saistītas ar atbalstu ģimenēm, galvenokārt jāpievērš uzmanība to ģimeņu atbalstam, kuru piekļuve resursiem dažādu iemeslu dēļ ir ierobežota. Piemēram, ģimeņu, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, vajadzību apmierināšanas iespējas bieži vien ietekmē vairāki ar bērnu īpašo vajadzību specifiku saistīti faktori. Piemēram, autores Sallija Baldvina (*Sally Baldwin*) un Džeina Karlise (*Jane Carlisle*), analizējot ģimeņu pieredzi, kas saistītas ar invaliditātes ietekmi uz dzīves kvalitāti, uzmanību pievērš praktiskajām problēmām, kas saistītas ar aprūpes, emocionālajām izmaksām, finansiālā nodrošinājuma nozīmīgumu, nodarbinātību, invaliditātes ietekmi uz laulāto attiecībām, kā arī stresu, adaptāciju un resursiem, kas nepieciešami, lai tiktu galā ar esošo situāciju [*Graham*, 2004]. Šo autoru izdalītās problēmas var apgrūtināt ģimeņu iespējas apmierināt savas vajadzības, kas savukārt var ietekmēt ģimenes materiālo labklājību un līdz ar to arī ģimenes dzīves kvalitāti kopumā.

Latvijā uz 2010. gada martu bija reģistrētas 7049 ģimenes, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām. Šai gadījumā kā bērns ar īpašām vajadzībām tiek uzskatīts bērns, kuram piešķirta invaliditāte, kas kopumā sastāda 2,8% no visām ģimenēm, kurās aug bērni līdz 19 gadu vecumam [Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra, 2010]. Rakstā sniegts neliels ieskats materiālās labklājības jomas raksturojumā, kā arī ar 2010. gada pavasarī veiktā pilotpētījuma palīdzību aplūkoti ar materiālo labklājību saistītie aspekti ģimenēs, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām.

Materiālā labklājība kā ģimenes dzīves kvalitāti veidojošs komponents

Ar dzīves kvalitāti parasti saprot cilvēka esamības apstākļus: nodrošinājumu ar materiālajiem labumiem (pārtiku, apģērbu, mājokli), drošību, veselības aprūpes pieejamību, izglītības iegūšanas iespējas, personīgās attīstības iespējas, vides stāvokli, sociālās attiecības sabiedrībā, tostarp vārda brīvību un pilsoņu iespējas ietekmēt politiskos lēmumus. Dzīves kvalitāte tiek noteikta visās cilvēka esamības jomās un aspektos: daba, ģimene, darbs, sabiedriskā darbība, izglītība un izklaide utt. [*Б. М. Белкин*, 1999, 21. lpp.]. Savukārt ģimenes dzīves kvalitātei, tāpat kā individuālai dzīves kvalitātei, ir daudzdimensiāls raksturs, kurš atspoguļo dažādu jomu savstarpējo mijiedarbību un to ietekmi uz ģimenes dzīves kvalitāti kopumā, kas savukārt paver iespējas pievērsties tās izpētei dažādu pieeju ietvaros. Atkarībā no tā, kādu dzīves kvalitātes izpētes pieeju pētnieks ir iecerējis izmantot ģimenes dzīves kvalitātes izpētē, ir nepieciešams atrast atbilstošāko ģimenes dzīves kvalitātes definējumu. Piemēram, profesors Sčoloks (*Scholock*), uzskata, ka ģimenes dzīves kvalitāte ir saistīta ar tās labklājību raksturojošo jomu izpēti, un definē to kā ģimenes labklājības dinamisku izpratni, tās locekļu kolektīvi un subjektīvi definētu un informētu, kurā individuālā un ģimenes līmeņa vajadzības mijiedarbojas [*Scholock*, 2008]. Savukārt zinātniece Denise Postone (*Denise Poston*) ģimenes dzīves kvalitāti definē kā apstākļus, caur kuriem ģimenes vajadzības ir apmierinātas un ģimenes locekļiem ir iespējams darīt to, kas viņiem ir patiešām svarīgi [*Wang, et al.*, 2004, 145. lpp.]. Tātad nav viena vienīga ģimenes dzīves kvalitātes definējuma, jo ir atšķirīgas dzīves kvalitātes izpētes pieejas, kuras lielā mērā determinē dzīves kvalitātes specifiku un to veidojošos komponentus.

Ģimenes dzīves kvalitāti ietekmē trīs faktori, kas ietver ekonomisko, sociālo un kopienas kontekstu:

1) ģimenes materiālā labklājība;
2) sociālie tīkli un atbalsts;
3) kaimiņu attiecības.

Ekonomiskais konteksts, kas ietver materiālo labklājību, ir saistīts ar iespēju būt nodarbinātiem un finansiālo stabilitāti, kas veido svarīgu ģimenes dzīves kvalitātes rādītāju. Piemēram, Maršala (*Marshall*) un kolēģi (1997), kā arī Zedlevskis (*Zedlewski*, 2002) savos pētījumos ir atklājuši, ka zemiem ģimenes ienākumiem un ierobežotām iespējām gūt labumus ir negatīva ietekme uz ģimenes labklājību [*Behnke*, 2004].

Ģimenes dzīves kvalitāte lielā mērā ir atkarīga ne tikai no ģimenei pieejamajiem resursiem, bet arī no apkārtējās vides un tās atbilstības ģimenes vajadzību apmierināšanas specifikai.

Džozefs M. Sirgi (*J. M. Sirgy*) uzskata, ka pētnieki bieži vien jauc divus visai atšķirīgus uz ģimenes dzīves izpēti orientētus konceptus – vispārīgo (*overall*) ģimenes dzīves kvalitātes (*quality of life of a family*) un ģimenes dzīves kvalitātes (*family quality of life*) konceptu. Atšķirības ir visai būtiskas, jo visaptverošās ģimenes dzīves kvalitātes analīzes fokuss ir vērsts uz visas ģimenes kā sociālas vienības dzīves kvalitāti, savukārt ģimenes dzīves kvalitātes analīzes vienība ir indivīds un fokuss ir vērsts uz dzīves kvalitāti attiecībā uz viņa vai viņas ģimenes dzīves jomu [*Sirgy*, 2001]. Šis autors izdala divas visai būtiskas atšķirības ģimenes dzīves kvalitātes izpētes jomā, kas nosaka divas izpētes pieejas – ģimenes dzīves kvalitātes izpēti individuālās dzīves kvalitātes līmenī un ģimenes līmenī.

Individuālās dzīves kvalitātes līmenī tiek lietota uz indivīdu orientētas ģimenes dzīves kvalitātes pieeja, kuras analīzes vienība ir indivīds un fokuss vērsts uz dzīves kvalitāti attiecībā uz viņa vai viņas ģimenes dzīves jomu. Savukārt uz ģimeni orientētas ģimenes dzīves kvalitātes fokuss ir vērsts uz visas ģimenes kā sociālas vienības dzīves kvalitāti. Šīs pieejas ietvaros tiek raksturota ģimenes kā sociālas grupas funkcionalitāte, kā arī atspoguļota indivīda dzīves kvalitātes ietekme uz ģimeni kopumā un saistās ar ģimenes dzīves jomu novērtējumu [*Sirgy*, 2001]. Raksta teorētiskais pamatojums tiek balstīts uz ģimeni vērsto dzīves kvalitātes izpētes pieeju, kas ietver šādas jomas:

- fizisko labklājību – ģimenes nodrošinājumu ar nepieciešamo uzturu;
- materiālo labklājību – ģimenes nodrošinājumu ar finansiālajiem līdzekļiem, kas nepieciešami vajadzību apmierināšanai;
- emocionālo labklājību – ģimenes emocionālo vienotību;
- sociālo labklājību – ģimenes iekļaušanos sabiedrībā;

- ģimenes mijiedarbību – ģimenes vienotību;
- vecāku pienākumu pildīšanu;
- ja ģimenē aug bērns ar īpašām vajadzībām, tad arī ar invaliditāti saistīto atbalstu [*Summers*, *et al.*, 2005, 780. lpp.].

Savukārt autori Turnbuls un Brauns (*Turnbull*, *Brown*), izdalot desmit ģimenes dzīves kvalitāti raksturojošās jomas, uzskata, ka ģimenes dzīves kvalitāti bez iepriekš minētajām septiņām jomām raksturo arī ģimenes locekļu veselība, ģimenes produktivitāte un ikdienas dzīve [*Turnbull*, *et al.*, 2004].

Kā atspoguļo teorētiskās atziņas, materiālā labklājība ir viens no komponentiem, kurš veido ģimenes dzīves kvalitāti un ir saistīts ar ģimenes finansiālajām iespējām apmierināt savas vajadzības, kas savukārt ietekmē visu pārējo dzīves kvalitāti veidojošo komponentu realizēšanu.

Pievēršoties tādu ģimeņu dzīves kvalitātes izpētei, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, ir nepieciešams ņemt vērā faktu, ka katra ģimenes dzīves kvalitāti raksturojošā joma ir saistīta ar ģimenes iespējām apmierināt bērna īpašās vajadzības. Piemēram, materiālā labklājība iekļauj ne tikai finansiālos līdzekļus ģimenes locekļu pamatvajadzību apmierināšanai, bet arī līdzekļus bērna īpašo vajadzību apmierināšanai, kas bieži vien izraisa šo resursu nepietiekamību. Savukārt finansiālo resursu nepietiekamība var izraisīt zemu dzīves kvalitātes līmeni gan emocionālās, gan arī sociālās labklājības jomā. Var secināt, ka bērna īpašās vajadzības pieprasa papildu resursus ģimenes vajadzību apmierināšanai, kas savukārt ietekmē ģimenes dzīves kvalitāti kopumā. Bērnu ar īpašām vajadzībām ģimenes dzīves kvalitāti lielā mērā ietekmē arī fiziskā vide, infrastruktūra, vecāku prasme audzināt bērnu ar īpašām vajadzībām, ģimenes locekļu veselība, kā arī valsts sociālās aizsardzības sistēma, kas nosaka atbalstu ģimenēm ar bērniem invalīdiem.

Uz teorētiski iegūto atziņu pamata 2010. gada pavasarī tika realizēts pilotpētījums, lai noskaidrotu ģimeņu, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, materiālo labklājību kā ģimeņu dzīves kvalitāti veidojošu jomu. Rakstā tiks atspoguļoti pētījumā iegūtie dati, kuri raksturo ģimeņu finansiālās iespējas apmierināt ģimenes pamatvajadzības pēc uztura, veselības aprūpes, mājokļa, kā arī tiks analizēta pētījumā iekļauto ģimeņu finansiālā situācija.

Pētījuma pamatā tika izmantota Denises Postones ģimenes definīcija: ģimene ietver cilvēkus, kuri uzskata sevi par piederošiem tai, kā arī var būt un var arī nebūt saistīti savā starpā ar radniecības vai laulības saitēm un kuri pastāvīgi atbalsta un rūpējas viens par otru [*Poston*, *et al.*, 2003].

Pētījums par bērnu ar īpašām vajadzībām ģimeņu materiālo labklājību

Lai sasniegtu pētījuma mērķi, kas nosaka izpētīt bērnu ar īpašām vajadzībām ģimeņu materiālās labklājības aspektus, ar standartizētu interviju tika aptaujāti bērnu ar īpašām vajadzībām ģimenes locekļi.

Datu vākšanai tika izmantota mērķtiecīgā izlase, kas ietvēra tikai tās ģimenes, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, kuram ir iegūta invaliditāte. Pilotpētījums tika veikts piecos reģionālajos novados un aptvēra Ventspils, Kandavas, Dobeles, Rēzeknes un Jelgavas novadu. Pētījumā piedalījās 104 ģimenes (tika atlasītas pēc pieejamības principa), kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, un intervijas notika brīvā gaisotnē diskusiju veidā pie informantiem mājās. Intervijas izraisīja lielu interesi, un aptaujā bieži piedalījās vairāki ģimenes locekļi, piemēram, gan bērna tēvs, gan māte, savstarpēji diskutējot uzdotos jautājumus. Tomēr pārsvarā intervijas sniedza viens no vecākiem – bērna māte, tēvs vai vecvecāki.

Kvantitatīvā datu apstrāde tika veikta ar *Microsoft Excel* programmu.

Izmantojot *Beach Center* izstrādāto Ģimenes dzīves kvalitātes izpētes skalu [*Summers*, *et al.*, 2005], pētījumā tika iekļauta sadaļa par finansiālo līdzekļu nodrošinājumu, kas nepieciešams vajadzību apmierināšanai. Ģimenes locekļiem tika lūgts novērtēt, vai viņiem pietiek finansiālo resursu konkrētu vajadzību apmierināšanai: vienmēr, gandrīz vienmēr, dažreiz, reti vai nekad. Kā atspoguļo 1. attēls, joma, kurai visbiežāk nepietiek finansiālo līdzekļu, ir kultūra, jo 32% aptaujāto ģimeņu finansiālu apsvērumu dēļ nekad nevar apmeklēt kultūras pasākumus tad, kad to vēlas. Tas ir izskaidrojams ar ģimeņu ierobežotajām finansiālajām iespējām un lēmumu atteikties no kultūras pasākumu apmeklēšanas, kas neietilpst primāro vajadzību sfērā.

1. tabula. Pētījumā iekļauto ģimeņu raksturojums (n = 104).
Description of families included in the research (n = 104).

Dzīvesvietas raksturojums		Bērna funkcionālo traucējumu raksturojums			Ģimenes struktūras raksturojums		
Laukos dzīvojošas ģimenes, n	Pilsētā dzīvojošas ģimenes, n	Bērnam ir fiziski traucējumi, n	Bērnam ir garīgi traucējumi, n	Bērnam ir fiziski un garīgi traucējumi, n	Nukleāras ģimenes, n	Nepilnas ģimenes, n	Paplašinātas ģimenes, n
48	56	37	22	45	64	16	24

1. attēls. Nodrošinājums ar finansiālajiem līdzekļiem pamatvajadzību apmierināšanai (n = 104).
Financial provision for needs satisfaction (n = 104).

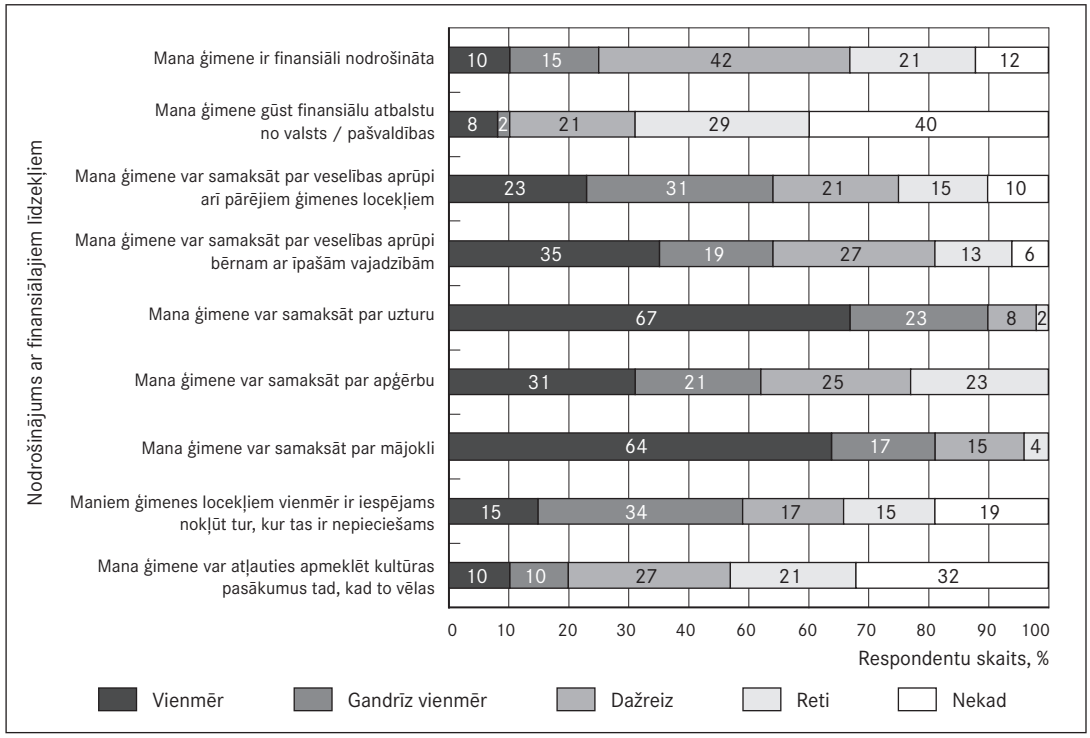

Iegūtie dati apliecina, ka ģimenes vispirms cenšas apmierināt primārās vajadzības, kas saistītas ar uzturu, apģērbu un mājokli, tomēr ir ģimenes, kurām sagādā grūtības apmierināt arī tās – 4% ģimeņu reti var apmaksāt rēķinus par mājokli, kā arī 2% aptaujāto ģimeņu reti var nopirkt nepieciešamo uzturu, bet dažreiz to nespēj 8% ģimeņu. Savukārt nepieciešamo apģērbu reti var atļauties nopirkt 23% ģimeņu, un dažreiz visu nepieciešamo var atļauties 25% aptaujāto ģimeņu. Aptaujātajām ģimenēm sagādā grūtības arī samaksāt par nepieciešamo veselības aprūpi. Finansiālo līdzekļu trūkuma dēļ 6% ģimeņu nepieciešamos veselības aprūpes pakalpojumus bērnam ar īpašām vajadzībām nekad nespēj nodrošināt, bet reti var nodrošināt 13% ģimeņu.

Savukārt samaksāt par nepieciešamo veselības aprūpi arī pārējiem ģimenes locekļiem vienmēr var atļauties 23% ģimeņu, 10% ģimeņu nekad nevar atļauties saņemt veselības aprūpes pakalpojumus, un 15% ģimeņu to var atļauties reti. Kā atspoguļo pētījumā iegūtie dati, tikai 10% aptaujāto ģimeņu var apliecināt, ka vienmēr ir finansiāli nodrošinātas, savukārt 42% ģimeņu finansiāli nodrošinātas ir dažreiz un 21% ģimeņu – reti, kas liecina par to, ka lielākajai daļai aptaujāto ģimeņu ikmēneša ienākumu nepietiek līdz nākamo ienākumu saņemšanai.

Analizējot materiālo labklājību, svarīgi ir pievērsties ar mājokļa nodrošinājumu saistītiem aspektiem (sk. 2. att.). Kā atspoguļo pētījumā iegūtie dati, 46% aptaujāto ģimeņu visvairāk saskaras ar mājokļa šaurības problēmu, kas saistīts ar to, ka bērnam ar īpašajām vajadzībām nav savas istabas, kā arī 40% ģimeņu mājoklī nav iespējams atrast vietiņu, kur atpūsties no saspringtā dienas ritma. Iegūtie dati atspoguļo arī ērtību trūkumu mājokļos, kas īpaši apgrūtina ģimenes dzīves kvalitāti laukos dzīvojošajām ģimenēm, jo šie mājokļi bieži vien nav aprīkoti ne ar ūdens padevi, ne sanitāro mezglu, vairākos mājokļos tualete atrodas ārā. Lielu procentu (40%) veido atbildes "cits variants", kas ietver augstu maksu par komunālajiem pakalpojumiem (galvenokārt pilsētā dzīvojošajām ģimenēm) un remonta nepieciešamību mājoklī. 12% aptaujāto ģimeņu mājokļi, kuros aug bērns ar fiziskiem traucējumiem un ir nepieciešams ratiņkrēsls, nav aprīkoti atbilstoši bērna īpašajām vajadzībām, par ko liecina vannas istabas nepiemērotība bērna mazgāšanai, kā arī mājoklī nav iespējams pārvietoties, izmantojot ratiņkrēslu. Sevišķi aktuāla šī problēma ir pilsētā dzīvojošajām ģimenēm daudzdzīvokļu namos. Savukārt 21% ģimeņu nesaskaras ar problēmām mājokļa jomā, kas ir izskaidrojams ar to, ka ģimenes ir pieradušas pie savām grūtībām un pratušas tām pielāgoties.

2. attēls. Ģimeņu grūtības mājokļa jomā (n = 104).
Difficulties in the housing field (n = 104).

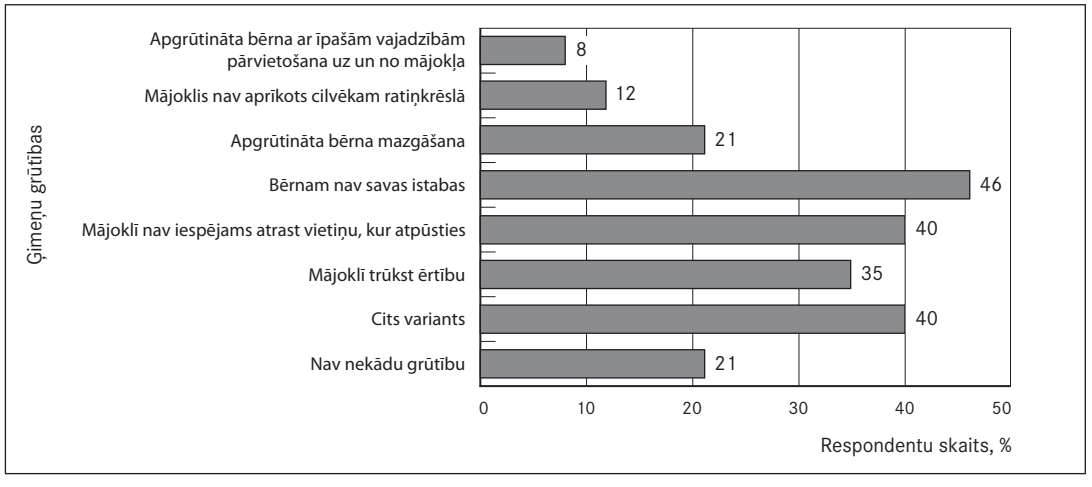

Materiālā labklājība ir cieši saistīta ar finansiālo nodrošinājumu, kas atspoguļo ne tikai ģimenes iespējas apmierināt savas vajadzības, bet arī iespējas rūpēties par dzīves kvalitātes uzlabošanu (sk. 3. att.).

Kā atspoguļo pētījumā iegūtie dati, visas aptaujātās ģimenes (n = 104), saņem piemaksu pie valsts ģimenes pabalsta 75 Ls mēnesī (8 Ls/mēn. + 75 Ls/mēn.), kas kopā veido 83 latus mēnesī, savukārt bērna invalīda kopšanas pabalsts 150 Ls/mēn. tiek izmaksāts tikai tām ģimenēm, kuru bērnam ir nepieciešama pastāvīga aprūpe, kas kopā ir 233 Ls/mēnesī. No visām aptaujātajām ģimenēm tikai 67% ģimeņu gūst ienākumus no algota darba, kas liecina par to, ka 33% ģimeņu saskaras ar nodarbinātības problēmām un ir pakļautas finansiālo grūtību riskam. Šīm ģimenēm vienīgais ienākumu avots galvenokārt ir valsts sniegtais materiālais atbalsts bērnam ar īpašām vajadzībām, un ir pamats uzskatīt, ka šīs ģimenes valsts sniegto atbalstu, kura mērķis ir palīdzēt ģimenei apmierināt bērna īpašās vajadzības, ir spiestas izmantot visu ģimenes locekļu pamatvajadzību apmierināšanai, bieži vien bērna īpašo vajadzību apmierināšanu atstājot novārtā.

Pētījuma analīzes gaitā tika konstatēts, ka pagaidu darbi kā ienākuma avots ir 17% ģimeņu, kas raksturo šo ģimeņu ienākumu nestabilitāti. Savukārt tikai 10% aptaujāto ģimeņu saņem finansiālu atbalstu no pašvaldības sociālā dienesta.

3. attēls. Ienākumu gūšanas avots (n = 104).
Source of income (n = 104).

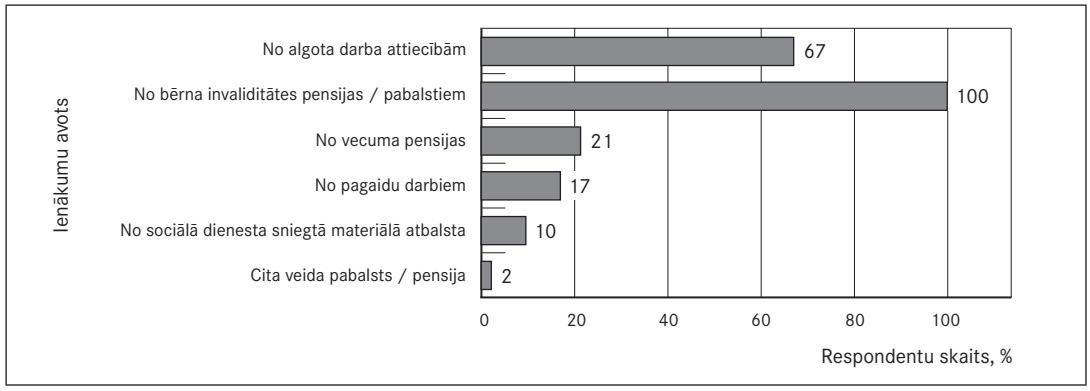

Viens no svarīgākajiem materiālo labklājību raksturojošajiem rādītājiem ir ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī (sk. 4. att.). Vairāk nekā pusei – 52% aptaujāto ģimeņu – mēneša ienākumi uz vienu ģimenes locekli nepārsniedz 90 latus, kas raksturo šo ģimeņu atbilstību trūcīgas ģimenes statusam un paredz sociālā dienesta atbalstu materiālās situācijas uzlabošanai. Savukārt, kā atspoguļo 3. attēls, finansiālu atbalstu no pašvaldības sociālā dienesta saņem tikai 10% aptaujāto ģimeņu, kas liecina par valsts ierobežotajām iespējām palīdzēt ģimenēm ar bērniem un atspoguļo valsts sociālās politikas vadlīniju neatbilstību ģimeņu, kurās aug bērns invalīds, vajadzībām, kas savukārt ierobežo iespējas šīm ģimenēm uzlabot savu materiālo labklājību.

4. attēls. Ienākumi uz vienu ģimenes locekli (n = 104).
Income level per one family member (n = 104).

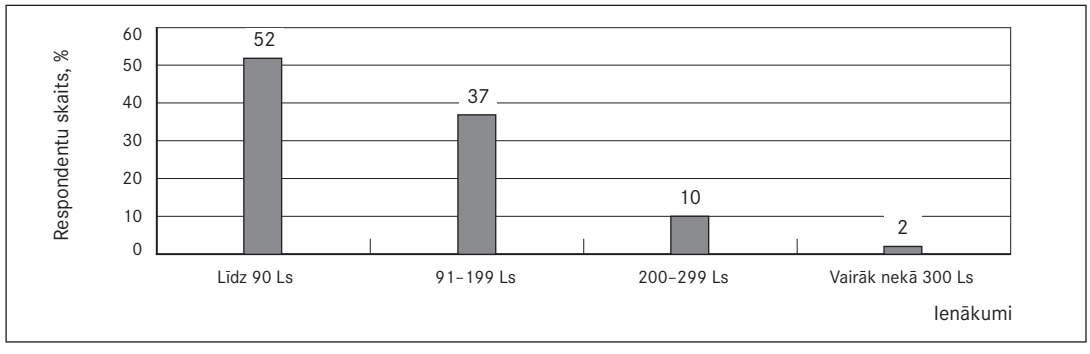

Kā atspoguļo pētījumā iegūtie dati, visas aptaujātās ģimenes uzskata, ka ikmēneša ienākumi ir nepietiekami. Trūcīgākajām ģimenēm finansiālo līdzekļu nepietiek galvenokārt pamatvajadzību apmierināšanai, savukārt finansiāli turīgākajām ģimenēm – ceļojumiem, bērna īpašo vajadzību apmierināšanai, kultūras pasākumu apmeklējumiem un savu dzīves apstākļu uzlabošanai. Nodarbinātības jomā ģimenes saskaras ar nelabvēlīgu attieksmi no darba devēju puses, kas izpaužas kā nevēlēšanās atbalstīt nodarbinātos ģimenes locekļus bērnu īpašo vajadzību apmierināšanas jomā. Tādēļ bērnu ar īpašām vajadzībām abiem vecākiem ir ierobežotas iespējas realizēt savas profesionālās spējas un gūt ienākumus no algota darba attiecībām.

Ģimeņu finansiālā situācija lielā mērā nosaka ģimeņu iespējas nodrošināt nepieciešamo veselības aprūpi (sk. 5. att.).

5. attēls. Ģimeņu grūtības veselības aprūpes jomā (n = 104).
Difficulties in the provision of health care (n = 104).

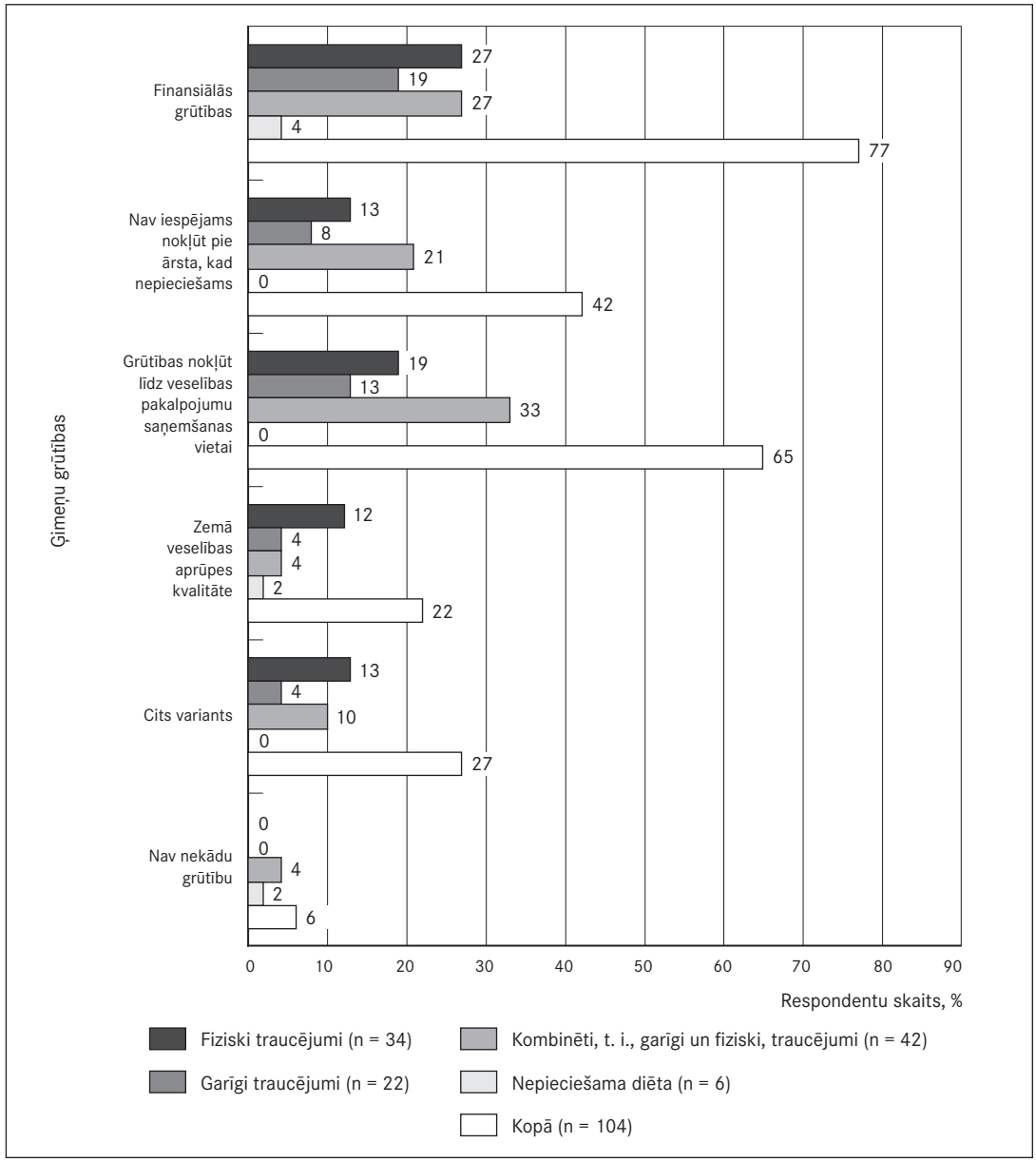

Latvijā bērniem līdz astoņpadsmit gadu vecumam veselības aprūpe ir bezmaksas, tomēr bērnu ar īpašām vajadzībām specifika bieži vien saistīta ar papildu finansiālo līdzekļu nepieciešamību, jo bezmaksas veselības aprūpe ietver limitētu, kā arī ļoti ierobežotu pakalpojumu skaitu un klāstu. Piemēram, valsts apmaksāta rehabilitācija bērnam ar īpašām vajadzībām paredzēta tikai reizi gadā, bet bieži vien tā ir nepieciešama biežāk. Valsts neapmaksā arī homeopātisko ārstēšanas kursu, papildus nepieciešamos logopēda pakalpojumus u. c. Iegūtie dati liecina, ka lielākās problēmas veselības aprūpes jomā ģimenēm, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, ir saistītas ar finansiālajām grūtībām, ko apliecina 77% aptaujāto ģimeņu, kā arī nepieciešamo ārstu pieejamības grūtības. 42% aptaujāto ģimeņu nav iespējams nokļūt pie speciālista tieši tad, kad tas ir nepieciešams. Finansiālo līdzekļu trūkums ierobežo ģimenēm saņemt tos veselības aprūpes pakalpojumus, kuri tiek sniegti ārpus dzīvesvietas, un ir nepieciešams transports, tomēr, kā atspoguļo pētījums, 65% ģimeņu attālums, kas mērojams līdz veselības aprūpes pakalpojumu

saņemšanai, sagādā problēmas, jo ne vienmēr ir pieejams nepieciešamais transports. Ar transporta pieejamības problēmu visbiežāk saskaras ģimenes, kurās aug bērns ar funkcionāliem traucējumiem. 22% ģimeņu ir neapmierinātas ar sniegto medicīnas pakalpojumu zemo kvalitāti, un 27% (cits variants) ģimeņu ir saskārušās ar ārstu nelabvēlīgo attieksmi pret pacientu, kā arī garajām rindām pie ārstiem. Ar veselības aprūpi saistīto grūtību analīze neatspoguļo krasas atšķirības starp pilsētās un lauku teritorijā dzīvojošajām ģimenēm.

Secinājumi

Materiālā labklājība ir viena no ģimeņu dzīves kvalitāti veidojošajām jomām, kas ļoti ietekmē dzīves kvalitātes uzlabošanas iespējas, jo materiālā labklājība saistīta ar ģimeņu finansiālo nodrošinājumu, kas nepieciešams vajadzību apmierināšanai.

Kā atspoguļo veiktais pētījums, ģimenes, kurās ir bērni ar īpašām vajadzībām, materiālās labklājības jomā saskaras ar problēmām, kuras būtiski pasliktina šo ģimeņu dzīves kvalitāti. Tomēr jāsecina, ka ne visas problēmas ir saistītas ar bērna īpašo vajadzību apmierināšanu, piemēram, ne vienmēr pilngadīgo ģimenes locekļu algota darba neesamības iemesls ir bērna īpašo vajadzību apmierināšana. Pētījumā iegūtie dati liecina arī par to, ka ģimenes, kurās aug bērns ar īpašām vajadzībām, saskaras ar grūtībām mājokļa jomā, ko visbiežāk raksturo nepietiekama platību, kas liedz pilnvērtīgu atpūtu visiem ģimenes locekļiem. Apgrūtināta ir arī pieejamība svarīgiem resursiem, piemēram, veselības aprūpes pakalpojumiem.

Veiktais pētījums atspoguļo valsts sociālās politikas nepilnības, kas saistītas ar pašvaldībām deleģētajām pilnvarām nodrošināt tās teritorijā dzīvojošajiem trūcīgajiem iedzīvotājiem materiālu atbalstu, kas sekmētu to dzīves kvalitāti. Nepilnības valsts sociālās politikas jomā pamato arī fakts, ka pētījuma izstrādes laikā tika konstatēti bērnu tiesību pārkāpumi, kas saistīti ar bērnu pamešanu novārtā un bērna attīstībai nepiemērotiem dzīves apstākļiem.

Šo pētījumu būtu lietderīgi turpināt un arī papildināt ar kvalitatīvās pētniecības metodēm, kas ļautu iedziļināties, kā bērni ar īpašām vajadzībām ietekmē ģimeņu materiālo labklājību. Ar pētījuma rezultātiem būtu jāiepazīstina personas, kuras ir atbildīgas par attiecīgās jomas sociālās politikas pilnveidošanu, jo, lai uzlabotu ģimeņu dzīves materiālo labklājību, ir nepieciešams uz pētījumos iegūto datu analīzes pamata veikt radikālas izmaiņas valsts sociālajā politikā, kas materiālā atbalsta jomā ietvertu individuālu ģimeņu dzīves apstākļu izvērtēšanu un būtu orientēta uz atbalsta sniegšanu atbilstoši katras ģimenes vajadzībām.

Material Welfare as a Component of Family Quality of Life: Characteristics of Material Welfare of Family with Children with Special Needs

Abstract

Within framework of the Paper, the author discusses theoretical aspects concerning material welfare as one of the components composing family quality of life and also introduces with the results of the pilot research, which represents material welfare of the families with children with special needs. The main problems that are faced by these families in the area of material welfare are linked with lack of financial means that leads to limited possibilities to visit cultural undertakings, to satisfy special needs of the children, and other constraints such as delayed payments for housing, limited health protection favours. The data obtained in the research testified that social policy in the state is not oriented towards promotion of material welfare of these families. That is approved, for example, by the fact that only ten families of 104 observed receive material support that is provided by the social services of local governments.

Literatūra

1. Baldwin S., Carlisle J. Living with disability: The experiences of parents and children // The sociology of the family / Ed. by Graham A. – United Kingdom: Blackwell Publishing, 2004. – Pp. 340–361.
2. Behnke A. Family well-being. – 2004.
3. Генкин Б. М. Экономика и социология труда. – Москва: Норма, 1999.
4. Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra. Piemaksa pie ģimenes valsts pabalsta par bērnu invalīdu // http://www.vsaa.lv/vsaa/reportspopup/?selty=2010|&actionrep=process&lang=lv&rId=2&sels=104&sely=2010 (sk. 12.05.2010.).
5. Poston D., Turnbull A., Park J., et al. Family quality of life: A qualitative inquiry // Mental Retardation, 2003; 41(5): 313–328.
6. Schalock R. L. Family quality of life and application among people with intellectual disabilities and their families // www.ym.edu.tw/.../Professor%20Schalock%20speech Family%20QOL%20&%20Application-%20ID.ppt.
7. Sirgy M. J. Handbook of quality-of-life research: An ethical marketing perspective // Social Indicators Research Series, 2001; (8).
8. Summers J. A., Poston D. J., Turnbull A. P., et al. Conceptualizing and measuring family quality of life // Journal of Intellectual Disability Research, 2005; 49, part 10.
9. Turnbull A., Brown I., Turnbull H. R. Families and persons with mental retardation and quality of life: International perspectives. – Washington: American Association on Mental Retardation, 2004.
10. Wang M., Mannan H., Poston D., et al. Parents' perceptions of advocacy activities and their impact on family quality of life // Research & Practice for Persons with Severe Disabilities, 2004; 29(2): 144–155.

Mākslas vērtība globalizētajā ekonomikā

Jeļena Budanceva

Rīgas Stradiņa universitāte, Humanitāro zinātņu katedra, Latvija

Kopsavilkums

Izmaiņas sabiedriskajā dzīvē, kas mūsu laikmetā tiek definētas kā globalizācijas fenomens, visas cilvēces vēstures gaitā ir ietekmējušas arī kultūras un mākslas sfēru. Nozīmīgākie globalizācijas aspekti mākslā ir mārketinga un menedžmenta instrumentu izmantošana; masu kultūras strauja izplatīšanās; mākslas tirgus (*art-market*) dominance mākslas darba vērtības noteikšanā.

Šī raksta mērķis ir noskaidrot, kā ekonomika un tās izmaiņas ietekmē mākslas vērtību gan vēsturiskajā skatījumā, gan globalizācijas laikmetā.

Dažādu teorētisko avotu analīze ļāva izdarīt šādus secinājumus:

- māksla ir cieši saistīta ar sabiedrības struktūru izmaiņām – tās vērtību nosaka konkrēta laikposma pasaules uzskats;
- māksla vienmēr ir reaģējusi uz sabiedriskās dzīves norisēm (piemēram, cilvēka niecīgums Viduslaiku mākslā; jaunu formu meklējumi modernismā; virtuālās mākslas attīstība no 20. gadsimta pēdējās desmitgades;
- māksla darbojas arī kā laika garam trūkstošo vērtību kompensētājs (spožu, mirdzošu krāsu izmantošana Viduslaiku mākslā; dabas dievināšana agrīnās industrializācijas periodā);
- šodienas mākslas atbalstītāja vietu, kas tradicionāli piederēja monarhijai, baznīcai vai nacionālajām valstīm, ir ieņēmis brīvais tirgus;
- brīvais tirgus kultūras un mākslas jomā vadās pēc saviem principiem (optimizācija, racionalizācija, ekonomiskums), kas izpaužas mākslas tirgu uzplaukumā, *art-banking* pakalpojumu izveidošanā, kā arī finanšu spekulācijās un krīzēs;
- pielāgošanās ekonomikas un brīvā tirgus principiem nozīmē mākslas sabiedriskās vērtības mazināšanos;
- mākslas sabiedriskās vērtības mazināšanās izriet arī no globalizētā dzīves stila, kuru raksturo mobilitāte, laika paātrinājums, patērētāju kultūra, paviršība, kas ir pretstatā mākslas darbu uztverei nepieciešamajiem priekšnoteikumiem.

Kaut arī ekonomika un īpaši tirgus ir kultūras fenomeni, ekonomiskajās teorijās kultūra parasti netiek ņemta vērā. Tirgus atbalsta tikai to mākslu, kas ir komerciāli ienesīga. Šodienas ekonomikas krīze viennozīmīgi ir uzrādījusi nopietnas problēmas Rietumu vērtību orientācijā – nākamajiem pētījumiem būtu jānoskaidro, vai krīze ir skārusi arī mākslas vērtību, un ar definēto mākslas vērtību palīdzību jāanalizē paredzamās izmaiņas sabiedrībā.

Atslēgvārdi: globalizācija, mākslas vērtība, māksla un ekonomika, mākslas tirgus.

Ievads

Ar industrializāciju, tehnisko progresu un laika racionalizāciju iepriekšējā gadsimtā sabiedrībā aizsākās pārmaiņas, kas turpinās līdz mūsdienām. Šajā sakarā no 20. gadsimta 90. gadiem tiek runāts par globalizācijas fenomenu. Attīstoties globalizācijai, pārmaiņas ir skārušas arī kultūras un mākslas sfēru, kur tās izpaužas gan dažādu mārketinga instrumentu lietošanā kultūras organizāciju darbībā un projektu īstenošanā,[1] gan globalizācijas atbalstīšanā ar masu kultūras strauju attīstību, gan mākslas tirgus dominantē mākslas darbu vērtības noteikšanā. Tas šī pētījuma kontekstā tiek saprasts kā tradicionālo kultūras normu un vērtību izmaiņas, ko nosaka globālā tirgus ietekme.

Lai arī globalizācijas fenomenam ir veltīti daudzi krājumi un monogrāfijas, joprojām ir diezgan maz avotu, kas skaidrotu globalizācijas sekas kultūras un mākslas sfērās. Tiek ignorēts fakts, ka tieši kultūras pētījumi dod iespēju saprast gan sabiedrības attīstības un vērtību izmaiņu cēloņus, gan to iespējamās sekas. Savukārt māksla tradicionāli tiek uzskatīta par savdabīgu sabiedrības procesu un vērtību atspoguļojumu vai pat vēstnesi. Ekonomiskās krīzes apstākļos tieši kultūra un māksla varētu ieņemt to vietu cilvēku dzīvē, kas iepriekš bija atvēlēta materiālām vērtībām un izklaidei.

Darba mērķis

Šī pētnieciskā darba mērķis ir noskaidrot, kā ekonomikas attīstība ietekmē mākslas vērtību gan vēsturiskajā griezumā, gan mūsdienās – globalizācijas laikmetā. Pētījumam tika izvirzītas šādas hipotēzes, kas tika apstiprinātas analīzes gaitā:

- māksla pavada sabiedrību tās attīstībā, gan pielāgojoties attiecīgā laikmeta prasībām (ekonomiskām, reliģiskām, politiskām), gan savdabīgi kompensējot laikmetam trūkstošās vērtības – iemiesojot tās mākslas darbos;
- pārmērīga ekonomikas ietekme uz mākslu gan tiešā (atbalstot ekonomikai "izdevīgus" mākslas darbus), gan netiešā veidā (mākslai atspoguļojot ekonomiski nosacītus procesus) mazina radīto mākslas darbu sabiedrisko vērtību.

Materiāls un metodes

Lai sasniegtu izvirzīto mērķi, galvenokārt lietotas teorētiskās metodes. Tika veikta dažādu monogrāfisko pētījumu salīdzinošā analīze, izmantojot vēsturisko, komplekso un sistēmpieejas metodi. Pirmkārt, tika aplūkoti vairāki autordarbi, starp kuriem ir gan profesionālu mākslas kritiķu monogrāfijas, gan arī pašu mākslinieku un autoru intervijas, dienasgrāmatas, autobiogrāfijas, tādējādi analizējot sakarības starp mākslas un sabiedrības attīstību.[2] No otras puses, tika analizēti teorētiskās literatūras avoti, kas apskata globalizācijas ietekmi uz moderno ekonomiku, kā arī to, kāda ir ekonomikas un kultūras (šaurākajā jēdziena nozīmē) savstarpējā saistība.

Rezultāti un diskusija

Analizējot sabiedrības attīstības procesus, skaidri redzams, ka māksla ir saistīta gan ar dažādu sabiedriskās dzīves struktūru izmaiņām, gan ar vērtību sfēru. Māksla neapšaubāmi ir īpašs sabiedrības radīts pašu vērtību apgūšanas (izzināšanas un novērtēšanas) un indivīda vērtīborientāciju ietekmēšanas līdzeklis [Celma, 1988, 21. lpp.]. Tajā pašā laikā aplūkotajos avotos ir gandrīz neiespējami atrast precīzu un vienotu mākslas vērtības definīciju, jo to nosaka dažādi faktori: gan mākslas darba īpašību kopums, gan vēsturiskie un sociālkulturālie apstākļi [Celma, 1988, 26. lpp.].

---

[1] Nozīmīgi, ka kultūras menedžmenta un mārketinga zinātnes parādījušās Eiropā pirms apmēram 20 gadiem. Vairāk par šo tēmu: Bendiksens P. Ievads kultūras un mākslas menedžmentā. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008. – 108. lpp.

[2] Ņemot vērā šī pētījuma specifiku, aplūkotā literatūra aptver Eiropas kultūras un sabiedrības attīstības procesus.

Mākslas kontekstā iespējams runāt par materiālajām un nemateriālajām vērtībām. Materiālā vērtība var tikt mērīta naudā (gan attiecībā uz mākslas darba pašizmaksu, gan attiecībā uz tirgus noteikto cenu), un tā orientēta uz konkrētas vajadzības apmierināšanu. Mūsdienās mākslas darba materiālo vērtību nosaka mākslas tirgus, kas pēc savas būtības un funkcionēšanas principiem ir pielīdzināms globālajam brīvajam tirgum, kas tiks aplūkots vēlāk. Nemateriālās vērtības savukārt veidojas uz sākotnējas nozīmes pamata, un tās ir orientētas uz jaunu kvalitāti, uz skatītāja apziņas pamodināšanu. Gan materiālās, gan nemateriālās mākslas vērtības ir viennozīmīgi saistītas ar attiecīgā laikmeta garu – citējot Krievijas Nacionālā laikmetīgās mākslas centra vadītāju Leonīdu Bažanovu, "neolīta laikmetā tapušie gleznojumi šobrīd mums liekas māksliniecisku interesanti, jo mums ir noteikti estētiski priekšstati, taču patiesībā šie rituālie gleznojumi tapuši tikai tādēļ, lai pēc nedēļas nomedītu mamutu" [Bažanovs, 2008, 25.–26. lpp.] – respektīvi, vērtība mākslas darbiem tiek piešķirta atbilstoši attiecīgā laikmeta ietekmēm un šobrīd to nosakām mēs, nevis mākslas darba laikabiedri.

Analizējot mākslas attīstību sabiedrības attīstības kontekstā, viens no interesantākajiem secinājumiem bija, ka mākslai bez spējas atspoguļot sabiedrībā notiekošās pārmaiņas ir spēja arī atspoguļot laikmeta garam un sabiedrībai trūkstošās vērtības. Šo domu izteicis Karls Gustavs Jungs, uzsverot, ka mākslā bieži redzam savdabīgu realitātes kompensāciju, māksla līdzsvaro trūkstošo laika garu [Jungs, 2009, 72. lpp.]. Turpmāk minēti daži piemēri tam, kā māksla pavada un līdzsvaro sabiedrības attīstību.[3]

- Antīkajā mākslā, kas izveidojusies uz panteistiskā pasaules izpratnes pamata ar stabilu dzīvesveidu, politisko, ekonomisko un sociālo iekārtu, ir novērojami simetrijas un harmonijas pamatprincipi, tiekšanās pēc dabas atdarināšanas, skaistā saistība ar tikumisko.
- Viduslaikos ir skaidri redzama gan cita reliģiskā pasaules uzbūve, gan jaunas varas formas; nestabilitāte, bads, ko nosaka pār Eiropu valdošās epidēmijas un kari. Mākslā saskatāmas divas tendences: no vienas puses, māksla apstrādā apkārt notiekošo un nosaka dzīvesveidu – cilvēka niecīgumu, neglītumu, pasaulīgā pārejošo raksturu. No otras puses, mākslā sastopam aspektus, kas kompensē realitātes nepilnības – tiek izmantotas tīras, spožas, mirdzošas krāsas vitrāžās, miniatūrās; pat skaistumu Akvīnas Toms raksturo ar vārdu "spozme".[4]
- Vēlīnās renesanses un manierisma laikā relatīvi stabilā ekonomiskajā un politiskajā situācijā strauji attīstās arī māksla, ko atbalsta aristokrātijas intereses un finansiālās iespējas. Mākslas darbos parādās mākslinieka personība, interpretācijas iespējas. Iespējams runāt par ekonomikas attīstības tiešo ietekmi – iepriekš minētās parādības ir cieši saistītas ar cunftes ietekmīguma mazināšanos un to, ka mākslinieki iegūst zināmu neatkarību.
- 18.–19. gadsimtā pie gandrīz līdzīgiem vēsturiskiem un ekonomiskiem apstākļiem Eiropā rodas divi strāvojumi: klasicisms (seko racionalitātes un apgaismības filozofijas tendencēm, mākslā iemiesojas funkcionalitātē, īstenības izzināšanā, notiek kanonu atgriešanās) un romantisms (kompensē racionālo realitāti ar jūtu, cildenā, nemiera, nāves estētiku, proklamējot dabu kā augstāko vērtību).
- 20. gadsimta straujais progress, tehnoloģizācija, mehanizācija, urbanizācija dezorientē mākslinieku, liek viņam atteikties no tradīcijām, formām un pat no satura, piešķirot vērtību subjektīvai idejai, darba materiālam, jēgai. Mākslas valoda kļūst vienkāršāka un arī nesaprotamāka skatītājam; tajā ienāk tādi virzieni kā *ready-made*, tā tiek apzināti reproducēta. Postmodernisma tendences izriet no pasaulē notiekošajām pārmaiņām – kārtējās vilšanās progresā, pasaules karu seku apjēgšanas, aukstā kara, informācijas lomas pieauguma. Šīs pārmaiņas noved pie konceptuālisma, aktīvas darbības.

[3] Šis izklāsts ir veidots, balstoties uz šādiem avotiem: Eko U. Skaistuma vēsture. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2009; Malpas S. The postmodern. – London, New York: Routledge, 2005©; Львова Е. П., и др. Мировая художественная культура: XX век. Изобразительное искусство и дизайн. – Спб: Питер, 2007; Мастера Искусства об искусстве: Избранные отрывки из писем, дневников, речей и трактатов в 7 томах. – Москва: Искусство, 1965.

[4] Eko U. Skaistuma vēsture. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2009. – 88. lpp. Sal. arī Akvīnas Toms. Summa Theologica II–II, 145,2.

- No 20. gadsimta 90. gadiem aktuāls termins ir postpostmodernisms [Маньковская, 2000, 13., 310.–330. lpp.] – laiks, kad reālā dzīve norisinās virtuālajā vidē, kad informācija ir pieejama *online* režīmā, kad gadsimtiem izveidoto ekonomiku, kas balstījusies uz īpašuma tiesībām, maina piekļuves ekonomika.[5] Arī māksla aprobē virtuālo realitāti, izmanto jaunās tehnoloģijas, kļūst par vienu no dārgākajām precēm. Bet, skatoties dziļāk, var redzēt gan mākslinieku, gan arī publikas neapmierinātību, nepieciešamību pēc izskaidrošanas un pēc stipra mārketinga instrumentārija.
- Skatot mākslu sabiedrisko un ekonomisko pārmaiņu kontekstā, jāatzīmē būtisks faktors – mākslas darbu pasūtītājs. Līdz 18. gadsimtam mākslas darbu pasūtītāju loks (aristokrātija, baznīca, retos gadījumos – ļoti bagāti tirgotāji) bija ne tikai izteikti šaurs, bet arī vienīgais izglītotais sabiedrības slānis, kas nodrošināja mākslas darbu pasūtīšanu, tādējādi arī nosakot mākslas attīstības virzienus. 18. gadsimtā vienlaicīgi ar kapitālisma attīstību radās jauns sabiedrības slānis – buržuāzija. Īpaši Viktorijas laikmetā buržuāzija nosaka mākslas attīstību, ar mākslas stilu un tematikas palīdzību prezentējot pasaulei savu dzīvesveidu un tikumus. Attīstoties sabiedrībai un tehnoloģijām, māksla ar reproducēšanas palīdzību kļūst pieejama visiem, neatkarīgi no sabiedriskā statusa. No vēsturiskā skatupunkta tieši brīvais tirgus šobrīd ieņem vietu, kuru agrāk ieņēma absolūtisms un buržuāzijas ideoloģija, kas savā laikā noteica veidu un tempu sabiedrības attīstībai.[6]

Mūsdienu globalizētajā sabiedrībā primārā loma ir ekonomikai brīvā tirgus formā. Ekonomika ne tikai nosaka sabiedriskās dzīves attīstības virzienu, bet arī "apsteidz" politiku un kļūst par galveno varas mehānismu. Tās ietekme kultūras sfērā izpaužas masu kultūras fenomena straujajā attīstībā, kultūras komercializācijā, kā arī kultūras atsvešinātībā no konkrētās vides, identitātes un tradīcijām. No citas puses, kultūra (plašākā nozīmē) ir viens no būtiskākajiem spēkiem, kas var pretoties globalizācijas unificēšanas procesiem un palīdzēt indivīdam atrast savu identitāti strauji mainīgajā, nestabilajā pasaulē.

Ekonomikas dominante kultūras sfērā izpaužas kultūras finansiālajā atkarībā no ekonomikas, kā arī ekonomisko principu un atlases kritēriju lietošanā kultūras sfērā. Brīvais tirgus neaizliedz kultūru, bet tas ļauj izdzīvot tikai tai kultūrai, kas atbilst brīvā tirgus principiem un kritērijiem [*Bendixen*, 2007, 197.–199. lpp.].

Pēdējo divdesmit gadu laikā arī ekonomika tika pakļauta spēcīgām izmaiņām – tirgus globalizējās, abstrahējās un kļuva par tīmekli [*Martin*, *Schumann*, 1997, 221. lpp.]. Piedāvājuma un pieprasījuma attiecības nomainīja sacensība par labāko reklāmu – šajā ziņā tirgus līdzinās šovam un rodas jautājums par kultūras (plašākajā jēdziena nozīmē) vietu tirgus attiecībās, jo tieši kultūras saturs (zīmoli, nozīmes, tēli, formas, krāsas un dizaina komponenti) veido tirgus pieprasījumu [*Colbert*, 1999, 11. lpp.].

Respektējot vairāku autoru viedokli, ka monarhijas, baznīcas un izglītotās buržuāzijas vietu ieņēmušas globalizētās sabiedrības tirgus attiecības, jautājums, vai tirgus spēs pārņemt arī iepriekš minēto subjektu funkcijas, tajā skaitā kultūras un mākslas uzturēšanu, un vai tam būs pietiekami daudz gaumes atbalstīt arī augstas kvalitātes mākslu, joprojām ir aktuāls. Šeit novērojami vairāki aspekti, kuros izpaužas tirgus ekonomikas ietekme uz mākslu un tās vērtību:

- brīvā tirgus principi un vērtības kultūras komercializācijā;
- mākslas tirgus kā globalizācijas fenomens un mākslas darba vērtības noteicējs;
- mākslas nemateriālās vērtības samazināšanās.

Brīvā tirgus principi un vērtības kultūras komercializācijā

Tirgus tradicionālajā formā viennozīmīgi vienmēr bijis kultūras fenomens – viduslaikos tā bija vieta, kur pārdošana tika aizsargāta no jebkādiem draudiem (šis fakts arī liecina par noteiktu kultūras

[5] Vairāk par piekļuves laikmeta ekonomiku var izlasīt: D. Rifkins. Jaunās ekonomikas laikmets. – Rīga: Jumava, 2004.

[6] Par radošā procesa neatkarību no politiskās un ekonomiskās varas formām vairāk grāmatā: Hauser A. Sozialgeschichte der Kunst und Literatur – Beckische Sondernausgabe. – München: C. H. Beck, 1983.

līmeni). Šobrīd tirgus vairs nav piedāvājuma un pieprasījuma satikšanās vieta, postmodernismā tas kļuvis par konstruētu reālitāti un dažas tā sastāvdaļas (nauda, informācija u. tml.) ir tikpat virtuālas. Šodienas pircēji un pārdevēji darbojas un reaģē pirmkārt uz datiem, cipariem, binārajiem kodiem, simboliem un to kombinācijām, nevis reāli uztveramiem materiāliem, krāsām un smaržām [*Bickmann*, *Brauner*, 1996, 192. lpp.]. Džeremijs Rifkins šajā sakarā runā par jauno ekonomikas laikmetu ar piekļuves jeb tīkla ekonomiku un uzsver, ka "tīkla ekonomikā vienīgais, kas patiešām tiek pirkts un pārdots, ir idejas un tēli. Šo ideju un tēlu īstenošana dzīvē pakāpeniski iegūst otršķirīgu nozīmi" [*Rifkins*, 2004, 46. lpp.].

Globalizācijas rezultātā ir radušās ne tikai jaunas tehnoloģijas un ekonomiskās dzīves formas, bet arī jaunas vērtības. Kā atzīmē viens no vadošajiem globalizācijas procesu ekspertiem Zigmunts Baumans, vērtību pārvērtēšana kļuvusi par vienu no globalizētās sabiedrības raksturīpašībām. Rezultātā modernajā un diezgan nestabilajā vērtību sistēmā vienu no augstākajām vietām aizņēmusi mobilitāte – vērtība, kurai nekad agrāk nav bijis izšķirošas nozīmes [*Бауман*, 2004, 10. lpp.]. No mobilitātes kā globalizācijas nozīmīgākās vērtības Baumans secina šādu problēmas nostādni: "Viena no svarīgākajām globālās brīvības problēmām ir tajā, ka iemiesot sabiedriski nozīmīgas problēmas efektīvā kolektīvajā darbībā ir arvien sarežģītāk un dažreiz pat neiespējami" [*Бауман*, 2004, 100. lpp.]. Arī ekonomika kā globalizācijas šūpulis mainās tik strauji, ka nepārtraukti apsteidz politiskās struktūras (valstis), tādējādi neļaujot tām apstādināt globālo ekonomisko kustību vai virzīt to citā virzienā – valstis vairs nekontrolē situāciju, nododot tiesības uz procesu kontroli pašai globalizācijai.[7] Pēteris Bendiksens norāda arī uz to, ka "ātrums neļauj uzkavēties. Skrējējs redz tikai savu mērķi, un neskatās ne pa labi, ne pa kreisi" – tā rezultātā prāts koncentrējas uz pašu lietu un nepiefiksē detaļas [*Bendixen*, 2008, 38. lpp.], kas iedarbojas gan uz ekonomiku (koncentrējoties uz peļņas gūšanu un nepamanot sekas), gan uz mākslu (koncentrējoties uz ideju un aizmirstot mākslas sabiedrisko, izglītojošo, kultūrvēsturisko vērtību).

Kultūras un ražošanas sfēras atšķirības

Kultūras sfēra vēsturiski ir saistīta ar ārējo atbalstu – parasti neviens kultūras projekts (izņemot tīri komerciālus) nevar tikt īstenots bez palīdzības no ārpuses (gan valstiskas, gan nevalstiskas). Kā jau minēts, palīdzību sniedzošie subjekti daļēji arī nosaka mākslas tēmas vai to attīstību. Būtu tikai likumsakarīgi, tirgum kontrolējot tās funkcijas, kas agrāk piederēja citai varai, kārtot un vērtēt procesus pēc saviem noteiktiem principiem, kas sociālajās un kultūras sfērās var izpausties kā absurds. Runājot par mākslu, autore vēlētos pārveidot Pētera Bendiksena piemēru, attiecinot to uz mākslas sfēru.

1. tabula. Darba principu salīdzinājums ražošanā un mākslā.[8]

Comparison of working principles in manufacturing and art.

Ražošana	Mākslas sfēra
Produkta stingra ekonomiskā plānošana ar viennozīmīgiem norādījumiem par produkta ražošanu	Tiekšanās uz (mēģinājums sasniegt) augstāko māksliniecisko kvalitāti
Ekonomiskuma principa optimizācija, izmantojot standartizētus paņēmienus	Mākslinieciskās izteiksmes optimizācija ar kļūdu un izmēģinājumu metodi
Mērķtiecīga virzība uz gatavu produktu, kas sava dzīves cikla beigās ir jāpārdod	Iespējama produkta izstādīšana publikai

Tirgus attiecības nosaka standartizācijas, masu ražošanas, optimizācijas, peļņas un konkurētspējas principi, bet māksla seko saviem iekšējiem formas likumiem, savām stratēģijām [*Bendixen*, 2001, 24. lpp.]. Masveida ražošana, kas valda ekonomikā, noved pie masveida ražošanas arī mākslā, masu kultūras un reproducēšanas un nivelē kvalitāti un saturu kā mākslas galveno determinantu. Arī otrādi: acīmredzami, ka jebkurš uzņēmums, kas augstākā ekonomiskuma vietā praktizētu kļūdu un izmēģinājumu principu ar

[7] Sal. Bendixen P., 1998, S. 205 un Бауман З., 2004, стр. 93.

[8] Oriģinālā šī tabula ir attiecināta uz orķestra darbību. Sal. Bendixen P., 1998, S. 168.

neskaidru un neparedzamu rezultātu un turpinātu izmantot nepārtrauktas pilnveidošanās stratēģiju, pēc dažām nedēļām bankrotētu.

Tas nebūt nenozīmē, ka mākslas un tirgus attiecības ir nesavienojamas, kā arī nenozīmē to, ka tirgus var iznīcināt mākslu un kultūru. Kā norāda kultūras mārketinga speciālisti, šī parādība norāda tikai uz faktu, ka brīvais tirgus vienkārši nedod vietu un iespēju attīstīties tādai mākslai, kas neatbilst tā likumiem un mērķiem, – šāda māksla tiek izslēgta no tirgus finanšu interesēm.[9]

Kultūra un māksla, kas atbilst tirgus noteikumiem, dzīvo pēc globālā tirgus principiem – tā eksistē laikā, nevis telpā, augstas kvalitātes vietā tai ir zemi izdevumi, to raksturo arvien īsāki "derīguma termiņi" un tiekšanās pēc jaunā. Vai tirgum piemīt tikpat pietiekama gaume kā tā vēsturiskajiem priekštečiem, lai atbalstītu arī kvalitatīvu mākslu – tādu, kur par galveno kritēriju kalpos nevis ienesīgums, bet estētiskās un kultūras vērtības, ir jautājums, uz kuru šobrīd nevar rast pamatotu atbildi.

Mākslas tirgus kā globalizācijas fenomens

2006. gadā Krievijā izdota rokasgrāmata par investīcijām mākslas priekšmetu tirgū.[10] Autori norāda uz faktu, ka pasaules mākslas "aktīvu" kopējā summa ir ap 250 miljardiem ASV dolāru, bet tikai 2% no tiem pieejami brīvā tirdzniecībā – tātad māksla ir ne tikai ienesīga, bet arī ļoti deficīta prece. Citi speciālisti uzskata, ka mākslas priekšmetu tirgus šobrīd peļņas ziņā varētu būtu trešais ienesīgākais (pēc ieroču un narkotiku tirgus) [*Молок*]. Jau vairāk nekā pirms divdesmit gadiem bankas sāka piedāvāt saviem klientiem mākslas darbus kā klasiskus investīciju aktīvus (*art-banking*), tā pārvēršot tos par bezpersonisku preci, kurai tiek izsniegtas garantijas un sertifikāti, ap kuru tiek izveidoti ražošanas instrumenti, dibinātas investīciju konsultāciju nodaļas u. tml.[11]

Kā laikrakstā *The Art Newspaper* norādījis mākslas speciālists Ričards Feigens, "notika mākslas monetārizācija" [*Feigen*]. Mākslai, kļūstot par likvīdu aktīvu, nācās pārdzīvot dažas finanšu krīzes. Piemēram, 1988. gadā krīze bija saistīta ar faktu, ka japāņu klienti masveidā uzpirka Eiropas meistaru darbus. Augstā pieprasījuma (un ierobežotā piedāvājuma) dēļ cenas par impresionistu darbiem tolaik palielinājās līdz rekorda līmenim. Līdzīga situācija tiek novērota arī šobrīd, tikai tirgus spēlētāji ir ķīniešu miljardieri: nesen nopirkti Endija Vorhola (71,1 milj. dolāru) un Marka Rotko (72,8 milj. dolāru) darbi, tā atkal "uzpūšot burbuli" [*Богданов*]. Šī situācija ar "burbuļiem" mākslas tirgū ir raksturīga arī citiem tirgiem: piemēram, vērtspapīru vai nekustamo īpašumu tirgum, kura "burbulis" Latvijā pārsprāga 2008. gadā.

Globalizācija izmainīja arī mākslas pārdošanas tradīcijas: abās nozīmīgākajās Eiropas izsolēs *Sotheby's* (dibināta 1744. gadā) un *Christie's* (dibināta 1766. gadā) vēl nesen būtu gandrīz neiespējami redzēt darbus, kuri pārdoti pirms 5 gadiem. Ja tik īsā laika intervālā mākslas darbs atgrieztos izsolē, tas skaidri norādītu, ka ar darbu kaut kas nav kārtībā, būtu nepieciešamas papildu ekspertīzes u. tml. [*Богданов*]. Tagad darba atkārtota pārdošana gada laikā ir normāla parādība – kas neierasti mākslas tradicionālajai tirdzniecībai, bet pilnībā atbilst globalizēto pircēju spekulācijām.

Otra tendence, ko skaidri pierādīja ASV banku krīze 2007. gadā, arī ir novērojama mākslas darbu tirgū, proti, negarantētu aktīvu tirgošana. Mākslas sfērā šajā gadījumā ir runa par tādu darbu pārdošanu (par neticami augstu cenu), kuru māksliniecīskajai vērtībai nav nekādu apstiprinājumu. Mākslas darbu cenu tirgū nosaka galvenokārt veiksmīgs mārketinga instrumentu lietojums – katram "dārgajam" modernajam māksliniekam ir vairāki aģenti un menedžeri, kas nodrošina viņa rotāciju, reklamē viņu, līdz viņa darbu iegādājas kāds ietekmīgs kolekcionārs. Piemēram, Čārlza Saatči uzmanība par kāda mākslinieka darbiem automātiski nodrošina citu mākslinieka darbu cenu celšanos. Arī mākslā brīvais tirgus operē ar reklāmas un PR produktiem, nevis reālām vērtībām.

---

[9] Sal. Colbert Fr., 1999, Teil 3 un Bendixen P., 2001, S. 21.

[10] Скатерщиков С., Кориневский В., Яковенко О. Руководство по инвестированию на рынке предметов искусства. – Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006.

[11] Latvijā šo pakalpojumu aktīvi un veiksmīgi piedāvā Trasta komercbanka.

Grūti no māksliniekiem gaidīt, ka viņi spēs abstrahēties no šiem procesiem, radot darbus neatkarīgi no tirgus pieprasījuma, un apzināti atteikties no mārketinga un PR palīdzības. Vēlme veiksmīgi pārdot savus darbus ir pazīstama no Renesanses laikiem (te jāmin gan Itālijas firstu galma mākslinieki, gan Rembranta darbnīcas), bet tikai no 20. gadsimta šī vēlme dažreiz apsteidz mākslas saturu. Provocēt, šokēt un labi pārdot savus darbus ir viens no Salvadora Dalī dienasgrāmatu galvenajiem vadmotīviem [*Дали*, 1998, 34., 96., 129., 143.–144. lpp.]. To pašu šogad apliecināja arī pēc pēdējo izsoļu pārdošanas rezultātiem "visdārgākais" mūsdienu mākslinieks Damiens Hērsts. Mākslinieks, kas savas karjeras sākumā veiksmīgi strādāja ar govju, haizivju un citu dzīvnieku izbāzeņiem, šogad paziņoja, ka šo virzienu savā daiļradē beigs, jo nevienu vairs nav iespējams ar to pārsteigt, toties pievērsīsies tradicionālajai gleznieciībai, jo ar to vēl ir iespējams cilvēkus sajūsmināt [*Hirst*], tādējādi pat nemēģinot slēpt, cik māksliniekam svarīgi, ka tiek pārdoti viņa darbi.

Mākslas nemateriālās vērtības samazināšanās

Acīmredzami, ka māksla seko sabiedrības attīstībai, konsekventi izmantojot aktuālās tehnoloģijas un zinātnes sasniegumus. Arī pēdējās desmitgadēs, sākot no 80. gadu beigām, mākslā ir attīstījušies vairāki virzieni, kas saistīti ar jauno tehnoloģiju atklāšanu fizikā, medicīnā, informātikā. To skaitā var minēt *cyber space* jeb virtuālo mākslu (t. i., mākslu, kas eksistē tikai virtuālajā telpā), mākslu, kurā izmantotas kosmosa skaņas un attēli, biomākslu, kas tiešā veidā izmanto un modificē cilvēku gēnus un šūnas, zemes mākslu u. tml. Visi šie mākslas veidi nebūtu iespējami iepriekšējos laika posmos – tie ir tieši saistīti ar tehniskā progresa sasniegumiem.

Laikmetīgās mākslas pašizmaksas arvien palielinās – te var runāt gan par Damiena Hērsta ar briljantiem inkrustēto galvaskausu, gan par Roberta Smitsona milzīgajiem mākslas darbiem ar zemes ainavu pārveidošanu, gan par tādiem Latvijas māksliniekiem kā Ģirts Korps vai Voldemārs Johansons, kuri savos darbos izmanto sarežģītus mehānismus. Arī mākslas darbu pārdošanas cenas, kā tika minēts iepriekš, nepārtraukti palielinās; ja antikvārajiem mākslas darbiem cenu pieaugums gadā ir vidēji 10%, tad laikmetīgo mākslinieku darbu cenu pieaugums var būt pat 500% gadā [*Соловьев*].

Vienlaikus ar ekonomisku veiksmi ir novērojama sabiedrības intereses mazināšanās par laikmetīgās mākslas darbiem, ko Pēteris Bendiksens izskaidro šādi: "Lielākajai daļai mūsdienu sabiedrības vairs nepiemīt iekšējais pretrunīgums un iejūtīgais smalkums, lai saredzētu ikdienas aizkulisēs novietoto mākslas vērtību un pievērstos tai" [*Bendixen*, 2008, 197. lpp.]. Māksliniece Evelīna Deičmane savukārt norāda uz to, ka arī skatītājam ir jāattīstās līdzi, lai saprastu un iejustos mākslas darbos – bez šīs skatītāja attīstības nav iespējams dialogs starp mākslas darbu un skatītāju.[12] Šajā jautājumā Hanss Georgs Gadamers uzskata, ka nav atšķirības, vai tiek uztverta tradicionālā (pagātnes) māksla vai laikmetīgā, ar ko skatītājs konfrontē šobrīd: "māksla, lai kādā formā tā būtu – priekšmetisku un uzticamu tradīciju vai tagadnes "neuzticamā" beztradicionalitātes formā –, jebkurā gadījumā tā no mums pieprasa paša uzbūves darbu" [*Gadamers*, 2002, 78. lpp.]. Savukārt Rietumu valstīs attīstītā izklaides industrija – šovi, televīzijas seriāli un kino filmas, atrakcijas u. tml. – ir vērsta uz ātru un paviršu aktuālo vajadzību apmierināšanu, kas pēc Pētera Bendiksena novērojumiem līdzinās *fast-food* patērēšanai.[13]

Laika paātrināšanās un dzīves virtuālizācija nedod cilvēkam iespēju pakavēties pie mākslas darba, piedzīvojot savdabīgu laika aizkavēšanos, ko Hans Georgs Gadamers definē kā "pašlaiku", kas piemīt svētkiem, svinībām un kuram līdzinās mākslas darba uztveršanas pieeja [Gadamers, 2002, 84. lpp.]. Pēteris Bendiksens šajā sakarā uzsver, ka tieši ekonomikas radīta laika optimizācijas un paātrināšanas tendence, kas izpaužas arī kultūrā un mākslā (mākslas darbu ātra radīšana un uztveršana garāmejot,

[12] Autores intervija ar E. Deičmani – dziļā ekspertu intervija promocijas darba pētījuma ietvaros. Notika 2010. gada aprīlī E. Deičmanes darbnīcā Andrejsalā. Pilnais teksts pieejams pēc pieprasījuma.

[13] Sīkāk par šo tēmu Pētera Bendiksena grāmatā "Fastfood-Ökonomie", 2008.

ātra ēku būvēšana), noved pie tā, ka laikmetīgā māksla vairs nevar piedāvāt kaut ko tikai tai raksturīgu un specifisku (meistarību, harmoniju, refleksiju u. tml.), tādēļ mazinās tās sabiedriskā vērtība [*Bendixen*, 2008, 198.–202. lpp.].

Apkopojot vairāku autoru publikācijas par laikmetīgās mākslas vērtībām, var izdalīt šādas mūsdienu mākslā nozīmīgas vērtības:

- (mākslinieku) vēlme pārsteigt (šokēt, provocēt) un patērētāju pārsteigums, izbrīns par mākslas darbiem. Izraisīt sašutumu, provocēt un šokēt publiku ir 20. gadsimta fenomens mākslā, kas izskaidrojams gan ar konceptuālisma paradigmas ienākšanu mākslā, gan arī ar mākslas komercializāciju;
- komunikācija (mākslas darba un publikas savstarpējas attiecības). Laikmetīgā māksla kļūst arvien interaktīvāka, tai ir vajadzīgs iesaistīts, līdzi domājošs skatītājs. Runājot par laikmetīgo mākslu, vadošais franču speciālists Nikolā Burjo uzsver, ka skaistuma estētiku aizvieto "attiecību estētika" un saskata mākslas darbā "sociālo starptelpu" [Burjo, 2009, 16. lpp.];
- subjektivitāte (brīvas interpretācijas, subjektīvas uztveres dominante gan mākslas darba radīšanā no mākslinieka puses, gan tā skaidrošanā no skatītāja puses) [*Malpas*, 2005, 56.–79. lpp.; *Burjo*, 2009, 87.–94. lpp.];
- patiesīgums (gan mākslinieka attieksmē pret sevi, gan attiecībā uz publiku) u. c. Tieši patiesīgumu (godīgumu) kā vienu no svarīgākajām laikmetīgās mākslas vērtībām tiešās ekspertu intervijās minēja Latvijas mākslinieki O. Pētersons un E. Deičmane.[14]

Secinājumi

Mūsdienu sabiedrībā brīvais tirgus, kuru vada peļņas palielināšanas, optimizācijas un racionalizācijas principi, arī kultūrā un mākslā ir ieņēmis selekcionāra pozīciju. Priekšroka un atbilstošs atbalsts tiek dots tiem mākslas produktiem, kas piedāvā izdevīgus, paredzamus un drošus ieguldījumus un samērā zemus izdevumus [*Bickmann*, *Brauner*, 1996, 84. lpp.]. Šāda situācija kultūrā ir jo vairāk bīstama tādēļ, ka valsts, kas tradicionāli ir rūpējusies gan par sociālo, gan par kultūras sfēru, arvien vairāk savu funkciju nodod uzņēmumu un brīvā tirgus varai. Kultūras projekti, organizācijas un paši mākslinieki savdabīgi balansē starp satura un kvalitātes svarīgumu no vienas puses un atbilstību tirgus prasībām – no otras.

Mainoties sabiedrības vērtību piramīdai, vērojama arī intereses samazināšanās par laikmetīgo mākslu, ko var izskaidrot gan ar pārāk sarežģīto mākslas valodu (komplekso tehnoloģiju un vizuālo efektu pārmērīga izmantošana, dziļi individuālistiskais konceptuālisms), gan ar to, ka mākslas uztveres forma, kas paredz uzkavēšanos un refleksiju, vairs nav pievilcīga mūsdienu globalizācijas nomocītajam cilvēkam.

Galvenie secinājumi, ko ļāva izdarīt teorētiskās bāzes izpēte un intervijas ar mākslas pasaules profesionāļiem:

1) mākslā dominējošās vērtības ir viennozīmīgi saistītas ar cilvēces vēsturē dominējošām vērtībām un attīstības virzieniem;
2) ekonomikas attīstība un tās formas mūsdienās būtiski ietekmē mākslas sfēru: gan tiešā veidā – nosakot mākslas darbu cenu un atbalstot sev tuvus mākslas veidus; gan netiešā veidā – mainoties cilvēka dzīvesveidam un prioritātēm, mainās arī mākslas virzieni un stili.

Mākslas jeb daiļrades izpausmes vienmēr ir bijušas klātesošas sabiedrības attīstībā, mainoties kopā ar to un kalpojot par savdabīgu seismogrāfu sabiedriskās dzīves pārmaiņām. Un vienmēr tās ir bijušas vairāk vai mazāk atkarīgas no ekonomikas un politikas noteicējiem – baznīcas, monarhiem, globālajiem uzņēmumiem. Diemžēl, lai arī ekonomika ir neatņemama kultūras sastāvdaļa un tirgus vēsturiski ir kultūras fenomens, kultūra vairumā ekonomikas teoriju netiek ņemta vērā. Kultūras un mākslas vērtība mūsdienu sabiedrībā zaudē savu nozīmi, jo sabiedrības uzmanība tiek pievērsta laicīgām, pārejošām

[14] Intervijas tika veiktas autores iecerētā promocijas darba ietvaros un notika 2010. gada martā un aprīlī. Pilni teksti pieejami pēc pieprasījuma.

parādībām, kas nepieprasa prāta un emociju piepūli. Attiecīgi arī pētījumu, kas skaidrotu un analizētu mākslas vērtību šodien un tās atkarību no ekonomiskās attīstības, ir ļoti maz. Pasaules ekonomikas krīze ir norādījusi uz nozīmīgu vērtību orientāciju problēmu Rietumu patērētāju sabiedrībā – noskaidrot, kādas vērtības tiek iemiesotas mākslā un caur tām analizēt pārmaiņas sabiedrības attīstībā, ir galvenie mērķi un uzdevumi turpmākajiem pētījumiem.

The Value of Art in Global Economy

Abstract

Changes in social life, which nowadays are characterized by the phenomenon of globalization, have influenced the areas of culture and art during human history. The most significant aspects of globalization for art are: use of marketing and management instruments; growth of mass culture; dominance of art market by fixing the value of art.

The aim of this work is to clarify how economics and its changes have influenced the value of art historically and in globalization period.

During the analysis of different sources the following results were obtained:

1. Art is closely related to structural changes of a society; the value of art is based on the viewpoint of particular historical period;
2. Art always mirrors changes in social, political, economic development (for example, human paltriness in Medieval arts, searching for new forms in Modern arts; virtual art in recent years);
3. Art acts as a substitute of absent values (bright, splendid colors in Medieval art; adoration of nature in early industrialization period);
4. Nowadays the free market has the role of the art supporter, which traditionally belonged to monarchies, churches or national states;
5. Free market uses its own principles (optimization, rationalization, profit orientation) also for cultural and art products, which has manifested in growth of art markets, development of art-banking service, speculations and crises of the field of art;
6. The adaptation of art to market requirements means reduction of its social value, which has resulted also from new globalized life style meaning mobility, speed-up of time, consuming without reflection thus being opposite to the way how art works should be perceived.

In spite of the fact that economy and market are cultural phenomenon, culture is still not included in most economic theories. Market supports those types of art that are commercially profitable. Present economic crisis has pointed out serious problems of Western values; by researches like the one carried out, we should clarify whether the values of art have experienced similar crisis, and, within the values of art, analyze oncoming social changes.

Literatūra

1. Bažanovs L. Atmiņu konteksts Krievijas laikmetīgajā mākslā // Studijā, 2008; 62.
2. Bendiksens P. Ievads kultūras un mākslas menedžmentā. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008.
3. Bendixen P. Einführung in die Kultur- und Kunstmanagement. – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1998.
4. Bendixen P. Einführung in die Kultur- und Kunstökonomie. – 2. erw. Auflage. – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2001.
5. Bendixen P. Ökonomie der Entgrenzung: Wege aus der Unwirtlichkeit. – Berlin: Pro Business, 2007.
6. Bendixen P. Fastfood-Ökonomie: Die unaufhaltsame Kommerzialisierung der Zeit. – Berlin: Pro Business, 2008.

7. Bickmann R., Brauner J. Cyber Society: das Realscenario der Informationsgesellschaft. – Düsseldorf, München: Metropolitan, 1996.
8. Burjo N. Attiecību estētika. – Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs, 2009.
9. Celma H. Māksla kā vērtība. – Rīga: Liesma, 1988.
10. Colbert F. Kultur- un Kunstmarketing. – Wien: Springer Verlag, 1999.
11. Eko U. Skaistuma vēsture. – Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2009.
12. Feigen R. The art factory and the death of the connoisseur // www.theartnewspaper.com/articles/The-art-factory-and-the-death-of-the-connoisseur/16069 (sk. 24.05.2010.).
13. Gadamers H. G. Skaistā aktualitāte: Māksla kā spēle, simbols un svētki. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2002.
14. Hirst D. Intervija: Hirst gives up pickled animals // http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/arts_and_culture/8284891.stm (sk. 24.05.2010.).
15. Jungs K. G. Psiholoģiskā tipoloģija un māksla. – Rīga: Zvaigzne ABC.
16. Malpas S. The postmodern. – London, New York: Routledge, 2005©.
17. Martin H. P., Schumann H. Die Globalisierungsfalle. – Reinbeck bei Hamburg, 1997.
18. Rifkins D. Jaunās ekonomikas laikmets. – Rīga: Jumava, 2004.
19. Бауман З. Глобализация: последствия для человека и общества. – Москва: Весь мир, 2004.
20. Богданов В. Артрынок – придуманные угрозы // www.artinvestment.ru /invest/analytics/20070815_ugrozy.html (sk. 24.05.2010.).
21. Дали С. Тайная жизнь Сальвадора Дали, написанная им самим: О себе и обо всем прочем. – Москва: Сварог и К, 1998.
22. Львова Е. П., Сараьянов Д. В., и др. Мировая художественная культура. XX век. Изобразительное искусство и дизайн. – СПб: Питер, 2007.
23. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. – СПб: Алетейя, 2000.
24. Мастера Искусства об искусстве: Избранные отрывки из писем, дневников, речей и трактатов в 7 томах. – Москва: Искусство, 1965.
25. Молок Н. Арт-рынок стал третьим по доходности после рынка оружия и наркотиков // Ru.sgallery.net/news/2006/01/18/29.html (sk. 24.05.2010.).
26. Соловьев А. Современное искусство ждать не стоит покупать // http://www.artinvestment.ru/invest/analytics/20080929_modern_art.html (sk. 24.05.2010.).

Individuālās biogrāfijas kā sociālās izziņas resurss laikmeta procesu pētniecībā

Maruta Pranka

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā, pamatojoties uz autores veikto pētījumu un teorētiskās literatūras studijām, analizētas biogrāfiskās pieejas socioloģijā iespējas sociālo procesu izziņā, sniegts biogrāfiskās pieejas socioloģijā teorētiskais pamatojums un attīstības raksturojums Rietumeiropas sociālajās zinātnēs, kur strauja biogrāfiskās kā humānistiskās pieejas attīstība sākās 20. gadsimta 60. gados. Latvijā, tāpat kā pārējā bijušajā sociālistiskajā telpā, biogrāfiskie pētījumi aktualizējās 20. gadsimta beigās, kad norisinājās radikālas politiskās pārmaiņas. Biogrāfiskie pētījumi īpaši nozīmi ieguva valstīs, kur tikai pēc padomju sistēmas sabrukuma un neatkarības atjaunošanas kļuva iespējams atklāt savu dzīves pieredzi.

Rakstā analizēta biogrāfiskās pieejas būtība un saturs, vēršot uzmanību uz to, ka biogrāfiskajai pieejai kopumā raksturīgs fokuss uz cilvēku visas dzīves virzību laikā – indivīda tagadne tiek skatīta biogrāfiskā kontekstā, bet biogrāfija savukārt plašākā sociālā un vēsturiskā kontekstā, tādēļ centrālais jautājums biogrāfiskajos pētījumos ir mijattiecības starp indivīdu un sociālo pasauli. Biogrāfiskās pieejas lietojums ir piemērots un nepieciešams sociālo procesu likumsakarību izpētei, dodot iespējas pētīt tos straujas dinamikas apstākļos, pētniekam atrodoties šo notikumu kontekstā.

Rakstā analizēts ar biogrāfisko pieeju realizēta socioloģiskā pētījuma materiāls – Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta Nacionālās mutvārdu vēstures projekta ietvaros veikts longitudināls pētījums "Māja". Pētījuma "Māja" mērķis ir konstruēt Rīgas īres nama iedzīvotāju portretu laikā no 1936. gada līdz mūsu tūkstošgades sākumam. Pētījums sniedz materiālu dažādu sociālo procesu izziņai, uzmanības lokā ietverot sociālo lomu dinamiku, vidusšķiras veidošanās procesu pirmskara Latvijā, deportāciju atspoguļojumu un reintegrācijas problēmas, migrācijas procesus Latvijā un sociālos procesus, kas risinās Mājā pēc valsts neatkarības atjaunošanas.

Atslēgvārdi: biogrāfiju pētniecība, individuālā pieredze, sociālie procesi.

Ievads

Pilnīga sabiedrības izziņa un izpratne iespējama, tikai izmantojot visas pieejamās pētījumu metodes un pieejas, tajā skaitā arī informācijas analīzi, kas iegūta ar biogrāfisko pieeju. Biogrāfisko materiālu pētniecība sniedz iespēju iegūt informāciju par sabiedrības stratifikāciju, integrāciju, institūciju un sabiedrības mijiedarbību, sabiedrības un kolektīvās identitātes problēmām, vienotā ainā apskatot vienas vai pat vairāku paaudžu sociālās īstenības interpretāciju, parādību subjektīvo izpratni un vērtējumus tādos aspektos, kas nav pieejami, strādājot tikai ar kvantitatīvajām pētniecības metodēm vai statistikas analīzi.

Darba mērķis

Raksta mērķis ir, pamatojoties uz autores veiktajiem pētījumiem un teorētiskās zinātniskās literatūras studijām, analizēt biogrāfiskās pieejas socioloģijā iespējas sociālo procesu izziņā, tādējādi dodot ieguldījumu biogrāfiskās socioloģijas un tās metodoloģiskajā attīstībā, kas turpmāk var būtiski veicināt sociālo procesu padziļinātu izpēti.

Individuālo biogrāfiju kā sociālās izziņas resursa lietojums laikmeta procesu pētniecībā socioloģijā ieņem arvien nozīmīgāku vietu.

Materiāls un metodes

Rakstā analizēti biogrāfiskās pieejas teorētiskie aspekti, analizējot zinātniskās literatūras avotus un ar autores līdzdalību veiktā biogrāfiskā pētījuma materiālus. Pētījuma metodoloģiskais pamats ir Eiropas un ASV ievērojamāko sociologu – biogrāfiju pētnieku – metodoloģiski teorētiskās nostādnes. Biogrāfiskā longitudinālā pētījuma empīriskā materiāla vākšana sākta 1996. gadā un turpinājās līdz 2008. gadam, veicot atkārtotas biogrāfiskās intervijas, uzklausot īrnieku dzīvesstāstus kādā Rīgas daudzdzīvokļu namā. Dzīvesstāsta kā metodes izmantošana paredz primārās informācijas iegūšanu no informanta (respondenta), uzklausot viņa vēstīto dzīves gājumu. Respondents sniedz informāciju par sevi un līdz ar to apgaismo arī attiecīgā laikmeta ekonomisko, politisko un sociālo situāciju, ietverot šajā stāstījumā arī savu un sava laikmeta vērtību vērtējumu. Biogrāfiskā pieeja paredz analizēt informāciju par informantu individuālo sociālo pieredzi – rīcību, notikumiem, pārdzīvojumiem, attieksmēm un attiecībām. Šī informācija savu nozīmi un vērtību iegūst kā sociālā "aktora" subjektīva izpausme un viedoklis, bet personas individuālie dokumenti – rakstītas autobiogrāfijas, vēstules, ģimenes arhīvi un citi dokumenti – šo informatīvo materiālu papildina.

Biogrāfiskā pieeja dod iespēju faktus, procesus, problēmu subjektīvo izpratni un vērtējumu skatīt sakarībās un attīstībā – to veidošanās vēsturiskajā kontekstā. Šāda interpretācija nav šauri subjektīva, jo tajā atrodami informantu kā noteiktas sociālās grupas pārstāvju uzskati un viedokļi, ko ietekmējuši noteikti vēsturiskie notikumi. Šīs pieejas ietvaros iegūtie dzīvesstāsti un personiskie dokumenti ietver informāciju par noteiktiem sociālajiem procesiem vēsturiskā posma ietvaros stāstītāja personiskās pieredzes skatījumā.

Šāda kvalitatīva pētījuma metode metodoloģiskā aspektā pārstāv humānistisko socioloģiju, kas orientējas uz mijiedarbību – starp sociologu un informantu, starp indivīdu un apkārtējo sociālo vidi, starp sociālo zinātni un pilsonisko sabiedrību.

Sākot ar 20. gadsimta 60.–70. gadiem, notika būtiskāks pagrieziens socioloģijā, kas noteica personisko liecību, tajā skaitā, individuālo biogrāfiju un dzīvesstāstu, atzīšanu par nopietniem un ticamiem sociālās izziņas avotiem un metodēm, uzsverot to nozīmību gan pagātnes, gan tagadnes sociālo procesu izziņā. T. S. Kūns 1962. gadā izdotajā darbā "Zinātniskās revolūcijas struktūra" [*Kuhn*, 1962] veica ko līdzīgu zinātnes izpratnes revolūcijai, parādot, kas zinātniskā domāšana pati par sevi ir sociālā procesa rezultāts, ka patiesība par pasauli tiek iegūta caur cilvēku uztveri un izpratni. Lai gan daba pastāv ārpus cilvēka apziņas un neatkarīgi no tās, nav iespējama atklāsme par to tiešā veidā. Tas, ko zinātnieki subjektīvi ienes zinātniskā pētījumā, sekojoši veicina zinātniskos atklājumus. Šī socioloģiskā pieeja paplašināja zinātnes izpratni un parādīja tās dažādību, ieskaitot kvalitatīvo un interpretatīvo pieeju humānajās zinātnēs, kas līdz tam tika uzskatītas vairāk piederošas mākslai nekā zinātnei. Zinātnieka pieredze, uzkrātais intelektuālais kapitāls, pasaules uzskats ietekmē izziņas procesu arī eksaktās un dabaszinātņu jomās. Bet sociālo zināšanu un informācijas kvantificēšana, piešķirot skaitliskas vērtības sociāliem faktiem un parādībām, un pēc tam to interpretācijas process nes sevī zinātnieka subjektivitātes pazīmes līdzīgi kā tā informācija, ko sociālais pētnieks iegūst kvalitatīvā pētījuma ietvaros, arī uzklausot dzīvesstāstus un izstrādājot uz šo zināšanu pamata secinājumus par sabiedrībā notiekošo procesu dinamiku [*Rustin*, 2000].

Sociālo procesu izpēte paredz pētīt laikā atkārtojošos procesus, kas norisinās sociālo grupu dzīvē. Biogrāfiskā pieeja dod iespēju identificēt to cēloniskos mehānismus, apskatot cilvēku dzīves variācijas un izmaiņas šaurākā vai plašākā mērogā.

Kamēr vēsturnieki lietojuši dokumentus kā ticamus pierādījumus, tikmēr sociologi meklējuši pierādījumus sociālo notikumu kvantitatīvos mērījumos. Kens Plammers (*Ken Plummer*), meklējot "socioloģijas humānistiskās metodes" pirmavotus, identificē dienasgrāmatas, fotogrāfijas un dzīvesstāstus kā sociālo pētījumu īpašu izziņas avotu deviņpadsmitā gadsimta beigu, divdesmitā gadsimta sākuma izpētei" [*Wengraf*, 2000].

Šo pētniecisko procesu paradokss ilgstoši pastāvējis tajā, ka, kamēr Rietumu kultūras reprezentācija dažādās formās bija bagāta ar indivīdu sniegtām biogrāfiskām laikmeta liecībām, tikmēr sociālās zinātnes filtrēja ārā tās no savu interešu loka. Tas skaidrojams ar to zinātnisko metožu dominēšanu, kas līdz tam pastāvēja sociālajos pētījumos, t. i., kvantitatīvo pētījumu dominanci. Dabaszinātnes vienmēr ir balstījušās vispārināšanā un abstrakcijās, savās iespējās skatīt parādības noteiktā perspektīvā, kas ģenerē zināšanas. Veicot pētījumus dabaszinātnēs, pētot dzīvo būtņu ķermeņus, ķīmiskos elementus, no šīm zināšanām tika izfiltrēts viss mītiskais, reliģiskais, kulturālais, emocionālais. Tādējādi, modelējot sevi pēc dabaszinātnieku parauga, sociālie zinātnieki konstruēja ķermeņa un prāta modeļus, aprakstot to vienādības, regularitāti un veicināja cilvēka uzvedības "objektīvu" izpratni, t. i., raksturojot to ar vispārīgiem, abstraktiem atribūtiem. Individuālās intereses tika apskatītas kā traucējošas šajās ambīcijās radīt vispārīgu zinātni par cilvēku [*Miller*, 2000].

Biogrāfiskā pieeja socioloģijā ietver kvalitatīvās pētniecības metodes – dzīvesstāstu, dzīves vēsturi, novērojumu, biogrāfiju, dažādu personisko dokumentu analītisku pētniecību. Situācijas kontekstuālai analīzei un salīdzināšanai iespējams izmantot statistikas datus un citus publicētus un nepublicētus materiālus.

Dzīvesstāsts (jeb biogrāfija) ir vienas personas "vēsture", kur šī persona atrodas stāstījuma centrā: viņa dzīvesstāsts, viņa paša naratīvs un savas dzīves, savas pieredzes vērtējums, kā tas tiek pastāstīts, atrodas šī attēlojuma centrā. Dzīvesstāsti un citi biogrāfiskie materiāli sniedz informāciju par dzīves apstākļiem, sociālo struktūru, attieksmēm un sociālo apziņu, tverot tos kopainā, ko nav iespējams iegūt, veicot sabiedrības izpēti tikai ar kvantitatīvām aptaujām, statistikas apsekojumiem vai dokumentāriem avotiem.

R. Millers [*Miller*, 2000] norāda, ka biogrāfiskās metodes aplūkojamas no humānisma perspektīvas, tā ir "balss došana" indivīdam, aplūkojot indivīda biogrāfiju tās veselumā. Šī pieeja dod iespēju no indivīdu viedokļa un to jēgas kontekstā aplūkot tādas būtiskas sociālo pētījumu jomas kā migrācija vai sociālā mobilitāte. No vienas puses – indivīds ar savu personisko laiku, dzīvi un tās iekšējo loģiku, no otras puses – laiks, kurā viņš dzīvo, notikumi, kas sakrīt ar viņa dzīves notikumiem.

Biogrāfisko interviju no citām kvalitatīvajām intervijām atšķir biogrāfiskajai pieejai kopumā raksturīgais fokuss uz visu cilvēka dzīvi. Pat tad, ja pētījuma mērķis ir analizēt atsevišķus indivīda dzīves aspektus vai dzīves posmus, tie tiek skatīti biogrāfijas kontekstā. Biogrāfiskajos pētījumos galvenā uzmanība tiek pievērsta virzībai laikā – cilvēka tagadne tiek skatīta biogrāfiskā kontekstā. Savukārt indivīda biogrāfija tiek novietota plašākā sociālā un vēsturiskā kontekstā (aplūkojot, piemēram, reliģiskos, politiskos, ekonomiskos, psiholoģiskos u. c. aspektus konkrētā dzīves laika posmā). Tādēļ centrālais jautājums biogrāfiskajos pētījumos ir par mijattiecībām starp indivīdu un sociālo pasauli.

Biogrāfiskās pieejas, tai skaitā dzīvesstāstu kā pētījumu avota un metodes, lietojums ir piemērots un pat nepieciešams sociālo procesu un likumsakarību izpētei, dodot iespējas pētīt:

1) sociālos procesus straujas dinamikas apstākļos, pētniekam atrodoties šo notikumu kontekstā;
2) indivīda un sabiedrības attiecību mijiedarbības un analīzē tās, ar uzsvaru uz socializācijas procesu nozīmību;
3) indivīda lomas un nozīmību sociālo pārmaiņu mikroprocesos un makroprocesos.

Biogrāfiskās pieejas izmantošana sociālo procesu izziņā socioloģijā dod iespēju iegūt padziļinātu informāciju par ilgstoši slēptām, noklusētām, sensitīvām problēmām.

Klasiskās modernitātes galvenie principi ir individuālā subjekta paša svarīgums un nozīmība. Viena no mūsdienu socioloģijas diskusiju tēmām ir biogrāfiju nozīme sociālās identitātes izpratnē. Būtiska šajā uzmanības pievēršanā ir doma par dažādu demogrāfisko faktoru – kā šķira, dzimums, vecums – ierobežotību, pilnībā apskatot individuālās dzīves pieredzes dažādību – gan tāpēc, ka demogrāfiskie faktori ir indivīdus vienādojoši un tādējādi sociālais tiek fragmentēts, gan tādēļ, ka šāda strukturāla pieeja norobežojas no individualitātes piešķiršanas subjektam. Šāda pieeja rada jautājumu, kādā veidā biogrāfiskā pieeja spēj radīt un rādīt mazāk ierobežotu subjektu.

Biogrāfiskās pieejas metodoloģijas un teorijas attīstībā būtisku ieguldījumu devis franču sociologs Daniels Berto (*Daniel Bertaux*), kas savos darbos pamato, ka, izmantojot biogrāfisko pieeju, iespējams iegūt objektīvu informāciju par sabiedrību strukturējošiem spēkiem, kas ir sociālo fenomenu un sociālo procesu pamatā. Ar tādu pētniecisko dizainu iespējams attīstīt pamatotu sociālo procesu interpretāciju un pat izvirzīt hipotēzes par to turpmāku evolūciju, kas pamatota uz zināšanām par to iekšējo dinamiku" [*Bertaux*, 1997].

Pēc D. Berto domām [*Bertaux*, 1981], "privātās pieredzes" variējas saistībā ar konkrēto laikmetu. Katra šāda privātā pieredze ir īpaša un ļauj skaidrot kādu realitātes šķautni. Sociālo pārmaiņu laikā indivīdi izstrādā dažādus adaptācijas paņēmienus, jaunas dzīves stratēģijas. Kā tas notiek, kādi ir indivīda adaptācijas mehānismi, cik veiksmīgi notiek adaptācija jaunās situācijās – šeit liela nozīme ir biogrāfiskajiem pētījumiem. Indivīdu "privātās pieredzes" ir saistītas ar konkrētu laikmetu.

Latvijā, tāpat kā pārējā bijušajā padomju vēsturiskajā telpā, biogrāfiskie pētījumi sociālajās zinātnēs sākās un strauji attīstījās 20. gadsimta beigās, kad norisinājās radikālas pārmaiņas politiskajā, ekonomiskajā un sociālajā jomā. Biogrāfiskie pētījumi ir īpaši nozīmīgi šajās valstīs, kurās tikai pēc padomju varas sabrukuma un neatkarības atjaunošanas bija iespējams sākt runāt par savu dzīves pieredzi. Biogrāfiskā metodoloģiskā pieeja pierādīja savu lietderību pētījumos par to, kā cilvēki adaptē savu dzīvesveidu būtiskajām pārmaiņām, ko izraisījis vēsturiskais pagrieziens.

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta Nacionālā mutvārdu vēstures projekta ietvaros vairāku gadu garumā, lietojot biogrāfisko pieeju, veikts pētījums "Māja", par informācijas avotu izmantojot biogrāfiskās intervijas, kā arī ar stāstītāju atļauju pieejamos dažādus personiskos dokumentus un fotogrāfijas.

Pētījuma projekta "Māja" mērķis bija konstruēt Rīgas īres nama iedzīvotāju portretu laikā no 1936. gada līdz mūsu tūkstošgades sākumam. Bet, pateicoties iespējai atgriezties Mājā katru gadu, interviju vākšana turpinājās.

Atkārtoti tika uzklausīti kāda Rīgas īres nama iedzīvotāju dzīvesstāsti.

Mājā ir 20 dzīvokļi, tajā joprojām mitinās arī viena no mantiniecēm īpašniekiem, kuri cēluši Māju. Pētniekiem bija iespējas uzklausīt arī otras īpašnieces, kas tagad jau aizsaulē, dzīves gājumu. Būtiski ir tas, ka Mājā datu vākšanas procesa sākumā (tūlīt pēc denacionalizācijas) bija vairākas īrnieku ģimenes, kas tajā dzīvojušas vairākus gadu desmitus, arī no Mājas pirmsākumiem (nodošanas ekspluatācijā), līdz ar to fiksējot laika gaitā notikušās un notiekošās pārmaiņas. Pētījumā būtiski svarīgi ir tas, ka pārmaiņu situācija ir fiksēta "no iekšpuses" pārmaiņu norises laikā, pētniekam atrodoties tiešā kontaktā ar atmiņas nesošajiem subjektiem.

Pētījums sniedz materiālu dažādu sociālo procesu izziņai, ietverot uzmanības lokā sociālo lomu dinamiku, vidusšķiras veidošanās procesu pirmskara Latvijā, deportāciju atspoguļojumu un reintegrācijas problēmas ikdienas dzīvē pēc atgriešanās, migrācijas procesus Latvijā un sociālos procesus, kas notikuši un risinās Mājā pēc valsts ekonomikā, politikā notikušajām pārmaiņām. Valstī notiekošie makroprocesi izpaužas katrā individuālajā dzīvē.

Dzīvesstāsta ticamība balstās ne tik daudz dzīvesstāsta saturā kā sociālajās attiecībās. Dzīvesstāsts netop stāstīšanas brīdī. Tas veidojies stāstītāja dzīves laikā tajā sociālajā vidē, kurā stāstītājs dzīvojis, nesot sev līdz iepriekšējo sociālo attiecību ietekmi.

Sociālās attiecības, kādās stāstītājs ir atradies vai stāstīšanas brīdī atrodas, ietekmē:

1) stāstītāja attieksmi pret notikumiem;
2) līdzības un pretrunas stāstītāja stāsta dažādās versijās.

Stāstā par notikumu ir ne tikai stāstītāja attieksme pret notikumiem, bet arī viedoklis par notikuma pārējiem dalībniekiem, tātad tajā tiek ietvertas arī sociālās attiecības. Tādēļ dzīvesstāstā parādās vairāku vai pat daudzu personu darbība, šo darbību vērtējums, sniedzot vienlaikus informāciju par paša stāstītāja darbības motivāciju.

Stāstot par notikušo, tiek attēlota stāstītāja ģimenes, grupas, kopienas dzīve, veidojot vēstures zināšanas, sociālās vides, sociālo procesu izpratni caur individuālo interpretāciju, ietverot stāstījumā personas, ar kurām stāstītājs ir bijis noteiktās sociālajās attiecībās, esot noteiktā sociālajā lomā.

Lai izzinātu un izprastu kādu tēmu, notikumu, parādību, procesu, tie jāapskata dažādos aspektos, uzklausot vairākus stāstītājus. Vēsturiskās un sociālās pieredzes elementi ir kopīgi, bet tiek attēloti caur dažādām pieredzēm un interpretācijām. Viens vienīgs dzīvesstāsts, lai cik tas būtu bagāts ar informāciju, nav pietiekams materiāls, lai vērtētu kādu sociālo procesu vai faktu. Papildinot to ar citiem dzīvesstāstiem vai citiem materiāliem, tas viss kopā kļūst par svarīgiem, saistītiem socioloģiskiem datiem. Dzīvesstāsti, kas uzklausīti viena gadījuma (šajā reizē Mājas) ietvaros, ir saistīti gan vienas telpas, gan – atbilstoši arī pētījuma mērķim – noteikta laika posma robežās, dodot iespēju iegūt dažādu stāstītāju liecības par vieniem un tiem pašiem sociālajiem procesiem. Vienas konkrētas mājas īpašnieku un īrnieku dzīves trajektoriju izpēte nodrošina iespēju, ņemot vērā personu lokalizāciju vienas Mājas ietvaros, runāt par noteiktas grupas cilvēku kopēju pieredzi.

Amerikāņu etnogrāfs *Franz Boas* raksta: "Mūsu aktuālajā pieredzē nav divu identisku sajūtu iespaidu vai emocionālo nostādņu. Tomēr mēs klasificējam tās, balstoties uz kādām to līdzībām lielākās vai mazākās grupās, kuru robežas ir definētas no dažādiem viedokļiem. Lai gan nenoliedzamas ir šo pieredžu individuālās atšķirības, mēs atpazīstam tajās mūsu pieredzes kopīgās iezīmes un elementus un atzīstam daudz un dažādus to kopīgo iezīmju raksturojumus" [*Boas*, 1983].

Pieredze iegūst jēgu, būdama saistībā ar citām pieredzēm. Šīs saistības tiek atpazītas, veidotas savstarpējās attiecībās. Izstāstītas dzīvesstāstos, pasniegtas naratīvos, tās dod iespēju tikt apvienotām, lai kļūtu par kopīgo [*Schrager*, 1983].

Katrs dzīvesstāsts ir gan vērtība pati par sevi, gan var iekļauties kopīgajā dzīvesstāstu telpā un laikā [*Schrager*, 1983]. Indivīda sociālajā pieredzē ir personiski, ģimenes notikumi un pārdzīvojumi, kas norisinās mikrovidē, un notikumi, ko pārdzīvo noteikta sociālā grupa, kopiena, tauta, – visa noteiktā struktūrā saistītā sabiedrība. Par šiem notikumiem var būt informācijas trūkums, pat vakuums, kas jāaizpilda ar informāciju, ko var sniegt kāda sociāla grupa vai pat viens vai nedaudzi cilvēki, kuriem ir šī notikuma vai sociālā procesa pieredze.

Biogrāfiskajās intervijās iegūtā informācija projektā "Māja" dod iespēju pētīt vidussšķiras veidošanos pirmskara Latvijā, kas saistīta ar iedzīvotāju migrācijas procesu no laukiem uz Rīgu, kā arī tās vēlākos likteņus. Piemēram, fragments no intervijas ar vienu no Mājas saimniecēm:

> *"Tēvs man ir dzimis 1891. gadā. Kad vecaistēvs nomira, tēvam bija jāsāk gādāt par ģimeni, palika viņam mamma un divas māsas, drusku jaunākas par viņu. Tēvs sāka strādāt par rakstvedi, bet 14. vai 15. gadā viņu iesauca armijā un aizsūtīja uz praporščiku skolu, nu tad Lāčplēša ordeni viņš saņēma par darbu Latvijas labā. Viņš bija arī mācījies Aleksandra ģimnāzijā un garīgajā seminārā. Tad viņš bija Politiskās pārvaldes izmeklēšanas nodaļas vadītājs. Viņš bija tas, kas sargāja Latvijas mieru. Tēvam bija diezgan laba darba apmaksa. Kā atbrīvošanās cīņu dalībnieks viņš bija dabūjis zemi kaut kur Saldus rajonā, to zemi pārdeva. Mēs dzīvojām ļoti taupīgi. Un tad viņš cēla to māju ar V. uz pusēm, viņam bija arī hipotekārie kredīti. Viņš stipri cīnījās, kamēr varēja dabūt to māju zem jumta, bet viņš cēla, lai bērniem būtu kādreiz kur dzīvot. Un vēlāk viņš arī lodi pierē dabūja, nevis pierē, bet mugurā, un tagad dus Baltezera kapos staļinisma upuru nodalījumā..."* (no intervijas ar V. K.) [Nacionālais Mutvārdu vēstures arhīvs – NMVA].

Arī otras informantes stāstījums atspoguļo šo pašu laika posmu viņas tēva biogrāfijā:

> *"Jā, manam vectēvam Vidzemē bija divi dēli, vienam bija jāpaliek mājās un jāstrādā saimniecībā, bet manam tēvam bija jāiet kroņa maize meklēt. Viņš bija pliks, kā saka, bija jāizmeklē tāda izglītība,*

kur bija pilnīgā valsts apgādībā. Un tas bija pareizticīgo garīgais seminārs, kur bija jāpāriet pareizticībā un jāmaina uzvārds uz krievisku. Tur viņus par popiem gribēja izmācīt, kuri pamazām pārkrievos... Bet pēc diviem gadiem viņš pār sētu aizbēga. No turienes nāk daudzi juristi, latviešu puiši, viņi tur tā drusku dabūja izglītību un pēc tam laidās lapās. Un mans tēvs aizlaidās uz Varšavu, kur pabeidza juridisko fakultāti. Tad pa kara gadiem viņš kādu brīdi bija Kolčaka armijā. Tad vēl kaut kur pa tiem kara gadiem maisījās. Tad pēc atgriešanās viņš ilgu laiku bija zvērināta advokāta palīgs pie civillietām. Un tad strādāja apgabaltiesā, vēlāk viņam bija privātprakse, un tad jau sapazinās ar to K. un sāka celt māju. Tēvam bija kādi 30 vai 40 tūkstoši hipotēku parāds. Viņš cerēja, ka pamazām vien, jo viņam bija sava advokāta prakse, ka viņš atpelnīs un dzēsīs. Bet nu viss beidzās 40. gadā. 43. gadā viņš jau Sibīrijā bija pagalam" (no intervijas ar L. V.) [NMVA].

Stāstot par notikumiem, katras personas versija vienā un tā paša notikuma vai procesa kontekstā ir saistīta ar citām kādā noteiktā saskarsmes laukā, kuru pārklāšanās ir ceļš uz notikumu un procesu izzināšanu. Konkrētajā pētījumā šis saskarsmes lauks ir Māja.

Pretēju viedokļu pastāvēšana par vienu un to pašu procesu vai notikumu ir pamatā reprezentativitātes problēmai dzīvesstāstu pētījumā. Veicot pētījumus, kur tiek izmantota biogrāfiskā pieeja un dzīvesstāsts kā metode, vienmēr aktuāli ir jautājumi: "Kam ir taisnība? Kur ir patiesība?" Kad tiek stāstītas pilnīgi atšķirīgas versijas par vieniem un tiem pašiem notikumiem vai procesiem, kas norisinājušies vienā un tajā pašā laikā un vietā, tas norāda stāstītāju pozīciju, to nosaka arī stāstītāju sociālās lomas. Tas norāda pretēju grupu vai pretēju uzskatu gadījumus un iezīmē noteiktas atšķirīgas sociālās grupas sabiedrībā.

Pētījumā "Māja" šo pretējo viedokļu pastāvēšana, kas balstās dažādās sociālajās lomās esošo personu atšķirīgajās interesēs, parādās intervijās, informantiem paužot savu pieredzi, piemēram, par denacionalizācijas procesu. No vienas puses, mājas īpašniece (V. K.) uzsver, ka "*īres maksa nenosedz ieguldīto, izdevīgāk ir, ja ienāk jauni īrnieki, ar kuriem var slēgt jaunus līgumus. Es jau ar nevaru par tiem pensionāriem maksāt, kuri paši jau vairs to nevar samaksāt*" [NMVA].

Īrnieku stāstījums raksturo viņu pašreizējo situāciju, kuras pamatā ir denacionalizācijas procesā notikušās īrnieku tiesību izmaiņas, kā arī attiecību izmaiņas ar bijušo kaimiņieni, kas tagad kļuvusi par viņu Mājas īpašnieci un mājokļa saimnieci:

"Viņa (saimniece) man saka: ej pie māsas uz laukiem. Viņa neprot runāt, viņa, kad ienāk, kā no lielgabala šauj. Ja mēs varētu ātrāk kur iet, bet mums nav kur aiziet. Ja viņa palīdzēs un dabūs, tad mēs aiziesim, bet mums nav kur aiziet" [NMVA].

Mājā iegūto dzīvesstāstu kolekcija dod iespēju migrācijas procesu izziņai no dažādiem skatupunktiem. Analizējot dzīvesstāstos atspoguļoto imigrāciju Latvijā no citām padomju republikām, redzams, ka informantu atšķirīgās dzīves pieredzes un atrašanās atšķirīgās, diametrāli pretējās sociālajās lomās, pat pretējās pozīcijās, ir pamatā ne tikai atšķirīgam notikumu un faktu izklāstam, bet arī attieksmei pret migrācijas procesu un tā vērtējumu.

M. dzimusi Novgorodas pusē 1922. gadā:

"*Vācieši kara laikā mūsu ģimeni aizveda uz Opočku. Kad karš beidzās, palikām gandrīz lauka vidū bez nekā. Pēc kara devāmies meklēt darbu, strādāju "pie kūdras". 1951 gadā ieradās cilvēks no Latvijas un aicināja strādāt uz Latviju dzelzceļā. Daudzi tā arī uz Latviju aizbrauca, šeit satiku daudz paziņu, apprecējos ar latvieti, bet latviešu valodu tā arī neiemācījos. Es atbraucu pirmā, pēc tam uzaicināju arī pārējos radus*" [NMVA].

Mājas īpašniece atceras pēckara imigrācijas straujo procesu:

"Kā te [Mājā] ir plūdis iekšā, kādi tik, ai, mīlīt, ai, Dieviņ! Un tad es domāju, ka tā dikti nepareizi ir pēc tā dzīvošanas ilguma šeit to pilsonību dot. Tie cilvēki, kas te nāca, tie bija tādi, kas meklēja labāku dzīvi, viņi tika aicināti, viņi tika vervēti, jā, vienalga no kurienes. Bet tie, kas tai 44. un 45. gados ienāca, tie NKVD, visas tās specdaļas, tie aizpildīja visus tos tukšos dzīvokļus, kas bija atkal aizbraukuši" [NMVA].

Secinājumi

Cilvēka individuālā biogrāfija ir sabiedrības attīstības, tajā valdošo likumsakarību atspoguļojums. Indivīda pieredze veidojas gan no attiecībām tuvākajā apkārtējā mikrovidē, gan no attiecībām, kas veidojas makrovidē, t. i., indivīda vietas, lomas dažādās sabiedrības struktūrās, kam indivīda dzīvē ir dažāds nozīmības līmenis.

Dzīvesstāstos izstāstītās atmiņas par vēsturiskajiem, sociālajiem procesiem ir selektīvas, un bieži ar pārrāvumiem, kam pamatā ir gan laika un aizmiršanas diktēti faktori, gan arī katra stāstītāja personiskā iekšējā cenzūra un filtri, caur kuriem jāiziet notikumu atspoguļojumam, pirms tas nonāk pie klausītāja, šajā gadījumā pie pētnieka.

Tomēr dzīvesstāstos paustā pieredze, komunicēta saistībā ar citām pieredzēm, tātad pēc sava rakstura un izcelšanās būdama sociāla, sniedz informāciju ne tikai par stāstītāju, bet arī par sociālajiem procesiem noteiktā laika periodā un to vērtējumu.

Individual Biographies as Resource in Cognition of Social Processes of the Epoch

Abstract

The aim of the paper is to analyze biographical approach possibilities in researching social processes. The paper deals with the analysis of theoretical sources and empirical research experience done by the author. The article comprises theoretical grounds and characteristic on development of the biographical approach in sociology in Western Europe. The biographical researches in sociology in Latvia as well as in other post socialist space began their development at the end of the 20th century after the collapse of the socialist system. Regaining of independence made it possible to share many individual experiences which had been hidden for many decades.

The nature of the biographical approach is analyzed considering that this approach is focused on the whole individual's life course – the present is viewed in biographical context, but biography – in the wider historical and social context. Consequently interrelation of individual and social world is the key point in biographical research in sociology. The preference of biographical approach in researches of social processes in the period of socio-economical crisis is the possibility for the researcher to be in the centre of research field – historical and social processes;

The paper examines material from the research project "The House" – longitudinal study within the National Oral History Project of the Institute of Philosophy and Sociology of University of Latvia that records biographical information of personal archives of the inhabitants of a single apartment building in Riga. The process reflects the time period from 1936 to the present, and the resulting life stories reconstruct the inhabitants' lives as they relate to that building and its history. The large amount of the information allows the researchers to examine social processes.

Keywords: biographical researches, individual experience, social processes.

Literatūra

1. Bertaux D. The usefulness of life stories of a realistic and meaningful sociology // Biographical perspectives on post-socialistic societies / Voronkov V., Zdravomislova E. (eds.). – St Petersburg: Centre for Independent Social Research, 1997. – Pp. 132–139.
2. Bertaux D., Bertaux-Wiame I. Life stories in the bakers trade // Berto D. (ed.). Biography and society; the life history approach in the social sciences. – London: SAGE, 1981. – Pp. 169–190.
3. Берто Д. Социальная генеалогия – от анализа семей к анализу проблем // Судьбы людей: Россия XX век. – Москва, 1996. – Стр. 27–237.

4. Boas F. Handbook of American Indian language // What is social in oral history / Ed. Schrager S. // IJOH, June 1983; 2(76–97): 83.
5. Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. Introduction: the biographical turn // Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. (eds). The turn to biographical methods in social science. – London, New York: Routledge, 2000. – Pp. 1–30.
6. Elksne G. Mājas īpašnieku dzīves trajektorijas meitu skatījumā. Referātu krājums Māja. Pagātnes atmiņas – nākotnes vīzijas / Treile J. (red.). – Rīga: LU, 1998. – 79.–82. lpp.
7. Hammersley M. The dilemma of qualitative method: Herbert Blumer and the Chicago tradition. – London: Routledge, 1990. – Pp. 9–43.
8. Lauristin M. Lives and ideologies: A sociologist's view on the life stories of two female – tractor-drivers // She who remembers survives, interpreting Estonian women's post-soviet life stories / Kirss T., Koresaar E., Lauristin M. (eds.). – Tartu: University press, 2004. – Pp. 46–64.
9. Kuhn T. S. The structure of scientific revolutions. – London: Chicago Univesity Press, 1962. – Pp. 21–28.
10. Miller R. L. Researching life stories and family histories. – SAGE, 2000. – Pp. 8–10.
11. Pranka M. Dialogi Mājā. Referātu krājums "Māja, Pagātnes atmiņas – nākotnes vīzijas" / Treile J. (red.). – Rīga: LU Praktiskās filozofijas katedra, 1998. – 82.–86. lpp.
12. Pranka M. Mutvārdu vēsture kā izziņas metode socioloģijā // Spogulis / Zirnīte M. (red.). – Rīga: FSI, NMV, 2001.– 178.–186. lpp.
13. Rustin M. Reflections on the biographical turn in social science // The turn to biographical methods in social science: Comparative issues and examples / Eds. Chamberlayne P., Bornat J., Wengraf T. – London: Routledge, 2000. – Pp. 33–52.
14. Schrager S. What is social in oral history // IJOH, June 1983; 2(76–97): 85.
15. Nacionālā Mutvārdu vēstures arhīva materiāli, Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.

Novērtējuma pētījuma izmantošanas prakse veselības aprūpes politikas veidošanā Latvijā

Anda Laķe

Rīgas Stradiņa universitāte, Socioloģijas un psiholoģijas katedra, Latvija

Kopsavilkums

Sociālo zinātņu akadēmiskās un lietišķas pētniecības vidē pastāv salīdzinoši vispāratzīts pieņēmums, ka viens no politikas veidošanas kvalitātes uzlabošanas instrumentiem ir politisko lēmumu racionalizācija. Lielākā daļa politikas veidošanas ekspertu atzīst, ka politisko lēmumu racionalizāciju sekmē politikas vērtēšanas un novērtējuma pētījumu izmantošana, tomēr organiska novērtēšanas sistēmas "iestrāde" politisko lēmumu pieņemšanas sistēmā dažādās valstīs un politikas veidošanas līmeņos ir notikusi ļoti atšķirīgi. Arī Latvijā raksturīga neviennozīmīgi vērtējama situācija, kad novērtēšana politikas veidošanā tiek veikta galvenokārt pēc Eiropas Komisijas iniciatīvas, taču ļoti reti novērtējuma pētījumi tiek iniciēti pēc nacionālās administrācijas ierosmes.

Galvenā pētnieciskā interese un pētījuma galvenais mērķis ir noskaidrot, vai un kā Latvijas veselības aprūpes politikas veidošanas procesā tiek izmanti politikas novērtēšanas elementi, pieņemot, ka tas sekmētu augstāku konkrētā sektora problēmu risināšanas kapacitāti. Pētījums īstenots saskaņā ar pētniecisko (*exploration*) dizainu un balstīts kvalitatīvajā metodoloģijā, jo pētnieciskā interese vērsta uz politikas veidotāju un potenciālo politikas ietekmes vērtējuma īstenotāju – ierēdņu pieredzes izpēti. Datu vākšanas metode: ekspertu (dziļā, daļēji strukturētā) intervija. Izlase: piecas Veselības ministrijas politikas plānošanā, īstenošanā un analīzē iesaistītās atbildīgās personas (tie, kuru amata kompetences ir saistītas ar politikas ietekmes vērtējuma potenciālu izmantošanu).

Galvenie secinājumi ir: politikas ietekmes novērtējums ministrijas ietvaros tiek veikts, bet sistemātiska pētījuma veidā tikai atsevišķām politikas programmām; politikas novērtējuma pētījumu datu izmantošana lēmumos tiek cenzēta gan atbilstoši ministrijas politiskās vadības interešu konjunktūrai, gan saskaņā ar ministrijas ierēdņu grupu interesēm. Veselības ministrijas politikas veidotāju priekšstatos politikas ietekmes vērtēšanas darbības tiek asociētas galvenokārt ar novērtēšanas kontroles / audita funkciju. Veselības aprūpes politikas veidošanas amatpersonas atzīst novērtēšanas nepieciešamību un priekšrocības, taču kā galveno problēmu tās aktīvākā piemērošanā min novērtēšanai nepieciešamo finanšu trūkumu, politiķu neieinteresētību un ierēdņu bailes palielināt risku saņemt kritisku novērtējumu savām profesionālajām aktivitātēm / darbībām.

Atslēgvārdi: politikas veidošanas racionalizācija, politikas vērtēšana, novērtējuma pētījums, novērtējuma pētījuma funkcijas, veselības aprūpes politikas vērtēšana.

Ievads

Latvijas valsts budžeta konsolidācijas problēmas pievērš īpašu uzmanību gan politikas veidošanas kvalitātes, gan sabiedrības iesaistes un demokrātiska politiska procesa nodrošināšanas jautājumiem.

Situācija ar Latvijas valsts budžetu visām iesaistītajām pusēm liek pārvērtēt politikas veidošanas neefektivitātes cēloņus un meklēt tās uzlabošanas potenciālu. Sociālo zinātņu akadēmiskās un lietišķas pētniecības vidē pastāv salīdzinoši vispāratzīts pieņēmums, ka viens no politikas veidošanas kvalitātes uzlabošanas instrumentiem ir politisko lēmumu racionalizācija. Šajā kontekstā uzmanību piesaista *Claudia Ritzi* lietotais jēdziens "postdemokrātija", kas tiek izmantots, lai raksturotu šodienas demokrātijas izpausmes: postdemokrātija ir tā saucamā šķietamā demokrātija jeb demokrātijas šķitums, kad saglabājas īstenai demokrātijai atbilstīgie politiskie institūti, bet politikas saturs atbilst uzņēmējdarbības principiem un ir sekas politisko un ekonomisko aktoru mijiedarbībai. Pilsoņi kā *demos* šādos apstākļos atsvešināts no varas. Uz jautājumu "Kas šodien nosaka valsts spēju veidot labu / kvalitatīvu politiku?" pētniece sniedz atbildi: tādu lēmumu pieņemšanas metožu izmantošana, kas veicina stabilitāti un samazina jūtīgumu pret nenoteiktību; arī spēja stratēģiski domāt, tātad viss, kas rada iespēju racionalizēt lēmumu pieņemšanu [*Ritzi*, 2010].

Daudzās mūsdienu politiskajās sistēmās par vienu no efektīvākajiem politikas racionalizācijas un kvalitātes uzlabošanas instrumentiem tiek uzskatīta politikas ietekmes vērtēšanas principu izmantošana politikas veidošanā un novērtējuma pētījumu veikšana. Novērtēšana kā izmaksu samazināšanas instruments šodien tiek plaši izmantota gan valsts pārvaldes sektorā, gan komerciālajā vidē. Rietumu demokrātijās novērtēšanas pētījumu izmantošana politisko lēmumu pieņemšanas argumentācijas vajadzībām plaši aizsākās jau pagājušā gadsimta 70. gados, kad pasauli skāra smagā naftas cenu krīze un daudzas valstis savus finansu un budžeta plānus pamatoja tieši novērtējuma pētījumos – tika ieviesta gan *ex-ante* novērtēšana, gan *ex-post* novērtēšana [http://www.luebbert.net//uni/methoden/eval/index.php]. Tomēr, kaut arī lielākā daļa politikas veidošanas ekspertu atzīst, ka politisko lēmumu racionalizāciju sekmē politikas vērtēšanas un novērtējuma pētījumu izmantošana, organiska novērtēšanas sistēmas "iestrāde" politisko lēmumu pieņemšanas sistēmā dažādās valstīs un politikas veidošanas līmeņos ir notikusi ļoti atšķirīgi. Ir dažādas attieksmes pret novērtēšanas pētījumu izmantošanu politikas veidošanā, bet dominē konsenss jautājumā par to, ka novērtēšana ņem vērā dažādu ietekmēto pušu vajadzības un perspektīvas un ka tajā izmanto un lieto kvalitatīvās un kvantitatīvās pētījumu metodes [*Stockmann*]. Tas novērtēšanas pētījumu ļauj skatīt kā vienu no instrumentiem, kas uzlabo noteiktas politikas jomas problēmu aktualizāciju un iesaistīto pušu interesēm atbilstošāku politisko risinājumu un iniciatīvu piedāvājumu un izvēli.

Viens no galvenajiem šķēršļiem, kas zināmā mērā kavē politikas vērtēšanas attīstību atsevišķās valstīs un konkrētās politikas nozarēs, ir tā saucamā "politisko lēmumu" pieņemšanas prakse [http://www.lv.lv/?menu=doc&id=211290], kad ministriju ietvaros kompetentu līdzstrādnieku un vadošo vidējā līmeņa speciālistu izstrādāta koncepcija un faktos labi pamatots lēmuma projekts politiskā līmenī pārsteidzošā kārtā tiek kritizēts, tā vietā piedāvājot citu lēmuma projektu – tā saucamo "politisko lēmumu". Šie "politiskie lēmumi", kuri satura ziņā bieži neatbilst problēmas būtībai, bet atsevišķu konkrētu nozaru vadītāju un menedžeru interesēm, atklāj politiskās lobēšanas trūkumus un vājina politisko lēmumu racionālas argumentācijas nozīmi politikas veidošanā.

Novērtējuma pētījuma specifika sakņojas novērtēšanas koncepta izpratnē un faktā, ka tam piemīt principiāla dualitāte – tas vienlaicīgi uztverams gan kā daļa no empīriska sociāla pētījuma, gan kā daļa no politiskā procesa. Novērtējuma pētījuma īstenošanas modeļi ir ļoti daudzveidīgi. Profesionālās novērtēšanas biedrība (saīsināti *ProEval*), definējot novērtēšanā izmantojamos terminus, pieņēmusi, ka novērtēšanu iespējams klasificēt pēc vairākiem kritērijiem: pēc novērtēšanas īstenošanas mērķa un uzdevumiem, pēc tajā iesaistītajām pusēm un nodarbinātajām personām, pēc laika dimensijas, kad novērtēšana tiek veikta, pēc novērtēšanas priekšmeta un pēc novērtēšanas metodēm [http://www.proeval.com/home.htm?&activemainid=424]. Šī raksta ietvaros skatīsim novērtējumu kā sistemātisku politikas un programmas un / vai rezultātu izvērtēšanu, kas tiek salīdzināta ar skaidri formulētiem vai arī neskaidriem, netiešiem standartiem, lai veicinātu programmas vai politikas uzlabošanos. Novērtējuma jēdziens, no vienas puses, ir saistīts ar darbības / veikuma / snieguma būtības aprakstu, bet, no otras puses, ar standartiem un kritērijiem, ar kuru palīdzību konkrētā darbība / veikums / sniegums tiek

vērtēts [*Rossi*, *Freeman*, *Lipsey*, 1999]. To var skatīt kā sociāli politiska pētījuma tipu, kas vērsts uz jaunas politikas vai esošās politikas un prakses paredzētu un neparedzētu seku novērtēšanu, nosakot pakāpi, ar kādu paredzēts sasniegt mērķus un uzdevumus, kā arī uz efektu "nobīdes" identificēšanu [*Oxford Dictionary of Sociology*, 1994]. Šādi interpretējot politikas novērtēšanas pētījuma jēdzienu, iespējams to skatīt kā efektīvu politikas veidošanas uzlabošanas instrumentu.

Neskatoties uz novērtēšanas daudzpusīgajām formām, ir iespējams runāt par vispārēju vienotu novērtēšanas pētījuma metodoloģiju. Ar novērtējuma pētījuma metodoloģiju saprot īpašu pētniecisku loģiku, kas izmantojama, kad jānovērtē kāda sociāla vai politiska rīcības programma. *Round R.*, *Marshall B.*, *Horton K.*, aprakstot veselības aizsardzības novērtēšanas principus, min 6 novērtēšanas projekta soļus: 1. solis: programmas apraksts, kas ietver uzdevumu identificēt programmas plānus – programmas mērķus, mērķgrupu, uzdevumus, intervenci, procesu un ietekmes indikatorus; 2. solis: novērtēšanas projekts / plāns, kas paredz piesaistīt ieinteresētās puses, precizēt novērtējuma mērķi, identificēt galvenos jautājumus, noteikt novērtējuma resursus; 3. solis: novērtējuma dizaina izstrāde ietver novērtējuma dizaina un datu vākšanas metožu precizēšanu, kā arī novērtējuma resursu fiksēšanu; 4. solis: datu vākšana; 5. solis: datu analizēšana un interpretēšana; 6. solis: pētījuma datu formatēšana un izplatīšana [*Round*, *Marshall*, *Horton*, 2005].

No vienas puses – autori šeit raksturo veselības novērtēšanas sistēmas pamatprincipus, no otras – šie principi ir vispārināmi un attiecināmi uz jebkura novērtējuma pētījuma plāna struktūru. Raksturojot novērtējuma pētījuma nozīmi politikas veidošanā, šajā rakstā neaplūkosim tēmas vēsturisko aspektu, bet novērtējuma pētījuma lietojamību analizēsim tā funkciju kontekstā. Vairāki novērtējuma pētījuma teorētiķi nosauc 3–5 šī pētījuma tipa funkcijas. Visbiežāk akcentēta stratēģiskā funkcija, kas nodrošina lēmuma leģitimizāciju, izziņas funkcija, kas nodrošina programmas iedarbīgumu un situācijas uzlabošanos, kā arī lēmuma pieņemšanas funkcija, kas akcentē kontroles un uzraudzības aspektu [*Wesseler*, 2006; *Tergan*, 2004].

R. Stockman min četras politikas novērtēšanas funkcijas.

1. Izzinošā funkcija: ar pētījumu tiek iegūti politiskajiem lēmumiem nozīmīgi dati (tiek konstatēts, vai pasākumi ir sasnieguši mērķgrupu, kādas ir mērķa grupas vajadzības, kā ar programmas ieviešanu nodrošina, lai ieviesējs programmu īstenotu efektīvi, kādas pārmaiņas notiek ietvara nosacījumos u. tml.). Novērtēšanas ietvaros savāktā informācija var tikt izmantota, pieņemot lēmumus par nodokļu politiku.
2. Kontroles funkcija: programmas un tās darbības novērošanas pamatā ir interese saskatīt programmas iedarbīguma deficītu, lai iespējami ātri varētu iejaukties. Tiek novērota programmas ieviešana, lai kontrolētu tajā iesaistīto aktoru uzdevumu izpildes pakāpi.
3. Dialoga funkcija: tiek veidots nopietns pamats dialogam starp dažādām ietekmētajām pusēm (*stakeholdern*): resursu devējiem, programmas ieviesējorganizācijām, programmas mērķa grupām, citiem iesaistītajiem.
4. Leģitimitātes funkcija: dažkārt novērtēšanu izmanto politiski taktiskai vajadzībai – leģitimēt noteiktu politisku programmu. Ir gadījumi, kad politiķi izmanto novērtēšanu kā dekoratīvu modernās politikas simbolu, bez nopietnas vajadzības izmantot novērtēšanas rezultātus; šī funkcijas puse ir visai attāli saistīta ar novērtēšanas sākotnējo īsteno / patieso mērķi; tā atspoguļo tās patoloģisko dabu [*Stockmann*, 2006].

Latvijā raksturīga neviennozīmīgi vērtējama situācija, kad novērtēšana politikas veidošanā tiek veikta galvenokārt pēc Eiropas Komisijas inicatīvas, taču ļoti reti novērtējuma pētījumi tiek iniciēti pēc nacionālās administrācijas ierosmes. Latvijas Valsts kancelejas veidotajā Pētījumu un publikāciju datu bāzē (sk. http://petijumi.mk.gov.lv/ui/) apkopoti visi valdības pasūtītie pētījumi un kā viens no datu bāzes strukturēšanas kritērijiem izmantots pētījumu tips "Politikas jomas izvērtējums". Šajā pētījumu tipu kategorijā ir iekļauts 51 pētījums, un tie visi ir saistīti ar Eiropas Komisijas politisko pieprasījumu un / vai pasūtījumu.

Latvijas veselības aprūpes politikas jomā vērojamas vairākas pazīmes, kas liek skatīt šo politikas jomu kā vienu no nesekmīgākajām: ilgstošs un visumā nesekmīgs reformu process, konflikti valsts veselības aprūpes pakalpojumu sniedzēju, pacientu un Veselības ministrijas ierēdņu attiecībās, Veselības ministrijas politiskās vadības maiņa, daudz neatrisinātu veselības pakalpojumu ņēmēju problēmu – sociāli un teritoriāli diferencēta pakalpojumu pieejamība, izmaksas u. tml. Pārskatā par tautas attīstību 2008./2009. gadā pētnieki secina: nākas atzīt, ka pēdējos desmit gados īstenotie mēģinājumi reformēt veselības aprūpes sistēmu ir bijuši ne pārāk veiksmīgi. Tas lielā mērā ir skaidrojams ar veselības aprūpes nozares vadības ievirzi – tā bijusi pārsvarā politiska nevis profesionāla. Mēģinājumi realizēt pārmaiņas veselības aprūpes sistēmā "par katru cenu", ignorējot vispārējās likumsakarības, ir radījuši vēl lielāku plaisu un neizpratni pakalpojumu sniedzēju, pacientu un Veselības ministrijas ierēdņu attiecībās. Rodas iespaids, ka Veselības obligātās apdrošināšanas valsts aģentūra kā institūcija, kurai jānodrošina sociālo tiesību īstenojums, ir pazaudējusi kopējo mērķi: uzlabot veselības aprūpes pakalpojumu pieejamību un kvalitāti Latvijas iedzīvotājiem [Pārskats par tautas attīstību 2008./2009.: Atbildīgums, 2009]. Šobrīd Veselības obligātās apdrošināšanas valsts aģentūras kā institūcijas vairs nav un par tās institucionālo pēcteci uzskatāms Veselības norēķinu centrs, kas ir veselības ministra pakļautībā esoša tiešās pārvaldes iestāde, kas atbilstoši Ministru kabineta rīkojumam Nr. 509 "Par Veselības ministrijas padotībā esošo valsts pārvaldes iestāžu reorganizāciju" (29.07.2009.) izveidota uz Veselības obligātās apdrošināšanas valsts aģentūras (turpmāk tekstā – Aģentūra) bāzes un ir Aģentūras funkciju, pārvaldes uzdevumu, tiesību, saistību un finanšu līdzekļu pārņēmējs [http://www.vnc.gov.lv/lat/par_vnc/].

Informatīvajā ziņojumā "Par 2009. gada 22. decembrī Ministru kabineta sēdē pieņemto noteikumu Nr. 1630 "Grozījumi Ministru kabineta 2006. gada 19. decembra noteikumos Nr. 1046 "Veselības aprūpes organizēšanas un finansēšanas kārtība"" īstenošanas praksi pausts Veselības ministrijas viedoklis par situāciju nozarē un tās novērtēšanas iespējām: lai objektīvi izvērtētu noteikumu izmaiņu ietekmi uz kopējiem sabiedrības veselības rādītājiem, ir nepieciešams garāks pārskata periods.

Šobrīd, ņemot vērā ekonomisko situāciju valstī, var atzīmēt tikai tendences veselības aprūpes pakalpojumu pieejamībai. Neskatoties uz nozīmīgajām izmaiņām veselības aprūpes pakalpojumu apmaksas nosacījumos 2009. gadā (piemēram, pacientu iemaksu apmēra izmaiņas, stacionāro veselības aprūpes pakalpojumu sniedzēju skaita samazinājums, valsts apmaksāto veselības aprūpes pakalpojumu apjoma samazinājums u. c.) un 2010. gada sākumā (stacionāro veselības aprūpes pakalpojumu apmaksā ieviestie fiksētie maksājumi, pediatra prakses – kā primārās veselības aprūpes sniedzēji, ģimenes ārsta otras mināsas vai ārsta palīga (feldšera) apmaksa), tomēr uz veselības aprūpes kopējiem izdevumiem un veselības aprūpes pakalpojumu pieejamību iedzīvotājiem liela ietekme ir 2010. gada samazinātajam veselības aprūpes budžetam, kā arī makroekonomisko rādītāju lejupslīdei, kas palielina veselības aprūpes pakalpojumu saņēmēju nespēju norēķināties par saņemtajiem pakalpojumiem [http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40176271&mode=mk&date=2010-05-25]. Tomēr, bez minētajām budžeta samazinājuma problēmām, politikas ekspertu un sabiedriskās domas līmenī tiek minēti vairāki šīs nozares sekmīgas politikas veidošanas šķēršļi: lēmumu pieņemšanas stils veselības aprūpes jomā tiek uzskatīts par pārāk politizētu; tiek uzskatīts, ka galvenie veselības aprūpes politikas mērķi netiek sasniegti, kā arī vairākos pētījumos diagnosticēts konfliktējošu situāciju pieaugums starp pakalpojumu sniedzējiem veselības aprūpes jomā, pacientu un Veselības ministrijas ierēdņiem.

Pamatojoties uz sniegto situācijas aprakstu, tiek definēti vairāki pētnieciski jautājumi.

1. Vai Latvijā tiek vērtēta sabiedrības veselības veicināšanas politika? Vai ir nepieciešama veselības veicināšanas politikas novērtēšana?
2. Kā notiek politikas novērtēšana? Kas veic novērtējuma pētījumu? Vai novērtējuma pētījuma veikšana tiek pasūtīta kādai neatkarīgai organizācijai? Kādai?
3. Kādi ir / bija sabiedrības veselības veicināšanas politikas novērtēšanas rezultāti?
4. Kādi ir politikas novērtēšanas rezultātu secinājumi?
5. Vai novērtēšana atklāja politikas vājos posmus, un vai turpmāk tika veikta politikas uzlabošana? Kādi ierosinājumi sekoja? Kas tika izdarīts?

Darba mērķis

Noskaidrot, vai un kā Latvijas veselības aprūpes politikas veidošanas procesā tiek izmantoti politikas novērtēšanas elementi? (Pieņemot, ka tas sekmētu augstāku konkrētā sektora problēmu risināšanas kapacitāti.)

Materiāls un metodes

Pētījuma ietvaros tiek definēts galvenais pētnieciskais jautājums: vai veselības aprūpes politikas jomā Latvijā tiek un ja tiek, tad kādā mērā īstenotas iespējas uzlabot politikas veidošanas kvalitāti, izmantojot politikas ietekmes novērtējuma pētījumus?

Pētījums īstenots saskaņā ar pētniecisko (*exploration*) dizainu un balstīts kvalitatīvajā metodoloģijā, jo pētnieciskā interese vērsta uz problēmu, kas pašreizējā izpētes stadijā vēl vāji strukturējama, un kā nozīmīgs datu avots problēmas konceptualizācijai vērtējama politikas veidotāju un potenciālo politikas ietekmes vērtējuma īstenotāju – Veselības ministrijas politikas plānošanā iesaistīto ierēdņu – pieredze. Datu vākšanas metode: ekspertu (dziļā, daļēji strukturētā) intervija. Izlase: piecas Veselības ministrijas politikas plānošanā, īstenošanā un analīzē iesaistītās atbildīgās personas (tie, kuru amata kompetences ir saistītas ar politikas ietekmes vērtējuma potenciālu izmantošanu).

Rezultāti

Pētījuma rezultāti tiks aprakstīti un analizēti atbilstoši pētniecisko jautājumu struktūrai.

Ekspertu priekšstati par Latvijas sabiedrības veselības veicināšanas politikas vērtēšanas sistēmas pastāvēšanu un nepieciešamību. Eksperti pauž neviennozīmīgu priekšstatu par to, vai Veselības ministrijā tiek īstenots politikas ietekmes novērtējums. Dominē divi savstarpēji pretrunīgi viedokļi.

1. Priekšstats, ka veselības veicināšanas politikas novērtējuma nav, kas tiek formulēts un argumentēts daudzveidīgi:

   "Tieši veselības veicināšanas politikas novērtēšana? – nē, es domāju, ka, nē, nepastāv [..]."

   "Izvērtēt visus veselības veicināšanas pasākumus īstenībā ļoti īsā termiņā nevar. Ja mēs šodien iemācām veselīgi ēst, nu tūlīt tas nesākas, tas sākas pēc pieciem, četriem gadiem."

   "Nav veikta tāda kompleksā izvērtēšana, un katrām kaut kādām specifiskām aktivitātēm nav nemaz tā izvērtēšana veikta. Jo būtībā ir grūti, patiesībā, izvērtēt to veselības veicināšanu. Sabiedrības veselības rezultātus ietekmē ļoti daudzas citas politikas – ceļu satiksmes drošība, kaut kāda nodokļu politika utt."

   "Mēs tik sīki šobrīd nevērtējam, tad ir ļoti darbietilpīgi, mēs vērtējam tādos lielākos etapos."

2. Priekšstats, ka veselības veicināšanas politikas novērtējums tiek īstenots, tiek formulēts šādi:

   "Nu kaut kādā mērā tas tiek darīts. Kaut kas tiek darīts, bet, iespējams, varētu labāk."

   "Nu, jā, nu noteikti notiek tāda novērtēšana, kā jau es teicu – reizi gadā, kur skatās atbilstoši izvirzītajiem rezultatīvajiem rādītājiem, vai tie ir izpildīti, vai ne. Par to pašu smēķēšanu – vai smēķēšanu īpatsvars ir pieaudzis vai samazinājies. Tikpat labi to var izdarīt arī beigās, kad salīdzina ar sākotnējiem datiem, kā bija pirms programmas, kā bija pēc tam."

Pretrunīgie priekšstati par veselības veicināšanas novērtēšanas politiku netieši norāda uz neprecīzu jautājuma un novērtējuma jēdziena izpratni. To apstiprina arī citi dati, kur intervijas gaitā, citas tematikas kontekstā, lielākā daļa ekspertu norāda, ka patiesībā tiek vērtēti visi stratēģiskie politikas dokumenti, jo to paredz politikas veidošanas normatīvie akti, tomēr šo darbību informanti nesaista ar veselības aprūpes politikas vērtēšanas praksi.

"Valsts kanceleja šobrīd ir tā, kura visām ministrijām, visai valstij norāda, kā tie dokumenti būtu jāizstrādā un jānovērtē, turklāt ir noteikts, ka par katru stratēģisku dokumentu ir jāsagatavo informatīvs ziņojums, kur tiek novērtēts, vai mērķis tika sasniegts un vai tika izpildīti uzdevumi."

"Ir noteikts rīkojumā, ka par visiem šiem stratēģiskajiem dokumentiem regulāri ir jāiesniedz Ministru kabinetā atskaites par paveikto."

Kā problēma parādās informantu priekšstats, ka politikas dokumenta vērtēšana nav uzskatāma par politikas vērtēšanu (kaut tradicionāli politikas vērtēšana notiek, tieši par pamatu ņemot konkrētus politikas dokumentus). Šī priekšstata pastāvēšana pieļauj interpretāciju, ka vadošo ierēdņu skatījumā politikas dokuments neatspoguļo reālās politikas nozares problēmas. Eksperti vairākkārt uzsver, ka politikas novērtēšana kā tāda ir ļoti sarežģīts process un ka nav vienotas sistēmas visā pasaulē, kā ir iespējams veikt veselības veicināšanas politikas novērtēšanu. Tiek paustas bažas, ka Latvijā nav kopīgu vienotu kritēriju, pēc kuriem būtu jāvērtē sabiedrības veselības veicināšanas politika.

Raksturojot politikas vērtēšanas nepieciešamību, dominē skeptiska nostāja, kas argumentēta ar faktu, ka novērtēšana ir dārgs pakalpojums, kā arī ar iespēju izmantot citu valstu veikto pētījumu datus.

"Tas tomēr ir dārgs prieks – piesaistīt speciālistus, kuriem jāsaprot, jāzina. Tāpēc mēģina izmantot, cik vien var, kaut kādās līdzīgās ES valstīs veiktus pētījumus, kas dod pierādījumus, kas ir izmaksu efektivitātei. Ja gan Amerikā, gan Eiropā, gan Āfrikā, gan attīstītajās valstīs, gan mazattīstītajā valstī tas labi darbojas, nu tad varbūt nav vērts mums mēģināt pierādīt pretējo."

"Katrai aktivitātei jau ir pierādīta tās efektivitāte, piemēram, ja paceļ nodokļus, cik lielā mērā tas veicina smēķēšanas atmešanu."

"Nu ir jau pierādīts, kas ir efektīvāks, kas strādā. Vai ir vērts veikt kampaņu par to un to?"

"Nu es saku, arvien vairāk ir pieejami pierādījumi, kas ir efektīvāk un kas nav. Politikas efektivitātes novērtējums kaut kur tiek veikts, bet šobrīd mēs nerēķinām izmaksu efektivitāti."

Vairākkārt informanti norādīja uz veselības aprūpes nozares specifiku, kur problēmu izpausme ir līdzīga vairākās valstīs, kas, viņuprāt, samazina nepieciešamību pētīt šo pašu problēmu izpausmi Latvijas mērogā. Tiek pausta pārliecība, ka pastāv sabiedrības veselības veicināšanas politikas pierādītas aktivitātes, kuras Latvija veiksmīgi ir aizguvusi no citu valstu pieredzes.

"Šobrīd mēs varam mācīties no labāko valstu pieredzes. Tas ir vislētākais, viņi to ir izdarījuši un sekmīgi. Mūsu cilvēks jau neatšķiras."

Lai arī atsevišķu problēmu risinājumi ir iespējami identiski vairākās valstīs, ko netieši apstiprina arī kopējās veselības politikas pastāvēšana Eiropas Savienībā, tomēr nevar noliegt, ka tieši Latvijas lokālās problemātikas specifikas neņemšana vērā veselības aprūpes politikas izstrādē uzskatāma par daudzu politikas neveiksmju cēloni šajā nozarē (ģimenes ārsta institūcijas modeļa aizguvums un vāji apzinātais modeļa adaptācijas mehānisms politikas ieviešanas sākumā 1992. gadā). Kopumā šāds ekspertu viedoklis apliecina vāju izpratni par novērtējuma pētījuma funkcijām un tā eventuālo lietderību.

Ekspertu priekšstati par to, kā notiek politikas novērtēšana un kas veic novērtējuma pētījumu. Informanti min trīs tipu pētījumus, kas tiek veikti ministrijā: tiek nosaukta (saglabāts ekspertu formulējums) statistiskā novērtēšana – monitorings; pētījumi, kas speciāli tiek veikti kādas vienas programmas ietvaros un ir domāti konkrētai mērķauditorijai, kā arī minēti regulārie vispārīgie pētījumi, kuri ietver dažādus jautājumu blokus attiecībā uz veselības veicināšanu un uzturēšanu. Ekspertu viedokļi apliecina visai daudzveidīgas asociācijas ar politikas vērtēšanas norisi Veselības ministrijā. Pētījumā fiksēti šādi informantu priekšstati: viedoklis, ka politikas ietekmes vērtēšana notiek, īstenojot monitoringu; priekšstats, ka novērtējuma pētījums reducējams uz ekspertu spriedumiem par to, vai politikas mērķis ir sasniegts; priekšstats, ka novērtējums tiek veikts, bet tas ir fragmentēts, virspusējs, subjektīvos spriedumos balstīts. Šāds skatījums norāda ne tikai uz ekspertu skatījuma atšķirībām, bet arī ilustrē ministrijas amatpersonu sašaurināto jēdziena "politikas novērtēšana" izpratni, kur ar politikas novērtēšanu tiek saprasta kāda no novērtēšanas daudzveidīgajām formām vai tās īstenošanas nepilnības.

Priekšstats, ka novērtējums tiek īstenots, veicot monitoringu, ir visai nostiprinājies.

"Ko nozīmē šī monitorēšana, tātad kāds mums bija mērķis, kaut vai "veselīgs dzīves sākums" – zīdaiņu mirstību samazināt, teiksim, līdz ES vidējam līmenim. Tātad šie Sabiedrības veselības aģentūras cilvēki apkopo pētījumus, apkopo datus, nepieciešamības gadījumā veic pētījumus. Tātad skatās, vai mēs esam izpildījuši šo mērķi, arī meklē iemeslu un izdara secinājumus."

Monitorings tiek klasificēts kā tā saucamā formatīvā jeb pavadošā novērtēšana, kas tradicionāli ir pamatā ministriju darba novērtēšanas un atskaišu sistēmai, tomēr tā ir tikai viena novērtēšanas izpausmes forma – izteikti formāla. Raksturīgi, ka eksperti spēj raksturot tā saucamās programmas summatīvās jeb *ex-post* novērtēšanas parametrus, kas norāda, ka šis novērtēšanas veids ministrijā tiek izmantots.

Eksperti norāda, ka novērtējums tiek īstenots konkrētām programmām, taču nesaista šo novērtējumu ar jēdzienu "politikas novērtējums".

"Piemēram, mātes-bērnu stratēģijai tika veikts izvērtējums. Arī tajā mātes bērna stratēģijā bija kaut kādi rādītāji, kas jāsasniedz, bija pasākumi, kas jāveic, reformas, kas jāveic. Tad, attiecīgi izvērtējot šo stratēģiju, tika secināts, kuri mērķi ir vai nav sasniegti."

"[..] bet katrs no tiem dokumentiem ir izvērtēts, vai nu reizi gadā, vai nu reizi divos gados, atkarībā, kā tam dokumenta beigās ir ierakstīts, cik bieži viņš ir jānovērtē."

"Katram dokumentam parasti klāt ir kaut kāda sadaļa, kur ir pierakstīts, kā šis dokuments tiks novērtēts. Kā šī politika tiks novērtēta, vai tiks rakstīts ziņojums. PVO zinu, ka ir kaut kādi rādītāji, kuri dod kaut kādu punktu skaitu valstij par veiktajiem pasākumiem."

Daudzkārt intervijās pausta atziņa, ka pastāvošā novērtējuma veikšanas kārtība pieļauj virspusējas un subjektīvi tendenciozas informācijas ieguves iespējamību, kas samazina novērtēšanas jēgu un nozīmi. Informanti kritiski vērtē situāciju, kas pieļauj iespēju, ka novērtēšana netiek pasūtīta neatkarīgām pētnieciskām institūcijām.

"Šobrīd tas risks ir tas, ka paši izvērtē savu darbu, tas ir savādāk, labāk, kad izvērtē cilvēku komanda no malas."

Informanti atzīst, ka novērtējuma rezultāti atšķirtos, ja novērtējumu veiktu ārēja institūcija. Daļa respondentu pauda arī negatīvu attieksmi pret to, ka valsts politika kopumā tiek vērtēta, nepieaicinot neatkarīgas institūcijas, kas savukārt nozīmē novērtējuma subjektivitātes iespējas. Tomēr pausta arī atziņa, ka šobrīd neatkarīgu speciālistu aicināšana politikas novērtēšanā nav iespējama, jo valstij trūkst finanšu.

"Ja skatās ārvalstu pieredzi, tad šis izvērtēšanas veids ir ārējs. Pasūta pētījumu kompānijām, kur strādā eksperti, kur strādā droši vien sabiedrības veselības jomas eksperti un pētnieki, bet viņi ir neatkarīgi. Mūsu valstī šobrīd tas nav iespējams, jo tas prasa naudu, bet ārzemēs viņiem šos stratēģiskos dokumentu izvērtē tā saucamie eksterna eksperti."

Raksturojot novērtēšanas subjektu, informanti min normatīvajos aktos definētās atbildīgo institūciju un amatpersonu kompetences, kuras formāli paredz kādas ar novērtēšanu saistītas darbības veikšanu.

"Katrai programmai parasti ir viena atbildīgā institūcija, kas vai nu koordinē šo pasākumu realizāciju un pēc tam arī izvērtē un raksta šo ziņojumu."

"Sabiedrības veselības aģentūra vērtē sabiedrības veselības stratēģiju."

"Protams, katrs sektors vai ministrija droši vien vērtē savu darbu."

"Katra ministrija, katrs sektors pēc savas saprašanas vairāk vai mazāk gan novērtē, gan izstrādā šos dokumentus. Protams, ir noteiktas obligātās sadaļas. Gan arī novērtē to ietekmi, kas nav tik vienkārši, sevišķi tādā veselības veicināšanā."

Priekšstati par sabiedrības veselības veicināšanas politikas novērtēšanas rezultātiem. Veselības ministrijas politikas veidošanas amatpersonas norāda būtisku īstenoto novērtēšanas projektu iespējamo ieguvumu, formulējot divas pamatatziņas: politikas novērtēšanas rezultāti ļauj pārliecināties, vai politikas mērķis ir vai nav sasniegts; atziņa, ka politikas novērtējuma pētījuma dati veido pamatojumu politikas mērķu pārdefinēšanai. Tomēr pēc intervijas kontekstuālās informācijas, šķiet, šīs atziņas formulē tikai

teorētisku iespējamību, jo vairākos sarunas kontekstos eksperti pauž pretējo: pētījumu dati ne vienmēr tiek izmantoti politikas novērtēšanai, pētījumam dažkārt neseko nekādas turpmākas darbības.

"Katram ziņojumam, katrai programmai parasti ir rekomendācijas. Vai mēģina izmaiņas normatīvajos aktos veikt, vai jāiekļauj kaut kādas papildu aktivitātes utt.? Mēs iesakām kaut kādas rekomendācijas, bet otrs, vai tālāk ministrija to ņem vērā?"

Vēl vairāk – daži eksperti atzīst: "*Dažkārt politikas ietekmes rezultātus nefiksē politikas dokumentos, jo ir zināms, ka ministrijas politiskā vadība tos neakceptēs.*" Iegūto pētījuma datu koriģēšana notiek arī administratīvā līmenī, ja dati satur nelabvēlīgu informāciju konkrētai par programmu atbildīgai institūcijai vai amatpersonai.

"Mīnuss ir tāds, ka katrs pats izvērtē. Ja arī ziņojumā tu identificē kaut kādas savas nozares kļūdas, tad tu nemaz tā nedrīksti ierakstīt to. Jo to izsvītros Ministrija laukā. Par sevi neko tādu sliktu nedrīkst ierakstīt tajā novērtēšanas ziņojumā. Tāpēc ir svarīgi, lai šī novērtēšana būtu no ārpuses."

Dominējoša ir informantu vairākkārt pausta pārliecība, ka politikas ietekmes novērtējuma rezultāti tiek uztverti kā audita rezultāti, kā politikas veidotāju darba kritika vai pat nosodījums.

"Manuprāt, jebkuru novērtējumu cilvēki uztver kā kaut kādu briesmīgu auditu. Tā kā ar mērķi sodīt, nevis tā kā uzlabot, bet sodīt. Piemēram, šobrīd jau tiek sodīta Veselības ministrija – mums mirstība pieaug, paredzamais mūža ilgums visu laiku pieauga, bet pēdējos gados sāk kristies. Nu rādītāji pasliktinās, ir vainīga Veselības ministrija. Meklē vainīgo."

"Tas, ka ir jāizvērtē – protams. Katra institūcija izvērtē savu darbu, efektivitāti. Vajag. Tikai jāmaina tā attieksme uz to izvērtēšanu, nevis tagad baidīties, ka sodīs, jāvērtē, lai kaut ko uzlabotu."

Informantu priekšstatu ar novērtēšanu kā politikas veidotāju darba pašvērtējumu apstiprina šādi izteikumi:

"Politikas novērtēšana jau ir normāls process, un, protams, tā ir nepieciešama. Ik pa laikam situācija mainās, gan arī ienāk jaunas metodes, kuras līdz šim nav bijušas zināmas. Politikas novērtēšana ļauj spriest par esošo aktivitāšu gan efektivitāti, gan lietderību. Tas tā kā ļauj cilvēkiem novērtēt viņu pašu darbu. Lai varētu darīt kaut ko efektīvāku, vai kā savādāk."

Eksperti atzīst, ka nav vienotas kārtības un sistēmas, kā izmantot pētījumu rezultātus, kas daļēji izskaidro pētījuma datu lietošanas problemātiskumu. Situāciju raksturo fakts, ka novērtēšanas pētījumi tiek īstenoti, bet iegūto datu pielietojamība izpaužas kā politikas veidotāju darbības audita un kontroles instruments, teorētiski pastāvot iespējai tos piemērot politikas mērķu pārformulēšanā.

Priekšstati par novērtēšanas iespējām fiksēt politikas vājos rezultātus un iespējas, izmantojot novērtēšanas datus, uzlabot politikas kvalitāti. Ekspertu viedoklim tipisks ir priekšstats par novērtēšanas iespējām atklāt neveiksmīgi izstrādātu politikas dokumentu problemātiskās vietas, kā arī iespējas fiksēt labus programmas rezultatīvos rādītājus, tomēr neviens no informantiem nevar nosaukt gadījumu, kad politikas iniciatīvas tiktu revidētas novērtējuma rezultātā. Pēdējā atziņa norāda uz vājo saikni starp novērtēšanu un politikas uzlabošanas iespējamību.

Vairāki eksperti raksturo novērtēšanas potenciālu politikas dokumentu izstrādes procesā.

"Novērtēšana atklāj vājās vietas politikas dokumentos, piemēram, pārāk plašs politikas mērķa definējums."

Informanti vairākkārt norāda uz, viņuprāt, vienu no galvenajiem Latvijas sabiedrības veselības veicināšanas politikas trūkumiem: definēto politikas mērķu neskaidrību. Skaidra un viennozīmīga mērķu interpretēšana ir ļoti svarīgs kritērijs politikas novērtēšanā, savukārt Sabiedrības veselības stratēģijas definētie mērķi ir pārāk vispārīgi un daudznozīmīgi.

"Rūpīgāk ir jāstrādā pie politikas plānošanas dokumentiem, lai varētu izstrādāt skaidrākus mērķus. Protams, ja pamatā ir rādītāji, kurus interpretēt var dažādi un kuri varbūt vispār neved uz mērķa sasniegšanu, tad drīzāk ir jāizstrādā jauns politikas dokuments vai jauna politika."

Šādu nostāju apstiprina arī akadēmiskajā literatūrā sastopamas atziņas, piemēram, norāde, ka korekti vērtēt veselības aprūpes sistēmas reformas sasniegumus un neveiksmes būtībā nav iespējams, jo reformai nekad nebija skaidri definētu mērķu [Mozgis, 2008].

Politikas jeb programmas mērķu sasniegšanas pakāpes identificēšana tiek atzīta par galveno novērtēšanas rezultātu, kā arī iespējamo politikas iniciatīvu revidēšanas pamatojumu.

"Ar novērtēšanu parasti pārbauda, vai mērķis ir sasniegts vai nav sasniegts. Tad domā, ko darīt tālāk."

"Pētījuma secinājumi parasti ir par to, vai – virzās uz mērķi vai nevirzās, ir sasniegts vai nav sasniegts."

Tiek minēti vairāki piemēri, kad novērtēšanas gaitā tiek fiksēti labi rezultatīvie radītāji, bet minēts tikai viens konkrēts gadījums, kad politikas iniciatīvas tikušas revidētas novērtējuma rezultātā, kā iemeslu tam minot veselības politikas rezultātu aktualizāciju ilgtermiņā.

"Ja esošās aktivitātes nav pietiekami efektīvas un novērtēšana parāda, ka tās neiedarbojas uz konkrētu mērķgrupu, tad, piemēram, ievieš ko jaunu, kā tā "Nesmēķējošā klase"."

"Nu, protams, attiecīgās tendences mēs ņemam vērā, vai izvirzīt jaunus mērķus nākošiem periodiem. Vai plānot attiecīgi turpmāk kaut kādas lietas? Otrs ir, protams, ja mēs redzam, ka kaut kas pasliktinās tur baigi vai netiek sasniegts, tad mēģina izsecināt, ko vajadzētu darīt, lai tā nebūtu. Vai mainīt vai uzlabot politiku, vai kaut kādas aktivitātes nav efektīvas. Tikai ir jāņem vērā, ka sabiedrības veselības veicināšanā tas rezultāts nav redzams uzreiz. Ne vienmēr ir tik viegli izvērtēt, vai tā politika ir kaut ko devusi vai nav, vai tā jāturpina vai nav."

Diskusija

Diskusijas pamatu veido fakts, ka Latvijas veselības aprūpes politikas veidošanā iespējams konstatēt vairākas nepilnības, kuras paredz konkrētās nozares politikas veidošanas kvalitātes uzlabojumus. Kā viens no starptautiski atzītiem politikas kvalitātes uzlabošanas instrumentiem ir uzskatāma politisko lēmumu racionalizācijas sekmēšana politikas veidošanas sistēmā, iestrādājot politikas vērtēšanas darbības. Latvijas Veselības ministrijas politikas plānošanas un veidošanas procesā tiek izmantoti atsevišķi politikas vērtēšanas modeļi, kas tiek īstenoti saskaņā ar formālajām Valsts kancelejas kontrolētajām prasībām, taču vērtēšanas rezultāti galvenokārt izpaužas kā ministrijas darbinieku veikuma audits, bet tikai epizodiski – kā argumentētāku politisko lēmumu izstrādes instruments.

Secinājumi

Veselības ministrijas vadošajām politikas veidošanas amatpersonām nav vienota priekšstata par to, kura aktivitāte būtu kvalificējama kā politikas ietekmes vērtēšana, kurš politikas dokuments – kā vērtēšanas elements vai sastāvdaļa.

Dominējošā asociācija ar jēdzienu "politikas vērtēšana" ir monitorings. Kaut arī tas tiek klasificēts kā tā saucamā formatīvā jeb pavadošā novērtēšana un tas tradicionāli ir pamatā ministriju darba novērtēšanas un atskaišu sistēmai, tomēr tā ir tikai viena novērtēšanas izpausmes forma – izteikti formāla.

Eksperti spēj raksturot tā saucamo programmas summatīvās jeb *ex-post* novērtēšanas parametrus, kas norāda, ka šis novērtēšanas veids ministrijā tiek piemērots.

Politikas ietekmes novērtējums tiek veikts, bet sistemātiska pētījuma veidā tikai atsevišķām politikas programmām, dominē divas novērtēšanas formas.

Politikas novērtējuma pētījumu datu izmantošana lēmumos tiek cenzēta gan atbilstoši ministrijas politiskās vadības interešu konjunktūrai, gan saskaņā ar ministrijas ierēdņu grupu interesēm.

Veselības ministrijas politikas veidotāju priekšstatos politikas ietekmes vērtēšanas darbības tiek asociētas galvenokārt ar novērtēšanas kontroles un daļēji – ar izzinošo funkciju.

Use of Evaluation Research Praxis in Health Policy Making in Latvia

Abstract

In the academic and constructive environment of social sciences there is a relatively widespread assumption that one of policy making quality improving instruments is the rationalization of political decisions. Most policy making experts admit that the rationalization of political decisions is promoted by the use of policy evaluation and observation study, nevertheless the organic "incorporation" of evaluation system into political decision making system in various countries and policy making levels has happened very differently. There is an ambiguous situation in Latvia as well when evaluation in policy making is made mostly after the initiative of European Commission, but it is very rare when evaluation research is proposed by the national administration. The main purpose of the research interests is to find out if and how the policy evaluation elements are used in the process of Latvian health care making, assuming that it contributes to higher capacity of problem solving in particular sector. The research is implemented in accordance with exploration design and based on qualitative methodology, because the research interest is focused on policy makers and potential promoters of evaluation research – the experience of the officials. Data collection method: experts' (qualitative, semi-structured) interview. Selection: five responsible persons from the Ministry of Health who are involved in the policy planning, implementation and analysis. The main conclusions are as follows: the assessment of policy implications in the context of the Ministry is made, but systematic study is carried out only in certain policy programs. Policy assessment research data use in decisions is censored according to the interests of political leadership of the Ministry forces and to the group interests of the Ministry officials. In the Ministry of Health policy-makers' perceptions on policy impact assessment activities are associated mainly with the control / audit functions of evaluation. Health care policy-making officials recognize the need for and benefits of the assessment, but shortage of finances necessary for the assessment, lack of politicians' interest and fear of the officials of critical assessment of their professional activities / operations that may increase risk are mentioned as major problems in its more active application.

Keywords: policy making rationalization, policy evaluation, evaluation research, evaluation research functions, health policy evaluation.

Literatūra

1. Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2008./2009.: Atbildīgums. – Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts, 2009. – 137. lpp.
2. Meister D. M., Tergan S. O., Zentel P. Evaluation von E-Learning. Zielrichtungen, methodologische Aspekte, Zukunftsperspektiven. – Münster: Waxmann, 2004. – S. 21.
3. Mozgis D. Ceļvedis veselības aprūpē. – Nacionālais apgāds, 2008. – 112. lpp.
4. Ritzi C. Politische Führung in der "Postdemokratie". Aus Politik und Zeitgeschichte. ApuZ 2-3/2010
5. Round R., Marshall B., Horton K. Planning for effective health promotion evaluation. – Melbourne: Victorian Government Department of Human Services, 2005. – P. 6.
6. Stockmann R Evaluationsforschung. Grundlagen und ausgewählte Forschungsfelder. – 3. Auflage. – Münster, New York, Berlin, Münich: Waxman Verlag, 2006. – S. 230.
7. Wesseler M. Systemaufstellungen in der landwirtschaft un Wissens-management // http://www.upress.uni-kassel.de (sk. 20.03.2010.).
8. http://www.vnc.gov.lv/lat/par_vnc/ (sk. 03.03.2010.).
9. http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40176271&mode=mk&date=2010-05-25 (sk. 25.05.2010.).
10. http://petijumi.mk.gov.lv/ui/ (sk. 03.03.2010.).

Kopienas mediju loma kopienas komunikācijā

Gunta Darbiņa

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Vietējās kopienas komunikācija būtiski ietekmē sabiedrības noskaņojumu un ietver ne tikai vietējās varas un iedzīvotāju saskarsmi, bet arī kopienas locekļu savstarpējo saziņu.

Kopienas medijs ir jebkura mediju forma, kuru veido un uzrauga kopiena. Kopienas medijiem nav komerciāls raksturs, tiem nav saistības ar valsts uzturētām TV un radio organizācijām. Kopienas mediju priekšnoteikums – pilsoņu iespēja iesaistīties, komunicēt un diskutēt. Kopienas mediji fokusējas uz lokāliem jautājumiem, bet šo jautājumu parametri var būt nacionāli, internacionāli un globāli. Kopienas mediju nozīme un vērtība pieaug globālās komunikācijas laikmetā. Kopienas mediji nodrošina īpašas iespējas analizēt apdzīvotu vietu mainīgo dinamiku.

Balstoties uz 2009. gadā veiktu socioloģisku aptauju par Pierīgas iedzīvotāju komunikāciju, var secināt, ka vietējās kopienas komunikācijai visvairāk (50%) izmanto starppersonu komunikāciju, nedaudz mazāk informācija tiek iegūta no vietējiem medijiem, mazāk (36%) atbildējušo uzticas pašvaldības izdotam ziņu biļetenam un vairs tikai 16% Pierīgā dzīvojošo izvēlas novada interneta vietni, lai gan tieši šī būtu ērtākā iespēja sazināties ar domi, paust savu viedokli un iesaistīties diskusijās. Vērtējot pašvaldību uzturētās mājas lapas, jāsecina, ka iespēja diskutēt un veidot forumus īsti nemaz netiek piedāvāta. Par vāju dialogu liecina arī iedzīvotāju atbildes aptaujā par iespējām ietekmēt pašvaldības lēmumus – par šādu iespēju lielā mērā pārliecināti ir 10% Pierīgas iedzīvotāju, bet mazā mērā – vairāk par 50%.

Atslēgvārdi: vietējā kopiena, komunikācija, kopienas medijs, pašvaldība.

Ievads

Par kopienu šajā pētījumā tiek uzskatīts novada iedzīvotāju kopums, kuriem ir kopīga teritorija, kopīgas ekonomiskās un sociālās intereses un konkrētā novada teritorijā vietējo varu realizē iedzīvotāju ievēlēta vietējā dome. Viens no demokrātiskiem procesiem pašvaldībās ir vietējās kopienas – konkrētās teritorijas iedzīvotāju – iesaiste politisko lēmumu pieņemšanā, veicinot atbildīgumu par savu dzīvi. Būtiska loma sabiedrības iesaistē ir komunikācijai. Tā veidojas, apmainoties ar informāciju, veidojot viedokļus, kā arī organizējot un piedaloties dažādās kopienas aktivitātēs.

Vietējai komunikācijai kalpo dažādas kopienas mediju formas. Latvijā pazīstamākās ir vietējie laikraksti un dažādi izdevumi, pašvaldību ziņu lapas, vietējās radio un TV studijas, pašvaldības uzturēts informatīvais portāls, kā arī alternatīvi vietējie ziņu un diskusiju portāli. Par kopienas medijiem uzskatāmas arī iedzīvotāju veidotas foto galerijas un video materiāli, kas atspoguļo vietējos notikumus. Vietējie interneta forumi vērtējami kā aizvien ietekmīgāki mehānismi spēcīgākai demokrātijai. Līdzdalība forumos parastam pilsonim rada izdevību kontaktēties un izjautāt amatpersonas, atklājot savus uzskatus un diskutēt par tiem ar citiem. Ne tikai krīzes situācijās, bet arī ikdienā nepieciešams, lai pārvaldes institūcijas uzturētu divvirzienu komunikāciju ar sabiedrību.

Kopiena. Viens no daudziem skaidrojumiem ir šāds: kopiena ir cilvēku grupa, kura dzīvo kādā noteiktā ģeogrāfiskā teritorijā, cilvēku grupa ar kopīgām interesēm, problēmām. Šim jēdzienam ir divas nozīmes: *Gesellschaft* (vācu val. – sabiedrība) un *Gemeinschaft* (vācu val. – kopiena) [1]. Iespējams, vispamatīgāk tradicionālās kopienas sabrukumu raksturojis *Ferdinand Tőnnies*, kurš pretstatīja *Gemeinschaft* tradicionālās sabiedrības vienoto kopienu ar tās kopīgo emociju, filosofijas, uzticības un tradīciju pasauli, ar *Gesellschaft*, racionālisma garā iekārtotu sabiedrību, kurā sociālo attiecību lielākajai daļai ir vienīgi funkcionāls raksturs [2].

Šodien kopiena nav vienkārši darbības vieta kā mazajās, agrīnajās sabiedrībās, tā ir kļuvusi par sarežģītas saplūšanas saikni starp kultūru, vietu, juceklīgām sociālajām attiecībām un kolektīvo identitāti. Kopiena ir tādā mērā pārveidota par cilvēkattiecībām (*peoplehood*), ka nesteidzīgi ievietojusies komplicētā sabiedrībā. Tā nav izolēta un noslēgusies cilvēkattiecību forma, bet pamatotas attiecības [3]. Mūsdienu pasaulē, kur "vietējais" un "tuvākais" bieži spiests atkāpties cilvēku plūsmas dēļ, kur objekti, zīmes un simboli dzenas cits citam pakaļ pa pasauli, nepārsteidz, ka iedomātās kopienas konceptu pierādīt tiešā veidā ir neiespējami. Pētnieki pagājušā gadsimta otrajā pusē polemizēja, ka kopienas / apkaimes simbolika kļūst vairāk nozīmīga, runājot par strukturālo robežu vājināšanos. Tā kā apkaimju kaimiņattiecību viengabalainībai tiek uzbrukts ar valsts politiku vai globalizāciju, kopiena aizvien vairāk tiek aizstāvēta vai "iedomāta" drīzāk simboliski nekā strukturāli. Pievienošanās sajūta – tā ir komplicēta sajūta un dažreiz divpusējs kopīgums, kas ļauj cilvēkiem saprast citam citu, kopīgi piedzīvojot politiskās, ekonomiskās un dzīves cikla izmaiņas, saistības un stāvokli. Kopienas apziņa nerodas tikai no vēsturiskas ieaugšanas vai no šī brīža attiecībām vai radniecības. Modernā sabiedrība sagrauj tradicionālo tuvo un tālo cilvēku attiecības. Cilvēki vairāk stājas komunikācijā ar svešajiem (tālajiem) nekā ar sev tuvajiem [4, 185. lpp.]. Tātad kopienās kā sociālos veidojumos mūsdienu sabiedrībā notiek uzsvaru pārbīde no sociālās funkcijas uz ideju vai draudzīgu attiecību izpaudumu [5, 5. lpp.]. Ikvienas iespējamās komunikācijas struktūra balstās atšķirīgajā – komunikācija ir iespējama nevis tādēļ, ka viss ir skaidrs, ka ir vienots uzskats par kaut ko, bet gan tādēļ, ka jāapspriež un jāsaprot atšķirīgais [6, 169. lpp.].

Kopienas mediji. *K. Howley* uzskata, ka vārdkopa "kopienas mediji" ietver kopienā balstītas aktivitātes, kas iecerētas, lai papildinātu vai mainītu esošos principus, struktūras, finansēšanu, kultūras formas un prakses, kas saistītas ar dominējošiem medijiem. Šādai vispārējai definīcijai ir jēga tiktāl, cik tā ir piemērojama atšķirīgām iniciatīvām – kopienas radio, līdzdalībnieku foto un video, neatkarīgas publikācijas, interneta tiešsaistes, un, ja komunikācija darbojas daudzveidīgi, – sociālā, politiskā, ģeopolitiskā ietvarā. "Kontekstam, kādā kopienas mediji darbojas, ir izšķiroša loma" [7, 2. lpp.]. Sabiedrībās, kur valsts organizēti mediji bija parasta lieta, kopienas mediji parādījās kā tieša opozīcija represīvajiem medijiem. Tomēr "pat arī sabiedrībās ar konstitucionālu runas un vārda brīvību opozicionāri un radikāli mediji ir diezgan izplatīti" [7, 2. lpp.]. Kopienas mediju vērtība un svarīgums jāvērtē globālās komunikācijas kontekstā. "Kopienas mediji satur milzīgu potenciālu, lai skaidrotu ar globalizāciju saistītus resursus un apstākļus" [7, 2. lpp.]. Turklāt kopienas mediji ļauj apjaust un analizēt vietu maiņu dinamiku mūsdienu apstākļos, kam raksturīgas cilvēku, kapitālu, kultūru un tehnoloģiju plūsmas.

Kopienas medijs ir jebkura mediju forma, kuru veido un uzrauga kopiena, vai tā būtu kopiena ģeogrāfiskā nozīmē vai kopīgu interešu kopiena [7]. Kopienas mediji nav komerciāli, tiem nav saistības ar valsts uzturētām TV un radio organizācijām. Kopienas mediji arvien vairāk tiek atzīti par nozīmīgu elementu demokrātisku mediju sistēmā. Kopienas mediju priekšnoteikums – pilsoņu iespēja iesaistīties, komunicēt un diskutēt. Kopienas mediju nekomerciālā daba ļauj veidot atklātu redakcijas politiku, kas iedrošina kopienas līdzdalību. Kopienas mediji ir līdzeklis, ar kuru tiek izplatītas vietējās ziņas un informācija, bet jautājumu parametri var būt nacionāli, internacionāli un globāli.

Kopienas medijiem, protams, jāskaras ar radošiem ierobežojumiem, tāpat ar ierobežotiem resursiem un apjomiem. Kopienas mediji parasti izmanto dažāda tehniskā līmeņa TV un radio apraides. Bet kopienas medijs var būt arī drukāts – kā informatīvs izdevums vai brošūra. Daudz iespēju ir, izmantojot internetu, – blogi, mājaslapas, dažādas video un audio iespējas. Kopienu mediju iespējas ir atkarīgas no

politiskās demokrātijas līmeņa valstī. Kopienas mediju finansiālās iespējas ir atkarīgas no ziedojumiem, parakstīšanās apjoma, vietējām reklāmām, dotācijām, tādēļ kopienas medijos strādā mazs skaits apmaksāta personāla, bieži brīvprātīgie veic ar ražošanu un izplatīšanu saistītas funkcijas [7, 4. lpp.].

Daudzviet pasaulē kopienas mediji uzrunā atšķirīgas un netradicionālas gaumes, ētiskās intereses un minoritātes, ko sabiedriskais TV un radio bieži ignorē, noklusē vai pasniedz sagrozīti. Nodrošinot izpausmes līdzekli indivīdiem un grupām, kopienas mediji bieži "nolaižas" līdz marginālu grupu interešu aizstāvībai un var kalpot kā forums opozicionārai politikai [7, 4. lpp.]. Piemērojot kultūras studiju ievirzi, var pētīt, kā "kopienas mediji iespiežas "vienkāršo cilvēku" ikdienā"", ļaujot izstāstīt savus dzīvesstāstus savā "balsī" vai savā izloksnē. Tas ir sevišķi nozīmīgi tiem, kuriem ir maza pieeja mediju tirgum vai tās nav vispār. To darot, kopienas medijs ir kultūras identitātes aizsarginstruments, taču vienlaikus var stimulēt kļūdainus aizspriedumus par sabiedrības marginālām grupām [7, 4. lpp.]. 2007. gadā daudz diskutēja par hiperlokālo kopienu veidošanu internetā. Daļa interneta ekspertu deklarēja, ka pilsoniskajai žurnālistikai kā tādai nav nākotnes, tomēr vieni interneta blogi pazūd, bet citi rodas vietā. Globalizācija ienes jaunas problēmas komunikatīvajās attiecībās – gan pozitīvas, gan negatīvas.

Vietējā komunikācija veidojas, iesaistot dažādas kopienas mediju formas atkarībā no kopienas vajadzībām, resursiem un iespējām, kas pieejamas vietējiem iedzīvotājiem noteiktā laikā un vietā. Latvijā iepriekšējos gados ir bijuši mēģinājumi speciāli veidot kopienas medijus. 2006. gadā Liepājā tika veidots "kopienas radio", un tā darbību veidotāji iecerēja šādu: izplatīt vajadzīgo informāciju par to, ko dara pilsētas domes institūcijas, kā arī raidīt seminārus, apmācības, gatavot speciālus diskusiju raidījumus. Kopienas radio nebūtu jācīnās par minūtēm. Varētu stundām ēterā diskutēt par lietām, kas interesē sabiedrību. Radio tika izveidots, un, cik šobrīd ir iespēja spriest pēc arhīva ierakstiem, tās tiešām bija garas, ne pārāk profesionāli veidotas sarunas.

Interesantu projektu 2007. gadā Valmierā realizēja studenti. Studenti mācījās lietot jaunos medijus pilsoņu interešu aizstāvībai, lai iesaistītu un mobilizētu iedzīvotājus, izmantojot internetu. Mērķis bija apkopot Valmieras iedzīvotājiem noderīgu informāciju, veicināt sadarbību starp iedzīvotājiem, uzņēmējiem, vietējām organizācijām un pašvaldību. Tādēļ izveidoja interešu aizstāvības plānus, izvirzīja mērķi, noteica mērķa grupas un aktivitātes, izveidoja interešu aizstāvības blogus: "Labās ziņas apkārtnē", "Atrasts Valmierā", "Vietējā sporta dzīve", "Garīgums, baznīca, reliģija" u. c. Pilsētas iedzīvotāji atsaucās un arī iesaistījās interneta diskusijās [8].

Raksturīgs piemērs par kopienu veidošanu un komunikāciju uz kopīgu interešu pamata ir Lielā talka. Katra talkas kopiena, vai tie ir vienas pilsētas vai novada iedzīvotāji, darbabiedri, interešu biedri, skolasbiedri vai piederoši kādai citai kopienai, talkā iesaistās kā savas kopienas pasākumā. Viens no kopienas medijiem, ko radījusi Lielā talka, ir foto galerijas, kas gan Lielās talkas portālā, gan citos medijos stāsta par talkas norisi. Foto galerijas veido pašu kopienas dalībnieku radītās fotogrāfijas. Fotogrāfija ne tikai piedāvā daudz vai maz reālu vides un subjektu attēlojumu, bet arī noteiktu skatpunktu. Analizējot fotogrāfijas kā kopienas vizuālo komunikāciju, var secināt, ka fotoattēli ir izskaidrojoši un ekspresīvi.

Darba mērķis

Darba mērķis ir, balstoties uz teorētiskām atziņām, gūt vispārēju izpratni par vietējo kopienu, kopienas medijiem, to uzdevumiem un iespējām, kā arī apskatīt atšķirīgas kopienas mediju formas Latvijā un, pamatojoties uz kvantitatīva socioloģiska pētījuma datiem, analizēt kopienas mediju lomu Pierīgā.

Materiāls un metodes

Lai pētītu Pierīgas iedzīvotāju apmierinātību ar dzīvesvietu, piederību dzīvesvietai, vietējās kopienas komunikāciju, kā arī iespēju iesaistīties vietējās politikas veidošanā, 2009. gada janvārī Tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centrs SKDS sadarbībā ar raksta autori veica iedzīvotāju telefonaptauju 23 Pierīgas pašvaldībās.

Vietējo komunikāciju Pierīgā uztur vietējie drukātie izdevumi, reģionālais laikraksts "Rīgas Apriņķa Avīze", vairākas vietējās radio un TV studijas, kā arī dažādi interneta vortāli.

Šajā pētījumā analizēti tiek mediji, ko par sabiedrības līdzekļiem finansē un veido pašvaldības. Katra pašvaldība vienu vai divas reizes mēnesī izdod informatīvu biļetenu, kas tiek piegādāts katrā mājsaimniecībā. Bez maksas tie pieejami arī dažādās publiskās vietās. 2010. gadā veicot vairākkārtēju monitoringu šiem biļeteniem, kuri paredzēti kopienas informēšanai, uzrunāšanai un diskusiju uzturēšanai, var secināt, ka pieeja šo izdevumu veidošanā ir līdzīga visās pašvaldībās. Tie pamatā atspoguļo domes vadības un institūciju labos darbus, tekstuāli un vizuāli vairāk līdzinās pagājušā gadsimta drukātajiem medijiem. Pamatā šos izdevumus veido viens vai divi domes apmaksāti darbinieki, rakstu sagatavošanā iesaistot vietējos iedzīvotājus. Redakcija pauž domes vadības viedokli, un diskusiju šajos izdevumos parasti nav. Visas Pierīgas pašvaldības uztur interneta mājas lapas. Pēc administratīvi teritoriālās reformas Pierīgā bijušajā Rīgas rajona teritorijā no 23 vietējām pašvaldībām izveidojās 17 novadi: Ādaži, Babīte, Baldone, Carnikava, Garkalne, Inčukalns, Krimulda, Ķekava, Mālpils, Mārupe, Olaine, Ropaži, Salaspils, Saulkrasti, Sēja, Sigulda, Stopiņi. Apskatot Pierīgas novadu interneta mājaslapas 2010. gada janvārī–martā, var secināt, ka no 17 vietējo pašvaldību interneta resursiem 11 ir ar interaktīvām iezīmēm – iedzīvotājiem tiek piedāvāts uzdot jautājumus un saņemt domes atbildes. Diskutēt, piedalīties forumā un izteikt savu viedokli var tikai četru pašvaldību mājaslapās (Carnikavas, Inčukalna, Salaspils, Siguldas).

Rezultāti

Kvantitatīvā pētījuma rezultāti liecina (sk. 1. att.), ka kopumā Pierīgas pašvaldībās par domes darbu un notikumiem informācija visbiežāk tiek iegūta no neformāliem kanāliem (draugiem, radiem, paziņām) – 49% gadījumu, apmēram tikpat daudz iedzīvotāju izmanto vietējos (pilsētas / novada / pagasta) masu medijus (avīzes, radio, TV) – 46% gadījumu, bet pašvaldības sagatavotu un izdotu laikrakstu lasa 39%. Diemžēl pašvaldības veidotu mājaslapu Pierīgas iedzīvotāji lieto krietni mazāk: 2–37% respondentu, vidēji Pierīgā 16%. Visbiežāk šo informācijas avotu minēja Siguldas novadā (37%), Baldonē (26%), Saulkrastos (22%) dzīvojošie. Savukārt visretāk savas pašvaldības mājaslapu minējuši Babītes (9%), Mārupes (8%), Mālpils (2%) iedzīvotāji. Jāpiebilst, ka no citiem portāliem internetā informāciju par savas pašvaldības darbu un notikumiem iegūst 27% Siguldas novada, 19% Olaines novada, 14% Ādažu un 11% Saulkrastu aptaujāto iedzīvotāju. Savukārt neviens no Mālpilī aptaujātajiem 2009. gada janvārī nenorādīja šādu informācijas ieguves un kontaktēšanās veidu. Par vāju dialogu liecina arī iedzīvotāju atbildes aptaujā par iespējām ietekmēt pašvaldības lēmumus – par šādu iespēju lielā mērā pārliecināti ir 10% Pierīgas iedzīvotāju, bet mazā mērā – vairāk par 50%. Saistību ar savu dzīvesvietu atzīst vien 5% iedzīvotāju.

1. attēls. Informācijas iegūšanas veidi pašvaldībās. Vidējie rādītāji Rīgas rajonā.*
Ways of obtaining information in municipalities.

*Avots: SKDS, 2009. gada janvāris.

Secinājumi

1. Vietējās kopienas komunikācija būtiski ietekmē ne tikai sabiedrības noskaņojumu, bet arī iedzīvotāju un vietējās varas saskarsmi un kopienas locekļu savstarpējo saziņu.
2. Pierīgā par notikumiem novados informācija visbiežāk tiek iegūta no neformāliem kanāliem (draugiem, radiem, paziņām) – 49% gadījumu, vietējiem masu medijiem (avīzēm, radio, TV) – 46% gadījumu vai pašvaldības sagatavota un izdota laikraksta – 39% gadījumu.
3. Tātad gandrīz 40% Pierīgas iedzīvotāju informācijas ieguvei par dzīvi savā novadā izmanto pašvaldības izdotu informatīvu biļetenu. Veicot šo izdevumu monitoringu, jāsecina, ka tie tiek veidoti kā domes vadības viedokļu uzturētāji, bez diskusiju iezīmēm.
4. Novada mājas lapās dažādās Pierīgas pašvaldībās informāciju iegūst 2–37% respondentu. Ļoti atšķirīga ir blakus dzīvojošu kopienu iedzīvotāju iespējas un interese izmantot interneta vidi komunikācijai. Analizējot Pierīgas novadu pašvaldību uzturētās un veidotās interneta vietnes, jāsecina, ka tikai daļa piedāvā iespēju jautāt un saņemt atbildes no vietējās varas, bet diskusijas iespējas vai piedalīšanos vietējos forumos piedāvā vien dažas pašvaldību mājaslapas.
5. Var secināt, ka pašvaldību uzturētiem un veidotiem medijiem ir neliela loma iedzīvotāju iesaistē vietējās varas procesos. Vietējā vara reti iesaistās tiešās diskusijās ar iedzīvotājiem. Pierīgas iedzīvotāji uzskata, ka viņu iespējas ietekmēt vietējās varas lēmumus nav sevišķi lielas, bet paši savu saistību ar dzīvesvietu vērtē kā ļoti zemu. Tas neveicina iedzīvotāju pilsonisko aktivitāti un atbildību par savu dzīvi.

The Role of Community Media within Community Communication

Abstract

The communication of the local community affects the public sentiments and includes not only the communication between the authorities and the inhabitants, but also the communication between the members of the community.

The media of the community can be any form of media, that is made and supervised by the community, and the community can be both – a geographical community and a common-interest community. The media of the community is not commercial; it is not connected with the television and radio organizations that are supported by the government. The precondition for the media of the community is that citizens must have a possibility to involve, communicate and to discuss. The media of the community focus on local questions, but the parameters of these questions can be national, international and global. When analyzing the media of the community, we have to emphasize its signification in the period of the globalization. The media of the community ensures that there are special possibilities to analyze variable dynamics of populated places.

When analyzing the communication of the inhabitants of Riga suburb communities, by using the internet recourses provided by the local governments, the conclusion was drawn that only part of internet home pages offer a possibility to ask questions to local authorities. However, the chance to discuss and take part in local forums is offered only by a few homepages of local governments.

Literatūra

1. Abercrombie N., Hill S., Turner B. S. Dictionary of sociology. – London: Penguin Books, 1994.
2. Mellville K. Communes in the counter culture. Origins, theories, styles of life. – New York: William Morrow & Company, Inc., 1972 // www.dialogi.lv/article.php (sk. 10.08.2010.). J. Springoviča tulkojums.

3. Cohen A. P. The symbolic construction of community. – Chishester: Ellis Horwod Limited, 1985.
4. Rubene M. Kaimiņu būšana / koeksistences aporijas / Vērotājs un sabiedrība. Fenomenoloģiski risinājumi. – LU Akadēmiskais apgāds, 2008. – 185.–191. lpp.
5. Amit V. Reconceptualizing community / Realizing community: Concepts, social relationships and sentiments. – Ed. by V. Amit. – London, New York: Routledge, 2002. – Pp. 1–22.
6. Tisenkopfs T. Socioloģijas jaunā valoda: teorētiski modeļi, populārzinātniski skaidrojumi un esejas mūsdienu socioloģijā. – 736. sējums Socioloģija. LU Raksti, 2008. – 168.–187. lpp.
7. Understanding community media / Ed. by Howley K. – SAGE, 2010. – Pp. 3–70.
8. Vidzemes Augstskolas ziņas // http://www.va.lv/lv/zinas/studenti-prezentes-interesu-aizstavibas-blogus- (sk. 10.05.2010.).

Iedzīvotāju līdzdalības priekšnoteikumi pašvaldības sociālās politikas veidošanā

Mārtiņš Moors

Rīgas Stradiņa universitāte, Sociālā darba katedra, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā ir atspoguļots autora promocijas darba ietvaros veiktais pētījums par Rīgas pašvaldības sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņēmēju gatavību iesaistīties savu un līdzcilvēku sociālo problēmu risināšanā un sociālās politikas attīstīšanā pašvaldībā.

Pētījuma rezultāti rāda neviennozīmīgu attieksmi pret iesaistīšanos sociālās politikas līdzveidošanā Rīgas pilsētas iedzīvotāju vidū. No vienas puses, atbildes norāda uz dažādu resursu deficītu iedzīvotāju sociālās aktivitātes izpausmei, no otras puses, tās norāda uz resursu potenciālu, kuru attīstot var sekmēt iedzīvotāju sociālo aktivitāti. Raksta beigās autors, balstoties uz pētījuma rezultātu analīzi, sniedz priekšlikumus par tiem priekšnoteikumiem, kādi pašvaldībā būtu jārada, lai veicinātu iedzīvotāju sociālo aktivitāti un līdzdalību pašvaldības sociālās politikas veidošanā.

Atslēgvārdi: sociālā politika, ilgtspējīga attīstība, iedzīvotāju līdzdalība, sociālā līdzatbildība.

Ievads

Viens no būtiskiem valsts ilgtspējīgas attīstības nosacījumiem ir iedzīvotāju apzināta līdzdalība un aktīva iesaistīšanās dažādos sabiedriskajos procesos, tajā skaitā risinot arī sociāli jūtīgus jautājumus, kuri attiecas uz iedzīvotāju sociālo labklājību.

Virkne politikas dokumentu (Latvijas Kopējais iekļaušanas memorands[1], Latvijas Nacionālais rīcības plāns nabadzības un sociālās atstumtības mazināšanai[2], Latvijas nacionālā Lisabonas programma 2005.–2008. gadam[3], Deklarācija par Ivara Godmaņa vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību, Deklarācija par Valda Dombrovska vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību, Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2007.–2013. gadam[4] un citi) valsts turpmāko attīstību paredz ciešā saistībā ar visu iedzīvotāju, ieskaitot sociāli mazaizsargātāko grupu, sociālo integrāciju gan personiskā, gan arī pilsoniskā līmenī.

Sociāli iekļaujošas un atbildīgas politikas īstenošanā īpaša nozīme ir pašvaldībām, jo tās ir vistuvāk iedzīvotājiem un vislabāk spēj atbildēt uz iedzīvotāju vajadzībām un interesēm. Taču sociāli atbildīga politika nav vienvirziena process – direktīva politika no augšas, bet gan dialogs ar sabiedrību, kas paredz

[1] Latvijas Republikas valdības un Eiropas Komisijas Kopējais sociālās iekļaušanas memorands, pieņemts un apstiprināts ar 17.06.2004. likumu "Par Kopējo sociālās iekļaušanas memorandu (Latvija)", 34. lpp.

[2] Nacionālais rīcības plāns nabadzības un sociālās atstumtības mazināšanai 2004.–2006. gadam // http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/sociala_ieklausana/nap_latvia_lv.doc (sk. 03.04.2010.).

[3] Apstiprināta ar Ministru kabineta 2005. gada 19. oktobra rīkojumu Nr. 684.

[4] Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2007.–2013. gadam // http://www.raplm.gov.lv/uploads/filedir/NAP/National_development_plan_2007-2013_lat.pdf (sk. 03.04.2010.).

iedzīvotāju iesaistīšanos kopīgās aktivitātēs, ieskaitot lēmumu pieņemšanu, līdz ar to veicinot sociālo līdzatbildību par pastāvošo sociālo situāciju.

Iedzīvotāju līdzdalība ir process, kurā sabiedrības pārstāvjiem ir tiesības un iespējas ietekmēt politiskos vai valsts pārvaldes lēmumus[5] divvirzienu komunikācijā ar lēmumu pieņēmējiem. Iedzīvotāju līdzdalībai ir dažādas formas, kuras ir vērstas uz sabiedrisko procesu ietekmēšanu[6] un ir politiskas tādā nozīmē, ka cenšas ietekmēt valsts pārvaldi kādā noteiktā jomā – gan vēlētu, gan ieceltu amatpersonu lēmumu, gan arī valsts pārvaldes darba organizācijas kvalitāti. Līdzdalība nozīmē tiešu iesaistīšanos lēmumu pieņemšanas procesā un ietekmi šajā procesā.[7] Īpaši uzmanība ir jāpievērš sociāli mazāk aktīvām iedzīvotāju grupām, radot iespēju arī šo grupu pārstāvjiem paust savu viedokli. Visbiežāk tieši šo grupu pārstāvji ir "eksperti" kādā sociālajā problēmā ar īpašām zināšanām par konkrētās problēmas dabu un iespējamiem risinājumiem.[8] Tāpēc, iesaistot iedzīvotājus lēmumu pieņemšanas procesā, tiek uzlabota pieņemto lēmumu kvalitāte.

Latvijā ir plaisa starp valsts formāli noteiktajiem politiskajiem mērķiem un to reālo īstenošanu vietējās pārvaldes līmenī, kā arī neatbilstība starp Latvijas politiskajām nostādnēm un šo nostādņu faktisko īstenošanu. Var pieņemt, ka iedzīvotāji, kas aktīvi neinteresējas par sociālajām un politiskajām aktivitātēm un tām pamatā esošajiem dokumentiem, visdrīzāk nenojauš, kādus mērķus aizstāv Latvijas valsts politika. Iedzīvotāji nejūtas iesaistīti tajos procesos, kas notiek politiskajā līmenī – gan valsts centrālajā līmenī, gan pašvaldībās.

Var pieņemt, ka iepriekš minētie politikas dokumenti ar tām politiskās līdzdalības formām, kādas ir pašreiz – dalība vēlēšanās, partijās, referendumos un citās plašās, visu valsti aptverošās aktivitātēs –, nesasniedz mērķi: vairot sabiedrības līdzdalību sabiedrībai aktuālu jautājumu risināšanā, t. sk. līdzdalību sociālās politikas veidošanas procesā. Tāpēc ir nepieciešams radīt tādus efektīvus mehānismus, kas sekmētu iedzīvotāju sociālo iesaisti ikdienā.

Darba mērķis

Analizēt Rīgas pašvaldības iedzīvotāju – sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības saņēmēju – gatavību līdzdalībai pašvaldības sociālās politikas veidošanā un noteikt priekšnoteikumus iedzīvotāju līdzdalības veicināšanai.

Materiāls un metodes

Iedzīvotāji, kuru kolektīvās prasmes un entuziasms var tikt izmantots, lai risinātu esošās sociālās problēmas, ir neapzināts, iepriekš maz pētīts un analizēts resurss.

Šajā rakstā ir atspoguļoti rezultāti no pētījuma par Rīgas pašvaldības sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņēmēju gatavību iesaistīties savu un līdzcilvēku sociālo problēmu risināšanā un sociālās politikas attīstīšanā pašvaldībā.

Pētījums tika veikts laikā no 2009. gada oktobra līdz 2009. gada decembrim, un tā rezultāti tika prezentēti Rīgas Stradiņa universitātes 2010. gada Zinātniskajā konferencē.[9] Aptaujas veikšanai tika izstrādāta oriģināla, daļēji standartizēta anketa ar vairākiem jautājumu blokiem jeb moduļiem:

- pieredze sociālās politikas līdzveidošanā;
- sociālā aktivitāte jeb ietekmējošā līdzdalība;
- priekšnoteikumi iedzīvotāju līdzdalībai;
- mērķa grupas informētības mērījums;

[5] Creighton J. L. The public participation handbook: Making better decisions through citizen involvement. – 1st ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2005. – P. 7.

[6] Richardson A. Participation: Concepts in social policy. – London: Routledge & Kegan Paul plc, 1983. – P. 8.

[7] Hollingsworth M., Denton B., Brown C. Project procurement // Urban villages and the making of communities / Ed. by Neal P. [Foreword by HRH The Prince of Wales; afterword by Lunts D.]. – London, New York: Spon Press, 2003. – P. 159.

[8] Turpat, 160. lpp.

[9] Moors M., Švekle I. Klientu gatavība līdzdalībai pašvaldības sociālās politikas veidošanā // Rīgas Stradiņa universitāte 2010. gada Zinātniskās konferences tēzes (Rīgā, 2010. gada 18. un 19. martā). – Rīga: RSU, 2010. – 407. lpp.

- aktivitāšu organizēšana sociālās politikas līdzveidošanai;
- iedzīvotāju gatavība līdzdalībai sociālās politikas veidošanā;
- sociāli demogrāfisko rādītāju mērījumi.

Šajā rakstā autors atspoguļo tos pētījuma rezultātus, kuri ir saistīti ar iedzīvotāju viedokli par priekšnoteikumiem, kas nepieciešami aktīvas iedzīvotāju līdzdalības veicināšanai.

Pētījuma mērķis: noskaidrot iedzīvotāju vēlēšanos un gatavību līdzdarboties savu un līdzcilvēku sociālo problēmu risināšanā un sociālās situācijas uzlabošanā Rīgas pašvaldībā.

Pētījuma mērķa grupa: sociālo dienestu klienti Rīgā (Rīgas pašvaldībā) – pašvaldības sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņēmēji. Izlases apjoms n = 502.

Pētījumā kā informācijas ieguves veids tika lietota anketēšana, kura tika realizēta ar tiešo intervēšanu (angl. – *face-to-face*), lai nodrošinātu augstāko iespējamo respondences līmeni, kā arī nodrošinātu kvalitatīvu anketu aizpildīšanu. Ierakstus aptaujas anketās veica kvalificēti intervētāji, lai nodrošinātu anketu kvalitatīvu aizpildījumu, no kā ir atkarīga pētījuma datu drošticamība.

Pētījums tika veikts Rīgas administratīvo rajonu (Vidzemes priekšpilsēta[10], Latgales priekšpilsēta, Ziemeļu rajons, Kurzemes priekšpilsēta, Zemgales priekšpilsēta) sociālajos dienestos.

Rezultāti

Lai izprastu respondentu attieksmi un viedokļus par sociālo līdzdalību, tika noskaidrota arī respondentu pieredze sociālās politikas līdzveidošanā.[11] Tika vaicāts, kurās no aptaujas anketā nosauktajām aktivitātēm viņi ir piedalījušies / izmantojuši pēdējā gada laikā. No vairākām iespējamām atbildēm respondenti atbildēja, ka savu vai tuvāko cilvēku problēmu risināšanai viņi ir vērsušies pašvaldībā (16,1%), kā arī izmantojuši neformālus kanālus (13,1%).

Lielākā daļa respondentu (58,0%) pēdējā gada laikā nav veikuši nekādas aktivitātes savu / tuvāko cilvēku / sabiedrības problēmu risināšanai. No tā var secināt, ka lielākā daļa iedzīvotāju nav veikuši aktivitātes, kuras ir saistāmas ar dalību sociālu problēmu risināšanā, bet tie, kuri ir veikuši, meklējuši risinājumu pašvaldībā vai savu tuvinieku vidū.

Jautāti par visefektīvākajām darbībām, lai ietekmētu pašvaldībā lēmumu pieņemšanu / atcelšanu / grozīšanu, respondenti visbiežāk minēja "vēršanos pie masu informācijas līdzekļiem" (19,1%), "iesniegumu, sūdzību rakstīšanu augstākstāvošai iestādei"(18,5%) un "atļautas protesta akcijas" (17,9%).

Gandrīz viena piektdaļa respondentu (19,3%) atzīmēja, ka, viņuprāt, "nevar ietekmēt lēmumu pieņemšanu, atcelšanu vai grozīšanu pašvaldībā".

Uzticēšanās neformālo kanālu izmantošanas efektivitātei (10,8%) ir augstāka nekā iesaistei nevalstisko organizāciju darbībā (7,8%). Tātad gandrīz piektā daļa respondentu netic savām spējām ietekmēt pašvaldības lēmumus.

Savas un līdzcilvēku sociālās aktivitātes jeb ietekmējošās līdzdalības pašnovērtējumā atbilžu sadalījums rāda, ka pētījuma mērķa grupā pārsvarā "jūt nepieciešamību pēc kontaktiem ar cilvēkiem, lai apmainītos domām par interesējošiem jautājumiem" – konstatēts pozitīvo atbilžu būtisks pārsvars attiecībā pret negatīvajām atbildēm (sk. 1. att.). Pozitīvo atbilžu būtisks pārsvars ir arī, vērtējot savas "spējas sadarboties un vienoties ar citiem".

Taču atbilžu sadalījums rāda, ka īpaši zems ir savu zināšanu pašnovērtējums pašvaldību sociālās politikas uzlabošanas sfērā. Tas dod pamatu secināt, ka mērķa grupā gan dominē nepieciešamība būt kontaktā ar cilvēkiem, kā arī samērā augsts komunikācijas spēju vērtējums, taču iesaistīšanos pašvaldības lēmumu ietekmēšanā būtiski kavē motivācijas un intereses trūkums, kā arī apzināšanās, ka šādai iesaistei trūkst zināšanu.

Lai raksturotu respondentu viedokli par līdzcilvēku sociālo aktivitāti (sk. 2. att.), tika piedāvāti desmit izteikumi. Rezultāti rāda, ka respondenti ļoti zemu vērtējuši iedzīvotāju sociālo aktivitāti, kur negatīvo

[10] Apkalpo divu Rīgas administratīvo rajonu, gan Vidzemes priekšpilsētas, gan Centra rajona, iedzīvotājus.

[11] Pētījumā tika lietots termins "līdzveidošana", nevis "veidošana", lai uzsvērtu, ka tiek prasīts viedoklis par respondentu dalību sociālās politikas veidošanā.

vērtējumu biežums ir būtiski lielāks nekā pozitīvajiem vērtējumiem (10. izteikums). Dominē noliegums izteikumam, ka "pašreiz iedzīvotāju sociālā aktivitāte ietekmē sabiedriskos procesus" (9. izteikums), lai gan jāatzīmē, ka šī izteikuma vērtējumā 20,3% aptaujāto nebija noteikta viedokļa. Negatīvas atbildes dominē arī, vērtējot savu personisko gatavību "iesaistīties sociālo problēmu risināšanā savā pašvaldībā" (7. izteikums). Šo izteikumu vērtējumi rosina secināt, ka aptaujātā mērķa grupa pašvaldības iedzīvotāju pašreizējo sociālo aktivitāti, kā arī tās rezultativitāti vērtē pārsvarā negatīvi.

1. attēls. Respondentu vērtējums par viņu sociālo aktivitāti, n = 502.
Respondents rating of their social activity, n = 502.

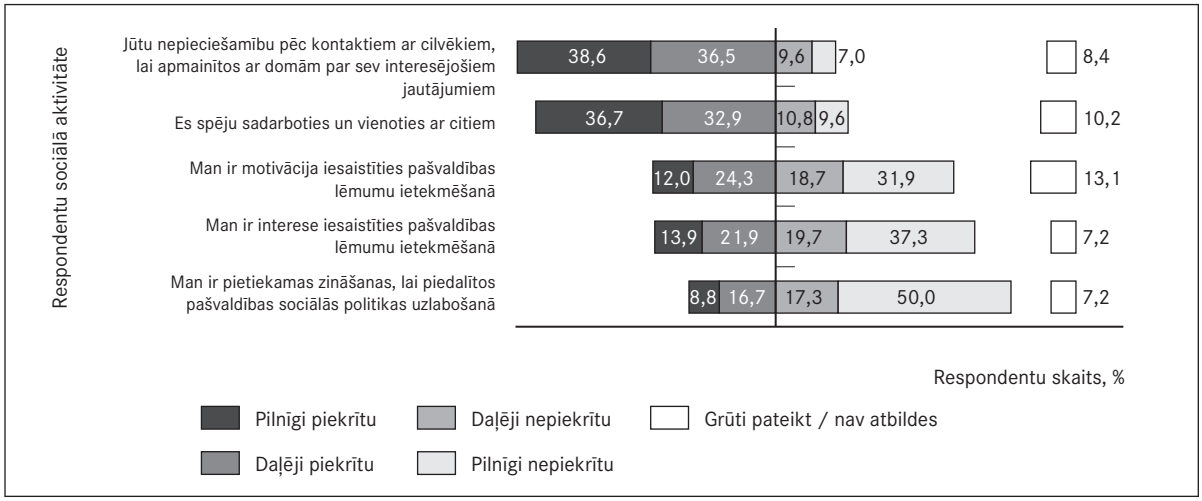

2. attēls. Respondentu vērtējums par līdzcilvēku sociālo aktivitāti, n = 502.
Respondents rating of peer social activity, n = 502.

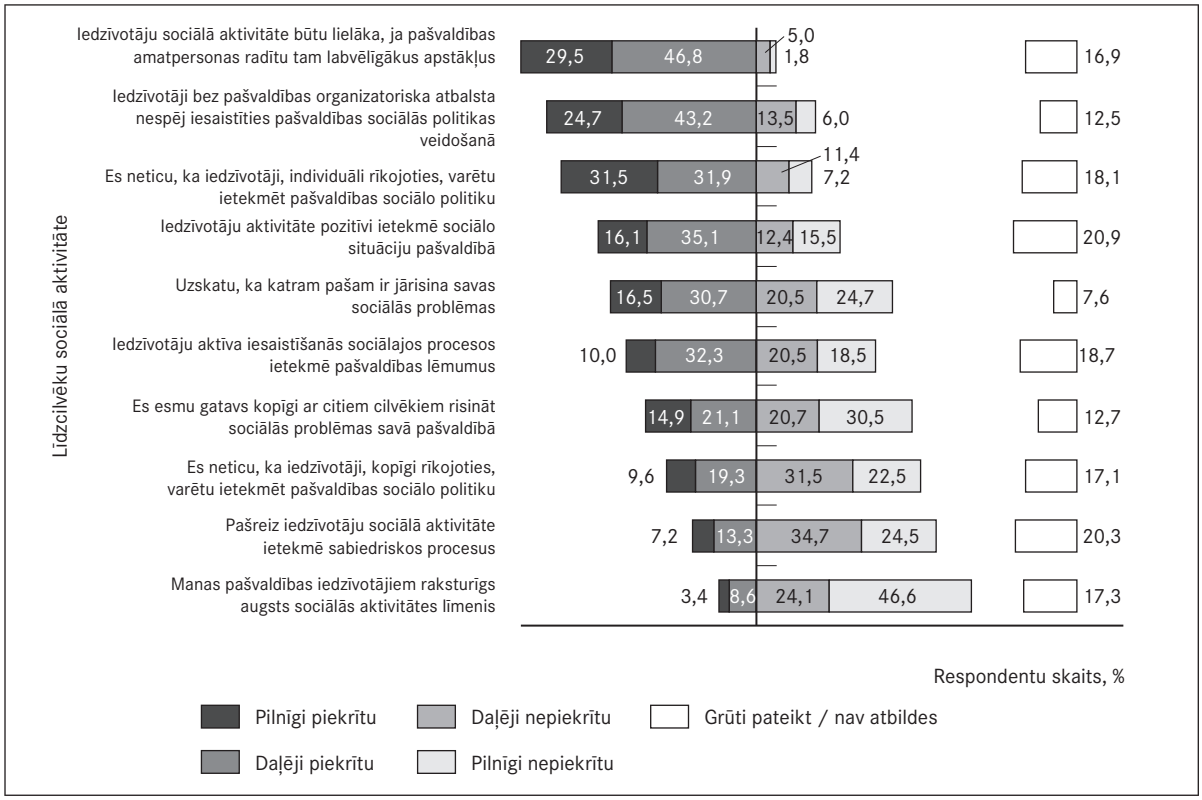

Salīdzinot 3. un 8. izteikuma vērtējumus, redzams, ka respondenti pārsvarā apzinās, ka, rīkojoties kopīgi nevis individuāli, varētu ietekmēt pašvaldības sociālo politiku. Attiecībā uz iedzīvotāju sociālās aktivitātes iespējām redzams, ka 1. un 2. izteikuma vērtējumi pauž, ka šīs iespējas būtu lielākas, ja "pašvaldības amatpersonas tam radītu labvēlīgākus apstākļus", un ka "iedzīvotāji bez pašvaldības organizatoriskā atbalsta nespēj iesaistīties pašvaldības sociālās politikas veidošanā".

Šādi vērtējumi rosina secināt, ka pētījuma mērķa grupas sociālās aktivitātes veicināšanā būtisks faktors ir pašvaldības kopumā vai noteiktas struktūrvienības darbs ar iedzīvotājiem.

Respondentiem tika piedāvāts izvērtēt sabiedrības līdzdalības aktivitāti gadījumā, ja pašvaldībā būtu darbinieks, kurš rosinātu iedzīvotājus iesaisti. Vairāk nekā puse aptaujāto jeb 53,0% respondentu pauda viedokli, ka sabiedrības aktivitāte sociālās politikas realizēšanā palielinātos, bet 8,6% aptaujāto uzskatīja, ka tas neveicinātu sabiedrības dalību sociālās politikas līdzveidošanā. Lielai daļai respondentu (38,4%) nebija viedokļa šajā jautājumā.

Atbildot uz jautājumu, kādam vajadzētu būt "īpašajam" darbiniekam, viedokli par to izteikuši tikai 6,8% aptaujāto. Vairākos gadījumos respondenti uzsver, ka nav svarīgi, kādu organizāciju pārstāv šāds darbinieks. Svarīgākās ir viņa rakstura īpašības: gudrs, godīgs, aktīvs, izglītots, labs organizators, enerģisks, harizmātisks un ar vēlmi strādāt un palīdzēt cilvēkiem. Citāti no respondentu izteikumiem: "..nav svarīga piederība organizācijai, bet šī cilvēka personība", "..aktīvs, gudrs cilvēks, kurš var nebūt nevienas organizācijas biedrs", "..godīgam, aktīvam, bet organizācija nav svarīga", "..godīgam, izglītotam, bet nav nozīmes, kur viņš strādā", "..ļoti enerģiskam, aktīvam cilvēkam", "..jābūt labam organizatoram", "..viņam būtu jābūt ieinteresētam risināt esošās problēmas", "..vienalga, bet tāds, kas tiešām vēlas strādāt".

Atbildes kopumā vedina domāt, ka respondentiem trūkst izpratnes par šāda darbinieka funkcijām un pienākumiem, bet vairākums no viņiem atzīst šāda darbinieka nepieciešamību iedzīvotāju sociālās līdzdalības vairošanā.

Iedzīvotāju gatavība līdzdalībai sociālās politikas veidošanā

Atbildot uz jautājumu par respondentu nostāju attiecībā pret līdzdalību sociālās politikas veidošanā, 32,3% respondentu izteica gatavību piedalīties Rīgas pašvaldības sociālās politikas līdzveidošanā, lai atrisinātu savas un līdzcilvēku problēmas. Taču 62,2% (312 respondenti) aptaujāto nevēlas piedalīties Rīgas pašvaldības sociālās politikas līdzveidošanā.

Respondentiem, kuri norādīja, ka nevēlas piedalīties Rīgas pašvaldības sociālās politikas līdzveidošanā, lūdza atzīmēt sociālās pasivitātes iemeslus: "Kādi ir iemesli, kādēļ Jūs nevēlaties iesaistīties sociālās politikas līdzveidošanā?" No vairākām atbilžu alternatīvām (sk. 3. att.) visvairāk respondentu (51,3%) atzīmēja, ka viņiem trūkst vajadzīgo zināšanu sociālās politikas līdzveidošanā. Atbildes alternatīvu "nezinu, kā to darīt" izvēlējušies 16,7% un "trūkst informācijas jautājumā par iedzīvotāju līdzdalības iespējām sociālās politikas veidošanā" – 13,8%.

Atbilžu sadalījums vedina domāt, ka informācijas nepietiekamība ir būtisks faktors, kas kavē iedzīvotāju iesaistīšanos sociālās politikas līdzveidošanā. Taču 36,9% domā, ka viņu iesaistīšanās neko neietekmēs sociālās politikas jomā, bet 5,1% gadījumā ir atzīmēta atbilžu alternatīva "es domāju, ka maniem priekšlikumiem nebūs atbalsta līdzcilvēku vidū".

Pētījums parāda, ka sociālā pasivitāte tiek attaisnota ar laika trūkumu (26,0%), ar kautrēšanos izteikt citiem savu viedokli (2,9%), ar intereses trūkumu (4,2%). Pasivitāti sociālās politikas līdzveidošanā respondenti pamato arī ar savu vecumu (8,2%) un slikto veselības stāvokli (3,6%). Bet atbildi "nezinu, kā to izdarīt" biežāk nekā citās vecuma grupas ir atzīmējuši respondenti vecumā no 18 līdz 24 gadiem (53,8%).

Savukārt atbildi "tas prasa par daudz laika" biežāk nekā citi respondenti ir izvēlējušies aptaujātie no ģimenēm, kurās ir bērni līdz 18 gadu vecumam (56,6%), un respondenti vecumā no 25 gadiem līdz 54 gadiem – vecums, kad ir visaktīvākās darba gaitas. Atbildes alternatīvu "uzskatu, ka man trūkst tam vajadzīgo zināšanu" visvairāk ir minējuši respondenti vecuma grupā no 18 līdz 24 gadiem (84,6%).

3. attēls. Iemesli, kādēļ respondenti nevēlas iesaistīties sociālās politikas līdzveidošanā, n = 312.

Reasons why respondents do not wish to engage in formation of social policy, n = 312.

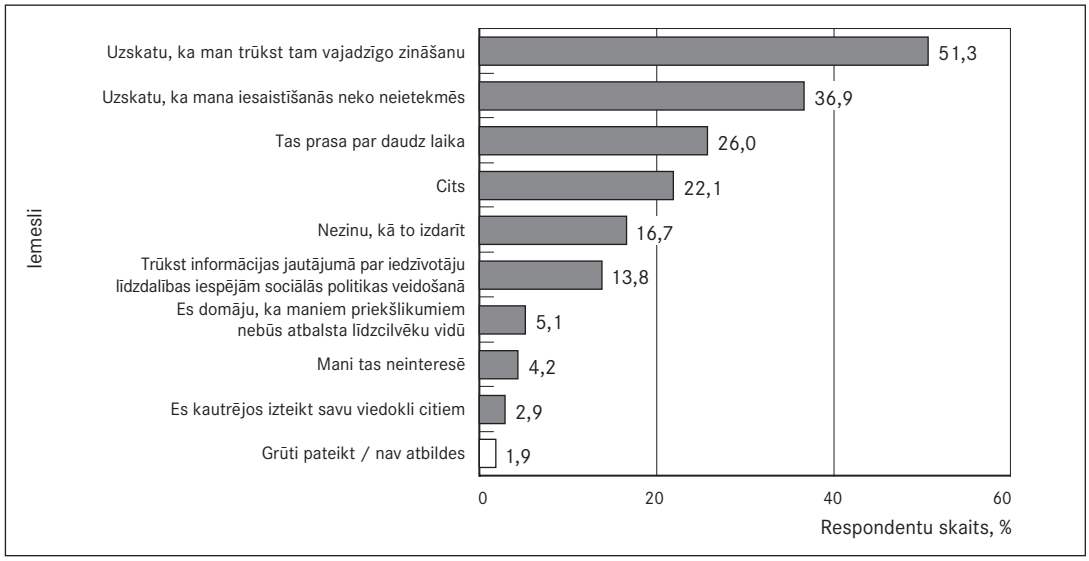

Visbiežāk pieminētā aktivitāte, ko atzīmēja respondenti (sk. 4. att.), bija "..būtu nepieciešams darbinieks, kas palīdzētu (konsultētu) iedzīvotājus par iespējām iesaistīties sociālās politikas apspriešanā un risināšanā" (46,8%). To, ka respondenti uzskata šo aktivitāti par veicinošu faktoru sociālās politikas līdzveidošanā, apliecina arī fakts, ka jautājumā "Ja pašvaldībā būtu darbinieks, kurš iedzīvotājus rosinātu iesaistīties sociālās politikas veidošanā, vai, Jūsuprāt, tas veicinātu sabiedrības līdzdalību sociālās politikas realizēšanā?" vairāk nekā puse aptaujāto (53,0%) atbildēja apstiprinoši.

Otrā visbiežāk minētā atbilžu alternatīva ir "..biežāk jātiekas ar iedzīvotājiem, lai apspriestu sociālās politikas jautājumus", to ir atzīmējuši 40,2% aptaujāto. Trešā visvairāk atzīmētā atbilžu alternatīva ir "..būtu jānodrošina telpas, kur iedzīvotāji varētu pulcēties, lai apspriestu sociālās politikas jautājumus", ko pieminējuši 30,1%.

Bet 22,1% aptaujāto nebija viedokļa par aktivitātēm, ko būtu jāveic Rīgas pašvaldībai, lai veicinātu iedzīvotāju iesaistīšanos pašvaldības sociālās politikas veidošanā.

4. attēls. Vēlamie Rīgas pašvaldībai veicamie pasākumi, kas veicinātu iedzīvotāju aktīvu iesaistīšanos pašvaldības sociālās politikas veidošanā, n = 502.

Desired actions of Riga municipality to take that could encourage people to involve actively in local social policy formation, n = 502.

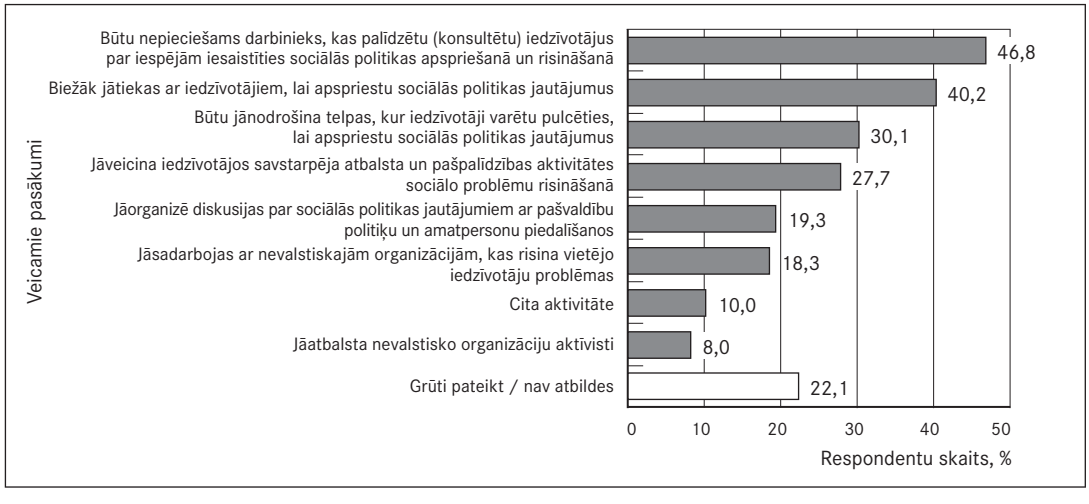

Attiecībā uz iekļaušanos dažāda veida aktivitātēs (sk. 5. att.), ir redzams, ka vairāk nekā 1/3 respondentu izvēlējušies atbilžu alternatīvu "nav nodoma piedalīties aktivitātēs" (36,1%). Visvairāk šo atbildi ir atzīmējuši (58,9%) tie respondenti, kuriem nav pamatizglītības.[12]

Atbilžu alternatīvas, ko visvairāk minējuši respondenti, ir parakstu vākšanas organizēšana vai kampaņas par parakstīšanos (20,5%), piedalīšanās iedzīvotāju sapulcēs, viedokļa izteikšana sabiedriskajās apspriešanās (17,3%) un piedalīšanās protesta akcijās (16,7%).

5. attēls. Aktivitātes, kurās respondenti būtu gatavi piedalīties, lai palīdzētu uzlabot situāciju savā pašvaldībā, n = 502.

Activities in which respondents would be willing to participate to help improve the situation of their municipality, n = 502.

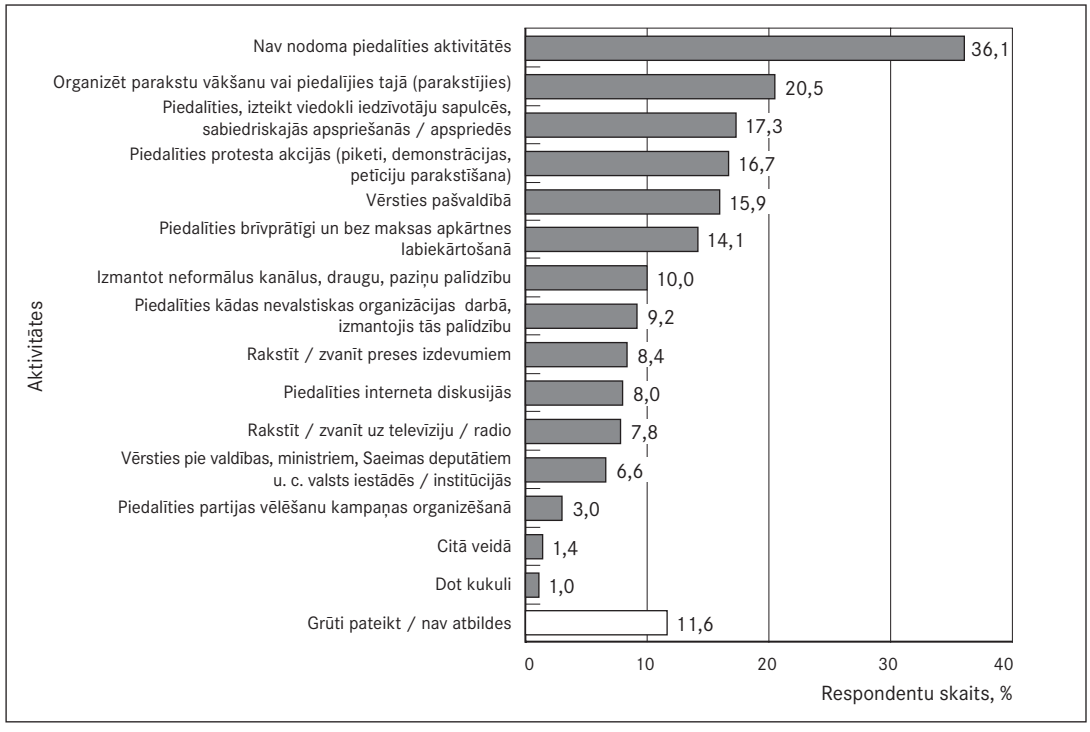

Aptaujas noslēgumā respondentiem tika lūgts novērtēt izteikumus, kas kopumā raksturo personas gatavību, ieinteresētību sociālās politikas līdzveidošanā, viņa attieksmi pret sabiedrībā notiekošo, attēlojot sakarību starp indivīdu-sabiedrību-sociālo politiku, šīs sakarības dažādus griezumus (sk. 6. att.).

Izteikumam "Vēlos iesaistīties kādā nevalstiskajā organizācijā sociālās situācijas uzlabošanai pašvaldībā" pilnībā vai daļēji piekrīt 19,9% aptaujāto, daļēji vai pilnīgi nepiekrīt 67,7% respondentu. Arī jautājumā par dažādu institūciju un organizāciju darba novērtējumu sociālās politikas līdzveidošanā Rīgā ļoti maz respondentu pozitīvi novērtēja nevalstisko organizāciju darbību. Līdzīga tendence ir vērojama arī šeit – respondenti nevēlas iesaistīties nevalstiskajās organizācijās, lai līdzdarbotos sociālās politikas veidošanā. Vispasīvākie iesaistē nevalstiskajās organizācijās ir pensijas vecuma cilvēki (81,7%) un respondenti, kuriem nav pamatizglītības (79,5%).

Izteikumam "Vēlos iesaistīties lēmumu pieņemšanas procesā par pašvaldības sociālo politiku" nepiekrīt liekākā daļa aptaujāto (59,6%), piekrīt pilnīgi vai daļēji 29,9%. Respondentu viedoklis šajā gadījumā norāda, ka iedzīvotāji nav gatavi līdzdarboties lēmumu pieņemšanā pašvaldības sociālās politikas veidošanā.

[12] Pie šīs respondentu grupas pieder personas, kuras nav pabeigušas mācības izglītības iestādē pamatizglītības līmenī un saņēmušas apliecību par pamatizglītību, kas ir pamatizglītības līmeni apliecinošs dokuments.

Izteikumam "Man nav intereses risināt citu cilvēku problēmas, mani interesē tikai manas un man tuvo cilvēku problēmas" (4. izteikums) piekrīt 31,5% respondentu, 56,6% aptaujāto ir atbildējuši, ka viņi daļēji vai pilnīgi nepiekrīt izteikumam, ka viņiem nav intereses risināt citu cilvēku problēmas un interesē tikai savas un sev tuvo cilvēku problēmas. Savukārt izteikumam "Mani satrauc citu cilvēku sliktā situācija, tāpēc būtu gatavs iesaistīties problēmu risināšanā" (3. izteikums) pilnīgi vai daļēji piekrīt 47,2%, bet nepiekrīt 36,6%.

Vērtējot to, cik svarīgas respondentiem ir citu cilvēku problēmas, vērojams, ka vissvarīgākās tās šķiet cilvēkiem ar augstāko izglītību vai nepabeigtu augstāko izglītību un vismazāk svarīgas tās uzskata respondenti bez pamatizglītības. Tātad ir vērojama saistība starp respondentu izglītības līmeni un viedokli par gatavību uz sociālo aktivitāti.

Izteikums "Esmu gatavs vienoties ar citiem kopēju interešu vārdā" (1. izteikums) norāda, ka lielākā daļa aptaujāto ir ieinteresēti kopīgi risināt problēmas, jo ir gatavi vienoties ar citiem kopēju interešu vārdā (66,5%), tikai neliela daļa aptaujāto nepiekrīt šim izteikumam (12,7%). Šajā jautājumā salīdzinoši ar citiem izteikumiem ir lielāks to cilvēku skaits, kuriem nav viedokļa par konkrēto izteikumu (20,7%). Visvairāk rast kompromisu vēlas iedzīvotāji ar augstāko izglītību (83,7%), kā arī respondenti, kuru ģimenēs aug bērni vecumā līdz 18 gadiem (76,3%). Tas varētu liecināt, ka vecāki ir norūpējušies par bērnu nākotni un tādēļ ir gatavi meklēt dažādus ceļus viņu nākotnes nodrošināšanai, arī iesaistīties sociālās politikas līdzveidošanā, meklējot vienošanās iespējas ar līdzcilvēkiem.

Izteikumam "Piedalītos, ja kāds organizētu" pilnīgi vai daļēji piekrīt 52,4% respondentu. Tam pilnīgi vai daļēji nepiekrīt 31,7% respondentu. Šajā jautājumā viedokļa nav 15,9% (2. izteikums).

6. attēls. Respondentu vērtējums izteikumiem par līdzdalību sociālās politikas veidošanā, n = 502.
Respondents rating of statements about an involvement in social policy formation, n = 502.

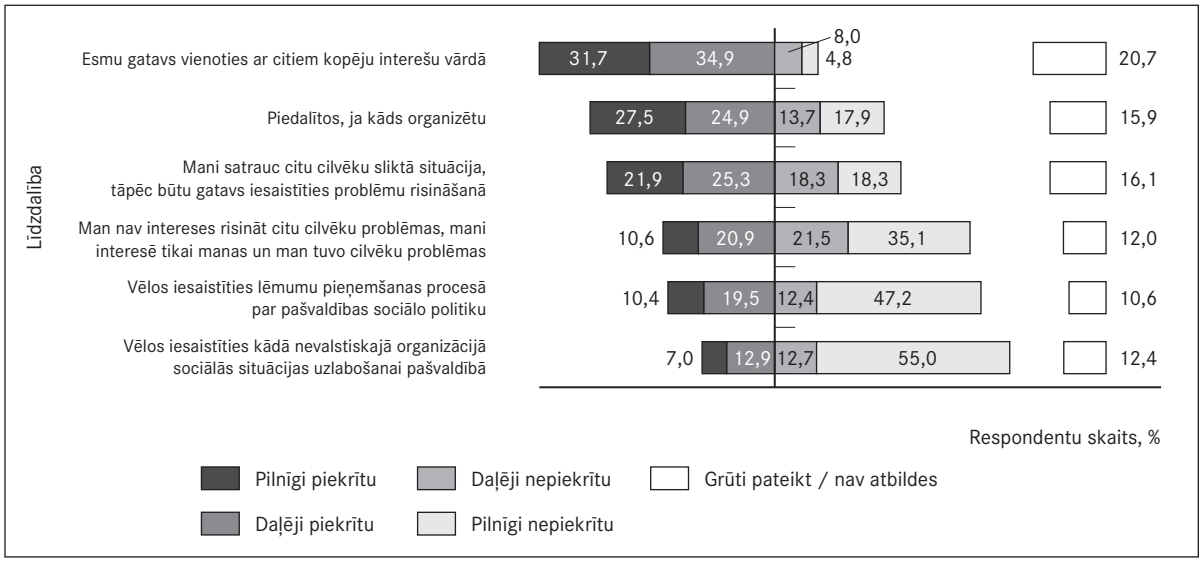

Secinājumi

Pētījums parāda neviennozīmīgu attieksmi pret iesaistīšanos sociālās politikas līdzveidošanā Rīgas pilsētas iedzīvotāju vidū. Priekšnoteikumi iedzīvotāju līdzdalībai pašvaldības sociālās politikas veidošanā ir jārada, ņemot vērā pētījumā iegūto rezultātu pozitīvos un negatīvos aspektus.

Virkne atbilžu norāda uz dažādu resursu "deficītu".

1. Slikta pieredze politikas līdzveidošanā, neticība, ka respondenti ar savu līdzdalību varētu ietekmēt sociālās politikas veidošanu ("nevar ietekmēt lēmumu pieņemšanu, atcelšanu vai grozīšanu pašvaldībā").
2. Motivācijas un intereses trūkums.

3. Apzināšanās, ka aktīvai iesaistei trūkst zināšanu, īpaši jaunu cilvēku vidū no 18 līdz 24 gadiem (84,6%).
4. Nevalstisko organizāciju darbības zems novērtējums.
5. Zema gatavības pakāpe, lai iesaistītos pašvaldības lēmumu ietekmēšanā (62,2% nav gatavi aktīvai iesaistei).
6. Respondenti zemu novērtē pašvaldībā dzīvojošo līdzcilvēku sociālo aktivitāti un aktivitāšu rezultativitāti. Dominē noliegums nostādnei, ka pašreizējā situācijā iedzīvotāju sociālā aktivitāte ietekmē sabiedriskos procesus.
7. Sociālo dienestu klientiem, kas ir šī pētījuma mērķa grupa, raksturīga samērā pasīva attieksme pret iesaistīšanos aktivitātēs, lai uzlabotu situāciju savā pašvaldībā. "Nav nodoma piedalīties aktivitātēs", tā domā 36,1% aptaujāto. Pārējie ir tā iedzīvotāju daļa, kurus motivējot un rosinot būtu iespējams iesaistīt sabiedriskās aktivitātēs situācijas uzlabošanai.

Savukārt virkne atbilžu norāda uz resursu potenciālu pašu iedzīvotāju vidū.

1. Aptaujātajai mērķa grupai raksturīgs augsts ieinteresētības līmenis un nepieciešamība pēc kontaktiem ar cilvēkiem – 75,1% aptaujāto "jūt nepieciešamību pēc kontaktiem ar cilvēkiem, lai apmainītos ar domām par sev interesējošiem jautājumiem".
2. Pozitīvi vērtējams fakts, ka izlasē aptvertā mērķa grupa pārsvarā apzinās, ka iedzīvotāji, rīkojoties kopīgi, nevis individuāli, varētu ietekmēt pašvaldības sociālo politiku.
3. Pēc pētījuma mērķa grupas domām, sociālās aktivitātes veicināšanā būtisks faktors ir pašvaldības kopumā vai noteiktas struktūrvienības darbs ar iedzīvotājiem. 76,3% respondentu piekrīt uzskatam, ka "iedzīvotāju sociālā aktivitāte būtu lielāka, ja pašvaldības amatpersonas radītu tam labvēlīgākus apstākļus". Izteikumam "iedzīvotāji bez pašvaldības organizatoriskā atbalsta nespēj iesaistīties pašvaldības sociālās politikas veidošanā" piekrīt 67,9%. Tādējādi pašvaldības organizatoriskais atbalsts ir būtisks faktors iedzīvotāju iesaistei sociālās politikas līdzveidošanā.
4. Ir iedzīvotāju daļa, kurus motivējot un rosinot būtu iespējams iesaistīt sabiedriskās aktivitātēs situācijas uzlabošanai.
5. Pēc iedzīvotāju domām, tas, kā Rīgas pašvaldība varētu veicināt iedzīvotāju aktīvu iesaistīšanos pašvaldības sociālās politikas veidošanā "būtu nepieciešams darbinieks, kas palīdzētu (konsultētu) iedzīvotājus par iespējām iesaistīties sociālās politikas apspriešanā un risināšanā" (46,8%), "biežāk jātiekas ar iedzīvotājiem, lai apspriestu sociālās politikas jautājumus" (40,2%).

Teorētiskajā literatūrā ir izteiktas atziņas, ka iedzīvotāju sociālās aktivitātes, kas eksistē ārpus vēlēšanu procesa, ir pamats demokrātiskai valstij,[13] sabiedrības līdzdalība tiek uzskatīta par demokrātijas neatņemamu sastāvdaļu.[14]

Pētījums liecina, ka iedzīvotāju sociālā aktivitāte ar ietekmējošu rezultātu ir jāsaista ar "deficīta" novēršanu iedzīvotāju izpratnē un zināšanās par sabiedrību, jāmācās demokrātija.

Šajā ziņā īpaša nozīme varētu būt pašvaldības sociālajam dienestam, izveidojot struktūru, kas nodarbotos ar iedzīvotāju iesaisti sociālās politikas līdzveidošanā un mobilizētu viņus sociālajai aktivitātei. Iedzīvotāju līdzdalības aktivitāšu organizēšanai ir nepieciešams piešķirt līdzekļus un atbilstošas telpas, kurās radīt iedzīvotāju līdzdalības aktivitātēm labvēlīgu vidi un darbinieku atbalstu.

Tātad viens no priekšnoteikumiem iedzīvotāju līdzdalības veicināšanā ir noteikt par iedzīvotāju iesaistīšanu sociālajās aktivitātēs atbildīgo struktūru, darbiniekus un izveidot materiāli tehnisko bāzi. Šo darbinieku funkcijās varētu ietilpt:

- iedzīvotāju informēšana par sociālās politikas saturu un būtību;
- skaidrojošais darbs par iedzīvotāju iespējām līdzdarboties pašvaldības sociālās politikas līdzveidošanā;

[13] Brilliant E. L. Nonprofit organizations, social policy, and public welfare // Social work in the 21st century / Ed. by Reisch M., Gambrill E. – California, London, New Delhi: Pine Forge Press, Thousands Oaks, 1997. – Pp. 74–75.

[14] Creighton J. L. The public participation handbook: Making better decisions through citizen involvement. – 1st ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2005. – P. 14.

- informācijas sniegšana par iedzīvotāju līdzdarbošanās veidiem, paņēmieniem, aktivitātēm, šo aktivitāšu saturu un formām;
- sociālo aktivitāšu organizēšana un izpratnes veidošanu par to, ka iesaiste sociālās politikas līdzveidošanā ir aktīva darbība, rīcība un tā nav identificējama ar sociālās palīdzības saņemšanu;
- iedzīvotāju pašpalīdzības organizēšana;
- iedzīvotāju informēšana par pozitīviem piemēriem gadījumos, kad iedzīvotāju līdzdarbība sociālās politikas veidošanā guvusi panākumus;
- formālo un neformālo līderu identificēšana iedzīvotāju un nevalstisko organizāciju vidū, komunicēšana ar aktīviem, pozitīviem, izglītotiem pašvaldības iedzīvotājiem, kuri varētu brīvprātīgi iesaistīties pašvaldības iedzīvotāju rosināšanā uz pozitīvām aktivitātēm sociālās situācijas uzlabošanā;
- iedzīvotāju informēšana par nevalstisko organizāciju lomu, par iedzīvotāju iespējām iesaistīties un dibināt šādas organizācijas, kas iesaistītos pašvaldības sociālās politikas veidošanā;
- tikšanās un diskusiju iespēju organizēšana pašvaldības iedzīvotājiem, izmantojot iedzīvotāju vēlmi pēc komunikācijas ar līdzcilvēkiem, lai apspriestu pašvaldībā aktuālās problēmas un iedzīvotāju lomu to risināšanā;
- atgriezeniskās saites veidošana starp Rīgas pašvaldību kopumā un pašvaldības iedzīvotājiem, t. sk. sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņēmējiem. Šai saiknei vajadzētu būt veidotai / organizētai iedzīvotājiem saprotamā un pieejamā veidā.

Public Participation Preconditions for Municipal Social Policy Formation

Abstract

The article reflects a study of the Riga municipal social assistance and social services receiver's readiness to engage in tackling of social problems and social policy development in the municipality, carried out within the framework of author's doctoral thesis. The study shows mixed attitudes of Riga citizens towards the involvement in social policy making. On the one hand, the response points to the shortage of resources for citizens for expressing social activity; on the other hand, it points to the resource potential, which may contribute to the development of social activity of citizens. At the end of the article the author, on the ground of the results of the study, proposes preconditions that municipality ought to develop to facilitate citizens' social activity and participation in making of social policy of the municipality.

Literatūra

1. Brilliant E. L. Nonprofit organizations, social policy, and public welfare // Social work in the 21st century / Ed. by Reisch M., Gambrill E. – California, London, New Delhi: Pine Forge Press, Thousands Oaks, 1997. – P. 431.
2. Creighton J. L. The public participation handbook: Making better decisions through citizen involvement. – 1st ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2005. – P. 261.
3. Hollingsworth M., Denton B., Brown C. Project procurement // Urban villages and the making of communities / Ed. by Neal P. [Foreword by HRH The Prince of Wales; afterword by Lunts D.]. – London, New York: Spon Press, 2003. – P. 258.
4. Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2007.–2013. gadam // http://www.raplm.gov.lv/uploads/filedir/NAP/National_development_plan_2007-2013_lat.pdf (sk. 03.04.2010.).
5. Latvijas Republikas valdības un Eiropas Komisijas Kopējais sociālās iekļaušanas memorands, pieņemts un apstiprināts ar 17.06.2004. likumu "Par Kopējo sociālās iekļaušanas memorandu (Latvija)".
6. Moors M., Švekle I. Klientu gatavība līdzdalībai pašvaldības sociālās politikas veidošanā // Rīgas Stradiņa universitāte, 2010. gada Zinātniskās konferences tēzes (Rīgā, 2010. gada 18. un 19. martā). – Rīga: RSU, 2010. – 407. lpp.
7. Nacionālais rīcības plāns nabadzības un sociālās atstumtības mazināšanai 2004.–2006. gadam // http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/sociala_ieklausana/nap_latvia_lv.doc (sk. 03.04.2010.).
8. Richardson A. Participation: Concepts in social policy. – London: Routledge & Kegan Paul plc, 1983. – P. 151.

Profesionālā saskarsme ar klientu sociālā darba praksē

Ilvija Razgale

Rīgas Stradiņa universitāte, Sociālā darba katedra, Latvija

Kopsavilkums

Valstī esošā sociālekonomiskā krīze sabiedrībā rada izteiktu nedrošības sajūtu. Sociālā darba praksē ir strauji pieaudzis pieprasījums pēc sociālā darbinieka palīdzības un atbalsta. Sociālais darbinieks tiek aicināts iesaistīties, lai mazinātu sabiedrībā esošo spriedzi, veicinātu stabilizāciju un radītu zināmu drošību. Klients pie sociālā darbinieka meklē ne tikai materiālo palīdzību, bet arī viņa problēmu izprotoša un atbalstoša profesionāļa klātbūtnes izjūtu.

Klienta un sociālā darbinieka savstarpējo attiecību veidošana un pozitīva saskarsme ir svarīgs sociālā darba prakses pamatprincips, jo no saskarsmes kvalitātes ir atkarīga sociālā darba kvalitāte.

Profesionālās saskarsmes jautājumi ir aktuāli gan pasaulē, gan Latvijā, tāpēc rakstā tiek sniegts gan dažādu autoru skatījums un izpratne par saskarsmes jautājumiem, gan atklāti atsevišķi pētījuma segmenti, kuri atspoguļo sociālo darbinieku, viņu klientu un ekspertu viedokļus par aktualizēto jautājumu: kāda ir profesionālā saskarsme un mijiedarbība starp sociālā darba profesionāli un klientu?

Apkopojot pētījumā iegūtos datus, atklājas, ka ir sociālo darbinieku, klientu un ekspertu viedokļu atšķirības par profesionālo saskarsmi un mijiedarbību. Eksperti un sociālo darbinieku klienti saskarsmi sociālā darba praksē vērtē kritiskāk nekā paši sociālie darbinieki.

Pētījuma autore, lai uzlabotu sociālo darbinieku saskarsmi ar klientiem, ir izstrādājusi vadlīnijas saskarsmes prasmju pilnveidošanai, ko var balstīt uz izglītības un profesijas standartu, zināšanu un prasmju attīstīšanu, pētniecību un praksi.

Atslēgvārdi: intervence, saskarsme, kompetence.

Ievads

Saskaņā ar globālo sociālā darba definīciju "sociālā darba profesija veicina sociālās pārmaiņas, problēmu risināšanu attiecībās starp cilvēkiem, kā arī cilvēku atbrīvošanu un iespēju došanu viņiem, paaugstinot viņu labklājību. Lietojot teorijas par cilvēka uzvedību un sociālajām sistēmām, sociālais darbs realizē iejaukšanos tajos punktos, kur cilvēki mijiedarbojas ar savām vidēm. Cilvēktiesību ievērošana un sociālais taisnīgums ir sociālā darba pamatprincipi".[1]

Sociālā darba atslēgvārds ir intervence, un viens no svarīgākajiem sociālā darba intervences aspektiem ir sociālā darbinieka un klienta saskarsme un attiecības.

[1] The social work profession promotes social change, problem solving in human relationships and the empowerment and liberation of people to enhance well-being. Utilising theories of human behaviour and social systems, social work intervenes at the points where people interact with their environments. Principles of human rights and social justice are fundamental to social work // http://www.ifsw.org/.

Balstoties uz Nacionālās sociālo darbinieku asociācijas ieteikumiem (*National Association of Social Work Practise*) un Sociālā darba prakses klasifikācijas standartu (*The Standards for the Classification of Social Work Practise*), kā arī uz Globālajiem sociālā darba izglītības un prakses standartiem (*Global Standards for the Education and Training of the Social Work Profession* (IFSW)), ir noteikta virkne sociālā darbinieka pamatprasmju, kur vairākas no tām ir tieši saistītas ar saskarsmes veidošanu. Īpaši svarīga ir prasme uzklausīt un saprast klientu, izveidot un ietekmēt profesionālās attiecības, saprast un verbalizēt klienta verbālo un neverbālo uzvedību, iesaistīt klientu problēmsituācijas risināšanas procesā, veidot uzticēšanās atmosfēru, apspriest emocionāli jūtīgos jautājumus ar klientu, nenosodot un neiebiedējot, kā arī būt starpniekam un vest sarunas konfliktu gadījumos [Šiļņeva, 2007].

Latvijas sociālo darbinieku profesijas standartā ir formulēti sociālā darba prakses principi, kas nosaka sociālā darbinieka rīcību un nostāju. To starpā ir principu bloks, attiecināms uz sociālā darbinieka un klienta attiecību veidošanu (draudzīgās līdzdalības princips; neapvainošanas princips; kompetences princips; pieņemšanas princips un citi).

Darba mērķis

Lai profesionālās saskarsmes jautājumu aktualizētu sociālā darba praksē, tika izvirzīts mērķis – noskaidrot un izvērtēt, kāda ir profesionālā saskarsme un mijiedarbība starp sociālā darba profesionāli un klientu?

Kontekstā ar šo mērķi pētījumā tika skaidroti arī citi būtiski jautājumi: kā sociālā darba praksē tiek ievērotas profesionālās darbības vadlīnijas un pamatprincipi? Vai tiek pilnveidotas sociālajā darbā nepieciešamās profesionālās kompetences: zināšanas un prasmes?

Materiāls un metodes

Pētījumā tika identificētas šādas mērķa grupas: praktizējoši sociālie darbinieki Rīgas pilsētas sociālo pakalpojumu sniedzējās institūcijās, sociālo darbinieku klienti vecumā no 18 gadiem un eksperti. Par galveno datu un informācijas ieguves metodi ir izmantotas anketas, ar kurām apzināti sociālie darbinieki un klienti. Papildu informācijas ieguvei veiktas arī padziļinātās intervijas ar sociālajiem darbiniekiem un klientiem, kā arī veiktas piecas ekspertu intervijas.

Šajā rakstā autore atklāj atsevišķus pētījuma segmentus, kuri atspoguļo sociālo darbinieku, viņu klientu un ekspertu viedokļus par aktualizēto jautājumu: kāda ir profesionālā saskarsme un mijiedarbība starp sociālā darba profesionāli un klientu?

Saskarsmes izpratne

A. E. Bergins (*A. E. Bergin*) un E. Garfilds (*E. Garfield*) atzīst, ka nav viena noteikta modeļa sociālajā darbā, kas būtu efektīvāks nekā citi, tomēr norādot, ka paralēli konkrētai sociālajai palīdzībai, kas ir daļa no sociālā darba, ļoti nozīmīga ir tieši saskarsme – "māksla būt ar klientu". Autori norāda, ka tas ietver klienta pieņemšanu, vienlīdzību, prasmi klausīties un nomierinošas vides radīšanu klientam. Savukārt autores veiktajā pētījumā kā pozitīvas un kvalitatīvas saskarsmes svarīgākos priekšnoteikumus sociālā darba praksē ar klientu sociālie darbinieki ir minējuši prasmi sarunāties ar klientu, sociālā darbinieka zināšanas, empātiju, bezaizspriedumainu attieksmi pret klientu, klienta problēmas izpratni, pozitīvu klienta attieksmi pret sociālo darbinieku un pozitīvu sociālā darbinieka attieksmi pret klientu, sociālā darbinieka profesionālismu, spēju uzklausīt, ieinteresētību, aktīvās klausīšanās prasmes, prasmi veidot un uzturēt sarunu, prasmi klausīties, prasmi novērot, prasmi dzirdēt. Daži sociālie darbinieki uzsver, ka, lai veidotu saskarsmi, pirmkārt, ir nepieciešamas zināšanas par to, zināšanas par konsultēšanu un par komunikācijas teorētiskajām pieejām.

Pozitīvs saskarsmes process starp sociālo darbinieku un klientu ir viens no veiksmīgas sociālā darba mikro prakses priekšnosacījumiem.

Saskarsme notiek dažādos cilvēku mijiedarbības dziļuma līmeņos:

- rituālā saskarsme ir apmaiņa ar pieklājības frāzēm, iespēja cilvēkiem parādīt, ka cilvēki ir viens otru pamanījuši;
- saskarsme, kas vērsta uz faktu atstāstīšanu un apspriešanu, ir notikumu pārrunāšana;
- saskarsme, kas vērsta uz domu un jūtu atklāšanu, ir cilvēka sevis atklāšana otram, kas paredz abpusēju sapratni konsultēšanas situācijā.

Mijiedarbība starp sociālo darbinieku un klientu ir daudzšķautnaina, kur attiecības starp profesionāli un viņa klientu var robežoties, sākot no klienta raudāšanas sociālajam darbiniekam uz pleca līdz pat klienta agresijai un vardarbībai pret sociālo darbinieku.

G. Egans (*G. Egan*) kā būtiskāko norāda sociālā darbinieka spējas, izmantojot zināšanas un prasmes, novērtēt klienta dažādību, cienīt atšķirības un cienīt klientu kā individualitāti, izprast un novērtēt klienta personību, ļaut klientam sajust, ka sociālais darbinieks ir klienta rīcībā, pieņemt un akceptēt klienta dzīves kārtību un empātiski sadarboties ar klientu.

M. Rodžers (*M. Rodgers*), kurš ilgus gadus ir bijis un joprojām ir sociālo darbinieku konsultants Latvijā, savā rakstā "Vispārējā sociālā darba prakse" uzsver, ka "sociālais darbinieks bieži ir pirmais profesionālis, ko klienti satiek sociālās labklājības sistēmā; sociālajam darbiniekam jābūt kompetentam, lai noteiktu klientu vajadzības un lai identificētu stresa būtību un problēmas; sociālajam darbiniekam, apkalpojot klientus, jāprot izmantot daudzveidīgas prasmes un metodes" [Rodžers, 1998].

Arī D. Brīlands (*D. Brieland*), L. B. Kostins (*L. B. Costin*) un Č. R. Atertons (*C. R. Atherton*), definējot sociālā darbinieka praksi, norāda, ka "šim darbiniekam jāmāk pildīt plaša spektra uzdevumus, kas saistīti ar tiešo pakalpojumu pārzināšanu un nodrošināšanu, ar sociālās politikas attīstību un sociālo izmaiņu sekmēšanu". Lai tos varētu veiksmīgi īstenot, sociālajam darbiniekam jābūt sagatavotam veidot komunikāciju gan mikrolīmenī (starppersonālā komunikācija), gan mezolīmenī un makrolīmenī (grupu un masu komunikācija) [*Brieland*, *Costin*, *Atherton*, 2009].

Savukārt L. E. Dženkins (*L. E. Jenkins*) un B. V. Šīfers (*B. W. Sheafer*) kā galvenos sociālā darba faktorus izceļ zināšanas par sociālā darba profesiju un sociālā darba vērtībām, sociālā darba mērķiem, etnisko dažādību, saskarsmes prasmēm un cilvēku attiecību izpratni [*Jenkins*, *Sheafer*, 2009].

Nozīmīga vieta sociālo pakalpojumu sniegšanā ir jēdzieniem "efektivitāte", "kvalitāte", "produktivitāte", "apmierinātība". Bieži vien klientu apmierinātību ar sniegto pakalpojumu un pakalpojuma kvalitāti nosaka tieši sociālā darbinieka un klienta sadarbība un attiecības. Būtiski, lai attiecībās starp sociālo darbinieku un klientu būtu savstarpēja uzticēšanās, atklātība, lietišķums un lai tiktu ievēroti sociālo darbinieku un klientu attiecību veidošanas principi (problēmas akceptēšanas, draudzīgas līdzdalības, pielāgošanās, labas gribas prezumpcijas, neapvainošanas, kompetences, paskaidrošanas, konfidencialitātes un pieņemšanas princips).

Galvenais pakalpojuma kvalitātes vērtētājs sociālā darba praksē ir klients. Pakalpojumu kvalitāti var vērtēt, izvirzot konkrētas sociālā pakalpojuma pazīmes, kas ir pārbaudāmas no dažādiem skatu punktiem: klienta skatu punkta, no pakalpojuma sniedzēja skatu punkta, no ekspertu redzējuma. Vērtējamas kvalitātes pazīmes sociālā darba praksē ir uzticamība, sociālā darbinieka kompetence, pieklājība, solījumu ticamība, klienta personiskās drošības sajūta, saņemot pakalpojumu, pakalpojumu saņemšanas ērtums un pieejamība, saprotama informācija, klienta personisko vajadzību izprašana, iespaids, kuru rada pieņemšanas telpas, personāls, informatīvie materiāli un sociālā darbinieka pakalpojums.

Kā traucējošas un pat kaitīgas iezīmes saskarsmē ar klientu tiek minēts sociālā darbinieka autoritārisms, pasivitāte, atkarības, noslēgtība, grūtības atteikties no varas un kontroles funkcijas. M. Šūberta kā izplatītākos šķēršļus komunikācijai un savstarpējai sapratnei min fiziskas un psihiskas problēmas (fizisks izsīkums, atkarības, dzirdes, redzes un runas traucējumi un citi); atšķirīgi sociālā darbinieka un klienta dzīvesveidi (ģimenes tradīcijas; dienas ritms; neregularitāte un citi); uzskati par ģimenes struktūru, dzimumlomām un seksuālo uzvedību (atšķirības uzskatos; sociālā darbinieka aizspriedumi, stereotipi); uzskati par sociālajiem darbiniekiem un par sociālo pakalpojumu sniedzējām institūcijām (klienta iepriekšējā pieredze, attieksme pret sociālo darbinieku); vērtības (vērtību un gaidu no sociālā darbinieka atšķirības, saistītas ar sociālo klasi, – zemākās sociālās klases klienti augstāk vērtē darbinieku tiešu

darbību; vidējās sociālās klases klientiem nozīmīgas šķiet sarunas par emocijām un mēģinājumi saprast savu uzvedību) [Šūberta, 2000].

Sociālā gadījuma risināšanas procesā, konsultējot un mijiedarbojoties ar klientu sociālā darba praksē, ir jāievēro profesijas vērtības un ētikas principi, kuru fundamentālais pamats ir formulēts globālajā sociālā darba definīcijā: cilvēktiesību ievērošana un sociālais taisnīgums ir sociālā darba pamatprincipi.

Rezultāti

Pētījumā sociālo darbinieku klienti ir pauduši savu viedokli par to, ko viņi sagaida no sociālā darbinieka: materiālu palīdzību, informāciju, ieteikumus, kā rīkoties, labvēlīgu attieksmi, iedziļināšanos situācijā un emocionālu atbalstu un uzklausīšanu. Klienti jūtas apmierināti ar sociālo pakalpojumu, ja sociālajam darbiniekam ir labvēlīga attieksme un ieinteresētība, ja sniegtā informācija ir saprotama, ja ir iespēja saņemt konsultāciju atsevišķā telpā, kur citi netraucē.

To, ka sociālā darbinieka un klienta saskarsme un attiecības ir viens no svarīgākajiem sociālā darba intervences aspektiem, atzīmē gan pētījumā aptaujātie sociālie darbinieki, gan eksperti. Viņi uzsver: tā kā sociālais darbinieks ir atbildīgs par saskarsmes rezultātu, "saskarsmes jautājums sociālajā darbā ir aktuāls, jo no saskarsmes kvalitātes ir atkarīga arī klienta iziešana no krīzes un sociālā darba kvalitāte kopumā".

Nenoliedzami, ka profesionāļa atbildība un rīcība ir savstarpējā mijiedarbībā, bet pārliecību un ietekmi sociālā gadījuma risināšanas procesā sociālajam darbiniekam dod viņa zināšanas un pieredze (iegūtas mācību procesā, praksē un dzīves laikā, bet atkarīgas no katra personīgās pieredzes, interesēm, talantiem utt.), pilnvaras (sociālā darbinieka amats, leģitīmās pilnvaras paaugstina sociālā darbinieka autoritāti), statuss (atspoguļo sociālā darbinieka prestižu un stāvokli sabiedrībā), pieejamā informācija un tās izmantošanas prasmes (sociālā darbinieka informētība un prasmes izmantot informāciju veicina klienta uzticēšanos un pārliecību, ka tiks sniegta atbilstoša palīdzība un atbalsts), personības pievilcība (to neietekmē ieņemamais amats vai statuss, bet drīzāk raksturo harizmātisms, spēja ietekmēt otru uz pozitīvām izmaiņām) un citi komponenti [*Холостова*, 2008].

Apkopojot pētījumā iegūtos datus, atklājas, ka sociālie darbinieki kā traucējošus faktorus saskarsmes procesā ar klientu ir minējuši gan klienta valodas izteiksmes veidu, gan laika trūkumu, lai iedziļinātos klienta situācijā, gan grūtības atspoguļot klienta verbālo un neverbālo informāciju, gan personīgos stereotipus un neprasmi uzturēt aktīvo klusumu, gan nespēju atpazīt un nosaukt emocijas, gan vājas valodu zināšanas. Tāpat daži ir atzinuši, ka traucējošs faktors ir gan paša pieredze, gan zināšanu trūkums, kā formulēt jautājumus, gan dažādi citi faktori, piemēram, klienta nevēlēšanās neko mainīt un atteikšanās no palīdzības; bezcerība; klienta meli, nepatiesas informācijas sniegšana; neatbilstošs konsultāciju telpas aprīkojums; šaurās telpas; grūtības krievu valodā nosaukt emocijas.

Turpretī sociālo darbinieku klienti uzsver, ka saskarsmes procesā viņiem traucē, ja sociālais darbinieks sarunas laikā bieži pārtrauc vai uzdod pārāk daudz jautājumu ("sarunas laikā ar sociālo darbinieku jutos kā pie izmeklētāja"), ja klientiem ir sajūtas, ka "nav gaidīti" un "it kā viņu tur nebūtu".

Savukārt sociālie darbinieki, izvērtējot saskarsmes procesu traucējošos faktorus, atzīst, ka viņiem ir nepieciešams gan papildināt savas zināšanas, gan pilnveidot prasmes, un kā svarīgāko ir minējuši prasmi formulēt jautājumus un atspoguļot klienta verbālo un neverbālo informāciju, prasmi uzturēt aktīvo klusumu, apgūt valodas (arī "vieglo" valodu), spēju atpazīt un nosaukt emocijas, spēju "pieslēgties" klienta stāstījumam, prasmi konfrontēt un nospraust robežas, pamatzināšanas dažādu kristīgo konfesiju jautājumos, prasmi savaldīties un prasmi objektīvi izvērtēt situāciju (sk. 1. att.).

J. I. Holostova (*Е. И. Холостова*) ir izdalījusi piecas kompetenču grupas, kur nozīmīga vieta ir komunikācijas kompetencei, kas nosaka profesionāļa spēju pārzināt verbālās un rakstiskās tehnoloģijas dažādās valodās, kā arī prasmes veidot saskarsmi, izmantojot internetu, gan ar klientiem, gan ar kolēģiem. Šī kompetence ir nozīmīga psihosociālajā darbā, jo ietver arī tādas profesionāļa kvalitātes kā

empātiju, toleranci, mobilitāti, operativitāti un elastību. Komunikācija ir viens no sociālā darbinieka un klienta saskarsmes līdzekļiem, taču sociālā darba praksē sociālais darbinieks strādā arī ar klientiem, kam ir ierobežotas iespējas izmantot ierastos komunikācijas līdzekļus, tāpēc sociālajam darbiniekam ir nepieciešams pārzināt un izmantot alternatīvus komunikācijas līdzekļus vai kādu no tiem (komunikatīvu attēlu sistēmas, piktogrammu sistēmas, Bliss valodu, zīmju valodu).

No sociālā darbinieka tiek gaidīta augsta profesionalitāte, kreativitāte un fleksibilitāte, jo mainās sabiedrība un mainās klientu vajadzības. Sociālajam darbiniekam jābūt nepārtrauktā ciešā saistībā ar esošajiem procesiem, jāveic intervence, ja vien tas ir nepieciešams, un tai jābūt ar iespējami veiksmīgu gaitu un iznākumu, jo ir saistība starp pozitīvu un kvalitatīvu sociālā darbinieka un klienta saskarsmi un veiksmīgu intervenci.

Pētījumā sociālie darbinieki minējuši, ka saskarsmes procesā viņiem palīdz tādi faktori kā saskarsmes pieredze, vispārējā pieredze darbā ar cilvēkiem, klienta atvērtība un motivācija sadarboties, kompetence darbā ar noteiktu klientu grupu, teorētiskās zināšanas par komunikāciju. Kāds sociālais darbinieks atzīst, ka saskarsmes procesā palīdz apziņa, ka dotas pilnvaras izlemt par situāciju. Daži ir minējuši empātiju, patiesu vēlmi palīdzēt, atbildību par palīdzības procesu. Sociālie darbinieki akcentē ne tikai nepieciešamās zināšanas, prasmes un pieredzi, bet arī tādas personiskā rakstura kvalitātes kā cieņu pret citiem, atbildību, pacietību, stresa izturību un paškontroli (sk. 2. att.).

1. attēls. Faktori, kas sociālajiem darbiniekiem traucē saskarsmes procesā ar klientu.
Factors that disturb the social worker in the process of interaction with a client.

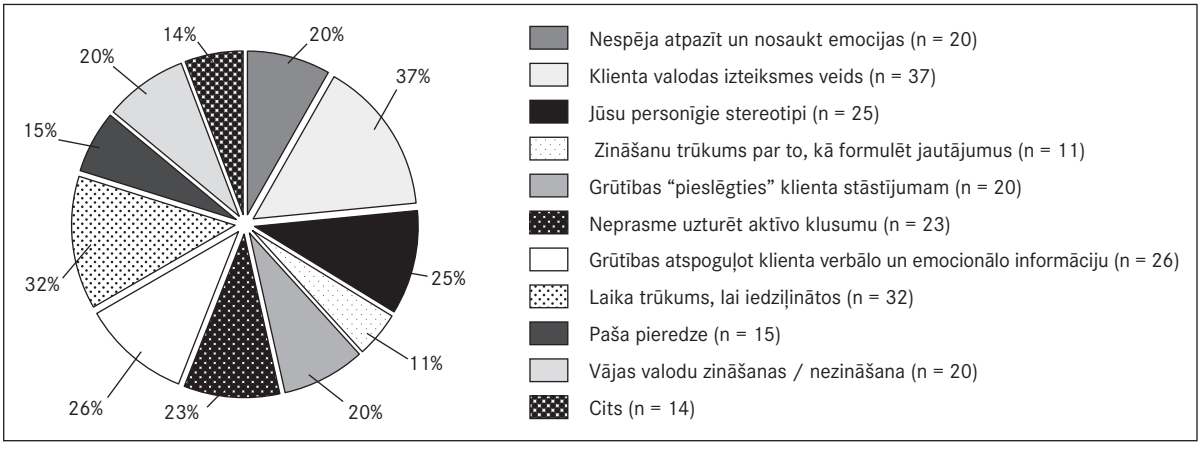

2. attēls. Faktori, kas sociālajiem darbiniekiem palīdz saskarsmes procesā ar klientu.
Factors that help the social worker in the process of interaction with a client.

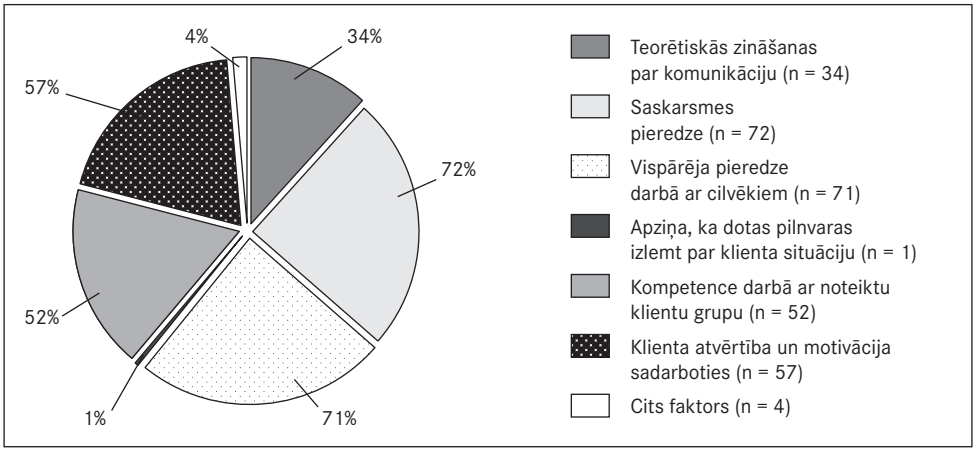

Savukārt, aktualizējot jautājumu, kādas ir visbiežāk piedzīvotās situācijas saskarsmes procesā starp sociālajiem darbiniekiem un klientiem, sociālie darbinieki ir minējuši savstarpēju sadarbību un sapratni (74 respondenti), klienta pretestību (11 respondenti), klienta neuzticēšanos (6 respondenti), kā arī konfliktsituācijas un pret sevi vērstu klienta agresiju. Klienti, raksturojot visbiežāk piedzīvotās situācijas saskarsmē ar sociālo darbinieku, atzīmējuši savstarpēju sadarbību un sapratni (34 respondenti), drošības sajūtu, ka tiks palīdzēts (10 respondenti), kā arī negatīvu sadarbības pieredzi (baiļu un kauna sajūtu, pazemojumu, konfliktsituācijas, sajūtu, ka ieradies nelaikā) (14 respondenti).

Pētījums apstiprināja, ka klienti kā nozīmīgas kvalitātes sociālajos darbiniekos vēlas redzēt sapratni, sociālo darbinieku dzīves pieredzi, laipnību, profesionalitāti, labvēlīgu attieksmi, spēju būt empātiskiem, būt zinošiem un emocionāli atbalstošiem, vienmēr pieejamiem, iedziļināšanos citu problēmās kā savējās, prasmi atrast risinājumus sarežģītās situācijās, kā arī nemelot un teikt patiesību (kaut arī negatīvu), būt atvērtiem, atsaucīgiem, uzklausīt, spēt sadarboties, mīlēt cilvēkus, būt pozitīvi noskaņotiem, smaidīgiem, radošiem un pašaizliedzīgiem.

Secinājumi

1. Sociālā darba praksē, pildot profesionālās lomas, risinot sociālos gadījumus, izvēloties sociālā darba stratēģijas un metodes, sociālajam darbiniekam nepārtraukti nākas risināt lomu konfliktus un mijiedarbībā ar klientu esošos neskaidros jautājumus, kur nākas izprast gan savu, gan klientu rīcību, atklāt tās motīvus un nozīmi.
2. Iepriekš minētais norāda uz to, ka klientiem, mijiedarbojoties ar sociālajiem darbiniekiem, tomēr ir svarīgi, lai sociālajam darbiniekam būtu gan zināma darba, gan dzīves pieredze, kas vedina uzdot jautājumus – vai tas ir sociālā darbinieka profesionalitātes (zema profesionalitāte?) jautājums, vai klients vēlas redzēt sociālajā darbiniekā "sociālo vecāku", vai arī klientam svarīga drošība, ko rada pieredzējis sociālais darbinieks?
3. Lai uzlabotu sociālo darbinieku zināšanas un saskarsmes prasmes gan pēc darba autores, gan aptaujāto sociālo darbinieku un ekspertu domām, ir nepieciešams pilnveidot bāzes studiju procesu un veidot pēcdiploma izglītības programmas, kā arī seminārus, treniņus praktizējošiem sociālajiem darbiniekiem; nepieciešams izstrādāt sociālo darbinieku pakalpojuma (uzsvaru liekot uz saskarsmi un klientu apmierinātību) kvalitātes novērtēšanas instrumentu, kas ļautu klientiem regulāri izvērtēt šo pakalpojumu, savukārt sociālajiem darbiniekiem, sociālo pakalpojumu institūciju vadītājiem, supervizoriem un pārraugošajām institūcijām laikus reaģēt, lai pakalpojums kļūtu kvalitatīvāks, klientu vajadzībām atbilstošāks.

Pētījuma rezultāti rosina uz loģiski izrietošiem risinājumiem saskarsmes prasmju pilnveidošanai izglītības un profesijas standartos bāzes studiju un / vai pēcdiploma izglītībā.

Raksta ietvaros tiek minēti galvenie risinājumu aspekti.

Pēc autores domām, saskarsmes prasmju pilnveidošana var tikt balstīta uz profesijas standartu, zināšanu, prasmju un pētniecības attīstīšanu. Taču ir arī citi saskarsmi ietekmējoši faktori.

Šobrīd sociālā darba praksē aktuāls ir darba slodzes jautājums un sociālā darba birokratizācijas novēršana (uz to norādīja arī eksperti un klienti), tāpēc:

- nepieciešams aktualizēt normatīva izstrādi sociālajā darbā ar gadījumu un nošķirt darba slodzi sociālajiem darbiniekiem, kuri strādā ar gadījumu, no to darbinieku slodzes, kuri strādā pēc plūsmas režīma (klienti tiek pieņemti un apkalpoti rindas kārtībā);
- ņemot vērā sociālā darba prakses internacionālo raksturu (darbs ar imigrantiem, bēgļiem utt.), ierosināt Izglītības ministrijai un Labklājības ministrijai izdarīt papildinājumu Sociālā darba speciālistu profesijas standartos, ietverot prasību obligāti apgūt svešvalodas, tajā skaitā arī krievu valodu studiju procesa laikā.

Lai veidotu kvalitatīvu saskarsmi un novērstu negatīvu sadarbību, kas rada baiļu, kauna un pazemojuma sajūtu, konfliktsituācijas vai sajūtu, ka klients ir ieradies nelaikā, vajag attīstīt pēcdiploma tālākizglītības kursus sociālā darba speciālistiem, praktizējot saskarsmes treniņus, lomu spēles utt.;

Sociālā darba izglītības un pētniecības padomē jāierosina apspriest jautājumu par vienotas koncepcijas izveidi saskarsmes iemaņu mācīšanā sociālajiem darbiniekiem un sociālā darba speciālistiem visās studiju programmās Latvijas augstskolās, kurās tiek sagatavoti sociālie darbinieki; sociālo darbinieku profesionālās izglītības programmās jānostiprina supervīzijas, kovīzijas un pašterapijas nodarbības; Rīgas Stradiņa universitātes Sociālā darba katedrā jāattīsta sociālā darba speciālistu un klientu mijiedarbības problēmu pētniecība un jāizstrādā saskarsmes novērtēšanas instruments; jāattīsta sociālā darba specifikai atbilstošas mācību prakses bāzes un jāpiesaista kvalificēti un pieredzējuši pasniedzēji, praktiķi.

Saskarsmes prasmju attīstīšanā būtiska loma ir praksei: īpaša uzmanība jāvelta prakšu organizēšanai un sadarbībai ar prakses institūcijām studiju procesa laikā; jāierosina Sociālā darba izglītības un pētniecības padomei, Latvijas profesionālo sociālo un aprūpes darbinieku asociācijai, Sociālo darbinieku biedrībai un Klīnisko sociālo darbinieku asociācijai izstrādāt vienotu koncepciju par prasībām mācību prakses bāzei; jānodrošina studentiem iespējas prakšu laikā strādāt ar dažādām mērķgrupām; vajag papildināt un pilnveidot studentu prakses dienasgrāmatas un prakses atskaites formas, kas dotu iespējas pilnīgāk novērtēt studenta-praktikanta prasmes un iemaņas, no vienas puses, un prakses institūciju kvalitātes atbilstību profesionālā sociālā darba izglītības mērķiem un saturam.

Vajag sekmēt pētniecības integrāciju studiju procesā, lai tiktu apgūti pētnieciskie instrumenti un aprobēti praktiskajā darbībā, kas veicinātu uz pierādījumiem balstītu (*evidence-based*) praksi, kā arī saskarsmes prasmju pilnveidošanos pētniecības laikā.

Sociālais darbs uzsver sociālā taisnīguma vērtības visos intervences līmeņos un uzliek pienākumu sociālajam darbiniekam, ievērojot sociālā darba vērtības un ētiskos principus, veikt atbildīgu praksi. Sociālā darbinieka profesionālās kompetences, attieksme, personība un vēl citi blakus faktori būtiski ietekmē intervences un līdz ar to arī sociālā darbinieka un klienta saskarsmes procesu.

Professional Communication with a Client in Social Work Practice

Abstract

The existing socioeconomic crisis in the state produces a sense of unsafety. In social work practice there has increased the need for help and support of a social worker. Social worker is asked to get involved in order to reduce the exisiting tension in the society, to ensure stability and make a certain safety. Client, addressing the social worker seeks not only material support but also the feeling of sympathy and a professional's supportive presence.

Formation of mutual relationship between a client and a social worker, as well as positive communication is the basic principle of social work practice, since social work quality much depends on communication quality.

Issues of professional communication are topical both in the world and in Latvia, therefore the article discusses viewpoints of various authors and their understanding of the communication questions. Separate research segments have also been depicted: points of view of a social worker, their clients and experts' ideas on the question under study: what is the professional communication and interrelationship between a social work professional and a client?

Summarizing the acquired data, it can be concluded that differences between points of view of social workers, clients and experts concerning professional communication and interrelationship still exist. Experts and clients of social workers evaluate the communication in social work practice more critically than social workers themselves.

The author of the study has worked out the guidelines for the improvement of communication skills in order to improve social workers' communication with clients which can be based on: development of education and profession standards, knowledge and skills, research and practice.

Keywords: intervention, communication, competence.

Literatūra

1. Globālie sociālā darba izglītības un prakses standarti. Dzīves jautājumi XII / Virsred. un zin. red. L. Šiļņeva – 12. izd. – Rīga: Sociālā darba un sociālās pedagoģijas augstskola "Attīstība", 2007. – 10.–45. lpp.
2. Rodžers M. E. Vispārējā sociālā darba prakse. Dzīves jautājumi III / Virsred. L. Šiļņeva – 3. izd. – Rīga: Sociālā darba un sociālās pedagoģijas augstskola "Attīstība", 1998. – 28.–40. lpp.
3. Šūberta M. Intervēšana sociālā darba praksē. – Rīga: Sociālā darba un sociālās pedagoģijas augstskola "Attīstība", 2000. – 8.–15. lpp.
4. Холостова Е. И. Профессионализм в социальной работе. Учебное пособие. – 2. изд. – Москва: Дашков и К, 2008. – С. 25–43.
5. Brieland D., Costin L. B., Atherton C. R. Contemporary social work // http://www.online.sagepub.com/ (sk. 10.03.2009.).
6. Jenkins L. E., Sheafer B. W. Milford redefined: A model of initial and advanced generalist social work // http:// www.online.sagepub.com/ (sk. 15.04.2009.).
7. Global standards for the education and training of the social work profession // http://www.ifsw.org/ (sk. 25.05.2010.).
8. The standards for the classification of social work practice // http:// www.skillsforcare.org.uk/ (sk. 23.03.2009.).

HIV infekcijas riska grupas demogrāfisks un sociāli ekonomisks raksturojums Latvijā

Ieva Pranka

Latvijas Universitāte

Kopsavilkums

Raksta mērķis ir HIV infekcijas riska grupas personu demogrāfisks un sociāli ekonomisks raksturojums un šo personu nodarbinātības iespēju analīze. Pētījumā izmantoti statistikas dati un ar autores līdzdalību organizēta izlases pētījuma rezultāti. Pētījuma rezultātā ir sniegtas rekomendācijas HIV infekcijas riska grupas nodarbinātības iespēju uzlabošanai. Ņemot vērā, ka HIV infekcijas riska grupas iekļaušanos legālā nodarbinātībā kavē faktori, kuri ir saistīti ar kvalifikāciju, atkarībām un motivāciju, nevis ar HIV infekciju, nodarbinātības veicināšana ir jāīsteno, sadarbojoties valsts, pašvaldību un nevalstiskajam sektoram, kā arī darba devējiem.

Atslēgvārdi: HIV, sociālās atstumtības riska grupas, nodarbinātība.

Ievads

Valsts labklājību un iedzīvotāju dzīves līmeni vienlīdz būtiski ietekmē ne tikai ekonomikas attīstības tendences, bet arī sociālā attīstība, kas nav iespējama, sabiedrībā pastāvot sociālajai atstumtībai, graujot iedzīvotāju labklājību un ierobežojot spēju piedalīties sabiedrības dzīvē. Lai aktuālajai nabadzības un sociālās atstumtības problēmai pievērstu lielāku uzmanību, 2010. gads Eiropas Savienībā bija pasludināts par Eiropas nabadzības un sociālās atstumtības izskaušanas gadu. Latvijā, iestājoties Eiropas Savienībā, sociālās atstumtības riska grupu iekļaušanas politika ir kļuvusi nozīmīgāka, ņemot vērā, ka Latvijā ir viens no augstākajiem nabadzības riska rādītajiem un tajā pašā laikā arī cilvēka imūndeficīta vīrusa (turpmāk – HIV) izplatības rādītājiem Eiropas Savienībā.

Tā kā būtisks dzīves apstākļu uzlabošanas priekšnosacījums un sociālās atstumtības mazināšanas līdzeklis ir iespēja strādāt, saņemot par to pienācīgu atalgojumu un vienlaikus paaugstinot arī sociālo drošību, svarīgi ir ikvienam nodrošināt vienlīdzīgas iespējas būt nodarbinātam, bet, ja dažām grupām, t. i., sociālās atstumtības riska grupām, t. sk. HIV infekcijas riska grupai, tas ir grūtāk īstenojams, nepieciešami pasākumi sociālās atstumtības mazināšanai un riskam pakļauto personu nodarbinātības veicināšanai.

Darba mērķis

Raksta mērķis ir HIV infekcijas riska grupas personu demogrāfisks un sociāli ekonomisks raksturojums, kā arī šo personu nodarbinātības iespēju analīze.

Pētījumā mērķa sasniegšanai ir izvirzīti šādi uzdevumi: 1) dot apkopojošu HIV infekcijas izplatības un riska grupas raksturojumu Latvijā; 2) izanalizēt HIV infekcijas riska grupas personu demogrāfisko un sociāli ekonomisko sastāvu; 3) izanalizēt HIV infekcijas riska grupas personu nodarbinātības iespējas.

Metodes

Pētījuma metodoloģiskais pamats ir ārvalstu un Latvijas zinātnieku darbi par sociālās atstumtības mazināšanas problēmām, normatīvie akti, statistikas dati un praktiskā pētījuma rezultāti, kuri savākti ar autores līdzdalību projekta "HIV infekcijas riska grupu integrācijas iespējas darba tirgū" ietvaros ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu.

HIV infekcijas riska grupas personu aptauja veikta laika periodā no 2006. gada oktobra līdz 2007. gada janvārim, un aptaujai lietota neproporcionālā kvotu mērķizlases pētījumu metode. Aptauja veikta tiešo interviju veidā, izmantojot daļēji strukturētu anketu latviešu un krievu valodā atbilstoši respondenta sarunvalodai. Izlases kopumā iekļautas HIV infekcijas riska grupai piederošas personas – narkotiku lietotāji, personas, kuras sniedz seksuālos pakalpojumus, bijušie ieslodzītie u. c. Aptaujas rezultātā iegūtas pilnīgas atbildes no 320 abu dzimumu respondentiem, kuri pārstāv visu Latvijas reģionu apdzīvotās vietas ar augstu reģistrēto HIV gadījumu skaitu. Atbildes uz atvērtiem jautājumiem kodētas, un aptaujas anketās fiksētie dati ievadīti un apstrādāti ar SPSS datu apstrādes programmu.

Ekspertu intervijas ar darba devējiem, lai noskaidrotu iespējas veicināt HIV infekcijas riska grupu personu iekļaušanu nodarbinātībā, veiktas laika periodā no 2006. gada oktobra līdz 2007. gada septembrim, bet, lai analizētu, kā ir mainījies darba devēju viedoklis finanšu un ekonomikas krīzes ietekmē, 2009. gada septembrī veiktas atkārtotas intervijas ar darba devējiem.

Analizējot statistikas datus par HIV izplatību Latvijā, pirms aptaujas veikšanas autore konstatēja, ka visaugstākais reģistrēto HIV gadījumu skaits ir Rīgā un Rīgas rajonā[1], kur (bez Jūrmalas un Olaines) ir Latvijā visaugstākais HIV gadījumu skaits uz 100 000 iedzīvotāju – 332. Tādēļ pētījumā īpaši pētīta šī teritorija, veicot aptaujas Rīgā, Jūrmalā un Olainē – pilsētās ar visaugstāko HIV gadījumu skaitu uz 100 000 iedzīvotāju, kā arī citās Latvijas rajonu pilsētās ar augstu reģistrēto HIV gadījumu skaitu uz 100 000 iedzīvotāju, t. i., Ventspils rajonā (285 HIV infekcijas gadījumi uz 100 000 iedzīvotāju), Tukuma rajonā (109 HIV infekcijas gadījumi uz 100 000 iedzīvotāju), Kuldīgas rajonā (99 HIV infekcijas gadījumi uz 100 000 iedzīvotāju) un citās Latvijas pilsētās [1].

Rezultāti

HIV infekcijas izplatība un riska grupas Latvijā. HIV infekcijas vidējā izplatība 2009. gadā gan visā pasaulē kopumā, gan Centrālāzijas un Austrumeiropas reģionā, kurā ietilpst arī Latvija, pieaugušo vidū vecuma grupā no 15 līdz 49 gadiem (reproduktīvajā un darbspējas vecumā) bija vidēji 0,8% [2], bet Latvijā – 0,7% [3]. Latvija 2009. gadā bija starp trīs Eiropas Savienības dalībvalstīm ar visaugstāko jaunu HIV infekcijas gadījumu skaitu uz 100 000 iedzīvotāju. Eiropas Savienības vidējais rādītājs bija 5,7 jauni HIV gadījumi uz 100 000 iedzīvotāju, bet Igaunijā – 30,7 gadījumi (kopā reģistrēti 411 gadījumi), Latvijā – 12,2 (275), Apvienotajā Karalistē – 10,7 (6630) [4].

Baltijas valstīs – Igaunijā, Latvijā un Lietuvā – HIV epidēmija attīstījās dažādi, bet galvenais epidēmijas iemesls bija intravenozo narkotiku lietošana. Latvijā pirmo HIV inficēšanās gadījumu atklāja 1987. gadā. Sākotnēji Latvijā ar HIV vairāk inficējās vīrieši, kuriem bija homoseksuālas attiecības, bet 1998. gadā par galveno HIV izplatīšanās grupu kļuva intravenozo narkotiku lietotāji, un laikā līdz 2002. gadam notika visstraujākā infekcijas izplatība, kad infekcija izplatījās intravenozo narkotiku lietotāju vidū. Narkotiku lietošana un HIV epidēmija visā pasaulē, t. sk. arī Austrumeiropā, ir plaši izplatīta arī cietumos. Narkotiku lietošana bijušās Padomju Savienības teritorijā galvenokārt bija sociāla problēma, un epidēmija aptvēra tās lielpilsētas, kuras pēc Padomju Savienības sabrukuma cieta vislielāko sociālo un ekonomisko sabrukumu un kurās katru gadu jauno HIV infekcijas gadījumu skaits joprojām ir samērā augsts.

Latvijā līdz 2011. gada 1. maijam bija reģistrētas 4958 ar HIV inficētas personas un 989 personas AIDS stadijā [5]. Sākotnēji HIV epidēmija Latvijā koncentrējās lielākoties narkotisko vielu lietotāju,

[1] Pētījumā izmantots pētījuma laikā spēkā esošais Latvijas administratīvais dalījums Latvijas statistiskajos reģionos, kas pieskaņots Eiropas Savienības klasifikācijai NUTS. Pamatojums – Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas un Centrālās statistikas pārvaldes 1999. gada 30. martā parakstītais protokols.

seksuālo pakalpojumu sniedzēju, vīriešu, kuriem ir sekss ar vīriešiem, un ieslodzīto vidū, un augstākā riska grupa bija tieši narkotisko vielu lietotāji, kuri narkotiskās vielas injicē. Pēdējos gados izplatības ziņā ir notikušas izmaiņas, HIV epidēmijai no intravenozo narkotiku lietotāju kopienas strauji izplatoties visā sabiedrībā seksuālās transmisijas ceļā, sevišķi apdraudot jauniešus un sievietes.

Aktuāla problēma ir jauniešu inficēšanās ar HIV. Latvijas iedzīvotāju reproduktīvās veselības pētījuma rezultāti rāda, ka tikai 30% aptaujāto jauniešu 15–24 gadu vecumā spēj identificēt visus HIV inficēšanās riskus saskaņā ar UNAIDS noteikto minimāli nepieciešamo zināšanu līmeni [6]. Tas ir satraucoši, ja ņem vērā, ka pēc Latvijas Infektoloģijas centra datiem kopējais HIV inficēto skaits vecuma grupā no 15 līdz 29 gadiem 2011. gada 1. maijā bija 2891 [5], t. i., 58% no kopējā ar HIV inficēto skaita Latvijā. Jaunieši ir potenciālie darba ņēmēji un darba devēji ne tikai pašreiz, bet arī nākamajos gadu desmitos, kuriem ar savu darbu un nodokļu maksāšanu jānodrošina ne tikai sevi, bet arī jaunākas un vecākas paaudzes. Jauniešu perspektīva ir īpaši būtiska, ņemot vērā arī globālās ekonomikas un finanšu krīzes sekas. Latvijā tā rezultātā ļoti ievērojami pieaudzis tieši jauniešu bezdarbs. 2010. gadā vidējais bezdarba līmenis Latvijā pēc *Eurostat* datiem bija 18,7%, savukārt jauniešu vidū (vecuma grupā līdz 25 gadiem) – 34,5% [7]. Īpaša uzmanība šiem rādītājiem ir jāpievērš situācijā, kad trūkst jaunu darbavietu un liela daļa jauniešu saskaras ar ilgstošu bezdarbu, kas rada vēl lielāku sociālās atstumtības risku.

Latvijā ar katru gadu palielinās ar HIV inficēto personu skaits, turklāt statistikas dati atspoguļo tikai reģistrēto HIV gadījumu skaitu, bet patiesais ar HIV inficēto personu skaits Latvijā tiek lēsts 1,5–2 reizes lielāks [5]. Lielākā daļa šo personu ir darbspējas vecumā, t. i., pašreizējie vai potenciālie darba devēji un darba ņēmēji, kuriem būtu jāgūst ienākumi un jātērē tie par dažādām precēm un pakalpojumiem, kā arī jāmaksā valstij nodokļi, bet kuri, atrodoties ārpus nodarbinātības, ne tikai nepiedalās valsts iekšējā kopprodukta ražošanā, bet arī tērē valsts resursus.

Ņemot vērā šīs tendences, Ministru kabinets 2009. gada 30. jūnijā ar rīkojumu Nr. 437 apstiprināja "Cilvēka imūndeficīta vīrusa (HIV) infekcijas izplatības ierobežošanas programmu 2009.–2013. gadam". Programma ir politikas instruments, kas ar HIV infekciju saistītās problēmas risina valsts līmenī, un tajā paredzēti HIV infekcijas un AIDS izplatības ierobežošanas pasākumi, kuru veikšanai no valsts budžeta katru gadu plānots piešķirt 3,3 miljonus latu, no kuriem lielākā daļa paredzēta veselības aprūpes (HIV/AIDS slimnieku ārstēšanas) izdevumiem, bet vienlaikus ir ietverti arī psiholoģiskā atbalsta un kaitējuma mazinājuma pasākumi [8].

Programmu īsteno Veselības ministrija ar tās padotības iestādēm, iesaistot arī citas institūcijas un nevalstiskās organizācijas. Pilsoniskās sabiedrības līdzdalība politikas veidošanā un lēmumu pieņemšanā pēdējos gados ir ievērojami palielinājusies. Ir noslēgts Nevalstisko organizāciju un Ministru kabineta sadarbības memorands, kuru parakstījušas 237 nevalstiskās organizācijas, tajā skaitā biedrība "Apvienība HIV.LV" [9], kuras sastāvā ir septiņas nevalstiskās organizācijas, kuras pārstāv HIV inficēto personu intereses un kuras aktīvi piedalās HIV infekcijas izplatības ierobežošanā un spēj nodrošināt pārstāvniecību dažādos lēmumu sagatavošanas un pieņemšanas procesos. Nevalstiskajām organizācijām ir iespēja risināt nevalstisko organizāciju iesniegtos problēmjautājumus izveidotajā Nevalstisko organizāciju un Ministru kabineta sadarbības memoranda īstenošanas padomē [10].

Lai gan ļaunuma mazināšanas programmas kopš 1990. gadu vidus ir uzlabojušās kvalitatīvi un kvantitatīvi, to esamība lielākajā daļā valstu, t. sk. Latvijā, vienmēr paliek nestabila, kas atspoguļo valdības atbalsta trūkumu ļaunuma mazināšanas programmām un valdības nepietiekami piešķirto finansējumu. Budžeta konsolidācijas rezultātā "Cilvēka imūndeficīta vīrusa (HIV) infekcijas izplatības ierobežošanas programmā 2009.–2013. gadam" nav iekļauti pasākumi, kuru īstenošanai nepieciešams papildu valsts budžeta finansējums, tomēr daži kaitējuma mazināšanas pasākumi injicējamo narkotiku lietotāju vidū iekļauti citā politikas plānošanas dokumentā "Par Narkotisko un psihotropo vielu un to atkarības izplatības ierobežošanas un kontroles pamatnostādnēm 2011.–2017. gadam" [11].

HIV infekcijas izplatība Latvijā liecina par nepieciešamību pievērst uzmanību ne tikai tādiem jautājumiem kā drošas seksuālas attiecības un ļaunuma mazināšanas programmas, bet arī HIV infekcijas grupai piederošo personu integrēšanas vai reintegrēšanas veicināšanai darba tirgū un darba attiecību saglabāšanai, kas ir viens no svarīgākajiem sociālās atstumtības mazināšanas priekšnoteikumiem.

Sociālās atstumtības riska grupām ir nepilnvērtīga socializācija, zems prasmju un iemaņu līmenis, ierobežota pieeja dažādiem informācijas avotiem, kas rada problēmas šo grupu integrācijai legālā darba tirgū. Īpaša sociālās atstumtības riska grupa ir HIV infekcijas riska grupa, kurai raksturīgs ilgstošs bezdarbs, zems ienākumu līmenis, zems izglītības līmenis, darba pieredzes un elementāro dzīves prasmju trūkums, ar HIV inficētām personām saistīti aizspriedumi, stereotipi un diskriminācija, kas nozīmē, ka viņi ir pakļauti smagākiem sociālajiem riskiem nekā citas iedzīvotāju grupas. Tā kā aptuveni 61% HIV inficēto ir narkotisko vielu lietotāji [4], tas nozīmē, ka viņu dzīves apstākļi un kvalitāte bieži ir zem kritiskās robežas. Šī grupa atbilst marginālo, viegli ievainojamo grupu statusam, kas nozīmē, ka atbalsts un palīdzība ir divkārt būtisks, lai šīs personas izdzīvotu, būtu integrētas sabiedrībā un legālā nodarbinātībā, līdz ar to nepaaugstinot noziedzības līmeni valstī un neapdraudot apkārtējo sabiedrību.

Lai sekmētu strukturētu, mērķtiecīgu un starpnozaru pieeju, mazinot HIV infekcijas kaitējumu indivīdam un sabiedrībai kopumā, pamatojoties uz atbilstošo statistikas rādītāju un pētījumu rezultātiem, ir šādas HIV infekcijas riska grupas:

- intravenozo narkotisko vielu lietotāji;
- personas, kuras uzturas brīvības atņemšanas vietās;
- seksuālo pakalpojumu sniedzēji par maksu un to pircēji;
- vīrieši, kuriem ir dzimumattiecības ar vīriešiem;
- HIV inficētās personas;
- migrējošās iedzīvotāju grupas (tūristi, jūrnieki, tālbraucēji šoferi, patvēruma meklētāji u. c.);
- tuberkulozes slimnieki;
- seksuāli transmisīvo infekciju slimnieki;
- jaunieši;
- sievietes.

HIV infekcijas riska grupas demogrāfisks un sociālekonomisks raksturojums. Raksturojot HIV infekcijas riska grupas demogrāfiskos un sociālekonomiskos parametrus, šajā un nākamajā nodaļā izmantoti empīriskie dati no HIV infekcijas riska grupas aptaujas [12] ietvaros un sniegts visas izlases (n = 320) raksturojums procentos.

Aptaujas izlasē iekļuvušo vīriešu skaits (62%) bija lielāks nekā sieviešu skaits (38%), kas atbilst statistikā konstatētajai situācijai, ka vīriešu vidū HIV ir izplatīts salīdzinoši biežāk. Aptaujas veikšanas laikā, 2007. gada janvārī, Latvijā 72% no kopējā HIV gadījumu skaita bija vīriešiem, 28% – sievietēm [1], lai gan pēc Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes Iedzīvotāju reģistra datiem 2007. gada 1. jūlijā Latvijā dzīvoja salīdzinoši mazāk vīriešu (48%) nekā sieviešu (52%) [13]. No šiem datiem secinām, ka sieviešu īpatsvars aptaujas izlasē ir lielāks nekā inficēto personu vidū, taču, ņemot vērā HIV izplatības pakāpenisko, bet stabilo pieaugumu sieviešu vidū, kā rezultātā sievietes ir būtiska un augoša HIV infekcijas riska grupa, šī riska grupa ir jāpēta laikus un jāņem vērā rezultāti, veicinot sieviešu sociālo iekļaušanu un mazinot HIV infekcijas risku.

Aptaujas respondentu vecums bija 15 gadi un vairāk. Aptaujas datu analīzei noteiktas respondentu vecuma grupas, un lielākais respondentu skaits (34%) bija vecuma grupā 25–34 gadi, bet skaitliski mazākā vecuma grupa (4%) bija 55 un vairāk gadi. Izlasē iekļuvušo respondentu skaits vecuma grupā no 25 līdz 34 gadiem ir salīdzinoši lielāks (34%) nekā pēc Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes Iedzīvotāju reģistra datiem uz 2007. gada 1. jūliju Latvijas iedzīvotāju daļa šajā vecuma grupā (20%) [13]. Bet, ņemot vērā, ka pēc reģistrētajiem datiem ar HIV inficēto personu skaits šajā vecuma grupā 2011. gada 1. maijā bija 37% no kopējā HIV inficēto skaita Latvijā [5], turklāt daudzi jaunieši inficēšanos neuzskata par reālu risku vai arī viņiem pietrūkst motivācijas rīkoties tā, lai neapdraudētu savu veselību [14], ir svarīgi šo grupu pētīt plašāk, ir skaidrojums, kāpēc šajā grupā iekļuva vairāk respondentu nekā citās vecuma grupās.

Respondenti pārsvarā (31%) dzīvoja divu cilvēku mājsaimniecībās, un lielākajai daļai respondentu (69%) nebija nepilngadīgu bērnu. HIV infekcijas riska grupas pārstāvji salīdzinājumā ar sabiedriskās domas un tirgus pētījumu centra SKDS veiktās ikmēneša regulārās omnibusa aptaujas (ar reprezentatīvu

Latvijas iedzīvotāju izlasi n = 1060) par 2007. gada jūliju–septembri respondentiem [15] lielākā skaitā gadījumu dzīvo vienu un divu personu mājsaimniecībās.

Pārskatā pa izglītības grupām autore secina, ka vismazākais HIV infekcijas riska grupas respondentu skaits bija ar augstāko izglītību (6%), kas apliecina izglītības kā pozitīva faktora ietekmi dažādu risku, ieskaitot HIV infekcijas un sociālās atstumtības risku novēršanā un mazināšanā, ko apliecina arī sabiedriskās domas un tirgus pētījumu centra SKDS veiktās ikmēneša regulārās omnibusa aptaujas par 2007. gada jūliju–septembri rezultāti, kas atspoguļo, ka respondentu ar augstāko izglītību visu Latvijas iedzīvotāju izlases vidū ir salīdzinoši vairāk (18%) [15] nekā pētāmajā sociālās atstumtības riska grupā.

Izvērtējot HIV infekcijas riska grupas finanšu situāciju, apkopoti dati par respondentu aptuvenajiem ienākumiem pēc nodokļu nomaksas uz vienu ģimenes locekli pēdējo sešu mēnešu laikā. No datu apkopojuma 1. attēlā autore secina, ka mēneša vidējie ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī pēc nodokļu nomaksas pārsvarā (40%) bija 51–100 Ls mēnesī, vienai ceturtdaļai respondentu – no 26 līdz 50 Ls, bet samērā augsts (20%) bija to mājsaimniecību skaits, kurās ienākumi uz vienu mājsaimniecības locekli bija 151 un vairāk Ls. Salīdzinoši mazākai daļai – vienai desmitdaļai respondentu – ienākumi uz vienu ģimenes locekli pēc nodokļu nomaksas bija zemākajā ienākumu grupā, t. i., līdz 25 Ls mēnesī, un līdzīgs skaits respondentu nevēlējās norādīt konkrētu ienākumu apmēru. HIV infekcijas riska grupas respondentu ienākumus salīdzinot ar sabiedriskās domas un tirgus pētījumu centra SKDS veiktās ikmēneša regulārās omnibusa aptaujas par 2007. gada jūliju–septembri rezultātiem, autore secina, ka HIV infekcijas riska grupu ienākumi ir salīdzinoši zemāki nekā citiem Latvijas iedzīvotājiem, kas apliecina paaugstinātu šīs grupas sociālās atstumtības risku.

Ja salīdzina HIV infekcijas riska grupas izlases respondentu piederību noteiktai tautībai ar Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes Iedzīvotāju reģistra datiem uz 2007. gada 1. jūliju par Latvijā dzīvojošo iedzīvotāju piederību dažādām tautībām [13], autore secina, ka HIV infekcijas riska grupas izlasē salīdzinoši biežāk ir iekļuvuši krievu tautības respondenti (53%) nekā latviešu tautības (38%), kas skaidrojams arī ar to, ka HIV infekcijas riska grupas aptauja tika veikta pilsētās un pilsētās ir salīdzinoši augstāks krievu tautības īpatsvars nekā Latvijā kopumā.

Tā kā HIV infekcijas riska grupas aptaujas izlases apjoms bija neliels, analīze sīkākās sociāldemogrāfiskās grupās ir ierobežota un aprakstītās sakarības nav apskatāmas kā statistiski nozīmīgas, bet gan kā tendences.

Pirmajā attēlā atspoguļots HIV infekcijas riska grupas demogrāfisks raksturojums (bāze: visi respondenti, n = 320) salīdzinājumā ar Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes Iedzīvotāju reģistra datiem uz 2007. gada 1. jūliju vai, ja reģistrā dati nebija pieejami, salīdzinājumā ar sabiedriskās domas un tirgus pētījumu centra SKDS veiktās ikmēneša regulārās omnibusa aptaujas (ar reprezentatīvu Latvijas iedzīvotāju izlasi n = 1060) par 2007. gada jūliju–septembri rezultātiem, %.

HIV infekcijas riska grupas aptaujas laikā, balstoties uz respondenta sniegto informāciju, intervētājs kvalificēja respondenta piederību noteiktām sociālās atstumtības riska grupām. Katru respondentu varēja identificēt ar ne vairāk kā divām atbilstošajām grupām, tādējādi kopējais atbilžu skaits pārsniedz 320, t. i., kopējo respondentu skaitu.

Trīs ceturtdaļas respondentu, lietojot respondentu terminoloģiju, bija bezdarbnieki jeb nestrādājošas personas, kas nav iekļāvušās nodarbinātībā dažādu iemeslu dēļ, ļoti bieži narkotisko vielu atkarības dēļ, kas liecina, ka HIV infekcijas riska grupai ir lielas grūtības iekļauties nodarbinātībā, kas ir būtisks sociālo atstumtību mazinošs faktors, īpaši Eiropas Savienības līmeņa sociālās iekļaušanas procesu kontekstā, kas balstās uz pētījumiem, ka nabadzība vairāk sastopama starp tiem, kam nav algota darba, t. sk. jauniešiem, kas vēl nestrādā un kam ir grūtības piekļūt darba tirgum [18]. Gandrīz puse respondentu atzīti par personām ar atkarību no narkotiskajām vielām, kas gan kavē darba atrašanu, gan neļauj tajā noturēties. Viena ceturtdaļa aptaujāto identificētas kā personas, kas atbrīvotas no ieslodzījuma vietām, un 3% respondentu – iesaistīti seksuālo pakalpojumu sniegšanā, kuras arī bija izvirzītas kā galvenās aptaujas mērķa grupas. Daļa respondentu saistīti ar invaliditātes izraisītām problēmām – personas ar invaliditāti vai personas, kuras dzīvo mājsaimniecībā ar kopjamu invalīdu (4%).

1. attēls. HIV infekcijas riska grupas demogrāfisks raksturojums[2] [13; 15].
Demographic profile of HIV infection risk group [13; 15].

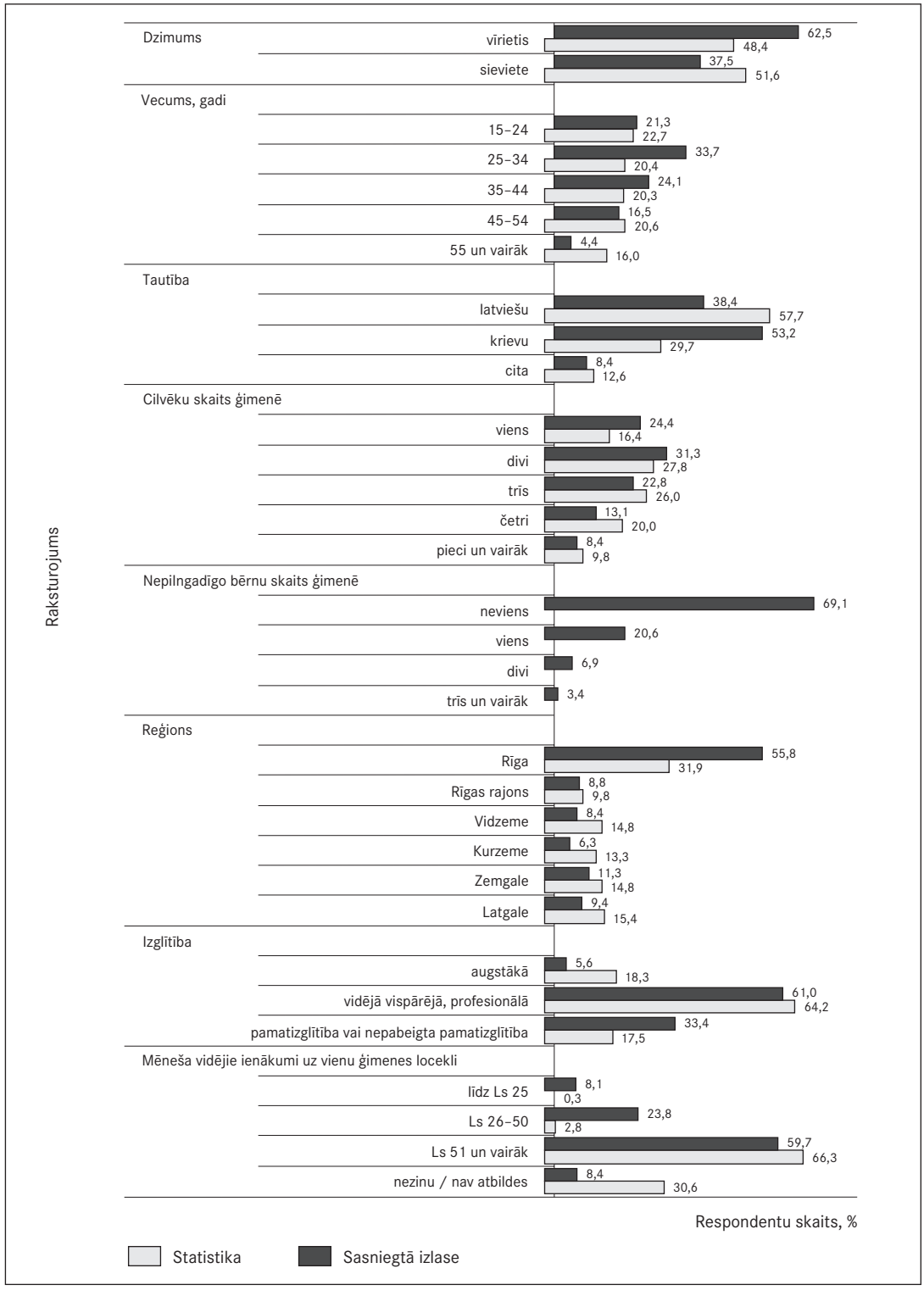

[2] Aptaujas veikšanas laikā bija spēkā Latvijas administratīvais dalījums Latvijas statistiskajos reģionos, kas pieskaņots Eiropas Savienības klasifikācijai NUTS. Pamatojums – Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas un Centrālās statistikas pārvaldes 1999. gada 30. martā parakstītais protokols.

Analizējot HIV infekcijas riska grupas (n = 320) iztikas avotus, kas katram respondentam varēja būt vairāki, respondenti kā galvenos iztikas avotus visbiežāk – vairāk nekā divās piektdaļās gadījumu – nosaukuši ģimenes locekļu ienākumus un divās piektdaļās gadījumu – personīgos ienākumus, bet salīdzinoši retāk minēti citi ienākumu avoti: ienākumi no gadījuma darbiem (28%), palīdzība no radiem un draugiem (22%), valsts un pašvaldību pabalsti (13%), ģimenes valsts pabalsts (11%), personiskie un ģimenes uzkrājumi (8%) un bezdarbnieka pabalsts (4%). Alternatīva "citi", kas kopumā minēts vienā sestdaļā gadījumu, ietvēra tādus ienākumu avotus kā zagšana (5%), alimenti, apgādnieka zaudējuma pabalsts, invalīdu pabalsti un pensijas (4%), atkritumu konteineri / izgāztuves, kā arī narkotiku tirdzniecība un ubagošana. No šiem datiem autore secina, ka daļa no pētījuma izlases savus ienākumus gūst nelegāli, kas arī ir atstumtības forma, jo šīm grupām ir grūti izkļūt no nedroša un nelegāla darba slazdiem. Kopējais respondentu minēto atbilžu sadalījums atspoguļots 3. attēlā, kurā apkopoti galvenie respondenta nosauktie ienākumu avoti.

2. attēls. HIV infekcijas riska grupas pārstāvju piederība sociālās atstumtības riska grupām.
Belonging of the HIV infection risk group to groups at risk of social exclusion.

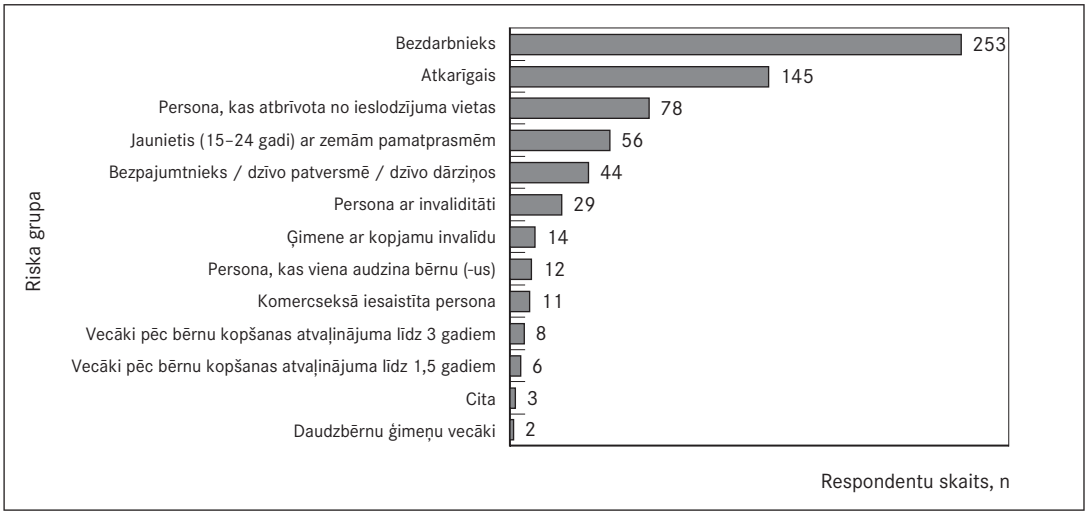

3. attēls. HIV infekcijas riska grupas galvenie iztikas līdzekļu avoti.
Main sources of subsistence of the HIV infection risk group.

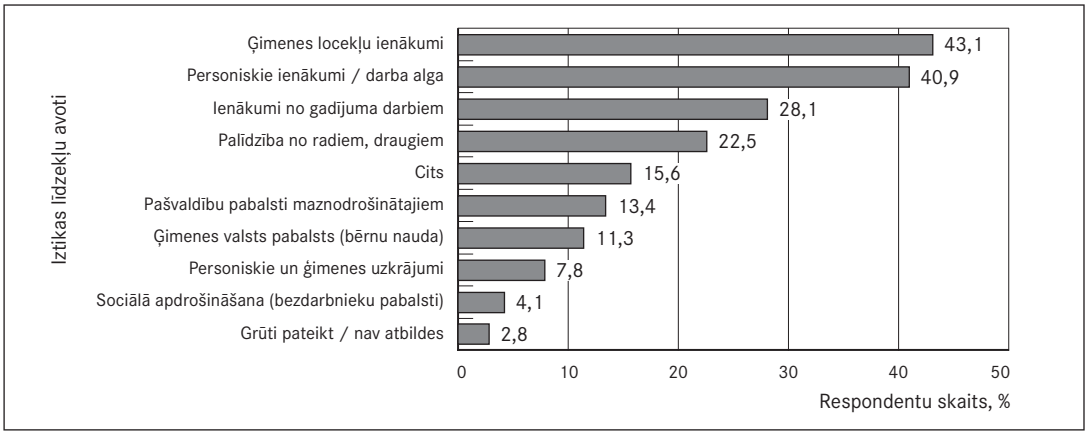

Analizējot HIV infekcijas riska grupas minētos ienākumu avotus dzimumu griezumā, autore secina, ka vīrieši salīdzinoši biežāk nekā sievietes minējuši personīgos ienākumus / darba algu, attiecīgi 45% un 35%, arī ģimenes locekļu ienākumus (45% vīriešu un 41% sieviešu) un ienākumus no gadījuma darbiem (30%

un 25%). Savukārt sieviešu atbilžu vidū biežāk nekā vīriešu kā ienākumu avots minēti sociālie transfēri, t. i., ģimenes valsts pabalsts, attiecīgi 23% un 4% gadījumu, pašvaldību pabalsti maznodrošinātajiem (20% un 10%), kuru minēšanas biežums ir būtiskākā atšķirība starp dzimumu atbildēm. Starp iztikas līdzekļu avotiem un nepilngadīgo bērnu skaitu mājsaimniecībā ir būtiska sakarība – mājsaimniecībās ar trīs un vairāk bērniem biežāk nekā mājsaimniecībās ar mazāku nepilngadīgo bērnu skaitu vai bez bērniem iztikas avots bija ģimenes locekļu ienākumi, ģimenes valsts pabalsts un / vai pašvaldību pabalsts maznodrošinātajiem.

Nestrādājošās HIV infekcijas riska grupas sociāldemogrāfisks raksturojums. Lai iegūtu vispusīgu priekšstatu par HIV infekcijas riska grupai piederošajām personām, 4. attēlā sniegts nestrādājošo respondentu – bezdarbnieku (kopā 253 personas) sociāldemogrāfisks raksturojums. Nestrādājoša respondenta apzīmēšanai lietots termins "bezdarbnieks", kas atšķiras no Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes lietotā *Eurostat* regulām atbilstošā termina "darba meklētājs" [16], kuru lieto arī Nodarbinātības valsts aģentūra, jo, vadoties no pētījuma pieredzes, termins "bezdarbnieks" precīzāk raksturo mērķauditorijas nestrādājošos respondentus, kuri nekur nestrādā, kā arī bieži vien nemeklē darbu.

4. attēls. Nestrādājošās HIV infekcijas riska grupas nodarbošanās aptaujas brīdī.
Occupation of the non-working HIV infection risk group at the time of the interview.

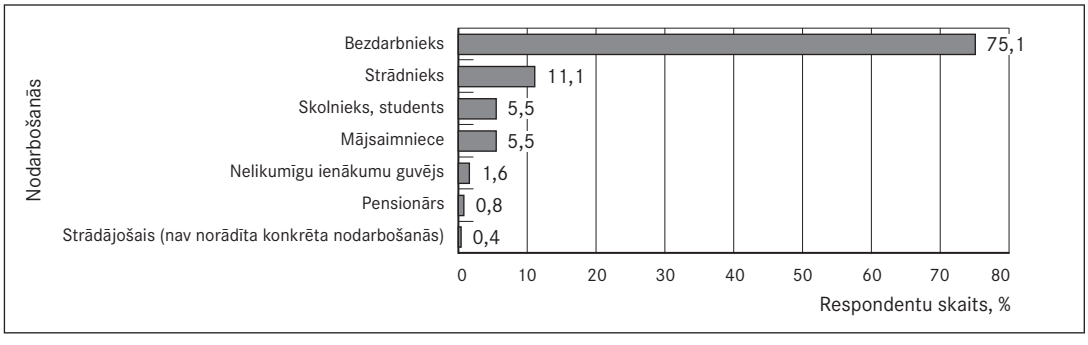

Trīs ceturtdaļas respondentu, kurus intervētājs, balstoties uz respondenta sniegto informāciju intervijas laikā, kvalificēja kā bezdarbniekus, atbildot uz jautājumu "Kāda ir Jūsu pašreizējā nodarbošanās?" apliecināja, ka nestrādāja, t. i., piederēja ekonomiski neaktīvo iedzīvotāju grupai, bet viena desmitā daļa respondentu atzina, ka tomēr ir nodarbināti kā strādnieki vai arī identificēja sevi kā strādniekus, t. i., iespējams, periodiski veica gadījuma darbus, par to saņemot atlīdzību (sk. 4. att.). Pārējie respondenti – mājsaimnieces (6%), skolnieki, studenti (6%) un pensionāri (1%) – pieskaitāmi ekonomiski neaktīvo iedzīvotāju grupai, bet 2% respondentu atzina, ka ienākumus gūst nelikumīgi, t. i., nodarbojoties ar seksuālo pakalpojumu sniegšanu vai zogot.

Ekspertu vērtējumā ekonomikas situācijas pasliktināšanās rezultātā pieaug seksuālo pakalpojumu sniegšanā labprātīgi iesaistīto personu skaits, kas nozīmē, ka iesaistīšana notiek, balstoties uz savstarpējās materiālās izdevības principa [19]. Finanšu krīzei turpinoties, var prognozēt noziedzības pieaugumu, jo bijušie ieslodzītie, kuri vairs nespēj atrast mazkvalificētus darbus, nodrošina sev iztiku zogot vai tādējādi rod iespēju atgriezties ieslodzījuma vietā ar nodrošinātu ēdienu un pajumti.

Analizējot HIV infekcijas riska grupas nestrādājošo respondentu (n = 253) sadalījumu pēc izglītības līmeņa (sk. 5. att.), autore secina, ka izglītības līmenis nestrādājošajiem respondentiem būtiski neatšķiras no visu respondentu izglītības līmeņa. Gandrīz divas piektdaļas respondentu bija ar vidējo vispārējo izglītību, viena trešdaļa – ar pamatizglītību, savukārt viena piektdaļa – ar vidējo profesionālo izglītību, kas liecina, ka profesijas iegūšana ir svarīgs priekšnosacījums un palielina iespējas iesaistīties nodarbinātībā. Nestrādājošo respondentu vidū respondentu ar augstāko izglītību bija vismazāk, un to bija arī par 2 procentpunktiem mazāk nekā visu respondentu vidū, kas apliecina izglītības kā pozitīva faktora ietekmi sociālas atstumtības risku novēršanā un iesaistei nodarbinātībā.

Analizējot nestrādājošo HIV infekcijas riska grupas respondentu (n = 253) sadalījumu pēc vecuma (sk. 6. att.), autore secina, ka tas ir līdzīgs kā visu HIV infekcijas riska grupas respondentu vecuma sadalījums, t. i., lielākais respondentu skaits – gandrīz viena trešdaļa bija vecuma grupā 25–34 gadi, bet skaitliski mazākā vecuma grupa – respondenti vecumā vairāk par 55 gadiem (4%). Vecuma grupā 35–44 gadi bija viena ceturtdaļa respondentu, vecuma grupā 45–54 gadi – gandrīz viena piektdaļa respondentu, un vecuma grupā 15–24 gadi – mazliet vairāk nekā viena ceturtdaļa respondentu.

5. attēls. Nestrādājošo respondentu sadalījums pēc izglītības līmeņa, %.
Breakdown of the non-working respondents by level of education, %.

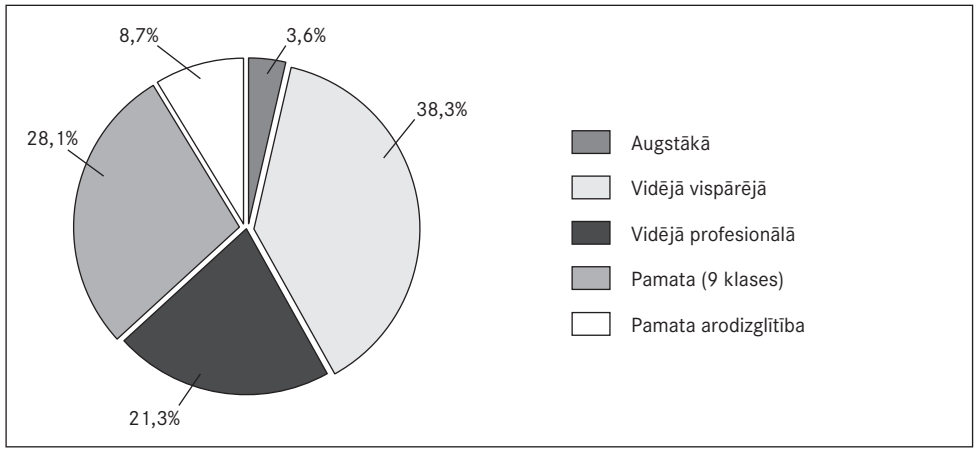

6. attēls. Nestrādājošo respondentu sadalījums pēc vecuma, %.
Breakdown of the non-working respondents by age, %.

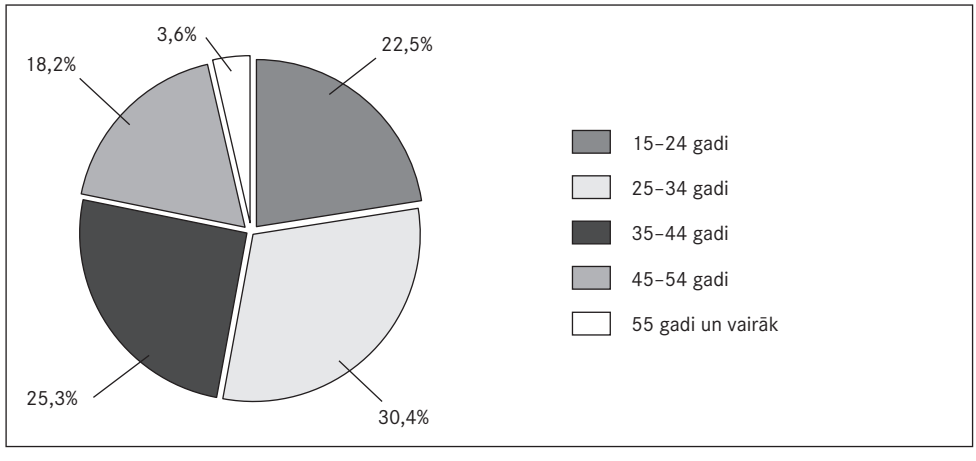

HIV infekcijas riska grupas nodarbinātības iespējas. Būtisku problēmu HIV infekcijas riska grupas iesaistei nodarbinātībā rada apstāklis, ka liela daļa šīs grupas personu nav motivētas iesaistīties legālā nodarbinātībā. Motivācijas zemais līmenis skaidrojams ar tādiem faktoriem kā potenciāli zems atalgojums legālajā nodarbinātībā, problēmas atteikties no ierastā dzīvesveida, deformēta vērtību sistēma un hroniskas atkarības. Daļai HIV infekcijas riska grupas zemais motivācijas līmenis saistīts ar atkarību rezultātā izveidojušos personības degradāciju. Tādēļ HIV infekcijas riska grupa saskaras ar sociālo atstumtību, kas kavē arī šīs grupas iesaistīšanos izglītībā un apmācībās, kas varētu veicināt sociālo iekļaušanos, un tādējādi veidojas "atstumtības slazdi", kurus indivīdam ir grūti pārvarēt bez valsts un sabiedrības atbalsta.

Eiropas Savienības līmenī īstenotā sociālās iekļaušanas politika lielā mērā koncentrējas uz bezdarba kā atstumtības iemesla mazināšanu, aicinot dalībvalstis uzlabot riska grupu prasmes un konkurētspēju

darba tirgū (mācības, darba prakses u. c. aktīvie darba tirgus pasākumi), kam tiek piešķirti arī Eiropas Savienības fondu finanšu līdzekļi. Arī pašlaik aktuālos dokumentos par Eiropas Savienības turpmāko attīstību uzsvērta saistība starp izglītību, nodarbinātību, sociālo iekļaušanu un ekonomisko izaugsmi kopumā, uzsverot, ka labāka izglītība palielina nodarbinātības iespējas, lielāki ieguldījumi pētniecības un inovāciju jomā palielina konkurētspēju un veicina jaunu darbavietu radīšanu, nodarbinātības pieaugums palīdz samazināt nabadzību utt. [20]. Līdz ar to autore secina, ka Latvijā īpaša uzmanība jāpievērš sociālās atstumtības riska grupu, t. sk. HIV infekcijas riska grupas, motivēšanai iesaistīties apmācībās, tā sekmējot šīs grupas sociālo iekļaušanu.

Pagaidām, kad finanšu un ekonomikas krīzes sekas joprojām ietekmē daudzas politikas jomas, konkrēti pasākumi tieši HIV infekcijas riska grupu integrēšanai darba tirgū nav plānoti. No vienas puses, ierobežots finansējums ir "attaisnojums" daudzu pasākumu neīstenošanai, bet, no otras puses, ir problemātiski pamatot koncentrēšanos uz šādu konkrētu mērķa grupu apstākļos, kad ir daudz bezdarbnieku un maz nodarbinātības iespēju. Tomēr Latvijā īstenotie nodarbinātības pasākumi netieši ietekmē arī HIV infekcijas riska grupu, piemēram, 2009.–2011. gadā īstenotie sabiedriskie darbi pašvaldībās ilgstošajiem bezdarbniekiem un 2010. gadā uzsāktās darba prakses jauniešiem [17].

Ekonomikas izaugsmes radītais darbaspēka trūkums atsevišķās nozarēs un kvalifikācijas līmeņos lika plānot nodarbinātību veicinošus pasākumus dažādām sociālās atstumtības riska grupām, kas ietvertas Bezdarbnieku un darba meklētāju atbalsta likumā [21], t. sk. personām ar dažādām atkarībām, bet finanšu un ekonomikas krīzes ietekmē izmaiņas darba tirgū ievērojami samazina sociālās atstumtības riskam pakļauto personu nodarbinātības iespējas un valsts atbalstu darba meklēšanā, kā arī darba devējiem nav intereses pieņemt darbā riska grupu pārstāvjus, jo pašreizējos apstākļos darbaspēka piedāvājums krietni pārsniedz pieprasījumu.

Darba devēju viedoklis ekonomikas krīzes apstākļos ievērojami mainījās, ko atspoguļo arī ekspertu interviju rezultāti ar darba devējiem. Atbildes uz jautājumu, vai darba devējs pieņemtu darbā personu, ja zinātu, ka tā ir inficēta ar HIV, rāda, ka dažādu nozaru darba devēju domas atšķiras. Jāatzīmē arī, ka vairāku darba devēju viedoklis laikā starp pirmo interviju 2007. gada septembrī un otro interviju 2009. gada septembrī bija mainījies. Ja 2007. gada septembrī, kad valstī trūka darbaspēka, gandrīz visi intervētie darba devēji pieņemtu darbā darbinieku arī ar HIV infekciju, ja kandidātam būtu atbilstoša kvalifikācija, tad 2009. gada septembrī lielākā daļa darba devēju atzina, ka tomēr izvēlētos darbinieku bez HIV infekcijas, kas liecina, ka darba devējiem pašreizējos apstākļos nav intereses pieņemt darbā riska grupu pārstāvjus, jo ir pietiekamas izvēles iespējas.

Secinājumi un rekomendācijas

Apkopojot pētījuma rezultātus, var izdarīt vairākus secinājumus un piedāvāt rekomendācijas.

Plašā HIV izplatība Latvijā, kas apdraud darbspējīgā vecuma iedzīvotāju veselību, apliecina nepieciešamību mērķtiecīgi izstrādāt un īstenot politiku HIV infekcijas izplatības ierobežošanā, kā arī saglabāt un attīstīt ilgtspējīgu politiku un ieviest mērķtiecīgu pasākumu kopumu, kas nodrošinātu visiem pieejamu profilaksi, atbilstošu ārstēšanu, aprūpi un atbalstu, kā arī integrācijas iespējas darba tirgū, lai varētu nodrošināt sevi un savu ģimeni.

HIV infekcijas riska grupas lielākā daļa darbaspējīgā vecumā ir ārpus nodarbinātības un tai ir raksturīgs bezdarbs, zems ienākumu līmenis, pārsvarā zems izglītības līmenis, darba pieredzes un elementāro dzīves prasmju trūkums, kas būtiski palielina šīs grupas sociālās atstumtības risku, it īpaši ekonomikas izmaiņu u. c. faktoru ietekmē finanšu krīzes laikā. Sociālās atstumtības risks jāmazina, atbalstot šīs grupas iekļaušanu nodarbinātībā, tā radot iespējas legāli nodrošināt savas dzīves kvalitāti, lai gan ekonomikas krīzes un ierobežota finansējuma apstākļos būtu grūti pamatot koncentrēšanos uz relatīvi mazu mērķa grupu, kad ir daudz bezdarbnieku un maz darba iespēju. Tomēr Latvijā īstenotie nodarbinātības pasākumi netieši attiecas arī uz HIV infekcijas riska grupu, piemēram, jauniešiem bez darba pieredzes un ilgstošajiem bezdarbniekiem. Atbalsts jauniešiem Latvijā ir īpaši būtisks, ņemot vērā gan šīs grupas lielo īpatsvaru HIV inficēto personu skaitā, gan ļoti augsto jauniešu bezdarba līmeni.

Bezdarba mazināšanai likumdevējam un izpildvarai jāveido politika un jāīsteno programmas, kas uzlabotu riska grupu prasmes un konkurētspēju darba tirgū, kā arī jāveicina vienāda darba devēju attieksme gan ar diskriminācijas novēršanas un pozitīvās diskriminācijas pasākumiem, gan ar izglītojošiem un informējošiem pasākumiem. Arī sociālās atstumtības mazināšana ir jāizvirza par vienu no prioritātēm, sekmējot pašlaik ekonomiski neaktīvo iedzīvotāju darbspējas vecumā pieeju darba vietām, jo nodarbinātība samazina sociālo atstumtību un kavē HIV izplatību.

Ņemot vērā, ka galvenie faktori, kas kavē HIV infekcijas riska grupas integrāciju legālā nodarbinātībā, ir saistīti ar šīs grupas kvalifikāciju, atkarībām, personiskajām īpašībām, darba motivāciju, pagātnes pieredzi, nevis ar HIV infekciju vai tās risku, svarīgi ir HIV infekcijas riska grupu nodarbinātības veicināšanu īstenot kompleksi ar ārstēšanu no atkarībām, to veicot paralēli ar iesaistīšanu darbā, kas var prasīt papildu finansējumu no valsts vai / un pašvaldībām, bet nodarbinātības veicināšana būtu ieguldījums arī turpmākā noziedzības pieauguma riska mazināšanā. Lai to īstenotu, ir nepieciešama valsts, pašvaldību, nevalstiskā sektora un darba devēju sadarbības tīklu veidošana, kas ir mērķtiecīgi jāapvieno un jākoordinē.

Nevienlīdzības kompensēšanai nepieciešama pozitīvo pasākumu (piemēram, Nodarbinātības valsts aģentūras organizētās subsidētās darbavietas) īstenošana, lai iedrošinātu pieteikties darbam to grupu pārstāvjus, kas parastos apstākļos nepieteiktos, un noturētu darbā jau strādājošos. Vienlaikus nepieciešamas individualizētas atbalsta programmas, paredzot iespējas savienot apmācības pirms darba uzsākšanas vai darbu ar psiholoģiski sociālu atbalstu vai rehabilitāciju, jo HIV infekcijas riska grupas specifikas dēļ darba vietas nodrošinājums vien nav efektīvs risinājums nodarbinātībai un tās nepārtraukšanai ilgākā termiņā.

Izpildvarai būtu jāatbalsta nodarbinātību veicinošas partnerības attīstība, it īpaši sekmējot darba devēju iesaistīšanos sociālās atstumtības riskam pakļauto iedzīvotāju grupu nodarbinātības veicināšanā, atbalstot inovatīvu projektu ilgtspējīgu īstenošanu, uzlabojot tradicionālās publiskās pārvaldes metodes un veicinot labas pārvaldības sistēmas rašanos, tā atvieglojot valsts finanšu stāvokli. Darba devēju piesaiste bezdarba novēršanas pasākumu pilnveidošanā samazinātu nereģistrēto nodarbinātību, samazinātos arī ilgstošais bezdarbs un tiktu veicināta HIV infekcijas riska grupas iekļaušana nodarbinātībā.

Valsts institūcijām jāveicina un jāatbalsta sabiedrisko organizāciju darbs valsts problēmu risināšanā, īpaši multisektorālos jautājumos – sociālajā aizsardzībā, jaunatnes politikā, dzimumu līdztiesībā, sabiedrības informēšanā u. c. HIV infekcijas riska grupas sociāli atstumtās personas var motivēt integrēties darba tirgū, paplašinot psiholoģiski sociālo atbalstu, motivējot dzīvesveida izmaiņām, apgūstot nepieciešamās elementārās dzīves prasmes, informējot par darba tirgus iespējām, praktiski parādot un dodot iespēju darboties dažādās jomās, attīstot radošās spējas, liekot novērtēt sevi un savu varēšanu, kur nozīmīgu darbu varētu veikt sabiedriskās organizācijas, īstenojot dažādus projektus.

Demographic and Socioeconomic Profile of the HIV Infection Risk Group in Latvia

Abstract

The purpose of this article is to analyze HIV prevalence and HIV infection risk groups in Latvia, demographic and socioeconomic profile of persons belonging to HIV infection risk group in the context of employment. The research methods were survey of the HIV infection risk group and expert interviews with employers. The analysis shows that the largest proportion of the HIV infection risk group is of working age, but is out of labour market and is characterised by defective socialization, unemployment, predominantly low level of education and skills, low income level and lack of experience that causes problems regarding integration into labour market. This is the reason why the HIV infection risk group faces discrimination, social exclusion, poverty, intolerance and stereotypes, which indicates that this group is at greater risk of social exclusion than other groups in society.

Keywords: HIV, groups at risk of social exclusion, employment.

Literatūra

1. AIDS profilakses centrs // http://www.aids-latvija.lv/?sadala=320 (sk. 28.10.2006.).
2. Statistics. AVERT // http://www.avert.org/aids-statistics.htm (sk. 19.05.2011.).
3. European HIV and AIDS Statistics. AVERT // http://www.avert.org/hiv-aids-europe.htm (sk. 19.05.2011.).
4. HIV/AIDS surveillance in Europe 2009. – Stockholm: European Centre for Disease Prevention and Control, 2010 // http://www.ecdc.europa.eu/en/publications/Publications/101129_SUR_HIV_2009.pdf (sk. 19.05.2011.).
5. HIV infekcijas izplatība Latvijā. Latvijas Infektoloģijas centrs // http://www.lic.gov.lv/index.php?p=7793&pp=10879&lang=258 (sk. 19.05.2011.).
6. Latvijas Iedzīvotāju reproduktīvās veselības pētījums. Papardes zieds, 2003 // http://www.papardeszieds.lv/public/index.php?lang=lv&menu=20_8_16&details=show&did=8 (sk. 03.01.2009.).
7. Employment and unemployment (Labour Force Survey). Eurostat // http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/main_tables (sk. 19.05.2011.).
8. Ministru kabineta 30.06.2009. rīkojums Nr. 437 "Par Cilvēka imūndeficīta vīrusa (HIV) infekcijas izplatības ierobežošanas programmu 2009.–2013. gadam" // Latvijas Vēstnesis, 07.07.2009; 105 (4091) // http://www.likumi.lv/doc.php?id=194488 (sk. 15.03.2010.); ar grozījumiem: Ministru kabineta 27.01.2010. rīkojums Nr. 35 // Latvijas Vēstnesis, 29.01.2010; 16 (4208) // http://www.likumi.lv/doc.php?id=204341&from=off (sk. 19.05.2011.).
9. Nevalstisko organizāciju un Ministru kabineta sadarbības memorands. – Ministru kabinets, 15.06.2005. // http://www.mk.gov.lv/lv/sabiedribas-lidzdaliba/sadarbibas-memorands/ (sk. 19.05.2011.).
10. Informatīvais ziņojums "Par Cilvēka imūndeficīta vīrusa (HIV) infekcijas izplatības ierobežošanas programmas 2009.–2013. gadam vidusposma izpildi". – Veselības ministrija, 28.04.2011. // http:// polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file4366.doc (sk. 19.05.2011.).
11. Ministru kabineta 14.03.2011. rīkojums Nr. 98 "Par Narkotisko un psihotropo vielu un to atkarības izplatības ierobežošanas un kontroles pamatnostādnēm 2011.–2017. gadam" // Latvijas Vēstnesis, 16.03.2011; 42 (4440) // http://www.likumi.lv/doc.php?id=227190 (sk. 19.05.2011.).
12. Pranka I., Pranka M., Līvmane L. HIV infekcijas riska grupu integrācijas iespējas darba tirgū. Pētījuma atskaite. Projekts Nr. VPD1/ESF/NVA/06/GS/3.1.5.3./0001/00062/10, 2007, 74 lpp.
13. Iedzīvotāju reģistra statistika par 2007. gada 1. pusgadu. – LR Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde // http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/Ird_arhivs.html (sk. 31.03.2010.).
14. Kā dzīvosim Latvijā 2015. gadā? Ziņojums par Tūkstošgades attīstības mērķiem Latvijā. – Rīga, 2005 // http://www.undp.lv/uploaded_files/ANO_lat_web.pdf (sk. 11.06.2010.).
15. Omnibusa aptaujas par 2007. gada jūliju–septembri rezultāti. – Sabiedriskās domas un tirgus pētījumu centrs SKDS, 2007.
16. Darba meklētāju skaits: metodoloģiskā informācija. – Centrālā statistikas pārvalde // http://data.csb.gov.lv/DATABASE/Iedzsoc/%CEstermi%F2a%20statistikas%20dati/Nodarbin%E2t%EEba%20un%20bezdarbs/NB01.htm (sk. 11.06.2010.).
17. Darba praktizēšana ar stipendiju pašvaldībās – viens no būtiskākajiem aktīvās darba tirgus politikas pasākumiem sociālekonomiskās krīzes laikā. – Labklājības ministrija, 12.03.2010. // http://www.lm.gov.lv/news/id/1685 (sk. 11.06.2010.).
18. Taylor-Gooby P. The new welfare state settlement in Europe // European Societies, 2008; 10(1): 8.
19. Latvijas Republikas ziņojums par 1949. gada 2. decembra konvencijas par cīņu ar cilvēktirdzniecību un prostitūcijas ekspluatēšanu no trešo personu puses izpildi Latvijas Republikā. – Portāls "politika.lv", 2002. (11.04.2002.) // http://www.politika.lv/temas/cilvektiesibas/5232/ (sk. 19.05.2011.).
20. Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission, COM (2010) 2020, Brussels, 03.03.2010, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf (sk. 15.03.2010.), 9. lpp.
21. Bezdarbnieku un darba meklētāju atbalsta likums. 09.05.2002. (Latvijas Vēstnesis, 80 (2655), 29.05.2002.), ar grozījumiem, http://www.likumi.lv/doc.php?id=62539 (sk. 16.03.2010.), 3. panta 1. daļas 4. punkts.

Ceļu satiksmes organizācijas administratīvi tiesiskās problēmas

Tengizs Džibuti

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Raksta priekšmets ir ceļu satiksmes organizācija un drošība administratīvi tiesiskajā aspektā.

Īpaša loma šajā pētījumā ir vispārīgajiem administratīvajiem aktiem (kurus sauc arī par vispārīgajiem rīkojumiem un normatīvajiem administratīvajiem aktiem, kas vērsti pret personām, kuri nosakāmi, pamatojoties uz vispārīgām īpašībām, vai maina lietu publiski tiesisko statusu, ar ko izveido rīcības noteikumus un kas paredzēti individuāli nenoteiktu personu grupām, kas satur vispārēji saistošus uzvedības normas un palīdz izpildīt tiesību aktus utt.), jo īpaši ceļa zīmēm, satiksmes gaismas signāliem un ceļa apzīmējumiem, kuru norādījumi ceļa lietotājiem jāievēro pat tad, ja tie šķiet pretrunā ar citiem ceļu satiksmes noteikumiem.

Speciālajā literatūrā ir minēts, ka tikai tad iespējams panākt būtiskus drošības rādītāju uzlabojumus, ja vienlaikus ar ceļu atjaunošanu un optimālu satiksmes organizāciju tiek veidota cilvēku apziņa un drošības jautājumi ieaudzināti nākamajām paaudzēm. Tas nav iespējams bez sabiedrības uzticības valsts pārvaldei un satiksmes organizācijai; tam nepieciešamas skaidras, caurspīdīgas un likumīgas procedūras.

Satiksmes organizācijas administratīvi tiesisko problēmu risināšana un tās pakļaušana administratīvā procesa regulējumam veicinās likumību, noteiktību un stabilitāti šajā jomā, līdz ar to garantēs nepārtrauktu, ritmisku un ātru ceļu satiksmes norisi, kā arī maksimāli nodrošinās tās drošību un ērtību.

Atslēgvārdi: ceļu satiksme, ceļu satiksmes organizācija un drošība, administratīvais process, administratīvi tiesiskās problēmas, vispārīgais administratīvais akts.

Ievads

Kā zināms, administratīvo tiesību piemērošanas uzdevums ir sabalansēt personas un sabiedrības intereses, radīt vislabāko līdzsvaru starp personas atsevišķo un sabiedrības kopīgo interešu ievērošanu, vienlaikus nodrošinot personu pret viņa tiesību un leģitīmo interešu neattaisnotu ierobežošanu [1, 141. lpp.].

Jāuzsver, ka galvenās risināmās problēmas transporta nozarē ir infrastruktūras kvalitāte un satiksmes drošība, kas nodrošinātu transporta sistēmas ilgtspējību, izglītība un pētījumi, kas nodrošinātu pamatotāku lēmumu pieņemšanu, kā arī profesionāli nozares speciālisti. Droša satiksme kā virsmērķis ir noteikta arī Transporta attīstības pamatnostādnēs 2007.–2013. gadam [2, 29. lpp.].

Latvija ir sasniegusi automobilizācijas līmeni 300 automobiļi uz 1000 iedzīvotāju. Saskaņā ar Zviedrijas Ceļu un transporta institūta (VTI) speciālistu atzinumu, automobilizācijas līmenis, kas pārsniedz 300 aut./1000 iedz., uzskatāms par nosacītu automobilizācijas piesātinājuma līmeni. Šādos apstākļos, piemēram, Zviedrijā satiksmes drošība līdz ar apkārtējās vides aizsardzību ir atzīstama par

valsts prioritāti. Tādēļ pastiprināta uzmanība jāpievērš satiksmes organizācijas un satiksmes drošības uzlabošanas pasākumiem autoceļu tīklā – jārada droša vide visiem ceļu satiksmes dalībniekiem [3, 12.–13. lpp.].

Latvijā uz 2010. gada 1. janvāri bija reģistrēti 1 168 357 transportlīdzekļi, no tiem puse ir tiesīga piedalīties ceļu satiksmē [4].

Uz 2010. gada 1. janvāri Latvijā bija 788 821 aktīva vadītāja apliecība [5].

Ņemot vērā augošo ceļu transporta skaitu, starp pasaules valstīm tika nolemts turpināt standartizēt satiksmes organizācijas tehniskos līdzekļus un to uzstādīšanas noteikumus, tuvinot un vienādojot dažādu valstu prasības, līdz ar to 1968. gada 8. novembrī Vīnē tika parakstīta Konvencija par ceļu satiksmi [6] un Konvencija par ceļa zīmēm un signāliem [7]. Šīs konvencijas Latvijā ir spēkā no 1993. gada 19. oktobra [8], un, balstoties uz tām, ir radīti ceļu satiksmes normatīvie akti un standarti.

Satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi ir ceļa zīmes, luksofori, signālstabiņi, aizsargbarjeras, gājēju barjeras, vertikālie un horizontālie ceļa apzīmējumi un citi tehniskie līdzekļi [9].

Ikdienā ceļu satiksmē gan autovadītāji, gan gājēji saskaras ar dažādiem satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem. Ir vitāli svarīgi, lai pirms to uzstādīšanas (uzlikšanas) tiktu veikta savlaicīga un rūpīga izpēte, seku analīze, demokrātiskas un tiesiskas valsts pamatprincipu ievērošana, ieinteresēto personu (iespējamo adresātu, trešo personu, nevalstisko organizāciju) pienācīga uzklausīšana, kā arī samērīguma nodrošināšana starp sabiedrības un privātpersonu interesēm. Tas prasa lielu uzmanību, atbildību un normatīvajos aktos noteiktās kārtības ievērošanu. Šie uzdevumi atbilstošāk un vieglāk risināmi administratīvā procesa ietvaros, kas pašlaik netiek piemērots, līdz ar to satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izvietošanas procedūras neatbilst sabiedrības vajadzībām un normatīvo aktu prasībām.

Darba mērķis

Praksē sastopami gadījumi, kad satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi tiek izvietoti (uzlikti), kļūdaini, nelikumīgi, pretēji valsts standartiem, pretrunīgi vai neizpildāmi, kas negatīvi ietekmē ceļu satiksmes drošību un ērtību, provocē ceļu satiksmes dalībniekus uz pārkāpumiem (nevietā piesaistot ceļu policijas pastiprinātu uzmanību sodīšanas nolūkā), veicina avārijas situāciju un ceļu satiksmes negadījumu rašanos, izraisa ceļu satiksmes dalībnieku nesaprašanos, neapmierinātību un tiesisko nihilismu.

Ļoti lielas briesmas ceļu satiksmei rada ceļu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu bojāšana, patvaļīga noņemšana, uzstādīšana, pārvietošana, aizsegšana u. tml. [10, 11. lpp.]. Ne velti par šādām darbībām paredzēta administratīvā atbildība [11].

Administratīvām tiesībām ir jāspēj sekot līdzi sabiedrības dzīves izmaiņām, sociālai pieredzei un adekvāti jāatspoguļo pārmaiņas, nevis vienkārši jāfiksē, jākonstatē, bet adekvāti jāsagatavo un jāievieš sabiedriskajai pieredzei atbilstošs administratīvi tiesiskais regulējums. Varētu teikt, ka tā ir administratīvo tiesību zinātnes misija. Noteikt taisnīgu un adekvātu administratīvo tiesību zinātnes, administratīvo tiesību aktu sistēmas un pārvaldes sistēmas attiecības ir nepieciešams turpmākai sociālās sfēras un ekonomikas attīstībai valstī [12, 30.–31. lpp.].

Ņemot vērā, ka administratīvo tiesību uzdevums ir radīt apstākļus publiskās administrācijas optimālai administratīvajai darbībai [13, 17. lpp.], šī raksta mērķis ir ceļu satiksmes organizācijas administratīvi tiesisko problēmu pētīšana un tās pakļaušanas administratīvā procesa regulējumam pareizības un efektivitātes izvērtēšana, lai garantētu nepārtrauktu, ritmisku un ātru ceļu satiksmes norisi, kā arī maksimāli nodrošinātu tās drošību un ērtību.

Metodes

Pētījumā autors izmanto zinātniskās pētniecības metodes: vēsturisko, analītisko, sistēmisko, salīdzinošo un loģisko.

Nozīmīga loma darbā ir analītiskajai un salīdzinošajai metodei, kas tiks izmantota, pētot un vērtējot ceļu satiksmes organizācijas pamatus un ceļu satiksmes organizācijas līdzekļu tiesisko dabu. Tika pieprasītas un izanalizētas valsts un pašvaldības iestāžu, ekspertu paskaidrojumu vēstules, apkopoti

un pētīti jaunākie tiesu nolēmumi, zinātniskā, juridiskā un speciālā literatūra, normatīvie akti, valsts un starptautiskie standarti, politikas plānošanas dokumenti, fotogrāfijas, ceļu satiksmes organizācijas shēmas, statistikas dati, kā arī autora uzkrātie materiāli.

Ar vēsturisko metodi tika pētīti administratīvā procesa ieviešanas un satiksmes organizācijas līdzekļu uzstādīšanas (uzlikšanas) vēsturiskie aspekti. Vēsturiskā metode ļāva autoram izsekot Saeimas un speciālistu nostājai vispārīgo administratīvo aktu sakarā, parādīja viedokļu attīstību laika gaitā.

Loģiskā metode tika izmantota, lai izpētītu jēdzienu saturu un aplūkotu to pārveidošanos.

Diskusija un rezultāti

Ceļu satiksmes organizācijas mērķis ir nodrošināt nepārtrauktu, ritmisku un ātru ceļu satiksmes norisi, kā arī maksimāli garantēt tās drošību [14, 36. pants]. Plānojot [..] apbūvi, [..] nepieciešams paredzēt pasākumus, lai varētu nodrošināt ērtu un drošu satiksmi [..] [14, 39. pants].

Lai sasniegtu iepriekš minētos mērķus, likumdevējs paredzēja stingrus noteikumus un standartus satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izvietošanai, kas nosaka pamatprasības un nosacījumus no tehniskā viedokļa, nepievēršoties jautājuma risināšanas tiesiskajām procedūrām.

Jebkuram ceļam jābūt aprīkotam ar nepieciešamajām ceļu inženierbūvēm un satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem atbilstoši obligāto standartu, tehnisko normatīvu un noteikumu prasībām [14, 5. pants].

Ceļa pārvaldītājam ir pienākums nodrošināt, lai ceļš pastāvīgi tiktu uzturēts satiksmei drošā stāvoklī atbilstoši normatīvajiem aktiem un standartiem ceļu satiksmes drošības jomā, organizēt satiksmi un nodrošināt ceļa, tā mākslīgo būvju un inženierbūvju, kā arī satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu uzturēšanu lietošanas kārtībā atbilstoši normatīvajiem aktiem un standartiem ceļu satiksmes drošības jomā [14, 6. panta 1. daļa].

Savukārt nozares speciālisti norāda, ka satiksmes drošības līmeņa paaugstināšana ir komplekss uzdevums, kas aptver organizatoriska, inženiertehniska, tiesiska, ekonomiska, medicīniska un cita rakstura jautājumu risināšanu [15, 7. lpp.]. Tādējādi jābūt paredzamam un transparentam procesam, kura ietvaros satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi tiktu uzstādīti, noņemti, pārvietoti utt., kas dotu iespēju tajā piedalīties visām iesaistītajām personām, lai aizsargātu savas tiesības un intereses.

Ceļa zīmes ir vismasveidīgākais satiksmes organizācijas tehniskais līdzeklis. Augsta kvalitāte, precīza un pamatota uzstādīšana, pienācīga uzturēšana ir faktori, kas nodrošina satiksmes dalībniekus ar vajadzīgo informāciju un paaugstina satiksmes drošību [16, 3. lpp.].

Pētot transportlīdzekļu vadītāju uztveres īpatnības, konstatēts, ka aptuveni 85% informācijas par ceļa un satiksmes apstākļiem tiek iegūta vizuāli. Tādēļ satiksmes regulēšanas tehnisko līdzekļu redzamībai, to uztveres attālumam, izvietošanai un orientācijai ir milzīga nozīme drošas satiksmes norisē [17, 13. lpp.].

Ņemot vērā ievadā minētos datus, var secināt, ka ar katru gadu pieaug transportlīdzekļu un jaunu ceļu skaits, turklāt ceļu satiksmes organizācija laika gaitā attiecas uz jo lielāku iedzīvotāju daļu (autovadītājiem, gājējiem, velosipēdistiem u. c.), proti, ceļu satiksmes dalībniekiem, tāpēc rodas nepieciešamība pakļaut ceļu satiksmes organizāciju atbilstošam un mūsdienīgam regulējumam.

Tajā pašā laikā dažas valsts un pašvaldības iestādes, kuru kompetencē ir ceļu satiksmes organizēšanas un drošības, kā arī personu, valsts tiesību aizsardzības un pašvaldību pārraudzības jautājumi, pretēji Administratīvā procesa likumam [18, 13. lpp.] un Valsts pārvaldes iekārtas likumam [19, 13. lpp.], vienotai Latvijas tiesu praksei un judikatūrai, juridiskajā un speciālajā literatūrā izteiktajiem viedokļiem, neatzīst satiksmes organizācijas tehniskos līdzekļus par administratīvajiem aktiem, kas nesekmē iepriekš minēto mērķu sasniegšanu, nepamatoti atstumj indivīdus, nevalstiskās organizācijas un pilsonisko sabiedrību kopumā no līdzdalības šajos procesos, vairo neuzticību valsts pārvaldei.

Piemēram, Rīgas dome un tās Satiksmes departaments, kuri atbild par satiksmes organizācijas tehniskajiem līdzekļiem galvaspilsētā, uzskata, ka satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi nav administratīvie akti, jo netiek izdoti attiecībā uz individuāli noteiktu personu vai personām, bet gan atbilstoši Valsts pārvaldes iekārtas likumā noteiktajam ir pārvaldes lēmumi (individuālie tiesību akti, kas vērsti uz tiesisku seku nodibināšanu, grozīšanu vai izbeigšanu valsts pārvaldes jomā) [20, 21, 22, 23].

Rezultātā šo iestāžu uzliktie satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi, kā arī faktiskā rīcība, tos neuzstādot, nenoņemot, nenomainot vai nepārvietojot, neatbilst administratīvā procesa regulējumam un vispārējiem tiesību principiem. Tas savukārt aizskar sabiedrības un konkrētu privātpersonu tiesības un tiesiskās intereses, kā arī negatīvi ietekmē ceļu satiksmi un tās drošību kopumā.

Diemžēl vēl nākas sastapties ar absolūti kļūdainu uzskatu, ka administratīvā procesa prasību ievērošana apgrūtina iestādes darbu [24, 142. lpp.]. Tieši pretēji, administratīvais process ir kā kompass un arī sliedes, pa kurām droši un mērķtiecīgi jāvirzās uz priekšu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu pamatotā un legālā uzstādīšanā (uzlikšanā).

Valsts un pašvaldību iestādēm saskaņā ar Administratīvā procesa likumu, pirms uzstādīt (uzkrāsot) konkrēto satiksmes organizācijas tehnisko līdzekli, ir:

1) jāierosina administratīvā lieta;
2) jāiegūst nepieciešamā informācija un jāuzklausa iespējamo adresātu un trešo personu viedokļi un argumenti lietā;
3) jāizvērtē lietas apstākļi, jāapsver administratīvā akta izdošanas lietderība, jāizdara lietderības apsvērumi, jāpiemēro Administratīvā procesa likuma 4. panta pirmajā un otrajā daļā minētie vispārējie tiesību principi un Valsts pārvaldes iekārtas likuma 10. pantā minētie valsts pārvaldes principi, un jāpieņem lēmums par a) lietas izbeigšanu vai b) administratīvā akta izdošanu, piemēram, ceļa zīmes uzstādīšanu.

Tēmas svarīgumu pasvītro Eiropas Kopienu tiesas noteiktais princips, ka gadījumos, kad ir grūti novilkt robežu starp administratīvajiem aktiem un tiesiskajiem līdzekļiem, kas nav saistoši, ir jāizšķiras par labu indivīdam, lai tas varētu maksimāli aizstāvēt savas tiesības [25, 961. lpp.]; tam piekrīt arī Latvijas Republikas Satversmes tiesa [26] un Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments [27]. Līdzīgi jārīkojas, ja tiesnesim lietas ierosināšanas stadijā ir sarežģīti noteikt, vai pārsūdzētie tiesību akti ir administratīvie akti, tad ir jāierosina administratīvā lieta un tās izskatīšanas laikā jānoskaidro pārsūdzēto aktu tiesiskā daba [28, 289.–294. lpp.].

Turklāt arī saskaņā ar Eiropas Padomes Ministru komitejas rezolūciju Nr. 77 (31) "Par indivīdu aizsardzību attiecībā uz administratīvajiem aktiem" [29, 336.–345. lpp.], kura Eiropas Padomes dalībvalstīm nav tieši juridiski saistoša, tomēr ir izmantojama kā tiesību palīgavots, interpretējot nacionālās tiesību normas, termins "administratīvs akts" nozīmē jebkuru individuālo pasākumu vai lēmumu, ko pieņem, īstenojot publisko varu, un kurš pēc savas dabas tieši ietekmē personas tiesības, brīvības vai intereses.

Valsts pārvaldes iekārtas likums nosaka, ka pārvaldes lēmums ir individuāls tiesību akts, kas vērsts uz tiesisku seku nodibināšanu, grozīšanu, konstatēšanu vai izbeigšanu valsts pārvaldes jomā. Pārvaldes lēmums regulē konkrētas publiski tiesiskas attiecības ar citu iestādi vai amatpersonu (rīkojums u. c.) vai privātpersonu (it īpaši – administratīvais akts) [30].

Valsts pārvaldes iekārtas kontekstā [..] individuālu lēmumu [..] apzīmē par pārvaldes lēmumu. Pārvaldes lēmums savukārt var būt – atkarībā no adresāta – administratīvais akts (ja adresāts ir privātpersona) vai pārvaldes rīkojums, ja adresāts ir cits pārvaldes subjekts (iestāde, amatpersona) [31].

Secinājums: pārvaldes lēmums regulē konkrētas publiski tiesiskas attiecības ar:

1) citu iestādi vai amatpersonu (rīkojums u. c.), kuri nevar būt satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu adresāti, tādēļ šajā gadījumā pārvaldes lēmums nav rīkojums un neregulē konkrētas publiski tiesiskas attiecības ar citu iestādi vai amatpersonu;
2) vai privātpersonu (it īpaši – administratīvais akts), šādā gadījumā pārvaldes lēmums ir individuāls tiesību akts – satiksmes organizācijas tehniskais līdzeklis.

Administratīvo tiesu praksē ir atzīts, ka vispārīgais administratīvais akts (proti, tāds administratīvais akts, kas attiecas uz ļoti konkrētos, identificējamos apstākļos esošo precīzi neidentificējamu personu loku) pastāv arī Latvijas tiesību sistēmā. Prognozējams, ka ar laiku šāds administratīvā akta veids varētu tikt izmantots arvien biežāk [32, 33, 34]. Saeima, apstiprinot vispārīgo administratīvo aktu eksistēšanu Latvijā, Administratīvā procesa likumā ietvēra atsauci uz šāda veida administratīvajiem aktiem, kurus likumā paredzētajos gadījumos izdod attiecībā uz individuāli nenoteiktu personu loku, kas atrodas konkrētos un identificējamos apstākļos [35].

Vispārīgais administratīvais akts pēc sava rakstura ir ļoti līdzīgs normatīvajam aktam, tomēr tā galvenā atšķirība ir regulēšanas mērķis, proti, tam ir daudz konkrētāks raksturs – tā mērķis ir noregulēt tieši konkrēto situāciju, nevis attiecīga tipa situācijas vispār [36].

Administratīvais akts ir uz āru vērsts tiesību akts, ko iestāde izdod publisko tiesību jomā attiecībā uz individuāli noteiktu personu vai personām, nodibinot, grozot, konstatējot vai izbeidzot konkrētas tiesiskās attiecības vai konstatējot faktisko situāciju. Administratīvais akts ir arī tāds lēmums, kuru likumā paredzētajos gadījumos iestāde izdod attiecībā uz individuāli nenoteiktu personu loku, kas atrodas konkrētos un identificējamos apstākļos (vispārīgais administratīvais akts) [37].

Satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi atbilst Administratīvā procesa likuma 1. panta trešajā daļā minētajai administratīvā akta definīcijai [38, 60. lpp.].

1. Tie ir vērsti uz āru, jo ir paredzēti ceļu satiksmes dalībniekiem. Administratīvs akts var būt tikai tāda rīcība, kam ir ietekme ārpus administratīvās iestādes [39, 116. lpp.]. Eiropas Kopienu tiesa ir noteikusi, ka katrā atsevišķā gadījumā jāvērtē, kāda ir attiecīgā lēmuma ietekme uz ārpusi, tas ir, jāvērtē attiecīgās tiesiskās sekas [40, 958.–960. lpp.].
2. Tie ir tiesību akti, kas rada tiesiskas sekas, pieprasa no adresātiem konkrētu rīcību un tiem kā citiem administratīvajiem aktiem piemīt galīgā noregulējuma raksturs (kā viens no administratīvā akta pamatelementiem norādītas tiesiskās sekas, kas nozīmē, ka lēmums, kas atzīstams par administratīvo aktu, saistoši ietekmē kādas tiesiskas attiecības un līdz ar to skar kādas personas tiesības vai tiesiskās intereses) [41], jo ceļu satiksmes dalībniekiem [..] jāievēro luksoforu signālu, ceļa zīmju un ceļa apzīmējumu prasības [42] un pat tad, ja tie šķiet pretrunā ar citiem ceļu satiksmes noteikumiem [43], un par to pārkāpšanu (līdz ar to arī ceļu satiksmes drošību reglamentējošo normatīvo aktu neizpildīšanu) paredzēta administratīvā, civiltiesiskā un pat kriminālā atbildība.
3. Tie ir iestādes izdotie. Šeit ir jāatzīmē, ka iestāde ir tiesību subjekts, tā struktūrvienība vai amatpersona, kurai ar normatīvo aktu vai ar publisko tiesību līgumu piešķirtas noteiktas valsts varas pilnvaras valsts pārvaldes jomā, kā arī privātpersona, kurai deleģētas tiesības darboties publisko tiesību jomā saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma noteikumiem. Lai atzītu subjektu par iestādi, būtisks ir nevis tā institucionālais statuss, bet gan veiktās funkcijas [44, 58. lpp.], [45]. Publiska persona var deleģēt privātpersonai atsevišķus pārvaldes uzdevumus. Deleģējot pārvaldes uzdevumus, par funkcijas izpildi kopumā atbild attiecīgā publiskā persona. Privātpersonai nevar deleģēt administratīvo aktu izdošanu, izņemot gadījumus, kad tas paredzēts ārējā normatīvajā aktā [46]. 1968. gada 8. novembrī Vīnē parakstītā Konvencija par ceļa zīmēm un signāliem [47] viennozīmīgi paredz, ka ceļa zīmju, signālu, simbolu un apzīmējumu sistēmas pieņemšana un to uzstādīšana (uzlikšana) ir valsts pienākums (3. panta 1. (a) punkts paredz, ka līgumslēdzējas puses akceptē šeit aprakstīto ceļa zīmju, signālu, simbolu un apzīmējumu sistēmu un apņemas to pieņemt visdrīzākajā laikā, bet 3. punkts nosaka, ka līgumslēdzējas puses apņemas 15 gadu laikā pēc šīs konvencijas stāšanās spēkā nomainīt to teritorijās jebkuru zīmi, simbolu, iekārtu vai apzīmējumu, kas neatbilst šajā konvencijā paredzētajai sistēmai).
   Latvijā satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izvietošanu, uzstādīšanu un noņemšanu veic ceļa pārvaldītājs, proti, īpašnieks vai cita fiziskā vai juridiskā persona, kurai attiecīgais ceļš nodots pārvaldījumā (pārziņā) [48, 1. panta 2. punkts] atbilstoši saskaņotajai projekta dokumentācijai vai saskaņojot ar "Latvijas Valsts ceļiem", tāpat ceļa pārvaldītājs ir atbildīgs par satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu savlaicīgu uzstādīšanu un to pastāvīgu atrašanos lietošanas kārtībā [48, 38. panta 2., 3. daļa]. Lai nodrošinātu satiksmes drošību, kā arī ceļu saglabāšanu, valsts akciju sabiedrībai "Latvijas Valsts ceļi" un ceļu īpašniekam ir pienākums: laikus veikt ceļu uzturēšanas darbu kompleksu, lai tiktu nodrošināta transportlīdzekļu satiksme pa ceļiem atbilstoši ceļu satiksmes noteikumu prasībām; saskaņā ar valsts standartiem un valsts akciju sabiedrības "Latvijas Valsts ceļi" noteikto aprīkot autoceļus ar tehniskajiem regulēšanas līdzekļiem un veikt citus pasākumus satiksmes drošības garantēšanai; norobežot un norādīt ar ceļa zīmēm transportlīdzekļu satiksmei bīstamās vietas [..] [49].

Tātad ceļa pārvaldītājam (t. sk. īpašniekam) neatkarīgi no tā statusa (Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments atzinis, ka Ceļu satiksmes likums un Ceļu satiksmes noteikumi, reglamentējot ceļu satiksmi, ir attiecināmi kā uz publisko tiesību juridiskas personas, tā arī privātpersonas īpašumā esošu ceļu, kas [..] Ceļu satiksmes likuma izpratnē ir jebkura satiksmei izbūvēta teritorija [50]) likumos ir deleģētas tiesības un uzlikti pienākumi (uzdevumi) darboties publisko tiesību jomā ar nosacījumu, ka satiksmes organizācijas administratīvo aktu izdošana leģitimizējama, saskaņojot ceļa zīmju un citu satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izvietošanu, uzstādīšanu un noņemšanu ar valsts akciju sabiedrību "Latvijas Valsts ceļi". Tāpat kā ārsts, konkrētajā lietā – privātās Medicīnas sabiedrības "ARS" ārsts, izsniedzot darbnespējas lapu, un ārstniecības iestādes vadītājs, anulējot izsniegto darbnespējas lapu, veic valsts pārvaldes uzdevumu, proti, darbojas publisko tiesību jomā. Līdz ar to ārstniecības iestādes vadītāja lēmums anulēt izsniegto darbnespējas lapu ir atzīstams par administratīvo aktu [51] vai līdz likuma grozījumiem AS "Latvenergo" darbinieki, ne tikai sastādot aktu par elektroenerģijas nelikumīgu lietošanu, bet arī veicot nelikumīgi izlietotās elektroenerģijas aprēķinu uz šāda akta pamata, darbojās kā varas pārstāvji [52], [53, 405.–409. lpp.].

Šādos gadījumos pārvaldes iestāde un līdz ar to arī administratīvo aktu izdevējs ir valsts akciju sabiedrība "Latvijas Valsts ceļi" [54], ceļa pārvaldītājs nevar rīkoties bez tās akcepta. Tikai pārvaldes iestādes piekrišana (arī vēlāka) padara šīs ceļa zīmes par administratīvajiem aktiem, tādā gadījumā privātpersona uzskatāma par "publiskās pārvaldes palīgu" [55, 144. lpp.]. Lai secinātu, ka personai ir publiskā vara, ir jākonstatē, ka tai konkrētajā jomā ir piešķirta virskundziskā vara [56, 825.–829. lpp.], [57, 938.–948. lpp.], [58, 105.–109. lpp.], kas neapšaubāmi ir satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu gadījumā to vispārsaistoša spēka dēļ. Valsts pilnvaro privātpersonas vai privāttiesiskās sabiedrības veikt darbības valsts virskundzības vārdā ārpus valsts pārvaldes aparāta. [..] Pildot valsts pārvaldes uzdevumus, starp pilnvaroto personu un trešajām personām ir publiski tiesiskas attiecības. [..] Pilnvarotā persona ir iestāde (precīzāk būtu teikt "iestādes asistents") likuma [..] nozīmē. Lai pārbaudītu pilnvarotās personas valsts pārvaldes vārdā veiktās rīcības likumību, pret to ir jāvēršas administratīvajā tiesā [58, 29.–31. lpp.]. Par konkrētās personas veiktajām darbībām ir atbildīgs uzdevuma (deleģējuma) devējs [59, 29.–31. lpp.]. Lai arī zaudējumus nodara privātpersona, kurai pieder valsts vara, atbilstoši Administratīvā procesa likuma 94. panta trešajai daļai atlīdzinājums jāprasa no valsts [..] [60, 331. lpp.]. Valsts pārvaldes iestāde var deleģēt privāto tiesību subjektiem atsevišķus (arī ilgstoši un pastāvīgi pildāmus) uzdevumus. Deleģēšana tādēļ ir jāsaprot kā pārvaldes iestādes funkciju pildīšana ar privāto tiesību subjektu starpniecību, ja tas kaut kādu iemeslu dēļ ir lietderīgāk. No tā izriet, ka, deleģējot atsevišķus uzdevumus privāto tiesību subjektiem, valsts pārvaldes iestāde joprojām paliek gan tiesiski, gan materiāli (it sevišķi zaudējumu atlīdzības gadījumos) atbildīga par to, kā pilnvarotais privāto tiesību subjekts pilda tam deleģēto uzdevumu [61].

Princips, ka valsts pārvaldes funkcijas var veikt arī privāto tiesību veidojums (subjekts), ir vispāratzīts Eiropas valstu administratīvajos procesos. Kā norādīts Šveices tiesību doktrīnā, publisko uzdevumu izpilde var tikt nodota arī privātpersonām, tostarp institucionālām vienībām. Šāda uzdevuma veikšana var tikt nodota, ja tas ir noteikts likumā (kas nosaka uzdevuma veikšanas pamatprincipus), tiek nodrošināta publiskās personas uzraudzība pār privātpersonas rīcību un tiek nodrošināts, ka, veicot uzdevumus, privātpersonai ir saistošas (tā ievēro) pamattiesību normas. [..] Līdzīgi Vācijas tiesību doktrīnā tiek norādīts uz iespēju noteiktu valsts pārvaldes uzdevumu (funkcijas) pildīšanu nodot privāto tiesību personām [..]. Tas ir, privātpersona pamatā darbojas atbilstoši privāto tiesību normām, taču izņēmuma gadījumos tām var tikt uzticēta valsts pārvaldes uzdevumu veikšana. [..] Vācijā tiek atzīts, ka privāto tiesību subjektu darbošanās publiskajās tiesībās ir gadījumos, kad tiem tiek nodota pilnvara darboties patstāvīgi, savā vārdā, izmantojot publiski tiesiskos līdzekļus. [..] Atbilstoši Latvijas administratīvo tiesu pastāvīgajai judikatūrai gadījumā, ja administratīvajā tiesā tiek saņemts

pieteikums par privāto tiesību subjekta rīcību vai izdotu lēmumu, lemjot, vai privāto tiesību subjekts uzskatāms par iestādi Administratīvā procesa likuma izpratnē, konkrētajā gadījumā ir noskaidrojami faktiskie apstākļi un izlemjams jautājums, vai konkrētā strīda pamatā ir publiski tiesiskas vai privāttiesiskas attiecības. [..] Privātpersona var būt atbildētājs, kad tā veic valsts pārvaldes funkcijas [62, 104.–105. lpp., 108. lpp.]. Ja ir neskaidrības vai šaubas par to, kura persona ir "īstais" atbildētājs, administratīvā tiesa šādā gadījumā kā atbildētājas lietā pieaicina abas šīs personas. Tādējādi jau izskatīšanas gaitā ir iespējams objektīvāk noskaidrot lietas patiesos apstākļus [63, 333. lpp.].

4. Tie tiek izdoti publisko tiesību jomā (publisko tiesību uzdevums demokrātiskā sabiedrībā ir sabalansēt indivīda un sabiedrības intereses, tāpēc starp valsti un privātpersonu publiskajās tiesībās ir pakļautības attiecības, savukārt privāttiesībās valda pušu privātautonomijas princips un tur subjekti ir vienlīdzīgi [64]), jo rīcība pieprasīta valsts vārdā (deleģējumā).
5. Tie aptver individuāli nenoteiktu personu loku, kas atrodas konkrētos un identificējamos apstākļos, proti, kad ar tiem saskaras ceļu satiksmes dalībnieki, šie satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi iedarbojas attiecībā uz individuāli noteiktu personu vai personām. Administratīvais akts var tikt adresēts arī administratīvā akta izdošanas brīdī nenoteiktai, bet procesā nosakāmai personai vai personām. Tā, piemēram, aizliegums lietot kādu noteiktu ielu nogruvuma draudu dēļ, ceļazīme vai luksofora gaisma attiecas uz visiem, kas nonāk tās darbības zonā, un tikai tad, kad viņi nonāk šīs darbības zonā. Arī transporta līdzekļa vadītājs, kuram policists devis norādījumu apstāties, policistam nav zināms, bet ir noskaidrojams, iepazīstoties ar viņa personu apliecinošajiem dokumentiem [65, 108. lpp.]. Atsevišķu gadījumu regulējums notiek, kad virskundzības rīcības adresātu skaits ir noteikts vai vismaz nosakāms. Nav tik būtiski, lai rīcība attiektos uz atsevišķu personu, tomēr attiecīgo personu lokam ir jābūt individualizējamam. "Atsevišķais gadījums" tādēļ īstenojas konkrētajos apstākļos [66, 113. lpp.].
6. Tie nodibina, groza, konstatē vai izbeidz konkrētas tiesiskās attiecības vai konstatē faktisko situāciju ceļu satiksmē, jo tiek radīts pienākums apstāties, dot priekšroku, braukt noteiktā virzienā, ievērot ātrumu utt.

Lai arī satiksmes organizācijas tehniskie līdzekļi nav nodrukāti uz ģerboņa papīra, tie ir izskatāmi par vispārīgajiem administratīvajiem aktiem. Administratīvā procesa likums nosaka, ka tos var izdot ne tikai rakstveidā vai mutvārdos, bet arī citādi [67].

[..] Ar administratīvo aktu saprotams ne tikai izdots rakstisks dokuments, bet arī citāda veida rīkojums, respektīvi, administratīvais akts var tikt izdots kā rakstiski, tā mutiski, kā arī citādā veidā, piemēram, zīmju valodā, ar konkludentām darbībām [68]. Administratīvais akts nav piesaistīts kādai noteiktai formai; tās var būt izdots ne tikai rakstiski, bet arī mutiski vai izmantojot zīmes (piemēram, ceļa zīmes), kas izteic jēgu [69]. Tātad administratīvajam aktam nav obligāti jābūt izdotam tieši rakstveidā [70, 180. lpp.]. Cits piemērs: ar policista rokas mājienu izteikta pavēle atstāt stāvvietu vai braukt garām nelaimes gadījuma vietai [70, 107. lpp.] vai policista rīkojums apstāties ar zižļa mājienu [71, 67. lpp.].

Atbildot uz autora iesniegumu, Tieslietu ministrija norādīja [72]: "Uz ceļiem uzstādītās ceļa zīmes, kamēr tās neattiecas ne uz vienu satiksmes dalībnieku, ir priekšmeti, kas novietoti konkrētā vietā. Savukārt tad, kad ceļa zīme iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku, tā kļūst par tiesību aktu ar administratīvajam aktam piemītošajām pazīmēm. Ceļa zīmes satur vispārēju regulējumu, jo no jebkura satiksmes dalībnieka, kurš tai tuvojas, tā prasa noteiktu uzvedību. Līdz ar to ceļa zīmes uzskatāmas par īpaša veida administratīvo aktu, kas radīts ar mērķi nodrošināt satiksmes drošību. Līdzīgi kā ceļa zīmes, arī policijas darbinieka un personas, kura normatīvajos aktos pilnvarota regulēt satiksmi, saistošie žesti ir īpaša veida administratīvie akti."

Ceļazīme, kamēr tā neatteicas ne uz vienu satiksmes dalībnieku, ir tikai noteiktā vietā novietots krāsains metāla vai cita materiāla priekšmets. Šo priekšmetu var izmantot arī citiem mērķiem, piemēram, atbalstīt sienu. Savukārt tad, kad ceļazīme iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku, piemēram, liekot braucējam apstāties, tā kļūst par tiesību aktu ar visām administratīvajam aktam piemītošajām pazīmēm,

ieskaitot individuālu adresātu. Līdzīgi tas ir ar policista žestu vai luksofora gaismas iedarbību. Tomēr luksofors, tāpat kā ceļazīme, var neiedarboties ne uz vienu adresātu. Arī policists var izdarīt žestu, kad tuvumā nav neviena transporta līdzekļa. Tādos gadījumos tas nebūs uzskatāms par administratīvo aktu, jo neradīs sekas nevienam adresātam [73, 118. lpp.].

Tiesiskā ziņā radniecisko valstu regulējums

Latvijas Administratīvā procesa likumam par pamatu ir ņemts Vācijas administratīvā procesa regulējums [73, 12. lpp.]. Arī Igaunijas 2001. gadā pieņemtais Administratīvā procesa likums lielā mērā balstīts uz Vācijas administratīvā procesa likumā ietverto tiesisko regulējumu [74, 101. lpp.], [75, 116. lpp.], [76, 136. lpp.]. Ievērojot iepriekšminēto, Administratīvā procesa likuma tulkošanai un skaidrošanai var "saukt palīgā" arī Vācijas, Igaunijas un dažu citu tiesiskā ziņā radniecisko valstu administratīvā procesa regulējumu un vispārējos tiesību principus.

Divdesmitā gadsimta otrajā pusē tiesu praksi un juristus gadu desmitiem ir nodarbinājusi problēma, kāda ir ceļazīmju tiesiskā būtība [..]. Valdošais uzskats attiecībā uz ceļazīmju kvalificēšanu ir vairāk dogmatisks nekā oportūnisks. Ceļazīme satur vispārēju regulējumu, jo no jebkura satiksmes dalībnieka, kurš tai tuvojas, tā prasa noteiktu uzvedību. [..] Valdošais uzskats [..] aplūko ceļazīmes kā īpaša veida administratīvos aktus (tāpat arī tādu satiksmes regulēšanu kā stāvvietas izmantošanas ilgums, kas pēc būtības ir modificēts stāvēšanas aizliegums) [..]. Īpaša veida administratīvie akti tiek izziņoti īpašā veidā, tāpat to izpilde ir citāda nekā parasto administratīvo aktu gadījumā, to neizpildes gadījumos tiek lietotas īpašas sankcijas. 1998. gadā izdotajā vācu autora grāmatā norādīts, ka ceļazīmes neregulē atsevišķu gadījumu, bet gan nenoteikta skaita satiksmes dalībnieku uzvedību nenoteikta skaita gadījumos, tādēļ valdošais viedoklis problēmu līdz galam neatrisina [77, 128.–129. lpp.].

Taču pašlaik šis jautājums ir atbildēts. Lietošanu noteicošo vispārīgo administratīvo aktu adresāti izdošanas laikā nav nosakāmi, tie kļūst konkrēti tikai attiecīgās lietas izmantošanas laikā. Piemēram, šādi vispārīgie administratīvie akti ir ātruma ierobežošanas un apstāšanās aizlieguma ceļa zīmes. Ceļa zīmes adresāti ir tās personas, kuras attiecīgajā brīdī lieto konkrēto ielas vai ceļa posmu. Jānorāda, ka tiesību zinātnē ir viedoklis, kas apšauba ceļa zīmes kā administratīvā akta tiesisko dabu. Arī vācu juridiskajā literatūrā tiek diskutēts par to, vai ceļa zīmei ir normatīvā tiesību akta statuss vai tā ir sekas vispārīgajam rīkojumam, vai arī ilgstošs administratīvais akts. 2003. gadā izdotajā vācu autoru grāmatā norādīts, ka nevienprātība tiesu praksē ir bijusi pagātnē, taču šobrīd ir skaidrs, ka ceļa zīmes ir uz lietošanas regulējumu vērsti vispārīgie administratīvie akti [78, 112. lpp.].

Ceļa zīme, luksofora signāls u. tml. administratīvie akti Vācijas tiesu praksē tiek saukti par attālinātās darbības administratīvajiem aktiem, kuri, saskaņā ar to pamatojumā esošām materiālām tiesībām, ir domāti ilgstošai un attālinātai darbībai [79; 80, 107.–109. lpp.]. Šādus administratīvos aktus sauc par vispārējā rakstura rīkojumiem [81, 107.–109. lpp.], [82, 35.–36. lpp.].

Ceļazīme satur vispārēju regulējumu: no jebkura satiksmes dalībnieka, kas tai tuvojas, tā prasa noteiktu uzvedību, līdz ar to Vācijas tiesu praksē ceļazīmes tiek aplūkotas kā īpaša veida administratīvie akti [83, 60. lpp.].

Vācijā faktiskā rīcība, neuzstādot satiksmes organizācijas tehniskos līdzekļus, uzskatāma par bezdarbību, kas tiek pielīdzināta pozitīvai rīcībai, ja pastāv rīcības pienākums (nodrošināšanas pienākums). Nodrošināšanas pienākums var izrietēt no likuma, darbībām, kas pastiprina iespējamu apdraudējumu (īpašie satiksmes drošības pienākumi) un no lietu valdījuma (vispārēji satiksmes drošības pienākumi). [..] Piemēri īpašajiem satiksmes drošības pienākumiem: satiksmes regulēšanas pienākumu pārkāpumi ar situācijai neatbilstošu satiksmes zīmju izlikšanu; kļūdaina luksoforu ieprogrammēšana. Šie satiksmes drošības pienākumi ir publiski tiesiska rakstura, jo saistīti ar [Vācijas] Ceļu satiksmes kārtības likuma 45. pantu [84, 335. lpp.].

Igaunijas administratīvā procesa regulējums ceļa zīmes un citus satiksmes organizācijas būves (barjeras, luksoforus u. tml.) pieskaita vispārējā rakstura rīkojumiem – jauna veida administratīvajiem aktiem. Zināmā mērā tā ir pārejas forma no klasiskajiem administratīvajiem aktiem (t. i., uz konkrēto

personu vērstiem priekšrakstiem, atļaujām u. c. individuālā rakstura aktiem) uz [..] likumu [..]. Tam, ka vispārējā rakstura rīkojums ir uzskatāms par administratīvo aktu, ir liela praktiska nozīme. Tā personām, kuru intereses vispārējā rakstura rīkojums skar vai var skart, ir tiesības vispārējā rakstura rīkojumu, kā visus citus administratīvos aktus, pārsūdzēt administratīvajā tiesā. Vispārējā rakstura rīkojumu uzskatīšana par administratīvajiem aktiem nostiprina personu tiesisko aizsardzību [85, 322.–325. lpp.].

Gan Vācijas, gan Igaunijas administratīvā akta definīcijā ietverti gadījumi, kad administratīvais akts nosaka vai attiecas uz lietas (arī īpašumu) publiski tiesisko statusu vai tās sabiedrisko lietošanu. Vācijas juridiskajā literatūrā doti šādi uz lietas publiski tiesisko statusu noteikšanu vērsti administratīvo aktu piemēri: ielu atvēršana vai slēgšana [..], valsts īpašumā esošā zemes gabala piešķiršana ceļa būvei [..] un citi. No šāda administratīvā akta neizriet konkrētas indivīdu tiesības vai pienākumi. Tomēr nevar uzskatīt, ka šāds akts vispār neietekmē personu tiesības un pienākumus: lietu tiesiskā stāvokļa noteikšanas mērķis nav regulēt lietas, bet gan personas, kas šīs lietas lieto vai izmanto vai kurām lietu izmantošana ar attiecīgo aktu tiek liegta. [..] Iekļaujot administratīvā akta izpratnē arī šādus aktus, uz tiem tiek attiecinātas administratīvā procesa normatīvās prasības un principi, pastiprinot indivīdu tiesību aizsardzību un līdzdalību valsts pārvaldes procesos [86, 115. lpp.].

Uz vispārīgā administratīvā akta izdošanas un pārsūdzēšanas procesu ar nelieliem izņēmumiem attiecināmi tie paši procesuālie noteikumi, kas attiecināmi uz parasto administratīvo aktu [87, 112. lpp.].

Procedūras

Administratīvajā procesā būtu nodrošināta iespējamo adresātu, trešo personu, nevalstisko organizāciju, personu apvienību, kuras uzskatāmas par atzītiem interešu pārstāvjiem kādā nozarē un no kurām var sagaidīt lietpratīgus atzinumus, un sabiedrības kopumā līdzdalība administratīvā akta izdošanā, jo tiktu ņemti vērā visi paustie viedokļi un argumenti.

Lai process nebūtu smagnējs, lēns vai dārgs un sakarā ar to, ka Administratīvā procesa likums nenosaka vienu vienīgo veidu, kā informēt potenciālus vispārīgo administratīvo aktu adresātus un uzklausīt to nostāju, paziņošanai var izmantot oficiālās mājas lapas internetā, kā tas līdzīgi notiek ar pašvaldību publiskajām apspriešanām.

Gadījumā, ja administratīvais akts attiecas uz abstraktu personu loku, valsts pārvaldes iestādei ir tiesības to publicēt preses izdevumā un nodrošināt, lai visas ieinteresētās puses par to varētu izteikties [..]. Jāņem vērā, ka liela daļa administratīvo aktu tiek izdoti pēc administrācijas iniciatīvas. Šādā gadījumā publiskai institūcijai ir pienākums pirms šāda akta izdošanas informēt visas personas, uz kurām tas var attiekties. Šādas informēšanas mērķis – informēt ieinteresētās personas, lai nodrošinātu to līdzdalību akta pieņemšanā. Informācijā būtu jāietver akta izdošanas mērķis, pamatojums, standarti, kuri tiek piemēroti [88, 128. lpp.].

Administratīvā procesa likums [89] atļauj izņēmuma kārtā nenoskaidrot adresāta vai trešās personas viedokli un argumentus, ja:

1) administratīvā akta izdošana ir steidzama un jebkura kavēšanās tieši apdraud valsts drošību, sabiedrisko kārtību, personas dzīvību, veselību vai mantu (piemēram, neprognozētas ārvalstu amatpersonu vizītes, neparedzēti ceļa remontdarbi, pazemes komunikāciju avāriju vai bīstamo vietu norobežošana utt.);
2) gadījums ir objektīvi mazsvarīgs (īslaicīga, piemēram, ceļa zīmes uzstādīšana uz divām dienām plānoto asfaltēšanas darbu dēļ mazā ieliņā, vai, piemēram, ceļu satiksmes organizācijas izmaiņas uz vienu dienu publiskā pasākuma dēļ);
3) no gadījuma būtības izriet, ka personas viedokļa noskaidrošana nav adekvāta (nebūtiskas izmaiņas vai precizējumi ceļu satiksmes organizācijā) vai nav iespējama, ja adresātu loku nevar noskaidrot vai tas ir tik liels, ka uzklausīšanai būtu vajadzīgi lieli finanšu vai citi resursi [90, 112. lpp.], kā arī īpašos gadījumos, piemēram, informāciju liedz izpaust valsts noslēpumu aizsargājošie normatīvie akti.

Administratīvā procesa likums [91] nosaka, ka gadījumā, ja ārējā normatīvajā aktā vai pašā administratīvajā aktā nav noteikts citādi, administratīvais akts stājas spēkā ar brīdi, kad tas paziņots

adresātam. Veids, kādā administratīvo aktu paziņo adresātam – rakstveidā, mutvārdos vai citādi, neietekmē tā stāšanos spēkā. Administratīvos aktus, kurus likumā paredzētajos gadījumos izdod attiecībā uz individuāli nenoteiktu personu loku, kas atrodas konkrētos un identificējamos apstākļos, var paziņot ar publikāciju laikrakstā "Latvijas Vēstnesis" vai, ja attiecīgo administratīvo aktu izdevusi pašvaldība, ievērojot normatīvajos aktos pašvaldības saistošo noteikumu publicēšanai paredzēto kārtību.

Satiksmi regulējošie administratīvie akti tiek paziņoti ar luksoforu, satiksmes regulētāju un satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu (ceļa zīmju, luksoforu, signālstabiņu, aizsargbarjeru, vertikālo un horizontālo marķējumu u. c.) palīdzību [92, 113. lpp.].

Ir gadījumi, kad normatīvais akts tieši paredz vispārīgo administratīvo aktu izdošanas procedūru, piemēram, informāciju par to, ka uz valsts autoceļiem vai pašvaldību ceļiem tiek aizliegta vai ierobežota transportlīdzekļu satiksme, attiecīgais ceļu pārvaldītājs desmit dienas pirms aizlieguma vai ierobežojuma stāšanās spēkā publicē laikrakstā "Latvijas Vēstnesis", kā arī attiecīgajā vietējā laikrakstā, norādot autoceļa posmu, ierobežojuma veidu, termiņu un kontakttālruni [93]. No iepriekš teiktā izriet, ka ierobežojums var stāties spēkā tikai 10 dienas pēc publicēšanas [94, 113. lpp.].

Latvijas normatīvajos tiesību aktos nav īpaši regulēta ceļa zīmes stāšanās spēkā. Tas nozīmē, ka ceļa zīme stājas spēkā attiecībā uz katru ceļu satiksmes dalībnieku brīdī, kad attiecīgā persona to pirmo reizi ir ieraudzījusi, un tā ir spēkā līdz brīdim, kad tiek noņemta. Līdzīgi tas sākotnēji bija arī Vācijā. Tomēr šobrīd tiesiskā situācija ir mainījusies un atbilstoši Vācijas Ceļu satiksmes likuma 41. pantam ceļa zīme tiek uzskatīta par paziņotu no tās uzstādīšanas brīža (darbojas tā sauktā paziņošanas fikcija). Līdz ar paziņošanu ceļa zīme Vācijā stājas spēkā un attiecas arī uz personām, kas to vēl nav redzējušas. Kā norādīts vācu literatūrā, tas izriet no tiesiskās drošības principa, atbilstoši tam noteicošais ir nevis faktiskais uzzināšanas brīdis, bet gan teorētiskā iespēja šo zīmi ieraudzīt, līdzīgi kā tas ir ar normatīvajiem tiesību aktiem, kuru stāšanās spēkā saistīta ar publicēšanu. Tā Vācijas Federālā administratīvā tiesa ir risinājusi gadījumu, kad ceļa zīme "Stāvēt aizliegts" ir bijusi uzlikta laikā, kad persona, kuras automašīna attiecīgajā ielas daļā ir bijusi atstāta stāvēšanai, bijusi slimnīcā. Tiesa atzina, ka stāvēšanas aizliegums ir paziņots zīmes uzlikšanas brīdī un bija spēkā. Tas attiecas arī uz minēto personu, lai arī viņai par jaunuzstādīto ceļa zīmi nekas nebija zināms [94, 113.–114. lpp.].

Vācu juridiskajā literatūrā atrodama diskusija arī par to, vai ceļa zīme kā vispārīgs administratīvais akts ir spēkā arī tad, ja tā ir apsnigusi, izbalējusi vai citu iemeslu dēļ ir grūti pamanāma. Atbilstoši Vācijas Federālās administratīvās tiesas judikatūrai minētie apstākļi paši par sevi neatceļ ceļa zīmes spēkā esamību un par šādas ceļas zīmes pārkāpšanu joprojām draud sankcija. Tomēr šāds secinājums tiek arī kritizēts, norādot, ka atbilstoši tiesiskās drošības principam ceļa zīmei tomēr ir jābūt ieraugāmai [94, 114. lpp.].

Vācijā tiek norādīts, ka ceļa zīmes jāievēro līdz to noņemšanai; izņēmuma kārtā tās nav spēkā un nav jāievēro tikai acīmredzamas patvaļas, absurda (pretrunā veselajam prātam) un objektīvas neskaidrības (nesaprotamības) gadījumos [95, 98. lpp.].

Administratīvā procesa likums [96, 74. panta 1. daļa] nosaka, ka administratīvais akts nav spēkā, ja objektīvi nav saprotams, kas to izdevis; to ir izdevusi iestāde, kurai konkrētā administratīvā akta izdošana nav piekritīga; tas pieprasa no adresāta tiesību normu pārkāpumu vai rīcību, kas faktiski vai tiesiski nav iespējama.

Administratīvā procesa likums [96, 75. panta 1. daļa] nosaka, ka administratīvais akts ir spēkā, bet to var apstrīdēt, ja:

1) no tā nevar nepārprotami izsecināt adresātam uzlikto tiesisko pienākumu (noteiktu rīcību vai noteiktas rīcības aizliegumu) vai tam piešķirtās, apstiprinātās vai noraidītās tiesības;
2) administratīvajā procesā nav ievērots šis likums vai citas tiesību normas, kuras nosaka attiecīgā administratīvā akta izdošanas procesu (procesuālās kļūdas);
3) tas pēc satura ir pretrunā ar tiesību normām, arī tad, ja iestāde nav pareizi piemērojusi tiesību normas (arī balstījusies uz nepatiesiem faktiem), nav ievērojusi tiesību normu juridiskā spēka hierarhiju vai kļūdījusies lietderības apsvērumos (saturiskās kļūdas).

Secināms, ka Latvijā uz jautājumu par administratīvā akta spēkā esamību vai apstrīdamību jārod atbilde katrā konkrētajā gadījumā, vadoties no ceļu satiksmes dalībnieka spējas saprast satiksmes organizācijas tehnisko līdzekli un tā prasības, ievērojot, ka luksoforus izgatavo un uzstāda atbilstoši valsts

standartu LVS EN 12368:2000 un LVS 370:2004 prasībām [97], ceļa zīmēm jāatbilst valsts standarta LVS 77 prasībām [97, 271. pants], ceļa apzīmējumiem jāatbilst valsts standartu LVS 85 un LVS 93 prasībām [97, 311. pants] un vadoties pēc principa, ka zīmes jāizvieto tā, lai vadītāji, kam tās ir domātas, varētu tās viegli un laikus atpazīt [98], kā arī ceļa pārvaldītāja pienākuma nodrošināt satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu uzturēšanu lietošanas kārtībā atbilstoši normatīvajiem aktiem un standartiem ceļu satiksmes drošības jomā [99].

Ceļa zīmēm jābūt skaidri saprotamām un redzamām, to novietojumam jābūt tādam, lai satiksmes dalībniekam būtu pietiekams laiks uztvertās informācijas apstrādei un adekvāta lēmuma pieņemšanai [100, 15. lpp.].

Normatīvajos aktos ir noteiktas īpašas prasības satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu atjaunošanai un aizvietošanai, piemēram, ceļa īpašniekiem (valdītājiem) līdz 2006. gada 1. janvārim bija jānomaina ceļa zīmes atbilstoši valsts standarta LVS 77:2002 prasībām [101, 325. punkts], tomēr, jau paredzot, ka šis nosacījums var būt nerealizēts, Ministru kabinets noteicis, ka līdz pilnīgai ceļa zīmju ieviešanai atbilstoši valsts standarta LVS 77:2002 "Ceļa zīmes" prasībām un ceļa apzīmējumu ieviešanai atbilstoši noteikumu prasībām ir spēkā arī ceļa zīmes, kas atbilst valsts standarta LVS 77:1996 "Ceļa zīmes" prasībām, un ceļa apzīmējumi, kas atbilst valsts standarta LVS 85:1997 "Ceļa apzīmējumi" prasībām [101, 326. punkts]. Šī termiņa neievērošana ir uzskatāma par ceļa pārvaldītāju rupju pārkāpumu, jo, piemēram, ceļa zīmju ārējais izskats (un attiecīgi – to prasības) pēc valsts standarta LVS 77:2002 un valsts standarta LVS 77:1996 atšķiras, bet Latvijā un arī Rīgā ir vairākas vietas, kur minētais nosacījums ir izpildīts ar novēlošanos vai līdz šim brīdim vispār nav izpildīts. Tāpat, veidojot horizontālos apzīmējumus atkārtoti, nedrīkst būt saskatāmi vecie horizontālie apzīmējumi tādā intensitātē, kas var izraisīt kļūdainu transportlīdzekļu vadītāju lēmumu [102].

Jāatzīmē, ka svarīgāko – priekšrocības – ceļa zīmju forma speciāli izvēlēta, lai tos saprastu arī no otras puses un nevarētu pārprast, kad tie ir apsniguši, izbalējuši vai citu iemeslu dēļ ir grūti pamanāmi, piemēram, 201. ceļa zīme "Galvenais ceļš" (kvadrāts ar vienu vertikālu diagonāli), 206. ceļa zīme "Dodiet ceļu" (vienādmalu trijstūris ar vienu malu horizontāli un pretējo virsotni lejā), 207. ceļa zīme "Neapstājoties tālāk braukt aizliegts" (astoņstūris). Specifiskās formas dēļ zīmi viegli ievērot pat sarežģītos meteoroloģiskos apstākļos [103, 165.–166. lpp.].

Svarīgas vispārīgas prasības, kas šādos neskaidros gadījumos ir jāņem vērā (t. sk. pēc analoģijas):

a) ceļu lietotājiem jāievēro ceļa zīmju, satiksmes gaismas signālu un ceļu apzīmējumu norādījumi pat tad, ja tie šķiet pretrunā ar citiem ceļu satiksmes noteikumiem [104];
b) ja pagaidu zīmēm, kas novietotas, piemēram, uz pārvietojama statīva, transportlīdzekļa, kas veic ceļa darbus, vai citā veidā, kas norāda šo zīmju uzstādīšanas pagaidu raksturu, ir cita nozīme nekā stacionārām zīmēm, transportlīdzekļa vadītājiem jāievēro pagaidu zīmju prasības [105, 272. punkts];
c) ja pagaidu zīmēm, kas novietotas, piemēram, uz pārvietojama statīva, transportlīdzekļa, kas veic ceļa darbus, vai citā veidā, kas norāda šo zīmju uzstādīšanas pagaidu raksturu, ir cita nozīme nekā ceļa apzīmējuma līnijām, vadītājs ievēro pagaidu zīmju prasības [105, 318. punkts];
d) ja transportlīdzekļu braukšanas trajektorijas krustojas, bet braukšanas secība šajos noteikumos nav reglamentēta, ceļu dod transportlīdzekļa vadītājs, kuram transportlīdzeklis tuvojas no labās puses [105, 91. punkts];
e) ja pirms krustojuma nav uzstādītas priekšrocības ceļa zīmes, kā arī ja uz šķērsojamā ceļa pirms krustojuma nav uzstādīta 206. vai 207. ceļa zīme un vadītājs nevar noteikt, vai ceļam ir segums (diennakts tumšajā laikā vai ja ceļu klāj dubļi, sniegs u. tml.), transportlīdzekļa vadītājam jāuzskata, ka viņš atrodas uz mazāk svarīga ceļa [105, 152. punkts].

Administratīvā procesa likums [106] nosaka, ka iesniegums par administratīvā akta apstrīdēšanu aptur tā darbību no dienas, kad iesniegums saņemts iestādē, izņemot gadījumus, [..] ja iesniegums iesniegts par vispārīgo administratīvo aktu. Atzīstams, ka iesniegums par satiksmes organizācijas tehniskā līdzekļa apstrīdēšanu neaptur tā darbību [107, 196. lpp.]. Arī Vācijā ceļa zīmes, kamēr tās nav noņemtas, turpina attiekties uz visiem adresātiem [108, 114. lpp.].

Administratīvo aktu var apstrīdēt viena mēneša laikā no tā spēkā stāšanās dienas [109, 1. daļa]. Tomēr privātpersona, kuras tiesības vai tiesiskās intereses attiecīgais administratīvais akts ierobežo un kura administratīvajā procesā nav bijusi pieaicināta kā trešā persona, var šo administratīvo aktu apstrīdēt viena mēneša laikā no dienas, kad privātpersona par to ir uzzinājusi, bet ne vēlāk kā viena gada laikā no attiecīgā administratīvā akta spēkā stāšanās dienas [109, 2. daļa]. Tātad apstrīdēšanas termiņš atkarīgs no brīža, kad persona par to uzzina. Līdz ar to apstrīdēšanas termiņš attiecībā uz katru personu var atšķirties [110, 114. lpp.].

Atbildot uz autora jautājumu, vai ceļa zīmes, ceļa apzīmējumus, policijas darbinieku un personu, kuras pilnvarotas regulēt satiksmi, saistošus žestus, ja tie attiecas uz konkrētu ceļu satiksmes dalībnieku, var apstrīdēt un pārsūdzēt, Tieslietu ministrija norādīja [111]: "Atbilstoši Administratīvā procesa likuma 91. un 76. panta otrajai daļai administratīvo aktu vai faktisko rīcību var apstrīdēt padotības kārtībā augstākā institūcijā. [..] Savukārt gadījumos, kad nav augstākas iestādes vai tā ir Ministru kabinets, administratīvo aktu vai faktisko rīcību uzreiz var pārsūdzēt tiesā."

Tieslietu ministrijas atbildē uz Rīgas domes vēstuli norādīts [112]: "[..] Ar brīdi, kad satiksmes dalībnieks ir pabraucis šai ceļa zīmei garām, tā attiecībā uz konkrēto personu zaudē spēku, proti, ja persona ar ceļa zīmi uzlikto pienākumu bija izpildījusi, administratīvais akts zaudē spēku kā izpildīts vai, ja persona ir pārkāpusi ceļa zīmē norādīto, tā zaudē spēku kā akts, kura uzlikto pienākumu faktisko apstākļu dēļ izpildīt vairs nav iespējams (jo nav iespējams pagriezt laiku atpakaļ). [..] Ņemot vērā ceļa zīmes kā administratīvā akta specifisko dabu (stājas spēkā konkrētā brīdī un faktiski gandrīz nekavējoties arī spēku zaudē), attiecībā uz ceļa zīmes apstrīdēšanu būtu piemērojams Administratīvā procesa likuma 82. pants."

Svarīgi gan, ka ceļa zīmi iespējams atcelt tikai attiecībā uz visiem adresātiem kopā [113, 114. lpp.].

Vispārīgā administratīvā akta pārsūdzēšana tiesā iespējama uz tāda paša pamata kā parastā administratīvā akta gadījumā [113, 114. lpp.].

Pieteikumu var iesniegt par vispārīga administratīvā akta izdošanu, atcelšanu (atcelšanu pilnībā vai daļā, arī grozīšanu), spēkā esamību (atzīšanu par spēkā neesošu, atzīšanu par spēku zaudējušu, arī administratīvā akta atzīšanu par spēkā esošu) vai atzīšanu par prettiesisku [113, 114. lpp.], kā arī par iestādes faktisko rīcību.

Tāpat Administratīvā procesa likums [114, 185. panta 4. daļas 9. punkts] paredz, ka pieteikuma iesniegšana tiesā par administratīvā akta atcelšanu, atzīšanu par spēku zaudējušu vai spēkā neesošu aptur administratīvā akta darbību no dienas, kad pieteikums saņemts tiesā, bet tas neattiecas uz gadījumu, kad iesniegts pieteikums par vispārīgo administratīvo aktu.

Administratīvā procesa likums konkretizē tiesneša darbības, sagatavojot lietu par vispārīgo administratīvo aktu iztiesāšanai:

a) ja tiesnesis konstatē, ka lietā kā trešās personas būtu pieaicināmas vairākas personas, iespējams, konkrēti neidentificētas personas, kuru tiesības piedalīties procesā izriet no analogas ar lietas būtību saistītas subjektīvās tiesības un intereses, tiesnesis lēmumā par trešo personu pieaicināšanu lietā nenorāda konkrētu pieaicināmo personu vārdu un uzvārdu, bet gan identificē pieaicināmās trešās personas pēc tām piemītošajām konkrētajām subjektīvajām tiesībām vai interesēm. Šādos gadījumos tiesa lēmumu par trešo personu pieaicināšanu lietā nosūta tām personām, kuru dzīvesvietu vai atrašanās vietu tiesai ir iespējams noskaidrot no lietas materiāliem. Turklāt šādos gadījumos tiesa laikrakstā "Latvijas Vēstnesis" publicē paziņojumu par ierosināto administratīvo lietu un aicinājumu trešajām personām iepazīties ar lietu un ierasties uz lietas izskatīšanu. Ja šāds paziņojums ir publicēts, atzīstams, ka šīm trešajām personām par lietas izskatīšanu pienācīgi paziņots [114, 204. panta 5. daļa];
b) ja pārsūdzēts vispārīgais administratīvais akts, tiesai, izlemjot jautājumu par trešo personu pieaicināšanu (pielaišanu) lietā, ir pienākums pieaicināt tās personas, kuras izteikušas attiecīgu lūgumu. Pārējo iespējamo trešo personu pieaicināšanas nepieciešamību tiesa izlemj pēc sava ieskata [114, 204. panta 6. daļa].

Latvijas tiesu prakse un judikatūra

Latvijas administratīvajās tiesās ir bijušas lietas par vispārīgo administratīvo aktu un to neievērošanas gadījumos izdoto policijas lēmumu pārsūdzēšanu. Vairākos nolēmumos tika secināts, ka satiksmes organizācijas tehniskais līdzeklis, kas iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku, kļūst par vispārīgo administratīvo aktu [115–125].

Arī Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta lēmumā [126] norādīts, ka Senāts neapšauba pieteicēja viedokli par ceļa zīmes juridisko dabu. Proti, tās ir atzīstamas par īpaša veida administratīvajiem aktiem, kas ietver vispārēju rīkojumu, un līdz ar to tās ir apstrīdamas un pārsūdzamas. Senāts šajā lēmumā arī atzīmēja, ka indivīda tiesību vai tiesisko interešu aizskārums, piemēram, ir, ja konkrēta ceļa zīme traucē pieteicējam piekļūt savai dzīves vai darba vietai, apgrūtina pārvietošanos vai stāvēšanu noteiktā ceļa posmā, kurš pieteicējam ir jāizmanto ikdienā, vai arī ja pieteicējs ir sodīts par automašīnas novietošanu vietā, kur to aizliedz ceļa zīme.

Vēlāk Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments kopsēdē pieņemtajā lēmumā [127], atsaucoties uz iepriekš minēto lietu, apstiprināja savu nostāju.

Secinājumi

Ceļu satiksmes nozare atzīstama par valsts prioritāti Latvijā, līdz ar to, lai paaugstinātu satiksmes drošības rādītājus, ir jāuzlabo cilvēku attieksme un jākoriģē uzvedības standarti, vairojot cieņu pret satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu prasībām un ceļu satiksmes dalībniekiem. Tas nav iespējams bez sabiedrības uzticības valsts pārvaldei un satiksmes organizācijai, kam nepieciešams skaidras, caurspīdīgas un likumīgas procedūras.

Izvērtējot Latvijas juridisko literatūru, tiesu praksi un judikatūru, kā arī tiesiskā ziņā radniecisko valstu regulējumu un doktrīnas, secināms, ka gadījumā, ja satiksmes organizācijas tehniskais līdzeklis iedarbojas uz konkrētu satiksmes dalībnieku, tas atzīstams par vispārīgo administratīvo aktu, tādēļ satiksmes organizācija pakļaujama administratīvā procesa regulējumam, izmantojot šī procesa priekšrocības valsts, sabiedrības un katra indivīda labā.

Tajā pašā laikā dažas valsts un pašvaldības iestādes, kuru kompetencē ir ceļu satiksmes organizēšanas un drošības jautājumi, neatzīst satiksmes organizācijas tehniskos līdzekļus par administratīvajiem aktiem, kas nesekmē iepriekš minēto mērķu sasniegšanu.

Pastāvot individuālam tiesību aizskārumam, gan satiksmes organizācijas tehniskos līdzekļus, gan faktisko rīcību, tos neuzstādot, var apstrīdēt iestādē un / vai pārsūdzēt tiesā kā administratīvos aktus, ņemot vērā vispārīgo administratīvo aktu īpašības un procesuālās īpatnības, kas būtiski nostiprina personu tiesisko aizsardzību.

Izmantojot satiksmes organizācijas tehnisko līdzekļu izvietošanā administratīvo regulējumu, tiks sabalansētas privātpersonu un sabiedrības intereses, vienkāršota un optimizēta satiksmes organizācija, kas savukārt dos ieguldījumu ceļu satiksmes drošībā un ērtībā Latvijā, rādot labu piemēru citām valstīm.

Administrative Law Issues of Road Traffic Organization

Abstract

Special role in this research was given to general administrative acts (also called general orders, administrative regulatory enactments or normative administrative acts which are directed at persons determined on the basis of general characteristics or at changing the public law status of things, establishing the rules of conduct and intended for an individual indefinite group of persons, containing generally binding rules of conduct and execute the law, etc.), particularly road signs, traffic light signals and road markings, because road-users shall comply with the instructions conveyed by them even if the given instructions appear to contradict other traffic regulations.

Sources and information about general administrative acts, types and appearances of these, differences from laws (normative regulation) and common administrative acts, proceeding issues of informing possible recipient about them were analyzed, recipients' views were studied as well as implications and appeal to these acts.

Studies of special literature concluded that it is only possible to achieve significant improvements in traffic safety performance if at the same time with the road reconstruction and optimal transport organization human consciousness and safety aspects of nurture in future generations are created. This, in turn, is impossible without society's confidence in public administration and traffic organization, which requires clear, transparent and lawful procedures.

Solving administrative – legal problems of traffic organization and its exposure to administrative regulations will enter the process of legality, certainty and stability in this area, thus guaranteeing continuous, rhythmic and fast road communications.

Literatūra

1. Baltais M. Iestādes rīcības brīvība un lietderības apsvērumi // Administratīvais process: likums, prakse, komentāri. Rakstu krājums. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2005. – 141. lpp.
2. Transporta attīstības pamatnostādnes 2007.–2013. gadam, kas apstiprinātas ar Ministru kabineta 2006. gada 12. jūlija rīkojumu Nr. 518 // http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file44119.doc (sk. 01.06.2010.).
3. Ceļu satiksmes drošības programma 2007.–2013. gadam, kas atbalstīta ar Ministru kabineta 2007. gada 13. aprīļa rīkojumu Nr. 209 // http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file45218.doc (sk. 01.06.2010.).
4. Reģistrēto transportlīdzekļu skaits Latvijā uz 2010. gada 1. janvāri // http://www.csdd.lv/?pageID=1098888074 (sk. 25.01.2010.).
5. Aktīvo vadītāja apliecību skaita dinamika uz 2010. gada 1. janvāri // http://www.csdd.lv/?pageID=1099053833 (sk. 25.01.2010.).
6. Konvencija par ceļu satiksmi // http://www.csdd.lv/documents/normativiedokumenti/starptautiskie/k_cs.pdf (sk. 01.06.2010.).
7. Konvencija par ceļa zīmēm un signāliem // http://www.csdd.lv/documents/normativiedokumenti/starptautiskie/k_cz.pdf (sk. 01.06.2010.).
8. Par konvenciju spēkā stāšanos // http://www.mfa.gov.lv/lv/Arpolitika/multilateral/?mode=search&pid=87 un http://www.mfa.gov.lv/lv/Arpolitika/multilateral/?mode=search&pid=88 (sk. 01.06.2010.).
9. Ceļu satiksmes likuma 1. panta 3. punkts // http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467 (sk. 01.06.2010.).
10. Kirikovs P., Pommers J., Blīvis J. u. c. Auto vadītāja ABC. – Rīga: Jumava, 2000. – 11. lpp.
11. Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 140. pants // http://www.likumi.lv/doc.php?id=89648 (sk. 01.06.2010.).
12. Načisčionis J. Administratīvās tiesības. – Rīga: Biznesa augstskola Turība, 2009. – 30.–31. lpp.
13. Stucka A. Administratīvās tiesības. Otrs, papildināts un pārstrādāts izdevums. – Rīga: Juridiskā koledža, 2009. – 17. lpp.
14. Ceļu satiksmes likums // http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467 (sk. 01.06.2010.).
15. Kirikovs P., Pommers J., Blīvis J. u. c. Auto vadītāja ABC. – Rīga: Jumava, 2000. – 7. lpp.
16. LVS 77-2:2009 "Ceļa zīmes. 2. daļa: Uzstādīšanas noteikumi". – Rīga: Latvijas standarts, 2009. – 3. lpp.
17. Dauksts J., Naudžuns J. R., Smirnovs J., Sviķis J. Ceļa zīmju un apzīmējumu rokasgrāmata. – Rīga: 2006. – 13. lpp.
18. Administratīvā procesa likums // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
19. Valsts pārvaldes iekārtas likums // http://www.likumi.lv/doc.php?id=63545 (sk. 01.06.2010.).
20. Rīgas domes Satiksmes departamenta 2005. gada 28. novembra vēstule Nr. DS-05-2520-nd, nav publicēta.
21. Rīgas domes 2006. gada 3. maija vēstule Nr. 1-43/RD-06-1151-ap, nav publicēta.
22. Rīgas domes Satiksmes departamenta 2008. gada 15. aprīļa vēstule Nr. DS-08-964-nd, nav publicēta.
23. Rīgas domes 2008. gada 17. maija vēstule Nr. RD 1.35/RD-08-1313-nd, nav publicēta.
24. Baltais M. Iestādes rīcības brīvība un lietderības apsvērumi // Administratīvais process: likums, prakse, komentāri. Rakstu krājums. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2005. – 142. lpp.
25. Schwarze J. European administrative law. – London: Sweet and Maxwell, 1992. – P. 961.
26. Satversmes tiesas 2004. gada 6. decembra sprieduma lietā Nr. 2004-14-01 secinājumu daļas 14. punkts // http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2004-14-01.rtf (sk. 01.06.2010.).
27. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2004. gada 3. augusta lēmuma lietā Nr. SKA-190 motīvu daļas 9. punkts // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2004/ad030804_1.doc (sk. 01.06.2010.).

28. Administratīvās apgabaltiesas 2004. gada 11. maija lēmums lietā Nr. AA 199-04/4, stājies spēkā 2004. gada 11. maijā // Administratīvās apgabaltiesas nolēmumu apkopojums 2004. gads. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2005. – 289.–294. lpp.
29. Resolution (77) 31 on the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities (28.09.1977) // The administration and you: A handbook. – Council of Europe Publishing, 1996. – Pp. 336–345.
30. Valsts pārvaldes iekārtas likuma 1. panta 7. punkts // http://www.likumi.lv/doc.php?id=63545 (sk. 01.06.2010.).
31. Levits E. Valsts pārvaldes iekārtas likuma koncepcija // Latvijas Vēstnesis, 26.06.2002., Nr. 95 (2670) // http://www.latvijasvestnesis.lv/index.php?menu=doc&id=63685&laidiens_id=1947 (sk. 01.06.2010.).
32. Gailīte D. Ko darīt, lai administratīvais process būtu efektīvāks. Intervija ar Ievu Miezi // Jurista Vārds, 22.08.2006., Nr. 33 (436).
33. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 19. septembra lēmums lietā Nr. SKA-523 // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2006/ad190906_1.doc (sk. 01.06.2010.).
34. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // http://www.at.gov.lv/files/docs_en/conferences/adm5gadi/jautrite_briede.pps (sk. 01.06.2010.).
35. Administratīvā procesa likuma 70. panta pirmā daļa ar grozījumiem, kas izdarīti ar 26.10.2006. likumu, 1. panta trešā daļa, 80. panta pirmā daļa, 185. panta ceturtās daļas 9. punkts, 204. panta sestā daļa ar grozījumiem, kas izdarīti ar 18.12.2008. likumu // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
36. Višķere I. Vispārīgais administratīvais akts // http://www.tm.gov.lv/lv/documents/zinas/Visparigais_administrativais_akts.ppt (sk. 01.06.2010.).
37. Administratīvā procesa likuma 1. panta trešā daļa // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
38. Nerets V. Administratīvās tiesības un administratīvais process: Tālmācības studiju kurss II. – Rīga: Biznesa vadības koledža, 2008. – 60. lpp.
39. Paine F. J. Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 116. lpp.
40. Schwarze J. European administrative law. – London: Sweet and Maxwell, 1992. – Pp. 958–960.
41. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 22. jūnija spriedums lietā Nr. SKA-255 // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2006/ad220606.doc (sk. 01.06.2010.).
42. Ceļu satiksmes likuma 19. panta pirmā daļa // http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467 (sk. 01.06.2010.); Ministru kabineta 2004. gada 29. jūnija noteikumu Nr. 571 "Ceļu satiksmes noteikumi" 4. punkts // http://www.likumi.lv/doc.php?id=90585 (sk. 01.06.2010.).
43. Konvencijas par ceļu satiksmi II nodaļas 5. panta 1. punkts // http://www.csdd.lv/documents/normativiedokumenti/starptautiskie/k_cs.pdf (sk. 01.06.2010.).
44. Nerets V. Administratīvās tiesības un administratīvais process: Tālmācības studiju kurss II. – Rīga: Biznesa vadības koledža, 2008. – 58. lpp.
45. Višķere I. Administratīvais akts un iestādes faktiskā rīcība // http://www.tm.gov.lv/lv/documents/zinas/AA_FR_jedzieni.ppt (sk. 01.06.2010.).
46. Valsts pārvaldes iekārtas likuma 40. panta pirmā un otrā daļa, 41. panta pirmā daļa un trešās daļas 1. punkts // http://www.likumi.lv/doc.php?id=63545 (sk. 01.06.2010.).
47. Konvencija par ceļa zīmēm un signāliem // http://www.csdd.lv/documents/normativiedokumenti/starptautiskie/k_cz.pdf (sk. 01.06.2010.).
48. Ceļu satiksmes likums // http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467 (sk. 01.06.2010.).
49. Likuma "Par autoceļiem" 23. panta pirmā daļa // http://www.likumi.lv/doc.php?id=65363 (sk. 01.06.2010.).
50. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2007. gada 31. janvāra spriedums lietā Nr. SKA-72/2007 // http://www.tiesas.lv/files/AL/janvaris/31_01_07/AT/AL_3101_AT_SKA-72_2007.pdf (sk. 01.06.2010.).
51. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2007. gada 5. februāra lēmums lietā Nr. SKA-103/2007 // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2007/ad050207.doc (sk. 01.06.2010.).
52. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2005. gada 25. janvāra lēmums lietā Nr. SKA-87, nav publicēts; Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2005. gada 19. jūlija lēmums lietā Nr. SKA-321 // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2005/ad190705_1.doc (sk. 01.06.2010.).
53. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2008. gada 9. maija lēmums lietā Nr. SKA-214/2008 // Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta spriedumi un lēmumi 2008. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2009. – 405.–409. lpp.
54. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2010. gada 22. februāra lēmums lietā Nr. SKA-101/2010 // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2010/10_ska_101.doc (sk. 18.03.2010.).
55. Vildbergs H. J., Krasts V. Salīdzinošas administratīvās tiesības: lietas un risinājumi. Mācību līdzeklis. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums. – Rīga: Latvijas Universitāte, 2002. – 144. lpp.
56. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2005. gada 9. augusta lēmums lietā Nr. SKA-332 // Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta spriedumi un lēmumi 2005. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006. – 825.–829. lpp.

57. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2005. gada 6. decembra lēmums lietā Nr. SKA-532 // Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta spriedumi un lēmumi 2005. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006.– 938.–948. lpp.
58. Paine F. J. Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 30. lpp., 105.–109. lpp.
59. Aperāne K. Administratīvā tiesas procesa dalībnieki // Administratīvais process tiesā. Autoru kolektīvs Dr. iur. J. Briedes vispārīgā zinātniskā redakcijā. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2008. – 103. lpp.
60. Statkus S. Atlīdzinājums administratīvās tiesas procesā // Administratīvais process tiesā. Autoru kolektīvs Dr. iur. J. Briedes vispārīgā zinātniskā redakcijā. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2008. – 331. lpp.
61. Levits E. Valsts pārvaldes iekārtas likuma koncepcija // Latvijas Vēstnesis, 26.06.2002., Nr. 95(2670) // http://www.latvijasvestnesis.lv/index.php?menu=doc&id=63685&laidiens_id=1947 (sk. 01.09.2009.).
62. Aperāne K. Administratīvā tiesas procesa dalībnieki // Administratīvais process tiesā. Autoru kolektīvs Dr. iur. J. Briedes vispārīgā zinātniskā redakcijā. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2008. – 104.–105. lpp., 108. lpp.
63. Statkus S. Atlīdzinājums administratīvās tiesas procesā // Administratīvais process tiesā. Autoru kolektīvs Dr. iur. J. Briedes vispārīgā zinātniskā redakcijā. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2008. – 333. lpp.
64. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 17. janvāra sprieduma lietā Nr. SKA-10 motīvu daļas 9. punkts // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2006/ad170106.doc (sk. 01.06.2010.).
65. Briede J. Administratīvais akts. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2003. – 108. lpp.
66. Paine F. J. Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 113. lpp.
67. Administratīvā procesa likuma 67. un 69. pants // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
68. Briede J. Administratīvais process un cilvēktiesības // http://www.law.lv/admproc/jautrite_briede_administrativais.htm (sk. 15.08.2005.).
69. Deppe J. Daži administratīvās lietvedības jautājumi Vācijas Federatīvajā Republikā // http://www.cis-legal-reform.org/publication/german-law-russian/voprosy-administrativnogo-proisvodstvo.ru.html (sk. 15.08.2005.).
70. Paine F. J. Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 180. lpp.
71. Nerets V. Administratīvās tiesības un administratīvais process: Tālmācības studiju kurss II. – Rīga: Biznesa vadības koledža, 2008. – 67. lpp.
72. Tieslietu ministrijas 2005. gada 13. maija vēstule Nr. 1-10/692-S, nav publicēta.
73. Briede J. Administratīvais akts. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2003. – 118. lpp.
74. Laviņš A., Kramiņa I. Daži aspekti tiesiskās paļāvības principa izpratnē // Administratīvais process: likums, prakse, komentāri. Rakstu krājums. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2005. – 101. lpp.
75. Statkus S., Vaivods K. Administratīvais process un valsts pārvalde: daži pamatjautājumi // Turpat, 116. lpp.
76. Stucka A. Administratīvais process pašvaldībās: problēmas un risinājumi // Turpat, 136. lpp.
77. Paine F. J. Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 128.–129. lpp.
78. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis; 11. sējums, Nr. 4(116): 112. lpp.
79. Старилов Ю. Н. Административная юстиция. Теория, история, перспективы. – Москва: НОРМА, 2001. – г. 4, § 4 // http://lawbook.by.ru/Admin/Starilov2/4-4.shtml (sk. 15.08.2005.).
80. Административное право зарубежных стран. Учебник / Под ред. Козырина А. Н., Штатиной М. А. – Москва: Спарк, 2003. – С. 298.
81. Seerden R., Stroink F. Administrative law of the European Union, its member states and the United States. A comparative analysis. – Antwerpen-Groningen: Intersentia Uitgevers, 2002. – Pp. 107–109.
82. Бергманн В. Административно-процессуальное право Германии. – Москва: Wolters Kluwer, 2007. – С. 35–36.
83. Nerets V. Administratīvās tiesības un administratīvais process: Tālmācības studiju kurss II. – Rīga: Biznesa vadības koledža, 2008. – 60. lpp.
84. Paine F. J. Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 335. lpp.
85. Аэдмаа А., Лопман Э., Паррэст Н. и др. Руководство по административному производству. – Тарту: Издательство Тартуского университета, 2005. – С. 322–325.
86. Briede J. Administratīvais akts. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2003. – 115. lpp.
87. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116), 112. lpp.
88. Stucka A. Administratīvās lietas izskatīšanas stadijas // Administratīvais process: likums, prakse, komentāri. Rakstu krājums. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2005. – 128. lpp.
89. Administratīvā procesa likuma 62. panta otrā daļa // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
90. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116), 112. lpp.

91. Administratīvā procesa likuma 70. panta pirmā daļa // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
92. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116), 113. lpp.
93. Ministru kabineta 1998. gada 15. decembra noteikumu Nr. 456 "Noteikumi par autoceļu valsts aizsardzību un kārtību, kādā ieviešami transportlīdzekļu satiksmes aizliegumi un ierobežojumi" 5. punkts // http://www.likumi.lv/doc.php?id=50949 (sk. 01.06.2010.).
94. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116).
95. Peine F. J. Allgeneines Verwaltungsrecht. 6., neu bearbeitete Auflage. – Heidelberg: Müller, 2002. – S. 98.
96. Administratīvā procesa likums // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
97. Ministru kabineta 2004. gada 29. jūnija noteikumu Nr. 571 "Ceļu satiksmes noteikumi" 55.1. apakšpunkts // http://www.likumi.lv/doc.php?id=90585 (sk. 01.06.2010.).
98. Konvencijas par ceļa zīmēm un signāliem 6. panta 1. punkts // http://www.csdd.lv/documents/normativiedokumenti/starptautiskie/k_cz.pdf (sk. 01.06.2010.).
99. Ceļu satiksmes likuma 6. panta pirmā daļa // http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467 (sk. 01.06.2010.).
100. Dauksts J., Naudžuns J. R., Smirnovs J., Sviķis J. Ceļa zīmju un apzīmējumu rokasgrāmata. – Rīga: 2006. – 15. lpp.
101. Ministru kabineta 2004. gada 29. jūnija noteikumi Nr. 571 "Ceļu satiksmes noteikumi" // http://www.likumi.lv/doc.php?id=90585 (sk. 01.06.2010.).
102. LVS 85:2009 "Ceļa apzīmējumi" 8.2.3. punkts. – Rīga: Latvijas standarts, 2009. – 27. lpp.
103. Kirikovs P., Pommers J., Blīvis J. u. c. Auto vadītāja ABC. – Rīga: Jumava, 2000. – 165.–166. lpp.
104. Konvencijas par ceļu satiksmi II nodaļas 5. panta 1. punkts // http://www.csdd.lv/documents/normativiedokumenti/starptautiskie/k_cs.pdf (sk. 01.06.2010.).
105. Ministru kabineta 2004. gada 29. jūnija noteikumi Nr. 571 "Ceļu satiksmes noteikumi" // http://www.likumi.lv/doc.php?id=90585 (sk. 01.06.2010.).
106. Administratīvā procesa likuma 80. panta pirmā daļa // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
107. Briede J. Administratīvā akta apstrīdēšana: APL 75.–81. pants // Administratīvais process: likums, prakse, komentāri. Rakstu krājums. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2005. – 196. lpp.
108. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116), 114. lpp.
109. Administratīvā procesa likuma 79. pants // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
110. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116), 114. lpp.
111. Tieslietu ministrijas 2005. gada 13. maija vēstule Nr. 1-10/692-S, nav publicēta.
112. Tieslietu ministrijas 2005. gada 5. aprīļa atbilde Nr. 1-7.7/1027 uz Rīgas domes 2005. gada 23. marta vēstuli Nr. RD-05-1556-nd, nav publicēta.
113. Briede J. Vispārīgais administratīvais akts // Likums un Tiesības, 2009. gada aprīlis, 11. sējums, Nr. 4(116), 114. lpp.
114. Administratīvā procesa likums // http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567 (sk. 01.06.2010.).
115. Administratīvās rajona tiesas 2008. gada 21. maija spiedums lietā Nr. A42377806, lietvedības Nr. A0249-08/12, stājies spēkā 2008. gada 11. jūnijā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2008/05_2008/21_05_2008/AL_2105_raj_A-0249-08_12.pdf (sk. 01.06.2010.).
116. Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 14. septembra spiedums lietā Nr. A42685509, lietvedības Nr. A-6855-09/44, nebija stājies spēkā, jo iesniegta apelācijas sūdzība, kuru apgabaltiesa uzskatīja par nepamatotu, atzīstot, ka rajona tiesas spriedumā ietvertais pamatojums ir pareizs un pilnībā pietiekams, līdz ar to pievienojas pirmās instances tiesas nolēmuma motivācijai // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2009/09_2009/14_09_2009/AL_raj_140909_A-6855-09_44.pdf (sk. 01.06.2010.); Administratīvās apgabaltiesas 2010. gada 20. augusta spiedums lietā Nr. A42685509, lietvedības Nr. 143/AA43-0932-10/15, stājies spēkā sastādīšanas dienā // http://www.tiesas.lv/files/AL/2010/08_2010/20_08_2010/AL_2008_apg_AA43-0932-10_15.pdf (sk. 01.09.2010.).
117. Administratīvās rajona tiesas 2008. gada 9. oktobra spiedums lietā Nr. A42589206, lietvedības Nr. A 1680-08/5, stājies spēkā 2008. gada 30. oktobrī // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2008/10_2008/09_10_2008/AL_0910_raj_A-1680-08_5.pdf (sk. 01.06.2010.).
118. Administratīvās apgabaltiesas 2009. gada 23. aprīļa spiedums lietā Nr. A42506306, lietvedības Nr. 143/AA43-0518-09/19, stājies spēkā 2009. gada 23. aprīlī // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2009/04_2009/23_04_2009/AL_2304_apg_AA43-0518-09_19.pdf (sk. 01.06.2010.).
119. Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 19. janvāra spiedums lietā Nr. A42412807, lietvedības Nr. A1922-09/15, stājies spēkā 2009. gada 10. februārī // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2009/01_2009/19_01_2009/AL_1901_raj_A-0346-09.pdf (sk. 01.06.2010.).
120. Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 28. septembra spiedums lietā Nr. A42471908, lietvedības Nr. A2290-09/09, stājies spēkā 2009. gada 19. oktobrī // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2009/09_2009/28_09_2009/AL_2809_raj_A-2290-09_9.pdf (sk. 01.06.2010.).
121. Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 5. oktobra spiedums lietā Nr. A42471708, lietvedības Nr. A2289-09/09, stājies spēkā 2009. gada 26. oktobrī // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2009/10_2009/05_10_2009/AL_0510_raj_A-2289-09_9.pdf (sk. 01.06.2010.).

122. Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 6. maija spiedums lietā Nr. A42600507, lietvedības Nr. A0959-09/12, stājies spēkā 2009. gada 27. maijā // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2009/05_2009/06_05_2009/AL_0605_raj_A-0959-09_12.pdf (sk. 01.06.2010.).
123. Administratīvās rajona tiesas 2009. gada 17. decembra spiedums lietā Nr. A42661309, lietvedības Nr. A6613-09/44, stājies spēkā 2010. gada 7. janvārī // http://c4.vds.deac.lv/files/AL/2009/12_2009/17_12_2009/AL_1712_raj_A-6613-09_44.pdf (sk. 01.06.2010.).
124. Administratīvās rajona tiesas 2005. gada 13. decembra lēmums (pieteikuma reģ. Nr. 17310), stājies spēkā 2005. gada 24. decembrī, nav publicēts.
125. Administratīvās rajona tiesas 2006. gada 27. decembra lēmums lietā Nr. A42385906, lietvedības Nr. A3859-06/2, stājies spēkā 2007. gada 9. janvārī, nav publicēts.
126. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2008. gada 7. marta lēmums lietā Nr. SKA-213/2008, nav publicēts.
127. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2010. gada 22. februāra lēmums lietā Nr. SKA-101/2010 // http://www.at.gov.lv/files/archive/department3/2010/10_ska_101.doc (sk. 01.06.2010.).

Jauno tehnoloģiju izmantošanas tendences noziegumu novēršanas un apkarošanas jomā

Andrejs Vilks

Rīgas Stradiņa universitāte, Juridiskā fakultāte, Latvija

Kopsavilkums

Pašreizējā laika periodā izteikti intensīvi attīstās jaunās modernās tehnoloģijas, kuras izmanto ne tikai sociāli atbalstāmo mērķu sasniegšanai, bet arī pretsabiedriskās interesēs. Jaunākie pētījumi apliecina to, ka paplašinās tradicionālo organizēto kriminālo struktūru iespējas un praktiskās ievirzes šo tehnoloģiju izmantošanā noziedzīgiem mērķiem. Veidojas jaunas kiberkriminālās organizētās grupas, kuru dalībniekiem ir visplašākās zināšanas informatīvo tehnoloģiju jomā, kā arī iespējas izmantot visjaunākās inovatīvās tehnoloģijas, t. sk. prettiesisku mērķu sasniegšanai.

Tiesību aizsardzības iestāžu iespējas un potenciāls (policijas, prokuratūras un tiesu iestāžu) kopumā nav salīdzināms ar iepriekšminētajām jauno tehnoloģiju kriminalizācijas tendencēm, tās ir neatbilstošas. Kibernozieguma efektīva novēršana un apkarošana ir viens no svarīgākajiem un perspektīvākajiem pašreizējās krimināltiesiskās politikas izstrādes un realizācijas virzieniem.

Atslēgvārdi: jaunās tehnoloģijas, kibertehnoloģijas, kibernoziedzība, organizētā noziedzība, noziedzības novēršana, tiesību aizsardzības iestādes, zinātniski tehniskais progress.

Ievads

Zinātniski tehniskais progress, intensīva jauno tehnoloģiju izmantošana sabiedrībā sekmē arī to izmantošanu sociāli negatīvo mērķu sasniegšanai (noziedzīgi iegūto finansiālo līdzekļu legalizācijā, krāpšanā, izvairoties no nodokļu maksājumiem utt.) un to aktīvu izmantošanu kriminālajā vidē. Jauno tehnoloģiju izmantošanas tendences regulāri tiek apzinātas arī zinātniski praktiskajos forumos. Rakstā tiek analizēti daži kibernoziedzības problēmjautājumi, kuri tika apspriesti ANO XII Noziedzības novēršanas un kriminālās tiesvedības kongresā.

Jauno tehnoloģiju izmantošanas kopējās tendences

ANO XII Noziedzības novēršanas un kriminālās tiesvedības kongresā, kurš 2010. gada 16.–23. aprīlī notika Brazīlijā (Salvadorā), viens no interesantākajiem apspriežamajiem jautājumiem bija jauno tehnoloģiju izmantošana noziedzības sfērā.

Apspriežamais jautājums pēc savas būtības un satura tika sadalīts divos blokos. Pirmkārt, jaunās tehnoloģijas, kuras izmanto kriminālie elementi un organizētās kriminālās struktūras; otrkārt, moderno tehnoloģiju izmantošana noziedzības novēršanas un apkarošanas iestādēs.

Īpaša uzmanība abos apspriežamā jautājuma blokos tika pievērsta kibertehnoloģijām. Kongresā tika atzīmēts, ka, lai arī kibernoziedzības problēmas apspriešana ilgst jau gandrīz pusgadsimtu, tās aktualitāte un nozīmīgums nav mazinājies.

Drīzāk ir noticis pretējais process, – jauno tehnoloģiju attīstība ir veicinājusi arī kvalitatīvas un kvantitatīvas kibernoziedzības izmaiņas.

Kongresā tika atzīmēts, ka no 1960. līdz 1980. gadam daudzām valstīm nācās saskarties ar kompjūtersistēmu manipulācijām un tā saucamo elektronisko (dator)spiegošanu. Atbilstošas darbības šajā laikā spēkā esošajos tiesiskajos aktos neparedzēja kriminālatbildību. Tieši tāpēc viena no tā laika starptautisko diskusiju aktuālākajām tēmām bija atbilstošu tiesiskās atbildības pasākumu izstrāde un implementācija krimināltiesiskajos aktos.

Izteikti intensīva informatīvo tehnoloģiju attīstība XX gadsimta beigās sekmēja daudz jaunu kriminoloģiska un arī krimināltiesiska rakstura problēmu izveidi. Tā, piemēram, informācija, kura uz pilnīgi tiesiska pamata tika izvietota atbilstošos interneta resursos, bija neleģimitīva un neizmantojama citās valstīs. Neapšaubāmi, ka minētā problēma bija izteikta, ar plašo un neierobežoto elektronisko saziņas līdzekļu izmantošanu, kā arī dažādu un daudzveidīgu informatīvo tehnoloģiju izmantošanas tiesisko regulāciju. Informatīvajos tīklos notika arī ļoti plaša un intensīva informācijas apmaiņa, kas būtiski ietekmēja cīņu ar noziedzību, veicinot lietisko pierādījumu iznīcināšanu vai slēpšanu, izvairīšanos no kriminālvajāšanas utt.

XXI gadsimta sākumā informatīvās tehnoloģijas, kuras tika izmantotas, nodarot noziedzīgos nodarījumus, pilnveidojās. Izdarot nodarījumus, tika izmantoti īpaši izsmalcināti paņēmieni (*phishing, bot* – tīklu izmantošana u. c.).[1]

Kibernoziedzības apkarošanas speciālisti atzīmē, ka, par spīti tehniskajam progresam, jaunām noziedzīgo nodarījumu atklāšanas iespējām, kibernoziedzības apkarošanas struktūru izveidei un tās aktivitātēm, informatīvo tehnoloģiju izmantošana prettiesiskos mērķos ne tikai nesamazinās, bet gan izteikti pieaug. Tiek atzīmēts, ka pašlaik ļoti plaši izmantojamā e-pasta vidē no 75 līdz 90% vēstuļu ir ietverti dažādi vīrusi. Izdevumā *Annual and Charity Report* par 2008. gadu tiek secināts, ka laika periodā no 2006. līdz 2008. gadam interneta resursu skaits, kuri tiek izmantoti bērnu pornogrāfijas izplatīšanai, praktiski nav mainījušies.

Jāatzīmē, ka tiesību aizsardzības iestādēm, kuras savas kompetences ietvaros veic pasākumus datornoziedzības novēršanā un apkarošanā, praktiski nav drošu un pilnīgi ticamu datu par minētā noziedzības veida izplatību un aptvērumu.[2] Praktiski nav arī datu par kibernoziedzības sekām, tās ietekmi un politiskajiem, sociālajiem, ekonomiskajiem un tiesiskajiem procesiem; zināmā mērā kibernoziedzības mērogi ir "miglā tīti" un grūti apjaušami.

Kriminālajā statistikā tiek atspoguļoti tikai dati par pārbaudītajiem nodarījumu faktiem, kuros ir ietverta pietiekama informācija par noziedzīgajiem nodarījumiem. Tiek atzīmēts arī tas, ka datorlietotāju aptaujas par iespējamiem pārkāpumiem elektroniskajā vidē, kā arī ekstropilācijas metodes izmantošana, iespējams, ir nekorektas.

Var atzīt, ka trūkst nepieciešamās objektīvās informācijas par atbilstošas parādības izplatību, tās mērogiem un tendencēm.

Atbilstoši FIB apkopojumiem kibernoziedzības jomā par 85–97% noziedzīgo nodarījumu tiesību aizsardzības izstādēm ziņots netiek. Atsevišķi eksperti lēš, ka ASV kibernoziegumu latentāte ir aptuveni 80%. Lielbritānijā – 85%, Vācijā – 75%, Krievijā – 90%.[3]

---

[1] Termins "fišings" (angļu val. *phishing*) apzīmē zvejošanu, kura ir saistīta ar datorlietotāju paroļu, finansiālo un citu datu iegūšanu. Bot-tīkls – datoru grupa, kurā ir ievadīta vīrusa programma, kura dod iespēju šos datorus izmantot trešajām personām. Sk.: Clay Wilson. Botnets, cybercrime and cyberterrorism: Vulnerabilities and policy issues for congress / Congress and research service report RL 32114 // www.tas.org/saplars/terror/RL321114.pd.t.

[2] United States of America Government Accountability Office: Public and Private Entities Face Challenges in Addressing Cyber Threats / SAO report SAO-07-705. – Washington D. C., June 2007. – P. 22; and Walter I. Computer crimes and digital investigations. – Oxford: Oxford University Press, 2007.

[3] A latency of computer crimes // http://www.crime-research.org/aneticies/sabad03-2004.

Atsevišķi dati liecina par to, ka tikai ASV kibernoziegumi, kuri tiek veikti pret fiziskām un juridiskām personām (komercsabiedrībām, organizācijām un iestādēm), nodara kaitējumu ne mazāk kā 67 miljardus USD gadā. Eksperti atzīmē, ka minētie dati ir ļoti aptuveni, jo, piemēram, finanšu iestādes daudzos gadījumos par noziedzīgajiem nodarījumiem, kas pret tām ir veikti, tiesību aizsardzības iestādēm neziņo, baidoties par atbilstošas informācijas noplūdi un reputācijas un uzticamības zaudēšanu. Ja banka vai cita finanšu iestāde publisko datus par uzlauztajām datubāzēm, tad šīs iestādes iespējamā uzticamības zaudēšana, kaitējums varētu būt daudz lielāks. Finanšu iestāde šajos gadījumos cenšas nostiprināt datu aizsardzības sistēmas, veic datu drošības auditu, izstrādā jaunākus un modernākus tehnoloģiskos paņēmienus datorsistēmas aizsardzībā.

Viens no visplašāk veiktajiem noziedzīgajiem nodarījumiem elektroniskajā vidē ir bērnu pornogrāfijas izplatīšana internetā. Analītiska rakstura apkopojumos ir dati par to, ka ienākumi no bērnu pornogrāfijas materiālu izplatīšanas ir 2,5 miljardi katru gadu. ASV žurnālā *Wall Street Journal* ir informācija par to, ka bērnu pornogrāfijas bizness gada laikā sniedz gandrīz desmit reižu lielākus ienākumus (20 miljardus USD).

Kibernoziedzībai ir neapšaubāms transnacionāls raksturs. Pirmatnēji internets tika iecerēts un arī tika izmantots militāriem mērķiem ar daudzveidīgu tīklveida organizatorisko uzbūvi. Tieši šāda veida arhitektoniskā struktūra un elektroniskās saziņas izmantošana arī civilo mērķu sasniegšanai sekmēja interneta transnacionālo transformāciju. Elektronisko vēstuļu autors, tajā skaitā ar aizliegtiem vai arī kaitīgiem materiāliem, tās varēja sūtīt uz tūkstošiem adrešu, izmantojot provaiderus dažādās pasaules valstīs. Izmeklēt kibernoziegumus un pierādīt tajos iesaistīto personu vainu ir izteikti sarežģīts, smags un augsti intelektuāls darbs. Efektīvām izmeklēšanas darbībām traucē tas, ka noziedzīgās darbības risinās vairāku vai pat daudzu valstu teritorijās ļoti īsā laika periodā. Tādēļ izmeklēšanas pasākumu veikšanai ir nepieciešams šo valstu kompetentu iestāžu akcepts, kopējas un saskaņotas izziņas darbības. Tiesiskās sadarbības līgumi bieži paredz daudzveidīgu un visai formālu izmeklēšanas un sadarbības pasākumu saskaņošanu. Kiberkriminālo grupu aktivitātes un atbilstoši delikti nosaka nepieciešamību uz tiem reaģēt ļoti operatīvi un nekavējoties.

Viena no kibernoziegumu īpatnībām, kura ir saistīta ar tīkla struktūru izveidi un funkcionēšanu, ir attiecināma uz to, ka noziedzīgie nodarījumi var būt veikti vietās un vidē, kur neatrodas personas, kuras veic noziedzīgās darbības. Šajos gadījumos būtiski ir novērst iespējas noziedzniekiem noslēpt savu nodarījumu pēdas, identitāti, kā arī netraucēti pārvietoties un izvairīties no izmeklēšanas darbībām. Labi zināma ir situācija ar datorvīrusu *Love Bug*, kurš 2000. gadā tika izveidots Filipīnās un inficēja miljoniem datoru visā pasaulē.[4]

Izmeklēšanas darbību veikšanai no likuma viedokļa traucēja tas, ka Filipīnās kriminālliku mā nebija paredzēta atbildība par tīšu kaitīgu programmu izstrādi un izplatīšanu.

Pēdējos gados pilnveidojās datornoziegumu veidi. Izņemot zādzības un krāpšanos ar datoru palīdzību, pēdējā laikā aizvien izplatītāki kļūst tādi noziegumu veidi kā kompjūterlaika zādzības, nesankcionēta piekļuve datortīkliem, datorvīrusu programmu izplatība, personu identitātes zādzības.

Kā atzīmē kompjūternoziegumu eksperts Tonijs Nits (*Tony Neate*), personas, kuras izdara datornoziegumus, kļūst jaunākas, nereti tām ir zinātniskie grādi informāciju tehnoloģiju jomā. Minētais SOCA speciālists atzīst, ka ekonomikas sfēra aizvien biežāk saskaras ar informatīva rakstura apdraudējumiem. Krāpnieciskās shēmās izmanto sociālās inženierijas metodes.

Interneta veikalu tīkls vidēji katru dienu papildinās ar 11 tūkstošiem jaunu klientu.

Iekšlietu sistēmas speciālisti atzīmē, ka no 2004. līdz 2009. gadam kibernoziedzības ienākumi ir pieauguši aptuveni desmit reižu un pašreiz jau sasniedz vienu triljonu USD. Kibernoziedzības ienākumi, pēc Ukrainas eksperta Jurija Kučera atzinuma, pašreiz pārsniedz ienākumus,[5] kuri tiek gūti no narkotiku un ieroču tirdzniecības kopā.[6]

---

[4] Police close in on Love Bug culprit / BBC; News, 6 May 2000 // http://news.bbc.co.uk12hi/science/nature/738537.stm.

[5] Громов И. Ущерб от компютерных преступлений удвоился.

[6] Доходы мировой киберпреступности за пять лет составили 1 трлн долларов // http://www.crime-research.ru/news/18.04.2010/6779/.

Kiberkriminalitāte un organizētā noziedzība

ANO XII Noziedzības novēršanas un kriminālās tiesvedības kongresā tika atzīmēts, ka organizētās kriminālās struktūras izrāda aizvien lielāku aktivitāti kibervidē. Speciālisti atzīmē, ka minētajā kontekstā iezīmējās divi kriminālās aktivitātes virzieni:

1) informatīvo tehnoloģiju plašāka izmantošana organizētās kriminālās grupās, t. s. tradicionālo organizēto struktūru inovatīvā moderno tehnoloģiju lietošana noziedzīgo mērķu sasniegšanai;
2) specializētu organizēto kriminālo struktūru izveide un darbība kibervidē (kiberkriminālās organizētās struktūras).[7]

Tradicionālās organizētās noziedzīgās struktūras principā neveic mērķtiecīgas kriminālās aktivitātes internetā, bet galvenokārt izmanto informatīvās tehnoloģijas, lai koordinētu struktūru darbību un atvieglotu noziedzīgo nodarījumu izdarīšanu. Moderno tehnoloģiju izmantošana neapšaubāmi paaugstina šādu grupu darbības efektivitāti, palielina iegūto kriminālo ienākumu apjomus. Tradicionālās kriminālās struktūras šajos gadījumos visbiežāk interneta vidi izmanto sakaru nodrošināšanai, nododot vai saņemot informāciju anonīmi. Tajā pašā laikā interneta informatīvā vide organizētām kriminālām struktūrām būtiski palīdz apgūt jaunus reģionus un teritorijas un palielināt noziedzīgo aktivitāšu mērogus. Tā pēc Apvienotās Karalistes Organizētās noziedzības apkarošanas grupas datiem internets ir ļāvis kriminālajām struktūrām vērienīgi palielināt kontrfaktās un pirātiskās produkcijas realizācijas tirgu.[8]

Pašreizējā straujā moderno tehnoloģiju attīstība un to neierobežotā pieejamība, finansiālo resursu plašā pietiekamība šo tehnoloģiju iegādei u. c. nosaka to, ka jaunās augstās tehnoloģijas aizvien plašāk ienāk un tiek izmantotas tradicionālajās organizētajās noziedzīgajās struktūrās. Tajā pašā laikā var arī atzīmēt, ka šo struktūru kriminālās aktivitātes tiek "izspiestas" (aizvietotas) ar jaunām kiberkriminālām organizētām grupām, piemēram, pornoindustrijā ievietojot atbilstošus materiālus elektroniskajā vidē un gūstot no to apskates pietiekami lielus ienākumus.

ANO XII kongresā tika atzīmēts, ka, ņemot vērā ANO 2000. gada Konvenciju par organizēto noziedzību, būtu jāņem vērā šādas iezīmes, kuras ir saistītas ar organizēto kriminālo grupējumu aktivitātēm kibervidē:

1) kiberkriminālām organizētām struktūrām parasti ir brīvāka un elastīgāka struktūra, kas dod iespēju šo grupu darbībā iesaistīt personas atsevišķu un īslaicīgu darbību veikšanai;
2) kiberkriminālās organizētās struktūras pēc grupu dalībnieku loka ir būtiski mazākas nekā tradicionālās organizētās kriminālās grupas. Tomēr šajā gadījumā būtu jāatzīmē, ka kiberkriminālo struktūru vide ir virtuāla un noteikt reālo grupu dalībnieku skaitu ir grūti;
3) kiberkriminālo organizēto struktūru dalībnieki galvenokārt sazinās elektroniskā, bet ne tiešā veidā.

Tomēr ir jāatzīst, ka kiberkriminālajām organizētajām struktūrām ir savas specifiskas veidošanās, funkcionēšanas un organizētās uzbūves īpatnības.

Pēc FIB veikto apkopojumu rezultātiem var secināt, ka kibernoziedzīgo grupu struktūra ir līdzīga organizētam kriminālam veidojumam.[9]

FIB kibernoziegumu departamenta direktora vietnieks Stīvens Čabinsks (*Steven Chabinsky*) starptautiskajā kibertehnoloģiju izstādē FOSE 2010. gadā publiskoja informāciju par to, ka kiberbandas pēc savas struktūras ir līdzīgas augsti organizētiem noziedzīgiem sindikātiem – mafijām.

Kiberorganizēto kriminālo grupu struktūra ir līdzīga savdabīgai piramīdai. Tās pamatā ir programmētāji, kuri izstrādā kaitīgas programmas. Tālāk šajā piramīdā ir personas, kuras tirgo un realizē neleģimitīvi iegūto un nozagto informāciju, kā arī tehniskie speciālisti, kuri atbalsta un uztur informatīvo tehnoloģiju

---

[7] Kim-Kwang Choo. Organised crime groups in cyberspace: A typology // Trends in organized crime, September 2008; 31: 270–295.

[8] United Kingdom. Organised crime task a force / Annual report and threat assessment 2007 // Organised crime, 2008; 10: 10 // www.soca.gov.uk.

[9] ФБР рассказало о структуре кибербанд // http://www.crime_research.ru/news / 25.03.2010/6734.

sistēmas. Piramīdas augstākajos stāvos darbojas hakeri, kuri uzlauž datorsistēmas, izlūko šo sistēmu vārīgākās vietas, kā arī datorkrāpnieki. Pēdējie izplata "fišinga" shēmas un izplata spamus. Vēl augstākā līmenī ir provaideri, kuri veic internetresursu nodrošinājumu, hostingu, personas ar serveriem. Piramīdas virsotnē atrodas finansisti, kuru funkcijas ir kontrolēt kriminālo ienākumu iegūšanas procesus, kā naudas pārvietošanu no vieniem rēķiniem uz citiem, noziedzīgi iegūto līdzekļu atmazgāšanu.

Piramīdas virsotnē atrodas kiberorganizēto kriminālo struktūru līderi, kuri nosaka kriminālo darbību mērķus un veido kiberaktīvās kriminālās struktūras, nodarbojas ar šo bandu komplektāciju (sk. 1. att.).

1. attēls. Kiberorganizēto kriminālo grupu organizatoriskā uzbūve.
Cybercriminal organized groups organizational structure.

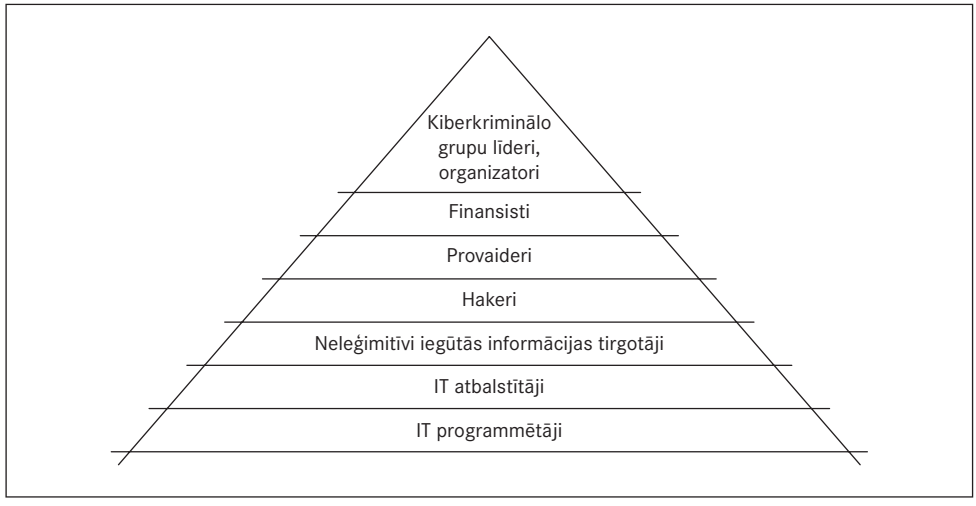

FIB speciālisti ir secinājuši, ka pašreizējās kiberkriminālās organizētās struktūras ir gatavas un tendētas darboties visur un vienmēr, pat bez izejamām dienām.

Kibernoziedzības intensīvā attīstība nosaka to, ka visai aktīvi pilnveidojas arī cīņa ar minēto noziedzīgo nodarījumu veidu. Minētajā kontekstā cīņa ar kompjūternoziedzību notiek divos būtiskos virzienos:

1) starptautisko un nacionālo tiesisko aktu pilnveidošana;
2) institucionālās sistēmas struktūras, kuras veic konkrētus pasākumus kibernoziegumu novēršanai un apkarošanai.

Analizējot atsevišķu valstu institucionālo sistēmu un struktūru darbības optimizāciju kibernoziedzības apkarošanā, jāatzīmē ASV Pentagonā izveidotā apvienotā grupa, kura nodrošina globālo informatīvo tehnoloģiju drošību.

ASV Finanšu ministrijā ir atvērts informācijas apmaiņas un novērtēšanas centrs, kas apvieno un vērtē privāto banku, finanšu un apdrošināšanas kompāniju informācijas sistēmas. FIB ir izveidojusi centru biroja infrastruktūras drošības nodrošināšanai.

Savukārt Ķīnā ir izveidota savdabīga sociālā sistēma "Delta vairogs", kuras pamatmērķis ir filtrēt informāciju un nepieļaut nelabvēlīgās informācijas ieplūšanu Ķīnā.[10] Anglijā darbojas pārvalde augsto tehnoloģiju noziedzību apkarošanai.

Kibernoziedzības novēršanas un apkarošanas krimināltiesiskā pieeja

ANO XII Noziedzības novēršanas un kriminālās tiesvedības kongresā tika atzīmēts, ka kibernoziedzības apkarošanas aktivitātēm būtu jābūt adekvātām noziedzības veida attīstības tendencēm.

[10] Киберпреступность. Борьба всем миром // http://www.crimeresearch.ru/ news/04.02.2010/6655.

Speciālisti atzīmēja, ka tiesiskie akti kibernoziedzības ierobežošanā tiek izstrādāti galvenokārt reģionālā un nacionālā līmenī. Ja neņem vērā globālā mērogā realizējamos centienus izstrādāt un ieviest informatīvo tehnoloģiju izmantošanas tehniskās procedūras, tad tiesisko aktu saskaņošanas pasākumi praktiski nav vērojami.

2001. gada 21. novembrī pieņemto ANO Konvenciju cīņā ar kibernoziedzību 2009. gada decembrī bija parakstījušas tikai 46 valstis (tajā skaitā arī Latvija, Lietuva un Igaunija), bet ratificējušas 26 valstis (arī visas Baltijas valstis).

ANO kongresā tika izteikts viedoklis, ka šobrīd daudzas valstis nav tendētas ratificēt vai arī pievērsties Konvencijām neatkarīgi no to satura.

Kongresā tika uzsvērts, ka tiesību aizsardzības iestādēs nav pietiekami daudz augsti kvalificētu un profesionālu darbinieku, kuri spētu laikus un efektīvi reaģēt uz noziedzīgiem nodarījumiem kibervidē.

No tiesību aizsardzības iestāžu kompetences aspekta – lielākajā daļā valstu, to skaitā arī Latvijā, atbilstoši speciālisti gatavoti netiek un to skaits nav pietiekams.[11]

Kibervidē ienāk jauni nodarījumu veidi – interneta izmantošana terora aktu sagatavošanā, diversiju operāciju plāna izstrādē, nacionālā naida kurināšanā, teroristisko organizāciju darbības finansēšanas nodrošināšanā, elektronisko datu viltošanā utt.

Modernās tehnoloģijas tiek plaši izmantotas arī sakaru nodrošināšanā, arī izmantojot balss sakarus (*Skype*).

Ja informācijas ieguve no parastiem mobilajiem un stacionārajiem telefoniem īpašas problēmas nerada (kā tiesību aizsardzības iestādēm, tā arī kriminālajām struktūrām), tad minētās jaunās tehnoloģijas rada zināmas tehniskas un tiesiskas problēmas. Lai nodrošinātu informācijas sankcionētu ieguvi no datorsistēmas izmantotājiem, ir nepieciešami kontakti ar provaideriem.

Tomēr, ja datorlietotāju komunikācija notiek vienranga tehnoloģiju līmenī (notiek tieša informācijas apmaiņa starp tīkla abonentiem bez provaideru atbalsta), tad arī tehnoloģiski informācijas ieguve ir ierobežota, daudzos gadījumos pat arī neizmantojama.

Secinājumi

Kopumā jāatzīst, ka jaunās modernās tehnoloģijas attīstās izteikti intensīvi, paplašinās tradicionālo organizēto kriminālo struktūru iespējas un praktiskās ievirzes šo tehnoloģiju izmantošanā noziedzīgos mērķos. Tajā pašā laikā veidojas jaunas kiberkriminālās organizētās grupas, kuru dalībniekiem ir visplašākās zināšanas informatīvo tehnoloģiju jomā, kā arī iespējas izmantot visjaunākās inovatīvās tehnoloģijas, t. sk. prettiesisku mērķu sasniegšanai.

Tiesību aizsardzības iestāžu iespējas un potenciāls kopumā nav salīdzināms ar iepriekšminētajām jauno tehnoloģiju kriminālizācijas tendencēm, tās ir neatbilstošas, un tiesību aizsardzības iestāžu iespējas kibernoziegumu apkarošanas jomā minimizējās. Kibernozieguma efektīva novēršana un apkarošana ir viens no svarīgākajiem un perspektīvākajiem pašreizējās krimināltiesiskās politikas izstrādes un realizācijas virzieniem.

Trends of Modern Technologies' Usage in Crime Prevention and Combating

Abstract

On the whole, it can be admitted that modern technologies are developing very fast providing the traditional organized criminal groups with the cutting-edge practical possibilities and resources for

[11] Matisāns J. IT noziedzība kā jauns noziedzības veids // Noziedzība un kriminoloģija globalizācijas apstākļos: jaunie izaicinājumi / XVIII Baltijas Starptautiskā kriminologu semināra materiāli. 2005. gada 8. novembris. – Rīga: Latvijas Kriminologu biedrība, 2006. – 95. lpp.

these technologies' usage to achieve criminal purposes. At the same time new cybercriminal groups are being formed, members of which are good IT specialists and have intimate knowledge in the field. The latter leads to increasing opportunities of innovative usage of technologies, which also includes attaining illegal objectives.

The possibilities and potentials of the law-enforcement institutions are extremely modest and beyond comparison with the current trends of the criminalization of new-fangled technologies, and fall short of the required standards. The effective struggle with the cybercrime and its prevention is one of the most important and perspective areas of the present-day criminal policy elaboration and implementation.

Literatūra

1. Clay W. Botnets, cybercrime and cyberterrorism: Vulnerabilities and policy issues for congress / Congress and research service report RL 32114 // www.tas.org/saplars/terror/RL321114.pd.t.
2. Kim-Kwang Choo, Organised crime groups in cyberspace: a typology // Trends in organized crime. September 2008; 31.
3. Matisāns J. IT noziedzība kā jauns noziedzības veids // Noziedzība un kriminoloģija globalizācijas apstākļos: jaunie izaicinājumi / XVIII Baltijas Starptautiskā kriminologu semināra materiāli. 2005. gada 8. novembris. – Rīga: Latvijas Kriminologu biedrība, 2006.
4. Police close in on Love Bug culprit / BBC; News, 6 May 2000 // http://news.bbc.co.uk12hi/science/nature/738537.stm.
5. United Kingdom. Organised crime task a force, annual report and threat assessment 2007 // Organised Crime, 2008; 10: 10 // www.soca.gov.uk.
6. United States of America Government Accountability Office: Public and Private Entities Face Challenges in Addressing Cyber Threats / SAO report SAO-07-705. – Washington, D. C., June 2007.
7. Громов И. Ущерб от компютерных преступлений удвоился // http://www.crime-research.ru/news/18.04.2010/6779.
8. Киберпреступность. Борьба всем миром // http://www.crimeresearch.ru/ news/04.02.2010/6655.

Homoseksualitāte kā vajāšanas iemesls starptautiskās aizsardzības pieteikumā Eiropas Savienībā

Ginta Leimane

Rīgas Stradiņa universitāte, Juridiskā fakultāte, Latvija

Kopsavilkums

Pasaules Veselības organizācija jau 1992. gadā svītroja homoseksualitāti no starptautisko slimību saraksta, bet, par spīti tam, pasaulē joprojām ir plaši izplatīta homofobija un homoseksuālu personu vajāšana seksuālās orientācijas dēļ. Eiropas Savienības dalībvalstīs homoseksuālas personas vajāšanas gadījumā var lūgt patvērumu, pamatojoties uz Ženēvas konvencijas un virkni primāru un atvasinātu jeb sekundāru Eiropas Savienības tiesību aktu kā personas, kas ir piederīgas īpašai sociālai grupai, jo īpaša sociāla grupa var ietvert grupu, kuras pamatā ir seksuālās orientācijas kopīgas pazīmes.

Personai ir tiesības pieprasīt patvērumu kādā no Eiropas Savienības dalībvalstīm, ja tā savā izcelsmes valstī tiek vajāta. Persona var lūgt starptautisko aizsardzību tikai gadījumā, ja tās homoseksualitātes dēļ tiek apdraudēta personas veselība, dzīvība vai citas ne mazāk svarīgas fundamentālas pamattiesības.

Kompetentām Eiropas Savienības dalībvalstu institūcijām, izvērtējot patvēruma pieteikumus, kas balstīti uz personas vajāšanu tās homoseksualitātes dēļ, ir jānoskaidro, vai persona ir homoseksuāla un vai pieteikuma iesniedzēja izcelsmes valstī ir vajāšanas draudi. Uz pieteikuma iesniedzēju gulstas pierādīšanas pienākums (*onus probandi*) uzņemošās valsts kompetentajām institūcijām un / vai tiesai ar pietiekamiem pierādījumiem savas homoseksualitātes pierādīšanai. Pietiekami pierādījumi ietver gan iesniedzēja apliecinājumu, gan liecinieku liecības un / vai dokumentārus pierādījumus.

Homoseksualitātes kriminalizācija patvēruma pieteikuma iesniedzēja izcelsmes valstī pati par sevi nerada vajāšanu vai vajāšanas draudus, jo vajāšanai ir jābūt pierādītai ar papildu faktiem, kas izcelsmes valstī izpaužas ar konkrētu rīcību pret homoseksuālu personu, piemēram, personas turēšana ieslodzījumā, fiziska personas ietekmēšana, personas radinieku arests vai nesamērīgs iespējamais sods.

Atslēgvārdi: homoseksualitāte, seksuālā orientācija, vajāšana, patvērums, cilvēktiesības.

Ievads

Patvēruma meklētāju skaits Eiropas Savienības dalībvalstīs pieaug neapturamā progresijā. Cēlonis tam ir daudz dažādu faktoru – nerimstoši nemieri, dabas katastrofas un cilvēku pamattiesību un pamatbrīvību neievērošana u. c. Lai arī ir ļoti daudz cilvēku, kam ir nepieciešama starptautiska aizsardzība, ļoti bieži starptautisko aizsardzību persona lūdz nepamatoti – izmantojot viltus liecības un viltus pierādījumus, lai iegūtu pastāvīgu uzturēšanās atļauju kādā no Eiropas Savienības dalībvalstīm. Kompetentām dalībvalstu institūcijām nereti ir ļoti problemātiski izvērtēt sniegto liecību un pierādījumu autentiskumu, jo normatīvajā regulējumā un dalībvalstu tiesu praksē nav vienotas koncepcijas par dažādu juridisku kāzusu risinājumu metodiku, lai tādējādi vieglāk identificētu personas, kurām nepieciešama starptautiska aizsardzība, no personām, kuras, iespējams, to izmanto negodīgi.

Darbā tiks apskatīts un izvērtēts viens no iespējamiem personas vajāšanas iemesliem – personas piederība īpašai sociālai grupai un tās atvasinājums – personas homoseksualitāte. Reliģiskās dogmas, tradīcijas, paražas, kā arī sabiedrības konservatīvisms ļoti bieži ir pamats tam, ka homoseksuāla persona savā mītnes vai izcelsmes valstī tiek vajāta, lai nodarītu tai nopietnu kaitējumu tikai personas homoseksualitātes dēļ.

Darbā tiks apskatītas starptautiskā aizsardzības pieteikuma normatīvās prasības Eiropas Savienības ietvaros, iztirzātas iespējamās problēmsituācijas, kas saistītas ar homoseksualitātes pierādīšanu, vajāšanas darbību iespējami radīto kaitējumu, dalībvalstu tiesu prakse u. c.

Darba mērķis

Darba mērķis ir izpētīt homoseksuālu personu tiesības lūgt pavērumu kādā no Eiropas Savienības dalībvalstīm, pamatojoties uz labi pamatotām patvēruma meklētāja bailēm no vajāšanas savā izcelsmes vai mītnes valstī.

Materiāls un metodes

Darbs izstrādāts, izmantojot tiesību normu tulkošanas metodes: gramatisko (filoloģisko) tulkošanas metodi – noskaidrots starptautiskā aizsardzības pieteikuma izvērtēšanas kritēriju normatīvais regulējums Eiropas Savienības primāro un atvasināto tiesību aktu kontekstā, uzmanību vēršot tieši uz homoseksualitātes kā vajāšanas iemesla izvērtēšanas kritērijiem; sistēmisko tulkošanas metodi – izmantota, izvērtējot dažādu Eiropas Savienības dalībvalstu tiesu praksi (*Case Law*) un vērtējot tiesu veidoto tiesību normu interpretāciju, izvērtējot homoseksuālu personu starptautiskās aizsardzības pieteikumus; teleoloģisko (jēgas un mērķa) tulkošanas metodi – noskaidrots spēkā esošo patvēruma tiesību normu sociālais un leģitīmais mērķis, t. i., vai likumdevējs, nosakot starptautiskās aizsardzības pieteikumu izvērtēšanas kritērijus, ir sasniedzis īstermiņa vai ilgtermiņa mērķus.

Rezultāti

Amerikāņu biologs Alfrēds Kinsijs (*Alfred Kinsey*) savā pētījumā "Vīriešu seksuālā uzvedība" jau 1948. gadā norādīja, ka homoseksualitāte nav ne slimība, ne noziegums, bet Pasaules Veselības organizācija 1992. gadā svītroja homoseksualitāti no starptautiskā slimību saraksta. Tomēr tas nav mazinājis homofobijas izplatību pasaulē, un pat līdz mūsdienām homoseksuālas personas tiek diskriminētas un pat vajātas. Viens no homoseksuālu personu vajāšanas iemesliem ir plašā homofobijas izplatība sabiedrībā, kā arī reliģiskais dogmatisms, kas sastopams praktiski visās reliģijās. Savukārt homofobijas plašo izplatību pasaulē veicina arī tas, ka sākotnēji pirmais saslimšanas gadījums ar akūtu imūndeficīta sindromu jeb AIDS 1981. gadā tika diagnosticēts tieši homoseksuālai personai un AIDS sākotnēji tika dēvēts par homoseksuālu personu imūndeficītu (*gay-related immune deficiency*).

Tradicionāli tiek definēts, ka homoseksuālisms ir dzimumtieksme pret tā paša dzimuma indivīdiem,[1] bet jaunākajos zinātniskajos avotos ir norādīts, ka homoseksuālisms ir seksualitātes veids, kurā seksuālā uzvedība un domāšana ir vērsta uz to pašu dzimumu,[2] tā paplašinot jēdziena "homoseksualitāte" saturu. Secināms, ka jēdziens "homoseksualitāte" ir interpretējams gan plašākā, gan šaurākā nozīmē. Tā, piemēram, plašāku šī termina interpretāciju sniedz Jogjakartas (*Yogyakarta*) principi par starptautiskajām cilvēktiesībām saistībā ar seksuālo orientāciju un dzimumu identitāti, kas nosaka, ka seksuālā orientācija attiecas uz personas spēju just emocionālu un seksuālu pievilcību pret sava, cita vai abu dzimumu pārstāvjiem.[3] Interpretēšana plašākā nozīmē ir būtiska valsts institūcijām vai tiesām, izvērtējot patvēruma pieteikuma pamatotību, jo persona var tikt vajāta homoseksualitātes dēļ, ne tikai pamatojoties

[1] Veselības enciklopēdija. – Nacionālais apgāds, 2009. – 264. lpp.

[2] Martin E. Oxford medical dictionary. – Oxford University Press, 2003. – P. 321.

[3] UNHCR guidance note on refugee claims relating to sexual orientation and gender identity. – Geneva, 2008. – P. 5.

uz homoseksuālu attiecību esamību, bet arī, ja persona tikai pieļauj šādu attiecību iespējamību nākotnē. Būtisks aspekts, paplašināti interpretējot homoseksualitātes jēdzienu, ir tas, ka homoseksuālu attiecību iespējamība nākotnē ietver obligātu priekšrakstu par homoseksuālu personas orientāciju pēc būtības.

Personas, kuras savā izcelsmes valstī tiek vajātas homoseksualitātes dēļ, aizsargā gan starptautiskie, gan reģionālie normatīvie akti.

Saskaņā ar ANO 1951. gada 28. jūlijā Ženēvā pieņemtās konvencijas "Par bēgļu statusu" (turpmāk tekstā – Ženēvas konvencija) 1. panta A daļas 2. punktu, termins "bēglis" attiecināms uz jebkuru personu, kurai ir labi pamatotas bailes no vajāšanas, kuras iemesls ir rase, reliģija, tautība un piederības pazīmes īpašai sociālai grupai vai politiskā pārliecība, un kura atrodas ārpus savas pilsonības valsts un nespēj vai šādu baiļu dēļ nevēlas izmantot šīs valsts aizsardzību.[4]

Ženēvas konvencija nesniedz iepriekš norādītā jēdziena "piederība īpašai sociālai grupai" definējumu. Savukārt Eiropas Savienības Padome, paplašināti tulkojot Ženēvas konvencijā ietverto "sociālās grupas" jēdzienu, norāda, ka sociālā grupa veido īpašu sociālu grupu tādā gadījumā, ja šīs grupas dalībniekiem piemīt kopīgas iedzimtas pazīmes vai kopēja pagātne, ko nevar mainīt, vai tiem piemīt kopējas pazīmes vai pārliecība, kas ir tik svarīga identitātei vai apziņai, ka personu nevar spiest no tās atteikties, un ja minētajai grupai attiecīgajā valstī ir īpatna identitāte, jo apkārtējā sabiedrība to uztver kā atšķirīgu.[5]

29.04.2004. Eiropas Padomes Direktīva Nr. 2004/83/EK "Par obligātajiem standartiem, lai kvalificētu trešo valstu valstspiederīgos vai bezvalstniekus kā bēgļus vai kā personas, kam citādi nepieciešama starptautiska aizsardzība, šādu personu statusu un piešķirtās aizsardzības saturu" īpaši izceļ arī sociālās grupas, kas balstītas uz seksuālās orientācijas definējuma robežu noteikšanu, un nosaka, ka "atkarībā no apstākļiem izcelsmes valstī jēdziens "īpaša sociāla grupa" var ietvert grupu, kuras pamatā ir seksuālās orientācijas kopīgas pazīmes. Par seksuālai orientācijai piederīgām nevar uzskatīt tādas darbības, kas saskaņā ar [Eiropas Savienības] dalībvalsts tiesību aktiem tiek uzskatītas par noziedzīgām".[6]

Vajāšanas jēdziens normatīvajos aktos nav tieši definēts, bet ir noteikti tādi atvasināti jēdzieni kā "vajāšanas darbības", "vajāšanas cēloņi" un "vajāšanas iemesli", kas, kopā ņemot, ietver jēdziena "vajāšana" juridisko saturu. Vajāšanas darbībām ir jābūt pietiekami nopietnām to būtības vai atkārtošanās dēļ: tām vai nu nopietni jāapdraud cilvēktiesības, piemēram, personas dzīvība, brīvība vai fiziskā veselība, vai, ņemot vērā visus lietas apstākļus, tās jāatzīst par tādām, kas klaji neļauj personai, kas no tām cietusi, turpināt dzīvot valstī, no kuras tā bēg.[7] Vajāšanas darbībām ir jābalstās uz kādu no vajāšanas iemesliem, kā šajā gadījumā, piemēram, uz personas piederību sociālai grupai, un vajāšanas darbības var notikt, piemēram, kā "fiziskas vai garīgas vardarbības darbības, ieskaitot seksuālu vardarbību; tiesiski, administratīvi, policijas un / vai tiesu iestāžu pasākumi, kas paši par sevi ir diskriminējoši vai kas tiek īstenoti diskriminējošā veidā; apsūdzība vai sods, kas ir nesamērīgs vai diskriminējošs"[8] u. c.

Savukārt diskriminācija Eiropas Savienības normatīvo aktu izpratnē ir, ja "salīdzināmā situācijā pret vienu personu izturas, ir izturējušies vai izturētos sliktāk nekā pret otru personu rasu vai etniskās piederības dēļ vai kad acīmredzami neitrāls noteikums, kritērijs vai prakse noliek kādas rasu vai etniskas

---

[4] ANO 1951. gada 28. jūlija konvencija "Par bēgļu statusu", Latvijas Republikā spēkā ar "Par 1951. gada 28. jūlija Konvenciju par bēgļa statusu un tās 1967. gada 31. janvāra Protokolu par bēgļa statusu". Latvijas Republikas likums // Latvijas Vēstnesis, 1997. gada 4. jūlijs; 171/174 (886/889), spēkā ar 04.07.1997.

[5] 29.04.2004. Eiropas Padomes Direktīva Nr. 2004/83/EK "Par obligātajiem standartiem, lai kvalificētu trešo valstu valstspiederīgos vai bezvalstniekus kā bēgļus vai kā personas, kam citādi nepieciešama starptautiska aizsardzība, šādu personu statusu un piešķirtās aizsardzības saturu", 10. panta 1. daļas D apakšpunkts.

[6] Turpat.

[7] Eiropas Padomes 04.03.1996. Kopējā nostāja par saskaņotu termina "bēglis" lietojumu 1. pantā 1951. gada 28. jūlija Ženēvas Konvencijā par bēgļa statusu Nr. 96/196/TI // Oficiālais Vēstnesis L 063, 13/03/1996: 0002–0007, 4. punkta 3. daļa.

[8] 29.04.2004. Eiropas Padomes Direktīva Nr. 2004/83/EK "Par obligātajiem standartiem, lai kvalificētu trešo valstu valstspiederīgos vai bezvalstniekus kā bēgļus vai kā personas, kam citādi nepieciešama starptautiska aizsardzība, šādu personu statusu un piešķirtās aizsardzības saturu", 9. panta 2. daļa.

piederības personas īpaši nelabvēlīgā situācijā, salīdzinot ar citām personām, ja vien šāds noteikums, kritērijs vai prakse nav objektīvi attaisnojams ar tiesisku mērķi un ja vien tas nav proporcionāls un vajadzīgs šāda mērķa sasniegšanas līdzeklis".[9]

Persona var lūgt starptautisko aizsardzību tikai gadījumā, ja tās homoseksualitātes dēļ tiek apdraudēta personas veselība, dzīvība vai citas ne mazāk svarīgas fundamentālas pamattiesības. Līdz ar to, piemēram, darba tiesisko attiecību pārtraukšana, pamatojoties uz personas homoseksualitāti, vai sabiedrisku pasākumu rīkošanas aizliegums seksuālajām minoritātēm, satur diskriminācijas elementus, nevis vajāšanas pamatpazīmes, tādēļ nevar būt par pamatu patvēruma piešķiršanai kādā no Eiropas Savienības dalībvalstīm. Jānorāda, ka var būt liela iespējamība, ka diskriminācija var sasniegt vajāšanas pazīmes, ja diskriminācijas veids var ļoti nopietni kaitēt kādai individuālai personai.[10] Tas interpretējams tā, ka daži diskriminācijas veidi atsevišķos gadījumos, ņemot vērā personas psihisko uztveri un emocionalitāti, varētu būt pielīdzināmi garīgai vardarbībai, bet šie gadījumi ir ļoti rūpīgi izvērtējami attiecībā uz konkrētu personu, nevis uz vajāšanas iespējamību.

No iepriekš minētā izriet, ka homoseksuālai personai ir tiesības lūgt patvērumu kādā no Eiropas Savienības dalībvalstīm, bet viens no galvenajiem kritērijiem ir, ka patvēruma pieteikuma iesniedzējam ir jābūt vajātam vai jāizjūt pietiekami pamatotas bailes no vajāšanas savā izcelsmes valstī. Personai nav pamata lūgt patvērumu, ja persona savā izcelsmes valstī tiek diskriminēta homoseksualitātes dēļ. Eiropas Savienībā šie jēdzieni – vajāšana un diskriminācija – ir šķirti un katram no šiem jēdzieniem ir savs juridiskais saturs.

Kā viens no izplatītākajiem homoseksuālu personu apdraudējumiem ir homoseksualitātes kriminalizācija, t. i., personas homoseksualitāte ir atzīta par noziedzīgu nodarījumu, par ko ir paredzēts sods – no aresta līdz pat nāvessodam. Šobrīd pasaulē apmēram "91 valstī homoseksualitāte joprojām tiek uzskatīta par kriminālpārkāpumu".[11]

Sauthemptonas Universitātes profesors Dereks Makgī (*Derek McGhee*) norāda, ka tās valstis, kuras kriminalizē homoseksualitāti, ir uzskatāmas par Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību konvencijā noteikto cilvēktiesību standartu pārkāpējām. Tiesu praksē ir atzīts, ka homoseksuāļi ir individualitātes, kuri ir aizsargājami no valsts iejaukšanās to privātajā dzīvē.[12]

Ņemot vērā, ka Eiropas Savienībā un daļā pasaules valstu homoseksualitāte nav atzīstama par noziedzīgu nodarījumu, homoseksualitātes kriminalizācija pati par sevi jau rada iespējamus vajāšanas draudus homoseksuālām personām. Kā liecina tiesu prakse, tad ne vienmēr dalībvalstu nacionālās tiesas piekrīt šādai nostādnei. Tā, piemēram, Īrijas Augstākā tiesa norādīja, ka homoseksualitātes kriminalizācija izcelsmes valstī pati par sevi nav uzskatāma par pierādījumu personas vajāšanai, ja persona to nevar pierādīt ar papildu faktiem.[13] Kā izriet no sprieduma, Īrijas Augstākā tiesa par papildu faktiem atzīst vajāšanu, kas izpaužas ar konkrētu rīcību pret homoseksuālu personu, piemēram, personas turēšana ieslodzījumā, fiziska personas ietekmēšana, personas radinieku arests, nesamērīgs iespējamais sods utt.

Jānorāda arī, ka daudzās valstīs, kur homoseksualitāte nav kriminalizēta un pat ir ratificēti daudzi starptautiski un reģionāli cilvēktiesību dokumenti, sabiedrība ir izteikti homofobiska, ieskaitot pat valsts varas pārstāvjus, tādējādi vajājot homoseksuālas personas, izmantojot gan garīgās, gan fiziskās vardarbības elementus, un valsts varas pārstāvji, ņemot vērā, ka paši ir homofobiskas sabiedrības daļa, pieļauj šo vajāšanu, un neaizsargā homoseksuālas personas. Tā, piemēram, Apvienotās Karalistes Patvēruma

---

[9] Eiropas Padomes 29.06.2000. Direktīva 2000/43/EK, ar ko ievieš vienādas attieksmes principu pret personām neatkarīgi no rasu vai etniskās piederības // Oficiālais Vēstnesis L 180, 19/07/2000: 0022–0026, 2. pants.

[10] OO (Sudan) and JM (Uganda) v. The Secretary of State for the Home Department [2009] EWCA Civ 1432.

[11] "Pamattiesību situācija Eiropas Savienībā laikposmā no 2004. līdz 2008. gadam. Eiropas Parlamenta 2009. gada 14. janvāra rezolūcija par stāvokli pamattiesību jomā Eiropas Savienībā laikposmā no 2004. līdz 2008. gadam" Nr. 2007/2145(INI) // Oficiālais Vēstnesis C 046 E, 24/02/2010: 0048–0069, 71. punkts.

[12] McGhee D. Homosexuality, law and resistance. – Routledge, 2001. – P. 104.

[13] C. I. A. v. The Minister for Justice, Equality and Law Reform and v. The Refugee Appeals Tribunal [2009] IEHC 281. Patvēruma pieteikuma iesniedzējs Nigērijas pilsonis lūdz patvērumu Īrijā, jo tika vajāts tā homoseksualitātes dēļ un šī iemesla dēļ Nigērijā tika arī arestēts un fiziski iespaidots. Saskaņā ar Nigērijas Kriminālkodeksu homoseksuālas personas var tikt notiesātas, paredzot tām sodu līdz 14 gadiem ieslodzījumā.

un imigrācijas tribunāls 2008. gadā skatīja lietu[14] par homoseksuālas Albānijas pilsones patvēruma pieteikumu, kurai nav iespējas atgriezties savā izcelsmes valstī, jo ir saņēmusi nepārprotamus nāves draudus no savas ģimenes, kura homoseksuālismu uzskata par "nāves grēku", ņemot vērā islāma reliģisko apziņu un to, ka valsts institūcijas neaizsargā patvēruma pieteikuma iesniedzēju no vajāšanas.

Attiecīgi, lai uzņemošās valsts atbildīgās institūcijas varētu objektīvi izvērtēt visus patvēruma pieteikumā norādītos faktiskos apstākļus, tām galvenais ir noskaidrot, vai persona ir homoseksuāla un vai patiesi personas izcelsmes valstī pastāv vajāšana vai vajāšanas draudi.

Kā norāda Dereks Makgī, gadījumā, ja patvēruma pieteikums tiek pamatots ar pieteikuma iesniedzēja vajāšanu tā homoseksualitātes dēļ, tad uz pieteikuma iesniedzēju gulstas pierādīšanas pienākums (*onus probandi*) uzņemošās valsts kompetentajām institūcijām un / vai tiesai "ar pietiekamiem pierādījumiem pierādīt savu homoseksualitāti".[15] Analizējot Eiropas Savienības dalībvalstu tiesu prakses materiālus, secināms, ka tiesa papildus patvēruma pieteikuma iesniedzēja apliecinājumam par savu homoseksualitāti nereti iesniedzēja homoseksualitātes faktu lūdz pierādīt arī ar liecinieku liecībām vai dokumentāriem pierādījumiem. Kā liecinieku liecības tiesa visbiežāk akceptē iesniedzēja partnera vai ģimenes locekļu liecības, savukārt ar dokumentāriem pierādījumiem jāsaprot iesniedzēja homoseksualitātes fakta reģistrēts apliecinājums, piemēram, dalība homoseksuālu personu apvienībās vai biedrībās, vai arī izcelsmes valsts izdoti dokumenti, piemēram, tiesas spriedumi, administratīvie akti, aizturēšanas vai nopratināšanas protokoli.

Personas brīvība piekopt homoseksuālas attiecības var šķist mazāk svarīga valstīs, kurās ir izplatīti "smagi" cilvēktiesību pārkāpumi, piemēram, nepamatots arests un spīdzināšana. Nomācošs apstāklis ir tas, ka šādi pārkāpumi notiek arī mūsdienās un šo valstu valdības noliedz šādu pārkāpumu esamību.[16]

Kā būtisks papildu apstāklis patvēruma pieteikuma izvērtēšanā ir arī personas sniegto faktu un datu ticamība (*credibility*). Viens no ticamības veidošanas pamatelementiem ir faktu un datu atbilstība un arī apstāklis, ka persona nemaina savu liecību lietas izskatīšanas laikā, piemēram, ar jauniem faktiem vai arī noraidot iepriekš sniegto informāciju. Šajā gadījumā Apvienoto Nāciju Organizācija pauž viedokli, ka "persona, kura tiek vajāta savā izcelsmes valstī, balstoties uz savu pieredzi, var justies ļoti piesardzīgi attiecībā uz uzņemošās valsts varas iestādēm. Persona var baidīties runāt atklāti un sniegt pilnīgu informāciju patvēruma lietā".[17] Ir pietiekams pamats uzskatīt, ka šajā personu lokā noteikti būtu iekļaujamas personas, kuras tiek vajātas to seksuālās orientācijas dēl, jo homoseksualitātes kriminalizācija, reliģiskās dogmas un izteiktā homofobija sabiedrībā parasti šiem patvēruma meklētājiem ir radījusi smagas garīgas un / vai emocionālās vardarbības sekas. Kā norāda Džeina Herliha (*Jane Herlihy*) un Stjuarts Tērners (*Stuart W. Turner*), tas, ka patvēruma meklētājs lietas izskatīšanas gaitā maina savas liecības, nereti ir pamats patvēruma pieteikuma noraidīšanai Apvienotajā Karalistē, līdz ar to nereti liedzot iespēju saņemt patvērumu personai, kas, iespējams, cieš no pēctraumatiskā stresa un nevar sniegt pilnīgu stāstu par vajāšanas darbībām, kas vērstas pret iesniedzēju.[18]

Tomēr nedrīkst izslēgt arī iespējamību, ka patvēruma pieteikuma iesniedzējs apzināti sniedz nepatiesu informāciju, lai pārliecinātu uzņemošās valsts varas iestādes par vajāšanas darbībām. Tā, piemēram, Apvienotajā Karalistē tiesa,[19] pārbaudot patvēruma pieteikuma iesniedzēja pieteikumā norādīto, ka iesniedzējs un viņa partneris Irānā tiek vajāts homoseksualitātes dēļ un šī iemesla dēļ ticis apcietināts, noskaidroja, ka iesniedzējs Irānā ir ticis apcietināts par alkohola lietošanu un dejošanu sabiedriskā vietā, turklāt, vēl neizciešot piespriesto sodu, izbēdzis no apcietinājuma un ka varas iestādes nav iesniedzēju vajājušas iesniedzēja seksuālās orientācijas dēļ.

---

[14] MK (Lesbians) Albania v. The Secretary of State for the Home Department CG [2009] UKAIT 00036.

[15] McGhee D. Homosexuality, law and resistance. – Routledge, 2001. – Pp. 109–110.

[16] Sociolegal control of homosexuality. A multi-nation comparison. – Ed. by West D. J., Green R. – Plenum Press, 1997. – P. 330.

[17] United Nations High Commission for Refugees. Handbook on procedures and criteria for determining refugee status. 1992.

[18] Herlihy J., Turner S. W. The psychology of seeking protection // International Journal of Refugee Law, 2009; 2(2): 192.

[19] MM (Iran) v. The Secretary of State for the Home Department [2009] EWCA Civ 1167.

Lai arī Eiropas Savienības dalībvalstīs ir praktiski vienots normatīvais regulējums patvēruma jomā, būtiski atšķiras valstu atbildīgo institūciju un tiesu tiesību normu interpretāciju rezultātā iegūtie secinājumi. Tā, piemēram, plašu rezonansi Eiropā ieguva Irānas pilsoņu Pegas Emambakšas (*Pegah Emambakhsh*)[20] un Saijeda Mehdi Kazemi (*Seyed Mehdi Kazemi*)[21] patvēruma lietu izskatīšana Apvienotajā Karalistē. Apvienotā Karaliste sākotnēji noraidīja abu personu patvēruma pieteikumus, kas tika balstīti uz to vajāšanu homoseksualitātes dēļ Irānā, bet pēc sabiedrības[22] un Eiropas Parlamenta[23] aktīvas iesaistīšanās patvērums abām personām tika piešķirts. Iespējams, iepriekš norādītie gadījumi un daudzi citi, kuri bija iemesls daudzu patvēruma meklētāju starptautiskās aizsardzības pieteikumu noraidīšanai un patvēruma meklētāju izraidīšanai uz to izcelsmes valstīm, kur tiem var draudēt atkārtota vajāšana, ieslodzījums vai pat nāves sods, bija iemesls tam, ka Eiropas Savienībā 2010. gada maijā tika izveidots Eiropas Patvēruma atbalsta birojs[24]. Viens no Eiropas Patvēruma atbalsta biroja mērķiem ir atvieglot, koordinēt un stiprināt dalībvalstu praktisko sadarbību patvēruma jomas dažādajos aspektos, lai palīdzētu uzlabot kopējo Eiropas patvēruma sistēmas īstenošanu, kas ietver arī vienotu tiesību normu piemērošanas un interpretēšanas ieviešanu. Ņemot vērā dalībvalstu krasi atšķirīgo pieeju tiesību normu interpretācijā patvēruma jomā un it īpaši gadījumos, kad persona lūdz patvērumu, jo savā izcelsmes valstī tā tiek vajāta homoseksualitātes dēļ, Eiropas Parlaments "aicina Eiropas Komisiju nodrošināt, ka dalībvalstis piešķir patvērumu personām, kas bēg no vajāšanas seksuālās orientācijas dēļ savā izcelsmes valstī, nākt klajā ar iniciatīvām divpusējās un daudzpusējās attiecībās, lai izbeigtu personu vajāšanu seksuālās orientācijas dēļ, un sākt pētījumu par transseksuālu personu situāciju dalībvalstīs un kandidātvalstīs, it īpaši attiecībā uz uzmākšanās un varmācības riskiem".[25]

Secinājumi

Homoseksualitāte kā seksuālās orientācijas veids var būt pamatojums piešķirt personai starptautisku aizsardzību kādā no ES dalībvalstīm tikai tajā gadījumā, ja vajāšanas darbības, kas tiek veiktas pret personu, ir atzīstamas par atbilstošām vajāšanas definējumam un pret personu tās izcelsmes valstī jau ir veikta vajāšana, vai bailēm no iespējamās vajāšanas ir jābūt labi pamatotām.

Izvērtējot starptautiskās aizsardzības pieteikumu, kurā persona lūdz patvērumu, balstoties uz labi pamatotām bailēm no vajāšanas attiecībā uz personas homoseksualitāti, ir jāņem vērā arī personas psihiski emocionālais stāvoklis interviju laikā. Nereti kompetentas Eiropas Savienības dalībvalstu institūcijas noraida šādus starptautiskās aizsardzības pieteikumus, jo pieteikuma iesniedzējs ir neskaitāmas reizes mainījis liecības, nav varējis iesniegt pierādījumus vai nav konstruktīvi sniedzis atbildes uz uzdotajiem jautājumiem. Ļoti bieži šie pieteicēji izjūt bailes, nervozitāti, kaunu par savu homoseksualitāti, it īpaši brīžos, kad tos izjautā valsts varas pārstāvji, tādēļ sniedz nepilnīgas atbildes un / vai noklusē būtiskus apstākļus, kas nereti ir pamats starptautiskā aizsardzības pieteikuma noraidīšanai.

---

[20] Pega Emambakša 2005. gadā lūdza patvēruma Apvienotajā Karalistē, jo savā izcelsmes valstī tā tika vajāta seksuālās orientācijas (homoseksualitātes) dēļ. Iesniedzējas vecāki Irānā tika apcietināti, savukārt Pegai Emambakšai Irānā draudēja nāvessods, nomētājot ar akmeņiem.

[21] Saijeds Mehdi Kazemi (*Seyed Mehdi Kazemi*), 19 gadus vecs homoseksuāls Irānas pilsonis, pieprasīja patvērumu Apvienotajā Karalistē, patvēruma pieteikumā norādot, ka viņa partneris Irānā jau sodīts, viņa tēvam ir ticis piedraudēts ar nāvi. Apvienotā Karaliste patvēruma pieteikumu noraidīja, un iesniedzējs, baidoties no izsūtīšanas uz Irānu, bēga uz Nīderlandi, kur viņš lūdza patvērumu. Nīderlandes varas iestādes pēc lūguma izskatīšanas nolēma nosūtīt viņu atpakaļ uz Apvienoto Karalisti.

[22] Pegas Emambakšas atbalstam tīmekļa vidē tika savākti vairāk nekā 11 449 paraksti petīcijas iesniegšanai Apvienotās Karalistes varas iestādēm // http://www.petitiononline.com/pegah/petition.html.

[23] Eiropas Parlamenta 2008. gada 13. marta rezolūcija Nr. 2009/C 66 E/14 par Irānas pilsoņa Saijeda Mehdi Kazemi lietu // Oficiālais Vēstnesis C 066 E , 20/03/2009: 0073–0074.

[24] Eiropas Parlamenta un Padomes 19.05.2010. regula Nr. 439/2010, ar ko izveido Eiropas Patvēruma atbalsta biroju // Oficiālais Vēstnesis 29/05/2010: lpp. 132/11–28. Eiropas Patvēruma atbalsta birojs darbu uzsāka 2011. gada 19. jūnijā.

[25] "Pamattiesību situācija Eiropas Savienībā laikposmā no 2004. līdz 2008. gadam. Eiropas Parlamenta 2009. gada 14. janvāra rezolūcija par stāvokli pamattiesību jomā Eiropas Savienībā laikposmā no 2004. līdz 2008. gadam" Nr. 2007/2145(INI) // Oficiālais Vēstnesis C 046 E, 24/02/2010: 0048–0069, 78. punkts.

Homosexuality as a Reason of Persecution in Application for International Protection in European Union

Abstract

World Health Organization in 1992 removed homosexuality from the international list of diseases, but widespread homophobia and the persecution of homosexual orientated persons still exists in the world. In the Member States of the European Union, persons who are persecuted of their homosexuality may apply for asylum on the basis of the Geneva Conventions and the European Union primary and secondary legal acts as members belonging to a particular social group, because the particular social group may include a group based sexual orientation common characteristics.

A person has the right to seek asylum in the European Union Member States if in their country of origin they are persecuted because of homosexuality. A person can ask for international protection only if their personal health, life or other significant people's rights have been compromised due to homosexuality.

The European Union Member States competent authorities appraising asylum applications, which are based on persecution of person's homosexuality, should clarify whether a person is homosexual, and whether persecution in applicant's country of origin is possible. The obligation of providing evidence (*onus probandi*) to competent authorities and / or court of being a homosexual falls upon the applicant, which includes testimony of witnesses and / or documentary evidences.

Criminalization of homosexuality in asylum seekers country of origin itself does not create threat of persecution or harassment, and persecution must be proven by additional facts, for example, holding person in the custody, physical coercion, arrest of person`s relatives or alleged disproportionate punishment.

Keywords: homosexuality, sexual orientation, persecution, asylum, human rights.

Literatūra un normatīvie akti

Literatūra

1. Veselības enciklopēdija. – Nacionālais apgāds, 2009.
2. Herlihy J., Turner S. W. The psychology of seeking protection // International Journal of Refugee Law, 2009; 21(2).
3. Martin E. Oxford medical dictionary. – Oxford University Press, 2003.
4. McGhee D. Homosexuality, law and resistance. – Routledge, 2001.
5. Sociolegal control of homosexuality. A multi-nation comparison. – Ed. by West D. J., Green R. – Plenum Press, 1997.
6. United Nations High Commission for Refugees. Handbook on procedures and criteria for determining refugee status. – 1992.
7. UNHCR guidance note on refugee claims relating to sexual orienation and gender identity. – Geneva, 2008.

Normatīvie akti

1. ANO 1951. gada 28. jūlija konvencija "Par bēgļu statusu" Latvijas Republikā spēkā ar "Par 1951. gada 28. jūlija Konvenciju par bēgļa statusu un tās 1967. gada 31. janvāra Protokolu par bēgļa statusu". Latvijas Republikas likums // Latvijas Vēstnesis, 1997. gada 4. jūlijā; 171/174 (886/889), spēkā ar 04.07.1997.
2. Eiropas Padomes 04.03.1996. Kopējā nostāja par saskaņotu termina "bēglis" lietojumu 1. pantā 1951. gada 28. jūlija Ženēvas Konvencijā par bēgļa statusu Nr. 96/196/TI // Oficiālais Vēstnesis L 063, 13/03/1996: 0002–0007.
3. Eiropas Padomes Direktīva 29.04.2004. Nr. 2004/83/EK "Par obligātajiem standartiem, lai kvalificētu trešo valstu valstspiederīgos vai bezvalstniekus kā bēgļus vai kā personas, kam citādi nepieciešama starptautiska aizsardzība, šādu personu statusu un piešķirtās aizsardzības saturu".
4. Eiropas Padomes 29.06.2000. Direktīva 2000/43/EK, ar ko ievieš vienādas attieksmes principu pret personām neatkarīgi no rasu vai etniskās piederības // Oficiālais Vēstnesis L 180, 19/07/2000: 0022–0026.
5. "Pamattiesību situācija Eiropas Savienībā laikposmā no 2004. līdz 2008. gadam. Eiropas Parlamenta 2009. gada 14. janvāra rezolūcija par stāvokli pamattiesību jomā Eiropas Savienībā laikposmā no 2004. līdz 2008. gadam" Nr. 2007/2145(INI) // Oficiālais Vēstnesis C 046 E, 24/02/2010: 0048–0069.

6. Eiropas Parlamenta 2008. gada 13. marta rezolūcija Nr. 2009/C 66 E/14 par Irānas pilsoņa Seyed Mehdi Kazemi lietu // Oficiālais Vēstnesis C 066 E, 20/03/2009: 0073–0074.
7. Eiropas Parlamenta un Padomes 19.05.2010. regula Nr. 439/2010, ar ko izveido Eiropas Patvēruma atbalsta biroju // Oficiālais Vēstnesis, 29/05/2010: 132/11–28. Eiropas Patvēruma atbalsta birojs darbu uzsāka 2011. gada 19. jūnijā.

Tiesu prakse

1. OO (Sudan) and JM (Uganda) v. The Secretary of State for the Home Department [2009] EWCA Civ 1432.
2. C. I. A. v. The Minister for Justice, Equality and Law Reform and v. The Refugee Appeals Tribunal, [2009] IEHC 281.
3. MK (Lesbians) Albania v. The Secretary of State for the Home Department CG [2009] UKAIT 00036.
4. MM (Iran) v. The Secretary of State for the Home Department [2009] EWCA Civ 1167.

Mūsdienu tirgus sabiedrība Latvijā un tās ietekme uz noziedzības sociālo prevenciju

Artis Velšs

Latvijas Iekšlietu ministrijas Valsts policija
Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Latvijas sabiedrībā kopš 20. gadsimta 90. gadu sākuma notikušas būtiskas sociālās un tiesiskās dzīves izmaiņas. Latvijas sabiedrība pakāpeniski transformējusies līdz tirgus sabiedrības līmenim, kurā tiekšanās uz personisko labumu gūšanu ir kļuvusi par savdabīgu jebkuras sociālās dzīves sfēras organizējošo principu. Tirgus mehānismu pastāvēšana jebkurā sabiedrībā ir dabiska un vajadzīga sabiedrības dzīves procesu sastāvdaļa. Taču vai "tirgus mehānismi sabiedrībā" un "tirgus sabiedrība" ir vienādi vērtējami institūti? Raksta ietvaros autors cenšas rast atbildi uz šo jautājumu.

Pētījumos pasaulē ir konstatēts, ka noziedzības pieaugums ir tirgus sabiedrības attīstību pavadošs faktors. Arī Latvijā, attīstoties tirgus sabiedrībai, līdztekus ir attīstījušās jaunas noziedzības formas un pakāpeniski aug arī noziedzības līmenis. Rakstā autors apskata piecus mehānismus, kādos tirgus sabiedrība ietekmē dažādus sociālās, ekonomiskās un kultūras dzīves sfēras, kas savukārt spēcīgi ietekmē arī noziedzības līmeni un tā dimensijas.

Noziedzības novēršanā tiek izmantoti dažādi prevencijas veidi un formas. Viens no būtiskākajiem noziedzības novēršanas veidiem ir sociālā prevencija, kuras mērķis ir mainīt tos sociālos apstākļus sabiedrībā, kuri veicina noziedzības pastāvēšanu. Noziedzības novēršana šajā gadījumā tiek realizēta ar pašas sabiedrības aktīvu pretdarbību, izmantojot dažādus sociāla rakstura līdzekļus. Rakstā autors analizē galvenos stratēģiskās darbības virzienus noziedzības novēršanai sabiedrības līmenī, pastāvot tirgus sabiedrības attiecībām pašā sabiedrībā.

Atslēgvārdi: noziedzība, tirgus sabiedrība, noziedzības prevencija, sociālā prevencija.

Ievads

Latvijas sabiedrībā kopš 20. gadsimta 90. gadu sākuma notikušas būtiskas sociālās un tiesiskās dzīves izmaiņas. No iedvesmotas tautas vienotības un aktīvas kopdarbības valsts (un tādējādi arī sabiedrības) neatkarības atgūšanā Latvijas sabiedrība pakāpeniski transformējusies līdz tirgus sabiedrības līmenim, kurā tiekšanās pēc personisko labumu gūšanas ir kļuvusi par savdabīgu jebkuras sociālās dzīves sfēras organizējošo principu.

Protams, ka jebkura sabiedrība izmanto tirgus mehānismus, lai nodrošinātu nepieciešamos labumus un pakalpojumus. Jebkurš no mums spēj novērtēt, kas tirgū ir labāks un ko citi var izdarīt labāk par mums, un to izmantot gan savām personiskajām vajadzībām, gan dažos gadījumos – arī visas sabiedrības vajadzībām (piemēram, valsts publisko iepirkumu laikā). Tādējādi tirgus mehānismu pastāvēšana ir dabiska un vajadzīga jebkuras sabiedrības dzīves procesu sastāvdaļa. Taču vai "tirgus

mehānismi sabiedrībā" un "tirgus sabiedrība" ir vienādi vērtējami jēdzieni? Autors uzskata, ka nē, jo "tirgus sabiedrība" ir jēdziens, ar kuru tiek raksturota pati sabiedrība un tās dominējošais, virzošais spēks.

Teorijā jēdzienam "tirgus sabiedrība" nav ideālas definīcijas, taču šo jēdzienu lieto kā savdabīgu abstrakciju. Tirgus sabiedrības raksturojums jebkurā sabiedrībā ir atšķirīgs, taču kopumā ar to saprot tādu sabiedrību, kurā tiekšanās pēc personisko labumu gūšanas ir kļuvusi par jebkuras sociālās dzīves sfēras organizējošo principu, un tas nav vienkāršs mehānisms, kuru sabiedrība izmanto, lai apmierinātu dažādas ekonomiska rakstura vajadzības. Šādā sabiedrībā dramatiski pārvietojas nepieciešamais balanss starp privāto un publisko, kā rezultātā publiskās intereses un vajadzības kļūst minimizētas salīdzinājumā ar privātajām, kas kopumā atstāj negatīvu ietekmi uz sociālās un ekonomiskās dzīves procesiem. Ideja par kopīgiem mērķiem un kopīgo atbildību kā svarīgu sociālo vērtību pakāpeniski izbāl.

Tirgus sabiedrībā visi citi sociālās organizācijas principi kļūst pakārtoti personisko labumu sasniegšanai. Alternatīvas dzīves pieejas, sociālā atbalstīšana, kultūras vērtības un pat personiskā identitāte sāk pazust, tiecoties pēc personiskajiem labumiem. Tā rezultātā indivīdi, ģimenes un sabiedrība kopumā aizvien vairāk un vairāk ir atkarīgi no tā, ko saucam par "brīvo tirgu", uzskatot, ka tas spēj nodrošināt visas cilvēka vajadzības, tajā skaitā ne tikai materiālās, bet arī kulturālās, simboliskās un garīgās vajadzības. Šādu sabiedrību veidošanās pēdējās desmitgades laikā ir izplatīta pasaules parādība, kuras pirmsākumi un aktīva attīstība ir rodama Amerikas Savienotajās Valstīs [*Currie*, 1991].

Teorijā nav ideālas tirgus sabiedrības definīcijas un nav iespējams runāt arī par klasisku šādas sabiedrības paraugu (etalonu). Taču ir viena kopīga saskatāma pazīme, kas vieno visas sabiedrības, un tā ir – tirgus sabiedrība ir sevišķi auglīga noziedzības augsne. Atkārtoti jāuzsver, ka tirgus sabiedrība un klasiska tirgus ekonomika nav identiski jēdzieni. Kļūdaina ir ideja par to, ka nopietna noziedzības problēma vienmēr ir nenovēršami saistīta ar rezonējošu ekonomiku un brīvu politisko vidi un kārtību. Tomēr ir konstatēts, ka noziedzības pieaugums ir tirgus sabiedrības attīstību pavadošs faktors [*Box*, 1987]. Arī Latvijā, attīstoties tirgus sabiedrībai, līdztekus ir attīstījušās jaunas noziedzības formas un pieaudzis noziedzības līmenis. Jautājums – kāpēc?

Darba mērķis

Analizēt piecus mehānismus, kādos, pēc autora domām, tirgus sabiedrība ietekmē dažādus sociālās, ekonomiskās un kultūras dzīves sfēras, kas savukārt spēcīgi ietekmē arī noziedzības līmeni un tā dimensijas. Noskaidrojot šo galveno mehānismu ietekmi uz noziedzību, jādiskutē par iespējamajiem galvenajiem stratēģiskās darbības virzieniem noziedzības novēršanai sabiedrības līmenī, pastāvot tirgus sabiedrības attiecībām pašā sabiedrībā.

Diskusija

Pirmkārt, tirgus sabiedrības pastāvēšana veicina noziedzību ar ekonomiskās nevienlīdzības un noslāņošanās palielināšanos.

Tirgus sabiedrībā jebkura darbība tiek realizēta ekonomiski. Galvenais šo darbību rādītājs ir ekonomiskais izdevīgums, kas dominē pār jebkuriem cilvēciskajiem faktoriem. Ekonomija pēc būtības nav negatīva parādība, taču noziedzības ģenēzes attīstībā tai var būt arī negatīvas iezīmes [*Currie*, 1998]. Pieņemot, ka jebkurās tirgus attiecībās ir divas puses – pārdevējs un pircējs, līdzīgi var uzskatīt, ka arī tirgus sabiedrībā ir divas puses – darba devēji un darba ņēmēji. Darba devēji, attīstoties tehnoloģijām, cenšoties samazināt izdevumus, pakāpeniski atbrīvojas no liekiem darba ņēmējiem. Tirgus objektu apgrozījuma samazinājuma gadījumā seko identiska darbība – darba ņēmēju skaita samazināšana. Šādas parādības sekas – palielinās bezdarbs, cilvēku skaits, kas jūtas nevajadzīgi, atstumti no sabiedrības [*Freeman*, 1995].

Saskaņā ar Eiropas Savienības Statistikas biroja "*Eurostat*" datiem, Latvijā strauji pieaug bezdarbs un sarūk brīvo vakanču skaits. Ja 2008. gada decembrī bezdarba līmenis Latvijā sasniedza 7% atzīmi, tad 2010. gada janvārī – jau 22% atzīmi. Pozitīvi, ka 2010. gada aprīļa sākumā pirmo reizi pēdējo divu gadu laikā tika novērots bezdarba līmeņa samazinājums un 2010. gada maijā tas sastādīja 16,2% no ekonomiski

aktīvajiem iedzīvotājiem. Taču, ņemot vērā salīdzinoši nelielo brīvo vakanču skaitu, saskaņā ar Latvijas Nodarbinātības valsts aģentūras datiem uz vienu brīvo vakanci 2010. gada maijā pretendēja 71 oficiāli reģistrētais bezdarbnieks.

Tāpat, ņemot vērā esošo ekonomisko situāciju, lielākā daļa uzņēmumu, kā arī valsts un pašvaldības iestādes ir mainījušas darbinieku atalgošanas principus. Izmaiņas skārušas atalgojuma pārskatīšanas procesus un apjomus, prēmēšanas shēmas, labumu paketes, kā arī darbinieku skaitu. Visbiežāk atalgojuma pārskatīšana darbiniekam nozīmē vai nu algas iesaldēšanu, vai tās samazinājumu.

Socioloģiskajos pētījumos ir pierādīts [*Stanton*, 2004], ka daļa sabiedrības locekļu, sevišķi gados jauni cilvēki, kuri piedzīvojuši šādu nosacītu izstumšanu no sabiedrības, pašai sabiedrībai atbild ar vardarbību vai līdzīgām izpausmēm. Noziegumu izdarīšana šādā situācijā ir šo personu savdabīga atbilde [*Hale*, 2005]. Autors uzskata, ka 2009. gada 13. janvārī Vecrīgā notikušās masu nekārtības ir uzskatāms šādas situācijas piemērs.

Otrkārt, tirgus sabiedrībā mazinās vietējo kopienu sociālās saites un neformālā atbalstīšana.

Anita Kalniņa un Vladimirs Meņšikovs pārskatā "Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2002/2003. Cilvēkdrošība Latvijā"[1] ir norādījuši, ka "kopiena ir sociālo attiecību kopums, kas darbojas noteiktā lokā, vietā vai teritorijā. Tās ir sociālas vienības, kuru dalībniekiem ir kopīgas vērtības, intereses vai darbības. Cilvēka dzīve vairumā gadījumu rit dažādu kopienu ietvaros, un tajās veidojas cilvēka sociālā pieredze. Piederība un cieša saistība ar ģimeni un radiniekiem, darbošanās kādā asociācijā vai interešu grupā, dalība kādā sabiedriskā vai reliģiskā organizācijā, cieša identitātes izjūta ar etnisko grupu veicina indivīda drošības sajūtu. Kopienas lomu cilvēka drošības sajūtas veidošanā un uzturēšanā nav iespējams pārvērtēt. Tikai saskarsmē ar citiem cilvēkiem indivīds veido savu identitāti, atrod savu vietu un jēgu dzīvei. Komunitārismu var raksturot ar tādiem vārdiem kā uzticēšanās, pieķeršanās un savstarpējā atbildība. Līdz ar to kopiena rada indivīdā apziņu par personīgo nozīmīgumu un nepieciešamību".

Latvijas sabiedrībai nekad nav bijusi raksturīga aktīva iesaistīšanās sociālajā dzīvē. Pamatā cilvēki kontaktējas ar saviem ģimenes locekļiem, draugiem, darba biedriem, bet iesaistīšanās līmenis sabiedriskajās aktivitātēs vai interešu grupās ir ļoti zems. Jau pieminētajā pētījumā "Cilvēkdrošība Latvijā" tika konstatēts, ka Latvijā visbiežāk drošības sajūtu Latvijas iedzīvotājiem paaugstina ģimenes un draugu atbalsts, kā arī pašā/-as rīcība. Cilvēki grūtā brīdī visbiežāk paļaujas uz saviem spēkiem vai gaida palīdzību no ģimenes, draugiem vai kaimiņiem. 56% aptaujas dalībnieku sevi minēja kā visdrošāko atbalstu pašam sev, radinieki tika minēti kā otrs drošākais atbalsts un draugi – trešais drošākais atbalsts.

Var secināt, ka Latvijas sabiedrība drošības sajūtu nebūt nesaista ar apkārtējo kopienu, sabiedriskajām organizācijām vai tuvējām valsts un pašvaldību institūcijām. Savukārt efektīvas sociālās (vispārējās) noziedzības prevencijas pamatā ir nepieciešamība pēc ciešām, noturīgām un aktīvām sociālām saitēm tieši vietējās kopienas līmenī.

Tirgus sabiedrībā cilvēks pamatā ir pārņemts ar savas labklājības celšanu, kas nereti prasa lielu pašatdevi gan fiziskā, gan garīgā, gan laika ietilpības ziņā. Latvijas Universitātes asociētais profesors Mihails Hazans 2005. gadā pētījumā par darba un nodarbinātības apstākļiem Latvijā konstatēja, ka Latvijā ir ļoti raksturīgi, ka ievērojama daļa darba ņēmēju strādā virsstundas, turklāt tie ir nevis atsevišķi, bet sistemātiski gadījumi. Pētījumā konstatētais, ka vairāk nekā pusei darba ņēmēju nācies strādāt dažas sestdienas vai svētdienas un 23% vīriešu un 14% sieviešu strādā arī naktīs, profesoram lika secināt, ka Latvijā diezgan izplatīts ir netipiskais darba laiks. Visās intervijās parādījusies arī viena kopīga iezīme – vidēji 40% strādājošo jutās noguruši un cieta no stresa.

Treškārt, tirgus sabiedrībā mazinās ģimenes loma un nepilngadīgo uzraudzīšana.

Neapšaubāmi, ka cilvēku pārstrādāšanās rezultāts ir nogurums un stress, kas savukārt negatīvi ietekmē ģimenes dzīvi, tajā skaitā nepilngadīgo ģimenes locekļu audzināšanu un uzraudzību. Taču ģimenei ir vitāli svarīga loma cilvēka personības veidošanā. Ģimene, tās saites, vecāku attiecības ar bērniem un to audzināšana ir vitāli nozīmīgas, lai neļautu attīstīties noziedzībai. Negatīvā ietekme uz ģimeni var tikt skaidrota ar divpusēju pieeju.

[1] http://www.un.lv/files/2001/Kalnina.pdf (sk. 15.06.2010.).

No vienas puses – tirgus sabiedrībā cieš pašas ģimenes stabilitāte un nozīmība. Vadoties pēc 2000. gada tautas skaitīšanas datiem, Latvijā ģimenēs dzīvo 83% no visiem iedzīvotājiem. Taču saskaņā ar Latvijas Republikas Centrālās statistikas pārvaldes datiem Latvijā pakāpeniski ik gadu palielinās šķirto laulību skaits (piemēram, 2001. gadā – 5740, 2005. gadā – 6341, 2007. gadā – 7403). Attiecīgi stabili palielinās arī ārpus laulības dzimušo bērnu īpatsvars, kā arī pieaug to ģimeņu skaits, kurā bērnu audzina tikai viens no vecākiem. No kopējā šķirto laulību skaita divām trešdaļām partneru ir bērni.

No otras puses – tirgus sabiedrība no vecākiem pieprasa lielu pašatdevi (garākas darba stundas, vairākas darba vietas), kas negatīvi ietekmē attiecības ģimenē, tajā skaitā vecāku attiecības ar saviem bērniem (to audzināšana, uzraudzība, uzklausīšana un palīdzības sniegšana). Šāda situācija ir radījusi jaunu vecāku paaudzi (īpaši gados jaunāku cilvēku), kuriem vienkārši nav brīvā laika, kuri pārsvarā koncentrējas un nododas darba jautājumiem, strādā divos vai pat nereti vairāk darbos, lielāko daļu sava laika pavada ārpus mājas, ļoti maz kontaktējoties ar saviem bērniem un citiem apkārtējiem cilvēkiem.

Ceturtkārt, tirgus sabiedrībā mazinās valsts un pašvaldību pieejamie finanšu resursi pamata sociālajiem pakalpojumiem – pabalstiem, sociālajai aprūpei, atbalstam nevalstiskajām organizācijām.

Pasaules pieredzē ir vērojama tendence, ka tirgus sabiedrībās, jo īpaši tad, kad tiek piedzīvotas ekonomiskās krīzes, dramatiski samazinās finansējums dažādiem sociālajiem dienestiem un pakalpojumiem, kuri varētu novērst to kaitējumu, kuru sabiedrības locekļiem rada ekonomiskās grūtības, problēmas ģimenē un vispārējā spriedze sabiedrībā [*Beckett*, *Western*, 2001]. Piemēram, Amerikas Savienotajās Valstīs 20. gadsimta 90. gadu sākuma krīzes laikā dramatiski samazinājās valsts finansējums medicīniskajiem un sociālajiem dienestiem, kā rezultātā problemātiska kļuva atbalsta sniegšana un preventīvais darbs ar problemātiskajām ģimenēm, "augsta riska" nepilngadīgo grupām, narkomānijas apkarošana utt. Tas kopumā izraisīja kopējās noziedzības pieaugumu valstī. Saskaņā ar Amerikas Savienoto Valstu oficiālo statistiku,[2] ja 80. gadu sākumā uz 100 000 iedzīvotāju tika reģistrēti vidēji četri noziegumi, tad 90. gadu sākumā un vidū – jau gandrīz seši noziegumi. Sākot ar 90. gadu beigām, šis rādītājs atkal pakāpeniski ir krities. Ir pamats uzskatīt, ka arī Latvijā, ņemot vērā esošo finanšu un ekonomikas krīzi, nerisinot problēmas ilgtermiņā, var veidoties līdzīga situācija, par ko liecina kaut vai ikdienas virsraksti masu medijos – "samazinās finansējumu...", "finansējuma samazināšana var negatīvi ietekmēt..." utt.

Piektkārt, tirgus sabiedrība veicina noziedzību ar Darvina tipa teorijas kultūras iedzīvināšanu – cīņa par eksistenci un statusu sabiedrībā jebkuriem līdzekļiem un paņēmieniem, kas visai bieži nav tiesiski un pieņemami pārējai sabiedrības daļai.

Holandes kriminologs Viljams Bongers, kurš bija marksistiskās kriminoloģijas piekritējs, jau savā 1916. gadā izdotajā monogrāfijā "Kriminalitāte un ekonomiskie faktori" norādīja, ka labākā noziedzības prevencija ir vienkāršas labklājības un kultūras vides radīšana. Bongers savā darbā uzsvēra vārdu "labklājība", kas nav tas pats, kas "greznība" [*Bonger*, 1916/1969]. Pilnīgi attīstījušās tirgus kultūras ietvaros mainās ekonomiskie standarti un cilvēku vajadzības, kas vairumā gadījumu ir pārlieku augsti un neadekvāti (piemēram, idioma Latvijā par celtnieku, kurš savā līzingā iegādātajā automašīnā BMW X5 pārvadā cementa maisus). Vairums sabiedrības locekļu šādus standartus un šķietamās vajadzības nespēj sasniegt un apmierināt tiesiskā ceļā; tas viņus virza uz noziedzīga ceļa.

Tie ir pieci galvenie mehānismi, kādos tirgus sabiedrības pastāvēšana ir saistīta ar noziedzību un to veicina. Tirgus sabiedrības veidošanās un attīstīšanās ir kompleksa parādība, un tās saistība ar noziedzību varētu tikt padziļināti pētīta arī kādā atsevišķā kompleksā pētījumā, piemēram, pētot to, kā mainās cilvēka personība šādā sabiedrībā (psiholoģiskās deformācijas), kā mainās politiskā, ekonomikas, kultūras un sociālā sfēra kopumā un kā atsevišķi šo sfēru raksturlielumi ietekmē noziedzības raksturu un dinamiku.

Sociālā prevencija ir viens no būtiskākajiem noziedzības novēršanas veidiem, kuras mērķis ir mainīt tos sociālos apstākļus sabiedrībā, kuri veicina noziedzības pastāvēšanu. Pati noziedzības novēršana šajā gadījumā tiek realizēta ar aktīvu pašas sabiedrības pretdarbību, izmantojot dažādus sociāla rakstura līdzekļus. Balstoties uz iepriekš analizētajiem pieciem galvenajiem mehānismiem un to

[2] http://www.disastercenter.com/crime/uscrime.htm (sk. 10.06.2010.).

ietekmi uz noziedzību, iespējams runāt par iespējamiem galvenajiem stratēģiskās darbības virzieniem noziedzības novēršanai sabiedrības līmenī, pastāvot tirgus sabiedrības attiecībām pašā sabiedrībā. Autors uzskata, ka šajā gadījumā būtu atzīmējamas trīs makrolīmeņa un trīs mikrolīmeņa stratēģijas, kuras ir īpaši nepieciešamas, ņemot vērā arī mūsdienu globālās transformācijas. Īpaši autors vēlētos akcentēt tieši makrolīmeņa stratēģijas, kurām ir tieša ietekme uz nevienlīdzības veidošanās novēršanu tirgus sabiedrības situācijā. Ja šādas stratēģijas valstī netiek realizētas vai arī tām tiek pievērsta neadekvāti zema uzmanība, tad noziedzības novēršanas aktivitātes varētu tikt salīdzinātas ar peldēšanu pret straumi.

Kā pirmo no makrostratēģijām, kura ir svarīga noziedzības sociālās prevencijas atbalstīšanai, varētu minēt nepieciešamību pēc atbalstošas darba tirgus politikas. Darba tirgus politika ir vērsta uz jebkuru darba ņēmēju, valstij piedāvājot iespējas jebkuram apgūt nepieciešamās kompetences un prasmes, lai piedalītos sabiedrībai nepieciešamajās darbībās, kā arī pēc to iegūšanas piedāvājot konkrētas iespējas šīs prasmes izmantot darbībā. Šāda darba tirgus politika ir raksturīga visās tuvējās Skandināvijas valstīs. Pastiprināta uzmanība tiek pievērsta tieši sabiedriskajam sektoram, attiecīgi investējot ne tikai darbaspēka sagatavošanā privātajam sektoram, bet uzmanību pievēršot arī cienīgu amatu (profesiju) un bezpeļņas darba vietu radīšanai arī sabiedriskajā sfērā (valsts un pašvaldību līmenī) atbilstoši neatliekamajām sabiedrības vajadzībām. Skandināvi ir sapratuši, ka cilvēkam vissvarīgākais ir stabila darba vieta, apziņa, ka tava darbība ir noderīga sabiedrībai, un pamatdarbā tavi iztikas līdzekļi ir pietiekami, lai uzturētu ģimeni un varētu veltīt laiku arī sabiedriskām aktivitātēm [*Tham*, 1998]. Neiedziļinoties detalizētos salīdzinošos statistikas rādītājos par šādas Skandināvijas valstu politikas lietderību, atliek vien piebilst, ka Skandināvijas valstīs bezdarba līmenis pastāvīgi ir krietni zemāks nekā vidējais bezdarba rādītājs Eiropas Savienībā.

Otrkārt, ilgtermiņa pieejā efektīvai sociālai prevencijai ir nepieciešama saskaņota un pamatota stratēģija, lai mazinātu sociālo un ekonomisko nevienlīdzību, un jo īpaši – palielinot ienākumus un pieejamos sabiedriskos labumus un pakalpojumus zemāk atalgotā darbaspēka līmenī, kā arī cilvēkiem, kuri palikuši bez darba. Tas uzskatāms par loģisku turpinājumu aktīvai darba tirgus politikai. Autors uzskata, ka atbalstāma ir skandināvu izvēlētā "solidaritātes" pieeja, kas izpaužas, nosakot minimālā atalgojuma robežas dažādos sektoros un nodokļu politikā. Dažādi pētījumi un empīriskā pieredze liecina, ka vesels, labi izglītots, kompetents, pašpaļāvīgs un sabiedriski aktīvs pilsonis ir jebkuras ekonomikas un sabiedrības attīstības pamats. Latvijas ekonomikas pašreizējais stāvoklis un sociālā spriedze un nesaskaņas pašā sabiedrībā pierāda, kas notiek, ja šāda pieeja tiek ignorēta.

Trešā makrostratēģija ir saistīta ar nepieciešamību izmantot visus pieejamos iekšējos un starptautiskos resursus, lai izveidotu un realizētu dzīvē aktīvu un atbalstošu bērnu un ģimenes politiku. Abas iepriekš pieminētās stratēģijas arī lielā mērā ir saistītas ar ģimenes atbalstīšanu, taču ir nepieciešama īpaša pieeja, lai šādam atbalstam izveidotu ekonomisku, tiesisku un pārdomātu ilgtermiņa pamatu. Nepilngadīgo noziedzība ir loģisks pieaugušo noziedzības pamats. Situācijas ģimenē rada virkni specifisku noziedzības formu, piemēram, dažādas vardarbības formas ģimenē.

Šāda ilgtermiņa vīzija un stratēģiskā virzība būtu progresīvs veids, kā aizvietot tirgus sabiedrību ar cita veida spēcīgu sabiedrību. Ilgtermiņa stratēģijas rada nepieciešamību pēc kreatīvām mikrostratēģijām, kuras tiek realizētas, strādājot tiešā kontaktā ar indivīdiem un ģimenēm, kuras jau cietušas masīvo sabiedrības izmaiņu rezultātā.

Efektīvas sociālās prevencijas stratēģijā vissvarīgākie, pēc autora domām, būtu trīs mikrostratēģiskās pieejas vai virzieni. Pirmā – nepieciešamas visaptverošas bērnu un ģimenes atbalsta programmas. Otrā – jaunatnes intervences stratēģija, fokusējoties uz plašāku iespēju nodrošināšanu. Un trešā – uz lietotāju vērsta pieeja narkotiku un alkohola lietošanas novēršanai un ārstēšanai.

Tā, pirmkārt, bērnu un ģimenes atbalstīšanā būtu nepieciešams visaptverošu pasākumu kopums, kas vērsts uz vardarbīgas izturēšanās novēršanu pret bērniem, pirmsskolas un sākumskolas nozīmes un kvalitātes stiprināšanu, kā arī plašas amplitūdas palīdzības sniegšanu ģimenēm, kuras nonākušas grūtībās, bet vienlaikus audzina bērnus.

Otrkārt, pietiekami plašas un mūsdienīgas jaunatnes intervences programmas. Autors uzskata, ka jaunatnes noziedzības prevencija ne tik ļoti ir atkarīga no speciālām programmām, kas paredzētas jau riska grupās iekļuvušiem jauniešiem (piemēroti audzinoša rakstura piespiedu līdzekļi, ir narkotiku vai / un

alkohola lietotāji u. c.), bet vairāk no tām programmām, kuras tiek realizētas, lai jauniešus iesaistītu sabiedriskās aktivitātēs, palīdzētu izprast un pieņemt sabiedrībā pieņemamās vērtības un intereses, palīdzētu turpmākās nākotnes veidošanā, sniedzot attiecīgas zināšanas un prasmes. Aizbildinoties ar līdzekļu trūkumu šādām programmām, valsts sevi faktiski ved strupceļā, un šāda pieeja visas sabiedrības nākotnes perspektīvā rada tikai zaudējumus, nevis jaunas iespējas.

Treškārt, pēc autora domām, būtu jāmaina arī pieeja narkomānijas un alkoholisma apkarošanā. Abas sociālās deviācijas formas ir uzskatāmas par problēmām Latvijā, un abas ir vienas no galvenajām noziedzību veicinošajām parādībām. Parasti dominējošā pieeja cīņā ar šīm deviācijām ir saistīta ar sodu pastiprināšanu, šo vielu nelegālās aprites (izgatavošanas, pārvadāšanas un realizācijas) apkarošanu, ēnā atstājot pašu gala lietotāju. Piemēram, arī deklarācijas par Valda Dombrovska vadītā esošā Ministru kabineta iecerēto darbību 9.1.8. punktā ir noteikts, ka valdība turpinās aktīvu cīņu ar narkokriminalitāti, īpašu uzmanību veltot cīņai ar narkotisko un psihotropo vielu un to prekursoru nelegālo apriti un narkotiku piedāvājuma samazināšanu. Taču vai tā ir cīņa ar problēmas saknēm? Esošā pieeja šādu atkarīgo ārstēšanā vairāk līdzinās vispārējās medicīnas pieejai – ja cilvēks ir salauzis kāju vai ieguvis kādu infekciju, tad pats dodas pie mediķa un labprātīgi ārstējas, turklāt, vēloties izārstēties, ir gatavs maksāt arī kādu nepieciešamo naudas summu. Ar atkarības slimniekiem šī situācija ir pilnībā atšķirīga, jo viņi atkarību nevēlas atzīt un nevēlas to ārstēt. Tādēļ autors uzskata, ka pie diskusijas ir noteikti jāatgriežas un jāveicina šādu atkarības slimnieku piespiedu ārstēšana. Nezūdošie jautājumi par personu brīvības ierobežošanu un nodokļu maksātāju naudas izlietošanu šādās situācijās ir atspēkojami, jo cilvēkam, kurš nonācis šādas atkarības stāvoklī nav brīvības, kuru zaudēt, un ar savu atkarību šāds cilvēks nodara ievērojamu kaitējumu saviem apkārtējiem cilvēkiem, t. sk. ģimenei un bērniem, kā arī visai sabiedrībai kopumā. Atkarības slimnieku ārstēšana nav tikai medicīniska un psiholoģiska ārstēšana, bet arī vesels turpmāko sociālo pasākumu komplekss, piemēram, palīdzot narkotiku lietotājam atbrīvoties no narkomānijas kultūrvides un integrēties normālajā kultūrvidē.

Secinājumi

Sociālā noziedzības prevencija, vairāk nekā jebkad agrāk, ir atkarīga no pašas sabiedrības kapacitātes realizēt efektīvas sociālo attiecību pārmaiņas. Noziedzības prevencijas efektivitāte vislielākā mērā ir atkarīga no pašas sabiedrības iedvesmas līdzcilvēku interešu un vērtību aizsardzībā, kā arī no sociālās solidaritātes un mērķtiecīgas sociālās aktivitātes līmeņa. Taču arī valstij, par spīti pastāvošajām sociālajām problēmām, jārod risinājums pieminēto makrolīmeņa un mikrolīmeņa stratēģiju realizācijai.

Today's Market Society of Latvia and its Impact on Social Crime Prevention

Abstract

Latvian society since the early 90s has had significant social and legal life changes. It gradually transformed to a market society level, where competition for personal enjoyment has become a somewhat organizing principle of social life. The existence of market mechanisms in any society is natural and necessary for any part of the process of public life. But whether "the market mechanisms in society" and "market society" are equally valued institutes still remained as an important question. Under the topic of the article, the author seeks to answer that question.

The worldwide studies have shown that development of the market society simultaneously led to the increase of crime level. Also in Latvia, the development of a market society additionally developed new forms of crime and gradually increased the crime rate. The article examines five mechanisms in which market society affects a variety of social, economic and cultural spheres of life, which consequently influence the level of crime and its dimensions.

Crime prevention is used in various types and forms of deterrence. One of the main types of crime prevention is social preventative measures aimed at changing the social conditions in society that contribute to crime in existence. Mainly crime prevention, in this case, is realized by the society itself, using a variety of social influence mechanisms. In the article the author analyzes the main strategic lines of action for crime prevention at community level, at the same time knowing that public relations of the same society are more characterized as market society relations.

Keywords: crime, market society, crime prevention, social prevention.

Literatūra

1. Beckett K., Western B. Governing social marginality: welfare, incarceration and the transformation of state policy // Punishment and society, 2001, 3: 43–59.
2. Bērziņa I. Ceturtdaļa uzņēmumu nevar atļauties algas // http://www.omvua.lv/raksti/1701-ceturtdala-uznmumu-nevar-atlauties-algas.html (sk. 15.06.2010.).
3. Bonger W. Criminality and economic conditions. – Bloomington: Indiana University Press, 1919/1969. – Pp. 27–28.
4. Box S. Recession, crime and punishment. – London: Macmillan, 1987. – Pp. 32–40.
5. Currie E. Crime and market society: lessons from United States. – London: Macmillan, 1998. – Pp. 5–14.
6. Currie E. International developments in crime and social policy. – London: Nacro, 1991. – P. 107.
7. Freeman R. Crime and the labour market. – San Francisco: Institute of Contemporary Studies, 1995. – P. 3.
8. Hale C. Economic marginalization and social exclusion // Criminology / Hale C., Hayward K., Wahidin A., Wincup E. (eds). – Oxford: Oxford University Press, 2005. – Pp. 453–455.
9. Stanton S. Inside the criminal mind. – USA: Crown Press, 2000. – P. 45.
10. Tham H. Crime and the welfare state: the case of United Kingdom and Sweden // The New European Criminology / Ruggiero V., South N., Taylor I. (eds). – London: Routledge, 1998.
11. Hailova A. Latvija – smagi strādājoša valsts // Latvijas Avīze, 2005, 15.04: 4.

Eiropas Savienības tiesu varas atzaru raksturojošie aspekti

Renāte Fila

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Kopsavilkums

Ogļu un tērauda kopienas dibināšanas līguma nosacījumi iezīmē klasisku varas dalīšanas principu ievirzi. Tiesu varas un tiesu sistēmas darbības principi Eiropas Kopienā veidoti līdzīgi Francijas administratīvās tiesas principiem. Dažas no Eiropas Kopienu tiesā īstenotajām procedūrām vairāk līdzinās konstitucionālās tiesas procedūrai, nevis tiesvedības procedūras nosacījumiem starptautiskajā arbitrāžā. Indivīds var aizstāvēt savas privātās intereses starptautiskās organizācijas ietvaros, kura pati izdod noteiktu regulējumu attiecībā uz indivīdu. Tādēļ ir pamats secinājumam, ka Eiropas Kopienu tiesa ir pārņēmusi pietiekami plašas pilnvaras un savā attīstības posmā īsteno ne tikai administratīvās tiesas, bet arī konstitucionālās tiesas funkcijas.

Atslēgvārdi: Eiropas Savienība, Eiropas Kopienu tiesa, administratīvā tiesa, konstitucionālā tiesa.

Ievads

Termins "supranacionāls", kurš izmantots Ogļu un tērauda kopienas dibināšanas līguma [17] 9. pantā, definēja augstāko autoritatīvo institūciju, kuras funkcijas šobrīd izpilda Eiropas Komisija. Supranacionalitātes būtība deva iespējas Ogļu un tērauda kopienas līguma dalībvalstīm apzināties, ka sadarbība iekļauj gan ekonomiskās, gan politiskās varas saturu un arī atbildību. Savukārt Eiropas Kopienu tiesas spriedums lietā *Rosmarie Kapferer / Schlank & Schick Gmb* [16] noteic, ka sadarbības princips, kas izriet no Eiropas Kopienas dibināšanas līguma [12] 10. panta, neuzliek dalībvalsts tiesai pienākumu izvairīties no iekšējo procesuālo noteikumu piemērošanas. Lai nodrošinātu tiesību un tiesisko attiecību stabilitāti, ir svarīgi, lai tiesu nolēmumi, kas kļuvuši galīgi pēc tam, kad izsmelti visi tiesību aizsardzības līdzekļi, vai pēc tam, kad beidzies to izmantošanai paredzētais termiņš, vairs nevarētu tikt apstrīdēti. Šīs lietas kontekstā ir skaidrs, ka autoritatīvās funkcijas uzturētāja vairs nav tikai Eiropas Komisija, kurai kopumā piekrīt tikai izpildvaras funkciju apjoms.

Kopumā tas norāda arī to, ka Eiropas Kopienu pārvaldības sistēmas konstrukcijas pamatā ir klasisks varas dalīšanas princips. Kopienām ir tiesības izmantot savu varu tikai gadījumos, kas atrunāti kopienu pamatlīgumā, un arī varas izmantošanas ierobežojumiem ir jāizriet no līguma. Varas izmantošanas ierobežojumam noteikta "samērīguma principa" (*le principle le pouvoir d'attribution*) piemērojamība, kas nodrošina, ka varas izmantošana ir samērīga ar pieļaujamo, līgumā noteikto varas apjomu.

Atzīmējot Eiropas Savienības tiesu varas darbības specifiku, tā kopumā ir vērsta uz to, lai kontrolētu, ka Eiropas Savienības institūcijas, kurām ir dotas pilnvaras izmantot varu, ievērotu "samērīguma principu" un šo institūciju izdotie normatīvie akti atbilstu pamatlīguma nosacījumiem. Kā starptautiskās arbitrāžas tiesai Eiropas Kopienu tiesas pamatfunkcija būtu saistīta ar kontroli par dalībvalstu līgumsaistību un

no līgumiem izrietošo tiesību aktu ievērošana. Savukārt normatīvo aktu tiesiskuma kontrole, t. sk. šādu normatīvo aktu anulēšanas procedūra, ir tikai sekundāra Eiropas Kopienu tiesas (turpmāk – EKT) funkcija. Jebkurā gadījumā abas šīs funkcijas vērtējamas kā vērstas uz publiski tiesisko attiecību kontroli starptautiskas organizācijas ietvaros.

Jāatzīmē, ka arī pieteikumu iesniegšana Eiropas Kopienu tiesā ir līdzīga procedūrai, kas noteikta Francijas administratīvajās tiesībās, kā arī vairāku lietu izskatīšanas principi (piemēram, prasībās par tiesību aktu anulēšanu) ir vairāk raksturīgi valsts tiesai, nevis starptautiskas organizācijas tiesai. Tas varētu būt izskaidrojams ar to, ka tieši Francijas tiesību speciālistu ietekmē tika izstrādāti Eiropas Kopienu 1951. gada [17] un 1957. gada [9] līgumi. Tomēr šo ietekmi nav pamata pārvērtēt, jo tiesas institūti, kur var vērsties fiziskas un juridiskas personas, savstarpēji atšķiras, bet arī nenovērtēt valsts veidola iezīmes būtu nepamatoti.

Darba mērķis

Veikt kompleksu EKT kompetences teorētisko un praktisko jautājumu izpēti, lai konstatētu administratīvai un konstitucionālai tiesai piemītošās funkcijas.

Materiāls un metodes

Pētījuma empīrisko bāzi veido Eiropas Kopienas un Eiropas Savienības dalībvalstu pamatlīgumi, EKT darbību reglamentējošie dokumenti, EKT prakses materiāli, kas atspoguļo EKT administratīvās un konstitucionālās funkcijas esamību un attīstības dinamiku, EKT gada pārskati, kā arī tiesību pētnieku darbi par Eiropas Savienības institūciju kompetenci. Pētījumā izmantotas šādas zinātniskās pētījuma metodes – loģiskā, aprakstošā, komparatīvā un vēsturiskā pētījuma metode.

Rezultāti

Pētījuma rezultātā tika konstatēta EKT tiesai piemītošās administratīvās un konstitucionālās tiesas funkcijas.

Diskusija

Laika gaitā, pilnveidojoties EKT judikatūrai un piemērojot dažāda veida interpretācijas metodes, tika palielinātas tiesu varas atzara pilnvaras, kas noteiktas Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 230. pantā [12]. Kā raksturojošu piemēru var minēt lietu *Commision c Conseil AETER* (C-22/70), kura izskatīta EKT 1981. gada 31. martā. Šīs tiesas ietvaros atzīts par pieļaujamu apstrīdēt tiesību aktu, kurš nav ieteikums vai rekomendācija un kuram pēc būtības ir rīkojuma pazīmes [1]. Viennozīmīgi, ka EKT veica Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 230. panta interpretāciju, nosakot sev izvērtēšanai pakļautos tiesību aktus. Piemēram, viena no tiesas funkcijām ir veikt to tiesību aktu kontroli, kuras autors ir Eiropas Parlaments, bet līgumā nav iekļauta tieša norāde uz tiesībām apstrīdēt Eiropas Parlamenta izdotos tiesību aktus. 20. gadsimta 80. gadu vidū EKT izskatīja lietu, kas principiāli mainīja izpratni par institucionālo tiesību aktu (*Parti ecologiste "Les Verts" conte Parlement Europeen*, C-294/83). Turklāt precedenta veidā šajā lietā izmantotā tiesas argumentācija tika izmantota, ne tikai izskatot līdzīga satura prasības, bet arī citas Eiropas Kopienu institūcijas savu darbību pamatoja ar šo EKT spriedumu.

Kā nesamērīgu iespējams novērtēt tādas sistēmas esamību, ja fiziska persona aizstāv savas vai sevis vadīta uzņēmuma ekonomiskās darbības intereses, starptautiskas organizācijas veidotas tiesu sistēmas ietvaros apstrīdot šīs organizācijas pašas izdotos tiesību aktus. Tomēr arī te ir vēl virkne ierobežojumu, fiziskas un juridiskas personas nevar prasīt anulēt tiesību aktu, ja nav tās tiešais adresāts. Tomēr šeit būtiski pievērst uzmanību dažiem aspektiem, pirmkārt, EKT Statūtu 19. pants [11] nosaka lietas dalībnieku obligātās pārstāvības principu. Saskaņā ar šo pantu lietas dalībniekus, kuri nav dalībvalsts

vai Eiropas Savienības iestādes, tātad juridiskas vai fiziskas personas, var pārstāvēt tikai advokāts, kas ir tiesīgs praktizēt kādas ES dalībvalsts vai tās valsts tiesās, kura ir Eiropas Ekonomikas zonas dalībvalsts. Turklāt EKT Reglamenta 104. panta 2. punkts nosaka, ka attiecībā uz lietas dalībnieku piedalīšanos un pārstāvību prejudiciālā nolēmuma tiesvedībā EKT ņem vērā procesuālos noteikumus, ko piemēro tajā dalībvalsts nacionālajā tiesā, kas ir izteikusi lūgumu" [10]. Līdz ar to, pastāvot šādām ierobežojošām atrunām, ir pietiekami likumsakarīgi, ka tieši EKT gana plaši sniedza interpretāciju nosacījumam "tiešais adresāts, kura intereses tiek skartas vai ierobežotas tā tiesības".

Piemēram, EKT atzina, ka direktīva nav tas tiesību akts, kas var tieši skart personu intereses un aizskart to tiesības [4]. Savukārt ar Eiropas Kopienu institūcijām saskaņotie dalībvalstu rīkojumi, it īpaši kas saistīti ar tirdzniecības brīvību, var tieši ietekmēt personīgās un individuālās personu intereses [18]. Arī pagājušā gadsimta 90. gadu sākumā tiesu praksē tika noteikti kritēriji personu identificēšanai, kuru intereses var skart tieši un individuāli. Šajā gadījumā šāda interpretācija tika nodibināta konkurences tiesību jomā (*Extramet Industrie SA countre Conceil*, C-358/89, *Codoriniu SA contre Conseil*, C-309/89). Jāatzīmē, ka šie Eiropas Kopienu tiesas spriedumi veidoja Romas un Māstrihtas līguma [12, 13] dalībvalstu administratīvi tiesiskās darbības principu būtību.

Lai nodrošinātu Eiropas Savienības tiesību aktu vienveidīgu piemērošanu visā Eiropas Savienības teritorijā, EKT pēc nacionālo tiesu pieprasījuma var prasīt taisīt iepriekšējās kārtības jeb prejudiciālos nolēmumus. Prejudiciālā nolēmuma ideja zināmā mērā bija vērsta uz palīdzības sniegšanu dalībvalstu tiesnešiem orientēties saturiski apjomīgajā Eiropas Savienības tiesību jomā. Šādu skaidrojumu var pamatot ar to, ka prejudiciālo nolēmumu EKT var prasīt nacionālā tiesa vai iestāde, kura izpilda tiesvedības funkcijas. Taču laika gaitā, galvenokārt EKT judikatūras attīstības ceļā, prejudiciālo nolēmumu procedūra kļuva par daudz ko vairāk kā tikai par Eiropas Savienībās tiesību vienveidīgas piemērošanas garantu. Šobrīd prejudiciālo nolēmumu procedūra kalpo kā viena no nozīmīgākajām garantijām indivīdam apstrīdēt Eiropas Savienības normatīvo aktu spēkā esību un paust savus uzskatus Eiropas Kopienu tiesā. "Daži autori šo procedūru dēvē par visas "Eiropas Kopienu tiesību arhitektūras pamatakmeni", gan vērtējot juridiski, gan ņemot vērā šīs procedūras īpašo nozīmi Eiropas Kopienu tiesību vienveidīgas piemērošanas nodrošināšanā" [2]. Vēl vairāk, Eiropas Kopienu tiesa, judikatūras ceļā pakāpeniski paplašinot savas kompetences, ar prejudiciālajiem nolēmumiem faktiski veic konstitucionālo tiesu funkcijas, turklāt ne tikai attiecībā uz Eiropas Savienības tiesībām, bet arī attiecībā uz dalībvalstu iekšējām tiesībām.

Svarīgākā tiesību norma, kura satur vispārīgu prejudiciālo nolēmumu procedūras aprakstu un kura ir šīs procedūras juridiskais pamats, ir Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234. pants [12]. Tomēr vienlaikus vēl vairāki panti Eiropas Kopienas dibināšanas līgumā, Eiropas Atomenerģētikas kopienas dibināšanas līgumā un Līgumā par Eiropas Savienību ietekmē prejudiciālo nolēmumu procedūras darbību (jo īpaši Eiropas Kopienu dibināšanas līguma 68. pants, Eiropas Atomenerģētikas kopienas dibināšanas līguma 150. pants un Līguma par Eiropas Savienību 35. pants). Turklāt Eiropas Kopienu dibināšanas līguma 225. pants paredz iespējas nākotnē nodot tiesības sniegt prejudiciālos nolēmumus Eiropas Savienības Pirmās instances tiesai. Visas šīs tiesību normas kopā ar vēl vairākiem Eiropas Savienības tiesību avotiem, kas laika gaitā ir sākuši netieši ietekmēt prejudiciālo nolēmumu procedūru, apliecina, ka prejudiciālo nolēmumu procedūru regulējošo normu apjoms ir pastāvīgi pieaudzis, arvien vairāk palielinot prejudiciālo nolēmumu procedūras lomu Eiropas Savienības tiesībās un paplašinot EKT kompetenci attiecībās ar dalībvalstu tiesām.

Prejudiciālā nolēmumu procedūra ir nenovērtējami svarīga Eiropas Kopienu tiesā, kurai atbilstoši Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 220. pantam jānodrošina tiesiskums līguma interpretēšanā un piemērošanā un kurai, iesaistoties dalībvalsts tiesās izskatāmajos tiesvedības procesos, tādējādi tiek dota iespēja attīstīt un veicināt tiesību piemērošanu tādā veidā, kas ir saskanīgs ar Eiropas Kopienu veidojošo līgumu garu un mērķi. Dalībvalstu tiesām un tiesnešiem, saskaroties ar nepieciešamību piemērot Kopienu tiesību normas un konstatējot, ka to interpretācija vai spēkā esamība rada šaubas, jāatceras, ka prejudiciālā nolēmuma procedūra ir radīta, lai sniegtu palīdzību šo tiesību piemērošanā, jo saskaņā ar EKL 234. pantu prejudiciālu jautājumu EKT var uzdot jebkura dalībvalsts tiesa [12].

Arī tiesas jēdzienu EKT interpretē atbilstoši Kopienas tiesībām, un tam nav viennozīmīgi jāatbilst tiesas jēdzienam nacionālajā tiesību sistēmā. Ja saskaņā ar Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234. panta trešo daļu visām tiesām, kuru lēmumus nav iespējams apstrīdēt dalībvalstu tiesu sistēmas ietvaros, ir pienākums vērsties Eiropas Kopienu tiesā ar prejudiciālu jautājumu, ja tas nepieciešams lietas izspriešanai [15], tad EKT šo pienākumu interpretē plaši, norādot, ka arī tiesai, kura dalībvalsts tiesu sistēmā nav augstākās instances tiesa, ir pienākums iesniegt prejudiciālu jautājumu, ja attiecīgās tiesas lēmumu saskaņā ar dalībvalsts procesuālajām normām nav iespējams apstrīdēt. Arī gadījumos, kad tiesām nav pienākums to darīt, jautājumu uzdošana var būt ļoti noderīga, jo, uzdodot prejudiciālu jautājumu, dalībvalsts tiesa nodrošinās, ka tās nolēmums būs atbilstošs EKT attiecīgo tiesību interpretācijai vai arī pamatots ar spēkā esošu aktu. Spēkā esamības pārbaudes procedūra ir nozīmīga personu tiesību aizsardzībai, jo ar to faktiski tiek kontrolēts Kopienu iestāžu darbības tiesiskums. Iespēja vērsties EKT ar prejudiciālu jautājumu par noteikta Kopienu akta spēkā esamību ļauj dalībvalsts tiesai zināmā mērā līdzsvarot ierobežojumus, kas izriet no Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 230. panta, kurš regulē Kopienu iestāžu aktu tiesiskuma pārbaudes pamata mehānismu.

Dalībvalstu tiesu lūgumus prejudiciālajiem nolēmumiem var iedalīt trīs grupās, kuras attiecināmas uz noteiktas nozīmes Eiropas Savienības tiesību aktiem: 1) pamata līgumiem; 2) Eiropas Kopienu iestāžu izdotiem aktiem; 3) starptautiskiem nolīgumiem. Lai gan Kopienu tiesību interpretāciju vai to spēkā esamības pārbaudi var lūgt vienīgi tad, ja Kopienu tiesības pamata lietā ir piemērojamas, atsevišķos gadījumos EKT ir atzinusi, ka tās kompetencē ir interpretēt Kopienu tiesības tad, ja dalībvalsts vienpusēji savos tiesību aktos Kopienu regulējumu attiecina arī uz situācijām, kurās Kopienu tiesības nav piemērojams.

Jāatzīmē, ka EKT nav nepārprotami atbildējusi uz jautājumu par to, vai, neskatoties uz Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234. panta tekstu, prejudiciālu jautājumu var uzdot par tādu veidojumu, kuri nav iestādes, izdotiem aktiem. Piemēram, attiecībā uz Eiropadomes aktiem daži uzskata, ka par tiem var lūgt prejudiciālu nolēmumu tad, kad tā pieņem aktu Kopienu darbības jomā, savukārt citi uzskata, ka Eiropadomes akti savienojumā ar Kopienas aktiem vai līgumiem, uz kuriem šie Eiropadomes akti attiecas, ir izmantojami interpretācijas procesā, lai noteiktu to precīzu iedarbību.

Līdz ar to saistībā ar citiem veidojumiem, kam nav Kopienu iestādes statusa, varētu argumentēt šādi: tā kā vienīgi Eiropas Centrālā Banka ir minēta Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234. panta pirmās daļas b) apakšpunkta tekstā, tad par citu veidojumu aktiem prejudiciālu jautājumu nav iespējams uzdot. Atbilstoši EKT tiesneša K. Lēnartsa viedoklim prejudiciālu jautājumu var uzdot par tādu veidojumu aktiem, kurus, īstenojot savas pilnvaras, ir izveidojušas Kopienu iestādes un kuriem noteiktu uzdevumu veikšanai ir piešķirtas izpildpilnvaras un līdz ar to arī lēmumu pieņemšanas pilnvaras [14].

EKT savas kompetences ietvaros veic arī "jaukto nolīgumu" – nolīgumu, kuru ar trešajām valstīm kopā noslēgušas Kopiena un dalībvalsts [12] – interpretāciju. Gadījumā, ja nolīgums noslēgts jomā, kurā Kopienas dalībvalstu pilnvaras ir dalītas, bet pienākumi, kurus uzliek šis nolīgums, nav savstarpēji sadalīti starp Kopienu un dalībvalstīm, EKT tikai definē pienākumus, ko Kopiena ir uzņēmusies, un līdz ar to ierobežoti interpretē attiecīgā nolīguma normas. EKT ir atzinusi, ka tā ir tiesīga interpretēt lēmumus vai juridiski nesaistošus aktus, kurus ir pieņēmis nodibinājums, kas izveidots ar starptautisku līgumu, piemēram, asociācijas nolīgumu, lai nodrošinātu šī nolīguma ieviešanu. Šeit nav būtiski, ka sākotnēji līgumus ar trešajām valstīm ir noslēgušas dalībvalstis. Taču EKT nav tiesīga interpretēt starptautiskos līgumus, kas noslēgti starp dalībvalstīm ārpus Kopienu darbības jomām. "Interpretēt starptautiskus nolīgumus EKT var pilnvarot arī ar īpašiem protokoliem, kas pievienoti konvencijām, kuras noslēgtas, pamatojoties uz Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 293. pantu" [4]. Tāda ir 1980. gada 19. jūnija Romas Konvencija par tiesību aktiem, kas piemērojami līgumsaistībām, un šīs konvencijas Pirmais un Otrais protokols par tās interpretāciju, ko veic EKT.

EKT atzina, ka gadījumā, kad valsts regulējums attiecībā uz risinājumu, ko tas paredz pilnībā iekšējām situācijām, atbilst risinājumam, kurš paredzēts Kopienu tiesībās, lai tostarp izvairītos no savu pilsoņu diskriminācijas vai iespējamiem konkurences traucējumiem, Kopiena ir ieinteresēta, lai nolūkā izvairīties no interpretācijas atšķirībām nākotnē, normas vai jēdzieni, kas pārņemti no Kopienu tiesībām,

tiktu interpretēti vienveidīgi, neatkarīgi no apstākļiem, kādos tie piemērojami. Tomēr ir skaidrs, ka EKT atbilstošā gadījumā sniedz tikai Kopienu tiesību interpretāciju un dalībvalsts tiesām pašām ir jānoskaidro, vai valsts tiesību normas vai jēdzieni atbilst EKT interpretējamām normām vai jēdzieniem. Atbilstoši EKT pastāvīgai judikatūrai vienīgi dalībvalsts tiesas var izvērtēt savu tiesību jēdzienu lietojumu pat tad, ja Kopienu regulējums satur uz tiem tiešu atsauci, kā arī veikt savu iekšējo tiesību interpretāciju.

Ņemot vērā EKT kompetenci, kas ir gan nodibināta pietiekami plaši, gan palielināta pamatlīguma interpretācijas, un to, ka tās spriedumiem ir saistošs spēks visās dalībvalstīs, iztiesāšanas procesā tiek ņemta vērā visu dalībvalstu pilsoņu iespējamā interese procesa iznākumā, kā arī dalībvalstu intereses iestāties lietā, ja EKT sniegtā atbilde uz prejudiciālo jautājumu varētu skart šīs valsts nacionālās intereses [4]. Savukārt arī procesa rezultātā ir ierobežojumi – EKT var nolemt ierobežot personu iespējas atsaukties uz interpretēto normu, lai apstrīdētu labā ticībā nodibinātās tiesiskās attiecības. Lai pieņemtu lēmumu par šādu ierobežojumu, ir jāievēro divi pamatnoteikumi – ieinteresēto personu labas ticības esamība un būtisku traucējumu rašanās risks [4].

Secinājumi

Izvērtējot EKT pilnvaras, kopumā ir izdarāms secinājums, ka attīstības periodā tā ir veikusi ne tikai starptautiskās arbitrāžas funkcijas, kontrolējot līgumsaistību izpildi starp dalībvalstīm, ne tikai administratīvās tiesas funkcijas, kontrolējot Eiropas Savienības institūciju un iestāžu izdoto tiesību aktu tiesiskumu, bet arī pārņēmusi konstitucionālās tiesas darbības principus. Lai gan fizisku un juridisku personu tiesības vērsties EKT ir zināmā mērā ierobežotas ar Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 234. pantā trešās daļas imperatīvo tiesību normu, kas uzliek obligātu pienākumu visām tām dalībvalstu tiesām, kuru nolēmumus nevar pārsūdzēt nacionālā līmenī, vērsties Eiropas Kopienu tiesā, vienlaikus šobrīd nav efektīvu kontroles mehānismu attiecībā uz šo pienākumu. Tas nozīmē, ka ir fizisku un juridisku personu tiesību ierobežošanas risks. Turklāt dalībvalsts atbildības principa attiecināšana uz dalībvalsts tiesu varu vēl nav uzskatāma par pietiekami efektīvu kontroles mehānismu attiecībā uz iespējamiem Eiropas Kopienu dibināšanas līguma 234. panta pārkāpumiem, jo Eiropas Kopienu tiesas šā brīža judikatūrā noteiktie kritēriji attiecībā uz šādu dalībvalstu atbildību nav pietiekami precīzi un ir ļoti grūti izpildāmi. Tādēļ kā papildu kontroles mehānisms var tikt izmantots nacionālais konstitucionālās sūdzības institūts, indivīdiem vēršoties savas valsts konstitucionālajā tiesā un lūdzot atzīt, ka pēdējās instances tiesas prettiesiska nevēršanās Eiropas Kopienu tiesā ir tiesību uz taisnīgu tiesu pārkāpums. Esošā situācija parāda, ka kopumā Eiropas Savienības tiesvedības sistēmā ir trūkumi, kas uzliek papildu slogu fiziskai un juridiskai personai starptautiskas organizācijas ietvaros apstrīdēt šādas starptautiskas organizācijas pašas izdotos tiesību aktus.

Characterization of European Union Judiciary

Abstract

The authoritative nature of the agreement of the European Community of Coal and Steel is the source for origination of the principles of distribution of power in the European Union.

The judiciary and governmental functions of the judicial system in the European Communities are structured within similar principles of the French administrative courts. In some cases procedures in European Communities court are more alike state court procedures than procedures in the court of an international organization. Any individual can defend his business interests in international organization where its own regulations have been formed. That is the base for conclusion about disproportionate demand of European Communities court. Therefore the European Court of Justice in its development has taken over not only administrative but also function of constitutional courts.

Literatūra

1. Affaire C-22/70, Recueil de la jurisprudence de la Cour, 1971 // http://igitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2006-1009.../cases.pdf (sk. 26.03.2010.).
2. Arndt F. The German Federal Constitutional Court at the Intersection of National and European Law: Two Recent Decisions // German Law Journal, 01.07.2001; 11(2).
3. Consolidated version of the treaty on European Union. Accepted in Maastrich; to became valid // Official Journal of the European Communities, C 325 // http://eur-lex.europa.eu/lv/treaties/dat/12002M/pdf/12002M_EN.pdf (sk. 03.05.2010.).
4. Erbts D., Freija I., Jarve K. u. c. Eiropas Savienības tiesību piemērošana. Rokasgrāmata praktizējošiem juristiem. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2007.
5. Delano R. Verwey. The European Community, the European Union, and the international Law Treaties. – Oxford: Asser Instituut, 2004.
6. Eeckhout P. External relations of the European Union: legal and constitutional foundations. – Oxford University, 2004.
7. Eiropas Kopienu tiesas Gada ziņojums 2006. – Luksemburga: Eiropas Kopienu Oficiālais publikāciju birojs, 2007.
8. Eiropas Kopienu tiesas Gada ziņojums 2007. – Luksemburga: Eiropas Kopienu Oficiālais publikāciju birojs, 2008.
9. Eiropas Atomenerģijas kopienas dibināšanas līgums. Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958. // http://eurlex.europa.eu/lv/treaties/dat/11957K/word/11957K.doc (sk. 02.05.2010.).
10. Eiropas Kopienu tiesas Reglaments. Pieņemts Luksemburgā 19.06.1991.; ar grozījumiem, kas pieņemti līdz ar 15.01.2008. // Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis L386; 29.01.2008. // http://curia.europa.eu/lv/instit/txtdocfr/txtsenvigueur/txt5.pdf (sk. 02.05.2010.).
11. Eiropas Kopienu tiesas Statūti. Pieņemti Strasbūrā; ar grozījumiem, kas pieņemti līdz ar 21.06.2005. // http://curia.europa.eu/lv/instit/txtdocfr/txtsenvigueur/statut.pdf (sk. 02.05.2010.).
12. Konsolidētais Eiropas Kopienu Dibināšanas līgums. Parakstīts Romā 25.03.1957.; stājies spēkā 01.01.1958. // Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E // http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:LV:pdf (sk. 02.05.2010.).
13. Konsolidētais Līgums par Eiropas Savienību. Parakstīts Māstrihtā 07.02.1992.; stājies spēkā 01.11.1993. // Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C321E // http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:LV:pdf (sk. 02.05.2010.).
14. Lenaerts K., Arts D., Maselis I. Procedural law of the European Union. – London: Sweet & Maxwell, 2006.
15. Prejudiciāls nolēmums Eiropas Kopienu tiesai / Informatīvs materiāls. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Eiropas Kopienu tiesas departaments, 2007.
16. Rosmarie Kapferer / Schlank & Schick Gmb (2006. gada 16. marta lieta C–234/04) // http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2088905 (sk. 26.03.2010.).
17. Treaty Establishing the European Coal and Steel Community, ECSC Treaty // http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_ecsc_en.htm (sk. 02.05.2010.).
18. Werner A. Bock contre Commisson, C-62/70 // http://www.jstor.org/stable/758493 (sk. 26.03.2010.).

Kriminālistikas objekts, priekšmets un likumsakarības, kriminālistikas jēdziens

Aigars Evardsons

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Kriminālistika ir veidojusies kā atsevišķa zinātne, un tās veidošanās ir balstīta uz zinātniski aprobētiem, apkopotiem pētījumiem un savstarpēji saistītām likumsakarībām. Nozieguma vietā citu objektu un ārējo apstākļu mijiedarbības rezultātā pēdām piemīt īpašība izraisīt izmaiņas apkārtējos objektos un izraisīt izmaiņas sevī. Autors iesaka kriminālistikas definīciju izteikt šādā redakcijā: "Kriminālistika ir tiesību zinātne par kriminālistisko darbību kriminālistiskajās attiecībās, izmeklējot noziegumus, izzinot likumsakarību attiecību atspoguļošanos noziedzīgu nodarījumu izmeklēšanā, noziedzīgu nodarījumu slēpšanā un nozieguma apstākļu izzināšanā, uz kuru pamata izstrādā un lieto taktiskos paņēmienus un metodes procesuālo pierādījumu noskaidrošanai, lietojot šim mērķim speciāli izstrādātus un citu nozaru tehniskos līdzekļus."

Atslēgvārdi: kriminālistika, kriminālistikas objekts, kriminālistikas priekšmets, notikuma vietas apskate, noziedzīga darbība.

Darba mērķis

Izpētīt un izvērtēt kriminālistikas kā atsevišķas zinātnes veidošanās pamatnosacījumus, sniegt autora viedokli.

Izanalizēt, izvērtēt zinātnisko literatūru un sniegt autora viedokli, redzējumu par kriminālistikas priekšmetu, objektu un likumsakarībām.

Daudzās publikācijās zinātnieki jēdzienus "kriminālistikas objekts" un "kriminālistikas priekšmets" neizdala atsevišķi. Profesori V. Kolmakovs, I. Artamanovs un I. Gerasimovs par kriminālistikas objektu sauc noziegumus, bet profesori O. Bajevs un V. Koldins kriminālistikas objektu definē kā nozieguma izmeklēšanu. Profesori N. Jablokovs un V. Koldins uzskata, ka kriminālistikas objekts ietver gan noziedzīgo darbību, gan arī noziegumu izmeklēšanu, jo viņi publikācijā ir norādījuši, ka nesaskata atšķirības starp kriminālistikas priekšmetu un objektu. Tādu pašu nostāju izteikuši arī profesori A. Kavalieris un J. Konovalovs 1997. gadā izdotajā abu autoru kriminālistikas mācību grāmatā.

Autors vērš uzmanību uz to, ka domstarpības zinātnieku vidū par kriminālistikas objektu un priekšmetu veidojas tikai tāpēc, ka viņi nošķir kriminālprocesa un kriminālistikas priekšmetu. Pēc būtības kriminālprocesa un kriminālistikas priekšmeta forma ir tuva un nav robežas starp izziņu un pierādīšanu. Profesori I. Gerasimovs un V. Kolmakovs par kriminālistikas objektu ir nosaukuši noziedzīgus nodarījumus, bet citi zinātnieki uzskata, ka objekts ir noziedzīgu nodarījumu izmeklēšana. Vairāki zinātnieki pauž vēl citu viedokli, proti, ka kriminālistikas objektā ir ietverti noziedzīgi nodarījumi un noziedzīgu nodarījumu izmeklēšana, kas patlaban ir visbiežāk izplatītais zinātnieku viedoklis. Profesors R. Dombrovskis grāmatā

"Kriminālistikas teorētiskie pamati" ir izvērtējis dažādu zinātnieku viedokļus par kriminālistikas izpratni un sniedzis iespēju interesentiem pašiem izvēlēties vispiemērotākos uzskatus attiecībā uz kriminālistikas objektu un priekšmetu.

Noziedzīga darbība ir aprakstīta un normatīvi noteikta Krimināllikumā. Krimināltiesību zinātne, pētot noziedzību, veido krimināltiesisko mācību par noziedzīgu nodarījumu. Kriminoloģija izstrādā kriminoloģisko mācību par noziedzību un tās cēloņiem, bet kriminālistika – kriminālistisko mācību par noziedzīgu nodarījumu. Nozieguma vietā atrastajām pēdām, kas ir jebkuras noziedzīgas darbības sekas, piemīt to izzināšanas un izmeklēšanas būtība, kas spēj sniegt priekšstatu par kriminālistiskajām īpatnībām un to kopsakarībām (kriminālistiskais raksturojums), ļauj izvēlēties visiedarbīgākās izmeklēšanas metodes vainīgās personas noskaidrošanā. Izmeklēšanu galvenokārt veido izmeklēšanas darbības un arī metodes, paņēmieni un veidi, to izpildes līdzekļi, kas ir izmeklēšanas svarīgākās sastāvdaļas. Izmeklēšanas apstākļi satur ziņas par to situāciju, kas veidojas, veicot procesuālas darbības krimināllietā. Noziedzīgo darbību objektu pētī krimināltiesības, kriminoloģija, kriminālprocess un kriminālistika, kā arī citas nejuridiskās zinātnes (psiholoģija, socioloģija, medicīna). Lai šajos zinātniskās izziņas objektos precīzi definētu kriminālistikas priekšmetu, jānodala tie aspekti, kuri nav citu zinātņu un disciplīnu izpētes priekšmeti un kuru izpēti var nodrošināt tikai ar kriminālistikas metodēm. Tā kā kriminālistika pētī nevis noziedzīgu darbību kopumā, bet gan tikai atsevišķus tās paņēmienus (grupas, veidus), tad noziedzīgās darbības izpētes priekšmets varētu būt tās pazīmes un parādības, kuras satur ziņas, kas nepieciešamas kriminālistiskā priekšstata veidošanai par attiecīgā nozieguma paņēmienu, veidu, tas ir, par nozieguma kriminālistisko raksturojumu vai tā kriminālistisko modeli, vienlaikus pētot minēto iezīmju īpatnības pazīmēs – pēdu veidā.

Profesors R. Dombrovskis un G. Kūtris kriminālistikas priekšmetu definē šādi: "Kriminālistika ir zinātne par kriminālistiskām attiecībām, kas vērstas uz noziegumu atklāšanu pēc atstātām pēdām." Viņi uzskata, ka kriminālistikas priekšmets ir kriminālistiskās attiecības, kas veidojas pirmstiesas izmeklēšanā un iztiesāšanā.

Profesors R. Belkins jau kriminālistikas definīcijā iekļāvis kriminālistikas likumsakarību izzināšanu un apgūšanu, norādīdams, ka priekšmetā ir ietvertas noziedzīgās darbības likumsakarības, kas jāpētī, lai atjaunotu nozieguma izdarīšanas mehānismu un iegūtos rezultātus izmantotu cīņā ar noziedzību. Nozieguma atklāšanas un izmeklēšanas darbības (kriminālistiskās darbības veidi) kā kriminālistiskās izpētes priekšmets ir izmeklēšanas izlūkošanas izziņas procesi, kas palīdz noskaidrot tipveida situācijas, kuras rodas dažādos izmeklēšanas posmos un kurās nepieciešamas izmeklētāja un ekspertu zināšanas par noziegumu veidiem, jaunākajiem tehniskajiem un tehnoloģiskajiem paņēmieniem. Tā kā kriminālistiskā darbība ir sistēma, tā veidojas no likumsakarībām, kas piemīt noziedzīgai darbībai (cēloņu un seku savstarpējās saistības esamība; noziedznieka izraudzītā nozieguma veikšanas paņēmiena un apstākļu kopuma un tā ietekme uz nozieguma norisi; saikne starp nozieguma subjektu un upura uzvedību; dažādu noziegumu un kriminālistisku situāciju objektīvi atkārtojošos cēloņu un seku kopuma izpausmes; standarta (stereotips) informācija par noziegumu u. c.), no likumsakarībām, kas piemīt noziegumu atklāšanas un izmeklēšanas darbībām (vienveidīgu izmeklēšanas situāciju veidošanās un to atkārtošanās; kriminālprocesuālas un kriminālistiskas informācijas avotu / veidu / un kopumu faktiska nemainība; nozīmīgu informācijas līdzekļu un metožu kopuma veidošanās, kas ļauj izvēlēties kritēriju noturību lietas atklāšanā, fiksēšanā, izņemšanā, izmeklēšanā, novērtēšanā un izmantošanā; pastāvīga vajadzība saistīt subjektu ar standarta un nestandarta rīcību kriminālprocesuālajās darbībās; tipiska nozieguma subjektu, cietušo un liecinieku uzvedība izmeklēšanā, ņemot vērā izmeklējamā nozieguma veidu, īpatnības, un citus faktorus).

Iepriekš minēto likumsakarību un objektīvi darbojošos faktoru kopuma atklāšana un izpēte kriminālistikā ir nepieciešama ne tikai kriminālistikas priekšmeta noteikšanai, bet arī ar kriminālistiku saistītām zinātnēm kopīgu un specifisku sociālo funkciju uzdevumu risināšanai.

Apkopojot visu iepriekš minēto, autors uzskata, ka kriminālistikas izpētes galvenais objekts ir konkrētu cilvēku darbības veidi – noziedznieka un viņa līdzdalībnieku uzvedība (noziedzīga darbība), vispirms kā izziņas objekts no vienas puses, bet no otras puses – izmeklētāja un procesuālo dalībnieku darbība. Kā viens no iemesliem, kas nosaka nepieciešamību precizēt kriminālistikas priekšmetu un tā definīciju, ir mūsdienām raksturīgāko bijušo un esošo priekšstatu izmaiņas citās zinātnēs, tai skaitā kriminālistikā.

Ja neizdodas formulēt likumsakarības un tās pierādīt, varam secināt, ka attiecīgās zinātnes empīriskais (t. i., uz pieredzi pamatotais) materiāls ir veidošanās stadijā. Parādību izpēte un priekšstatu

izmaiņas, kas notikušas kādā laika posmā, nevar būt pamatojums tam, ka konkrētās zinātnes teorija ir pilnībā izpētīta un pabeigta, kas ļauj sniegt pareizu un pilnīgu attiecīgās zinātnes galīgo jēdziena definīciju.

20. gadsimta 30. un 40. gados, attīstoties kriminālistikai, izveidojās izpratne par kriminālistikas priekšmetu, jo kriminālistika kā zinātne attīstījās, "uzkrājoties empīriskam materiālam, to apkopojot, kas vēlākā laika posmā ļāva šo disciplīnu norobežot no citām zinātnēs apakšnozarēm".

Izvērtējot kriminālistikas kā zinātnes, attīstības sākumu, var secināt, ka tā veidojās paralēli noziegumu atklāšanai, kas bija un joprojām ir savstarpējā ciešā mijiedarbībā, jo, izanalizējot noziegumus, tiek izstrādāti izmeklēšanas taktiskie paņēmieni, kurus pēc to izstrādes un aprobācijas lieto noziegumu atklāšanā. Tomēr sākotnēji kriminālistikā netika veikti pētījumi, lai noskaidrotu noziegumu izpildes mehānismu, pierādījumu izcelsmes avotu un noziegumu slēpšanas paņēmienu cēloniskās likumsakarības. Tas ļauj izskaidrot un secināt, kāpēc ir dažādas kriminālistikas jēdziena definīcijas. Iepriekš minētais arī norāda, ka sākotnējā kriminālistikas attīstības posmā zinātnieki vēl nebija atklājuši kriminālistikas priekšmetu.

I. Jakimovs 1925. gadā rakstīja, ka kriminālistikas priekšmets ir "apgūt vismērķtiecīgāko dabaszinātņu, medicīnas un tehnisko zinātņu metožu un paņēmienu lietošanu izmeklēšanā un noziedznieka fiziskās un morālās personības izzināšanā". Šīs 1935. gadā izdotās grāmatas autori uzskatīja, ka "kriminālistika ir zinātne par noziegumu izmeklēšanu, tas ir, par dabaszinātņu izmantošanas paņēmieniem izmeklēšanā un vislabāko atsevišķu izziņas darbību paņēmienu īstenošanu".

1940. gadā B. Šavērs kriminālistiku definēja, ka tā ir zinātne par izmantojamiem pierādījumu atrašanas un izmeklēšanas paņēmieniem un metodēm noziegumu atklāšanā, noziedznieka atrašanā un identifikācijā. No I. Jakimova rakstītā var secināt, ka autori kriminālistiku kā zinātni definēja, neatklādami tās būtību, tas ir, pētīja likumsakarības un atsevišķas saistošas to parādības.

Analizējot iepriekš minēto definīciju, autors secina, ka 20. gadsimta 40. gados noziegumu atklāšanā izmantoja tikai speciāli izgatavotus kriminālistikas tehniskos līdzekļus (piemēram, daktiloskopiskos pulverus). Arī pašā kriminālistikas definīcijā jau bija noteikts, ka kriminālistika ir taktiskie paņēmieni, kā atklāt noziegumus un kā tos novērst, izmantojot zinātniski pamatotus paņēmienus, zinātniski aprobētus tehniskos sasniegumus – tehniskos līdzekļus. Viss iepriekš minētais autoram kopumā ļauj secināt, ka kriminālistika ir veidojusies kā atsevišķa zinātne un tās veidošanās ir balstīta uz zinātniski aprobētiem, apkopotiem pētījumiem un savstarpēji saistītām likumsakarībām.

1973. gadā profesors S. Mitričevs vienā no savām mācību grāmatām rakstīja, ka kriminālistika ir zinātne par tehniskajiem līdzekļiem, taktiskajiem paņēmieniem un metodēm, kuras lieto kriminālprocesa likumā paredzētajās darbībās pierādījumu atrašanai, savākšanai, fiksēšanai un izpētei, lai atklātu un novērstu noziegumus. Izvērtējot kriminālistikas definīciju dažādos laika posmos, var secināt, ka 20. gadsimta 70. gados Krievijas zinātnieki kriminālistiku precizēja kā zinātnes priekšmetu, kas bija novitāte. Vēlāk šo kriminālistikas definīciju atbalstīja dažādu valstu kriminālisti.

Nākamais kriminālistikas attīstības periods ir tās vispārīgās teorijas izstrādes un radīšanas laiks. Akadēmiķis B. Kedrovs rakstīja, ka zinātne ir tikai empīriskā materiāla izgāztuve. Tāpēc kriminālistikas priekšplānā izvirzījās kriminālistikas kā zinātnes vispārīgās teorijas un tās metodoloģisko pamatu radīšana, kā arī kriminālistikas priekšmeta, metožu, sistēmas un uzdevumu veidošana un precizēšana.

Profesors R. Belkins kriminālistikas definīciju precizēja šādi: "Kriminālistika ir zinātne par nozieguma mehānisma likumsakarībām, par noziegumu un tā dalībniekiem, pierādījumu savākšanas, izpētes, novērtēšanas un izmantošanas likumsakarībām un, pamatojoties uz šo likumsakarību izzināšanu, par speciāliem līdzekļiem un metodēm izmeklēšanā un noziegumu novēršanā."

Pētnieki un zinātnieki, izstrādājot kriminālistikas definīciju, pamatojās uz saviem, filozofu un dabas zinātnieku pētījumiem, kā arī uz apkopoto informāciju, kas iegūta, atklājot noziegumus. Visu likumsakarību izzināšana un apgūšana arī ir iepriekš minētā kriminālistikas definējuma pamats.

Eiropā kriminālistikas definīcija ir skaidrota dažādi. Vieni to definē kā taktiskās darbības noziegumu izmeklēšanā, bet citi kā stratēģiju noziegumu atklāšanā un to izskaidrošanā. Vācu grāmatā kriminālistikas definīcija ir šāda: "Kriminālistika ir mācība par stratēģiski precīzu operatīvo, taktisko un tehnisko norisi noziegumu atklāšanā un izskaidrošanā."

Izvērtējot iepriekš minēto kriminālistikas definīciju, varam atzīmēt, ka to veido tikai taktiskie paņēmieni, kā izmeklēt noziegumus un to izskaidrot. Protams, ka arī šādā definīcijas skaidrojumā – un it

īpaši ar vārdu "izskaidrošana" – varētu saprast, ka tiek meklētas likumsakarības starp noziegumu un tā norises gaitu. Līdz ar to autors uzskata, ka šāda kriminālistikas definīcija neatspoguļo tās būtību kopumā.

Profesori R. Belkins un A. Kavalieris publikācijās uzsvēra, ka likumsakarīga ir nozieguma mehānisma un informācijas rašanās par noziegumu un tā dalībniekiem objektu mijiedarbības dēļ.

2000. gadā I. Andrejevs, G. Gramovičs un N. Porubovs norādīja, ka kriminālistikas priekšmetu veido divas likumsakarību grupas – nozieguma pēdu rašanās un darbs ar pierādījumiem. Tātad pirmajā grupā tiek ietverta pēdu rašanās procesa atkārtošanās, noziedznieka darbību un noziedzīga iznākuma sakarības, nozieguma izdarīšanas veida un šā veida lietošanas pēdu sakarības, nozieguma izdarīšanas veida atkarība no konkrētiem apstākļiem, pierādījumu sistēmas izveidošanās no atsevišķiem pierādījumiem, pierādījumu izzušanas likumsakarība. Savukārt otrajā grupā tiek ietverts darbs ar pierādījumiem – to vākšana (atklāšana, fiksēšana, izņemšana, saglabāšana), izpētīšana un novērtēšana, lai izmantotu apstākļus, kas attiecas uz kriminālllietas pierādīšanu un noskaidrošanu kriminālllietā.

2003. gadā A. Kavalieris piedāvāja kriminālistikas definīciju modificēt un ieteica šādu formulējumu: "Kriminālistika ir tiesību zinātnes apakšnozare, kura pēta cilvēka noziedzīgās darbības un to atspoguļojuma likumsakarības un uz to pamata izstrādā tehniskos līdzekļus, taktiskos paņēmienus un metodes pierādījumu atrašanai, apzināšanai, fiksēšanai un izpētei nolūkā noskaidrot patiesību kriminālllietā."

2003. gadā R. Dombrovskis savā grāmatā atspoguļoja interesantu izvērtējumu, tēzes par kriminālistikas priekšmetu un sniedza šādu kriminālistikas definīciju: "Kriminālistika ir zinātne par kriminālistisko darbību un kriminālistiskajām attiecībām noziedzīgu nodarījumu izmeklēšanā, kuru pamatā ir noziedzīga nodarījuma apstākļu izzināšana."

2004. gadā S. Roganovs norādīja, ka "kriminālistikas priekšmets ir objektīvu likumsakarību kopums, kas nepieciešams noziegumu izmeklēšanā un to novēršanā, kas sastāv no nozieguma mehānisma likumsakarībām; no likumsakarībām, kas iegūtas no informācijas par noziegumu un tās dalībniekiem; no izmeklēšanas metodēm (atrašana, fiksācija, izņemšana), to novērtēšanas un izmantošanas iespējām pierādījumu iegūšanai kriminālllietā".

2007. gadā N. Jablokovs norādīja, ka "kriminālistika ir zinātne, kas izmeklē noziedzīgu nodarījumu likumsakarības, to refleksijas mehānismu informācijas avotos, visu veidu noziegumu atklāšanas, izmeklēšanas un novēršanas darbības īpatnības un, pamatojoties uz tām, izstrādā un izmanto juridisko un citu zinātņu datus, kā arī metodes, lai nodrošinātu atbilstošu procesuāli materiāli tiesisko normu izmantošanu minētajās darbībās".

Izvērtējot iepriekš minētās kriminālistikas definīcijas, autors secina, ka gandrīz visās ir atspoguļotas likumsakarību mijiedarbības, kas sevi apliecinājušas praksē (piemēram, lai cik reižu persona ar kailu roku pieskartos virsmai, katru reizi uz tās likumsakarīgi un objektīvi, neatkarīgi no personas gribas un vēlēšanās, paliks roku pēdas).

Analizējot nozieguma mehānisma un ar to saistītās informācijas izcelsmes likumsakarības, kuras pētī kriminālistika, var noteikt un secināt, kāpēc tieši tā ir norisinājusies nozieguma gaita un process, jo to var pierādīt ar zināmām likumsakarībām.

Lai pazīmju kopumu (pēdas, darbības utt.) varētu izmantot nozieguma atklāšanai, tam ir jābūt / jāpastāv noturīgam vai noturīgam laika posmā un atkārtojamam, individuālam; kā izdarītā nozieguma parādībai (likumsakarīga mijiedarbība), kas izpaužas apstāklī, kad izdarīto darbību dēļ izveidojas materiālās mijiedarbības sekas (piemēram, urbuma pēdas seifa durvīs, kas norādīs uz ierīci vai rīku, kas lietots nozieguma laikā); objektīvai saistībai starp noziedznieka izvēlēto nozieguma paņēmienu un pēdām, kas liecina par tā pielietojumu.

Likumsakarību izzināšana, kas saistoša noziegumiem kopumā, ir pamats nozieguma izmeklēšanas metožu, paņēmienu un tehnisko līdzekļu pilnveidei. Tieši šādi atklājas kriminālistikas būtība.

Secinājumi

Autors, izvērtējot iepriekš minēto, secina, ka nozieguma vietā citu objektu un ārējo apstākļu mijiedarbības rezultātā pēdām piemīt īpašība izraisīt izmaiņas apkārtējos objektos un izraisīt izmaiņas sevī. Šīs izmaiņas var būt pastāvīgas un nepastāvīgas, tās izriet no šo apstākļu izzināšanas izpratnes, no personas

vai personu loka, kuras veic notikuma vietas apskati un citas procesuālās darbības, no kriminālistikas zināšanu apjoma un viņu rīcībā esošajiem tehniskajiem līdzekļiem, valsts budžetā atvēlētajiem līdzekļiem to iegādei un atjaunošanai.

Analizējot kriminālprocesa normas, jāsecina, ka pierādījumu iegūšana izpaužas kā pierādīšanas priekšmetā ietilpstošo faktu esamības vai neesamības pamatošana, izmantojot pierādījumus. Savukārt pierādījumi ir iegūtās un procesuāli nostiprinātās ziņas par faktiem, kurus procesā iesaistītās personas savas kompetences ietvaros izmanto pierādīšanas priekšmetā ietilpstošo apstākļu esamības vai neesamības pamatošanai. Lai noskaidrotu, cik ticami ir pierādīšanā izmantojamie fakti un ziņas, tos izvērtē savstarpējā sakarībā un mijiedarbībā. Tāpat ir jāizvērtē visi fakti un ziņas, lai noskaidrotu, vai tie ir iegūti procesuālo darbību laikā, fiksēti saskaņā ar kriminālprocesa likumā noteiktajām normām.

Krimināllikumā noteikts, ka pie kriminālatbildības saucama un sodāma tikai tāda persona, kura ir vainīga noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, tas ir, kura ar nodomu (tīši) vai neuzmanības dēļ izdarījusi šajā likumā paredzētu nodarījumu, kam ir visas noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmes, un kā viens no svarīgākajiem nosacījumiem ir tieši vainīgās personas izzināšana nozieguma izmeklēšanā.

Ņemot vērā iepriekš minēto, autors iesaka kriminālistikas definīciju izteikt atbilstoši mūsdienu kriminālistikas attīstības situācijai: "Kriminālistika ir tiesību zinātne par kriminālistisko darbību kriminālistiskajās attiecībās, izmeklējot noziegumus, izzinot likumsakarību attiecību atspoguļošanos noziedzīgu nodarījumu izmeklēšanā, noziedzīgu nodarījumu slēpšanā un nozieguma apstākļu izzināšanā, uz kuru pamata izstrādā un lieto taktiskos paņēmienus un metodes procesuālo pierādījumu noskaidrošanai, lietojot šim mērķim speciāli izstrādātus un citu nozaru tehniskos līdzekļus."

Forensic Subject Matter and its Regularities, Forensic Concept

Abstract

Forensic science has emerged as a separate science and its formation is based on scientifically tested on pooled studies and interrelated regularities. Crime scene and other objects of external factors interacting trace the ability to cause changes in the surrounding objects and cause changes in itself.

The author recommends that definition of forensic science reads as follows: "Forensic science is the science of relations; it provides criminal activities, criminal investigations, studies of regularities of relations reflecting criminal investigation, criminal cover-up and gathering information about the circumstances of crime, the basis for developing and using tactical techniques and methods of procedural evidence check, specially developed for this purpose and other sectors of technical means."

Literatūra

1. Dombrovskis R., Kūtris G. Kriminālistikas propedeitika jeb ievads kriminālistikā. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1992.
2. Grieznis P. Praktiskā kriminālistika. – Rīga: Likuma vārdā, 2000.
3. Dombrovskis R. Kriminālistikas teorētiskie pamati. – Rīga: Biznesa augstskola Turība, 2003.
4. Kavalieris A. Kriminālistika. Mācību grāmata, 1. daļa. – Rīga: Latvijas Policijas akadēmija, 2003, IV.
5. Autoru grupa Kavaliera A. vadībā. Kriminālistika. 1. daļa, Kriminālistiskā tehnika. – Rīga: SIA P & Ko, 1997.
6. Артаманов И. И. Методические аспекты криминалистическои характеристики. Криминалистическая характеристика. – Москва, 1984.
7. Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлении. – Свердловск, 1975.
8. Колмаков В. П. Введение в курс науки советскои криминалистики. – Одесса, 1973.
9. Колдин В. Я. Предмет криминалистики // Советское государство и право, 1979; № 4.
10. Яблоков Н. П., Колдин В. Я. Задачи и предмет советскои криминалистики. Криминалистика / Под ред. Яблокова Н. П., Колдина В. Я. Москва, 1990.
11. Verlag Heidelberg. Lexikon Kriminalistik. – 1984. – 114 lpp.

Nodokļu maksātāja labticības prezumpcija

Milana Beļeviča

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Nodokļu tiesības ir no civiltiesībām un administratīvajām tiesībām atsevišķa tiesību nozare. Civiltiesisko jēdzienu izmantošana nodokļu tiesībās ir apgrūtināta ar nodokļu tiesību multidisciplināro raksturu. Tāds jēdziens kā *bona fide* var būt izmantots nodokļu maksātāja darbību izvērtējuma procesā. Taču šis jēdziens ir jākoriģē atbilstoši nodokļu jomas īpatnībām. Pamatojoties uz šo jēdzienu, ir jānostiprina nodokļu maksātāja labticības prezumpcija. Šādas prezumpcijas trūkums negatīvi ietekmē Latvijas nodokļu tiesību attīstību.

Atslēgvārdi: nodokļi, labticība, tiesības, ļauns nolūks, prezumpcija.

Ievads

Bona fide jēdziens ir viens no tiesību filozofijas pamatjēdzieniem, kas mūsdienu pasaulē ienāca no Senās Romas jurisprudences. Senajā Romā labticības jēdzienu uzskatīja par tiesību formējošo kategoriju, ko spilgti apliecina pazīstamā Senās Romas jurista *Celsus* vardi "*ius est ars boni et aequi*" (tiesības ir krietnuma un taisnīguma māksla) [1, 433. lpp.]. Taisnīgums šajā gadījumā nozīmē tiesību atbilstību krietnumam, tādējādi atspoguļojot Senās Romas jurisprudences ideālu, saskaņā ar kuru par tiesībām var uzskatīt tikai tādu tiesību institūtu, kas ir taisnīgs un labs.

Bona fide jēdziens nezaudē savu aktualitāti arī šodien un ir katras valsts juridiskās sistēmas pamats. Īpaša nozīme *bona fide* jēdzienam ir civiltiesību jomā, kas regulē partnerattiecības. Tādas ētiskās kategorijas kā uzticība un godīgums, neapšaubāmi, ir jebkuru partnerattiecību mēraukla. Tieši tāpēc labticību, analizējot kā tiesisku kategoriju, ir nepieciešams vērtēt no morāli ētiskām pozīcijām. Svarīgi ir arī analizēt šī jēdziena attīstību un izmantošanu tieši civiltiesību jomā; jomā, kurā šī jēdziena attīstība bija dinamiskākā un pilnīgākā salīdzinājumā ar pārējām tiesību nozarēm. Tieši civiltiesību jomā labticības kā tiesiskās dimensijas saturs atklājas visplašāk. Šis fakts pamato secinājumu, ka labticības jēdziena civiltiesiskās konstrukcijas elementi var tikt pārņemti citās tiesību nozarēs, un, pēc autores domām, tāda nozare var būt nodokļu tiesības. Šis pieņēmums ir pamatots ar to, ka nodokļu joma ir tā, kurā publisko un privāto subjektu tiesiskās mijiedarbības saturs ir vairāku tiesību nozaru kvintesence – atkarībā no tiesisko attiecību pamata vai stadijas, pušu tiesiskās attiecības var būt administratīvo, civilo un / vai kriminālo tiesību objekts. Tieši tāpēc svarīgi ir sniegt atbildi uz jautājumu, vai labticības jēdziens kā civiltiesiska kategorija var tikt izmantots nodokļu tiesībās, un gadījumā, ja atbilde ir pozitīva, tad nepieciešams noteikt, kādi elementi var būt tieši pārņemti no civiltiesiskās konstrukcijas nodokļu tiesību specifisko vajadzību apmierināšanai un kādi labticības institūta tiesiskie parametri ir jāuzstāda, ņemot vērā nodokļu tiesību unikālo tiesisko dabu.

Darba mērķis

Šī darba mērķis ir izvērtēt nodokļu maksātāja labticības prezumpcijas ieviešanas nepieciešamību.

Materiāls un metodes

Pētījuma materiāls ir tiesību teorijas doktrīnas, Latvijas Civillikuma jēdzieni, tiesību prezumpcijas, kā arī Latvijas un Eiropas tiesu prakse nodokļu jomā. Pētījumā ir izmantota aprakstošā, salīdzinošā, klasificējošā un vispārinošā pētījuma metode.

Diskusija

Abstrakcijas jēdzienu nozīme nodokļu normatīvajā regulējumā. Nodokļu tiesību specifika ir saistīta ar to, ka ar finanšu tiesību normu palīdzību tiek noregulētas ekonomiskās attiecības, kuras savukārt veidojas, pamatojoties uz valsts politiskajām interesēm. Valsts attīstības gaitā valsts politiskās un ekonomiskās intereses bieži mainās, mainās arī saimniecisko darbību veicēju – indivīdu, juridisko un fizisko personu – intereses. Interešu maiņas sekas ir straujas un biežas izmaiņas normatīvajos aktos, kas regulē nodokļu jomu, kā arī nodokļu tiesiskā regulējuma bāzes apjoma pieaugums. Nodokļu jomu regulējošās tiesību normas kļūst detalizētākas un līdz ar to sarežģītākas. Jo sarežģītāks un detalizētāks ir konkrētā tiesību institūta regulējums, jo sarežģītāk nodokļu maksātājam ir izprast konkrētā tiesiskā regulējuma būtību, kā arī tā neievērošanas sekas. Sarežģīts tiesisks regulējums sniedz arī plašas iespējas tiesību normu iztulkošanai, lai izvairītos no nodokļu maksāšanas pienākuma ar normas interpretācijas palīdzību.

Nodokļu tiesiskā regulējuma efektivitāte ir atkarīga no normatīvā regulējuma uzbūves tehniskajiem parametriem – abstraktu jēdzienu esamības un to precizēšanas ar detalizētām normām. Šo tēzi apstiprināja Austrālijas Universitātes profesors Džons Brefvaits (*John Braithwaite*), norādot, ka tiesiskās normas, kas regulē nodokļus, bieži ietver sevī tā saucamo miglas zonu – jomu, kurā normas jēga kļūst neskaidra. Jo sarežģītāka parādība tiek regulēta ar normu, jo lielāka ir normas miglas zona. Nodokļi visaptverošā rakstura dēļ *apriori* ir joma, kas balstās uz sarežģītu, detalizētu tiesisko regulējumu. Izmainīt nodokļu institūtu veidošanās kārtību nav iespējams, jo tas ir saistīts ar valsts attīstības dinamiku. Taču iespējams izmainīt nodokļu normatīvā regulējuma veidošanas principus, ieviešot tajā abstraktus jēdzienus, kas atspoguļo nodokļu sfēras galvenos tiesiskos institūtus.

Šādiem jēdzieniem to visaptverošā tiesiskā rakstura dēļ ir daudz plašāka izmantošanas sfēra nekā attiecīgās jomas detalizētajam normatīvajam regulējumam. Normatīvā regulējuma detalizētas normas precizē šādus jēdzienus, taču nepietiekama normatīvā regulējuma gadījumā jēdziena tiesiskais plašums ir tas mehānisms, ka neļauj izkropļot attiecīgā tiesiskā institūta būtību un pārkāpt tā izmantošanas robežas [2, 144.–147. lpp.].

Šādas pieejas pamatotību apstiprināja arī Latvijas Universitātes profesors Edgars Meļķisis, norādot, ka, "[..] jo lielāka ir normas konkrētība, jo vairāk sašaurinās to gadījumu loks, kuri var tikt atzīti par atbilstošiem dotajai normai. Tiekšanās pēc iespējas lielākas konkrētības faktiski rada kauzālas tiesības, kad gandrīz katram gadījumam ir nepieciešama norma. Dzīve un tiesību vēsture ir pierādījusi, ka tas nav iespējams" [3, 26.–27. lpp.]. Latvijas nodokļu tiesību attīstība un esošā situācija tik tiešām pierādīja profesora vārdu patiesīgumu – Latvijas administratīvajās tiesās ar katru gadu pieaug pieteikumu skaits, ar kuriem tiek apstrīdēti Valsts ieņēmuma dienesta pieņemtie lēmumi. Šis fakts neapšaubāmi liecina par to, ka valsts un nodokļu maksātāji daudzas nodokļu jomu regulējošās normas uztver atšķirīgi, un arī par lielo normu skaita esamību, kas ļauj plaši traktēt to izmantošanu. Arī tiesu prakse nodokļu lietās ir pretrunīga un nevienveidīga. Problēmu raksturo tāds fakts kā, piemēram, civiltiesisko principu nepienācīga ievērošana no Valsts ieņēmuma dienesta un LR tiesu iestāžu puses attiecībā uz civiltiesisko darījumu tiesiskās dabas traktējumu, veicot nodokļu maksātāja auditu. Neizpētīts paliek jautājums par tāda civiltiesiskā institūta izmantošanu nodokļu jomā kā izlīgums starp nodokļu administrāciju un nodokļu maksātāju. Valsts ieņēmumu dienesta, tiesu iestāžu un Finanšu policijas lēmumi liecina par tādas prezumpcijas ieviešanas

nepieciešamību kā labticīgs nodokļu maksātājs, kā arī par stingrāku kritēriju noteikšanu fiktīva darījuma tiesiskajam raksturojumam. Problēmas sastopamas arī nodokļu tiesību realizācijas jomā no valsts iestāžu puses, kā piemēru minot faktu, ka Latvijā ir gadījumi, kad administratīvā procesa robežās, kas tiek realizēts sakarā ar personas auditu, no nodokļu maksātāja tiek iegūtas ziņas, kas vēlāk tiek izmantotas pret pašu nodokļu maksātāju kriminālprocesā, kas ir rupjš cilvēktiesību pārkāpums, ko savos lēmumos apstiprināja arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa. Izklāstīto problēmu klāsts, protams, nav izsmeļošs.

Visi iepriekš norādītie fakti liecina, ka Latvijas nodokļu normatīvajam regulējumam trūkst doktrināras pieejas, kas ļautu izveidot tādu ar nodokļu tiesību ievērošanas saistītu jēdzienu un principu bāzi, kas nepieļautu normu iztulkošanu pretlikumīgos nolūkos un ieviestu vienveidīgu nodokļu tiesību izmantošanas praksi gan no nodokļu maksātāju, gan valsts iestāžu puses, tādējādi attīstot brīvprātīgas nodokļu maksāšanas kultūru. Autoresprāt, labticības jēdziens ir savdabīgs nodokļu tiesību "jumta" jēdziens, kura izmantošanas perspektīvu analīze sniegs būtisku ieguldījumu nodokļu tiesību attīstībā.

Labticības jēdziens Latvijas Civillikumā. *Bona fide* jēdziens caurvij Civillikumu. Taču Civillikumā šis jēdziens ir izteikts divos terminos: "laba ticība" un "labticība". Latvijas Universitātes asociētais profesors Kaspars Balodis uzskata, ka "laba ticība" un "labticība" nav identiski jēdzieni. "Laba ticība" ir tiesiski ētisks princips, visaptveroša rakstura jēdziens, kas jāpiepilda ar konkrētu saturu, lai to varētu izmantot konkrēta dzīves gadījuma izšķiršanai. Savukārt "labticība" ir tiesisku trūkumu nezināšana bez vainas. Tās pretstats ir ļaunticība, kas nozīmē to, ka subjekts ir zinājis vai viņam vajadzēja zināt par tiesiskajiem trūkumiem. Profesors uzskata, ka labas ticības principam un labticības jēdzienam ir ne tikai dažāds saturs, bet arī atšķirīgas funkcijas. "Ja ar labas ticības principu likumdevējs ir gribējis sekmēt savstarpēju lojalitāti un godīgumu civiltiesiskajā apgrozībā, tad labticīgo trešo personu aizsardzības mērķis ir nodrošināt civiltiesiskās apgrozības stabilitāti" [4, 141.–142. lpp.].

Šādam viedoklim var piekrist tikai daļēji, jo, pamatojoties uz to Civillikuma normu analīzi, kurās minēti labas ticības un labticības jēdziens, izmantojot gramatisko un teleoloģisko interpretācijas metodi, nevar konstatēt šo jēdzienu atšķirīgo tiesisko dabu. Drīzāk var runāt par *bona fide* jēdziena duālismu – labticība jeb laba ticība subjektīvajā nozīmē, kad notiek šī jēdziena personifikācija un izmantošana atkarībā no tiesību subjekta psiholoģiskās attieksmes pret civiltiesiskā regulējuma objektu un iespējamo seku rašanās perspektīvām. Šādas labticības izpausmes piemērs subjektīvajā nozīmē Civillikumā var būt Civillikuma 1531., 1894., 2133., 2380., 2396. pants un vairāki citi panti. Savukārt Civillikuma 1. pants "Tiesības izlietojamas un pienākumi pildāmi pēc labas ticības" ir šī jēdziena izmantošanas piemērs objektīvajā nozīmē. Objektivitāte šajā gadījumā izpaužas augstāko ētisko un morālo prasību, tādu kā godīgums, kārtīgums un taisnīgums, izvirzīšanā jebkuram subjektam, kas stājas civiltiesiskajās attiecībās. Tieši šī labas ticības kritērija objektīvā nozīme tiek aktīvi lietota civiltiesisko strīdu izšķiršanai tiesu iestādēs. Civillikuma normu analīze, kā arī labas ticības jeb labticības kritērija attīstības dinamika tiesu praksē neapšaubāmi norāda uz šī kritērija maksimāli plašu tiesisko saturu. Tas ir saistīts ar civiltiesisko attiecību subjektu brīvību, kas izpaužas izvēlēto attiecību juridisko modeļu daudzveidībā. Taču šī jēdziena lietošana civiltiesisko attiecību izvērtēšanai negarantē tā izmantošanas efektivitāti citā tiesību nozarē, piemēram, nodokļu tiesībās.

Labticības jēdziens nodokļu tiesībās. Nodokļu tiesības ir tiesību nozare, kurā publiskā un privātā subjekta mijiedarbībai tiek piemērots vairāku tiesību nozaru normu regulējums. Tieši nodokļu tiesību jomā klasiskie civiltiesiskie institūti un jēdzieni tiek izvērtēti no publiskā subjekta puses, kas pēc savu tiesisko pilnvarojumu apjoma ir daudz spēcīgāks subjekts salīdzinājumā ar jebkuru citu privāttiesisko attiecību subjektu. Nodokļu tiesībām nav partnerattiecību rakstura; līdz ar to jautājums par to, vai privāta subjekta darbība var tikt pakļauta izvērtēšanai, vadoties no labticības kritērija, kas ir civiltiesiskā kategorija, kuras būtība ir cieši saistīta ar partnerattiecībām, dod pamatu plašai zinātniskai diskusijai. Labticības jēdziena izmantošanas perspektīvu izvērtēšanai nodokļu tiesībās nepieciešams ņemt vērā, ka otra puse nodokļu strīdā vienmēr ir valsts, kas ir publisko tiesību subjekts; subjekts, kas nevar baudīt partnerattiecību brīvību, kas ir raksturīga privāttiesību subjektiem. "[..] privātās tiesības balstās uz privātautonomijas principu, kas noteic, ka neviens nav pakļauts otram (atšķirībā no publiskajām tiesībām, kur indivīds ir

pakļauts valstij) un tiesiskās attiecības ar citiem indivīdiem, savstarpēji vienojoties, var veidot brīvi, pēc saviem ieskatiem (publisko tiesību valsts turpretim ir saistīta ar cilvēktiesībām un citiem principiem, kas nepieļauj valsts "pārākumu" pār indivīdu izmantot pēc saviem ieskatiem, patvaļīgi)" [5, 29. lpp.].

Diskusijas precizēšanai var izvirzīt jautājumu, vai labticības jēdziena izmantošana nodokļu tiesībās ir tas tiesību mehānisms, kas spēj nodrošināt privāttiesību subjekta – nodokļu maksātāja – tiesību efektīvu aizsardzību no iepriekš pieminētā valsts "pārākuma" jeb patvaļas nodokļu strīdos.

Koncepcija par labticības jēdziena duālo dabu tiek aktīvi attīstīta Krievijas Federācijas tiesību zinātnē. Atbilstoši šai koncepcijai labas ticības kritērija kā objektīvas morāli ētiskas kategorijas lietošana nodokļu strīdu izšķiršanai ir apšaubāma vairāku iemeslu dēļ. Labticības kritērija kā objektīvas nodokļu mērauklas izmantošana pēc brīviem tiesas ieskatiem nav pieņemama pretrunas dēļ, kurā nonāk šāda brīva satura jēdziena izmantošana publisko tiesību jomā. Šis jēdziens nevar baudīt līdzīgu brīvu interpretāciju un tiesisko piepildījumu, kādu tas bauda privāttiesību jomā, nedz no valsts puses (nodokļu administrācijas puses), nedz no tiesu puses, kas izšķir nodokļu strīdus, tieši valsts "pārākuma" aizlieguma principa dēļ. Šajā gadījumā labticības principa neprecizitāte sniedz pārāk plašas iespējas kvalificēt nodokļu maksātāja darbību kā nelabticīgu; darbību, kas nebauda tiesisko aizsardzību un ir sodāma. Šāda brīvība labticības jēdziena iztulkošanā nonāk arī krasā pretrunā ar administratīvo tiesību normām, izkropļo to precīzo tiesisko dabu, kā arī pašus administratīvo tiesību pamatprincipus, kas stingri aizliedz valsts patvaļu jebkurā veidā [6, 38. lpp.].

Nodokļu maksātāja labticība kā tiesiskā prezumpcija. Ņemot vērā iepriekš norādītos faktus, ir pamats analizēt nevis labticības kā abstraktas civiltiesiskās kategorijas izmantošanas perspektīvas nodokļu tiesībās, bet nodokļu maksātāja labticības prezumpcijas ieviešanas perspektīvas. Pozitīva nodokļu maksātāja labticības prezumpcija nozīmē stingru kritēriju esamību nodokļu maksātāja statusa konstatācijai. Šādai prezumpcijai var būt vairākas pozitīvas sekas, un galvenās no tām ir tiesiskas skaidrības ieviešana nodokļu maksātāja attiecībās ar nodokļu administrāciju.

Jebkuras valsts nodokļu jomas normatīvajā regulējumā ir vairākas normas, kas nosaka nodokļu maksātāja pienākumus. Latvijā šādu pienākumu uzskaitījumu sniedz likuma "Par nodokļiem un nodevām" 15. pants; speciālo regulējumu attiecībā uz nodokļu maksātāja pienākumiem konkrēto nodokļu maksāšanā sniedz attiecīgo nodokļu veidu likumi un pārējie normatīvie akti. Tieši šo pienākumu godīga pildīšana vai mēģinājums rīkoties saskaņā ar izvirzītajām prasībām ir pamats nodokļu maksātāja atzīšanai par labticīgo. Šāda statusa tiesiskas sekas ir pierādījuma nastas uzlikšana nodokļu administrācijai strīdos par iespējami nesamaksāto nodokļu iekasēšanu.

Šāda prakse ir izplatīta pasaulē. Piemēram, Kanādā par labticīgu var tikt atzīts tas nodokļu maksātājs, kurš pierāda, ka viņš ir bijis godīgs, ir rīkojies vai mēģinājis rīkoties saskaņā ar attiecīgo normatīvo regulējumu. Svarīgi ir pierādīt, ka nodokļu maksātājs ir veicis visas iespējamās nodokļu pareizas uzskaitīšanas darbības. Būtiska nozīme ir tādam faktoram kā pienācīgas kārtības kritērijs grāmatvedības uzskaitē. Līdzīga kārtība ir ASV; ja nodokļu maksātāja grāmatvedības uzskaite tiek kārtota atbilstoši likumu prasībām, kā arī nodokļu maksātājs sadarbojas ar nodokļu administrāciju, tad, ja strīds nonāk tiesā, pierādījuma nasta ir nodokļu administrācijai. Labticīgs nodokļu maksātājs tiek atbrīvots arī no soda samaksas [7, 16.–36. lpp.].

Svarīgi ir atzīmēt, ka iepriekš pieminētie piemēri norāda uz unikālu tiesisko situāciju, kad romiešu tiesību pamatprincips, ar kuru saskaņā likumu nezināšana neatbrīvo no atbildības (*ignorantia juris, quod quisque tenetur scire non excusat*), tiek precizēts nodokļu jomā, ņemot vērā nodokļu attiecību gan ekonomiski, gan tiesiski sarežģīto dabu. Nodokļu maksātāja labticība kā augstāko morālo kritēriju mēraukla pārveido seno principu, izceļot personas subjektīvas attieksmes lomu pret jebkuru notikumu, kam ir tiesiskas sekas.

Diemžēl nedz likums "Par nodokļiem un nodevām", nedz Administratīva procesa likums neparedz nodokļu maksātāja labticības kritērijus un no šī statusa izrietošās sekas. Lai arī jebkurš strīds nodokļu jomā ir saistīts ar nodokļu maksātāja vainas pierādīšanu nodokļu nemaksāšanā, nodokļu jomu regulējošās normas nesniedz arī nekādu skaidrojumu attiecībā uz nodokļu maksātāja vainas formām

un no formas atkarīgo seku iestāšanas veidus. Spēkā esošais normatīvais regulējums nesatur nodokļu maksātāja subjektīvās attieksmes analīzi pret inkriminēto pārkāpumu, tādējādi norādot uz to, ka personas attieksmei nav nozīmes pret iespējamo pārkāpumu strīda iznākumā. Šāda situācija nav pieņemama, jo ir rupjā pretrunā Satversmes normām, tā ir arī rupjš cilvēktiesību pārkāpums. Spilgts piemērs nodokļu maksātāja labticības kritērija nozīmei nodokļu strīdos ir 2009. gada 22. janvārī Eiropas Cilvēktiesību tiesā izspriestā lieta Nr. 3991/03 *Bulves AD* pret Bulgāriju. Šajā lietā tika konstatēts Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas pirmā protokola pirmā panta pārkāpums. Lietas apstākļi bija šādi: Bulgārijas nodokļu administrācija un nacionālās tiesas uzskatīja, ka *Bulves AD* nav tiesību uz priekšnodokļa atskaitīšanu, jo *Bulves AD* nopirka preci no uzņēmuma, kas preču pārdošanu *Bulves AD*, pirmkārt, nepareizi atspoguļoja savā grāmatvedības uzskaitē, otrkārt, laikus nesamaksāja valstij pievienotās vērtības nodokli (PVN). Tiesa nosprieda, ka Bulgārijas valstij nebija tiesiska pamata liegt *Bulves AD* atskaitīt PVN un valsts ir pārkāpusi *Bulves AD* tiesības uz īpašumu. Svarīgākais šīs lietas aspekts ir tas, ka tiesa konstatēja, ka *Bulves AD* bija veikusi visas Bulgārijas normatīvajos aktos noteiktās darbības PVN atskaitīšanai.

Taču Latvijas nodokļu administrācijas un tiesu iestāžu prakse nonāk krasā pretrunā ar iepriekš minētās lietas paustajiem principiem. Latvijas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta spriedumi nesniedz nodokļu maksātāja labticības novērtējumu un nodokļu seku iestāšanos nekādā veidā nesaista ar nodokļu maksātāja godprātību viņam ar likumu uzlikto pienākumu pildīšanā. Senāts atzīst Valsts ieņēmumu dienesta tiesības apšaubīt darījuma esamību, pamatojoties uz otra darījuma subjekta darbību izvērtēšanu. Piemēram, par pietiekamu pierādījumu darījuma apšaubīšanai Senāts uzskata Valsts ieņēmumu dienesta konstatējumu, ka otrai darījuma pusei nav materiāli tehnisko resursu strīdus darījuma realizācijai. Šāda prakse ir nepieņemama un ir pretrunā ar Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumu lietā *Bulves AD* nostiprināto principu, ar kuru saskaņā nodokļu maksātājam var liegt atskaitīt priekšnodokli tikai gadījumā, ja ir pierādīts, ka nodokļu maksātājs nav izdarījis visu, ko viņš loģiski varējis izdarīt, lai nepieļautu PVN izkrāpšanu. *Bulves AD* lietas ieguvums nodokļu tiesību attīstībai ir Eiropas Cilvēktiesību tiesas norāde, ka viena darījuma subjekta darbību PVN izkrāpšanas apkarošanas kritēriji balstās uz prezumpciju, ka darījuma subjekta tiesības aprobežo spēja kontrolēt savu kontrahentu tādos jautājumos kā grāmatvedības uzskaites kārtošana un savu nodokļu saistību godprātīga pildīšana.

Var secināt, ka Eiropas Cilvēktiesību tiesas lēmums *Bulves AD* lietā izceļ gan subjektīvos, gan objektīvos nodokļu maksātāja labticības kritērijus, nostiprinot, ka nodokļu tiesību izvērtēšanai svarīgi ir vērtēt ne tikai nodokļu maksātāja subjektīvo attieksmi pret konkrēto darījumu, bet jāvērtē arī objektīvie faktori, kas ietekmēja darījumu, bet kas nav un nevar būt nodokļu maksātāja subjektīvās ietekmes objekts. Tādējādi Eiropas Cilvēktiesību tiesas, vadoties no nodokļu maksātāja labticības kritērija, izveidoja nodokļu maksātāja pierādīšanas pienākuma robežas, stingri aizliedzot nodokļu administrācijas patvaļu darījuma apšaubīšanai gadījumos, kad ir pierādīta nodokļu maksātāja labticība savu tiešo, nodokļu normatīvajā regulējumā stingri noteikto pienākumu pildīšanā.

Nodokļu maksātāja labticības prezumpcijai svarīga nozīme ir gadījumos, kad pārkāptā norma nav pietiekami skaidri definēta. Nodokļu normatīvajam regulējumam specifiskā tiesiskā rakstura dēļ ir neskaitāmas pretrunas, un vairākām situācijām nav precīza tiesiskā regulējuma. Līdz ar to izplatītas ir situācijas, kad nodokļu administrācija prasa pretrunīgu normas interpretāciju. Lai nepieļautu patvaļu normu iztulkošanā, svarīgi ir noteikt tiesisko vektoru, kas norādītu šādas interpretācijas virzību. Šāds vektors var būt labas ticības jēdziena objektīvie kritēriji – nodokļu normatīvā regulējuma skaidrība.

Eiropas Cilvēktiesību tiesa lietā *Sunday Times* pret Lielbritāniju norādīja, ka norma nevar būt saistoša personai, ja tā nav pietiekami skaidri formulēta. Tiesa ir noteikusi, ka normai ir jābūt definētai tā, lai persona varētu paredzēt savas rīcības sekas. Latvijas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments 2006. gada 9. maija spriedumā atspoguļoja šo tēzi un ir norādījis, ka sodu var uzlikt tikai tad, ja tiesību norma pietiekami skaidri nosaka pienākumu, par kura nepildīšanu ir paredzēts sods. Taču nodokļu administrācija ne vienmēr vadās no cēliem, tiesu praksē nostiprinātiem principiem. Šie principi ne vienmēr arī ir zināmi nodokļu maksātājam, kuram ir strīds ar nodokļu administrāciju par strīdīgās normas piemērošanu.

Visi iepriekš norādītie fakti dod pamatu secināt, ka Latvijas nodokļu normatīvajam regulējumam trūkst pozitivētās normas, kas tiešā veidā nostiprinātu normas neprecizitātes nodokļu sekas. Šādas normas piemērs ir Krievijas Federācijas nodokļu kodeksa 3. panta 7. punkta norma, kurā ir noteikts, ka jebkuras pretrunas nodokļu un nodevu jomas normatīvajā regulējumā tiek tulkotas un interpretētas par labu nodokļu maksātājam. Pretējā gadījumā nodokļu normatīvā regulējuma attīstību un labticīga nodokļu maksātāja uzticību valstij apdraud faktiskā nodokļu administrācijas patvaļa pretrunīgo normu interpretācijā.

Nodokļu maksātāja labticība un aizlieguma doktrīna izmantot tiesības ļaunā nolūkā. Romāņu-ģermāņu tiesību sistēmā nodokļu nemaksāšanas apkarošanas vajadzībām lieto aizlieguma doktrīnu izmantot tiesības ļaunā nolūkā (*abuse of rights, abus de droit*). Tā tiek aktīvi lietota Francijā, Vācijā, Šveicē, Nīderlandē, Zviedrijā. Šai doktrīnai ir vairāki kopīgi aspekti ar nodokļu maksātāja labticības koncepcijas izmantošanu, tāpēc tās analīze var būt noderīga.

Šī doktrīna pēc savas būtības atļauj nodokļu administrācijai neņemt vērā darījuma tiesisko būtību, ja nodokļu maksātāja galvenais motīvs darījuma veikšanai bija izvairīšanās no nodokļu samaksas. Galvenais nodokļu administrācijas uzdevums šajā gadījumā ir analizēt nodokļu maksātāja nodomu strīdīgajā darījumā. Taču tiesību zinātnieki atzīmē, ka, neraugoties uz šādas normas teorētisko nozīmi, tās praktisko izmantošanu tiesvedībā apgrūtina tās plašā interpretācijas iespēja [8, 121. lpp.]. Autoresprāt, iemesls šādai situācijai ir meklējams nodokļu maksātāja labticības prezumpcijas trūkumā, jo nodokļu maksātāja motīva analīze tiek veikta bez precīzi noteiktiem kritērijiem, pēc kuriem nodokļu maksātājs var tikt atzīts par ļaunticīgu un zaudēt absolūtu tiesisko aizsardzību, kuru viņš varētu baudīt kā labticīgs nodokļu maksātājs.

Visi iepriekš norādītie fakti liecina par to, ka nodokļu maksātāja labticības prezumpcija var būt efektīvs tiesisks mehānisms, kas pozitīvi ietekmēs Latvijas nodokļu normatīvā regulējuma attīstību.

Secinājumi

1. Latvijas nodokļu jomas normatīvajam regulējumam trūkst abstrakcijas jēdzienu, no kuriem viens ir nodokļu maksātāja labticības jēdziens.
2. Civiltiesiskā labas ticības institūta izmantošana nodokļu tiesību vajadzībām tiešā veidā nav efektīva nodokļu tiesību specifiskās tiesiskās dabas dēļ.
3. Latvijas nodokļu normatīvajā regulējumā ir nepieciešams ieviest nodokļu maksātāja labticības prezumpciju.
4. Labticības prezumpcijas ieviešanas rezultāts ir labticīga nodokļu maksātāja atbrīvošana no pierādījuma nastas strīdos ar nodokļu administrāciju, kā arī soda naudas samaksas.
5. Nodokļu maksātāja labticības prezumpcijas trūkums ietekmē nodokļu tiesību nevienveidīgu attīstību un nodokļu administrācijas patvaļību normu interpretācijā.

The Presumption of Conscientious Taxpayer

Abstract

The taxation law is a body of law, distinct both from civil or administrative law. The use of civil law notions in tax law is complicated by the multidisciplinary character of taxation. Such a notion as *bona fide* could be used in the estimation procedure of taxpayer actions. Nevertheless, this notion should be corrected on the basement of taxation specific needs. The positive presumption of conscientious taxpayer should take place. The absence of such presumption leads to the development of Latvian tax law in a negative manner.

Literatūra

1. Нерсесянц В. С. Философия права. – Москва: Норма-Инфа, 1998. – С. 433.
2. Braithwaite J. Markets in vice, markets in virtue. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – Pp. 144–156.
3. Meļķisis E. Juridisko jēdzienu un normu abstraktums kā tiesību sistēmu vienojošais elements. Mūsdienu tiesību teorijas atziņas. – Rīga, Tiesu namu aģentūra,1999. – 14.–41. lpp.
4. Balodis K. Ievads civiltiesībās. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2007. – 140.–149. lpp.
5. Levits E. Administratīvais process: likums, prakse, komentāri. Rakstu krājums // Latvijas Vēstnesis, 2005: 28037.
6. Саверсис С. В. Категория недобросовестность в налоговом праве. – Москва: Стаут, 2007. – С. 29–38.
7. Нагорная Э. Н. Налоговые споры оценка доказательств в суде. – Москва: Юстицинформ, 2009. – С. 38.
8. Толстопятенко Г. П. Европейское налоговое право. Сравнительное исследование. – Москва: Стаут, 2001. – С. 121.

Tiesu prakse

1. European Court of Human Rights, Case of Bulves AD v. Bulgaria. Application No 3991/03. Final judgment. 22 April, 2009.
2. European Court of Human Rights (1979–1980) 2 EHRR 245, 26 APRIL 1979 The Sunday Times v United Kingdom (Series A No 30).
3. Latvijas Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 9. maija spriedums.

Elektroniskās veselības kartes sistēmas kā e-Veselības sastāvdaļas tiesiskās reglamentācijas nepieciešamība

Agnese Gusarova

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Informācijas un komunikāciju tehnoloģiju loma pasaules mērogā kļūs arvien nozīmīgāka, ietekmējot gan ikvienas personas dzīvi, gan arī sabiedrību kopumā. Tas ietekmē arī veselības nozari, kurā gan starptautiskajā, gan nacionālajā līmenī kā politisks mērķis izvirzīts veselības aprūpes jomas elektronizācija, jo ir nepieciešama jauna veida informācijas aprites sistēma, kas kalpotu gan ārstniecības personu / ārstniecības iestāžu u. c. veselības aprūpes profesionāļu, gan veselības aprūpes pakalpojumu saņēmēju – pacientu vajadzībām, gūstot praktisku labumu no tehnoloģiju sniegtajām priekšrocībām.

Latvijas apņemšanos nodrošināt veselības aprūpes jomas elektronizāciju apliecina tas, ka Veselības ministrijas izstrādātās pamatnostādnes "e-Veselība Latvijā" tika apstiprinātas ar Ministru kabineta 2005. gada 17. augusta rīkojumu Nr. 560 "Par pamatnostādnēm "e-Veselība Latvijā"". Kā viens no pamatuzdevumiem ir izvirzīts Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveide.

Elektroniskā veselības karte ir plānota kā informācijas krātuve, kurā būs medicīniskie ieraksti un citi dati par veselības aprūpes saņēmēja veselību elektroniski apstrādājamā formā. Savukārt Elektroniskās veselības kartes sistēma ir plānota kā valsts līmeņa veselības aprūpes nozares informācijas, kas nodrošinās Elektroniskās veselības kartes datu savākšanu, uzglabāšanu un izsniegšanu nacionālā līmenī – pacienta veselības aprūpes procesā veikto ārstniecības notikumu dokumentētu uzskaiti un šo ierakstu centralizētu pieejamību ārstniecības procesā.

Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanas mērķis ir garantēt pacienta tiesības saņemt kvalitatīvu veselības aprūpi, un tas sākotnēji šķiet lietderīgs risinājums. Tomēr sistēmas izveides lietderība kā tāda nav uzskatāma par pietiekamu pamatojumu, lai valsts veiktu šādu personas datu apstrādi, ņemot vērā to, ka Satversmes 116. pants pieļauj ierobežot personas tiesības uz privātās dzīves neaizskaramību, ja tas ir noteikts ar likumu, lai aizsargātu citu cilvēku tiesības, demokrātisko valsts iekārtu, sabiedrības drošību, labklājību un tikumību. Līdz ar to, lai Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešana būtu tiesiska, ir nepieciešams ar normatīvo aktu noteikt Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveidi un personas datu apstrādes kārtību tajā.

Atslēgvārdi: e-Veselība, elektroniskās veselības kartes sistēma, personas datu tiesiskā aizsardzība.

Informācija par personas veselību – personas dati

Personas tiesības uz datu aizsardzību izriet no personas tiesībām uz privātās dzīves neaizskaramību, kas nostiprinātas gan Satversmes 96. pantā [1], gan arī citos Latvijas Republikai saistošos cilvēktiesību dokumentos: 1948. gada 10. decembra Apvienoto Nāciju Organizācijas Vispārējās cilvēktiesību

deklarācijas 12. pants [2], 1950. gada 4. novembra Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 8. pants [3], 1966. gada Apvienoto Nāciju Organizācijas Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām 17. pants [4]. Turklāt Eiropas Savienības Pamattiesību hartā, apzinoties pašreizējo un turpmākos attīstības procesus informācijas tehnoloģiju jomā, atsevišķi ir nostiprinātas tiesības uz datu aizsardzību, kas liecina par tradicionālo cilvēktiesību attīstību [5]. Šīs tiesības, pamatojoties uz iepriekš minēto, ir uzskatāmas par cilvēktiesību ranga tiesībām.

Personas tiesības uz datu aizsardzību saturā ietilpst tiesības katram "[..] pašam noteikt, kādus savas dzīves apstākļus viņš vēlas padarīt pieejamus citiem [..]", kā arī indivīda "[..] tiesības zināt, kas kādu informāciju kādu iemeslu dēļ par viņu ievāc, glabā, viņa labā vai pret viņu izlieto [..]" [6, 307. lpp.]. Tomēr personas tiesības uz datu aizsardzību nav absolūtas tiesības, jo netiek garantētas bez ierobežojumiem. Indivīdam "[..] jāpieņem ierobežojumi, kas tiek uzlikti, ievērojot būtiskas sabiedrības intereses. Šajā gadījumā, protams, ir nepieciešami likuma priekšraksti, no kuriem izriet ierobežojuma priekšnoteikumi un apjoms, [..] tiem jāievēro samērīguma (proporcionalitātes) princips, kā arī jāuzrāda organizatoriski un procesuāli pasākumi [..]" [6, 311. lpp.], kas garantē personas interešu un tiesību ievērošanu. Minētais izriet arī no Satversmes 116. panta, kurā ir noteikts, ka personas tiesības, kas noteiktas Satversmes 96., 97., 98., 100., 102., 103., 106. un 108. pantā, var ierobežot likumā paredzētajos gadījumos, lai aizsargātu citu cilvēku tiesības, demokrātisko valsts iekārtu, sabiedrības drošību, labklājību un tikumību [1].

Personas dati saskaņā ar Fizisko personu datu aizsardzības likumā noteikto [7, 1. pants] un Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvā 95/46/EK noteikto (1995. gada 24. oktobris) par personu aizsardzību attiecībā uz personas datu apstrādi un šo datu brīvu apriti (turpmāk Direktīva 95/46/EK) [8, 2. panta a punkts] ir jebkāda informācija, kas attiecas uz identificējamu vai identificētu fizisko personu. Pamatojoties uz minēto, informācija par personas veselību arī ir personas dati. Turklāt dati, kas attiecas uz personas veselību, ir noteikti kā īpašas kategorijas dati (sensitīvi dati) [8, 8. panta 1. punkts], kuru apstrādei ir noteikti stingrāki personas datu apstrādes nosacījumi, t. i., gadījumi, kad šāda veida datus ir pieļaujams apstrādāt, ir noteikti kā izņēmums no vispārēja aizlieguma (izņēmuma gadījumi ir strikti reglamentēti) [8, 8. panta 2., 3., 4. punkts]. Jāņem vērā, ka neatkarīgi no tā, vai šī informācija sniedz ziņas par personas veselību tieši vai netieši; kāds ir informācijas apjoms (tajā skaitā informācija, kas pēc būtības nav veselības dati, bet ir nesaraujami saistīta ar to); uz kādu personas dzīves periodu tā attiecas: uz indivīda pagātnes, tagadnes vai nākotnes fizisko vai garīgo veselības stāvokli; kādā veidā tā tiek apstrādāta (mutiski, rakstiski, elektroniski) un kas to apstrādā (veselības aprūpes pakalpojumu sniedzējs, publiskās veselības aprūpes iestāde, darba devējs, apdrošinātājs, mācību iestāde u. tml.), ir piemērojamas prasības, kas noteiktas personas datu apstrādei, jo īpaši prasības, kas noteiktas attiecībā uz īpašas kategorijas datu apstrādi.

Prasības nosacīti var iedalīt šādi:

1) prasības attiecībā uz personas datu apstrādes pieļaujamību – personas datu apstrādei ir jābūt tiesiski pamatotai (ar juridisku pamatu); tas ir attiecināms uz procesiem, sākot no personas datu apstrādes uzsākšanas – iegūstot personas datus un beidzot ar personas datu apstrādes pabeigšanu – iznīcināšanu) [8, 7. pants un 8. pants];
2) prasības attiecībā uz mērķi – personas datu apstrāde jāveic atbilstoši personas datu apstrādei noteiktajam mērķim, kas ir precīzi un nepārprotami formulēts [8, 6. panta 1. punkta b apakšpunkts];
3) prasības attiecībā uz personas datu apjomu – personas datu apjomam, kas tiek apstrādāts, jāatbilst personas datu apstrādei noteiktajam mērķim (t. i., nevar tikt apstrādāti tādi personas dati, kas nav nepieciešami noteiktā mērķa sasniegšanai) [8, 6. panta 1. punkts c apakšpunkts];
4) prasības attiecībā uz datu precizitāti – personas datiem jābūt korektiem (pareiziem) [8, 6. panta 1. punkts d apakšpunkts];
5) prasības attiecībā uz personas tiesību realizāciju saistībā ar darbībām ar tās personas datiem – personas dati jāapstrādā, ievērojot normatīvajos aktos noteiktās personas tiesības: būt informētam; piekļūt personas datiem; iebilst pret personas datu apstrādi u. c. [8, 10. pants, 11. pants, 12. pants, 14. pants);

6) prasības attiecībā uz personas datu drošu apstrādi – personas datiem jābūt drošībā, t. i., ir jānodrošina, ka tiek izmantoti tehniskie un organizatoriskie līdzekļi, lai aizsargātu personas datus pret nejaušu vai nelikumīgu iznīcināšanu vai nejaušu pazaudēšanu, pārveidošanu, nesankcionētu atklāšanu vai piekļuvi, īpaši, ja apstrāde ietver datu pārraidi no elektronisko sakaru tīkla, un pret visām citām nelikumīgām apstrādes formām [8, 17. pants];
7) prasības attiecībā uz personas datu apstrādes ilgumu – personas datu apstrāde pieļaujama līdz brīdim, kad sasniegts personas datu apstrādei noteiktais mērķis.

Minētās prasības tiek definētas kā personas datu aizsardzības principi, kas ir universāli un piemērojami attiecībā uz ikvienu personas datu apstrādes procesu [8].

Vērtējot personas datu tiesiskās aizsardzības institūta attīstību vēsturiskā kontekstā, ir secināms, ka Eiropas Savienības valstīs šī institūta nostiprināšana normatīvajos aktos ir notikusi 20. gadsimta 70.–80. gados, kas tika veikts, tieši paplašinoties elektroniskās informācijas apritei, kas radīja jaunus riskus personas privātumam [9, 1. lpp.]. Latvijā personas datu tiesiskās aizsardzības institūts tika ieviests 2000. gadā, 2000. gada 23. martā pieņemot Fizisko personu datu aizsardzības likumu (spēkā stājās 2000. gada 20. aprīlī), tā ieviešot nacionālajās tiesībās Eiropas Kopienu tiesību aktu, kas attiecas uz personas datu aizsardzību – Direktīvu 95/46/EK.

Lai arī personas datu tiesiskās aizsardzības institūts ir ticis skaidri definēts salīdzinoši nesen, uzskats, ka informācijas, kas satur personas datus par personas veselību, apstrāde ir strikti ierobežojama, ir radies jau sen, krietni pirms citas ar privāto dzīvi saistītas informācijas aizsardzības noteikšanas. Veselības aprūpes speciālistu "[..] profesionālās ētikas prasība ievērot konfidencialitāti pirmo reizi tika ietverta Hipokrāta zvērestā un vēlāk apstiprināta Pasaules medicīnas asociācijas 1948. gada Ženēvas deklarācijā [..]" [10, 10. lpp.]. Hipokrāta zvērests tika formulēts aptuveni 5. gadsimtā pirms mūsu ēras (ir pieņemts domāt, ka to pirmo reizi ir formulējis rietumu medicīnas tēvs – Hipokrāts, un šis zvērests joprojām pasaulē ir plaši zināms un tiek lietots), paredzot, ka "[..] Ja man ārstējot vai neārstējot gadītos redzēt vai dzirdēt par cilvēku dzīvi kaut ko, kas nevienam nebūtu jāzina, es par to klusēšu un, glabājot noslēpumu, nekad nevienam to neteikšu [..]" [11, 2. lpp.]. Kā apstiprinājums tam, ka personas tiesībām uz tādas informācijas aizsardzību, kura attiecas uz personas veselību vai ir cieši saistīta ar to, ir fundamentāla nozīme, ir fakts, ka Hipokrāta zvērests no rakstveidā nenoformulēta principa mūsdienās ir radis normatīvu ietvaru, turklāt šādas informācijas aizsardzībai ir izvirzītas visstingrākās prasības, nosakot plašāku pienākumu loku, nekā tas tika paredzēts Hipokrāta zvērestā.

Elektroniskās veselības kartes sistēma – viena no e-Veselības prioritātēm

Veselības aprūpes speciālistu un pacientu attiecību modelis un veselības aprūpes organizācija laika gaitā mainās. Mūsdienās izmaiņas veselības aprūpes speciālistu un pacientu attiecību modelī un veselības aprūpes organizācijā rada informācijas un komunikācijas tehnoloģijas, kas kļūst nozīmīgas pasaules mērogā. Veselība ir ikviena cilvēka dzīves kvalitātes pamats, un priekšnosacījums labai veselībai mūža garumā ir veselības aprūpe, kas ir balstīta uz pietiekamu informāciju par personas veselību, kas palīdz precīzāk noteikt īstenojamos pasākumus pacienta veselības nodrošināšanai, uzturēšanai un atjaunošanai. Tādēļ informācijas un komunikāciju tehnoloģiju izmantošana veselības nozarē ir ļoti lietderīga, jo šo tehnoloģiju sniegtās priekšrocības var uzlabot veselības aprūpes efektivitāti, informācijas par personas veselību pieejamību, profesionālās komunikācijas iespējas, veselības aprūpes pieejamību utt.

Gan Eiropas Savienības, gan nacionālajā līmenī kā politisks mērķis izvirzīts informācijas un komunikāciju tehnoloģiju lietošana veselības aprūpes jomā [12, 9. lpp, 3. mērķis; 15], jo ir nepieciešama jauna veida informācijas radīšanas, uzglabāšanas un aprites sistēma, kas kalpotu gan ārstniecības personu / ārstniecības iestāžu / citu veselības aprūpes profesionāļu, gan veselības aprūpes pakalpojumu saņēmēju – pacientu – vajadzībām, tā gūstot praktisku labumu no tehnoloģiju sniegtajām priekšrocībām.

Kompetences sadalījums sabiedrības veselības politikas jomā starp Eiropas Savienības institūcijām un dalībvalstīm ir šāds: sabiedrības veselības politikas jomā dalībvalstīm lielākoties ir rīcības tiesības, jo šī joma neietilpst Eiropas Savienības ekskluzīvās kompetences jomā [13] un Eiropas Savienības rīcība

kalpo kā papildinoša dalībvalstu rīcībai (t. i., tiek ievērots subsidartitātes princips). Arī informācijas un komunikācijas sistēmu izvēršana veselības jomā ir pilnībā valstu kompetencē [14, 56. parinde; 15. panta 7. punkts].

Latvijas apņemšanos nodrošināt veselības aprūpes jomas elektronizāciju apliecina tas, ka Veselības ministrijas izstrādātās pamatnostādnes "e-Veselība Latvijā" (turpmāk Pamatnostādnes) tika apstiprinātas ar Ministru kabineta 2005. gada 17. augusta rīkojumu Nr. 560 "Par pamatnostādnēm "e-Veselība Latvijā"" [15]. Minētais politikas plānošanas dokuments ir pamatdokuments e-Veselības jomā. Pamatnostādnēs ir uzstādīti ilgtermiņa galvenie stratēģiskie mērķi un sagaidāmie rezultāti, no kuriem ir iespējams izprast Latvijas vīziju par veselības aprūpi nākotnē, kas nosaka ne tikai elektronisku informācijas apmaiņu par personas veselību, bet arī cita veida informācijas apriti veselības aprūpes jomā (aptverot veselības aprūpes ciklu, sabiedrības izglītošanu utt.).

Kā viens no uzdevumiem e-Veselības ietvaros ir izvirzīts Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveide. Ņemot vērā to, ka, ieviešot Elektroniskās veselības kartes sistēmu, tiks radīta jauna personas datu apstrādes sistēma, aktuāls kļūst jautājums par to, vai valsts, uzkrājot personas datus par personas veselību, pārlieku neiejaucas personas privātajā dzīvē, kas ir viena no demokrātiskas sabiedrības pamatvērtībām.

Elektroniskā veselības karte ir plānota kā informācijas krātuve, kurā būs medicīniskie ieraksti un citi dati par veselības aprūpes saņēmēja veselību elektroniski apstrādājamā formā. Savukārt Elektroniskās veselības kartes sistēma ir plānota kā valsts līmeņa veselības aprūpes nozares informācija, kas nodrošinās Elektroniskās veselības kartes datu savākšanu, uzglabāšanu un izsniegšanu nacionālā līmenī – pacienta veselības aprūpes procesā veikto ārstniecības notikumu dokumentētu uzskaiti un šo ierakstu centralizētu pieejamību ārstniecības procesā [17]. Šādas sistēmas ieviešana principiāli mainīs atrašanās un pieejamības vietu informācijai, kas attiecas uz pacienta veselību, jo tradicionāli ar dažādām ārstēšanās epizodēm saistīta informācija bija pieejama tikai veselības aprūpes pakalpojumu sniedzējiem, kas veica pacienta ārstēšanu. Ja tiek pieņemts, ka elektroniska noteiktas informācijas pieejamība par personas veselības stāvokli uzlabos veselības aprūpes kvalitāti, pirmšķietami Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešana ir atbalstāma, jo tā kalpos cilvēkam.

Ar Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanu saistītie aspekti ir iekļauti vairākos Latvijas Republikas politikas plānošanas dokumentos: Pamatnostādnes [15], Ministru kabineta 2007. gada 24. oktobra rīkojums Nr. 660 "Par pamatnostādņu "e-Veselība Latvijā" īstenošanas plānu 2008.–2010. gadam" (turpmāk – Pamatnostādņu īstenošanas plāns) [16], Latvijas Republikas Veselības ministrijas Elektroniskās veselības kartes informācijas sistēmas vīzija [17], Latvijas Republikas Veselības ministrijas Veselības aprūpes nozares informācijas sistēmu arhitektūra [18], Ministru kabineta 2010. gada 15. marta rīkojums Nr. 147 "Par elektroniskās pārvaldes un informācijas sabiedrības attīstības prioritāro projektu sarakstu" [19]. Būtiski atzīmēt, ka Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešana ir noteikta kā prioritārs rīcības virziens (Pamatnostādnes 4. pielikums) un iekļauta Pamatnostādņu "e-Veselība Latvijā" īstenošanas plānā 2008.–2010. gadam (Pamatnostādņu īstenošanas plāns, 1.2.2. punkts).

Attiecībā uz Elektroniskās veselības kartes sistēmu ir attiecināmi universālie personas datu aizsardzības principi, kas tika minēti iepriekšējā sadaļā "Informācija par personas veselību – personas dati". Šie principi ir savstarpēji nesaraujami saistīti, un tie ir piemērojami visas personas datu apstrādes procesā. Personas datu apstrādes procesu var nosacīti iedalīt šādās secīgās stadijās: 1) personas datu apstrādes identificēšanas stadija; 2) personas datu apstrādes procesa ieviešanas stadija; 3) personas datu apstrādes procesa pabeigšana. Ņemot vērā Elektroniskās veselības kartes ieviešanas stadiju, aktuāli ir veikt izvērtējumu attiecībā uz pirmo stadiju, kurā veicami trīs soļi.

1. solis. Tiek noteikts un precīzi formulēts personas datu apstrādes mērķis. Mērķim ir jābūt skaidri noteiktam un izmērāmam; mērķis ir mēraukla visiem ar personas datu apstrādi saistītiem aspektiem.
2. solis. Tiek identificēts tiesiskais pamats personas datu apstrādei. Ja netiek identificēts personas datu apstrādes tiesiskais pamats, personas datu apstrādes uzsākšana nav pieļaujama.
3. solis. Tiek noteikti personas datu veidi (kategorijas), kas nepieciešami mērķa sasniegšanai, kā arī identificēts laika posms (iespējams cits kritērijs), kurā personas datu apstrāde tiks veikta (dažādiem personas datiem var būt atšķirīgs apstrādes ilgums, tādēļ jānosaka atšķirīgi termiņi).

Elektroniskās veselības kartes sistēmas mērķis. Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanai ir noteikts mērķis – paaugstināt veselības aprūpes efektivitāti, veselības aprūpes pakalpojumu sniedzējiem nodrošinot ātru pieeju nepieciešamajiem pacienta veselības aprūpes datiem, un nodrošināt iespēju balstīt veselības aprūpes politikas noteikšanu, plānošanu, īstenošanu un kontroli uz kvalitatīvu informāciju par situāciju veselības aprūpē [15]. Mērķis nosacīti satur divus apakšmērķus: pirmais – attiecināms uz kādu konkrētu personu, bet otrais – uz veselības aprūpes sistēmu kopumā. Ņemot vērā to, ka mērķa formulējums pietiekami skaidri atklāj personas datu apstrādes pieļaujamības robežas, t. i., ka pirmā apakšmērķa sasniegšanai plānots veikt personas datu apstrādi, lai uzlabotu konkrēta indivīda veselības aprūpes kvalitāti, savukārt otrā apakšmērķa sasniegšanai plānots veikt personas datu apstrādi, lai būtu kvalitatīva veselības aprūpes jomas organizācija (lai gan tikai noteiktā stadijā būtu pieļaujama personas datus identificējošas informācijas apstrāde), ir pamats uzskatīt, ka mērķis ir precīzi formulēts.

Par personas datu apstrādes Elektroniskās veselības kartes sistēmā tiesisko (juridisko) pamatu. Direktīvas 95/46/EK 8. pantā [8] (kā arī Fizisko personu datu aizsardzības likuma 11. pantā [7]) ir noteikts vispārējs aizliegums apstrādāt ar veselību saistītus sensitīvos datus. Tomēr minētā panta 2. punkta a apakšpunktā, 3. punktā un 4. punktā ir arī noteikti ierobežoti šā aizlieguma principa izņēmumi, izņēmuma gadījumos pieļaujot apstrādāt veselības datus.

Sensitīvo personas datu apstrādes pieļaujamību nosaka Direktīvas 95/46/EK 8. panta 2. punkta a apakšpunkts. Minētajā normā ir noteikts, ka veselības datu apstrāde ir pieļaujama, ja datu subjekts (fiziska persona) ir devis precīzi formulētu piekrišanu šo datu apstrādei [8]. Izvērtējot iespēju piemērot minēto tiesisko pamatu attiecībā uz Elektroniskās veselības kartes sistēmu, var secināt: no politikas plānošanas dokumenta – Pamatnostādnēm [15], kas nosaka Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanu, izriet, ka Elektroniskās veselības kartes sistēma šobrīd ir plānota kā valsts līmeņa veselības aprūpes nozares informācijas sistēma, kas nodrošinās Elektroniskās veselības kartes datu savākšanu, uzglabāšanu un izsniegšanu nacionālā līmenī – pacienta veselības aprūpes procesā veikto ārstniecības notikumu dokumentētu uzskaiti un šo ierakstu centralizētu pieejamību ārstniecības procesā. Savukārt no Pamatnostādņu 113. punkta [15] izriet, ka "[..] Informācija par katru sabiedrības locekli un pacientu ir: kvalitatīva un pieejama tikai likumā noteiktajā kārtībā; pieejama, izmantojot dažādus kanālus: gan internetā, gan telefoniski, gan klātienē veselības aprūpes iestādē vai klientu apkalpošanas centrā [..]". Pamatojoties uz minēto, ir secināms, ka plānots uzkrāt datus par veselības epizodēm ikvienai personai, kas saņem veselības aprūpi Latvijā.

Ņemot vērā šo formulējumu, ir secināms, ka personas piekrišana valsts informācijas sistēmā – Elektroniskās veselības kartes sistēmā – nebūs kā personas datu apstrādes tiesiskais pamats, jo nevar izdarīt pieņēmumu, ka visas personas šādu piekrišanu sniegs (tas ir apšaubāms pieņēmums; persona var dot priekšroku arī citiem alternatīviem risinājumiem attiecībā uz savu veselības datu pieejamības nodrošināšanu). Tātad šāds tiesiskais pamats ir izslēdzams, ja vien sistēmas izmantošanu nesašaurina tikai uz tām personām, kas piekrišanu sniedz. Turklāt, ja dalība sistēmā tomēr tiks balstīta uz personas piekrišanu, tad piekrišana ir formulējama, ņemot vērā Direktīvas Nr. 95/46/EK 2. panta 4. punktā un 8. panta 2. punkta a apakšpunktā [8] ietvertos obligātos elementus:

1) brīvi izteikts gribas apliecinājums (labprātīgi; tas ietver sevī arī personas tiesības atsaukt iepriekš sniegtu piekrišanu);
2) nepārprotami izteikts gribas apliecinājums, atļaujot veikt personas datu apstrādi (t. i., piekrišana ir attiecināma uz konkrētu, precīzi formulētu situāciju; gribas apliecinājumam obligāti ir jāsatur norāde uz to, ka persona apliecina tieši sensitīvo personas datu apstrādi);
3) piekrišana tiek sniegta, personai esot pietiekamai informētai par personas datu apstrādi (informēta piekrišana).

Pamatojoties uz minētajiem personas piekrišanas obligātajiem elementiem, ir secināms, ka Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveide kā tāda nevar tikt balstīta uz personas piekrišanu, ņemot vērā to, ka šajā gadījumā persona saglabā plašu brīvību attiecībā uz rīcību ar saviem personas datiem. Tajā skaitā tiesībām absolūti ietekmēt šajā sistēmā uzkrāto datu apjomu (personas datu kategorijas), kā arī attiecībā uz personas datu apstrādes kārtību.

Attiecībā uz sensitīvo personas datu apstrādes pieļaujamību, piemērojot Direktīvas 95/46/EK 8. panta 3. punktu. Minētajā normā ir noteikts, ka sensitīvo personas datu apstrāde ir pieļaujama, ja datu apstrādi pieprasa profilakses medicīnas, medicīniskas diagnozes, aprūpes vai ārstēšanas vai veselības aprūpes pakalpojumu pārvaldības nodrošināšanas nolūkiem un ja šos datus apstrādā veselības aizsardzības darba profesionālis saskaņā ar attiecīgās valsts tiesībām vai valsts kompetento iestāžu ieviestiem noteikumiem par dienesta noslēpuma pienākumu vai cita persona, uz kuru arī attiecas tāds pats pienākums ievērot slepenību [8]. Ņemot vērā tiesību normā ietverto, ir secināms, ka, lai piemērotu šo normu kā tiesisko (juridisko) pamatu personas datu apstrādei, ir nepieciešams konstatēt divus priekšnosacījumus:

1) personas datu apstrādei ir jābūt veiktai, lai nodrošinātu profilaktisko medicīnu, medicīnisko diagnostiku, aprūpi vai ārstēšanu vai veselības aprūpes pakalpojumu pārvaldību;
2) personas datu apstrādātājam ir jābūt veselības aizsardzības darba profesionālim, kas savā profesionālajā darbībā ir pakļauts attiecīgās valsts tiesībām vai valsts kompetento iestāžu ieviestiem noteikumiem par dienesta noslēpuma glabāšanu, vai cita persona, uz kuru arī attiecas tāds pats pienākums ievērot slepenību.

Lai arī pirmšķietami varētu pieņemt, ka vārdi "veselības aprūpes pakalpojumu pārvaldības nodrošināšanas nolūkā" ir attiecināmi arī uz nolūku (mērķi) "nodrošināt labāku veselības aprūpes kvalitāti" sakarā ar to, ka pilnīgāka informācija par personas iepriekšējo un tagadējo veselības stāvokli nepārprotami var sekmēt precīzāku veselības aprūpes pakalpojumu sniedzēju lēmumu pieņemšanu attiecībā uz ārstēšanas taktiku, tomēr vārdi "ja šos datus apstrādā veselības aizsardzības darba profesionālis, kas savā profesionālajā darbībā ir pakļauts attiecīgās valsts tiesībām vai valsts kompetento iestāžu ieviestiem noteikumiem par dienesta noslēpuma glabāšanu, vai cita persona, uz kuru arī attiecas tāds pats pienākums ievērot slepenību" liecina par to, ka personas datu apstrādes nolūks ir cieši saistīts ar noteiktu personu kategoriju, kas tiešā / netiešā veidā nodrošina veselības aprūpes pakalpojumu sniegšanu. Pamatojoties uz minēto, vārdi "veselības aprūpes pakalpojumu pārvaldība" nevar tikt interpretēti kā tiesisks (juridisks) pamats Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveidei, jo šī sistēma netiks veidota un uzturēta no veselības aprūpes sniedzēju puses, kas (katrs atsevišķi) veiks personas datu apstrādi attiecībā uz ierobežotu personu loku, līdz ar to atbildība par personas datu apstrādi Elektroniskās veselības kartes sistēmā būs tiktāl, cik tas ir attiecināms uz konkrētu personas datu apstrādi. Valsts pārvaldes iestāde būs atbildīga par Elektroniskās veselības kartes sistēmu, un šo iestādi nevar uzskatīta par "citu personu" Direktīvas 95/46/EK 8. panta 3. punkta izpratnē, jo valsts pārvaldes darbiniekam netiek piemērotas tās pašas (identiskas) tiesību normas kā attiecībā uz veselības aizsardzības darba profesionāli, jo kompetences un atbildības jomas ir pilnīgi atšķirīgas. Tātad šeit izšķirošā nozīme ir šajā normā ietvertajiem vārdiem "uz kuru arī" un "tāds pats pienākums", kas norāda uz "citu personu" piederību veselības aprūpes pakalpojumu sniegšanas (nodrošināšanas) jomai, kā arī nevar atstāt bez ievērības normā ietverto vārdu "pieprasīta". Ņemot vērā to, ka Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveide kā tāda ne vienmēr būs tieši saistīta ar konkrēta / reāla pieprasījuma izpildi, tas ir vēl viens arguments, kas apstiprina to, ka Direktīvas 95/46/EK 8. panta 3. punkts nevar tikt piemērots minētās sistēmas izveidei.

Attiecībā uz sensitīvo personas datu apstrādes pieļaujamību, piemērojot Direktīvas 95/46/EK 8. panta 4. punktu, ir noteikts, ka saskaņā ar noteikumu par atbilstošām garantijām dalībvalstis, pamatojoties uz būtiskām sabiedrības interesēm, var noteikt vai nu ar attiecīgās valsts tiesībām, vai ar uzraudzības iestādes lēmumu [8]. Minētā norma ir jāinterpretē kopsakarībā ar Direktīvas 95/46/EK 34. apsvērumā noteikto, ka dalībvalstīm, pamatojoties uz svarīgām sabiedrības interesēm, jābūt arī pilnvarotām atkāpties no aizlieguma par slepenu kategoriju datu apstrādi, ja to attaisno svarīgas sabiedriskās intereses tādās jomās kā vispārējā veselības aizsardzība un sociālā aizsardzība (jo sevišķi, lai nodrošinātu pabalstu pieprasījumu un veselības apdrošināšanas sistēmas pakalpojumu risināšanai izmantoto procedūru kvalitāti un rentabilitāti), zinātniskie pētījumi un valsts statistika; tā kā dalībvalstu pienākums ir sniegt konkrētas un piemērotas garantijas, lai aizsargātu personas pamattiesības un privātās dzīves neaizskaramību [8].

Pamatojoties uz minēto un ņemot vērā to, ka Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveide kā tāda būtu uzskatāma par pasākumu, kas ir vērsts uz "vispārējās veselības aizsardzību", Direktīvas 95/46/EK 8. panta 4. punkts ir vispiemērotākais tiesiskais (juridiskais) pamats Elektroniskās veselības

kartes sistēmas izveidei. Tomēr vienlaikus ir secināms, ka noteiktu interešu atzīšana par sabiedrības interesēm notiek, ievērojot demokrātiskas valsts principus, t. i., ierobežojumam ir jābūt likumīgam un nepieciešamam noteiktu mērķu sasniegšanai. Kritērijs "likumīgs" ietver valsts pienākumu noteikt sabiedrības intereses likumā, savukārt kritērijs "nepieciešams noteiktu mērķu sasniegšanai" ietver valsts pienākumu nodrošināt, ka likumā noteiktais tiesiskais regulējums ir samērīgs, t. i., izvēlēti ir saudzējošākie līdzekļi mērķa sasniegšanai (ierobežojumi ir nepieciešami; nav citu tikpat iedarbīgu un mazāk ierobežojošu līdzekļu; ieguvums no ierobežojumu noteikšanas ir lielāks nekā personai radītās sekas) [20, 3.1. punkts].

Pamatojoties uz minēto, Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešana ir ne tikai jānosaka ar likumu (likuma kā tāda esamība nav pietiekama), bet arī ir jānodrošina, ka šis likums nodrošina leģitīmo mērķu sasniegšanu, t. i., ir jābūt radītam tādam tiesiskam regulējumam, kas objektīvi pamato pastāvošo vai potenciālo saikni starp konkrēta tiesiskā regulējuma ieviešanu un ieguvumiem veselības aizsardzības jomā.

Papildus ir secināms, ka katras atsevišķas personas dalība Elektroniskās veselības kartes sistēmā viennozīmīgi ir jābalsta uz katras atsevišķas personas apzinātu izvēli (piekrišanu dalībai Elektroniskās veselības kartes sistēmā). Tas nozīmē, ka persona, kas sniedz savu piekrišanu apstrādei Elektroniskās veselības kartes sistēmā, piekrīt nosacījumiem, kas noteikti attiecībā uz personas datu apstrādi Elektroniskās veselības kartes sistēmā.

Par Elektroniskās veselības kartes sistēmā apstrādājamo personas datu veidiem (kategorijām). Personas datu apstrādes ietvaros ir pienākums nodrošināt, ka personas datu apjoms atbilst personas datu apstrādei noteiktajam mērķim [8, 6. panta 1. punkts c apakšpunkts]. Tādēļ jāsalīdzina, vai personas dati, kurus ir plānots apstrādāt, ir tādi personas dati, bez kuru apstrādes nav iespējams sasniegt personas datu apstrādei noteikto mērķi (nav pieļaujama tādu personas datu apstrāde, kuri tikai, iespējams, būs nepieciešami mērķa sasniegšanai).

Elektroniskās veselības kartes informācijas sistēmas vīzijā [17, A pielikums] ir noteikts, ka plānots apstrādāt šādus datus:

- vispārējā informācija par pacientu (vārds; uzvārds; personas kods; dzimšanas datums; dzimums; miršanas datums; kontaktinformācija);
- būtiskākā pacienta veselības informācija (asins tips, rēzus faktors un noteikšanas datums; informācija par alerģijām; informācija par asins pārliešanām; informācija par vakcinācijām; ķirurģiskās iejaukšanās; informācija par diabētu; infekcijas slimības; cita informācija);
- informācija par pacienta ģimenes ārstu (vārds, uzvārds; personas kods; darba vieta; kontaktinformācija);
- detalizēta informācija par slimībām (datums, diagnoze (SSK 10 kods); diagnozes veids (pamata, blakus, komplikāciju u. c.); ārstniecības iestāde un ārstniecības persona, kas ir noteikusi šo diagnozi; slimības vēstures ieraksta identifikators ārstniecības iestādes informācijas sistēmā);
- informācija par lietojamiem medikamentiem (datums; medikaments; lietošanas norādes: doza, medikamenta lietošanas biežums vai ciklu skaits, citas lietošanas instrukcijas; ārstniecības persona / iestāde, kas ir noteikusi šī medikamenta lietošanu; sasaiste ar saslimšanu);
- informācija par medicīniskajām ierīcēm, piemēram, stripiem, maisiem nieru mazspējas gadījumā, katetriem u. tml. (datums (no / līdz); ierīces veids; ārstniecības persona / iestāde, kas ir noteikusi šīs ierīces lietošanu; sasaiste ar saslimšanu);
- izmeklējumi (datums; izmeklējuma veids, ārstniecības persona / iestāde, kas ir pieprasījusi izmeklējumu; laboratorija vai cita ārstniecības iestāde, kas veikusi izmeklējumu; izmeklējuma rezultāti / slēdziens; ārstniecības persona, kas ir noteikusi slēdzienu; norma; apstarojuma doza (radioloģiskajiem izmeklējumiem); binārie dati (neobligāti) vai arī ieraksta identifikatoru sistēmā, kur ir pieejama detalizēta informācija par veikto izmeklējumu);
- pacienta kustība (kustības veids (iestājas, izrakstās, apmeklē ārstu, atnāk māsa uz mājām, neatliekamās medicīniskās palīdzības brigādes apciemojums utt.); datums; iestādes kods; mediķa identifikācijas numurs);
- veselības aprūpes plāni (profilaktisko apskašu plāni; vakcināciju plāni; antenatālās aprūpes plāni).

No minētā ir secināms, ka plānotais apstrādājamo datu apjoms ir diezgan plašs. Un šobrīd nevar apgalvot, vai personas datu apjoms atbilst / neatbilst personas datu apstrādes mērķim, jo Pamatnostādnēs netiek pietiekami strukturizēti skaidrots katra no iepriekš minētā datu veida nepieciešamības pamatojums. Katrs no uzskaitītajiem personas datu veidiem objektīvi ir uzskatāms par nepieciešamu veselības aprūpes pakalpojumu nodrošināšanas ietvaros. Tomēr, lai noteiktu personas datu veidu atbilstību, sākotnēji ir jānoskaidro, kuram Elektroniskās veselības kartes sistēmas lietotājam tiks piešķirtas tiesības piekļūt datiem, jo vispārēja pieejamība datiem ir izslēdzama (t. i., pieejamība visam Elektroniskās veselības kartes sistēmā esošo datu klāstam noteikti būs strikti ierobežotam lietotāju lokam). Piemēram, ķirurgam onkologam nebūtu objektīva nepieciešamība iegūt informāciju par personas vakcināciju pret ērču encefalītu.

Nepārprotami ir pieņemams, ka, lai Elektroniskās veselības kartes sistēma nodrošinātu veselības aprūpes pakalpojumu saņēmēju vajadzības, Elektroniskās veselības kartes sistēmā pieejamo datu pieejamības sadalījuma noteikšanai (t. i., pieejas tiesību noteikšana atbilstoši veselības aprūpes pakalpojuma sniedzēja vajadzībām) ir nepieciešama cieša sadarbība ar veselības aprūpes pakalpojuma sniedzējiem (ārstiem), kas objektīvi var pamatot un noteikt personas datu veidu (kategoriju) nepieciešamību veselības aprūpes pakalpojuma sniegšanai.

Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanas priekšnoteikumi

Sadaļā "Informācija par personas veselību – personas dati" tika dots uzskaitījums tiesību aktiem, kuru prasības ir nodrošināmas, veidojot Elektroniskās veselības kartes sistēmu. Jo īpaši svarīgi tas ir tādēļ, ka šajā procesā ir identificējamas ne tikai priekšrocības, bet arī nozīmīgi riski: priekšrocība – informācijas elektroniska pieejamība, ko neierobežo laiks un atrašanās vieta [10, 14. lpp.], risks – informācijas elektroniska apstrāde ir pakļauta lielākam riskam, ka tā var tikt nejauši vai nelikumīgi apstrādāta. Pamatojoties uz minēto, ir būtiski realizēt Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanu, veicot noteiktus secīgus pasākumus.

Pamatnostādnēs ir noteikts (159.1. apakšpunkts, 172.2. apakšpunkts), ka izmaiņas normatīvajos aktos ir nepieciešamas, ieviešot e-Veselību, jo īpaši ņemot vērā to, ka nākotnē ir plānots noteikt par pienākumu elektronizēt ikvienu veselības aprūpes jomas biznesa procesu (98. punkts, 101. punkts, 107.3.3. apakšpunkts); veidot jaunas informācijas sistēmas – Elektroniskās slimības vēstures sistēmu un Elektroniskās veselības kartes sistēmu (107.3.3. apakšpunkts); uzkrāt datus par veselības epizodēm ikvienai personai, kas saņem veselības aprūpi Latvijā (113. punkts); nodrošināt elektronisku informācijas plūsmu starp veselības aprūpes iestādēm (139. punkts). Arī Pamatnostādnēs (4. pielikumā "Rīcības virzienu prioritātes, atbildīgās institūcijas") ļoti precīzi un loģiski ir noteikta e-Veselības ieviešanas gaita: Pamatnostādņu 4. pielikumā esošās tabulas "Rīcības virzienu prioritātes, atbildīgās institūcijas" 1.2.1. punktā ir noteikts rīcības virziens "Likumdošanas bāzes izstrāde", kuram piešķirts augstas prioritātes statuss un viena gada īstenošanas ilgums, un šīs tabulas 2.2. punktā ir noteikts rīcības virziens "Elektroniskās veselības kartes informācijas sistēmas izveide un ieviešana", kuram piešķirts augstas prioritātes statuss un 3 līdz 5 gadu īstenošanas ilgums. Savukārt faktiskā situācija Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanā šobrīd ir šāda:

1) ir izstrādāta Elektroniskās veselības kartes informācijas sistēmas vīzija [17];
2) ir izstrādāta Elektroniskās veselības kartes informācijas sistēmas arhitektūra un darbības koncepcijas apraksts [18];
3) Ministru kabinets 2010. gada 15. martā ir izdevis rīkojumu Nr. 147 "Par elektroniskās pārvaldes un informācijas sabiedrības attīstības prioritāro projektu sarakstu" [19], kur (šim rīkojumam pielikumā esošās tabulas 36. punkts) ir noteiks, ka projektam "Elektroniskās veselības kartes un integrācijas platformas informācijas sistēmas izveide – 1. posms" ir noteikts finansējums 2 479 387,00 LVL;
4) kā atbildīgā institūcija par iepriekš minēto projektu ir Veselības ministrijas pārraudzībā esošā valsts pārvaldes iestāde Veselības ekonomikas centrs.

No minētā ir secināms, ka, lai arī Pamatnostādnēs ir noteikts, ka vispirms tiks radīts tiesiskais ietvars noteiktiem e-Veselības procesiem, Latvijas Republikas normatīvajos aktos joprojām nav veiktas izmaiņas, nosakot Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveidi un apstrādes nosacījumus. Šobrīd ir tikai veikti grozījumi Ārstniecības likumā, paredzot, ka, lai nodrošinātu veselības aprūpes organizēšanu un atvieglotu veselības aprūpes pakalpojumu sniegšanu, veselības nozares datus uzkrāj veselības informācijas sistēmā – strukturizētā veselības nozares informācijas sistēmā, kas ietver atsevišķas veselības nozares informācijas datu kopas un nodrošina to vienotu darbību [21, 78. pants pirmā daļa]. Tomēr autore uzskata, ka tas nav pietiekams tiesisks (juridisks pamats), lai uzsāktu Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveidi, jo šāds tiesiskais regulējums ir pārāk vispārīgs. Jāņem vērā, ka likums ir arī veids, kādā sabiedrībai tiek sniegta informācija par valsts plānoto personas datu apstrādi (tajā skaitā pamatojums), un tas nodrošina valsts pārvaldes iestādes darbības caurskatāmību, līdz ar to arī uzticamību.

Ņemot vērā to, ka šobrīd joprojām tiek veiktas noteiktas aktivitātes e-Veselības jomā, minētais liecina par to, ka netiek ievērots politikas plānošanas dokumentos noteiktais aktivitāšu secīgums. Tādēļ jautājums par to, cik prognozējama ir valsts realizētā politika šajā jomā, tiesiska un atbilstoša Satversmes 116. pantā [1] noteiktajam, ja tiek veidota valsts informācijas sistēma, kas nav noteikta ar ārējiem normatīvajiem aktiem (provizoriski jau var paredzēt, ka šādas sistēmas tiesiskā ietvara radīšana varbūt komplicēts process, jo var tikt aktualizēts jautājums par to, vai valsts, centralizēti uzkrājot personas datus par personas veselību, pārlieku neiejaucas personas privātajā dzīvē, kas ir viens no demokrātiskas sabiedrības pamatvērtībām), un vai valsts pārvaldes iestāde ir tiesīga uzturēt valsts informācijas sistēmu, ja ārējos normatīvajos aktos attiecīgajai valsts pārvaldes iestādei nav dots šāds pilnvarojums.

Autore uzskata, ka, lai Elektroniskās veselības kartes sistēma būtu uzskatāma par tiesisku, veidojot šādu sistēmu, ir jāievēro prasības, kas ir noteiktas Satversmes 116. pantā. T. i., saskaņā ar Satversmes 116. pantu, personas tiesību ierobežošana uz privātās dzīves neaizskaramību ir pieļaujama, ja tas ir noteikts ar likumu, lai aizsargātu citu cilvēku tiesības, demokrātisku valsts iekārtu, sabiedrības drošību, labklājību un tikumību [1]. Tādēļ ar likumu ir jānosaka:

1) Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveide;
2) Elektroniskās veselības kartes sistēmas mērķis;
3) Elektroniskās veselības kartes sistēmas pārzinis, kas kopumā būs atbildīgs par personas datu apstrādi sistēmā;
4) Elektroniskās veselības kartes sistēmā iekļaujamie datu veidi (kategorijas);
5) personas, kuras sniegs ziņas Elektroniskās veselības kartes sistēmā, to tiesības un pienākumi;
6) personas, kuras būs tiesīgas piekļūt (lietot) Elektroniskās veselības kartes sistēmai, to tiesības un pienākumi (tajā skaitā jābūt noteiktam, kādiem tieši sistēmā iekļautajiem datu veidiem (kategorijām) ir tiesības piekļūt);
7) Elektroniskās veselības kartes sistēmā iekļauto datu veidu (kategoriju) glabāšanas termiņi (ja dažādu personas datu veidu (kategoriju) apstrādes termiņš atšķiras, ir jānosaka glabāšanas termiņš katrai kategorijai atsevišķi);
8) datu no Elektroniskās veselības kartes sistēmas sniegšanas nosacījumi (nosakāms vispārējs aizliegums sniegt datus; tomēr iespējams paredzēt gadījumus, piemēram, statistiskiem nolūkiem, kad datus no sistēmas ir pieļaujams izsniegt, tomēr tā, lai nav iespējams identificēt konkrētu personu, t. i., bez personu identificējošiem datiem).

Tādēļ, neatkarīgi no tā, ka Elektroniskās veselības kartes sistēmas ieviešanas mērķis ir vērsts uz pacienta tiesībām saņemt kvalitatīvu veselības aprūpi garantēšanu un tas pirmšķietami ir lietderīgs risinājums, šādas sistēmas izveides lietderība kā tāda nav uzskatāma par pietiekamu pamatojumu, ja netiek ievērota kārtība, kādā tiek paredzēta atkāpe no vispārējā principa – aizliegums apstrādāt personas datus, kas attiecas uz personas veselību. Elektroniskās veselības kartes sistēmu ieviešana būs ieguvums tikai tad, ja datu pieejamība kā tāda neprevalēs pār personas tiesībām uz datu aizsardzību, jo tās ir vienlīdz svarīgas tiesības.

Secinājumi

1. Sabiedrības veselības politikas jomā dalībvalstīm lielākoties ir rīcības tiesības, jo šī joma neietilpst Eiropas Savienības ekskluzīvās kompetences jomā un Eiropas Savienības rīcība kalpo kā papildinoša dalībvalstu rīcībai. Arī informācijas un komunikācijas sistēmu izvēršana veselības jomā ir pilnībā valstu kompetencē.
2. Piemērojot Direktīvas 95/46/EK 8. panta 4. punktu, ar atsevišķu likumu (piemēram, Elektroniskās veselības kartes sistēmas likumu) ir jānosaka Elektroniskās veselības kartes sistēmas izveide, definējot šīs sistēmas izveides mērķi; valsts pārvaldes iestādi, kas būtu valsts informācijas sistēmas īpašnieks; apstrādājamo personas datu apjoms un apstrādes kārtība.

Legal Aspects of the Necessity of Electronic Health Card System as Part of e-Health

Abstract

Information and communication technologies have become part of our everyday life. Many processes of our business and private life now are based on the use of information and communication technologies due to the advantages these technologies give. The health sector is not an exception – it is necessary to introduce a new kind of circulation of information that would serve the needs of every person who is involved in health care: needs of medical practitioner/hospital/other health care professionals/health care recipient – patient.

Commitment to ensure electronization in health sector in the Republic of Latvia confirms the fact that guidelines for e-Health in Latvia have been approved by the Order No 560 "The guidelines for e-Health in Latvia" issued on the 17th of August 2005 by the Cabinet of Ministers of the Republic of Latvia. One of the key tasks of e-Health is to implement electronic health record system.

The electronic health card is planned as an information depository that will contain medical records and other data about health care recipients in electronic form. But, electronic health record system has been planned as a national health sector information system that will ensure collection, storage and issue of electronic health record data at the national level – recording of information about health care provision case and centralized access of these records in the process of treatment.

The main aim of the implementation of electronic health record system is in favor of patient and for that reason such systems prima facie seems to be an effective solution. But the reason as such could not be satisfactorily justified for imposing restrictions to the human rights of the person due to the fact that in accordance with the Article 116 of the Constitution of the Republic of Latvia, it is permitted to impose restriction of person's rights to data protection in circumstances provided by the law in order to protect the rights of other people, the democratic structure of the State, and public safety, welfare and morals. Therefore, electronic health record system will be considered as legal if creation of it, as well as, appropriate order for processing personal data in it, is prescribed by law.

Literatūra

1. Likums "Latvijas Republikas Satversme" ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 2009. gada 29. aprīlim // Latvijas Vēstnesis, 1993; 43.
2. ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija // ANO Ģenerālā asambleja, 1948. gada 10. decembris // http://www.humanrights.lv/doc/vispaar/vispcd.htm (sk. 20.05.2011.).
3. 1997. gada 4. jūnija likums "Par 1950. gada 4. novembra Eiropas Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvenciju un tās 1., 2., 4., 7. un 11. protokolu" // Latvijas Vēstnesis, 1997; 143/144.

4. Starptautiskais pakts par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām: LR starptautiskais līgums // Pieņemts 1966. gada 16. decembrī // Latvija nosūtījusi depozitārijam 1992. gada 24. martā. Nepublicēts // http://www.humanrights.lv/doc/vispaar/pptpakc.htm (sk. 20.05.2011.).
5. 2007. gada 13. decembra starptautisks dokuments "Lisabonas līgums, ar ko groza līgumu par Eiropas Savienību un Eiropas Kopienas dibināšanas līgumu" // Latvijas Vēstnesis, 2008; 82.
6. Vilbergs H. J., Krasts V. Salīdzinošās administratīvās tiesības: lietas un risinājumi. – Rīga: SIA N.I.M.S, 2002.
7. Fizisko personu datu aizsardzības likums ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 2010. gada 19. maijam // Latvijas Vēstnesis, 2000; 123/124.
8. Eiropas Parlamenta un Padomes 1995. gada 24. oktobra Direktīva 95/46/EK par personu aizsardzību attiecībā uz personas datu apstrādi un šādu datu brīvu apriti // Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis L 281, 1995. gada 23. novembris.
9. Korff D. Data protection in the European Union. – Federation of European Direct and Interactive Marketing and The Direct Marketing Association, 2005.
10. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvas 95/46/EK (1995. gada 24. oktobris) par personu aizsardzību attiecībā uz personas datu apstrādi un šādu datu brīvu apriti 29. panta darba grupas 2007. gada 15. februāra darba dokuments Nr. 131 "Par personas ar veselību saistīto datu apstrādi elektroniskajās pacienta veselības kartēs (EVK)" // http://ec.europa.eu/justice_home/fsj/privacy/docs/wpdocs/2007/wp131_lv.pdf.
11. Dossetor J. B. Beyond the Hippocratic oath: A memoir on the rise of modern medical ethics. – The University of Alberta Press, 2005.
12. Baltā grāmata. Kopā par veselību. ES stratēģiskā pieeja 2008.–2013. gadam // http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/lv/com/2007/com2007_0630lv01.pdf // COM(2007) 630, 2007. gada oktobris.
13. Līgums par Eiropas Savienības darbību (konsolidētā versija) 3. un 4. pants // Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis C 115, 2008. gada 9. maijs // http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0047:0199:LV:PDF.
14. Eiropas Parlamenta un Padomes direktīva 2011/24/ES 2011. gada 9. marts par pacientu tiesību piemērošanu pārrobežu veselības aprūpē // Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis L 88, 2011. gada 4. aprīlis // http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:088:0045:0065:LV:PDF.
15. Ministru kabineta 2005. gada 17. augusta rīkojums Nr. 560 "Par pamatnostādnēm "e-Veselība Latvijā"" ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 2006. gada 13. jūnijam // Latvijas Vēstnesis, 2005; 131.
16. Ministru kabineta 2007. gada 24. oktobra rīkojums Nr. 660 "Par pamatnostādņu "e-Veselība Latvijā" īstenošanas plānu 2008.–2010. gadam" // Latvijas Vēstnesis, 2007; 173.
17. Latvijas Republikas Veselības ministrijas Elektroniskās veselības karšu informācijas sistēmas vīzija // http://phoebe.vm.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/47a1362e77c236b8c225743a0031fe79/$FILE/vizija.pdf.
18. Latvijas Republikas Veselības ministrijas Veselības aprūpes nozares informācijas sistēmu arhitektūra (versija 1.2.) // Dokuments apstiprināts Veselības ministrijas IT padomē 2006. gada 25. maijā // http://phoebe.vm.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/195448bbbf7b0975c2257313001f19e0/$FILE/VM-IS_arhit.pdf.
19. Ministru kabineta 2010. gada 15. marta rīkojums Nr. 147 "Par elektroniskās pārvaldes un informācijas sabiedrības attīstības prioritāro projektu sarakstu" // Latvijas Vēstnesis, 2010; 43.
20. Satversmes tiesas 2002. gada 19. marta *spri*edums "Par likuma "Par valsts pensijām" pārejas noteikumu 26. punkta atbilstību Satversmes 91. un 109. pantam" // Latvijas Vēstnesis, 2002; 44. // http://www.likumi.lv/doc.php?id=60427&from=off.
21. 2010. gada 7. oktobra likums "Grozījumi Ārstniecības likumā" // Latvijas Vēstnesis, 2010; 170.

Pacientu tiesību aizsardzība Latvijā: aptiekas apmeklētāju izpratne par savām tiesībām

Vita Ozoliņa, Elita Poplavska [1]

Rīgas Stradiņa universitāte, Farmācijas fakultāte, Zāļu formu tehnoloģijas katedra, Latvija
[1] *Minesotas Universitāte, Sociālās un administratīvās farmācijas programma, Farmaceitiskās aprūpes un veselības sistēmu departaments, ASV*

Kopsavilkums

Visā pasaulē plaši tiek runāts par pacientu tiesībām. Vai Latvijas pacienti zina savas tiesības un prot prasmīgi tās izmantot, lai saņemtu kvalitatīvu veselības aprūpi? Pētījuma mērķis bija izpētīt situāciju pacientu tiesību jomā Latvijā, īpašu uzmanību vēršot uz aptieku apmeklētāju zināšanām par savām tiesībām, kā arī aptiekas darbinieku izpratni par pacientu tiesībām.

Pacientu tiesību likums stājās spēkā tikai ar 2010. gada 1. martu. Taču šis likums nav attiecināms uz aptiekas apmeklētājiem un neskaidro pacienta un farmaceita attiecības. Kaut arī aptieka ir gan uzņēmums, gan arī veselības aprūpes iestāde, praktiski nav pieejama informācija par pacientu tiesībām aptiekā. Šobrīd tikai aktīvi pilsoņi cīnās par savām tiesībām un iesniedz sūdzības Latvijas Farmaceitu biedrībā vai Ētikas komisijā, taču, ja aptiekas klients būtu izglītotāks, aktivitāte būtu ievērojami lielāka, kas arī veicinātu pakalpojumu kvalitātes celšanās.

Veiktais pētījums ļauj izdarīt šādus secinājumus: pacientu tiesības Latvijā ir attīstības stadijā. Konstatētas būtiskākās problēmas pacientu tiesību jomā. Novērots informācijas trūkums par pacientu tiesībām un to aizstāvēšanas iespējām aptiekā.

Aptieku klientu izpratne par savām tiesībām ir diezgan zema, lielākā daļa nezina, kādas ir viņu tiesības un iespējas aptiekā. Arī kopumā saņemtie pakalpojumi netiek vērtēti īpaši pozitīvi.

Farmaceitu un farmaceitu asistentu izpratne par pacientu tiesībām aptiekā ir lielāka, tomēr kopumā aptiekas darbinieki savu sniegto pakalpojumu kvalitāti vērtē krietni augstāk, nekā to dara pacienti.

Balstoties uz iegūtajiem rezultātiem, tiek izvirzīti vairāki kritiski jautājumi par farmaceitu un pacientu attiecībām, kuri teorētiski tiek iztirzāti pētījumā.

Atslēgvārdi: pacientu tiesības, aptieku apmeklētāji /pacienti, pacientu tiesību likums.

Ievads

Cilvēktiesības, tajā skaitā pacientu tiesības ir viens no visplašāk apspriestajiem jautājumiem visā pasaulē. Kāda situācija ir Latvijā, un vai pacienti Latvijā zina savas tiesības un prasmīgi tās izmanto, lai saņemtu kvalitatīvu veselības aprūpi?

Pašreiz Latvija vēl atpaliek no pasaules attīstītajām valstīm, kurās pacienti plaši tiek informēti par savām tiesībām un kurās darbojas arī dažādas pacientu aizstāvju organizācijas. Bijušā pacientu tiesību biroja pieredze liecina, ka pacientu tiesību joma Latvijā ir maz attīstīta – iedzīvotāju informētības līmenis par savām tiesībām un iespējām aizstāvēt savas tiesības ir zems. Ja pacienti zina savas tiesības un prot

tās aizstāvēt, pirmkārt, pacients saņem pilnvērtīgu veselības aprūpi, otrkārt, veselības aprūpes sniedzēji ir ieinteresēti rūpēties par sniegtā pakalpojuma kvalitāti. Tomēr kopā ar pacientu tiesību aizsardzības veicināšanu jānodrošina arī veselības aprūpes speciālistu aizsardzība.

Pacientu tiesību likums stājās spēkā 2010. gada 1. martā. Taču ne šis likums, ne arī kāds cits aptiekām saistošs normatīvais akts nav attiecināms uz aptiekas apmeklētājiem un neskaidro pacienta un farmaceita attiecības [1]. Likuma mērķis ir veicināt labvēlīgas attiecības starp pacientu un veselības aprūpes pakalpojumu sniedzēju, sekmējot aktīvu pacienta līdzdalību savas veselības aprūpē, kā arī nodrošināt viņam iespēju īstenot un aizstāvēt savas tiesības un intereses. Taču, ja šādi formulētu likuma mērķi varētu attiecināt uz farmaceitiskās aprūpes sniedzējiem, ņemot vērā to, ka farmaceitiskā aprūpe ir veselības aprūpes sastāvdaļa, likuma 1. pantā izskaidrotais termins "veselības aprūpes pakalpojums", ka pakalpojums, kuru veselības aprūpes ietvaros pacientam sniedz ārstniecības persona noteikta ārstniecības mērķa sasniegšanai, norāda, ka farmaceitiskā aprūpe un apmeklētāju apkalpošana aptiekā nav ietvertas šajā likumā. Farmaceits nav ārstniecības persona, un farmaceitiskā aprūpe nav ārstniecība.

Tomēr, ņemot vērā ārstu lielo noslogojumu un straujo medikamentu attīstību, farmaceitiskā aprūpe ieņem arvien nozīmīgāku lomu veselības aprūpes sistēmā, līdz ar to rodas jautājums par pacientu tiesībām aptiekās. Lai nodrošinātu efektīvu un kvalitatīvu veselības aprūpi, ievērojot pacientu tiesības un apmierinātu augošās pacientu prasības, ir jāpaplašina pacientu tiesību likuma piemērošana, iekļaujot tajā arī pacientu farmaceitisko aprūpi aptiekās.

Aptieku var uztvert arī kā uzņēmumu, tomēr uz aptiekas klientiem arī neattiecas Patērētāju tiesību aizsardzības centra pakalpojumi, kā tas norādīts centra galvenajās funkcijās – "tirgus uzraudzība un kontrole nepārtikas preču (izņemot sadzīvē lietojamās ķīmiskās vielas un ķīmiskos produktus, medicīnas preces, zāles, veterinārās zāles, kosmētiskos un dzīvnieku kopšanas līdzekļus, kā arī farmaceitiskos un veterinārfarmaceitiskos produktus) tirdzniecībā un pakalpojumu sniegšanas jomā" [2].

Darba mērķis, materiāls un metodes

Pētījuma mērķis bija izpētīt situāciju pacientu tiesību jomā Latvijā gan pieejamos resursus, gan arī noskaidrojot pacientu viedokli, īpašu uzmanību vēršot uz aptieku apmeklētāju zināšanām par savām tiesībām, kā arī aptiekas darbinieku – farmaceitu un farmaceita asistentu – izpratni par pacientu tiesībām.

Lai noskaidrotu izpratni par pacientu tiesībām aptiekā, tika veikta aptiekas apmeklētāju un speciālistu anketēšana. Anketu jautājumi tika balstīti uz Latvijas farmaceitu Ētikas kodeksa 2. punktu, kurā minēti farmaceitu pienākumi saskarsmē ar pacientiem. Respondentu sadalījums pēc vecuma un dzimuma norāda, ka pētījumā ir iekļauti abu dzimumu pārstāvji un visas iedzīvotāju vecuma grupas (sk. 1. tab.). Datu apstrādei tika izmantota datu statistiskās apstrādes *MS Excel* datorprogramma.

Rezultāti

Pacientu tiesības Latvijā. Visā pasaulē cilvēktiesības, tajā skaitā arī pacientu tiesības, ir aktuāls jautājums. Eiropā un ASV ir izveidotas un veiksmīgi darbojas dažādas pacientu tiesību organizācijas, kas atbalsta un sniedz padomus pacientiem, kas saskārušies ar savu tiesību neievērošanu, taču Latvijā līdz 2009. gadam pacientu tiesību aizsardzība bija tikai attīstības stadijā, jo šo sfēru nereglamentēja neviens likumdošanas normatīvais akts. Tikai 2009. gada decembrī pieņemts pacientu tiesību likums, kas stājās spēkā 2010. gada martā.

Latvijā kādu laiku pastāvēja Latvijas Pacientu tiesību birojs (LPTB). Tā bija neatkarīga sabiedriska organizācija, kuras uzdevums bija informēt sabiedrību par pacientu tiesībām un sniegt atbalstu un konsultācijas krīzes situācijās. Kopš 2007. gada novembra organizācija ir pārtraukusi savu darbību nepietiekamu finansiālo līdzekļu dēļ. Līdz tam biedrība aktīvi darbojās, lai risinātu pacientu tiesības. LPTB veicināja sabiedrības labumu pacientu tiesību jomā, informējot pacientus, medicīnas personālu, tiesībsargājošo iestāžu darbiniekus un visu sabiedrību par pacientu tiesībām, to saturu un veselības sistēmu kopumā. Par spīti sākotnēji daudzu skeptiskajai attieksmei, tika aizsākta laba sadarbība ar ārstniecības personām, un birojs bieži uzsvēra, ka valstij vairāk jādomā par atbilstošiem ārstniecības personu darba

apstākļiem un atalgojumu. LPTB savas septiņu gadu darbības laikā sniedza tūkstošiem konsultāciju par pacientu iespējām aizstāvēt un izmantot savas tiesības Latvijas veselības aprūpē, informēja iedzīvotājus. Cilvēki arī izrādīja lielu interesi par pacientu tiesību jautājumiem un bieži vērsās pie biedrības ar sev aktuāliem jautājumiem. Biroja pārstāvji regulāri sniedza komentārus un piedalījās dažādās darba grupās Veselības ministrijā un Saeimā, kā arī citās institūcijās, nesaņemot nekādu finansiālu atbalstu [3].

2002. gadā LPTB saņēma 647 pacientu sūdzības, 2003. gadā – 1071, 2004. gadā – 1372, 2005. gadā – 1188, 2006. gadā – 1083 pacientu sūdzības [3].

Pēc gandrīz gadu ilga pārtraukuma 2008. gada septembrī darbību uzsāka neatkarīga organizācija "Pacientu ombuds", kuras misija, līdzīgi kā LPTB, ir informēt pacientus un veselības profesionāļus par tiesībām un pienākumiem, kā arī veicināt komunikāciju starp abām grupām [4].

Bez "Pacientu ombuda" Latvijā atsevišķās situācijās ir iespējams arī iesniegt savas sūdzības Medicīniskās aprūpes un darbnespējas ekspertīzes kvalitātes kontroles inspekcijā (MADEKKI), taču inspekcijas funkcijas nav aizstāvēt pacientu tiesības, bet gan kontrolēt medicīniskās aprūpes profesionālo un darbspējas ekspertīzes kvalitāti ārstniecības iestādēs neatkarīgi no to īpašuma formas un padotības, kā arī izvērtēt ārstniecības personu profesionālo sagatavotību un atbilstību amata pienākumu izpildei [6].

Neviens no iepriekšminētajiem normatīvajiem aktiem un organizācijām neuzrauga pacienta un farmaceita attiecības. Pacientu tiesības aptiekā var izsecināt tikai no farmaceita pienākumiem, kuri ir definēti Farmaceitu ētikas kodeksā.

1. Jebkuram cilvēkam ir tiesības tikt apkalpotam aptiekā.
2. Jebkurš aptiekas klients ir jāuzskata par personību un jāizturas pret viņu ar cieņu.
3. Aptiekas klientam ir tiesības uz savaldīgu un laipnu apkalpošanu.
4. Aptiekas klientam ir tiesības saņemt pakalpojumu no kompetenta un zinoša speciālista.
5. Aptiekas klientam ir tiesības saņemt profesionālu informāciju par zālēm, to lietošanas veidu, biežumu un glabāšanu mājās u. c.
6. Aptiekas klientam ir tiesības saņemt padomus par bezrecepšu zālēm.
7. Aptiekas klientam ir tiesības saņemt informāciju par pašārstēšanās principiem.
8. Aptiekas klientam ir tiesības uz aptiekā izpaustās informācijas par slimnieka personību saistīto noslēpumu – slimības diagnozi, ārstēšanas taktiku u. c. – konfidencialitāti.
9. Aptiekas klientam nepieciešamības gadījumā ir tiesības saņemt pirmo medicīnisko palīdzību [5].

Taču ētikas kodeksam nav juridiska spēka. Ētikas komisija var izteikt tikai aizrādījumu par kodeksa pārkāpumiem, maksimālais iespējamais sods – ierosināt izskatīt jautājumu par farmaceita sertifikāta atņemšanu, kas, protams, nav maz [5].

Pacienti, paļaujoties uz veselības aprūpes sistēmu un veselības aprūpes profesionāļiem, kļūst neaizsargāti un tiesiskajās attiecībās ar ārstniecības personu nav uzskatāmi par līdzvērtīgu pusi, tādēļ tiem ir nepieciešami mehānismi, lai veicinātu un aizsargātu pacientu tiesības. Daudzas Eiropas valstis ir iekļāvušas sociālās un pacientu tiesības veselības aprūpes likumdošanā. Kā piemēru var minēt Dāniju, Somiju, Īslandi, Lietuvu, kur pacientu tiesības ir apvienotas vienā normatīvajā aktā, savukārt Francijā, Portugālē, Čehijā pacientu tiesības reglamentē Pacientu harta.

Viena no biežākajām problēmām Latvijā saistībā ar pacientu tiesību pārkāpumiem ir pacienta tiesības uz informāciju – pacienti nesaņem no ārstējošiem ārstiem pilnīgu un saprotamu informāciju par ārstēšanas un izmeklēšanas gaitu, citām iespējamām ārstniecības metodēm; vairākās iestādēs nav iespējams saņemt medicīniskās dokumentācijas kopiju pēc pirmā pieprasījuma; apgrūtināta traumatologa pieejamība ambulatorajā posmā vairākos rajonos (Alūksne, Dobele, Jēkabpils, Daugavpils u. c.); uzņemšanas nodaļās, nepilnīgi izmeklējot un neizvērtējot pacientu stāvokli, nepamatoti tiek atteikta stacionēšana; ģimenes ārsti nelabprāt dodas mājas vizītēs; ģimenes ārsti ne vienmēr laikus dod nosūtījumus uz nepieciešamajiem izmeklējumiem un speciālistu konsultācijām [11].

Aptiekas apmeklētāju izpratne par savām tiesībām. Pētījumam tika aptaujāti gan sastaptie cilvēki aptiekās, gan arī cilvēki ārpus aptiekas Rīgā un Rīgas apkaimē. Cilvēku atsaucība vērtējama kā pozitīva, nepieciešamais anketu skaits tika savākts ātri. Kopumā tika aptaujāti 45 aptiekas klienti – 13 vīrieši un 32 sievietes (sk. 1. tab.).

1. tabula. Respondentu sadalījums pēc dzimuma un vecuma.
Distribution of study respondents by age and gender.

Dzimums	Vecums, gadi			
	15–25	25–35	35–45	45 un vairāk
Vīrieši	1	5	4	3
Sievietes	13	5	9	5

No pilsētas ar aptuveni 9000 iedzīvotāju, kurā atrodas 5 aptiekas, ir 17 (no tiem 10 sievietes un 7 vīrieši) respondenti, pārējie 28 (no tiem 22 sievietes un 6 vīrieši) ir no Rīgas. No visiem aptaujātajiem 5% aptiekā iegriežas vismaz vienu reizi nedēļā. 18% respondentu aptieku apmeklē reizi divās nedēļās, savukārt 44% – reizi mēnesī. Retāk nekā vienu reizi mēnesī aptiekā iegriežas 33% aptaujāto (sk. 1. att.).

Nākamais jautājums bija par to, kādus pakalpojumus aptiekā saņem aptaujātie (sk. 2. att.).

Varam secināt, ka lielākā daļa aptaujāto (89%) aptiekā izmanto iespēju tikai iegādāties zāles, 2% aptaujāto paralēli zāļu iegādei izmanto iespēju saņemt farmaceita konsultāciju par zāļu lietošanu, bet 8% paralēli zāļu iegādei izmanto arī citus aptiekas sniegtos pakalpojumus. (Neviens respondents neatzīmēja visus trīs atbilžu variantus.)

1. attēls. Aptiekas apmeklējumu biežums respondentu vidū, %.
Frequency of visits in community pharmacy, %.

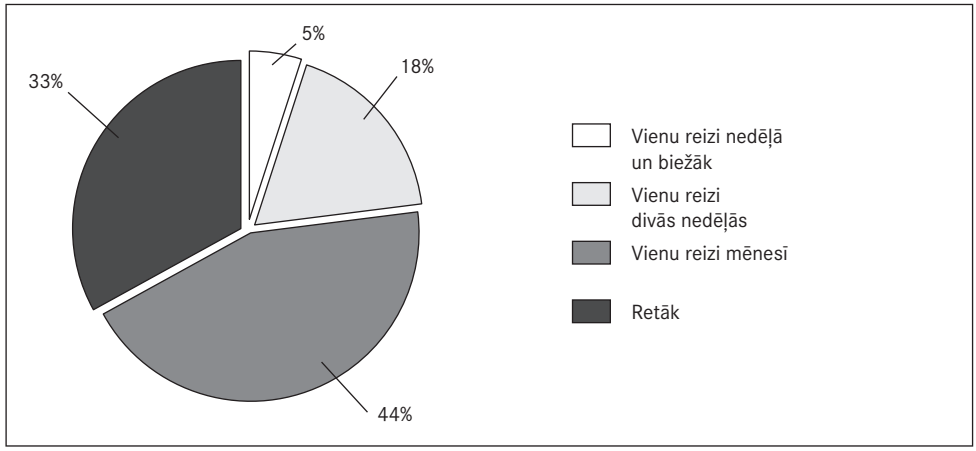

2. attēls. Respondentu saņemtie pakalpojumu veidi aptiekā, %.
Type of service received in community pharmacy, %.

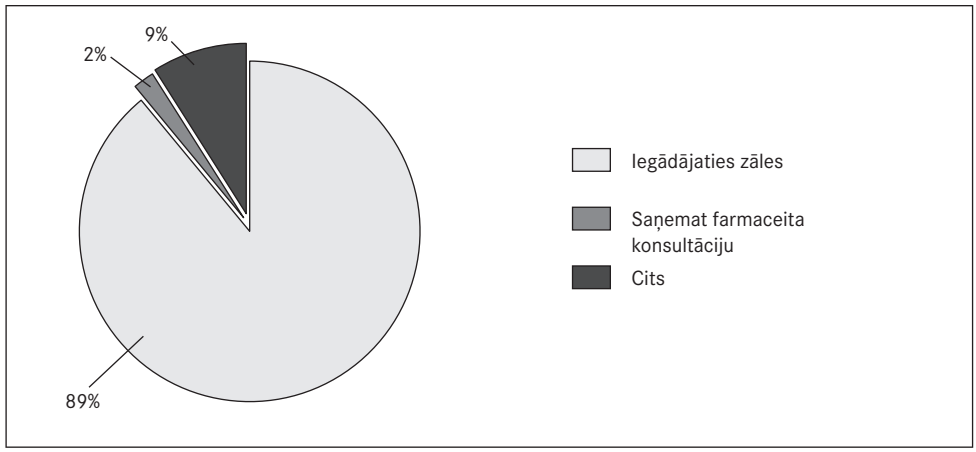

Trešais jautājums anketā bija: "Vai uzskatāt, ka pieejama pietiekama informācija par pacientu tiesībām aptiekā?"

No aptaujas rezultātiem redzams, ka tikai 13% aptaujāto uzskata, ka ir pieejama pietiekama informācija par pacientu tiesībām aptiekā.

Uz nākamo jautājumu "Vai zināt, kādas ir jūsu tiesības aptiekā?" 18% atbildēja apstiprinoši, taču 82% nepārzina savas tiesības (sk. 4. att.).

Uz jautājumu, vai respondenti uzskata, ka farmaceiti vienmēr izturas pret aptiekas klientu ar cieņu, tika iegūti šādi rezultāti: 67% uzskata, ka vienmēr saņem cieņpilnu izturēšanos, 33% atbildēja, ka ne vienmēr. Savukārt atbildi "Nē" neizvēlējās neviens no aptaujātajiem (sk. 5. att.).

Nākamais uzdotais jautājums bija par to, vai aptaujātie zina, kur vērsties, ja pārkāptas viņu tiesības. Apstiprinoši atbildēja 16%, galvenokārt tika minēta Latvijas Farmaceitu biedrība, MADEKKI, Patērētāju tiesību aizsardzības centrs, Pacientu tiesību birojs (sk. 6. att.).

3. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu "Vai uzskatāt, ka pieejama pietiekama informācija par pacientu tiesībām aptiekā?", %.

Response to the question "In your opinion, is there enough information available about patient rights in community pharmacy?", %.

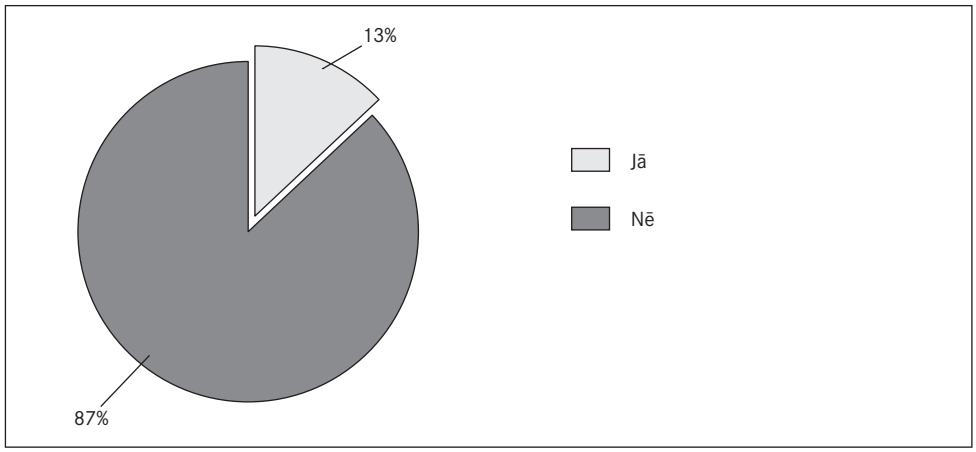

4. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu "Vai zināt, kādas ir Jūsu tiesības aptiekā?" , %.

Response to the question "Do you know your rights in community pharmacy?", %.

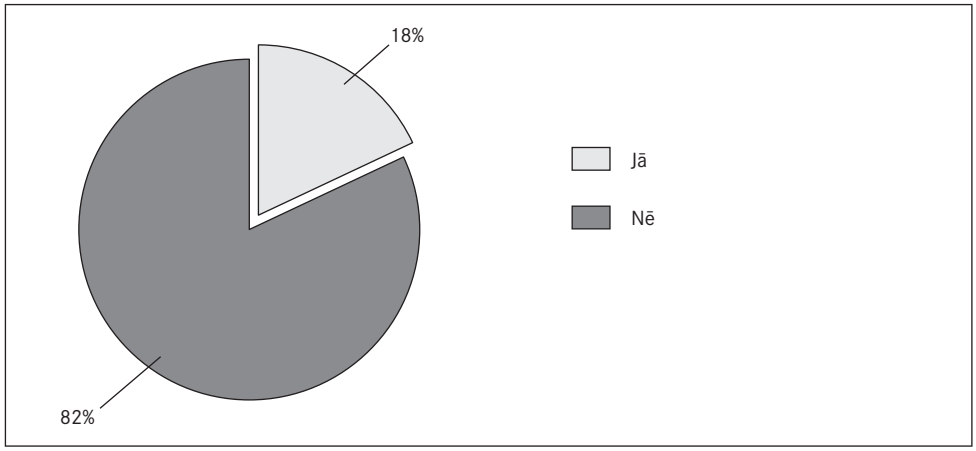

5. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu "Vai uzskatāt, ka farmaceiti izturas ar cieņu pret aptiekas klientu?", %.

Response to the question "Do you agree that pharmacists treat community pharmacy visitors with respect?", %.

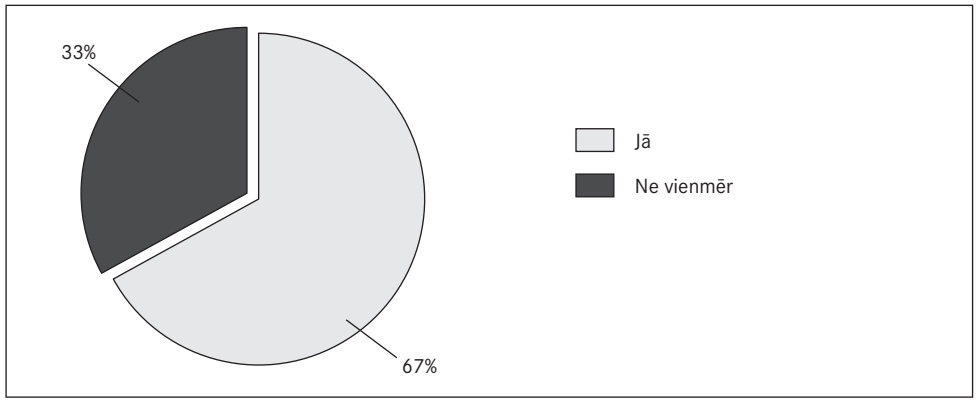

6. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu "Vai zināt, kur vērsties pēc palīdzības, ja pārkāptas Jūsu tiesības?", %.

Response to the question "Do you know where to seek help if your rights are violated?", %.

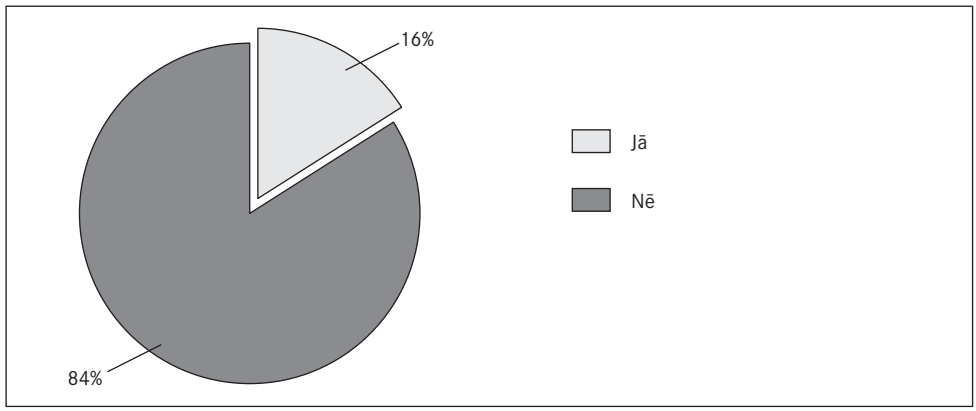

Septītais jautājums: "Vai uzskatāt, ka farmaceiti profesionāli sniedz informāciju par zālēm, to lietošanu, uzglabāšanu u. c.?" Daļa respondentu (49%) atbildēja apstiprinoši, taču lielākā daļa (51%) atzīmēja atbildi "Ne vienmēr" (sk. 7. att.).

22% no visiem aptaujātajiem uzskata, ka farmaceits, izsniedzot zāles, darbojas farmācijas firmu ietekmē, 56% uzskata, ka ne visos gadījumos, savukārt 24% domā, ka farmaceitu izvēli neietekmē farmācijas firmas (sk. 8. att.).

Uz jautājumu "Vai jums aptiekā nepieciešamības gadījumā varētu sniegt pirmo nepieciešamo palīdzību?" lielākā daļa respondentu (60%) atbildēja apstiprinoši, savukārt 40% uzskata, ka aptiekas darbinieki nespētu sniegt pirmo palīdzību.

No visiem aptaujātajiem 53% uzskata, ka aptiekā tiek garantēta konsultāciju laikā izpaustās informācijas konfidencialitāte, savukārt 47% nav pārliecināti par izpaustās informācijas konfidencialitāti. Ja salīdzina rezultātus, kas iegūti Rīgā un mazpilsētā, tad Rīgā lielākā daļa aptaujāto uzskata, ka konfidencialitāte tiek garantēta, savukārt vairākums mazpilsētas iedzīvotāju tomēr uzskata, ka netiek garantēta. Tas varētu būt saistīts ar to, ka nelielās pilsētās cilvēki labi pazīst viens otru.

Vienpadsmitajā jautājumā tika noskaidrots, vai iedzīvotāji akūtas nepieciešamības gadījumā var 24 h laikā saņemt Latvijā reģistrētas zāles. Lielākā daļa – 58% – uzskata, ka nevar, un tikai 42% ir pārliecināti, ka varētu saņemt medikamentus.

7. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu "Vai uzskatāt, ka farmaceiti profesionāli sniedz informāciju par zālēm, to lietošanu, uzglabāšanu u. c.?", %.

Response to the question "Do you agree that pharmacists provide professional information about medications – use, storage etc?", %.

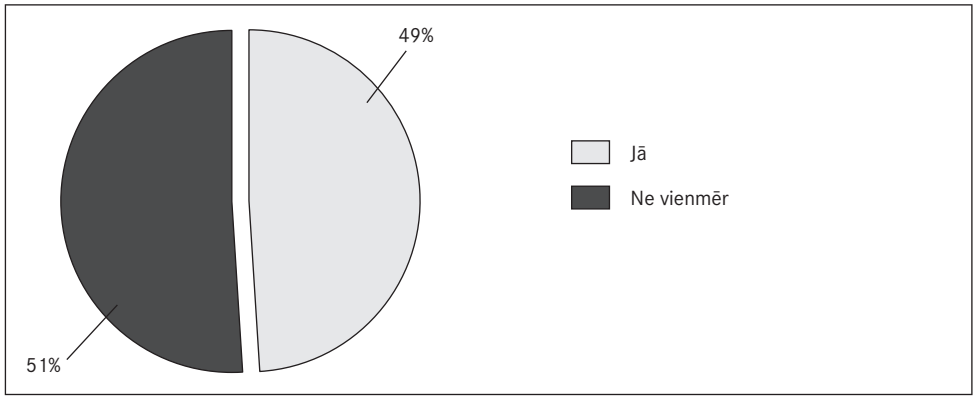

8. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu "Vai uzskatāt, ka farmaceits, iesakot bezrecepšu zāles, darbojas farmācijas firmu interesēs?", %.

Response to the question "Do you think that pharmaceutical companies influence affects pharmacists suggestions about over-the-counter medications?", %.

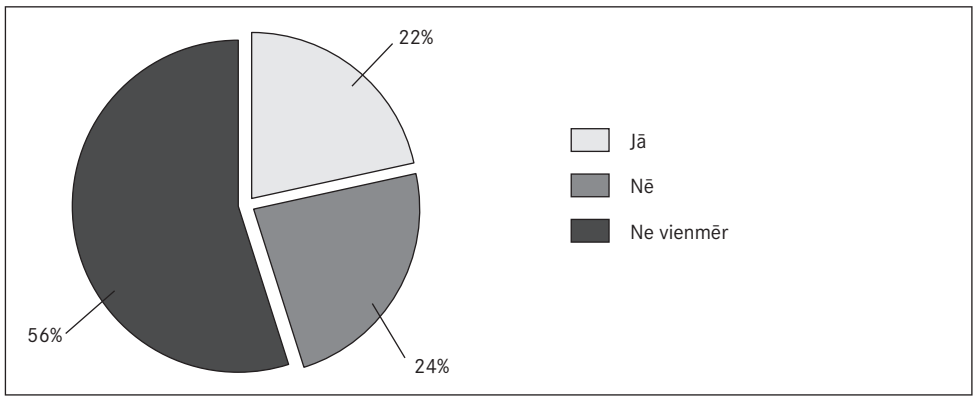

Kā pēdējais jautājums tika uzdots jautājums "Vai kopumā aptieku klienti uzskata, ka aptiekās tiek ievērotas viņu kā pacientu tiesības?". Lai arī tikai 16% zina, kādas ir viņu tiesības, 49% uzskata, ka aptiekāri ievēro viņu tiesības, bet 51% uzskata, ka dažos gadījumos viņu tiesības tomēr tiek pārkāptas. Neviens no aptaujātajiem neizvēlējās atbildi "Nē". Rezultātus var apskatīt 9. attēlā.

Aptiekas darbinieku izpratne par pacientu tiesībām. Pētījumā tika aptaujāti gan farmaceiti, gan farmaceitu asistenti. Tika savāktas 40 anketas. No tām 23 aptaujas anketas aizpildīja farmaceiti, bet 17 – farmaceitu asistenti. Savākt aptaujas datus no farmaceitiem un asistentiem bija daudz sarežģītāk, jo farmaceiti un asistenti bieži vien bija neatsaucīgi un nelabprāt aizpildīja anketas.

No visiem aptaujātajiem 13% aptiekā strādā mazāk par gadu, 20% – 1–5 gadus, savukārt 67% respondentu aptiekā strādā vairāk par 5 gadiem. Visi aptaujātie bija sievietes.

Uz jautājumu, vai savus klientus aptiekā vienmēr apkalpojat laipni un ar cieņu, 90% atbildēja "jā", 10% – "ne vienmēr". Rezultātus var aplūkot 10. attēlā.

Profesionāli informāciju par zālēm, to lietošanas veidu, biežumu un uzglabāšanu u. c. sniedz 70% aptaujāto, 5% atbildēja, ka to nedara, bet 25% norādīja atbildi "ne vienmēr" (sk. 11. att.).

9. attēls. Respondentu atbildes uz jautājumu "Vai kopumā uzskatāt, ka aptiekās tiek ievērotas pacientu tiesības?", %.

Response to the question "In general, do you agree that patient rights are taken into account in community pharmacies?", %.

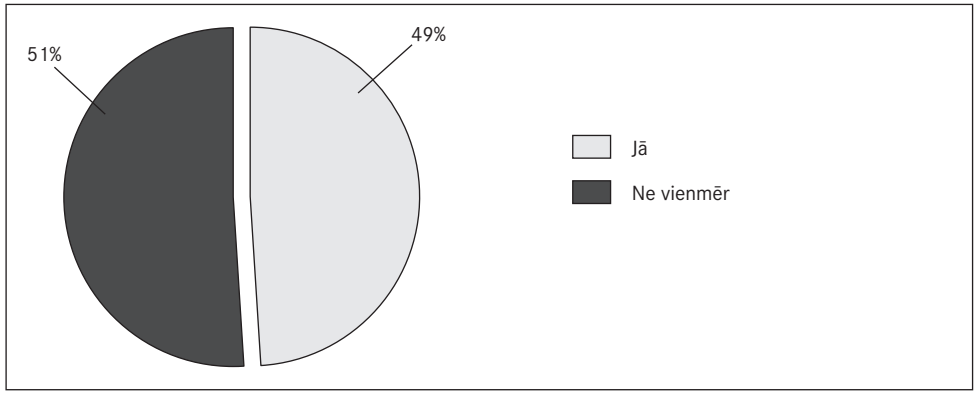

10. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai savus klientus aptiekā vienmēr apkalpojat laipni un ar cieņu?", %.

Pharmacists response to the question "Do you always treat visitors in community pharmacy with respect?", %.

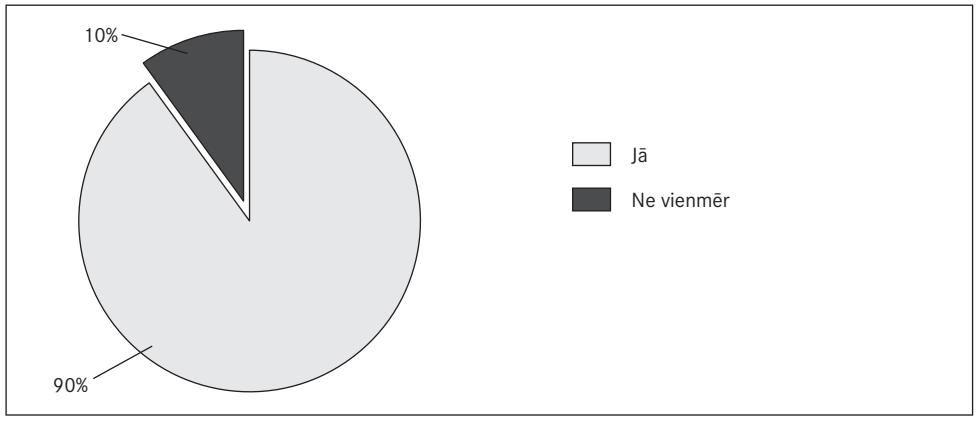

11. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai pacientiem profesionāli sniedzat informāciju par zālēm un to lietošanu?", %.

Pharmacists response to the question "Do you always provide profesional information about medications?", %.

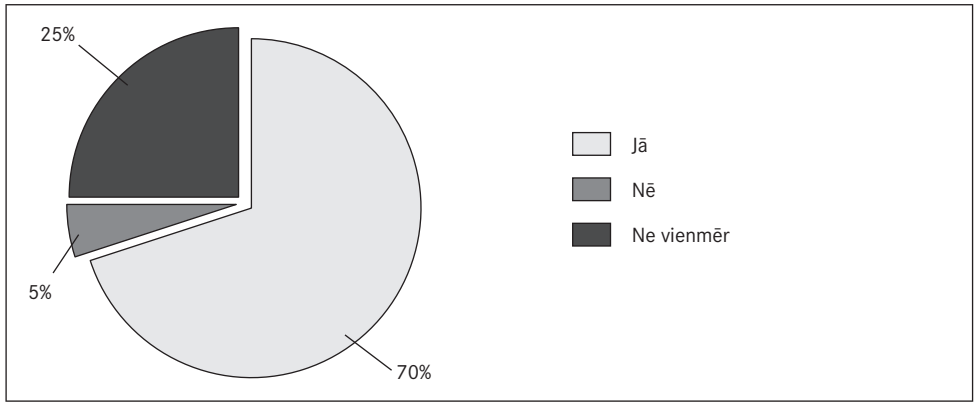

Uz aptaujas anketas jautājumu par farmācijas firmu ietekmi, iesakot pacientiem bezrecepšu medikamentus, 58% aptaujāto atbildēja, ka viņu izvēli neietekmē firmas, 13% atzina, ka tomēr darbojas farmācijas firmu interesēs, bet 29% atzīmēja "ne vienmēr" (sk. 12. att.).

60% farmaceitu un farmaceitu asistentu uzskata, ka nepieciešamības gadījumā spēs sniegt pirmo nepieciešamo palīdzību, bet 40% ir nepārliecināti par savām spējām (sk. 13. att.).

Tikai 67% no visiem aptaujātajiem farmaceitiem garantē savās aptiekās pacientu izpaustās informācijas konfidencialitāti, tomēr 33% to negarantē (sk. 14. att.).

Uz jautājumu "Vai nepieciešamības gadījumā aptieka spētu nodrošināt Latvijā reģistrētu zāļu pieejamību 24 stundu laikā?" 55% respondentu atbildēja apstiprinoši, savukārt 45% uzskata, ka tas nav iespējams (sk. 15. att.).

Lielākā daļa aptaujāto farmaceitu un asistentu (65%) pārzina pacientu tiesības aptiekā, bet 35% neko par tām nezina (sk. 16. att.).

Septiņpadsmitais attēls ilustrē aptaujas rezultātus par jautājumu, vai farmaceiti un farmaceitu asistenti domā, ka ir pieejama pietiekama informācija par pacientu tiesībām aptiekā. Redzams, ka tikai 40% uzskata, ka ir pieejama pietiekama informācija, atlikušie 60% norādīja, ka nav.

12. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai, iesakot bezrecepšu medikamentus, darbojāties farmācijas firmu interesēs?", %.

Pharmacists response to the question "Do pharmaceutical companies influence your decisions about information you provide about over-the-counter medications?", %.

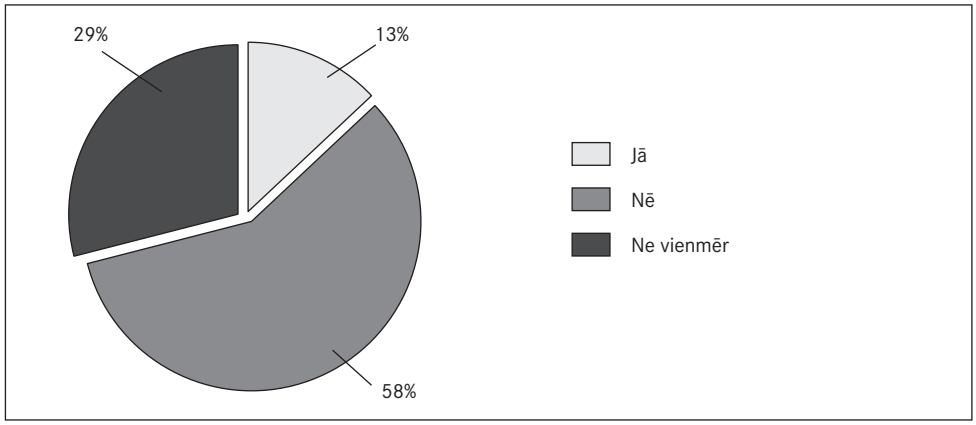

13. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai aptiekā spējat sniegt pirmo medicīnisko palīdzību?", %.

Pharmacists response to the questions "Are you able to render first aid in your community pharmacy?", %.

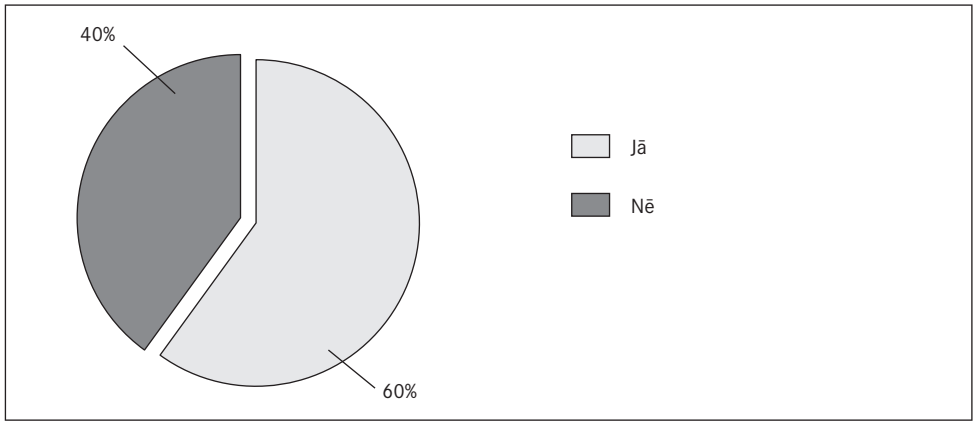

14. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai garantējat pacientu izpaustās informācijas konfidencialitāti aptiekā?", %.

Pharmacists response to the question "Do you guarantee confidentiality to patients in your community pharmacy?", %.

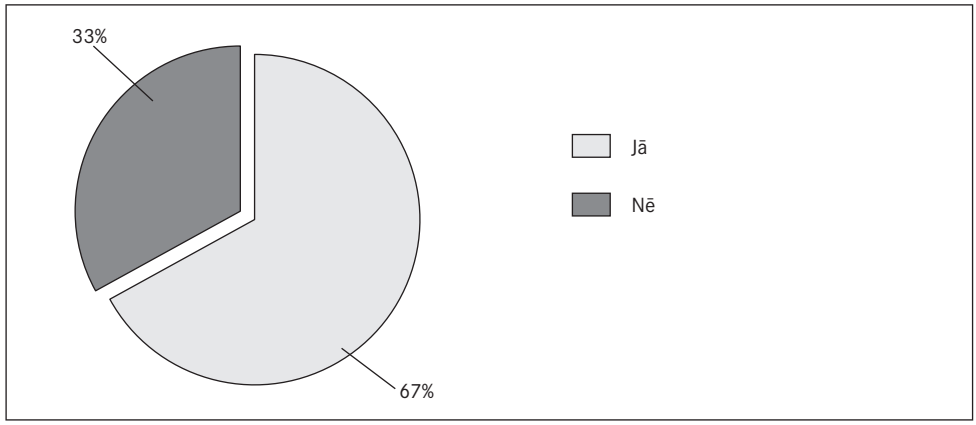

15. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai nepieciešamības gadījumā aptieka spētu nodrošināt Latvijā reģistrētu zāļu pieejamību 24 stundu laikā?", %.

Pharmacists response to the question "Can your community pharmacy provide any medication registered in Latvia within 24 hours?", %.

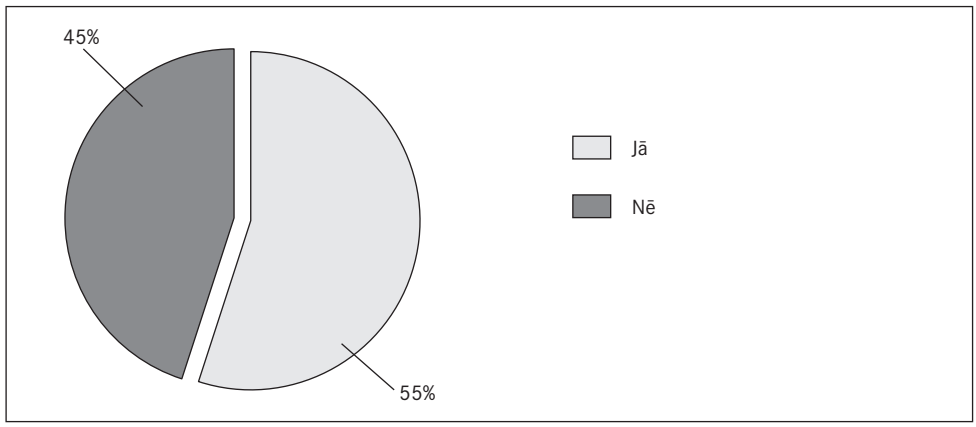

16. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai pārzināt pacientu tiesības aptiekā?", %.

Pharmacists response to the question "Are you familiar with patient rights in community pharmacy?", %.

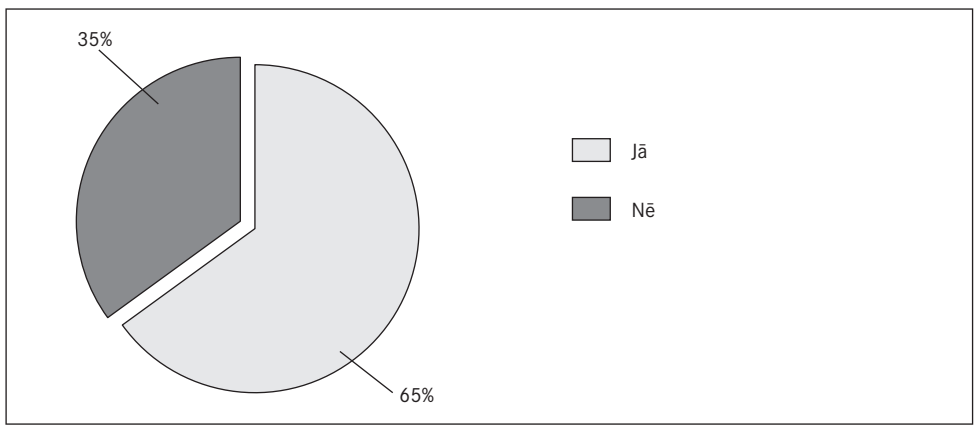

17. attēls. Farmaceitu atbildes uz jautājumu "Vai uzskatāt, ka pieejama pietiekama informācija par pacientu tiesībām aptiekā?", %.

Pharmacists response to the question: "In your opinion, is there enough information available about patient rights in community pharmacy?", %.

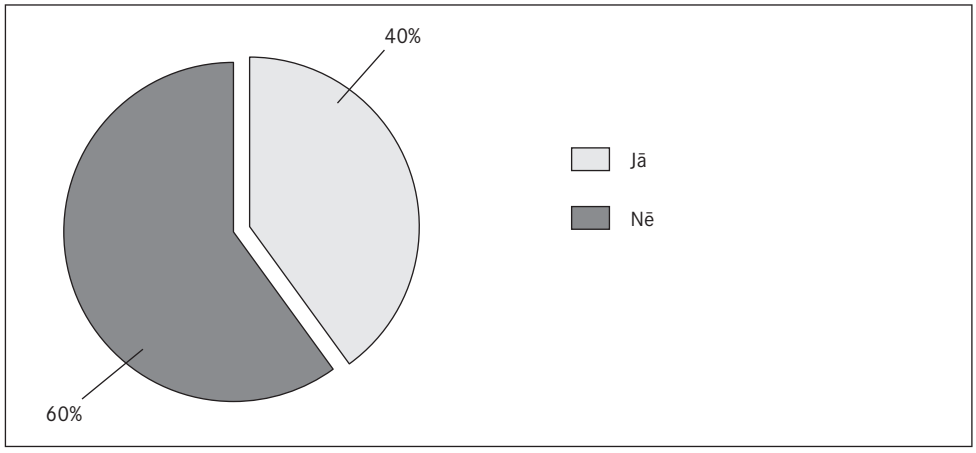

Kā pēdējais tika uzdots jautājums "Vai jūsu aptiekā tiek sniegta kvalitatīva farmaceitiskā aprūpe?" 53% atzina, ka "jā", 13%, ka netiek, savukārt atlikušie 34% norādīja, ka ne visos gadījumos tiek sniegta kvalitatīva farmaceitiskā aprūpe.

Kā galvenie traucējošie iemesli tika norādīti laika trūkums, zināšanu trūkums, pakalpojums nav apmaksāts, pieredzes trūkums (atbildes sarindotas dilstošā secībā).

Jautājumi abās anketās – gan aptieku klientiem, gan darbiniekiem – tika veidoti līdzīgi, lai salīdzinātu viedokli un zināšanas pacientu tiesību jomā. Salīdzinot atbildes, viedoklis atšķiras farmaceitiem un pacientiem. Piemēram, uz jautājumu "Vai uzskatāt, ka pieejama pietiekama informācija par pacientu tiesībām aptiekā" tikai 13% pacientu atbildējuši apstiprinoši, savukārt farmaceiti un farmaceitu asistenti – 40%. Izpētot jautājumu "Vai zināt pacientu tiesības aptiekā", redzams, ka 65% aptaujāto aptieku darbinieku un tikai 18% pacientu ir informēti par tiesībām aptiekā. Aptiekas klientu un darbinieku viedoklis atšķiras arī jautājumā par to, vai apkalpošana aptiekās notiek vienmēr laipni un ar cieņu. 90% farmaceitu un asistentu apgalvo, ka vienmēr izturas laipni pret apmeklētāju, 10% atzīmējuši "ne vienmēr", savukārt aptiekas klienti domā citādi – 67% vienmēr tiek apkalpoti laipni un ar cieņu, bet 33% ne visos gadījumos. Viedoklis ievērojami atšķiras arī jautājumā par to, vai tiek sniegta profesionāla informācija par zālēm un to lietošanu. No visiem aptaujātajiem pacientiem tikai 49% uzskata, ka viņiem tiek sniegta kvalitatīva informācija, 51% atbildēja "ne vienmēr", savukārt 70% farmaceitu un farmaceitu asistentu atbildēja, ka vienmēr profesionāli sniedz informāciju, 5%, ka nesniedz, un 25% atbildēja, ka nesniedz visos gadījumos. Abām aptaujātajām grupām viedoklis sakrīt par to, vai aptiekā iespējams saņemt pirmo palīdzību – abās grupās 60% atbildēja apstiprinoši. Viedoklis arī ir līdzīgs par aptiekās sniegtās informācijas konfidencialitātes nodrošināšanu, abās aptaujātajās grupās lielākā daļa (53% pacientu un 67% aptieku darbinieku) atbildēja, ka tā tiek nodrošināta. Interesanti salīdzināt arī abu aptaujāto grupu viedokli par farmācijas firmu ietekmi uz aptiekā izsniegtajām zālēm. Tikai 13% farmaceitu un asistentu atbildēja, ka, iesakot bezrecepšu medikamentus, darbojas farmācijas firmu interesēs; salīdzinoši pacientu viedoklis bija 22%. 58% aptiekas darbinieku apgalvo, ka balstās tikai uz savām zināšanām un pieredzi, iesakot medikamentus, šim apgalvojumam piekrīt 24% aptaujāto pacientu. 29% aptiekas darbinieku norādīja, ka rīkojas dažādi, šādu atbildi izvēlējās arī 56% aptiekas klientu. No aptaujas rezultātiem var secināt, ka kopumā pacientu zināšanas par savām tiesībām aptiekā ir diezgan zemas, farmaceitiem un farmaceitu asistentiem šajā jautājumā izpratne ir lielāka, taču atšķiras viedoklis abās grupās par pakalpojumu kvalitāti. Aptiekas darbinieki vērtē savu darbību augstāk, nekā to vērtē aptiekas klienti.

Diskusija

Darba izstrādes laikā noskaidrojās vairāki aktuāli jautājumi par pacientu tiesībām aptiekās. Kaut arī aptieka ir gan uzņēmums, gan arī veselības aprūpes iestāde, praktiski nav pieejama informācija par pacientu tiesībām aptiekā. Uz aptieku neattiecas arī pacientu tiesību aizstāvju darbība. Aptauja liecina, ka pacientu zināšanas par savām tiesībām ir zemas. Līdz ar to būtu ļoti svarīgi izglītot pacientus par savām tiesībām un iespējām, kā arī informēt par iestādi, kur vērsties pēc palīdzības. Šobrīd tikai aktīvi pilsoņi cīnās par savām tiesībām un iesniedz sūdzības Latvijas Farmaceitu biedrībā vai Ētikas komisijā, taču, ja pacients būtu izglītotāks, aktivitāte būtu ievērojami lielāka, kas arī veicinātu pakalpojumu kvalitātes celšanos. Taču visos šajos jautājumos ir ļoti svarīga arī otra puse – visiem veselības aprūpes speciālistiem jābūt aizsargātiem un jāpārzina arī savas tiesības. Mediķiem jau ir iespēja sevi apdrošināt, taču šis jautājums nav līdz galam sakārtots, kā arī trūkst finansiālo līdzekļu, taču farmaceitiem šādas iespējas pagaidām nav vispār.

Aptiekas duālā daba rada neskaidrības pacientu tiesību jautājumos. No vienas puses, tā ir iestāde, kur pacienti var saņemt medikamentus, bez kuriem daudzos gadījumos pilnvērtīga ārstēšana nav iespējama. No otras puses, tas ir uzņēmums, kura mērķis ir gūt peļņu, izplatot ārstniecības līdzekļus un citas veselības aprūpei vai ķermeņa kopšanai lietojamās preces. Tomēr farmaceiti sevi labprāt pieskaita veselības aprūpes sniedzējiem un mēģina piedāvāt farmaceitisko aprūpi aptiekas apmeklētājiem. Latvijā farmaceitiskās aprūpes ietvaros farmaceitiem jānodrošina farmakoterapeitiskās konsultācijas – informācija par zālēm un to lietošanu. Šajā aprūpē ietilpst arī uzraudzība par aptiekas pastāvīgo apmeklētāju zāļu lietošanu, zāļu un citu veselības aprūpes, profilakses un veicināšanas produktu izplatīšana, zāļu izgatavošana, veselības veicināšanas un slimību profilakses propagandēšana, balstoties uz jaunākajiem zinātnes sasniegumiem un ievērojot apmeklētāju intereses, kā arī apmeklētāju datu aizsardzības nodrošināšana savas kompetences ietvaros [7].

Šeit ir jāuzsver, ka vienlaicīga medikamentu izplatīšana un aprūpes veikšana sevī ietver interešu konfliktu. Farmaceita ekonomiskās intereses var nonākt konfliktā ar objektīvi sniegtu informāciju par medikamentiem, tādējādi apdraudot pacientu intereses. Līdzīgu interešu konfliktu mēs cenšamies novērst, nepieļaujot, ka ārsti savās prakses vietās izplata medikamentus, jo tiek uzskatīts, ka tas varētu kompromitēt aprūpes kvalitāti. Problēmu paspilgtina arī sabiedrības diskusijas par farmācijas firmu un arī ķēžu aptieku īpašnieku ietekmi uz pārdotajiem medikamentiem aptiekā [7]. Pētījumi liecina, ka ne tikai ķēžu aptieku, bet arī farmaceiti neatkarīgajās aptiekās ir farmācijas firmu mārketinga aktivitāšu mērķauditorija [8], līdz ar to pacientu tiesības uz neatkarīgu informāciju un padomu medikamentu izvēlē ir apšaubāmas.

Tomēr, pat ja pieņemam, ka ikviena farmaceite ir godprātīga, izglītota un viņas sniegtā farmaceitiskā aprūpe ir neatkarīga no finansiālajām interesēm, joprojām aktuāls ir jautājums par sniegtās aprūpes veidu. Farmaceitiskā aprūpe ir definēta kā veselības aprūpes sastāvdaļa [9], savukārt veselības aprūpe ir pakalpojums, kurš tiek sniegts noteikta ārstniecības mērķa sasniegšanai. Un bieži vien, lai sasniegtu ārstniecības mērķi, ir nepieciešams ilgstošs laika periods un atkārtotas vizītes pie speciālista, īpaši hronisku slimību gadījumā. Nereti aptiekas apmeklētāji iegriežas dažādās aptiekās un aptiekas vizīte un konsultācija ar farmaceitu netiek dokumentēta. Tas nozīmē, ka nākamajā reizē, kad pacients ierodas aptiekā, farmaceitei jāpaļaujas uz savu atmiņu par iepriekšējo apmeklējumu. Tas varbūt ir iespējams mazpilsētās, kur darbojas viena aptieka, taču vairumā gadījumu pacienti apmeklē dažādas aptiekas, kā arī dažādi farmaceiti strādā vienā aptiekā, un līdz ar to nav iespējams vienmēr saņemt zāles no viena un tā paša farmaceita. Un, ņemot vērā sarežģīto medikamentu darbību organismā, mijiedarbību ar citiem medikamentiem, uztura bagātinātājiem, augu preparātiem, pārtiku, kā arī sociālo faktoru un slimības vēstures ietekmi, ir diezgan neiespējami sniegt kvalitatīvu padomu medikamentu terapijā, kas nepieciešams konkrētu ārstniecības mērķu sasniegšanai, balstoties uz vienreizēju vizīti aptiekā [10]. Šinī situācijā jājautā arī par aptiekas apmeklētāju gatavību dalīties informācijā par savu veselību, ja, kā mūsu pētījuma rezultāti liecina, gandrīz puse aptaujāto aptiekas apmeklētāju uzskata, ka konfidencialitāte aptiekās netiek ievērota.

Diskusijā par pacientu tiesībām ir arī jāmin aprūpes sniedzēju atbildība par pieņemtajiem lēmumiem. Pacientu tiesību likumā ir norādīts, ka pacientam ir tiesības uz atlīdzību par viņa dzīvībai vai veselībai nodarīto kaitējumu, kā arī par morālo kaitējumu, kuru ar savu darbību vai bezdarbību nodarījušas ārstniecības iestādē strādājošās ārstniecības personas ārstniecības laikā [1]. Tomēr šis pants neattiecas uz farmaceitiem, jo tie nav definēti kā ārstniecības personas. Nav arī izstrādāts nekāds cits kontroles mehānisms, kurš sauktu pie atbildības farmaceitus par pieņemtajiem lēmumiem medikamentu terapijas jautājumos. Līdz ar to farmaceitiem nav jāuzņemas atbildība par sekām, ko var izraisīt konsultācijās sniegtā informācija, kā arī, ja farmaceite nevēlas vai ir ierobežots laiks, viņai obligāti nemaz nav pienākums sniegt konsultāciju par pacienta medikamentu terapiju.

Secinājumi

Mūsdienu sociālekonomiskā situācija prasa dziļu farmācijas nozarē notiekošo procesu analīzi, lai nodrošinātu efektīvu un kvalitatīvu veselības aprūpi, ievērojot pacientu tiesības un apmierinot augošās pacientu prasības. Veiktais pētījums ļauj izdarīt vairākus secinājumus.

1. Pacientu tiesības Latvijā ir attīstības stadijā. Konstatētas būtiskākās problēmas pacientu tiesību jomā. Novērots informācijas trūkums par pacientu tiesībām un to aizstāvēšanas iespējām aptiekā.
2. Jāpaplašina pacientu tiesību likuma piemērošana, iekļaujot tajā arī pacientu farmaceitisko aprūpi aptiekās.
3. Skaidri jādefinē farmaceita loma veselības aprūpē.
4. Aptieku pacientu izpratne par savām tiesībām ir diezgan zema, lielākā daļa nezina, kādas ir viņu tiesības un iespējas aptiekā. Arī kopumā saņemtie pakalpojumi netiek vērtēti īpaši pozitīvi.
5. Farmaceitu un farmaceitu asistentu izpratne par pacientu tiesībām aptiekā ir lielāka, tomēr kopumā aptiekas darbinieki savu sniegto pakalpojumu kvalitāti vērtē krietni augstāk, nekā to dara pacienti.

Patient Right Protection in Latvia: Patient Rights in Pharmacy

Abstract

Patient rights are extensively discussed worldwide. Do Latvian patients know their rights and use them properly to receive qualitative healthcare? The aim of the study was to evaluate the situation with patient rights in Latvia; particular attention was devoted to the knowledge of the pharmacy customers on their rights, as well as to the understanding of pharmacy staff of the patient rights.

Law on patient rights became effective only on March 1, 2010. But this law is not attributable to the pharmacy clients and does not discuss patient-pharmacist relationships. Despite pharmacy being both enterprise and healthcare institution, there is practically no information on patient rights in pharmacy. Currently only active citizens fight for their rights and submit complaints in the Ethics Committee of the Pharmacist's Society of Latvia, but if a pharmacy patient was better educated, the activity would be much higher, thus facilitating improvement of service quality.

The performed study allows to make the following conclusions:

1. Patient rights in Latvia are in initial stage of development. Significant problems with patient rights have been discovered; lack of information on patient rights and their protection possibilities in pharmacy.
2. Understanding of pharmacy patients of their rights is quite poor; most of them do not know what their rights and possibilities in pharmacy are. On the whole, the received services are not assessed especially positively.

3. Understanding of pharmacists and pharmacist assistants of patient rights in pharmacy is better compared to pharmacy patients'; thus,pharmacy staff assesses the quality of provided services much higher.

Based on the obtained results several crucial questions on pharmacist-patient relationships have been raised, which are theoretically discussed in the study.

Literatūra

1. LR "Pacientu tiesību likums" 17.12.2009. [Stājās spēkā 01.03.2010.] // http://www.likumi.lv/doc.php?id=203008 (sk. 10.05.2010.).
2. LR "Patērētāju tiesību aizsardzības likums" 18.03.1999. [Stājās spēkā 15.04.1999.] ar grozījumiem // http://www.likumi.lv/doc.php?id=44108 (sk. 10.05.2010.).
3. Ziņu aģentūra LETA 14.11.2007. Pacientu tiesību birojs beidz darbību // http://www.zz.lv/portals/veseliba/raksts.html?xml_id=4180 (sk. 12.05.2010.).
4. Pacientu ombuds, mājas lapa // http://www.pacientuombuds.lv/lat/par_mums/; (sk. 29.05.2010.).
5. Latvijas Farmaceitu Ētikas kodekss // http://www.medicina.lv/lat/second4.php?page=zakoni&page=zakoni&P1=5 (sk. 20.05.2010.).
6. Madekki 2004. gada publiskais pārsktats // http://www.vi.gov.lv/?sadala=201 (sk. 25.05.2010.).
7. Gatavojoties LFB kongresam // Materia Medica 2009. gada novembris // http://www.farmacija-mic.lv/medica/medica_w/213 (sk. 21.05.2010.).
   Plašāku diskusiju var noklausīties Latvijas Radio raidījumā "Krustpunkts" 2010. gada 25. maijā // http://lr1.latvijasradio.lv/ (sk. 27.05.2010.).
8. Mārketinga ētikas principi farmācijas biznesā // Rūpniecisko Farmaceitu Ziņas, 2009. gada decembris // http://www.farmaceitubiedriba.lv/uploads/files/rfs_zinas_no7-2009_(12).pdf (sk. 21.05.2010.).
9. LR "Farmācijas likums" 10.04.1997. [Stājās spēkā 08.05.1997.] ar grozījumiem // http://phoebe.vm.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/17cb8c1218bf81cdc2257313001f391a/$FILE/Farmacijas%20likums%20ar%20groz.pdf (sk. 21.05.2010.).
10. Cipolle R. J., Strand L. M., Morley P. C. Pharmaceutical care practice: The clinician guide. – 2nd ed. – McGraw-Hill, 2004.

Partiju publiskā diskursa intertekstualitāte

Ilze Dzalbe

Rīgas Stradiņa universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā "Partiju publiskā diskursa intertekstualitāte" pētīta politisko partiju diskursu struktūra, izmantojot Normana Ferklafa intertekstualitātes pieeju. N. Ferklafa pieeja analizē valodu, vienlaicīgi ņemot vērtā tās sociālās realitātes veidojošo funkciju.

Pētījums analizē politisko partiju pārstāvju apgalvojumu attīstību un veidošanos. Galvenais raksta mērķis ir analizēt politisko partiju diskursu struktūru intertekstualitātes kontekstā, izmantojot šādus kritējus: diskursa reprezentācija, iepriekšēji pieņēmumi, metadiskurss, ironija, modalitāte, laipnība, iebiedēšana, dienaskārtības veidošana, metaforas, formulēšana, negatīvi izteikumi.

Ņemot vērā pētījumā iegūtos rezultātus, var secināt, ka, analizējot Latvijas politiskās situācijas, iespējams veiksmīgi izmantot intertekstualitātes pieeju. Metode ļauj atklāt politisko diskursu struktūru, veidojoties politisko partiju nostājām.

Atslēgvārdi: intertekstualitāte, politisko partiju diskurss, diskursu struktūra.

Ievads

Sociālā problēma, kas motivēja veikt pētījumu, ir sabiedrības zemā uzticība politiskajām partijām un varas pārstāvjiem kopumā. Latvijā pēdējo desmit gadu laikā ir izveidojusies plaisa starp sabiedrību un politisko eliti, par ko liecina arī aptaujas par neticību savai politiskajai pārvaldei. 2009. gada Eirobarometra 71 pētījums par sabiedrisko domu Eiropas Savienībā norāda, ka Latvijas valdībai neuzticas 88%, bet Saeimai – 91% iedzīvotāju [1].

Latvijā tauta politisko gribu īsteno pārstāvnieciskās demokrātijas formā. Tieša vēlētāju līdzdalība lēmumu pieņemšanas procesā nav iespējama, līdz ar to sabiedrībā jāvalda pārliecībai, ka lēmumi tiek pieņemti godprātīgi. Sabiedrības uzticības līmenis attiecībā uz lēmumu pieņemošām institūcijām strauji krītas, un rodas nepieciešamība meklēt un skaidrot iemeslus, kas būtu varējuši veicināt šādu neuzticības izveidošanos. Neuzticību veido virkne kompleksu apstākļu, taču šis darbs koncentrēsies uz politisko partiju publisko izteikumu intertekstuālo vērtējumu.

Darba mērķis

Šajā darbā tiks noskaidrots, kas politisko partijas pārstāvju darbībās ietekmē sabiedrības neuzticēšanos. Sabiedrība par politisko partiju pārstāvju rīcību un uzskatiem uzzina no dažādiem publiskiem informācijas avotiem. Tādēļ ir nepieciešams atklāt diskursu dažādības publiskajā telpā. Sabiedrība, izmantojot vēlēšanu sistēmu, uztic politiķiem savu pārstāvniecību un salīdzina politisko partiju pārstāvju darbības ar savu priekšstatu par labu pārvaldīšanu.

Pētījuma mērķis ir atklāt politisko partiju diskursu struktūras, kuras politiķi tieši nenosauc, bet kuras, analizējot to izteikumus, tomēr ir konstatējamas.

Darbā tiks analizētas sabiedrības un politiskās elites attiecības pārstāvnieciskā demokrātijā, uzmanību pievēršot informācijas daļai, ko sabiedrība iegūst publiskajā telpā, piemēram, laikrakstos. Katrs indivīds apzināti vai neapzināti darbojas par labu kādam mērķim, izmantojot noteiktas darbības, kuras ietver valodā. Analizējot politiķu izteikumus, iespējams nonākt pie faktoriem, kas pamato to darbības. Izšķiršanās par labu kādu faktoru īstenošanai, kas rada turpmāku rīcību, raksturo politisko un ideoloģisko cīņu un tās rezultātus. Lietojot vienu vārdu vai citu, cilvēki rada noteiktu sociālo realitāti. Jēdzieni un metaforas atspoguļo uzskatu sistēmas un domas, uz kuru pamata runātājs rīkojas.

Materiāls un metodes

Sabiedrības līdzdalības spilgtākā izpausme pārstāvnieciskās demokrātijās ir vēlēšanas, līdz ar to pirmsvēlēšanu laikā sabiedrības uzmanība palielinās, uz ko atbild mediji, bet politiskās partijas cenšas mobilizēt un konsolidēt vēlētājus. Darbā analizējamie laika periodi ir šādi:

1) pirms 9. Saeimas vēlēšanām: 2006. gada skandāli laika periodā no 1. janvāra līdz 30. septembrim;
2) pirms pašvaldību vēlēšanām:
   - tautas nobalsošana par "Grozījumiem Latvijas Republikas Satversmē" laika periodā no 2008. gada 2. jūlija līdz 2008. gada 23. augustam;
   - krīzes publiskās aktualizēšanās laiks no 2008. gada 1. novembra līdz 2009. gada 13. janvārim.

Viens no politisko partiju un vēlētāju saskarsmes laukiem ir laikraksti un raksti, kur pārklājas trīs vēlēšanās iesaistītās vides. Darbā analizējamās satura vienības tiek gūtas no laikrakstiem "Diena", "Latvijas Avīze", "Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai", "ЧАС", "Вести Сегодня", "Телеграф". Pētāmajos laika posmos tika caurskatīti laikraksti un atlasīti raksti, kuros ir informācija par pētījuma problēmsituācijām.

Pētījuma galvenais mērķis ir analizēt partiju publiskos diskursus interesējošos laika periodos. Analizētas tiks visas tiešās runas, kas atzīmētas rakstos ar attiecīgām pieturzīmēm. Diskursu analīze kritiskās diskursa analīzes pieejas ietvaros nosaka nepieciešamību izmantot kvalitatīvās metodes, jo analīze paredz ne tikai vienību skaitlisku atspoguļojumu, bet arī vienību skaidrojumu kontekstā. Kontentanalīze ļauj īstenot šo kritiskās diskursa analīzes nosacījumu. Tiešās runas satura vienības tika kodētas, izmantojot N. Ferklafa intertekstualitātes pieeju.

Intertekstualitāte

Kritiskā diskursa analīze kā zinātnisks virziens veidojās 20. gadsimta 90. gadu sākumā. 1991. gada janvārī Amsterdamā notika simpozijs. Pateicoties Amsterdamas universitātes atbalstam, Teo van Djiks (*Teun van Djik*), Normans Ferklafs (*Norman Fairclough*), Gunters Krēss (*Gunter Kress*), Teo van Leuvens (*Theo van Leeuwen*) un Ruta Vodaka (*Ruth Wodak*) tikās un pavadīja kopā divas dienas, kuru laikā pārrunāja diskursa analīzes metodes un teorijas. Katram bija iespējams parādīt savu specifisko pieeju, kas pastāv vēl šodien, un dažādība bija gan attiecībā uz metodēm, gan teorētisko bāzi [5, 4. lpp.].

Kritiskā lingvistika un kritiskā diskursa analīze tiek lietotas pamīšus. Taču pēdējā laikā kritiskajai diskursa analīzei tiek dota priekšroka un tā tiek lietota, lai apzīmētu to, ko nosauc par kritisko lingvistiku. Ruta Vodaka un Normans Ferklafs 1997. gadā izveidoja definīciju kritiskajai diskursa analīzei "valoda kā sociālā prakse" [5, 1. lpp.]. Uzskatot valodas lietojuma kontekstu par izšķirošo raksturlielumu, kritiskajā diskursa analīzē interese tiek pievērsta attiecībām starp valodu un varu, skatot institucionālos, politikas, dzimuma un mediju diskursus, kur analīzei atklātākas ir attiecības, kur novērojama cīņa un konflikts.

Kritiskā diskursa analīze skata attiecības, kurās novērojama dominēšana, diskriminēšana, vara un kontrole, un pēta, kā tās pasniegtas valodā. Tā cenšas kritiski analizēt sociālās nevienlīdzības, kā tās izteiktas, signalizētas, veidotas, leģitimizētas, izmantojot valodu.

Kritiskā diskursa analīze neanalizē tikai runāto un rakstīto tekstu, bet arī sociālos procesus un struktūras, kas ļāva izveidoties tekstam un pašām sociālām struktūrām un procesiem, kuros indivīdi vai grupas kā sociāli vēsturiski subjekti veido jēdzienus mijiedarbībā ar tekstiem [5, 3. lpp.].

R. Vodaka norāda, ka N. Ferklafs savās teorijās pievēršas sociālajam konfliktam, jo īpaši tādās attiecībās kā dominēšana un pretošanās. Viņš analizē valodu kā to sociālo funkciju veidotu, kurām pati valoda kalpojusi [5, 22. lpp.].

Normana Ferklafa kritiskās diskursa analīzes pieeja ir sevišķa tādēļ, ka tā jo īpaši pievēršas sociālām praksēm, izmantojot tāda varas teorijas klasiķa idejas kā Mišels Fuko. Savā grāmatā "Diskurss un sociālās izmaiņas" Ferklafs atsaucas uz Fuko domu par to, ka nav tāda apgalvojuma, kas vienā vai otrā veidā neaktualizē citu. Ferklafs uzskata, ka visi apgalvojumi un teksti ir intertekstuāli. Respektīvi, ikviens teksts veido citu tekstu elementus un jebkurš teksts veidojas no citu tekstu elementiem [3, 102. lpp.].

Intertekstualitāte ietver vēstures (sabiedrības) iekļaušanu tekstā, kam seko teksta iekļaušana vēsturē. Vēstures ievietošana tekstā tiek saprasta, ka teksts absorbē un ir veidots no vēstures tekstiem. Ar teksta ievietošanu vēsturē saprot to, ka teksts atbild, no jauna uzsver un atmodina pagājušus tekstus, tā palīdzot veidot vēsturi un veicinot plašākus izmaiņu procesus, kā arī cenšoties veidot sekojošus tekstus. Ferklafs uzskata, ka intertekstualitāte norāda uz teksta produktivitāti, kā teksti var pārveidot iepriekšējos tekstus un pārveidot esošas vienošanās (dzimuma, diskurss), lai veidotu jaunus. Bet šī produktivitāte nav praktiski pieejama cilvēkiem kā neierobežots laukums teksta jauninājumiem un spēlēm. Teksta pārveidošanas iespējas ir sociāli limitētas, ierobežotas un atvērtas varas attiecībām.

N. Ferklafa intertekstualitāte paredz izmaiņas. Piemēram, politiķis saka runu, kas tiek transformēta mediju tekstos visā pasaulei dažādos veidos – ziņās, analītiskos tekstos, komentāros, kas pārfrāzē, izstrādā, atbild utt. Dažādi teksta tipi atšķiras no izplatības tīkla un intertekstuālām ķēdēm un līdz ar to izmaiņām, kam tie iziet cauri. Intertekstuālas ķēdes var veidot diezgan noteiktas transformētas attiecības starp tekstu tipiem, bet tie bieži kļūst par konfliktu iemeslu [3, 133. lpp.]. Tekstu intertekstualitāte padara sarežģītāku interpretāciju, jo, lai rastu jēgu no teksta, interpretētājam ir jāatrod veids, kā saskaņot dažādos teksta elementus vienotā, bet ne viennozīmīgi centralizētā, nosakošā veselumā. Intertekstualitāte un mainīgas intertekstuālas attiecības diskursā ir būtiskas, lai izprastu subjekta veidošanas procesu.

Intertekstualitātes kritēriji

N. Ferklafs, lai analizētu publiskos diskursus, izveido metodi, kas ietver analīzes principus. Diskursi tiek analizēti, ievērojot šādus kritērijus: intertekstualitātes manifests, iepriekšējs pieņēmums, iebiedēšana, ironija, metadiskurss, modalitāte, dienaskārtības nosaukšana, metaforas, laipnība, negatīvi izteikumi, formulēšana. Turpinājumā apskatīsim katru kritēriju sīkāk.

Intertekstualitātes manifests ir gadījums, kad specifiski teksti tiek pārāk uzspiesti citiem tekstiem [3, 117. lpp.]. N. Ferklafs izmanto jēdzienu "diskursa reprezentācija", uzskatot, ka tas labāk atspoguļo ideju, un, ja tiek atspoguļots diskurss, tad neizbēgami tas tiek darīts noteiktā veidā. Noteikta veida reprezentācija tiek veikta, izmantojot gramatiskus lielumus, teikumu organizāciju, toni utt. Atšķirības starp diskursa tipiem iespējams noteikt, analizējot to, cik lielā mērā robežas starp reprezentējošo un reprezentēto diskursu tiek skaidri iezīmētas un cik lielā mērā reprezentētais diskurss tiek tulkots reprezentējošā balsī [3, 119. lpp.]. Robežu uzturēšanas līmenis ir atkarīgs no izvēles starp tiešu un netiešu diskursa reprezentāciju. Pirmā jēga ir reproducēt vismaz precīzos vārdus, kas lietoti reprezentētā diskursā. Netiešais diskurss ir neskaidrs, jo neviens nevar būt pārliecināts, vai oriģināla vārdi ir vai nav pārnesti un guvuši jaunu interpretāciju.

Iepriekšējus pieņēmumus teksta veidotāji pieņem kā dotus. Iepriekšējais pieņēmums ir veids, kā iekļaut citu tekstu. N. Ferklafs norāda, ka cits teksts ne vienmēr ir individuāli specifisks vai identificējams, bet var būt miglains, kas atbilst vispārējai domai. Pieņēmumi, vienalga, vai tie balstīti uz teksta veidotāja iepriekšējiem tekstiem vai citu tekstiem, var būt manipulatīvi. Teksta veidotājs var prezentēt pieņēmumu, ko viņš veidojis negodīgi, ar vēlmi manipulēt. Piemēram, par izvairīšanos var uzskatīt gadījumu, kad intervējamais izmanto pieņēmumu, atbildot uz intervētāja jautājumu [3, 121. lpp.].

Negatīvi izteikumi jeb noliegums tiek izmantots polemikas nolūkos. Negatīvs teikums iepriekš paredz nodomu. Tātad negatīvos teikumos ir noteikta veida iepriekšēji pieņēmumi, kas darbojas intertekstuāli, ieslēdzot citus tekstus, lai apstrīdētu un noliegtu tos [3, 122. lpp.].

Metadiskurss ir noteikta veida intertekstualitātes manifests, kur teksta veidotājs nošķir dažādus līmeņus pats savā tekstā un distancē sevi no citiem tekstiem, pret nošķirto līmeni attiecoties kā citu, kaut ko ārēju. Izteikums var tikt iezīmēts kā piederošs kādam citam tekstam un noteiktai pārliecībai. Metadiskurss nosaka, ka runātājs atrodas ārpus pats sava diskursa un ir pozīcijā, kas ļauj kontrolēt un manipulēt ar to [3, 122. lpp.]. Tas ir interesants pieņēmums, ja skata attiecības starp diskursu un identitāti. Ir viedoklis par to, ka paša identitāte ir atkarīga no pozīcijas noteiktā diskursā. Iespēja metadiskursīvai nošķirtībai no paša diskursa var atbalstīt ilūziju, ka iespējams to vienmēr kontrolēt, ka paša diskurss ir rezultāts paša subjektivitātei un otrādi. Metadiskurss ir kopīgs diskursa tipos, kur atspoguļojas spēja kontrolēt, kā, piemēram, literārā kritika vai cita veida akadēmiska analīze. Ferklafs līdzīgi Fuko risina diskursa un subjekta attiecības, mēģinot skaidrot, vai un kā subjekts var ietekmēt diskursu, kā arī otrādi. Subjekti Ferklafa teorijā tiek daļēji ielikti, iecelti diskursā, bet vienlaicīgi iesaistās aktivitātēs, kas izaicina un pārveido diskursīvās prakses.

Ironija – tradicionālā ironijas izpratne ir tāda, ka saka vienu, bet domā ko citu. Tas ir daļējs skaidrojums, jo pietrūkst ironijas dabas intertekstuālā skaidrojuma, kas paredz, ka ironisks izteikums ir atbalss kāda cita izteikumam. Tas izsaka negatīvu attieksmi pret kāda cita izteikumu, esot dusmīgam, sarkastiskam utt.

Dienaskārtība – tiek izveidota saskarsmes sākumā, un to dara tas, kam ir vara. Dienaskārtības nosaukšana ir viens no kontroles veidiem. Tas, kuram ir vara, darbojas kā policists, jo uzrauga, vai visi ievēro šo tēmu. Citu izteikumu sistemātiska vērtēšana ir spēcīgs veids, kā pieskatīt, ka tiek ievērota dienaskārtība [3, 157. lpp.].

Formulēšana ir viens no kontroles veidiem. Tai ir uzmanīšanas funkcija, jo dalībnieks cenšas iegūt piekrišanu no citiem par to versiju, ko izteicis. Formulēšana ir diskusijas pamatā, jo, panākot vienprātību jēdzienu formulējumā, ir iespēja risināt diskusiju vienotā virzienā. Jēdziena formulējums spēj iepriekš paredzēt diskusijas norisi, ja visiem iesaistītajiem situācijas izpratne būtu kopīga.

Modalitāte paredz noteiktu izteikuma formu, kas apgalvojumu var noliegt vai apstiprināt. Ir mazāk kategoriskas formas, ko var izmantot, piemēram, "var teikt", "var būt", "iespējams ir", "zināmā mērā", "vajag", "var būt", "vajadzētu būt" utt. Ir vārdi, kas izsaka simpātiju – kā "zināmā mērā", "drusku", "kaut kas". Modalitāte var būt subjektīva, kur ir izvēlēta simpātija pret apgalvojumu, piemēram, "es domāju", "apšaubu", "šaubos". Var būt objektīva, izmantojot tādus vārdus kā "iespējams", "visticamāk" [3, 159. lpp.]. Izmantojot modalitāti, pārveido kaut ko faktos, lai gan tas nav nekas vairāk kā interpretācija sarežģītiem un mulsinošiem notikumiem.

Laipnības izmantošana atzīst noteiktas sociālās un varas attiecības, un tā tiek izmantota tā, lai tā reproducētu varas attiecības. Analizēt laipnību noteiktā žanrā ir veids, kā gūt ieskatu sociālajās attiecībās [3, 163. lpp.]. Izmantojot laipnību, var veidot patīkamu vidi, panākot noteiktu rezultātu. Piemēram, preču pārdevēji vēlas izveidot personīgu saikni, kas veicinātu cilvēku uzticību, kas vienlaicīgi ļauj pārdevējam īstenot tā mērķi – preces pārdošanu.

Metafora – runājot par leksikas vienībām, ir jārunā arī par metaforām. Metaforas atrodamas visa veida tekstos, valodās, diskursos, pat tādos kā zinātniskajā un tehniskajā. Kad cilvēki izvēlas vienu metaforu un nevis citu, tas rada vienu sociālo realitāti, nevis citu. Metaforas veido veidu, kā domā un kā rīkojas, zināšanu un uzskatu sistēmas. Diskursa prakses cīņas tiek metaforizētas. Dažas metaforas ir tik dziļi iesakņojušās noteiktās kultūrās, ka cilvēki ne tikai neapzinās to lielāko daļu laika, bet viņiem ir grūti izvairīties no metaforām pat tad, ja tām tiek pievērsta uzmanība.

Iebiedēšana var tik uzskatīta par spēcīgu sevis prezentēšanas veidu, kur abas puses norāda, ka ir gatavas panākt vai saglabāt dominējošo stāvokli. Protams, rezultātā var mainīties spēku samēri, bet dominēšana nerodas.

Situāciju intertekstualitāte

Analizējamās situācijās (skandāli pētāmajā laika periodā no 1. janvāra līdz 30. septembrim; tautas nobalsošana par "Grozījumiem Latvijas Republikas Satversmē" pētāmajā laika periodā no 2008. gada

2. jūlija līdz 2008. gada 23. augustam; krīzes publiskās aktualizēšanās laikā pētāmajā laika periodā no 2008. gada 1. novembra līdz 2009. gada 13. janvārim) ir novērojama intertekstualitāte. Intertekstualitātes jēdziens ietver ideju par to, ka visi teksti veidojas no iepriekšējiem, jau izteiktiem tekstiem.

- *Ivars Godmanis, Latvijas Pirmā partija (LPP): "Pērn septembrī valdība pieņēma lēmumu nepalielināt algas vairāk par desmit procentiem. Taču parlaments neatbalstīja valdību, atsevišķās pozīcijās nobalsojot algu pielikumu 25, 27 un pat 30 procentu apmērā. Man ir liels lūgums neatkārtot šādu vēsturi šinī situācijā"* [14].
- *Алфред Рубикс, Центр согласия: "Недавно президент Затлерс, будучи с визитом в Ирландии, благодарил руководство этой страны за то, что Ирландия приютила латвийских гастарбайтеров! Вы только вдумайтесь: президент Латвии говорит спасибо за то, что его жители – в мирное время! – нашли убежище на чужбине! Самое же трагическое, что эти люди не собираются возвращаться в Латвию. На заявления латвийских политиков о том, что в Ирландии тоже будет кризис, они спокойно отвечают: тогда мы уедем в Австралию!"* [29].[1]

Intertekstualitāte tiek izmantota, kad tiek paskaidrots kāds paša vai citas personas iepriekš izteikts apgalvojums, to papildinot vai apstrīdot. Papildinājumus un apstrīdējumus veic politisko partiju pārstāvji, lai veiksmīgāk prezentētu savu pozīciju noteiktā jautājumā un negatīvāk pasniegtu pretējās pozīcijas viedokļus.

Notiek diskursu reprezentācijas, izmantojot noteiktus vārdus, kas spēcīgāk attēlo domu, piemēram, atsakoties komentēt pieņēmumus un emocijas. Izmantojot šādus izteikumus, tiek iezīmēts robežu līmenis pret iepriekš izteikto, norādot uz savu neiesaisti.

Tāpat tiek minēti iepriekš pieņemti lēmumi, kur jaunie izteikumi atbild uz tiem, no jauna uzsver šo lēmumu rezultātus, tā cerot uz plašākām izmaiņām konkrētā gadījumā. Intertekstualitāte šajā gadījumā izpaužas kā centieni atgādināt par iepriekšējām darbībām, mainīt pašreizējo notikumu norisi, norādot, ka jāņem vērā vēsturē padarītā rezultāti. Šādu retoriku izmanto, lai prezentētu pretējās pozīcijas iespējamās negodīgās rīcības, norādot, ka iepriekš lēmumi bijuši vieni, bet vēlāk, atkarībā no mērķa, mainījusies nostāja.

Intertekstualitāte tiek izmantota, skaidrojot kādu problēmu, piemēram, aprakstot, ka pašreiz notiekošais padarīs smagākas arī problēmas, kas iepriekš nav risinātas. Tādējādi diskursi retorikā spēj aktualizēt iepriekš neatrisinātās problēmas, tā sasaistot ar dotajā brīdī dienaskārtībā esošiem jautājumiem.

Iepriekšēji pieņēmumi, kā norāda Ferkalfs, balstās vai nu uz paša teksta veidotāja tekstiem vai citu tekstiem, un tie ir manipulatīvi.

- *Linda Mūrniece, Jaunais laiks (JL): "Dienesta priekšnieka vietnieks ir "Latvijas ceļa" ilggadējais biedrs Andrejs Panteļējevs. Iespējams, ka viņš nav vienīgais premjera partijas biedrs, kas strādā šajā dienestā, un tieši tādēļ nebūs vēlēšanās to likvidēt. Turklāt vienlaikus Panteļējevs ir arī Saeimas priekšsēdētāja Gundara Daudzes padomnieks drošības jautājumos. Rodas šaubas, vai Panteļējevs savā tiešajā darba vietā ir pietiekami noslogots, ja jau spēj savienot divus tik svarīgus amatus"* [15].
- *Roberts Zīle: ""Saskaņas centrs" sastāv no daudzām partijām, bet es nepārprotami domāju, ka latviešu valodas statuss nākamajos četros gados Rīgā tad mainītos"* [19].

Iepriekšēji pieņēmumi tiek veidoti, balstoties uz pieņemtām runātāja zināšanām un pieredzi. Ferklafs norāda, ka ne vienmēr zināšanas ir individuālas un ir tādas, kas balstās uz vispārējo domu un pieņēmumiem. Vispārīgie pieņēmumi var tik skaidroti kā vispār pieņemtas zināšanas, piemēram, "rītos lec saule". Iepriekšēji pieņēmumi ir veids, kā iekļaut citu tekstu, lai varētu uz tā pamata veidot savu viedokli. Izmantojot iepriekšējos pieņēmumus, var tikt skaidroti tajā mirklī notiekoši procesi, tā meklējot skaidrojumus notikumiem.

---

[1] Alfrēds Rubiks, Saskaņas centrs: "Nesen prezidents Zatlers, esot vizītē Īrijā, pateicās šīs valsts vadībai par to, ka Īrija izmitināja Latvijas viesstrādniekus! Jūs tikai iedziļinieties: Latvijas prezidents saka paldies par to, ka viņa iedzīvotāji – miera laikā – atrada patvērumu svešumā! Vistraģiskākais, ka šie ļaudis negrasās atgriezties Latvijā. Uz Latvijas politiķu paziņojumiem par to, ka Īrijā arī būs krīze, tie mierīgi atbild: tad mēs aizbrauksim uz Austrāliju!" ("Saskaņas centrs": soli no varas // Vestji Segodnja, 2008. gada 1. decembris.)

Tāpat iepriekšējie pieņēmumi tiek izmantoti, lai iezīmētu iespējamos nākotnes notikumus, tā sniedzot papildu argumentus sava viedokļa pamatotībai. Šajā gadījumā dažkārt pieņēmumi tiek izmantoti, lai iebiedētu un tā mainītu citādi domājošo uzskatus. Tā kā analizējamos diskursos iebiedēšanas retorika tiek bieži izmantota, tad, balstoties uz M. Fuko varas teoriju, kur viens no diskursus raksturojošiem elementiem ir iebiedēšana, tiks papildināts Ferklafa faktoru saraksts ar iebiedēšanu.

Iebiedēšana Fuko varas teorijā tiek izprasta kā jēdziens, kas saista prezentāciju un dominēšanu. Iebiedēšana ir sevis prezentācijas veids – prezentācija, ar kuru abas puses vēlas norādīt otrai, ka ir gatavas cīnīties un neatkāpsies, abas puses norāda, ka ir gatavas panākt vai saglabāt dominējošo stāvokli. Šeit būtu jāatceras Hobsa doma par to, ka spēcīgākais, nevēloties cīņu, centīsies parādīt vājākajam, ka viņš ir gatavs cīņai un izšķirs cīņas rezultātu. Savukārt vājākais vēlas mainīt pastāvošo situāciju un tamdēļ prezentē savu gatavību to arī darīt [4, 88. lpp.]. Spēku samēri iebiedēšanas laikā var mainīties, bet dominēšana nerodas, jo, ja izmanto iebiedēšanas stratēģiju, tas norāda uz to, ka abas puses ir pietiekami spēcīgas, lai mainītu esošo stāvokli. Tas savukārt nozīmē, ka dominēšana nebūs, jo ne viens, ne otrs nav pietiekami spēcīgs, lai panāktu dominēšanu.

- *Gundars Bērziņš, Tautas partija (TP): "Tie, kuri tomēr dosies uz referendumu, iestāsies pret to Latvijas valsti, kāda tā tika nodibināta 1918. gadā"* [17].
- *Дзинтарс Яунджейкарс: "Есть силы, которые заинтересованы в том, чтобы хаос в стране был как можно большим"* [28].[2]

Iebiedēšanas retorika tiek izmantota, lai pamatotu savu pozīciju un saglabātu *status quo* vai lai to mainītu. Norādīšana, ka, ja netiks ieturēts dotajā brīdī noteiktais virziens un tas netiks atbalstīts, tiks apdraudēta stabilitāte, ir veids, kā pamatot savu lomu un vietu konkrētajā situācijā. Šādā veidā pamatoti izteikumi īpaši tiek izmantoti laika posmā pirms tautas nobalsošanas par grozījumiem LR Satversmē. Satversmes grozījumi, nevērtējot to saturu, jebkurā gadījumā padarītu iespējamas varas pozīciju izmaiņas. Tādējādi tā politisko pārstāvju daļa, kas atbalsta *status quo* diskursu, norāda uz iespējamām problēmām, ja grozījumi tiks atbalstīti. Norādītās problēmas ir trīs veidu. Viena daļa *status quo* pārstāvji norāda uz valsts institūcijas kā stabilitātes garanta apdraudēšanu. Tiek minēta arī lata devalvācija, kas sekotu grozījumu izraisītam institūciju vājumam. Savukārt otra daļa norāda uz grozījumu negatīvo ietekmi, saistot tos ar noteiktas valodas grupas pozīciju nostiprināšanos, kas savukārt mainīs varas pozīcijas valstī. Trešā daļa min mazākuma diktatūru, kas, izmantojot grozījumus, spētu īstenot vairākumam pretēju interešu īstenošanu.

Ironija kā faktors, kas apkopo izteikumus, kuri pauž zināmā mērā negatīvu attieksmi pret kāda cita izteikumu, pauž dusmas, izsakās sarkastiski utt.

- *Gundars Bērziņš, TP: "Vienmēr ir šokējis viņa seklums, tas ir tik sūrs, ka tu pilnīgi smoc nost. Pamēģiniet ar Zatleru parunāt kaut pusstundu, un jūs nosmaksiet no tā sekluma, ko sastapsiet"* [12].
- *Дзинтарс Закис, JL: "Правительство Годманиса в очередной раз показало, что понимание правового государства у них сильно отличается от нормального понимания этих слов"* [26].[3]

Ironiju politisko partiju pārstāvji izmanto, lai emocionāli raksturotu pretējās pozīcijas pārstāvju izteikumus, tā norādot uz to absurdumu. Ironija ir kā atbalss citu izteiktiem viedokļiem. Tiek izmantoti vārdi, kas samazina citu izteikumu nozīmi un apšauba citu viedokļu pārstāvju atbilstību normāluma uztverei, kas valda sabiedrībā. Šajā gadījumā gan ironija savijas ar iepriekšpieņēmumu, jo izteikumā tiek pieņemts kāds noteikts normāluma koncepts.

Metadiskurss tiek izmantots, lai nošķirtu sevi no dažādu līmeņu saviem un citu izteikumiem, attiecoties pret šo nošķīrumu kā kaut ko svešu un ārēju.

---

[2] Dzintars Jaundžeikars: "Ir spēki, kuri ir ieinteresēti tajā, lai haoss valstī būtu iespējami lielāks." (Referendums: par un pret // Čas, 2008. gada 28. jūlijs.)

[3] Dzintars Zaķis, JL: "Godmaņa valdība kārtējo reizi parādīja, ka tiesiskas valsts sapratne tiem ļoti atšķiras no normālas šī vārda izpratnes." (Kāpēc Godmanis un Slakteris aizskrēja no žurnālistiem? // Telegraf, 2008. gada 26. novembris.)

- *Янис Урбанович, Центр согласия: "В четверг мы предлагали созвать внеочередное заседание парламента и поговорить о состоянии финансовой системы. К сожалению, правительство пошло по пути нелегального решения проблемы. Они в субботу вечером за закрытыми дверьми принимали решения, как мне кажется, выходящие за пределы компетенции правительства, а сейчас будут предлагать парламенту решать об их легитимности. Нас никто не информировал, причем думаю, что правящие партии тоже ничего не знают. Вопрос принятия бюджета в такой ситуации становится просто смешным – как можно это сделать без полной картины финансовой ситуации в стране"* [24].[4]

Piemēram, metadiskursu var izmantot gadījumos, kad jāraksturo savas dalības līmenis kāda lēmuma pieņemšanā, jo īpaši, ja tas noticis tās grupas ietvaros, kurai pats izteikumu autors pieder. Tādējādi, lai izceltu savu dalības atteikšanu vai trūkumu, tiek minēta notikumu norise un izmantota intertekstualitāte, minot vēstures notikumus, kas ietekmējuši esošo situāciju.

Modalitāte Ferkalfa teorijā ir faktors, kas apzīmē to, ka kaut kas tiek pieņemts kā fakts, lai gan kalpo tikai kā interpretācija dažādiem faktiem. Šai kategorijai atbilstošie izteikumi ir grūti nošķirami, jo grūti izvērtēt interpretācijas notikšanu, jo visi izteikumi ir zināma faktu interpretācija.

- *Нил Ушаков, Центр согласия: "Если бы не кризис, то никто не обратил бы внимания на то, что чиновники у нас получают по 14 премий в год! Если бы не кризис, то все эти политруки в советах и правлениях и дальше получали бы фантастические зарплаты. Кризис должен помочь нам – а больше некому! – сплотить общество. Кризис не делит людей по национальности, и нам нужно этой "особенностью" момента"* [29].[5]
- *Дзинтарс Яунджейкарс, LPP/LC: "У президента есть право созывать внеочередное заседание, вот он его и созвал. А оппозицию у нас вообще интересует не результат, а только чтобы государству было хуже"* [27].[6]

Modalitāte raksturo izteikumus, kas veido interpretāciju notikumiem, pieņemot, ka tā tas būtu noticis, ja nebūtu izveidojušies kādi papildu apstākļi. Šādi izteikumi ļauj visām situācijā iesaistītajām pusēm prezentēt sevi vai pretinieka neizdarību.

Dienaskārtības nosaukšana norāda uz varas nesēju, jo dienaskārtības nosaukšana ir viens no kontroles veidiem, kas piemīt varai. Kontrole paredz arī citu izteikumu vērtēšanu un salīdzināšanu ar vispārējo varas pozīciju kādā konkrētā jautājumā.

- *Mareks Segliņš, TP: "Mums ar Valsts prezidentu ir jāsadarbojas. Manuprāt, amatpersonām vajadzētu demonstrēt savstarpējo cieņu, un tādā tonī, kādā runāja Gundars, nevar runāt amatpersonas viena par otru. Nu jā – Gundars gan nav amatpersona, viņš nav arī valdē"* [12].
- *Gundars Daudze, Zaļo un zemnieku savienība (ZZS): "Bet jautājums ir, vai debatētāji vēlas nonākt pie patiesības vai vienkārši celt savu politisko reitingu, ar lielu troksni vēstījot – redz, cik mums ir slikti un tūlīt būs vēl sliktāk. Man ir dibinātas aizdomas, ka pieprasījuma iniciatori tikai tricinās gaisu, nevis piedāvās risinājumus"* [13].

---

[4] Jānis Urbanovičs, Saskaņas centrs: "Ceturtdien mēs piedāvājām sasaukt ārkārtēju parlamenta sēdi un parunāt par finanšu sistēmas stāvokli. Diemžēl valdība izvēlējās nelegālo problēmas risinājuma ceļu. Tie sestdien vakarā aiz aizvērtām durvīm pieņēma lēmumus, kuri, kā man liekas, atrodas ārpus valdības kompetences robežām, bet tagad piedāvās parlamentam lemt par to leģitimitāti. Mūs neviens nav informējis, turklāt domāju, ka valdošās partijas arī nenieka nezina. Budžeta pieņemšanas jautājums tādā situācijā kļūst vienkārši smieklīgs – kā to var izdarīt bez pilnas valsts finansiālās situācijas ainas." (Deputāti nezina // Telegraf, 2008. gada 10. novembris.)

[5] Nils Ušakovs, Saskaņas centrs: "Ja nebūtu krīzes, tad neviens nepievērstu uzmanību tam, ka ierēdņi mums saņem 14 prēmijas gadā! Ja nebūtu krīzes, tad visi šie politiķu pārstāvji padomēs un valdēs un tā tālāk saņemtu fantastiskas darba algas. Krīzei ir mums jāpalīdz – nekas cits nelīdzēs! – saliedēt sabiedrību. Krīze nedala ļaudis nacionalitātēs, un mums vajag šī momenta "īpatnību"." ("Saskaņas centrs": soli no varas // Vestji Segodnja, 2008. gada 1. decembris.)

[6] Dzintars Jaundžeikars, LPP/LC: "Prezidentam ir tiesības sasaukt ārkārtas sēdi, lūk, viņš to sasauca. Bet opozīciju vispār interesē nevis rezultāts, bet kaut tikai valstij būtu sliktāk." (Prezidents piedāvāja Saeimai padomāt, kā sevi atlaist // Telegraf, 2008. gada 7. augusts.)

Izteikumu vērtēšanu varas pozīcijas izmanto, lai samazinātu pozīcijas diskursa ietekmes iespējas, vērtējot kā neatbilstošas situācijai, papildinot viedokli ar saviem izteikumiem, kā labāk būtu rīkoties, tā atgriežot izteikumus tuvāk varas pozīcijās esošo pārstāvju uzskatiem.

Metaforas ir atrodamas dažādos tekstos, un, izvēloties noteiktas metaforas, cilvēks iezīmē konkrētu sociālo vidi un rada sociālo realitāti, kurā atrodas. Metaforas raksturo zināšanu sistēmas, un tās cilvēki izmanto ikdienā.

- *Sandra Kalniete, Pilsoniskā savienība: "Tas izskatās tā, ka mums piedāvā lēkt ārā pa dzīvokļa logu, nezinot, kurā stāvā mēs atrodamies"* [14].
- *Aigars Štokenbergs, Sabiedrība citai politikai: "Mūsu valdības vadītājs lieto tieši tādu pašu leksiku kā reketieru brigādes vadītājs"* [14].
- *Яков Плинер, ЗаПЧЕЛ: "Что это за мистические два процента, которые не оговорены ни в одном из подписанных Латвией документов и принятия которых нам надо любой ценой добиться в это трудное время?"* [22].[7]
- *Ivars Godmanis, LPP: "Saeimas vēlēšanas nav melnraksts, bet tīrraksts, un Latvijas likumdevēja ievēlēšana nedrīkst kļūt par bezgalīgu sacerējuma švīkāšanu un pārrakstīšanu"* [20].

Metaforas politiskie pārstāvji izmanto, lai emocionāli vērtētu pretējās pozīcijas viedokli, aprakstot tos ar izteicieniem, kas sabiedrībai ir viegli saprotami un dažu vārdu ietvaros sniedz veselu informācijas klāstu par viedokli.

Laipnība tiek izmantota, lai atzītu noteiktas attiecības un tās uzturētu. Izmantojot laipnību, var raksturot izteikumus, ar kuriem cenšas veidot patīkamu vidi, tā panākot noteiktu rezultātu.

- *Valdis Zatlers, LR prezidents: "Mums vienmēr ir nepieciešama vienotība, lai kopīgi strādātu Latvijai. Šis gads mums iezīmē nopietnus izaicinājumus, kuri būs jāpārvar kopā"* [18].
- *Ivars Godmanis, LPP: "Un varat būt droši – valdība būs ar jums. Ceru, ka arī jūs būsiet ar mums, jo vienoti mēs esam stiprāki par krīzēm"* [21].

Piemēros novērojams, ka, izmantojot vienotības ideju, ir centieni panākt patīkamas izjūtas sabiedrībā, norādot uz visu kopības izjūtu, kas spētu atrisināt aktuālās problēmas. Šajā gadījumā mērķis ir stabilitāte, bet tā sasniegšanas veids ir kopības izjūta sabiedrībā, kas spētu nodrošināt stabilitāti un neveicinātu pretošanos, ko varētu izraisīt sarežģītie ekonomiskie apstākļi un lēmumi, kas sakarā ar tiem būtu jāpieņem.

Negatīvi izteikumi ir iepriekšēji pieņēmumi, kas citus tekstus apstrīd un noliedz.

- *Jānis Lagzdiņš, TP: "Pie varas esošā politiķu paaudze ir zaudējusi sabiedrības ticību; neceru, ka tā spēs to būtiski palielināt, tādējādi esošajiem politiķiem būs grūti pārliecināt sabiedrību par nepieciešamo darbību lietderību"* [16].

Viens no diskursu reprezentācijas veidiem ir jēdzienu formulējums. **Formulēšana** ir noteiktas patiesības radīšanas veids. Formulēšana ir diskusijas pamatā, jo, ja puses spēj vienoties par vienotu jautājuma definīciju, tad iespējama diskusijas risināšana noteiktā diskusijā. Noteikta formulējuma izmantošana stiprina kādu no diskusijā iesaistītajām pozīcijām un ir saistāma ar varu.

- *Gundars Bērziņš, TP: "Tādēļ, neejot uz šo referendumu, tas var izrādīties neveiksmīgs. Bet veiksmes gadījumā šie grozījumi ļaus panākt krievu valodas kā valsts valodas apstiprināšanu Latvijā"* [17].
- *Gundars Daudze, ZZS: "Uzskatu, ka šie piedāvātie grozījumi, nevis idejiski, bet redakcionāli ir ārkārtīgi nekvalitatīvi un apdraud demokrātijas principus mūsu valstī. Proti, demokrātijas pamatprincips ir – mazākums pakļaujas vairākumam. Šī redakcija to nepiedāvā. Šie grozījumi mūs var novest varas krīzē, var izveidoties situācija, kad mums nav ne parlamenta, ne prezidenta"* [20].
- *Янис Урбанович: "Впервые за 20 лет удалось сплотить латышей и нацменьшинства"* [25].[8]

---

[7] Jakovs Pliners, Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā: "Kas tie par diviem mistiskiem procentiem, kuri nav atrunāti nevienā no dokumentiem, kurus parakstīja Latvija un kuru pieņemšana mums ir par katru cenu jāpanāk šajā grūtajā laikā?" (Dižens budžeta бдение // Čas, 2008. gada 17. novembris.)

[8] Jānis Urbanovičs, SC: "Pirmoreiz 20 gadu laikā izdevās saliedēt latviešus un mazākumtautības." (Ir lūzums! // Vestji Segodnja, 2008. gada 4. augusts.)

- *Ивар Годманис, LPP: "Кризис? Пока нет никакого кризиса. Это поспешная оценка ситуации политиками и журналистами. Кризис существует лишь тогда, когда каждый – каждый! – человек его ощущает"* [23].[9]
- *Янис Урбанович, SC: ""Центр согласия" предлагали: давайте поговорим о том, как мы будем реагировать на мировой кризис, давайте примем законы, которые будут регламентировать кризисную ситуацию, давайте установим некие общие правила, из которых будут следовать и частные решения. Но, увы, ничего сделано не было"* [30].[10]

Formulējot noteikta jautājuma izpratni, tiek veidota patiesība. Patiesības nosaukšana savukārt, ja tā klausītājam šķiet pārliecinoša, ļauj gūt piekritējus. Piemēros redzams, ka jautājums par līdzdalību tautas nobalsošanā tiek pārformulēts par jautājumu par pilsoņa tiesību un pienākumu pieņemšanu un diskusiju par šo tiesību īstenošanas sekām, tā ierobežojot pilsoņu tiesības, skaidrojot, ka, tās īstenojot, valstī tiks apdraudēta stabilitāte.

Definīciju nosaukšana, jēdzienu un to izpratnes skaidrojums arī ir viens no formulēšanas formām, piemēram, demokrātijas jēdziena izpratne konkrēta jautājuma kontekstā. Definīciju izveide ir cieši saistīta ar diskutējamā jautājumā ieņemamām pozīcijām. Tādējādi, protams, arī jēdzienu definīcija ietver noteiktu patiesību un priekšstatu par vēlamām varas attiecībām.

Diskusija

Pētāmie dati un metodes neļauj noskaidrot, vai diskursu intertekstualiāte, kāda tā atklājās pētāmajās situācijās par skandāliem, tautas nobalsošanu par LR Satversmes grozījumiem un krīzes aktualizēšanās publiskajā telpā, ir vēsturiski sabiedrības attīstības ietekmēta. Problēma ir būtiska, izmantojot N. Ferklafa un M. Fuko intertekstualitātes ideju, kas paredz, ka sabiedrības vēsture tiek iekļauta tekstos. Ir iespēja, ka sabiedrības kultūra noteikusi un veidojusi politisko partiju diskursu tādu, kāda tā atklājās analīzes laikā. Tādēļ būtu iespējams secināt, ka politisko partiju diskursu struktūras veidošanās principi ir sociāli noteikti un diskursu struktūrā dominē manevri, varas cīņas ietvaros cīnoties par savu pozīciju. Šī jautājuma atbildēšanai būtu nepieciešams turpināt iesākto un veikt sabiedrības morālo priekšstatu un gaidu analīzi, kas būtu iespējama, izmantojot fokusa grupas.

Secinājumi

Ferklafa kritiskā diskursa analīzes pieeja un iepriekš minētie faktori ļauj analizēt tekstus par Latvijas politisko partiju pārstāvju vērtību diskursiem. Apkopojot analīzes rezultātā iegūto, var secināt, ka Ferklafa izveidotie faktori analizē izteikumu uzbūvi, skaidrojot to ar varas attiecību cīņām. Tas lielā mērā skaidrojams arī ar Fuko varas teorijas lielo ietekmi uz Ferklafa uzskatu sistēmu.

Atsevišķi skatot konkrētās saturu vienības, analizējot tās, pamatojoties uz Ferklafa izveidotiem faktoriem, novērojams, ka galvenokārt diskursu pozīcijas veidojas ap divām pamatuzskatu sistēmām. Pirmā uzskatu sistēma paredz esošo pozīciju saglabāšanu, bet otra uzskatu sistēma paredz esošā stāvokļa maiņu. Formulēšana, kas ļautu nonākt pie vienota risinājuma, tiek veidota ap savu pozīciju prezentēšanu un savas patiesības skaidrošanu. Latvijas politisko partiju pārstāvji izmanto visas retorikas uzbūves formas, lai iesaistītos varas cīņā.

Novērojams, ka tiek izmantota ironija, kas liecina par emocionāli piesātinātām attiecībām. Ironija izpaužas ne tikai sarkastiskos izteikumos, bet arī personīgos aizvainojumos. Otras puses atbilde uz to ir emociju nekomentēšana.

---

[9] Ivars Godmanis, LPP: "Krīze? Pašreiz nav nekādas krīzes. Tas ir pārsteidzīgs politiķu un žurnālistu situācijas novērtējums... Krīze ir tikai tad, kad katrs – katrs! – cilvēks to sajūt." (Godmanis: valstī nav nekādas krīzes // Vestji Segodnja, 2008. gada 27. decembris.)

[10] Jānis Urbanovičs, SC: ""Saskaņas Centrs" piedāvāja: parunāsim par to, kā mēs reaģēsim uz pasaules krīzi, pieņemsim likumus, kuri reglamentēs krīzes situāciju, uzstādīsim kādus kopējos likumus, no kuriem sekos arī privāti lēmumi. Bet nenieka netika izdarīts." (Jānis Urbanovičs: Varai ir jādalās ar varu! // Čas, 2008. gada 28. novembris.)

Ferklafs norāda, cik būtiska ir vārdu jēgas izpratne. Katrs diskusijā iesaistītais ir saistīts ar jēdzienu veidošanu. Jēdzienu formulējums var būt galvenais cīņas iemesls, jo jēdzienam vienmēr ir sociāls raksturs, un to interpretācija norāda uz sociāliem un kultūras procesiem. Pastāvot vienprātībai sabiedrībā, pastāv arī vienota izpratne par jēdzieniem, bet, ja notiek kultūras un sociālās izmaiņas, tad jēdziena potenciāls kļūst nestabils un tas var ietvert konfliktējošus jēdzienus. Latvijas situācijā jēdzieni, kā novērojams pētījumos, ir konfliktējoši. Jēdzienu dažādība, protams, ir saistīta ar plurālistisko mūsdienu sabiedrību. Ir arvien mazāk iespējas veidot kopīgu izpratni. Tamdēļ, analizējot publiskos diskursus, novērojams, ka politiķu diskusijas balstās uz dažādām jēdzienu izpratnēm un definīcijām, līdz ar to jautājumu izpratne ir dažāda. Ja veidotos jēdzienu izpratnes vienotība, būtu iespējamas jaunas perspektīvas teorētiskā, zinātniskā, kultūras, politikas un ideoloģijas skatījumā. Jēdzienu kopīga izpratne ļautu attīstīties vienotam redzējumam par jautājumu. Taču diskusijas neesamība norāda uz to, ka vienprātība nav mērķis. Mērķis ir saglabāt savas varas pozīcijas vai mainīt esošās varas pozīcijas. Savukārt vienota jēdzienu izpratnes izveidošana jebkurā gadījumā paredzētu savu ideju pārformulējumu, jo vajadzētu atzīt, ka patiesība ir kaut kur pa vidu. Ideju pārformulējums politiskajām partijām Latvijā saistīts ar risku zaudēt savu pozīciju vēlētāju vidū.

Pētījumos novērojams, ka politiķu citāti atkārtojas, jo īpaši spilgta šī tendence ir laikā pirms referenduma un krīzes aktualizēšanās laikā. Tajā pašā laikā šeit arī ir skaidrojama laikrakstu orientēšanās uz ekspertu zināšanām, tā cenšoties nodrošināt sabiedrības interesi par jautājumu. Tā kā politiķu izteikumu nav daudz un tie, kas izskan, ir savstarpēji līdzīgi, tad politiķu citāti tiek papildināti ar ekspertu viedokļiem. Rezultātā novērojama intertekstualitāte, kur jau izskanējušas idejas tiek vērtētas, analizētas un papildinātas, tā katru reizi veidojot jaunu ideju no jau pateiktā.

Pētījumā par skandāliem, kur laikrakstos atrodami daudz pašu politiķu izteikumu, novērojama cita intertekstualitātes forma. Politiķi savstarpēji izmanto viens otra izteikumus un uz to pamata veido savus izteikumus. Tātad notiek diskursu prezentācija, izmantojot otra diskursu.

Visas situācijas ir vēlēšanu cīņu turpinājums, kas pārgājis ikdienas darbībās. Partijas, izmantojot intertekstualitāti, cenšas diskreditēt pretiniekus, taču tajā pašā laikā sabiedrība no šīs nepārtrauktās vēlēšanu cīņas sāk nogurt un visas partijas zaudē savu labo vārdu. Sabiedrība viļas, jo visas situācijas parāda politiskās vides nepatiesumu un to, ka diskurss veidojas uz mērķi orientēts. Taču mērķis ir varas palielināšana, kuru iespējams īstenot ar vēlētāju atbalstu. Savukārt vēlētāji zaudē ticību vēlēšanām un neredz iespēju ietekmēt sistēmu ar to palīdzību.

D. Razs uzskata, ka piespiešana un manipulācija samazina cilvēka autonomiju [2, 336. lpp.]. Politiķu retorikas analīze pētāmajās situācijās norāda, ka politiķi nepārtraukti veic manipulācijas, pārdefinējot tēmas būtību, atklājot faktus par citiem un prezentējot sevi, pārformulē savus uzskatus atkarībā no vides un situācijas. Šāda rīcība samazina cilvēka iespējas pieņemt lēmumus. Zinot patiesos apstākļus, iespējams, cilvēki spētu pieņemt arī atbilstošus lēmumus un sabiedrības vara netiktu tik zemu vērtēta. Manipulācijas, ko veic politiķi retorikā, samazina cilvēku iespējas. Savukārt, kā norāda Razs, tad iespējas ir tās, kas parāda, vai cilvēks ir autonoms. Nevis iespēju skaits, bet gan dažādība ir tas, kas norāda, vai patiešām cilvēks ir autonoms. Iespēju plašums ir ļoti būtisks, jo tas saistīts ar cilvēka labklājību, ko savukārt veido cilvēka plāni [2, 333. lpp.]. Taču politiķi, iejaucoties ar manipulācijām, grauj cilvēka labklājību, sašaurinot tā iespējas, piemēram, izvērtēt situāciju. Cilvēka piespiešana pieņemt lēmumu ar manipulācijām – kā informācijas pārfrāzēšanu un neatklāšanu – liedz tam būt autonomai personai.

Ņemot vērā Raza autonomijas skaidrojumu, Latvijas iedzīvotāji nav autonomi, ne tikai vadoties pēc iepriekš minētiem argumentiem. Razs apgalvo, ka cilvēks nevar sasniegt autonomiju, ja tam katra sava doma un rīcība jāpakļauj pašsaglabāšanās mērķim [2, 337. lpp.]. Ekonomiskā krīze, kuras publiskā aktualizēšanos bija viena no analizējamām situācijām, lielāko sabiedrības daļu ir novedusi pie viena jautājuma – kā izdzīvot. Latvijas sabiedrība piedzīvo dubultu brīvības zaudējumu. No vienas puses ir ekonomiskie apstākļi, bet no otras – politiķu manipulācijas, kas kopumā rada sajūtu, ka varas plāni ir uzspiesti un nekalpo cilvēku labklājībai. Tas varētu būt viens no skaidrojumiem, kādēļ sabiedrība izjūt neuzticību un nav labvēlīgi noskaņota pret varas institūcijām.

Politiskās partijas publiskais diskurss ir balstīts uz savu darbību pamatošanu un otra darbību apšaubīšanu. Apšaubīšana, kas noris retorikas līmenī, tajā pašā laikā nerisinās tālāk diskusijā. Sabiedrībai ir sajūta, ka tās intereses tādējādi netiek ņemtas vērā. Politiķi līdz ar savu publisko strīdu sabiedrībai rada priekšstatu, ka tos nodarbina tikai varas cīņa un sabiedrībai svarīgie ikdienas jautājumi netiek risināti.

Intersexuality of Political Party Discourses

Abstract

The article "Intersexuality of Political Party Discourses" examines the structure of political party discourses within the frameworks of Norman Fairclough's approach. The approach of N. Fairclough is useful as language analysis and simultaneously as social structure analyses.

The research work highlights the development of statements of political party representatives. The main objective of the article is to analyse the political party discourse structure in the context of intersexuality by applying the following criteria: discourse representation, presupposition, metadiscourse, irony, modality, politeness, intimidation, setting of policing agenda, metaphors, formulation, negative propositions.

With reference to the results of research it can be concluded that it is possible to apply the intersexuality approach successfully in the analysis of Latvian political situation. The method allowed to reveal the political discourse structure during formulation of political party positions.

Literatūra

1. Eurobarometer 71, Sabiedriskā doma Eiropas Savienībā. 2009. gada vasara. Nacionālais ziņojums – Latvija. Eiropas Komisija // http://ec.europa.eu/latvija/documents/aaa_pievienotie_faili/20090826_eb_71_nac_zin_kopsv.doc.
2. Razs D. Brīvības morāle. – Rīga: AGB, 2001.
3. Fairclough N. Discourse and social change. – Cambridge: Polity, 1993.
4. Hobbes T. Leviathan. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
5. Wodak R., Meyer M. Methods of critical discourse analysis. – London: SAGE Publications, 2001.
6. Laikraksts "Diena" no 2006. gada janvāra līdz 2009. gada janvārim.
7. Laikraksts "Latvijas Avīze" no 2006. gada janvāra līdz 2009. gada janvārim.
8. Laikraksts "Rīta Avīze Latvijai" no 2006. gada janvāra līdz 2009. gada janvārim.
9. Laikraksts "Čas" no 2006. gada janvāra līdz 2009. gada janvārim.
10. Laikraksts "Vestji Segodnja" no 2006. gada janvāra līdz 2009. gada janvārim.
11. Laikraksts "Telegraf" no 2006. gada janvāra līdz 2009. gada janvārim.
12. Atlaist Saeimu vai Zatleru? // Diena, 29.11.2008.
13. Daudze: bumbiņa ir valdības pusē // Neatkarīgā Rīta Avīze, 04.12.2008.
14. Dārgā cena par valdības neapdomību // Latvijas Avīze, 12.12.2008.
15. Izvērtēs Informācijas analīzes dienesta lietderību // Latvijas Avīze, 29.11.2008.
16. Kādas tendences šogad valdīs politikā? // Neatkarīgā Rīta Avīze, 02.01.2009.
17. Nebučojiet Sorosa tankus! // Neatkarīgā Rīta Avīze, 30.07.2008.
18. Situācija liek būt vēl vienotākiem // Latvijas Avīze, 07.01.2009.
19. TB/LNNK reaģē uz krīzi // Neatkarīgā Rīta Avīze, 08.12.2008.
20. Vai jūs iesiet / neiesiet uz referendumu? Kāpēc? // Diena, 31.07.2008.
21. Zatlers: nāciet politikā, mainiet valsti! // Neatkarīgā Rīta Avīze, 02.01.2009.
22. Великое бюджетное бдение // ЧАС, 17.11.2008.
23. Годманис: в стране нет никакого кризиса // Вести Сегодня, 27.12.2008.
24. Депутаты не в курсе "тайной вечери" // Телеграф, 10.11.2008.
25. Есть перелом! // Вести Сегодня, 04.08.2008.
26. Почему Годманис и Слактерис сбежали от журналистов? // Телеграф, 26.11.2008.
27. Президент предложил Сейму подумать, как себя распустить // Телеграф, 07.08.2008.
28. Референдум: за и против // ЧАС, 28.07.2008.
29. "Центр согласия": в шаге от власти // Вести Сегодня, 01.12.2008.
30. Янис Урбанович: "Власть должна поделиться властью!" // ЧАС, 28.11.2008.

Etnisko un lingvistisko faktoru ietekme uz iedzīvotāju politisko orientāciju Latvijā laika periodā no 1996. gada līdz 2008. gadam

Elīna Vikmane, Ilga Kreituse

Rīgas Stradiņa universitāte, Politikas zinātnes katedra, Latvija

Kopsavilkums

Vēlēšanas ir viens no visplašāk izmantotajiem konvenciālajiem politiskās līdzdalības veidiem, un viens no nozīmīgākajiem faktoriem pilsoniskās sabiedrības attīstībai. Politiskā orientācija kreisi-labējā skalā bieži tiek izmantota kā "gids" starp partijām un vēlētājiem savas nostājas paušanai svarīgākajos jautājumos. Virkne pētnieku norāda uz vēlētāju tendenci vēlēšanās balsot par partiju, kas atbilst (vai ir vistuvāk) paša novietojumam kreisi-labējā politisko orientāciju spektrā. Savukārt etniski neviendabīgās valstīs sociālekonomiskie faktori, kas bieži tiek uzskatīti par nozīmīgākajiem elektorālās uzvedības determinantiem, nespēj pilnībā skaidrot vēlēšanu rezultātus. Pētījuma rezultāti liecina, ka Latvijā kreisi-labējais politisko orientāciju spektrs vēl arvien ir aktuāls un pētnieciski nozīmīgs, pat ja laika gaitā ir mainījusies kreisi-labējās skalas izpratne vai pat tās saturs. Pētījums ir ļāvis apliecināt, ka Latvijā pašvērtējums kreisi-labējā skalā kopš 1996. gada nav būtiski mainījies. Etniskie un lingvistiskie faktori ir cieši saistīti, tomēr atšķirīgu aptauju datos ir atšķirīgi rezultāti attiecībā pret etnisko un lingvistisko faktoru ietekmi uz iedzīvotāju politisko orientāciju.

Atslēgvārdi: vēlēšanas, politiskā orientācija, etniskie un lingvistiskie faktori.

Ievads

Antonijs Douns [*Downs*, 1957], pētot ideoloģisko spektru partiju konkurences vēlēšanu kontekstā, pieņēma, ka vēlētāji kopumā ir tendēti vēlēšanās izvēlēties partiju, kas atbilst (vai ir vistuvāk) paša novietojumam kreisi-labējā spektrā. Arī virkne citu pētnieku savos darbos norāda uz šo sakarību, neatkarīgi no atšķirīgiem to skaidrojumiem par kreisi-labējās skalas nozīmi [*Lipset*, 1960; *Converse*, 1964; *Klingemann*, 1972; *Inglehart*, *Klingemann*, 1976; *Conover*, *Feldman*, 1981; *Laponce*, 1981; *Fuchs*, *Klingemann*, 1989; *Knutsen*, 1999; *Inglehart*, 1985; *Van der Eijk*, 2001; *Kroh*, 2003; *McCarty*, *Poole*, *Rosenthal*, 2003; *Tadosijevic*, 2004; *Anduiza-Perea*, 2006; *Dalton*, 2008; *Podemski*; 2009; *Haupt*, 2010; etc.]. Tā nodēvēta arī par "politikas esperanto" [*Laponce*, 1981] – valodu, kas ļauj saprasties partijām un vēlētājiem, kas kalpo par komunikācijas kodu starp partiju pārstāvjiem, plašsaziņas līdzekļiem un iedzīvotājiem [*Freire*, 2008], un tās nozīme un sociālais pamats laika gaitā mainās [*Inglehart*, 1985].

Tomēr citi pētnieki uzskata, ka līdz ar "ideoloģijas beigu" [*Bell*, 1960] tēzes izvirzīšanu kreisi-labējais sadalījums mūsdienās ir zaudējis jēgu vai kļuvis maznozīmīgs [*Lipset*, 1981; *Baudrilliard*, 1981; *Giddens*, 1994; *Mair*, 1998; *Žižek*, 2002; *Michnik*, 2008]. Arī autoru iepriekšējais pētījums par elektorāta uzvedību [Vikmane, Kreituse, 2009] empīriski neapstiprina Rietumeiropā un ASV veidotos teorētiskos uzstādījumus par elektorāta uzvedību, kas veidoti, balstoties lielākoties uz konsolidēto demokrātisko Rietumeiropas valstu datiem un praksēm. Uz nesakritību aktualitāti norāda arī 2010. gadā Tallinas

Universitātē (Igaunijā) izsludinātā starptautiskā zinātniskā konference *Global Theory, Local Practice*, kas organizēta, lai jaunie pētnieki diskutētu par teorētisko pamatojumu, kas lielākoties izstrādāts, balstoties uz ASV un Rietumeiropas empīrisko pētījumu rezultātiem, nesakritību ar praksi ārpus tām.

Lai gan sociālekonomiskie faktori bieži tiek uzskatīti par stūrakmeņiem politiskās uzvedības skaidrošanā [*Verba*, *Nie*, 1978; *Arian*, *Shamir*, 1985; *Freire*, 2006, 2007; *LeDuc*, *Niemi*, *Norris*, 1996], tomēr etniski sašķeltās sabiedrībās sociālekonomiskie faktori nespēj pilnībā izskaidrot sabiedrības uzvedību [*Cho*, 1999; *Murray*, *Vedlitz*, 1977]. Ir arī uzskats, ka etniski sašķeltās sabiedrībās elektorālajā uzvedībā vērojams etniskais favorītisms, jo politiskā elite grib vēlētāju atbalstu vēlēšanās, tāpat kā vēlētāji ar noteiktu etnisku izcelsmi, ievēlot tās pašas izcelsmes politisko eliti, gaida no tās vairāk sociālo, ekonomisko un politisko priekšrocību [*Chandra*, 2006] vai etniskā piederība pat var tikt izvēlēta atkarībā no sociāli ekonomiski politiskām priekšrocībām, ko tā var sniegt [*Da*, 2006]. Tā kā Latvija tiek uzskatīta par vienu no etniski visvairāk sadalītajām valstīm Eiropā [*Luhiste*, 2008; *Commercio*, 2007], nav iespējams ignorēt šī faktora iespējamo nozīmīgumu. Arī starptautisku pētījumu dati liecina par relatīvi lielu to respondentu daļu, kas norāda uz savu piederību etniskajām minoritātēm. EUROQUAL pētījums liecina, ka Latvijā tikai 56% respondentu sevi uzskata par Latvijas vairākuma etnisko grupu – latviešiem (ģenerālā kopa – 1001 respondents). *European Social Survey* dati liecina, ka sevi par minoritāti uzskata vien 7,7% Latvijas iedzīvotāju, tomēr krievu valodu kā pirmo sarunvalodu ģimenē izvēlas 29,1% respondentu (ģenerālā kopa – 1980 respondentu). Savukārt *World Value Survey* dati liecina, ka 56,7% respondentu sevi uzskata par latviešiem (ģenerālā kopa – 1200 respondentu), turklāt krievu valodu kā pirmo sarunvalodu ģimenē izmanto 40,1% respondentu (ģenerālā kopa – 1173 respondenti).

Darba mērķis

Ņemot vērā to, ka Latvija tiek uzskatīta par vienu no etniski fragmentētākajām valstīm, darba mērķis ir noskaidrot, vai un cik nozīmīgi etniskie un lingvistiskie faktori ietekmē Latvijas iedzīvotāju politisko orientāciju kreisi-labējā skalā.

Materiāls un metodes

Dati par iedzīvotāju politisko orientāciju, etniskiem un lingvistiskiem faktoriem iegūti no:

1) Eiropas Savienības finansētā projekta EUREQUAL (*Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective*) profesora Stefana Vaitfīlda (Oksfordas Universitāte) vadībā. Lauka darbs norisinājies 2007. gadā (turpmāk EU 2007);
2) *European Election studies 2004* (turpmāk – EES 2004);
3) *European Social Survey Round 4* (2008–2009) (turpmāk – ESS 2008);
4) *World Value Survey 1995* (dati par Latviju – 1996, turpmāk – WVS 1996) un 2000 (dati par Latviju 1999, turpmāk – WVS 1999).

Lai analizētu savstarpējo saistību starp iedzīvotāju pašnovērtējuma kreisi-labējā skalā un to etnisko un lingvistisko piederību, kā pētniecības metode izmantota korelāciju analīze. Korelāciju analīze izvēlēta, lai noskaidrotu lielumu savstarpējo sakarību ciešumu, izmantojot Pīrsona korelāciju koeficientu aprēķinus, kā arī lai noskaidrotu vairāku sociāli ekonomisko, etnisko un lingvistisko lielumu ietekmi uz respondenta politisko attieksmju pašvērtējumu, pieņemot, ka tas ir atkarīgs no iepriekšminētajiem faktoriem.

Korelācija starp WVS 1996 un WVS 1999 uzskatāma par visciešāko (r = 0,961), korelācija starp 1996. un 1999. gada datiem un datiem no EUREQUAL (*Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective*) arī ir uzskatāma par ļoti ciešu (attiecīgi r = 0,926 un r = 0,877), tāpat EES 2006 korelācija ar EK finansēto projektu ir cieša (r = 0,843). Visvājāk korelējas dati no *World Value Survey* 1996. gada un 1999. gada dati un *European Election Studies* 2006. gada dati (attiecīgi r = 0,658 un r = 0,640), kas skaidrojams ar procentuāli lielo atšķirību starp respondentu skaitu procentos, kas nav pozicionējuši sevi kreisi-labējā skalā (sk. 1. tab.).

1. tabula. Korelācija starp respondentu pašvērtējumu kreisi-labējā 10 punktu skalā Latvijā laika periodā no 1996. līdz 2008. gadam.*

Correlation between respondents left-right self-placement in 10 point scale in surveys from 1996 till 2008.

Pētījums	WVS (1996)	WVS (1999)	EES (2004)	EU (2007)
WVS (1996)	1			
WVS (1999)	0,961	1		
EES (2004)	0,658	0,640	1	
EU (2007)	0,926	0,877	0,843	1

* Avoti: *World Values Survey, European Election Studies,* EUREQUAL *Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective* profesora Stefana Vaitfīlda (Oksfordas Universitāte) vadībā.

European Social Survey metodoloģija atšķiras, jo pašvērtējums kreisi-labējā skalā mērīts 11 punktu skalā (sk. 2. tab.). Lai gan sarakstē ar *Rein Taagapera*, kas notika šī raksta tapšanas laikā, viņš norādīja uz 10 punktu skalas trūkumiem, īpaši atzīmējot interpretācijas kļūdainību, kas varētu rasties ar vidējo lielumu 5,5 punkti, kur respondentiem vidējais lielums šķistu 5 punkti, tomēr citi pētījumi liecina, ka atšķirība starp 11 punktu skalas un 10 punktu skalas ticamību ir neliela (11 punktu skalas ticamība ir 0,97, bet 10 punktu skalai 0,93) salīdzinājumā ar 101 punkta skalas izmantošanu (0,76) [*Kroh*, 2007].

2. tabula. Respondentu pašvērtējums kreisi-labējā 11 punktu skalā Latvijā 2008. gadā.*

Respondents left-right self-placement in 11 point scale in Latvia, 2008.

Kreisi-labējā skala	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Nezinu / nav atbildes	N=
EES 2008	2,800	2,400	3,500	4,900	5,900	26,600	6,200	8,300	10,200	6,000	7,000	16,200	1980

* Avots: *European Social Survey, Round 4.*

Rezultāti un diskusija

Lai pētītu etnisko un lingvistisko faktoru ietekmi uz iedzīvotāju pašvērtējumu kreisi-labējā skalā, tiks izmantota virkne etnisko un lingvistisko mainīgo lielumu, kas bijuši pieejami starptautisko pētījumu ietvaros. Tā *World Value Survey* gadījumā tiks izmantoti etniskās piederības un sarunvalodas ģimenē mainīgie lielumi, *European Election Studies* gadījumā tiks izmantota notikušās intervijas valoda kā neatkarīgais lingvistiskais lielums, *European Social Survey* gadījumā tiks izmantota piederība etniskajai minoritātei un sarunvaloda ģimenē, savukārt EUREQUAL projekta gadījumā tiks izmantota sarunvaloda ģimenē, sarunvaloda ģimenē bērnībā, etniskā piederība, tēva un mātes etniskā piederība kā mainīgie lielumi.

Korelācija starp respondentu pašvērtējumu kreisi-labējā 10 punktu skalā, etnisko piederību un sarunvalodu ģimenē Latvijā (sk. 3. un 6. tab.) liecina, ka, lai gan etniskā piederība nav cieši saistīta ar iedzīvotāju pašvērtējumu kreisi-labējā skalā, tomēr iedzīvotāji, kuru ģimenes sarunvaloda ir latviešu valodu, sevi pozicionē vairāk labēji politiskās orientācijas skalā, nekā tie iedzīvotāji, kuru sarunvaloda ir krievu vai kāda cita valoda. To apliecina negatīvā korelācija ar koeficienta vērtību r = –0,274 un r = –0,431. Tā kā etniskie un lingvistiskie faktori savstarpēji korelē, tad jāsecina, ka arī etniskajai piederībai ir pastarpināta ietekme uz politiskās orientācijas veidošanos. Savukārt EES 2004 rezultāti liecina (sk. 4. tab.), ka tam, kādā valodā notikusi intervija aptaujas laikā, nav ietekmes uz respondenta pašvērtējumu kreisi-labējā skalā.

Līdzīgi rezultāti vērojami arī EU 2007 projekta datu korelācijas analīzē (sk. 5. tab.). Lai gan etniskie un lingvistiskie faktori savstarpēji cieši korelē, būtiski ir pieminēt, ka etniskā piederība ciešāk korelē ar valodu, kādā respondents ir sarunājies ģimenē bērnībā, nevis ar šā brīža sarunvalodu, turklāt redzams, ka respondenta mātes etniskās piederības ietekme uz tā etnisko piederību un sarunvalodu ģimenē ir daudz nozīmīgāka nekā respondenta tēva etniskās piederības ietekme. Tomēr šīs aptaujas kontekstā nav novērojama statistiski ticama cieša korelācija starp respondenta pašnovērtējumu kreisi-labējā skalā un etnisko piederību vai ģimenes sarunvalodu, kā arī vecāku etnisko piederību vai sarunvalodu ģimenē respondenta bērnībā.

Savukārt autoru iepriekšējo pētījumu rezultāti [Vikmane, Kreituse, 2010] liecina, ka Latvijā pašpozicionējumu ietekmē gan respondenta izglītība, gan ienākumi, gan ieņemamais amats darba vietā. Visbūtiskāko ietekmi uz pašvērtējumu atstāj izglītība – jo augstāka ir respondenta izglītība, jo "labējāk" orientēti ir tā politiskie uzskati, bet respondentiem ar zemāku izglītību politiskie uzskati drīzāk vērtējami kā vairāk "kreisi". Nedaudz mazāk respondentu pašvērtējumu ietekmē tā individuālie ienākumi – jo lielāki ir respondenta ienākumi, jo vairāk tas savas politiskās attieksmes ir vērtējis kā "labējas". Jo respondenta ienākumi ir mazāki, jo vairāk tas vērtē sevi kā "kreisi" orientētu. Pavisam atšķirīgu tendenci uzrāda amata darba vietā neatkarīgais lielums. Sakarība liecina, ka darbinieki bez padotajiem savus politiskos uzskatus drīzāk vērtē kā "labējus" salīdzinājumā ar individuālajiem uzņēmējiem vai pašnodarbinātām personām, kas tendētas sevi pozicionēt vairāk kā "kreisi" orientētus. Latvijā nav novērojama statistiski ticama sakarība starp etniskiem vai lingvistiskiem mainīgajiem un respondenta politisko attieksmju pašvērtējumu kreisi-labējā skalā. Atsevišķi pētot etnisko un lingvistisko faktoru ietekmi uz respondentu pašvērtējumu kreisi-labējā skalā, rezultāti bija identiski – koeficienti neuzrāda statistiski ticamus rezultātus.

3. tabula. Korelācija starp respondentu pašvērtējumu kreisi-labējā 10 punktu skalā, etnisko piederību un sarunvalodu ģimenē Latvijā 1996. gadā.*

Correlation between self-placement in 10 point scale, ethnic belonging and language at home in Latvia, 1996.

		Kreisi-labējā skala	**Sarunvaloda ģimenē**	**Etniskā piederība**
Kreisi-labējā skala	Korelācijas koeficients	1	-,274**	-,185**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000
Sarunvaloda ģimenē	Korelācijas koeficients	-,274**	1	**,692****
	Sig. (2-tailed)	,000		,000
Etniskā piederība	Korelācijas koeficients	-,185**	**,692****	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	

* Avots: *World Value Survey,* 1995.

** Korelācija ir statistiski nozīmīga pie 0,01 (Sig. 2-tailed).

4. tabula. Korelācija starp respondentu pašvērtējumu kreisi-labējā 10 punktu skalā un intervijas valodu pētījuma laikā Latvijā 2004. gadā.*

Correlation between self-placement in 10 point scale and language of survey in Latvia, 2004.

		Kreisi-labējā skala	**Intervijas valoda**
Kreisi-labējā skala	Korelācijas koeficients	1	,101**
	Sig. (2-tailed)		,001
Intervijas valoda	Korelācijas koeficients	,101**	1
	Sig. (2-tailed)	,001	

* Avots: *European Election Studies,* 2004.

** Korelācija ir statistiski nozīmīga pie 0,01 (Sig. 2-tailed).

5. tabula. Korelācija starp respondentu pašvērtējumu kreisi-labējā 10 punktu skalā, etnisko piederību, vecāku etnisko piederību, sarunvalodu ģimenē pašreiz un bērnībā Latvijā 2007. gadā.*

Correlation between self-placement in 10 point scale, ethnic belonging, parents ethnic belonging, and language at home now and in childhood in Latvia, 2007.

		Kreisi-labējā skala	Sarunvaloda ģimenē	Etniskā piederība	Sarunvaloda bērnībā	Tēva etniskā piederība	Mātes etniskā piederība
Pašvērtējums kreisi-labējā skalā	Korelācijas koeficients	1	,080**	,076**	,080**	,101**	,067**
	Sig. (2-tailed)		,013	,017	,012	,012	,042
Sarunvaloda ģimenē	Korelācijas koeficients	,080**	1	**,879*** **	**,901*** **	**,841*** **	**,844*** **
	Sig. (2-tailed)	,013		,000	,000	,000	,000
Etniskā piederība	Korelācijas koeficients	,076**	**,879*** **	1	**,905*** **	**,875*** **	**,901*** **
	Sig. (2-tailed)	,017	,000		,000	,000	,000
Sarunvaloda bērnībā	Korelācijas koeficients	,080**	**,901*** **	**,905*** **	1	**,879*** **	**,908*** **
	Sig. (2-tailed)	,012	,000	,000		,000	,000
Tēva etniskā piederība	Korelācijas koeficients	,101**	**,841*** **	**,875*** **	**,879*** **	1	**,840*** **
	Sig. (2-tailed)	,012	,000	,000	,000		,000
Mātes etniskā piederība	Korelācijas koeficients	,067**	**,844*** **	**,901*** **	**,908*** **	**,840*** **	1
	Sig. (2-tailed)	,042	,000	,000	,000	,000	

* Avots: ES savienības finansēta EUREQUAL projekta *Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective* dati.

** Korelācija ir statistiski nozīmīga pie 0,05 (Sig. 2-tailed).

*** Korelācija ir statistiski nozīmīga pie 0,01 (Sig. 2-tailed).

6. tabula. Korelācija starp respondentu pašvērtējumu kreisi-labējā 10 punktu skalā, piederību etniskai minoritātei un sarunvalodu ģimenē Latvijā 2008. gadā.*

Correlation between self-placement in 10 point scale, ethnic belonging, and language at home in Latvia, 2008.

		Kreisi-labējā skala	Piederība etniskai minoritātei	Sarunvaloda ģimenē
Kreisi-labējā skala	Korelācijas koeficients	1	,192**	-,431**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000
Piederība etniskai minoritātei	Korelācijas koeficients	,192**	1	-,317**
	Sig. (2-tailed)	,000		,000
Sarunvaloda ģimenē	Korelācijas koeficients	-,431**	-,317**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	

* Avots: *European Social Survey, Round 4.*

** Korelācija ir statistiski nozīmīga pie 0,01 (Sig. 2-tailed).

Secinājumi

Šī pētījuma rezultāti pierāda, ka kreisi-labējai dalījums vēl arvien ir aktuāls un pētnieciski nozīmīgs, pat ja laika gaitā ir mainījusies kreisi-labējās skalas izpratne vai pat tās saturs. Šis pētījums nefokusējas uz kreisi-labējās skalas satura izpēti, lai papildinātu teorētisko Latvijas politikas sistēmas ietvara pētniecību. Tas drīzāk izmantots kā instruments, kas ļautu praksē detalizētāk izpētīt vēlētāju aktivitātes motivāciju un atšķirīgās izvēles cēloņu atbilstību teorētiskajiem uzstādījumiem. Pētījums ir ļāvis apliecināt, ka Latvijā vēlētāju pašvērtējums kreisi-labējā skalā kopš 1996. gada nav būtiski mainījies, tomēr rezultāti nedaudz atšķiras atkarībā no pētījuma un, tai skaitā, atbildējušo respondentu skaita.

Etniski neviendabīgā valstī, par kādu uzskatāma Latvija, pētījumā kā mainīgo lielumu būtiski ir iekļaut ne tikai respondentu etnisko piederību, bet paralēli skatīt ietekmi, kāda (neatkarīgi no respondenta etniskās piederības) ir ikdienas valodas lietojumam gan bērnībā, kad politiskā socializācija norisinās visaktīvāk, kad veidojas uzvedības motivācija un tiek iegaumētas bāzes vērtības, visbiežāk gan pakļaujoties vecāku noteiktajiem priekšstatiem, ja iespējams, tad salīdzinot to ar uzvedību pieaugušā vecumā (sarunvaloda ģimenē šobrīd), jo izmaiņas ārējā uzvedībā, izvērtējot bērnībā iegūtos priekšstatus un spējot izprast nianses, ir pilnībā iespējamas. Pētījums apliecina, ka etniskie un lingvistiskie faktori savstarpēji ir cieši saistīti, tomēr atšķirīgu aptauju datos ir atšķirīgi rezultāti attiecībā pret etnisko un lingvistisko faktoru ietekmi uz iedzīvotāju pašvērtējumu kreisi-labējā skalā. Jau iepriekšējos pētījumos noskaidrots, ka iedzīvotāju kreisi-labējo pašvērtējumu ietekmē to izglītības un ienākumu līmenis, tomēr iepriekšēji pētījumi neatklāja etnolingvistisko aspektu kā nozīmīgu [Vikmane, Kreituse, 2010]. Šā pētījuma rezultāti liecina, ka 1996. gada *World Value Survey* dati un 2008. gada *European Social Survey* dati apliecina lingvistisko lielumu saistību ar Latvijas iedzīvotāju pašvērtējumu kreisi-labējā skalā. Tie liecina, ka latvieši vidēji ir vairāk orientēti vērtēt sevi kā labējus salīdzinājumā ar krievu tautības pārstāvjiem vai tiem respondentiem, kuri sevi uzskata par minoritāti Latvijā vai kuru sarunvaloda ģimenē pamatā ir krievu valoda. Šie iedzīvotāji vidēji sevi uzskata par vairāk kreisi orientētiem.

Vispārsteidzošākais pētījuma atklājums – uzrādītā etniskā piederība ir pastarpināti ietekmējošs faktors, jo tieši ikdienas sarunvaloda, kas pēc būtības ir cieši saistīta ar vidi un cilvēku loku, kurā respondents uzturas un caur ko norit informācijas apmaiņa, korelē ar kreisi-labējo politiskās orientācijas skalu. Pētījuma rezultāti liecina, ka etniskajai piederībai nav ciešas saistības ar iedzīvotāju politisko orientāciju. Tas ļauj secināt, ka vēlētāju uzvedības motivācijas pētniecībā vismaz attiecībā uz politisko orientāciju būtiski ir iekļaut faktorus, kas, iespējams, ir mainīgi, tomēr ietekmē vidi ap respondentu un tātad arī respondenta identitāti, izrādoties spēcīgāks pašvērtējuma determinants kā formālā piederība, lai gan tā neapšaubāmi veido respondenta etnisko identitāti. Vismaz Latvijā pētījumu tradicionālie lielumi kā, piemēram, etniskā identitāte nespēj pilnībā atklāt politiskās orientācijas nianses, tādēļ papildu saistīto faktoru iekļaušana ir būtiska rezultātu iegūšanai.

The Impact of Ethnic and Linguistic Factors upon the Left-Right Self-placement in Latvia 1996–2008

Abstract

The aim of the article is to highlight the left-right continuum as meaningful tool in the research of electoral behaviour and to ascertain ethnic and linguistic factors as influential predictors of inhabitants' self-placement on the left-right continuum in Latvia. Meaning of placement of political attitudes on left-right continuum will not be discussed in the research and left-right continuum is used without specifying whether it is accepted in the country as classificatory of classically conservative liberal ideology or role of the state in economics, whether it shows the issues of social and economical inequality in the society or important social and cultural issues for residents and political elite.

Results of this research show that the left-right continuum is still topical and significant in terms of research even if understanding of the left-right continuum or even its content has changed. Although data from European Election Studies and EU Commission Funded FP6 EUREQUAL project (PI Professor Stephen Whitefield, University of Oxford), "Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective" shows no correlations between self-placement and etnhnolinguistic factors though Latvia is considered to be one of the ethnically most divided societies in Europe, other data as those from World Value Survey 1996 and European Social Survey 2008 show importance of ethnic and linguistic factors upon the self-placement of inhabitants of Latvia. It is clear that theoretical framework (stressing the importance of socioeconomic factors) needs to be improved by placing emphasis on linguistic variables at least in electoral studies of Latvia.

Literatūra

1. Anduiza-Perea E. Electoral behaviour in Europe // European Political Science, 2005; 4: 496.
2. Arian A., Shamir M. The primarly political functions of the left right continuum // Politics and society in Israed / Ed. by Krausz E., 1985. – P. 156.
3. Bauer J. R. Patterns of voter participation in the American States // Social Science Quarterly, 1990; 71(4): 824.
4. Conway M. M. Political participation in the U. S. // Congressional Quarterly Inc, 1985; 20–23.
5. Chandra K. Why ethnic parties succeed: Patronage and ethnic head counts in India. – Cambridge University Press, 2004. – Pp. 47–52.
6. Cho Tam W. K. Naturalization, socialization, participation: Immigrants and (non-) voting // The Journal of Politics, 1999; 61(4): 1141–1144.
7. Commercio M. E. Systems of partial control: Ethnic dynamics in post-soviet Estonia and Latvia // Studies in Comparative International Development, 2008; 43(1): 81–90.
8. Da W. Rational choice and primordialism: A case study of ethnic identities among the Ersu of Sichuan // Taiwan Journal of Anthropology, 2006; 4(1): 113–117.
9. Dalton R. J. The quantity and the quality of party systems party system polarization, its measurement, and its consequences // Comparative Political Studies, 2008; 41(7): 1–4.
10. Downs A. An economic theory of democracy. – Harper Collins Publishers, 1957. – Pp. 262–270.
    European Election Studies 2004 // www.ees-homepage.net (sk. 27.05.2010.).
11. Freire A. Left-right and the European Parliament vote in 2004 // www.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/0/4/1/4/7/pages41474/p41474-1.php (sk. 27.05.2010.).
12. Freire A. Bringing social identities back in: The social anchors of left-right orientation in Western Europe // International Political Science Review, 2006; 27(4): 359–363.
13. Freire A. Party polarization and citizens' left-right orientations // Party Politics, 2008; 14(2): 189–193.
14. EU funded EUREQUAL project Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective.
15. Haupt A. B. Parties' responses to economic globalization what is left for the left and right for the right? // Party Politics, 2010; 16(1): 5–21.
16. Inglehart R. New perspectives on value change // Comparative Political Studies, 1985; 17: 485–488.
17. Inglehart R., Klingemann H. D. Party identification, ideological preference and the left-right dimension among western mass publics // Party Identification and Beyond / Eds. by Budge I., Crewe I., Farlie D. – London: John Wiley, 1976. – Pp. 243–273.
18. Kroh M. Measuring left-right political orientation: The choice of response format // Public Opinion Quarterly, 2007; 71(2): 207–217.
19. Laponce J. A. The topography of political perceptions. – Toronto: University of Toronto Press, 1981. – P. 56.
20. Lipset S. M. Political man: The social basis of politics. – New York: Free Press, 1960. – Pp. 189–192.
21. Luhiste K. Support for strongman rule in ethnically divided societies: Evidence from Estonia and Latvia // Democratization, 2008; 15(2): 297–317.
22. McCarty N., Poole K. T., Rosenthal H. Political polarization and income inequality // wws.princeton.edu/research/faculty_briefs/April_2003_paper.pdf (sk. 27.05.2010.).

23. Murray R., Vedlitz A. Race, socioeconomic status, and voting participation in large southern cities // The Journal of Politics, 1977; 39: 1064–1066.
24. Pettersen P. A., Rose L. E. Campbell and Rokkan revisited: Is Norway still a "special" case? – University of Oslo, 2002. – P. 4.
25. Podemski K. Social inequalities and left-right orientation in 13 post-communist eastern European countries // eurequal.politics.ox.ac.uk/news/Social_inequalities_and_left-right_orienation.pdf (sk. 27.05.2010.).
26. Siaroff A., Merer J. W. A. Parliamentary election turnout in Europe since 1990 // Political Studies, 2002; 50(5): 915–920.
27. Social Survey Data, Round 4. Data file edition 1.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data, 2008.
28. Todosijević B. The Hungarian voter: Left-right dimension as a clue to policy preferences // International Political Science Review, 2004; 25(4): 411–415.
29. Verba S., Nie N., Kim J. Participation and political equality. – The University of Chicago Press, 1978. – P. 46.
30. Vikmane E., Kreituse I. The impact of the socio-economic factors on the electoral behaviour in young EU member states: Problem-posing and methodological approach. The case of Latvia and Estonia // European Integration Studies, 2009; 3: 230–235.
31. Vikmane E., Kreituse I. Consistent choice at the ballot box: Perception that matter in Latvia and Estonia // European Integration Studies (expected 2010).
32. World Values Survey 2000. Official Data File v.20090914 World Value Survey Association. – Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid // www.worldvaluessurvey.org (sk. 27.05.2010.).
33. World Value Survey 1995. Official Data File v.3. World Value Survey Association. – Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid // www.worldvaluessurvey.org (sk. 27.05.2010.).

Latvijas ārpolitiskais diskurss ekonomiskās krīzes apstākļos 2009. gadā

Māris Cepurītis

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Pētījumā "Latvijas ārpolitiskais diskurss ekonomiskās krīzes apstākļos 2009. gadā" tiek analizēts, kā pasaules finanšu un ekonomiskā krīze un ar to saistītie Latvijas valsts izdevumu samazinājumi ietekmēja turpmāko Latvijas ārpolitikas veidošanu un īstenošanu. Vai izmaiņas skars Latvijas ārpolitikas prioritātes, un kā tiks īstenotas šīs prioritātes, ņemot vērā finansējuma samazinājumu?

Par pētījuma teorētisko pamatu tika izmantota Nikolasa Onufa (*Nicholas Onuf*) konstruktīvisma pieeja, kuras pamatā ir pieņēmums, ka, izmantojot valodu, tiek radīta un mainīta pašreizējā sociālā realitāte. Valoda izpaužas runas darbību formā, bet, vairākām runas darbībām mijiedarbojoties, veidojas diskurss.

Pētījums fokusējās uz divu tēmu atspoguļojumu Latvijas ārpolitiskajā diskursā, kur pirmā tēma skar izmaiņas Latvijas ārpolitikas prioritātēs un otrā tēma ietver spēju šīs prioritātes īstenot, ņemot vērā finansējuma samazinājumu ārlietu sektoram. Lai pētītu šo divu tēmu izpausmi, pētījumā tiek analizēts Latvijas ārpolitiskais diskurss, ar to saprotot aktoru izteikumu kopumu par iepriekšminētajām tēmām. Kā aktori Latvijas ārpolitiskajā diskursā tiek identificēti par ārpolitikas un ekonomiskās politikas veidošanu un īstenošanu atbildīgo Latvijas valsts institūciju pārstāvji, nevalstiskā sektora pārstāvji un ārējie aktori, piemēram, citu valstu vai starptautisko organizāciju pārstāvji. Pētījumā tiek analizēti šo aktoru izteikumi par iepriekšminētajām tēmām, kas izpaužas kā aktoru paziņojumi, valsts oficiālie dokumenti un raksti masu medijos.

Atslēgvārdi: ārpolitiskais diskurss, ārpolitiskās funkcijas, finansējuma samazinājumus, ekonomisko interešu pārstāvniecība ārvalstīs.

Ievads

Pieaugot pasaules ekonomiskās krīzes negatīvajām sekām Latvijā, ir pastiprinājušies aicinājumi valstij veicināt Latvijas ekonomisko interešu aizstāvēšanu ārvalstīs, lai šādi sekmētu Latvijas eksporta pieaugumu un uzlabotu valsts ekonomisko stāvokli. Nepieciešamību pēc ekonomisko interešu aizstāvēšanas ārvalstīs ir atzinuši arī par ārpolitikas veidošanu un īstenošanu atbildīgo institūciju pārstāvji, uzsākot šī uzdevuma izpildi. Paralēli šiem aicinājumiem 2009. gadā Latvijas ārpolitiskajam dienestam, līdzīgi kā citām valsts institūcijām, tika samazināts finansējums, kas Latvijas ārpolitiskā dienesta gadījumā izraisīja ievērojamu darbinieku skaita samazinājumu, arī aktualizējot jautājumu par Latvijas vēstniecību ārvalstīs slēgšanu. Kā šī situācija ietekmēs turpmāko Latvijas ārpolitikas veidošanu un īstenošanu? Vai izmaiņas skars Latvijas ārpolitikas prioritātes, un kā tiks īstenotas šīs prioritātes, ņemot vērā finansējuma samazinājumu? Tie ir jautājumi, uz kuriem šajā pētījumā tiks rastas atbildes.

Par pētījuma teorētisko pamatu tiek izmantota Nikolasa Onufa (*Nicholas Onuf*) konstruktīvisma pieeja, kuras pamatā ir pieņēmums, ka ar valodu tiek radīta un mainīta pašreizējā sociālā realitāte. Valoda izpaužas runas darbību formā, bet, vairākām runas darbībām mijiedarbojoties, veidojas diskurss.

Pētījums fokusēsies uz divu tēmu atspoguļojumu Latvijas ārpolitiskajā diskursā, kur pirmā tēma skar izmaiņas Latvijas ārpolitikas prioritātēs un otrā tēma ietver spēju šīs prioritātes īstenot, ņemot vērā finansējuma samazinājumu ārlietu sektoram. Lai pētītu šo divu tēmu izpausmi, pētījumā tiek analizēts Latvijas ārpolitiskais diskurss, ar to saprotot aktoru izteikumu kopumu par iepriekšminētajām tēmām. Kā aktori Latvijas ārpolitiskajā diskursā tiek identificēti par ārpolitikas un ekonomiskās politikas veidošanu un īstenošanu atbildīgo Latvijas valsts institūciju pārstāvji, nevalstiskā sektora pārstāvji un ārējie aktori, piemēram, citu valstu vai starptautisko organizāciju pārstāvji. Pētījumā tiek analizēti šo aktoru izteikumi par iepriekšminētajām tēmām, kas izpaužas kā aktoru paziņojumi, valsts oficiālie dokumenti un raksti masu medijos.

Diskursa analīzes teorētiskie aspekti

Ārpolitiskais diskurss. Diskurss ir viens no tiem terminiem politikas pētniecībā, kuram nav vienotas definīcijas, kaut gan ir kopīga izpratne par šī termina nozīmi. Arī pētījumā izmantotās pieejas autors Nikolass Onufs nesniedz konkrētu diskursa definīciju, tomēr N. Onufa pieeja iekļaujas Mišela Fuko skatījumā uz šo terminu. Mišels Fuko redz diskursu kā cieši saistītu ar varas sadali sabiedrībā un kā centrālo mehānismu identitāšu un sociālo ticību, pārliecību (*beliefs*) veidošanā.[1] M. Fuko apskata diskursu kā makrokonceptu, kas tiek saistīts ar holistisko pieeju diskursa analīzei, kura ietvaros indivīdi tiek apskatīti no sabiedrības līmeņa perspektīvas, proti, tiek aplūkots, kā darbojas indivīdi, kā tos ietekmē un kā tie ietekmē šo sabiedrības līmeni.

N. Onufa konstruktīvisma pieeja, kas lielu uzmanību velta runas darbībām un to ietekmei uz sociālo realitāti, arī faktiski skata sabiedrību no makrokoncepta pozīcijām, jo lielāka nozīme ir nevis kādai konkrētai runas darbībai, bet gan runas darbību kopumam un mijiedarbībai. Proti, diskurss veidojas no runas darbībām par noteiktu tēmu – šī darba ietvaros ārpolitiku – un tā ietvaros notiek vairāku runas darbību mijiedarbība, tā rezultātā veidojoties jaunām runas darbībām.

Politisko diskursu var skatīt kā daļu no kopīgā diskursa vai kā vienu no diskursa nozarēm, kas pastāv sabiedrībā. Politiskais diskurss attiecas uz politisko aktoru izteikumiem par sabiedriskām tēmām. Vispārīgi politisko diskursu var definēt kā noteiktu runas veidu, ko aktori lieto, iesaistoties diskusijās, kas notiek publiskajā sfērā.[2] Politiskajam diskursam ir raksturīgi noteikti termini, kas arīdzan atšķir to no citiem diskursiem. Pats diskursa jēdziens galveno uzsvaru liek uz valodu un tās lietojumu, nekā uz tiem elementiem, kas veido diskursu un, saskaņā ar N. Onufa pieeju, arī visu sociālo pasauli kopumā.

Valoda kā sociālās pasaules veidotājelements. Atsaucoties uz Aristoteli, Nikolass Onufs apgalvo, ka "tikai cilvēkiem ir runas dāvana" (*the gift of speech*).[3] Lai gan dabas zinātņu pārstāvji šim apgalvojumam varētu nepiekrist, valoda kā komplekss saziņas un sociālo pasauli veidojošs elements piemīt tikai cilvēkiem. "Attēlojot, kādas ir lietas un kā tās darbojas attiecībā viena pret otru, valoda padara lietas (tai skaitā mūs kā aģentus) par tādām, kādas tās ir, veidojot pasauli tādu, kāda tā ir."[4]

Tieši ar valodu cilvēki konstruē sociālo pasauli, jo, izmantojot valodu, tiek atspoguļota gan pašreizējā realitāte, gan veidota turpmākā. Proti, ikviens no mums izmanto valodu kā instrumentu mūsu individuālo ieceru sasniegšanai. Ieceres, ko mēs uzskatām par sasniedzamām, ir īstenojamas gan tikai sadarbībā ar citiem, jo valoda tiek lietota kopīgi un arī sociālo pasauli mēs radām visi kopīgi.

Valoda tātad ir neatņemams cilvēku savstarpējās mijiedarbības elements. Valoda tiek īstenota ar runas palīdzību. Savukārt runa kā viens no rīcības izpausmes veidiem saista materiālo un sociālo pasauli.

---

[1] Larsen H. Foreign policy and discourse analysis: France, Britain and Europe. – London, New York: Routledge, 1997. – P. 14.

[2] Turpat, 26. lpp.

[3] Onuf N. Constructivism: A philosophical prologue. – Institute of World Economics & Politics, Chinese Academy of Social Sciences // http://en.iwep.org.cn/info/content.asp?infoId=1092.

[4] Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / V. Kubálková. – Armouk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 2001. – P. 77.

Runa izpaužas konkrētās runas darbībās (*speech acts*), kur sistemātiski tiek saistīti runātāju nolūki ar viņu lingvistisko aktivitāti.[5]

N. Onufa skatījumā valodas un sociālās pasaules saistība var izpausties trīs runas darbību veidos: pārliecināšanas (*assertive*) runas darbības, norādošās (*directive*) runas darbības un uzdošanas (*commissive*) runas darbības. Pārliecināšanas runas darbības atspoguļo pastāvošo vārdu un sociālās pasaules saistību vai arī piedāvā jaunu saistības veidu, t. i., piedāvā akceptēt izteiktā piedāvājuma saturu. Norādošās runas darbības piemēro pasauli vārdiem jeb aizsāk darbības, kas izmaina sociālo pasauli. Norādošās runas darbības liek klausītājiem pieņemt norādītos uzdevumus kā viņu pašu un tos īstenot. Uzdošanas runas darbības savukārt piemēro vārdus pasaulei jeb ar to palīdzību notiek pārliecināšana par noteiktā sociālā pasaules stāvokļa pareizību.[6] Citiem vārdiem sakot, uzdošanas runas darbības veido solījumus, bet tikai gadījumos, kad citi aģenti tos akceptē. Gadījumā, ja citi aģenti neakceptē šo solījumu, pat tad, ja konkrētais aģents turpina no tā vadīties, viņam nāksies samierināties ar sekām, kas izriet no solījumu neakceptēšanas.[7]

Jebkuras kategorijas runas darbības tiek izmantotas, lai ietekmētu citu aģentu rīcību un tieši vai netieši liktu viņiem mainīt sociālo pasauli. Pienākums mainīt sociālo pasauli aģentiem tiek uzlikts brīdī, kad viņi pieņem konkrētās runas darbības. Kad aģenti noraida runas darbības, automātiski tiek noraidīts arī pienākums, ko tas ietver. Lai panāktu runas darbības pieņemšanu, tās tiek saistītas ar noteiktām sekām, kas "pamudina" runas darbības pieņemt. Runas darbību saistīšana ar noteiktām sekām vislabāk atspoguļojas normās – gan juridiskās, gan formāli neapstiprinātās.

N. Onufa skatījumā runas darbības ir pamats normu izveidei. Ar normām šeit nav jāsaprot tikai juridiski nostiprinātas vai rakstītas normas, piemēram, valstu likumi vai starptautiskie līgumi. Normas ir jāskata daudz plašākā mērogā. Tās veidojas no runas darbībām (*speech acts*), kad tās tiek institucionalizētas vai tās pieņem un turpina lietot arī citi aģenti.

Ņemot vērā iepriekšminēto, N. Onufs piedāvā uz runas darbībām balstītu normu dalījumu, iedalot normas trīs kategorijās, kas balstās uz trīs kategoriju runas darbībām: pārliecināšanas, norādošās, uzdošanas.

Normas, kas balstās uz pārliecināšanas runas darbībām, "informē aģentus par pasauli – par lietu kārtību un par to, kā tās darbojas – un informē arī par sekām, kas visdrīzāk būs, ja šī informācija netiks ņemta vērā".[8] Šīs kategorijas normas jeb instrukcijas normas (*instruction-rules*) veido plašu spektru, kur tā vienā galā normas ir izteiktas vispārīgi, piemēram, suverenitāti var uzskatīt par šāda veida normu. Spektra otrā galā normas ir ar augstu detalizācijas pakāpi, piemēram, instrukcijas elektronikas preču izmantošanai, kārtība, kā tiek pieņemti Ministru kabineta noteikumi vai valstu likumi.

No norādošajām runas darbībām izriet norādošās normas (*directive-rules*), kas tieši norāda uz kādu noteiktu aģentu rīcību, piemēram, aizliedzot šķērsot krustojumu pie sarkanās gaismas. Norādošās normas daudzkārt ietver arī sankcijas, kas tiks piemērotas, ja normas netiks ievērotas. Informācija par iespējamām sekām ļauj racionāliem aģentiem pieņemt labāko lēmumu par turpmāko rīcību – proti, vai ievērot šos noteikumus vai ne.

Trešās kategorijas – uzdošanas – runas darbības nodrošina pamatu saistību normām (*commitment-rules*), kas veidojas, kad vairākkārt tiek atkārtotas noteikto aģentu saistības un atbildes uz tām. Šīs normas vislabāk iespējams atpazīt pēc to ietekmes vai tiesībām un pienākumiem, kas no tiem izriet. Lielākajā daļā gadījumu ar normām noteiktās viena aģenta tiesības uzliek citiem aģentiem pienākumu tās ievērot, piemēram, tiesības piedalīties vēlēšanās, noteiktam aģentu kopumam uzliek pienākumu nodrošināt šo tiesību izpildi, rīkojot vēlēšanas.

Ikvienai runas darbībai ir normatīvas sekas, kas var būt gan īstermiņa, gan ilgtermiņa. Tās runas darbības, kas tiek vairākkārt atkārtotas un kuras pieņem šo runas darbību "adresāti", tiek

---

[5] Zehnfuss M. Constructivism in international relations, the politics of reality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 153

[6] Turpat.

[7] Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / V. Kubálková. – Armouk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 2001. – P. 82.

[8] Onuf N. Constructivism: A user's manual // International Relations in a Constructed World / Eds. V. Kubálkova, N. Onuf, P. Kowert. – Amouk, New York, London: M. E. Sharpe, 1998. – P. 67.

institucionalizētas un kļūst par normām. Runas darbību normatīvais aspekts izpaužas arī tad, ja runas darbība netiek institucionalizēta, kā tas, piemēram, ir ar runas darbībām, kas skar kādu konkrētu, šajā brīdī aktuālu, jautājumu. Piemēram, valsts augstāko amatpersonu runas darbību normatīvās sekas izpaužas ar to, ka aģenti, kuri pārstāv valsti (valsts institūciju darbinieki), pārņem valsts augstāko amatpersonu izteikumus, šādi veidojot valsts kopīgo pozīciju, kas tiek pausta vairākos līmeņos.

Ārpolitika N. Onufa skatījumā. Līdzīgi kā citi sociālās pasaules fenomeni, arī politika un ārpolitika ir indivīdu radīti un veidoti fenomeni. Lai raksturotu ārpolitiku un politiku (*policy*) kopumā, N. Onufs atsaucas uz Jūdžīna Mēhana (*Eugene Meehan*) politikas definīciju: "Politika ir instruments, kas nepieciešams, lai noteiktā situācijā izdarītu saprātīgu izvēli, kur saprātīga izvēle tiek saprasta kā visas cilvēku darbības, kas balstītas uz pārdomātu iespējamo iznākumu salīdzinājumu, vadoties no zināmiem standartiem un principiem."[9]

Dažādas politikas (*policies*) ir racionāli instrumenti, kas tiek no jauna piemēroti katram individuālam gadījumam, taču balstoties uz pieejamajiem standartiem.[10] Par konkrēto politiku attiecīgi var spriest, apskatot izvēles, ko ir veicis aģents, ņemot vērā informāciju par noteiktiem standartiem, uz kuriem, iespējams, aģenti ir balstījušies.

Aģenti, ar ko tiek apzīmēts cilvēku sociālais stāvoklis, kuru indivīds iegūst vai kas viņam tiek piešķirts ar normu palīdzību,[11] bieži sniedz politiskos paziņojumus (*policy statements*) par noteikto situāciju, standartiem, izvēles iespējām un, visbeidzot, arī izvēlēm. Politiskie paziņojumi ir runas darbības, ko veic noteikti aģenti par noteiktām tēmām. Izsakot politiskos paziņojumus, aģenti rada noteiktas normatīvas sekas, proti, jebkuri politiskie izteikumi atstās kādu ietekmi uz citiem aģentiem un attiecīgi arī sociālo pasauli kopumā. Politisko izteikumu ietekme būs vērojama gan gadījumos, ja citi aģenti to atbalstīs, gan arī, ja tie netiks atbalstīti.

Politiskos izteikumus ir iespējams izskaidrot ar nepieciešamību nodrošināt sabiedrības atbalstu noteiktajai izvēlei vai nodot citiem aģentiem konkrētā aģenta pārliecību, lai ietekmētu šo aģentu rīcību. No otras puses, šis apstāklis var kļūt par iemeslu tam, ka politiskie paziņojumi var neatspoguļot reālo situāciju, bet gan ietvert tikai to informāciju, ko noteiktais aģents vēlas paust. N. Onufa skatījumā politiskie izteikumi patiešām var saturēt nepatiesību, kas daudzos gadījumos ir apzināta. Tajā pašā laikā politiskie izteikumi var kļūt par daļu no noteiktas politikas, piemēram, tajos ietvertā informācija var būt apzināti paredzēta, lai ietekmētu kādu citu aktoru, kurš attiecīgi – vadoties no viņa rīcībā esošās informācijas un standartiem – rīkosies. Tomass Šelings (*Thomas Schelling*) šādus aktoru nodomu izteikumus dēvē par saistībām (*commitment*), ko var definēt kā "stratēģisku soli jeb darbību, kas pamudina citu aktoru rīkoties pirmā labā".[12]

Saistības var izpausties divējādi – kā pārliecība jeb ticība (*belief*), vai arī kā instruments. Ja saistības ir ticība, ar to tiek izteikta aģentu gatavība darboties atbilstoši noteiktai pārliecībai (*conviction*). Jo spēcīgāka ir šī ticība, jo lielāks tās normatīvais spēks. Saistības var izmantot arī kā daudzveidīgu instrumentu, piemērojot to dažādiem apstākļiem, piemēram, padarot tās stingrākas vai ietverošākas vai arī formulējot tās vairāk vai mazāk skaidri vai intensīvi.

Pēc T. Šelinga domām, šādas darbības, izsakot politikas terminos, ir notikumi, kas kalpo aģenta nolūkiem un atspoguļo viņa saistības. Tajā pašā laikā šīs darbības arī ir politika, bet aģentu nodomi un saistības ir veids, kā tās izpaužas.[13]

Neizpratni var radīt situācijas, kad aģenti rīkojas atbilstoši noteiktām saistībām vēl pirms viņi vai kāds cits tās ir izteicis. Uz šādām situācijām attiecas iepriekšējās saistības (*precommitment*), par ko

---

[9] Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / V. Kubálková. – Armouk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 2001. – P. 79.

[10] Turpat.

[11] Onuf N. Constructivism: A user's manual // International Relations in a Constructed World / Eds. V. Kubálkova, N. Onuf, P. Kowert. – Amouk, New York, London: M. E. Sharpe, 1998. – P. 60.

[12] Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / V. Kubálková. – Armouk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 2001. – P. 80.

[13] Turpat, 81. lpp.

iespējams runāt gadījumos, kad aģents balstās uz kādām iepriekš izteiktām saistībām, lai izvirzītu kādas citas, konkrētas saistības. Izvirzot iepriekšējās saistības, aģents padara savas darbības loģiskākas un izvairās no darbību gadījuma rakstura.[14]

Medijs, ar kura palīdzību aģenti veic šādas darbības, ir valoda un konkrētas runas darbības (*speech acts*), kuru veidi tika aplūkoti iepriekš. Lai kāda veida būtu runas darbības, tās izsakot tiek ietekmēti citi aģenti. Viņu runas darbības savukārt var atstāt iespaidu uz pirmo aģentu – īsāk sakot, aģenti mijiedarbojas viens ar otru un tāpat mijiedarbojas arī viņu pārliecības. Šādās situācijās agrāk vai vēlāk aģenti nonāks pie vienošanās. Panāktā vienošanās turpmāk kalpos par aģentu rīcības vadlīniju, jo noteiks tos standartus, kuriem šai rīcībai būtu jāatbilst.

Vienošanās var būt gan īslaicīgas, kad tās veidojas noteiktās un diezgan specifiskās situācijās, gan ilgtermiņa, kad tās kļūst vispārīgākas. Jo vienošanās ir ilgstošāka, jo vairāk palielinās iespēja, ka kāds no aģentiem mēģinās to apiet. To var novērst divos veidos – palielinot vienošanās konkrētību vai arī padarot to oficiālu.[15] Palielinot vienošanās konkrētību, mazinās iespēja interpretēt tās noteikumus par labu vienam vai otram aģentam. Tajā pašā laikā pārlieku augsta konkrētības pakāpe var radīt situāciju, kad vienošanās ir neskaidra, turklāt šādas vienošanās panākšana prasītu ne mazus pūliņus, attiecīgi tās pievienotajai vērtībai arī jābūt augstai. Palielinot vienošanās oficiālo līmeni, samazinās iespēja aģentiem izvairīties no tās respektēšanas. Jo oficiālāka ir vienošanās, jo grūtāk aģentiem ir atrunāties par tās nezināšanu. Oficiālais līmenis arī samazina iespēju vienošanos tulkot dažādi, kad vienošanās kļūst izplatītāka. Tādējādi, lai runas darbības kļūtu saistošas, uz tām ir nepieciešams reaģēt – runas darbības iegūst savu spēku no reciprocitātes, kas veidojas starp aģentiem.

Citāda situācija ir gadījumos, kad runas darbības paliek neatbildētas – tie ir vienpusēji izteikti apliecinājumi (*assertions*) un deklarācijas. Vienpusēji izteiktu apliecinājumu mērķis ir darīt zināmus aģenta nodomus un pavēstīt citiem, cik ļoti aģents ir apņēmies tos pildīt. Deklarējot savus nodomus, aģents piešķir tiem "lielāku svaru"[16], kas var sekmēt citu aģentu vēlmi akceptēt šos nodomus. Deklarācijas ir daudz formālāki politiskie paziņojumi, kas izteiktajiem nodomiem piešķir lielāku nozīmi.

Vispārīgi raksturojot, deklarācijas faktiski ir vienpusēji paziņojumi, kas nav uzskatāmi par saistošiem, ja tos nepieņem citi aģenti. Tomēr vienpusējo runas darbību un deklarāciju gadījumā svarīgs ir aģenta statuss vai plašāk sakot – papildu lingvistiskā institūcija (*extra-linguistic institution*). Statuss ļauj vienpusējām deklarācijām kļūt oficiāli nozīmīgām un pašizpildāmām (*self-fulfilling*) pat bez atbildes.[17]

Viena no deklarāciju iezīmēm ir tā, ka tās var mainīt sociālo pasauli pat tad, ja to šķietami neakceptē citi aģenti, piemēram, valsts elites paziņojums par kara pieteikumu automātiski ievieš valstī kara stāvokli pret citu valsti, neskatoties uz pretējās valsts reakciju. Tomēr tikai ar otras valsts atbildes soli, piemēram, arī kara pieteikumu, abas deklarācijas kļūst par vienošanos par noteikta stāvokļa – kara stāvokļa – ieviešanu abu valstu starpā.

Saistības, kas izriet no deklarācijām, ir saistības pašam aģentam, kas ir nācis klajā ar šo deklarāciju. Piemēram, situācijā ar kara pieteikumu deklarācija ievieš pirmajā valstī noteiktu stāvokli, bet nerada nekādas saistības citām valstīm. Realitātē, protams, citas valstis rēķināsies ar pirmās valsts soli, bet tas būs šo valstu lēmums. Turklāt šo valstu atbildes soļu izvēle būs daudz plašāka, jo deklarācija par kara stāvokļa ieviešanu automātiski nenozīmē, ka otrajai valstij ir jāatbild ar tādu pašu soli. Līdzīgs deklarācijas piemērs ir aģenta paziņojums par pievēršanos "zaļākam" dzīvesveidam. Ar šo paziņojumu aģents uzliek sev pienākumu "dzīvot zaļāk", bet citi aģenti var šo lēmumu ignorēt vai arī pieņemt tādējādi, ka pirmā aģenta klātbūtnē izvairās no "nezaļām" darbībām. Kopumā deklarācijas kļūst par vienošanos tikai, ja tiek sperts atbildes solis.

Atbildes solis, kas tiek traktēts kā piekrišana, ne vienmēr nozīmē, ka abi aģenti vienojas par noteiktu rīcību. Piemēram, izteikumi "karš dažreiz ir labākais iespējamais risinājums" vai "es piekrītu

[14] Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / V. Kubálková. – Armouk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 2001. – P. 81.

[15] Turpat, 85. lpp.

[16] Turpat, 89. lpp.

[17] Turpat, 86. lpp.

tev (kad tu saki), ka karš ir labākais risinājums", nenozīmē, ka otrs aģents piekrīt kopīgi doties karā.[18] Izteikumi šādā formā, kur tiek izteikta piekrišana, nav tas pats, kas vienošanās abiem uzsākt karu, ja to uzsāk viens. Šādā veidā izteikts atbalsts ir uzskatāms par pasīvu piekrišanu, no kuras lielākajā daļā gadījumu neizriet nekādas saistības. Izsakot pasīvu piekrišanu, vienošanās par noteiktu rīcību netiek veidota.

Cits gadījums, kas ārēji līdzinās pasīvai piekrišanai, bet no kura izriet vienošanās par noteiktu rīcību, ir divu aģentu deklarācijas par vienu situāciju, kas iezīmē vienotu vai līdzīgu rīcību. Piemēram, "es došos karā" un "es piekrītu doties karā" ir paziņojumi, kuriem ir divi dažādi avoti, bet kopā tie veido vienošanos par noteiktu rīcību.[19]

Ārpolitikā un tās veidošanā itin bieži nākas saskarties ar situāciju, kad aģenti nevēlas, lai citi uzzinātu viņu nolūkus, jo citādi viņi nevarēs sasniegt cerēto rezultātu. Šādās situācijās tiek lietoti maldinoši izteikumi un apgalvojumi, kurus aģents nemaz nav iecerējis pildīt. Maldinošie izteikumi tiek izteikti pēc iespējas neformālāk, lai samazinātu to iespējamās normatīvās sekas.

Gadījumos, kad aģenti nevar izvairīties no formāliem izteikumiem par noteiktu jautājumu, tie cenšas vispārināt teikto, šādi atstājot sev lielāku rīcības brīvību.[20] Cita pieeja ir pateikt pavisam nedaudz vai neteikt vispār neko par noteiktu tēmu, šādi izvairoties gan no tā, ka citi varētu uzzināt aģenta nolūkus, gan no prasības pildīt paziņojumus, kas tika izteikti, lai maldinātu.

Šādā situācijā liela nozīme ir ne tikai citiem aģentiem, bet arī novērotājiem, kuri, lai plānotu savas darbības, arī ir spiesti izdarīt pieņēmumus par aģenta rīcību. Novērotāji bieži vien var atsaukties uz aģenta pienākumu izpaust savus nolūkus, kas var izrietēt no noteikumiem, kas nosaka, ka aģenta nolūkiem jābūt atklātiem. Uz novērotāju aicinājumiem un pieprasījumiem aģents var atbildēt dažādi – gan turpināt iesākto klusēšanu, gan atbildēt, izmantojot vārdus, ko novērotājs pirms tam ir "ielicis aģentam mutē", tajā pašā laikā tiecoties neatklāt neko par saviem patiesajiem nolūkiem.

Tajā pašā laikā, lai gan aģenti var publiski neizteikt savus nodomus, viņi ir spiesti tos darīt zināmus citiem aģentiem, kuri tos izpildīs. Norādošās runas darbības, kas ir domātas vienīgi aģentiem-izpildītājiem, ir viens no labākajiem aģenta nolūku pētniecības avotiem. Lai gan informācijas noplūde šādā procesā ir gandrīz neizbēgama (otrs ir jautājums par tās apjomiem), šādi iegūta informācija pati par sevi var neveidot kopēju attēlu par aģenta nolūkiem. Tomēr atkarībā no informācijas apjoma apvienojumā ar novērotāju pieņēmumiem ir iespējams veidot priekšstatu par aģenta nolūkiem.

Latvijas ārpolitiskais diskurss 2009. gadā

Pirms analizēt izmaiņas Latvijas ārpolitikas prioritātēs un spēju šīs prioritātes īstenot, ņemot vērā finansējuma samazinājumu ārlietu sektoram, jāizpēta apstākļu kopums, kas bija 2009. gadā un nodrošināja fonu ārpolitiskajam diskursam. Vēl pirms finanšu un ekonomiskās krīzes tiešām un redzamām izpausmēm Latvijā, 2008. gadā pasaulē kļuva redzamas pirmās krīzes negatīvās sekas – Īslandes finanšu sektora ievērojamie zaudējumi un vairāku citu lielu un iepriekš atzinīgi novērtētu banku un finanšu institūciju, piemēram, "*Lehman Brothers*" Amerikas Savienotajās Valstīs un "*Carnegie*" Zviedrijā, bankroti.[21]

Lai gan pasaulē pēc šiem notikumiem finanšu un ekonomiskā krīze "kļuva par realitāti" jeb kļuva aktuāla, Latvijā pirmais no notikumiem, ar kuru krīze kļuva arī par Latvijas politiskās vadības dienaskārtības jautājumu, bija Parex bankas pārņemšana 2008. gada 8. novembrī. Turpmākie notikumi, kas vēl vairāk pastiprināja diskusijas par valsts finanšu situāciju, bija Latvijas valdības uzsāktās sarunas ar Starptautisko Valūtas fondu par aizdevuma piešķiršanu Latvijai.

---

[18] Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / V. Kubálková. – Armouk, New York; London, England: M. E. Sharpe, 2001. – P. 88.

[19] Turpat, 88. lpp.

[20] Turpat, 90. lpp.

[21] Finanšu un kapitāla tirgus komisija. AS "Parex Banka" Pārņemšanas apskats // http://www.fktk.lv/texts_files/Parex_hr_10.12.09.pdf.

Pēc pozitīvas atbildes saņemšanas no Starptautiskā Valūtas fonda 22. novembrī tika uzsākts darbs pie valsts tēriņu samazināšanas, kas vainagojās ar 12. decembrī Saeimā pieņemto Latvijas ekonomikas stabilizācijas un izaugsmes atjaunošanas programmu, kurā, saskaņā ar Starptautiskā Valūtas fonda nosacījumiem, paredzēts noteikt striktus ierobežojumus valsts izdevumiem.[22] Saskaņā ar programmu, valstī tika uzsākta izdevumu samazināšana 10% apmērā lielākajā daļā valsts budžeta programmu, tajā skaitā programmās, kas attiecas uz ārpolitiku.[23]

Nākamais ievērojamais izdevumu samazinājums notika 2009. gada jūnijā līdz ar valsts budžeta grozījumu pieņemšanu. Apstiprinot izmaiņas budžetā, finansējuma apjoms Ārlietu ministrijai tika samazināts par 10 462 582 LVL (no 39 108 458 LVL, kas bija paredzēti sākotnējā 2009. gada budžetā, līdz 28 645 876 LVL saskaņā ar likumu "Grozījumi likumā "Par valsts budžetu 2009. gadam"").[24]

2009. gada otra puse iezīmējās ar 2010. gada valsts budžeta gatavošanu, kas, līdzīgi jūnijā veiktajiem budžeta grozījumiem, paredzēja valsts tēriņu samazināšanu arī Ārlietu ministrijai. Pēc ilgām diskusijām pieņemtajā valsts budžetā 2010. gadam Ārlietu ministrijai pieejamie finanšu resursi tika noteikti 24 980 338 LVL apmērā.[25] Kopumā Ārlietu ministrijai 2009. gada laikā nācies samazināt tēriņus no gandrīz 40 miljoniem LVL līdz nedaudz mazāk par 25 miljoniem LVL, turklāt netika izslēgts vēl ievērojamāks finansējuma samazinājums. Līdz ar to 2009. gadā ārlietu dienests piedzīvoja ievērojamu līdzekļu samazinājumu, kas bija viens no faktoriem, kas ietekmēja Latvijas ārpolitiskā diskursa veidošanos, jo radīja virkni jautājumu gan par ārlietu dienesta funkcionēšanu samazināta finansējuma apstākļos, gan paralēli par ārlietu dienesta uzdevumiem, kas veicami, lai sekmētu ekonomiskās krīzes pārvarēšanu Latvijā.

Paralēli finanšu līdzekļu apjoma samazināšanai ārpolitikas uzdevumu īstenošanai, Latvijā ekonomiskās krīzes ietekmē tika aktualizēts jautājums par nepieciešamību attīstīt eksportspējīgu ekonomiku, kas ietvēra arī palīdzību Latvijas uzņēmējiem veidot kontaktus ar ārvalstu uzņēmējiem un apgūt ārvalstu tirgus. Arī šī tēma Latvijas ārpolitiskajā diskursā ietekmēja Ārlietu ministrijas rīcību ekonomiskās krīzes ietvaros, kā to parādīs turpmāk veiktā analīze.

Kā jau minēts ievadā, pētījumā tiks analizēts divu tēmu apspoguļojums Latvijas ārpolitiskajā diskursā 2009. gadā: pirmkārt, kādas izmaiņas skar Latvijas ārpolitisko diskursu attiecībā uz Latvijas ārpolitikas prioritātēm; un otrkārt, kādas ir iespējas šīs prioritātes īstenot, ņemot vērā finansējuma samazinājumu ārlietu sektoram. Kopumā pētījums apskatīs diskursu par Latvijas prioritātēm un reālo spēju tās īstenot, kas ļaus izdarīt secinājumus gan par iespējamām turpmākām izmaiņām ārpolitikas prioritātēs, gan diskusijām, kā tās sasniegt.

Jautājumi par Latvijas ārpolitikas prioritātēm un veidiem / iespējām, kā tās īstenot, ņemot vērā valsts finanšu un ekonomisko situāciju, ārpolitiskajā diskursā parādījās jau 2008. gada nogalē, kad decembrī tika organizēta ikgadējā Latvijas vēstnieku sanāksme, kurā ar uzrunu uzstājās Latvijas Valsts prezidents Valdis Zatlers un ārlietu ministrs Māris Riekstiņš. Abi savās uzrunās ieskicēja Latvijas ārpolitikas prioritātes 2009. gadam. Ārlietu ministrs M. Riekstiņš, aprakstot aizvadīto 2008. gadu, atzīmēja:

> *"Diemžēl ne tik veiksmīgs gads ir bijis Latvijas tautsaimniecības attīstībā. Līdzīgi kā daudzās citās valstīs Eiropā un pasaulē, otrais pusgads ir iezīmējis ekonomikas lejupslīdi, kas Latvijas gadījumā nozīmē samazinājumu no divciparu iekšzemes kopprodukta pieauguma uz nulli."*[26]

---

[22] Bagātais J. Ziņu aģentūra LETA, 23.12.2008. SVF valde apstiprina starptautisko aizdevumu Latvijai // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=F34C9AF9-0D27-4E40-82CB-E29F18880A94&phase=starptautiskais+aizdevums&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=04&em=03&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.

[23] Ministru kabineta rīkojums Nr. 882 // http://www.likumi.lv/doc.php?id=185966&from=off.

[24] Likums par valsts budžetu 2009. gadam, 4. pielikums "Valsts pamatbudžeta ieņēmumu un izdevumu atšifrējums pa programmām un apakšprogrammām" // http://www.fm.gov.lv/budzets/likums/2009_plus_paskaidrojumi/4piel.doc un "Grozījumi likumā "Par valsts budžetu 2009. gadam"" 4. pielikums "Valsts pamatbudžeta ieņēmumu un izdevumu atšifrējums pa programmām un apakšprogrammām" // http://www.fm.gov.lv/budzets/likums/2009_16_06_grozijumi/4_pielikums.doc.

[25] 2010. gada valsts budžets 4. pielikums "Valsts pamatbudžeta ieņēmumu un izdevumu atšifrējums pa programmām un apakšprogrammām" // http://fm.gov.lv/budzets/2010/211209/FMLikp4_211209.doc.

[26] Ārlietu ministra Māra Riekstiņa uzruna Latvijas Republikas vēstnieku sanāksmē Rīgā, 2008. gada 17. decembrī // http://www.mfa.gov.lv/lv/Jaunumi/Runas/2008/decembris/17-1/.

Ņemot vērā šo realitāti, ministrs informēja:

"Jebkurā gadījumā Ārlietu ministrijai tāpat kā citām ministrijām nākamajā gadā ir jārēķinās ar mazākiem finanšu resursiem dažādu mūsu programmu vajadzībām, kā arī atlīdzības fondā, kas neizbēgami solidāri ietekmēs mūs visus. [..] Tieši šajā sarežģītajā situācijā diplomātiskajam dienestam ir jo īpaši liela atbildība strādāt ar maksimālu atdevi."[27]

Arī Latvijas Valsts prezidenta V. Zatlera uzrunā redzami līdzīgi paziņojumi par ārlietu dienestu un tā uzdevumiem 2009. gadā:

"Šis ekonomikas samazinājums nevar neietekmēt arī ārlietu dienestu. Tāpat kā visur ir jāizvērtē izdevumi, jāpārskata darbība. Tajā pašā laikā līdzekļu samazinājumam ir jāpieiet izsvērti un apdomāti. Taupot ir jāoptimizē, ne jāsagrauj tas, kas ar tādām pūlēm ir izveidots kopš valsts neatkarības atgūšanas. Jā, šis ir grūts laiks. Mums vēl būs jāizvērtē, kas mums ir prioritārs un kas – sekundārs. Šis ir laiks, kad tiešām katru dienu ir jāvērtē, un visiem tas ir jādara, jo notikumi virzās tik strauji, ka mēs varam pazaudēt būtisko un reizē pazaudēt daļu no saviem panākumiem, kas līdz šim gūti. Ir grūti, bet mēs savā attīstībā esam atkrituši atpakaļ. Protams, šis ir jautājums par prognozi un prognozes precizitāti. Un tieši šajā laikā vēstnieku loma diplomātiskajā dienestā ir tik nozīmīga kā nekad.

Vēstnieki ir vienīgie, kas diplomātisko dienestu var paglābt no ieslīgšanas grūtsirdīgā pašapcerē. Vēstnieki ir vienīgie, kas savās vēstniecībās var ar savu degsmi uzturēt un veicināt diplomātu darba sparu. Ne tādēļ, ka vēstnieka uzdevums ir vadīt vēstniecības diplomātus. Ne tādēļ, ka vēstnieks ir galvenais savas valsts pārstāvis, vārda nesējs, galu galā – Latvijas iemiesojums – akreditācijas vietā. Jums šis uzdevums pašlaik ir uzticēts tādēļ, ka jūs esat savas valsts patrioti, kas lielāko daļu savas karjeras ir strādājuši grūtākos, objektīvi nelabvēlīgākos apstākļos. Jūs esat tie, kas savas diplomāta gaitas esat uzsākuši idejas vārdā, spītējot dažkārt pat ļoti pieticīgiem dzīves apstākļiem.

Tieši pašlaik Latvijai diplomātiskais dienests ir nepieciešams vairāk kā jebkad."[28]

Abu augsto amatpersonu paziņojumos var novērot divus vēstījumus. Pirmajā tiek atzīta valsts finanšu situācijas negatīvā ietekme uz ārlietu dienestu un nepieciešamība samazināt izdevumus ārlietu dienestam. Otrajā vēstījumā ir ietverta nepieciešamība ārlietu dienestam strādāt aktīvāk un ar "maksimālu atdevi". Šos divus vēstījumus pastiprina tas, ka M. Riekstiņš savā uzrunā tos piemin atkārtoti, jau tieši pasakot par apstākļiem, ar kādiem 2009. gadā nāksies rēķināties Ārlietu ministrijai un Latvijas pārstāvniecībām:

"Vēlreiz vēlos uzsvērt, ka 2009. gads nebūs vienkāršs gads ministrijas darbībā. Tomēr finanšu līdzekļu "apcirpšana" diplomātiskajā dienestā nevar būt par attaisnojumu darbam ar mazāku degsmi.

Deviņdesmitajos gados situācija ar finanšu rocību bija daudz smagāka, tomēr diplomātiskais dienests veiksmīgi tika galā ar galvenajiem uzdevumiem. Nešaubos, ka arī šobrīd mēs to spēsim paveikt."[29]

Šajā M. Riekstiņa paziņojumā var novērot plašāku argumentāciju par ārlietu dienesta spējām arī samazināta finansējuma apstākļos turpināt un pat aktivizēt darbību. Pamatojumam tiek izmantota līdzīga situācija uzreiz pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas, kad ierobežotu resursu apstākļos Latvijas ārlietu dienestam bija nepieciešams sekmēt Latvijas starptautisko atzīšanu un valstiskuma ārējo nostiprināšanu, piemēram, uzsākot un veicot sarunas par Krievijas armijas izvešanu no Latvijas teritorijas.

Paralēli diviem vēstījumiem, gan Valsts prezidents, gan ārlietu ministrs savā uzrunā darīja zināmas Latvijas ārpolitikas prioritātes 2009. gadam. V. Zatlers starp prioritātēm minēja Latvijas drošības veicināšanu, darbu Eiropas Savienības (ES) ietvaros, kur ES būšot "būtiska, atveseļojot mūsu [Latvijas] ekonomiku"; Austrumu partnerības iniciatīvas īstenošanu; stratēģiskās partnerības ar ASV kopšanu; labu kaimiņattiecību ar Krieviju attīstīšanu; kā arī netieši starp prioritātēm minēja valsts ekonomisko interešu aizstāvēšanu ārvalstīs.[30]

---

[27] Ārlietu ministra Māra Riekstiņa uzruna Latvijas Republikas vēstnieku sanāksmē Rīgā, 2008. gada 17. decembrī // http://www.mfa.gov.lv/lv/Jaunumi/Runas/2008/decembris/17-1/.

[28] Valsts prezidenta Valda Zatlera uzruna Latvijas vēstnieku sanāksmē 2008. gada 17. decembrī // http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=605&art_id=12825.

[29] Ārlietu ministra Māra Riekstiņa uzruna Latvijas Republikas vēstnieku sanāksmē Rīgā, 2008. gada 17. decembrī.

[30] Valsts prezidenta Valda Zatlera uzruna Latvijas vēstnieku sanāksmē 2008. gada 17. decembrī.

Latvijas Republikas ārlietu ministrs kā galvenās ārpolitikas prioritātes 2009. gadam minēja valsts ekonomisko interešu aizstāvēšanu un krīzes pārvarēšanu; jautājumus, kas saistīti ar Eiropas drošību un transatlantiskajām attiecībām; Eiropas Savienības jautājumus (Austrumu partnerība, ES stratēģija Centrālāzijā); attīstības sadarbību; publisko diplomātiju.[31]

Uzrunas Latvijas vēstnieku sanāksmē Latvijas ārpolitiskā diskursa kontekstā ir skatāmas kā pārliecināšanas runas darbības, kurās valsts vadītājs un ārlietu dienesta vadītājs informēja par pastāvošo situāciju un instruēja vēstniekus par vispārējiem uzdevumiem, kas veicami 2009. gadā. Abu runātāju līdzīgie paziņojumi tikai pastiprināja šīs runas darbības, faktiski tām piešķirot normu statusu jeb padarot tās par saistošām.

Salīdzinot ar "Latvijas ārpolitikas pamatnostādnēm 2006.–2010. gadam" – dokumentu, kur noteiktas Latvijas ārpolitikas prioritātes šim laikam periodam – var novērot, ka gan Valsts prezidenta, gan ārlietu ministra paziņojumi ir pamatnostādņu dokumentā noteikto normu ietvaros. Vienīgi tie tiek precizēti un pielāgoti konkrētā brīža situācijai, piemēram, M. Riekstiņa minētais uzsvars uz valsts ekonomisko interešu pārstāvēšanu ārvalstīs.

Sākoties 2009. gadam, Latvijas publiskajā diskursā pastiprinājās izteikumi par turpmākiem valsts izdevumu samazinājumiem, tajā skaitā samazinājumiem ārlietu dienestam. Uz šo izteikumu fona ārlietu ministrs, par spīti finansējuma samazinājumam, solīja "pilnā mērā pildīt ārpolitiskās funkcijas", jo "to, kas būvēts ilgu gadu garumā, nedrīkst arī šādos apstākļos nobrucināt, jo pēc tam atkal būs jābūvē no jauna".[32] Arī Saeimas priekšsēdētājs Gundars Daudze atbalstīja ārlietu ministra izteikumus, piebilstot, ka ārpolitiskā darba kvalitāte nedrīkst ciest ekonomisko problēmu dēļ. Saeimas priekšsēdētājs uzsvēra, ka netiks slēgta neviena Latvijas vēstniecība.[33] Attiecībā uz ārpolitikas prioritātēm kā svarīgākā prioritāte tika saglabāti ekonomiskie jautājumi, kurus tika plānots uzrunāt vairākās divpusējās vizītēs – lielāko uzsvaru liekot uz Kaukāzu, Centrālāziju un Tālajiem Austrumiem. Bez šiem paziņojumiem gada pirmajos mēnešos publiski izplatītajiem paziņojumiem bija informatīvs raksturs, piemēram, tika izplatīta informācija par ārlietu dienestā strādājošo atalgojuma samazinājumu un nelielu darbinieku skaita samazināšanu, kas galvenokārt skāra Latvijas pārstāvniecībās strādājošos un tehniskos darbiniekus.

Diskurss par finansējumu ārlietu dienestam un veicamajiem uzdevumiem aktualizējās līdz ar Ivara Godmaņa vadītās valdības demisiju un jaunās Valda Dombrovska valdības apstiprināšanu 2009. gada 12. martā. Lielāks izteikumu daudzums 2009. gada martā ir skaidrojams ar to, ka līdz ar V. Dombrovska valdības izveidi kļuva skaidrs, ka būs nepieciešami vēl ievērojamāki izdevumu samazinājumi visos valsts pārvaldes sektoros. Vēl pirms valdības apstiprināšanas sarunās par Ārlietu ministrijas budžetu tika minēts iespējamais samazinājums vēl par 3,5 miljoniem LVL, uz ko atsaucoties M. Riekstiņš informēja, ka "tāds cipars mums ir nepaceļams bez ārpolitisko funkciju pārtraukšanas".[34] Šajā paziņojumā ārlietu ministrs faktiski "novelk sarkano līniju", kuras pārkāpšana liks pārskatīt ārpolitisko funkciju veikšanu. Jāpiezīmē, ka paziņojums ir pretrunā ar gada sākumā solīto pilnā apmērā turpināt ārpolitisko funkciju pildīšanu.

Tieši martā tika izplatīti paziņojumi par darbinieku skaita samazināšanu Latvijas vēstniecībās ārvalstīs, kā arī par tekošo izdevumu samazinājumiem kā centrālajā aparātā, tā pārstāvniecībās ārvalstīs. Savukārt marta beigās ārlietu ministrs informēja, ka arī ministrijas centrālajā aparātā tiks samazināts strādājošo skaits. Saistībā ar pārstāvniecībām ārvalstīs ministrs intervijā 30. martā minēja, ka

---

[31] Ārlietu ministra Māra Riekstiņa uzruna Latvijas Republikas vēstnieku sanāksmē Rīgā, 2008. gada 17. decembrī.

[32] Grundule L. Ziņu aģentūra LETA, 07.01.2009. Papildināta – Riekstiņš sola ārpolitiskās funkcijas pildīt pilnā apmērā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=4182BED9-6F1C-4D19-82CB-85FCB86B57D6&phase=Riekstiņš+sola+ārpolitiskās+funkcijas+pildīt+pilnā+apmērā&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=12&em=03&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2.

[33] Turpat.

[34] Grundule L. Ziņu aģentūra LETA, 11.03.2009. Papildināta – ĀM par 30% plāno samazināt ārvalstīs strādājošo darbinieku skaitu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=187A3E4B-BE61-4974-9C44-E00049D10FF5&phase=ārlietu+ministrija&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=12&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=375.

samazinājums visdrīzāk neskaršot pārstāvniecības ES un NATO, bet "būšot vēstniecības, kurās pēc darbinieku skaita samazināšanas būs jāizvērtē prioritātes – ekonomisko vai politisko un drošības kontaktu veidošana".[35]

Pēdējais izteikums parāda ārpolitikas veidotāju nevēlēšanos samazināt iespējas darboties ES un NATO ietvaros, tajā pašā laikā pieļaujot iespējamību, ka divpusējās attiecībās būs jāizdara izvēles par labu kādam no darbības virzieniem, lai arī ekonomiskās attiecības tika pasludinātas par 2009. gada ārpolitikas prioritāti. Vadoties no turpmākajiem paziņojumiem par darbinieku skaita samazināšanu līdz diviem cilvēkiem vairākās vēstniecībās, šīs ārpolitiskās izvēles par labu kādam no virzieniem tika veiktas bez plašākām diskusijām, vismaz ne publiskajā telpā.

Papildinājumus ārpolitiskajā diskursā turpināja ienest arī Valsts prezidents, kurš pēc 8. maija Nacionālās drošības padomes sēdes esot minējis, ka "ņemot vērā viņam Satversmē paredzētās funkcijas, vēlas diskutēt par jautājumiem, kā nodrošināt šo dienestu darbību budžeta samazinājuma apstākļos".[36] Valdības vadītājs V. Dombrovskis uz šiem V. Zatlera paziņojumiem atbildējis, ka par šiem jautājumiem tiek domāts un budžeta kontekstā tie visi tiek risināti. "Tiks turpinātas saistības Afganistānā," uzsvēra premjers. Arī diplomātiskā dienesta jautājums tiekot risināts.[37] Jāmin, ka tas bija viens no pirmajiem valdības vadītāja izteikumiem konkrēti par finansējuma samazinājumu ārlietu sektoram, lai gan pats izteikums ir vispārīgs, norādot uz to, ka vienošanās par konkrētiem finansējuma apjomiem ārlietu sektoram vēl nav panākta.

Arī Saeimas Ārlietu komisija 2009. gada vasaras sākumā iesaistījās diskursā par finansējumu ārlietu sektoram. Pēc 10. maija, šim jautājumam veltītās Ārlietu komisijas sēdēs, tās vadītājs Andris Bērziņš uzsvēra:

> *"Pilnībā izprotot valsts ekonomikas sarežģīto situāciju, mēs tomēr vēlamies pārliecināties, ka arī samazināta budžeta apstākļos Ārlietu ministrijai būs iespējas sekmīgi pārstāvēt mūsu valsts intereses ārzemēs", kā arī "nevienas valsts diplomātiskais dienests nevar būt tikai teorētisks un savas funkcijas sekmīgi veikt bez atbilstoša finansējuma".*[38]

Minētajā sanāksmē Ārlietu ministriju pārstāvēja valsts sekretāra vietnieks Ivars Pundurs, kurš, komentējot informāciju par iespējamu 50% samazinājumu ārlietu dienesta algu fondā, jautāja:

> *"Kā lai mēs ar šādu algu samazināšanu nodrošinām mūsu funkciju izpildi un noturam augsti kvalificētus darbiniekus ne tikai ar Latvijas, bet arī ar Eiropas Savienības un NATO augstākā līmeņa drošības pielaidēm?"*[39]

Saskaņā ar I. Pundura teikto funkciju samazināšana joprojām tiek minēta kā viens no variantiem, kā panākt ietaupījumu samazināta finansējuma apstākļos.

Pēc Valsts budžeta grozījumu pieņemšanas 2009. gada jūlija sākumā ārpolitiskajā diskursā Ārlietu ministrija noteica jaunas "sarkanās līnijas", proti, M. Riekstiņš minēja, ka "patlaban būtiski ir saglabāt

---

[35] Grundule L. Ziņu aģentūra LETA, 30.03.2009. Riekstiņš: Visticamāk, strādājošo skaitu nāksies mazināt arī ĀM centrālajā aparātā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=DBB5DD62-4D7D-48B5-A88A-51CFA072C3F7&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=50.

[36] Valsts prezidents nobažījies par samazinājumiem ārlietām un aizsardzībai. Ziņu aģentūra LETA, 07.05.2009. // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=8FFDDA5E-CE0B-45AF-9221-6375C37C2310&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=50.

[37] Turpat.

[38] Saeimas preses dienests. Latvijas Vēstnesis, 16.06.2009. Par finansējuma samazināšanu diplomātiskajam dienestam // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=1328EF85-4F65-F5F1-5981-3A0C3F4BE5E3&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25.

[39] Turpat.

diplomātiskā dienesta struktūru un sistēmu".[40] Ārlietu ministrs tieši nepaskaidroja, kas tiek saprasts ar "struktūru un sistēmu", bet, ņemot vērā, ka šis paziņojums izskanēja pēc paziņojuma par to, ka ministrijas darba kārtībā neesot jautājuma par Latvijas pārstāvniecību slēgšanu, jo tas nedod tūlītējus ietaupījumus un rada sarežģījumus attiecībās ar uzņemošo valsti.

Paralēli izdevumu samazināšanai Ārlietu ministrija sadarbībā ar Ekonomikas ministriju un Latvijas uzņēmējiem uzsāka aktīvāku darbu pie Latvijas ekonomisko interešu pārstāvēšanas ārvalstīs. 7. jūlijā notikušā diskusijā par efektīvāku vēstniecību Latvijas Investīciju un attīstības aģentūras (LIAA) un uzņēmēju darbību eksporta veicināšanā ārlietu ministrs uzsvēra, ka Latvijas uzņēmēji var rēķināties ar viņu interešu aizstāvību 35 vēstniecībās, kā arī pie 125 goda konsuliem gandrīz 60 pasaules valstīs. "Tas ir resurss, kas mums jāizmanto", esot akcentējis ministrs, minot:

> *"Visiem vēstniekiem pašlaik kā viens no būtiskākajiem uzdevumiem ir izvirzīta ekonomikas jautājumu risināšana". "Kā galvenos ĀM [Ārlietu ministrijas] un uzņēmēju sadarbības virzienus Riekstiņš minēja atbalsta sniegšanu uzņēmējdarbības sākšanai ārvalstīs, uzņēmēju interešu aizsardzību, Latvijas pakalpojumu popularizēšanu, konsultāciju sniegšanu par administratīviem šķēršļiem un etiķeti, politisko lobiju, kā arī labvēlīgas biznesa vides veidošanu."*[41]

Minētā sanāksme bija viens no reāliem pasākumiem Latvijas ekonomisko interešu pārstāvēšanai ārvalstīs, kas jau 2008. gada beigās tika pasludināta par vienu no ārpolitikas prioritātēm. Jāņem vērā, ka konkrētu darbību izstrādāšanai un arī ārlietu dienesta piemērošanās darbībai samazināta finansējuma un darbinieku skaita apstākļos bija nepieciešams laiks, ar ko ir izskaidrojama vilcināšanās uzsākt aktīvāku rīcību ārpolitikas prioritātes īstenošanai. M. Riekstiņa paziņojumu, ka "visiem vēstniekiem pašlaik kā viens no būtiskākajiem uzdevumiem ir izvirzīta ekonomikas jautājumu risināšana", ir iespējams skaidrot dažādi. No vienas puses, šis paziņojums liecinātu, ka visās vēstniecībās ir izdarīta izvēle par labu ekonomisko attiecību, nevis politisko un drošības attiecību stiprināšanai. Bet, no otras, ir jāņem vērā arī primārā auditorija – uzņēmēji, kam šis paziņojums tika domāts. Arī vispārinātā forma, lietojot apzīmējumu "viens no būtiskākajiem", liek secināt, ka vēstniecībās joprojām tiek paralēli nodrošināts darbs pie vairākām ārpolitikas dimensijām, kas, protams, nozīmē papildu slodzi pārstāvniecību diplomātiem.

Augustā, nākot klajā ar ziņojumu par iespējām reformēt Ārlietu ministriju, diskursā uz īsu brīdi iesaistījās Valsts kanceleja. Starp Valsts kancelejas piedāvātajām reformām bija Latvijas Institūta pārveidošana par Ārlietu ministrijas struktūrvienību, reformas nekustamo īpašumu pārvaldīšanā un ministriju struktūrvienību, kuru funkcijas pārklājas ar citām ministrijām, darbības lietderības pārskatīšana. Piemēram, NATO integrācijas jautājumi pārklājas ar Aizsardzības ministriju, bet ekonomiskās sadarbības jautājumi, kas 2009. gadā tika pasludināti par ārpolitikas prioritāti, ar Ekonomikas ministriju. Valdības sēdē, kurā Ārlietu ministriju pārstāvēja valsts sekretārs Andris Teikmanis, saistoši lēmumi pieņemti netika, jo A. Teikmanis lūdza šādus jautājumus nepieņemt ārlietu ministra prombūtnes laikā.[42] Kopš šīs valdības sēdes Valsts kancelejas piedāvājumi vairs neparādījās publiskajā diskursā, bet daļēji tie bija pamats konfliktam starp ārlietu ministru un ekonomikas ministru par to, kura no ministrijām veic lielāku ieguldījumu valsts ekonomisko interešu pārstāvēšanā ārvalstīs. Vadoties no publiskajiem paziņojumiem, par aktīvāku uzņēmēju atbalstītāju var uzskatīt tieši Ārlietu ministriju, tajā pašā laikā jāņem vērā, ka

---

[40] Grundule L. Ziņu aģentūra LETA, 01.07.2009. Apstiprinās galīgo sarakstu par strādājošo skaita samazināšanu ĀM // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=7EBAE8FF-D7D7-4B3E-87A9-A0CD5985E583&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.

[41] Mašina L. Ziņu aģentūra LETA, 02.07.2009. Plāno efektivizēt un paplašināt Latvijas ārējo ekonomisko pārstāvniecību tīklu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=F8B9D46C-0536-4978-A373-759DD6DCE36C&phase=ārlietu+ministrs+un+Riekstiņš+un+ekonomik*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&more=t0&pg=50.

[42] Grundule L. Ziņu aģentūra LETA, 14.07.2009. Piedāvā reorganizēt "Latvijas Institūtu''; rosina veikt citas būtiskas reformas ĀM // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=B4D2B414-86A6-4A5A-BC41-D68CEEF0EF92&phase=ārlietu+ministrs+un+Riekstiņš+un+ekonomik*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z= z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&more=t0&pg=50.

valsts ārējās ekonomiskās pārstāvniecības ir LIAA pārraudzībā, kas savukārt ir Ekonomikas ministrijas pārraudzīta aģentūra.

2009. gada septembrī, tuvojoties 2010. gada valsts budžeta sagatavošanai, diskurss kļuva aktuālāks un tika papildināts ar jauniem paziņojumu veidiem. 4. septembrī publicētā paziņojumā ārlietu ministrs pirmoreiz tieši saistīja finansējuma jautājumu ārlietu dienestam ar nepieciešamību veicināt Latvijas ārējos ekonomiskos sakarus:

> *"Latvijas diplomātiskās pārstāvniecības ārvalstīs šobrīd ir vienīgais reālais valsts atbalsta punkts mūsu uzņēmējiem, īpaši valstīs, kas ir raksturojamas kā jauni un vēl neiepazīti eksporta tirgi. Gan publiskā, gan privātā sektora interesēs būtu stiprināt diplomātisko pārstāvju kapacitāti, lai veicinātu gan Latvijas uzņēmēju eksportspēju, gan potenciālo investoru interesi. Tomēr, apzinoties esošos finansiālos un ekonomiskos apstākļus un saskaņā ar apstiprinātajiem grozījumiem 2009. gada valsts budžetā, Ārlietu ministrija ir īstenojusi maksimālos budžeta un personāla samazināšanas pasākumus. Šajā situācijā man šķiet pilnīgi neadekvāti un aizvainojoši atsevišķu amatpersonu vispārinātie izteikumi par valsts pārvaldes cinisko un neracionālo rīcību un valsts budžeta līdzekļu izšķērdēšanu taupības apstākļos. [..] Turpmāki samazinājumi varētu apdraudēt mūsu diplomātisko pārstāvniecību iespējas veikt ne tikai ekonomiskā atbalsta funkcijas, bet arī sniegt konsulāro palīdzību, nemaz nerunājot par politiskajām attiecībām, kā arī valsts drošības interesēm."*[43]

M. Riekstiņa paziņojums tieši norāda uz vēl lielāka finansējuma samazinājuma nepieļaujamību, kas pretējā gadījumā draud ar ārlietu dienesta nespēju sekmīgi nodrošināt tam uzdotās funkcijas. Uzsvars, ņemot vērā valsts ekonomisko situāciju un uzņēmējus kā vērā ņemamu spēku arī politisko lēmumu pieņemšanā Latvijā, tiek likts tieši uz Latvijas vēstniecībām kā "vienīgo reālo valsts atbalsta punktu" Latvijas uzņēmējiem ārvalstīs. Kā otra funkcija, kuras izpildi kavētu finansējuma samazināšana, būtu spēja sniegt konsulāro palīdzību, pēc kuras ir politiskās attiecības un valsts drošības intereses. Konsulārās palīdzības likšana augstāk par politiskajām un drošības dimensijām skaidrojama ar šīs palīdzības nozīmi Latvijas iedzīvotājiem, kurus vistiešākajā veidā ietekmē valsts spēja nodrošināt konsulāros pakalpojumu ārvalstīs. Apelējot pie šiem diviem iemesliem, tika demonstrētas negatīvās sekas vēl lielākam budžeta samazinājumam.

Tā 8. augustā, komentējot Finanšu ministrijas aprēķinus budžeta izdevumiem 2010. gadam, ārlietu ministrs informēja, ka "Ārlietu ministrijas budžets jau ir samazināts līdz galējai robežai".[44] Ar šo paziņojumu ministrs novilka kārtējo "sarkano līniju", kuru pārkāpjot tiktu apdraudēts ārlietu dienesta darbs.

Arī oktobrī, kad turpinājās diskusijas par 2010. gada valsts budžetu, ārlietu ministrs nāca klajā ar "skaļu" paziņojumu par sekām, ja finansējuma samazinājums ārlietu dienestam tiks palielināts. 7. oktobrī, piedaloties Saeimas Ārlietu komisijas sēdē, M. Riekstiņš atzina, ka, ja 2010. gada budžets tiks samazināts no 29 miljoniem LVL šajā gadā līdz 23 miljoniem LVL 2010. gadā, kā to paredz Finanšu ministrija, tad Latvijai, visticamāk, nāksies slēgt Latvijas konsulātus ārvalstīs. Kā iespējamākos ārlietu ministrs minēja konsulātus Sanktpēterburgā, Vitebskā, Kaļiņingradā un Pleskavā. Ārlietu dienesta vadītājs papildus piebilda, "ka ar šādu Ārlietu ministrijas lēmumu, visticamāk, nebūs mierā uzņēmēji, kuriem ir biznesa kontakti ar Krieviju un Baltkrieviju, pierobežas pašvaldības un aviokompānija "airBaltic'', jo

---

[43] Latvijas Vēstnesis, 04.09.2009. Ārlietu ministrs: Par diplomātisko pārstāvniecību nozīmi un finansējumu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=062481AD-F043-47BD-82A4-A1E167C6247B&phase=Latvijas+diplomātiskās+pārstāvniecības+ārvalstīs+šobrīd+ir+vienīgais+reālais+valsts+atbalsta+punkts+mūsu+uzņēmējiem&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=16&em=03&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2.

[44] Grundule L. Ziņu aģentūra LETA, 08.09.2009. Riekstiņš: ĀM budžets jau samazināts līdz "galējai robežai" // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=94454A73-0360-40E3-89C9-2567D2D6AE59&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.

tiks apgrūtināta vīzu izsniegšana".[45] Ministrs neizslēdza iespēju, ka lielāka finansējuma samazinājuma gadījumā varētu tikt slēgtas arī Latvijas vēstniecības.

M. Riekstiņa uzskatus atbalstīja arī bijušais ārlietu ministrs Atis Pabriks, paziņojot, ka tik būtiska līdzekļu samazināšana ir "kaitniecība pret valsti" un ka "vieglāk esot slēgt kādu ministriju, nevis vēstniecību".[46] Neitrālu pozīciju tiecās ieturēt Valsts prezidents Valdis Zatlers, informējot, ka, lai gan pakalpojumu kvalitāte samazināsies, visiem ir jāsaprot – "ja valstī ir naudas grūtības, tad no kaut kā ir jāatsakās".[47]

M. Riekstiņa paziņojums Saeimas Ārlietu komisijas sēdē ir jau otrais paziņojums, kur tieši tiek saistīts finansējuma samazinājums ar ārpolitiskā dienesta spējām atbalstīt uzņēmējus un izraisīt neapmierinātību pierobežu pašvaldībās, jo tiks apgrūtināta vīzu izsniegšana. Šādu paziņojumu laikā, kad aizvien vairāk izskanēja nepieciešamība attīstīt ārpolitikas un ekonomisko attiecību "austrumu virzienu", ko aizstāv arī pašreizējā Rīgas domes vadošā koalīcija, var tieši skatīt kā mēģinājumu uzsvērt negatīvās sekas visai Latvijai gadījumā, ja finansējums tiks samazināts. Vienlaikus jāmin, ka vasaras vidū bez plašām diskusijām tika slēgts Latvijas ģenerālkonsulāts Bonnā, kura nozīme gan bija mazāka nekā konsulātiem Krievijā un Baltkrievijā, kuriem viena no svarīgākajām funkcijām ir vīzu izsniegšana, kā arī paši konsulāti ir atbalsta punkts Latvijas uzņēmējiem, kuri tiecas apgūt šo valstu tirgus.

Nedaudz vēlāk kļuva zināms, ka Ārlietu komisijas sēdē tās locekļi vienojās oficiālā vēstulē aicināt Ministru prezidentu pārskatīt budžeta samazinājumu Ārlietu ministrijai. Komentējot vēstuli, A. Bērziņš uzsvēra:

> *"Valsts ekonomisko un politisko interešu pārstāvniecība ārvalstīs ir viena no būtiskākajām valsts pamatfunkcijām, bet ar patlaban budžeta projektā paredzēto finansējumu Ārlietu ministrijas darbība ir apdraudēta. [..] Finansējuma un darbinieku skaita ziņā mūsu diplomātiskais dienests faktiski atgriežas teju deviņdesmito gadu vidus līmenī. No Ārlietu ministrijas tiek prasīts aktīvi aizstāvēt mūsu uzņēmēju intereses ārzemēs, tomēr kā to ir iespējams izdarīt ar tik niecīgu finansējumu?"*[48]

Šie pēdējie politiskie paziņojumi, kuros norādītas iespējamās sekas finansējuma samazinājumiem un kas tieši saistīja finansējuma jautājumu ar ārlietu dienesta spējām atbalstīt uzņēmējus un veicināt ekonomisko attiecību attīstību, kā arī nodrošināt konsulāros pakalpojumus gan cilvēkiem, kuri vēlas ieceļot Latvijā, gan Latvijas valsts piederīgajiem ārvalstīs, sekmēja situācijas uzlabošanos, jo jau 19. oktobrī tika izplatīts paziņojums, ka Latvijai konsulātus un pārstāvniecības, visticamāk, nebūs nepieciešams slēgt, jo valdība lēmusi par papildu finansējuma novirzīšanu ārlietu dienestam.

Ņemot vērā nepieciešamību aizstāvēt Latvijas ekonomiskās intereses ārvalstīs, Latvijas ārpolitiskā diskursa ietvaros tika aktualizēts jautājums par nepieciešamību pēc vienas koordinējošas institūcijas, kura šo interešu pārraudzīšanu īstenotu. Pašlaik šī funkcija ir sadalīta starp Ekonomikas ministrijas pakļautībā esošo Latvijas Investīcijas attīstību aģentūru un Ārlietu ministriju ar tās vēstniecību un pārstāvniecību tīklu. Ideju par vienu institūciju, kas nodrošinātu Latvijas ekonomisko interešu pārstāvniecību ārvalstīs, pirmoreiz ierosināja ārlietu ministrs Māris Riekstiņš vienā no pirmajiem uzņēmējiem paredzētajiem semināriem:

> *"Ārlietu ministrijai svarīgs ir uzņēmēju viedoklis par ārējo ekonomisko pārstāvniecību konsolidāciju." "Šajā sakarā aicinu uzņēmējus paust viedokli par nepieciešamību apvienot visas valsts ārējās*

---

[45] Kozule E., Bagātais J. Ziņu aģentūra LETA, 07.10.2009. Papildināta – Ārlietu ministrija varētu slēgt konsulātus Krievijā un Baltkrievijā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=6A220EE7-6FA7-4517-9845-D7955CCB2813&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.

[46] Turpat.

[47] Turpat.

[48] Saeimas preses dienests. Latvijas Vēstnesis, 15.10.2009. Par finansējuma samazinājumu diplomātiskajā dienestā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=1329087F-4B20-DEE3-9F09-1637CF911EBC&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25.

ekonomiskās institūcijas Ārlietu ministrijas pakļautībā," atzīmēja M. Riekstiņš. Ministrs uzsvēra, ka Ārlietu ministrijas rīcībā ir nepieciešamā infrastruktūra ārvalstīs, lai šo funkciju nodrošinātu."[49]

Ārlietu ministra piedāvājums gada laikā neguva atsaucību, jo gan Ārlietu ministrija, gan Ekonomikas ministrija tiecās veidot savus sadarbības formātus ar uzņēmējiem, lai veiksmīgāk realizētu ekonomisko interešu aizstāvību ārvalstīs. Ārlietu ministrija gada laikā organizēja virkni semināru, kuru ietvaros uzņēmējiem bija iespēja iepazīties ar reģionālo tirgu iezīmēm, bet Ekonomikas ministrijas pārraudzībā tika izveidota Latvijas ārējo ekonomisko pārstāvniecību koordinācijas padome.[50]

Kā pierādījums pastāvošajam saspīlējumam starp Ārlietu un Ekonomikas ministriju par to, kura no institūcijām pārstāvēs Latvijas ekonomiskās interesēs ārvalstīs un attiecīgi arī iegūs tam nepieciešamo finansējumu no valsts budžeta, ir ārlietu ministra M. Riekstiņa izteiktā kritika ekonomikas ministram A. Kamparam:

""Izlasīju "Neatkarīgajā", ka kāds no JL esot izteicies – ja gadījumā tikšot mainīti JL ministri, viņi prasīšot arī Baibas Rozentāles un manu demisiju. Manas demisijas pieprasījums tika pamatots ar to, ka ārlietu ministrs par daudz jaucas ekonomiskajā nozarē, ar uzņēmējiem mēģina sadarboties eksporta atbalsta programmās, jaucas [ekonomikas ministra Arta] Kampara lauciņā." Kā norāda Riekstiņš, viņš būtu priecīgs šajā jomā neko nedarīt, ja to darītu Ekonomikas ministrija. "Kas no tādām fundamentālām lietām ir izdarītas?""[51]

Šāda ministriju konkurence par galvenās institūcijas lomu, no vienas puses, vērtējama pozitīvi, jo šādā veidā tiktu samazināta funkciju dublēšanās un, iespējams, Latvija iegūtu efektīvāku tās ekonomisko interešu pārstāvniecību ārvalstīs. Tajā pašā laikā šāda konkurence lielā mērā ir skaidrojama ar cīņu par finanšu līdzekļiem no valsts budžeta, kur institūcija, kas iegūtu tiesības vienai pārstāvēt ekonomiskās intereses, spētu sekmīgāk pamatot līdzekļu nepieciešamību valsts budžeta veidošanas laikā, kas ir īpaši svarīgi pašreizējos valsts ierobežoto līdzekļu apstākļos.

Kopumā 2009. gadu attiecībā uz ārpolitisko diskursu gan par valsts prioritātēm, gan spēju tās īstenot samazināta finansējuma apstākļos var raksturot kā intensīvu, kas ļauj izdarīt secinājumus par divu ievadā minēto tēmu atspoguļojumu tajā.

Latvijas ārpolitiskais diskurss 2009. gadā ekonomiskās krīzes apstākļos: kopsavilkums

Iepriekšējā nodaļā veiktā analīze parāda lielo politisko paziņojumu daudzumu par Latvijas ārpolitikas prioritātēm un spējām tās realizēt. Latvijas ārpolitiskā diskursa analīze parādīja, ka aktīvākie diskursa aģenti bija par ārpolitiku atbildīgo institūciju – Ārlietu ministrijas, Saeimas Ārlietu komisijas – pārstāvji, kā arī Valsts prezidents. Nevalstisko aģentu, uzņēmēju, klātbūtne diskursā ir īslaicīga un vērsta uz konkrētiem jautājumiem. Tomēr citu aģentu politiskie paziņojumi, kas orientēti uz uzņēmējiem, ļauj secināt, ka šo aģentu loma ir daudz lielāka, nekā tas parādās publiskajā diskursā.

Pievēršoties divu tēmu atspoguļojumam Latvijas ārpolitiskajā diskursā, kur pirmā tēma skar izmaiņas Latvijas ārpolitikas prioritātēs un otrā tēma ietver spēju šīs prioritātes īstenot, ņemot vērā finansējuma samazinājumu ārlietu sektoram, to izpausmes ļauj izdarīt virkni secinājumu.

---

[49] Latvijas Darba devēju konfederācija. 07.10.2009. Nākamos trīs mēnešu uzņēmējiem būs iespēja tikties ar Latvijas vēstniekiem no visām pasaules valstīm eksporta attīstības veicināšanai // http://www.lddk.lv/index.php?group=archive&page=6&p=1214.

[50] Sabajevs S. Ekonomikas ministrija, 01.10.2009. Darbu sāk Latvijas Ārējo ekonomisko pārstāvniecību koordinācijas padome // http://www.em.gov.lv/em/2nd/?id=22889&cat=621.

[51] Ziņu aģentūra LETA, 21.11.2009. Ārlietu ministrs kritizē Ekonomikas ministrijas veikumu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=E8B46DD4-F829-4C5C-A771-C897224392D2&phase=Ārlietu+ministrs+kritizē+Ekonomikas+ministrijas+veikumu&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=16&em=06&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2.

Pirmkārt, 2009. gadā ir notikušas izmaiņas Latvijas ārpolitiskajās prioritātēs, kur par aktuālāko Latvijas ārpolitikas pamatjautājumu ir kļuvusi valsts ekonomisko interešu pārstāvēšana ārvalstīs. Ar valsts ekonomisko interešu pārstāvēšanu ārvalstīs, vadoties no aģentu paziņojumiem, tiek saprasta eksporta veicināšana, atbalsts Latvijas uzņēmējiem ar informāciju par citu valstu normatīviem un tradīcijām, kā arī politiskā atbalsta nodrošināšana valstīs, kurās tas ir nepieciešams. Ar valsts ekonomiskajām interesēm no aģentu puses arī tiek saistīti priekšnoteikumi, kas citādi sekmē uzņēmējdarbību Latvijā, piemēram, vīzu izsniegšana Krievijas un Baltkrievijas reģionos un galvaspilsētās, lai veicinātu tūristu plūsmu uz Latviju.

Lai gan ekonomisko interešu aizstāvēšana kā viena no Latvijas ārpolitikas prioritātēm tika noteikta jau 2008. gada nogalē, 2009. gada laikā Latvijas ekonomisko interešu aizstāvēšana ārvalstīs no vairāku aģentu puses tika atkārtoti atzīta par Latvijas ārpolitikas prioritāti. Pat Latvijas drošības nodrošināšana ārpolitiskajā diskursā tika pieminēta retāk. Ekonomisko interešu aizstāvēšanas ārvalstīs saistīšana ar finansējuma nepieciešamību ārlietu dienestam, kā tas izpaudās ārlietu ministra un citu aģentu paziņojumos, parāda, ka arī 2010. gadā ārlietu dienestam būs jātiecas aizstāvēt Latvijas ekonomiskās intereses, lai šādi attaisnotu finansējuma nepieciešamību. Ekonomisko interešu aizstāvēšanu ārvalstīs kā Latvijas ārpolitikas prioritāti apstiprina arī 2009. gada 31. decembrī izplatītais ārlietu ministra paziņojums, ka 2010. gadā "viena no galvenajām ārlietu dienesta prioritātēm būs ekonomiskā dimensija un atbalsta sniegšana eksportspējīgajiem uzņēmumiem".[52]

Valsts ekonomisko interešu pārstāvēšana ārvalstīs arī kļuva par politiskās sāncensības instrumentu starp Tautas partijas ministra Māra Riekstiņa vadīto Ārlietu ministriju un Jaunā laika ministra Ata Kampara vadīto Ekonomikas ministriju par to, kurai ministrijai ir uzdevums virzīt Latvijas ekonomiskās intereses ārvalstīs un kura ministrija šo uzdevumu labāk izpilda. Vadoties no paziņojumu daudzuma ārpolitiskajā diskursā, Ārlietu ministrija līdz šim šajā sfērā ir darbojusies aktīvāk, lai gan vairāki no ministrijas rīkotajiem uzņēmēju informēšanas pasākumiem tiek organizēti, sadarbojoties ar LIAA. Diskursa ietvaros novērotā konkurence starp Ārlietu un Ekonomikas ministriju arī atklāj intensitāti, ar kādu notiek cīņa par valsts budžeta līdzekļiem, jo abas ministrijas tiecas kļūt par galvenajām valsts ekonomisko interešu aizstāvēm ārvalstīs, šādi iegūstot iespēju pieprasīt papildu budžeta līdzekļus šī uzdevuma īstenošanai. Arī aģentu paziņojumi par to, ka ekonomisko interešu pārstāvēšana ārvalstīs ir viena no Latvijas prioritātēm, apstiprina šīs funkcijas nozīmi un ļauj funkcijas īstenotājam cerēt uz budžeta līdzekļiem.

Pievēršoties otrai tēmai par ārlietu dienesta spēju īstenot noteiktās ārpolitikas prioritātes, ņemot vērā finansējuma samazinājumu, var izdarīt vairākus secinājumus. Pirmkārt, publiskajā diskursā izteikumi mainās atkarībā no finansējuma samazināšanas apmēriem. Piemēram, ja gada sākumā M. Riekstiņš uzsver, ka pat samazināta budžeta apstākļos ārlietu dienests pildīs tam uzticētās funkcijas pilnā apmērā, tad turpmākajās diskusijās par finansējuma sadali ministrijām tiek pieļauts, ka, samazinot finansējumu, tiks pārskatītas ārlietu dienesta funkcijas. Visbeidzot, 2010. gada budžeta izstrādei ieejot noslēguma fāzē, kad finansējuma samazinājuma apjoms ārlietu dienestam tika vēlreiz palielināts, tika izplatīti paziņojumi, ka tas apdraud ārlietu dienesta funkciju izpildi, par piemēru minot gan ekonomisko interešu pārstāvniecību ārvalstīs, gan konsulāro palīdzību. Abi šie piemēri bija tieši izvēlēti, lai parādītu ietekmi, kādu finansējuma samazinājums atstās uz Latvijas ekonomiskās izaugsmes veicināšanas politiku, kā arī uz katru Latvijas valsts piederīgo, kuram varētu būt nepieciešamība pēc konsulārajiem pakalpojumiem ārvalstīs. Kā nākamais piemērs, kas izraisīja plašu rezonansi, bija paziņojums par iespējamu konsulātu slēgšanu, ar ko, M. Riekstiņa vārdiem runājot, "visticamāk, nebūs mierā uzņēmēji". Šāda radikālu piemēru piesaukšana radīja nepieciešamo efektu, un finansējuma samazinājums ārlietu dienestam nebija tik ievērojams.

---

[52] Grundule L. Ziņu aģentūra LETA, 31.12.2009. Riekstiņš: Nākamgad ārlietu dienesta galvenā prioritāte būs ekonomiskā dimensija // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=74CAF440-4C9C-4FE1-AC14-ED20175D5A25&phase=ārlietu+ministrs+un+Riekstiņš+un+ekonomik*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&more=t0&pg=.

Tomēr, tāpat kā citās nozarēs, arī Ārlietu ministrijai bija nepieciešams veikt izdevumu samazināšanu un, lai gan gada sākumā ir atrodami izteikumi, kur runāts par rūpīgi izsvērtu samazinājumu, turpmākajos mēnešos atrodami paziņojumi tikai par štatu samazināšanu, bet ne ar to saistīto funkciju vai prioritāšu izvērtējumu. Šeit gan jāpiebilst, ka šāds prioritāšu izvērtējums ministrijā ir noteikts iekšēji un nav publiskots, lai neizraisītu, piemēram, negatīvu kādas valsts attieksmi, kura nebūtu iekļauta kā Latvijai prioritāra valsts. Papildus gan jāņem vērā, ka izsvērta izdevumu samazināšana, vadoties no daudziem publiskiem izteikumiem, bija izplatīta prakse visās valsts institūcijās. Tas varētu būt saistīts gan ar neilgo laika posmu, kura ietvaros šāda samazināšana bija jāveic, gan problēmām, ko rada skaidru valsts ilgtermiņa attīstības mērķu trūkums.

Visbeidzot, trāpīgākais izteikums par ārlietu dienesta funkcionēšanu samazināta finansējuma apstākļos ir M. Riekstiņa pieminētā analoģija ar situāciju deviņdesmito gadu sākumā, kad ārlietu dienestam bija jānodrošina neatkarību atguvušās Latvijas Republikas starptautiskā atzīšana un atgriešanās starptautiskajā sabiedrībā. Vadoties no publiskā diskursa paziņojumiem, šāda pieeja tad lielā mērā arī nodrošinātu Latvijas ārējo interešu pārstāvēšanu un citu ārpolitisko funkciju veikšanu.

Latvian Foreign Policy Discourse in the Conditions of Economic Crisis in Year 2009

Abstract

Year 2009 in history of the world will be remembered as the year of worldwide economic crises. Economic crisis in different volumes affected almost every state in the world. In Latvia, due to ill-considered economic and financial policy of the state, crisis was especially deep. Crisis affected all spheres of Latvian state policy by taking form as massive budget cuts of all state institutions including Ministry of Foreign Affairs and network of embassies and representations in foreign countries. At the same time state officials realised the importance of creating export oriented economy as one of the cures for economic crisis so representations of interests of Latvian entrepreneurs was defined as one of foreign policy goals.

This Paper focuses on dilemma crated by abovementioned situation – how Ministry of Foreign Affairs can protect Latvia's economic interests abroad while its capacity is lowered due to budget cuts. This is analyzed by looking at foreign policy discourse of Latvia within abovementioned issues. The research has concluded that the priority of protection of economic interests abroad created intensive discussions between various ministries, and, despite that this priority created additional work load for ministries, it also was used as a leverage to attract more financing to particular ministry which would be responsible for the task. This created tensions between Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Economics, both of which wanted to become the main representative of Latvia's economic interests abroad and acquire financing meant for this task.

Literatūra

Avoti

1. Grozījumi likumā "Par valsts budžetu 2009. gadam" 4. pielikums "Valsts pamatbudžeta ieņēmumu un izdevumu atšifrējums pa programmām un apakšprogrammām" // http://www.fm.gov.lv/budzets/likums/2009_16_06_grozijumi/4_pielikums.doc.
2. 2010. gada valsts budžets 4. pielikums "Valsts pamatbudžeta ieņēmumu un izdevumu atšifrējums pa programmām un apakšprogrammām" // http://fm.gov.lv/budzets/2010/211209/FMLikp4_211209.doc.
3. Ārlietu ministra Māra Riekstiņa uzruna Latvijas Republikas vēstnieku sanāksmē Rīgā, 2008. gada 17. decembrī // http://www.mfa.gov.lv/lv/Jaunumi/Runas/2008/decembris/17-1/.
4. Finanšu un kapitāla tirgus komisija, AS "Parex Banka" pārņemšanas apskats // http://www.fktk.lv/texts_files/Parex_hr_10.12.09.pdf.

5. Latvijas Darba devēju konfederācija. 07.10.2009. Nākamos trīs mēnešu uzņēmējiem būs iespēja tikties ar Latvijas vēstniekiem no visām pasaules valstīm eksporta attīstības veicināšanai // http://www.lddk.lv/index.php?group=archive&page=6&p=1214.
6. Likums par valsts budžetu 2009. gadam, 4. pielikums "Valsts pamatbudžeta ieņēmumu un izdevumu atšifrējums pa programmām un apakšprogrammām" // http://www.fm.gov.lv/budzets/likums/2009_plus_paskaidrojumi/4piel.doc.
7. Ministru kabineta rīkojums Nr. 882 // http://www.likumi.lv/doc.php?id=185966&from=off.
8. Sabajevs S. Ekonomikas ministrija, 01.10.2009. Darbu sāk Latvijas Ārējo ekonomisko pārstāvniecību koordinācijas padome // http://www.em.gov.lv/em/2nd/?id=22889&cat=621.
9. Saeimas preses dienests. Latvijas Vēstnesis, 15.10.2009. Par finansējuma samazinājumu diplomātiskajā dienestā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=1329087F-4B20-DEE3-9F09-1637CF911EBC&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25.
10. Saeimas preses dienests. Latvijas Vēstnesis, 16.06.2009. Par finansējuma samazināšanu diplomātiskajam dienestam // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=1328EF85-4F65-F5F1-5981-3A0C3F4BE5E3&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25.
11. Valsts prezidenta Valda Zatlera uzruna Latvijas vēstnieku sanāksmē 2008. gada 17. decembrī // http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=605&art_id=12825.

Grāmatas

1. Larsen H. Foreign policy and discourse analysis: France, Britain and Europe. – London, New York: Routledge, 1997.
2. Onuf N. Constructivism: A philosophical prologue. – Institute of World Economics & Politics, Chinese Academy of Social Sciences // http://en.iwep.org.cn/info/content.asp?infoId=1092.
3. Onuf N. Constructivism: A user's manual // International relations in a constructed world / Eds. V. Kubálkova, N. Onuf, P. Kowert. – Armouk, New York, London: M. E. Sharpe, 1998.
4. Onuf N. Speaking on policy // Foreign policy in a constructed world / V. Kubálková. – Armouk, New York, London: M. E. Sharpe, 2001.
5. Zehnfuss M. Constructivism in international relations, the politics of reality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Periodiskie izdevumi

1. Ziņu aģentūra LETA. 21.11.2009. Ārlietu ministrs kritizē Ekonomikas ministrijas veikumu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=E8B46DD4-F829-4C5C-A771-C897224392D2&phase=Ārlietu+ministrs+kritizē+Ekonomikas+ministrijas+veikumu&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=16&em=06&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2.
2. Bagātais J. Ziņu aģentūra LETA. 23.12.2008. SVF valde apstiprina starptautisko aizdevumu Latvijai // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=F34C9AF9-0D27-4E40-82CB-E29F18880A94&phase=starptautiskais+aizdevums&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=04&em=03&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.
3. Grundule L. Ziņu aģentūra LETA. 01.07.2009. Apstiprinās galīgo sarakstu par strādājošo skaita samazināšanu ĀM // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=7EBAE8FF-D7D7-4B3E-87A9-A0CD5985E583&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.
4. Grundule L. Ziņu aģentūra LETA. 11.03.2009. Papildināta – ĀM par 30% plāno samazināt ārvalstīs strādājošo darbinieku skaitu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=187A3E4B-BE61-4974-9C44-E00049D10FF5&phase=ārlietu+ministrija&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=12&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=375.
5. Grundule L. Ziņu aģentūra LETA. 07.01.2009. Papildināta – Riekstiņš sola ārpolitiskās funkcijas pildīt pilnā apmērā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=4182BED9-6F1C-4D19-82CB-85FCB86B57D6&phase=Riekstiņš+sola+ārpolitiskās+funkcijas+pildīt+pilnā+apmērā&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=12&em=03&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2.
6. Grundule L. Ziņu aģentūra LETA. 14.07.2009. Piedāvā reorganizēt "Latvijas Institūtu"; rosina veikt citas būtiskas reformas ĀM // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=B4D2B414-86A6-4A5A-BC41-D68CEEF0EF92&phase=ārlietu+ministrs+un+Riekstiņš+un+ekonomik*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&more=t0&pg=50.

7. Grundule L. Ziņu aģentūra LETA. 08.09.2009. Riekstiņš: ĀM budžets jau samazināts līdz "galējai robežai" // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=94454A73-0360-40E3-89C9-2567D2D6AE59&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.
8. Grundule L. Ziņu aģentūra LETA. 31.12.2009. Riekstiņš: Nākamgad ārlietu dienesta galvenā prioritāte būs ekonomiskā dimensija // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=74CAF440-4C9C-4FE1-AC14-ED20175D5A25&phase=ārlietu+ministrs+un+Riekstiņš+un+ekonomik*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&more=t0&pg=.
9. Grundule L. Ziņu aģentūra LETA. 30.03.2009. Riekstiņš: Visticamāk, strādājošo skaitu nāksies mazināt arī ĀM centrālajā aparātā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=DBB5DD62-4D7D-48B5-A88A-51CFA072C3F7&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=50.
10. Kozule E., Bagātais J. Ziņu aģentūra LETA. 07.10.2009. Papildināta – Ārlietu ministrija varētu slēgt konsulātus Krievijā un Baltkrievijā // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=6A220EE7-6FA7-4517-9845-D7955CCB2813&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=25.
11. Latvijas Vēstnesis. 04.09.2009. Ārlietu ministrs: Par diplomātisko pārstāvniecību nozīmi un finansējumu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=062481AD-F043-47BD-82A4-A1E167C6247B&phase=Latvijas+diplomātiskās+pārstāvniecības+ārvalstīs+šobrīd+ir+vienīgais+reālais+valsts+atbalsta+punkts+mūsu+uzņēmējiem&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=1993&ed=16&em=03&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2.
12. Mašina L. Ziņu aģentūra LETA. 02.07.2009. Plāno efektivizēt un paplašināt Latvijas ārējo ekonomisko pārstāvniecību tīklu // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=F8B9D46C-0536-4978-A373-759DD6DCE36C&phase=ārlietu+ministrs+un+Riekstiņš+un+ekonomik*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&more=t0&pg=50.
13. Ziņu aģentūra LETA. 07.05.2009. Valsts prezidents nobažījies par samazinājumiem ārlietām un aizsardzībai // http://www.leta.lv/lat/arhivsn/item/?id=8FFDDA5E-CE0B-45AF-9221-6375C37C2310&phase=ārlietu+un+diplomāt*+un+samazinā*&Submit=Meklēt&sd=01&sm=01&sy=2009&ed=11&em=01&ey=2010&l2=l2&z=z&t[]=t0&t[]=t4&t[]=t1&t[]=t5&t[]=t2&t[]=t6&t[]=t14&t[]=t3&t[]=t7&t[]=t8&t[]=t10&t[]=t11&t[]=t12&r2=r2&items_pp=25&more=t0&pg=50.

Militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbība Latvijā: kravu pārvadājumu uz Afganistānu piemērs

Māris Andžāns

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā tiks analizēta militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbība Latvijā, par piemēru izmantojot 2009. gada sākumā caur Latviju uzsāktos kravu pārvadājumus uz Afganistānu tur izvietoto ārvalstu bruņoto spēku atbalstam. Izmantojot kvalitatīvās pētījumu metodes, tiks apskatīti teorētiskie militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbības aspekti, kravu pārvadājumu uz Afganistānu praktiskās izpausmes un Latvijas ieguvumi, kā arī drošībiskošanas (*securitization*) procesi pārvadājumu kontekstā.

Analīzes rezultātā secināts, ka pārvadājumos iegūst gan militārā, gan ekonomiskā sektora aktori – kā finansiāli, tā arī citos veidos, piemēram, Latvijas ekonomika no šiem pārvadājumiem ieguvusi vismaz 4,4 miljonus eiro, bet ārvalstu bruņotie spēki ieguvuši jaunu stratēģiski svarīgu apgādes ceļu savu Afganistānā izvietoto pārstāvju atbalstam. Neskatoties uz drošībiskošanas mēģinājumiem atsevišķos uz krievvalodīgajiem iedzīvotājiem orientētajos Latvijas masu medijos, šie kravu pārvadājumi kopumā netiek uzlūkoti kā drošības jautājums un kā daļa no militārā sektora.

Ņemot vērā līdzšinējo pārvadājumu pozitīvo attīstību, tie, visticamāk, turpināsies, un nākotnē ir iespēja uz šo pārvadājumu bāzes izveidot regulāru divvirzienu tirdzniecības ceļu starp Latviju un Afganistānu. Vienlaikus līdzšinējā pārvadājumu norise un potenciālā to turpmākā attīstība demonstrē arī Latvijas praktiskos ieguvumus no dalības Ziemeļatlantijas līguma organizācijā (turpmāk – NATO), jo bez dalības NATO šo kravu pārvadājumu norise caur Latviju būtu maz ticama.

Atslēgvārdi: Latvija, ASV, NATO, Afganistāna, kravu pārvadājumi, drošībiskošana.

Ievads

Ekonomiskā un militārā sektora mijiedarbība vispārējā vērtējumā var būt dažāda – sākot no militārā sektora veicinātas ekonomiskā sektora attīstības līdz pat ekonomikas iznīcināšanai. 2009. gada sākumā caur Latviju uzsāktie kravu pārvadājumi uz Afganistānu tur izvietoto ārvalstu bruņoto spēku atbalstam būtu uzskatāmi par pirmā mijiedarbības veida piemēru, kas turklāt guvis plašu uzmanību Latvijā un ārpus tās.

Darba mērķis un metodes

Šī darba mērķis ir izpētīt militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbību Latvijā, par analīzes objektu izmantojot kravu pārvadājumus caur Latviju uz Afganistānu tur izvietoto ārvalstu bruņoto spēku atbalstam. Izvirzītā mērķa sasniegšanai, izmantojot kvalitatīvās pētījumu metodes, paredzēts apskatīt teorētiskos militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbības aspektus, kravu pārvadājumu uz Afganistānu praktiskās izpausmes un Latvijas ieguvumus, kā arī iespējamos drošībiskošanas procesus pārvadājumu kontekstā.

Diskusija

Ekonomiskā vara un militārā vara un attiecīgi ekonomiskais un militārais sektors savā starpā ir saistīti, kas sevišķi tiek uzsvērts neoreālisma un atsevišķu tā novirzienu pārstāvju darbos, ekonomiskajai varai veidojot pamatu militārajai varai vai arī ekonomiskajai varai esot līdzvērtīgai militārajai varai (merkantilais reālisms). Tradicionāli militārais sektors miera apstākļos ir nodalīts no ekonomiskā sektora un to mijiedarbība ir neizbēgama bruņoto konfliktu, tajā skaitā karu, laikā, kad abi sektori iedarbojas ciešāk – no vienas puses, karojošajām pusēm ir nepieciešams ekonomiskā sektora atbalsts (izejvielas, materiālie resursi un cits atbalsts), veicinot ekonomiskā sektora attīstību, paaugstinot pieprasījumu. No otras puses, militārais sektors var negatīvi ietekmēt ekonomisko sektoru vietā, kur notiek bruņotais konflikts – attiecīgās ekonomikas un to darbība var būt apgrūtināta vai arī tā var tikt pat iznīcināta.

Pirmajā no aprakstītajiem mijiedarbības veidiem ekonomiskā sektora procesi, ja vien tie nav saistīti ar skaidriem militāriem elementiem, piemēram, ieročiem, uzskatāmi par atdalītiem no militārā sektora un par daļu no ekonomiskā sektora, ja vien tie netiek saistīti ar militāro sektoru. Ja attiecīgais jautājums tiek saistīts ar drošības jautājumiem, tajā skaitā ar argumentiem par drošību, aizsardzību un militārismu, tas var kļūt par daļu no militārā sektora.

Viens no teorētiskajiem konceptiem, kas apskata jautājumu veidošanu un kļūšanu par drošības jautājumiem, ir drošībiskošanas koncepts, kuru ir izveidojis un attīstījis "Kopenhāgenas skolas" pārstāvis Ole Vēvers (*Ole Waever*) un kas ir viens no konstruktīvisma elementiem drošības pētījumos. Šis koncepts veido teorētisko ietvaru, lai pētītu procesus, caur kuriem "parastās darba kārtības" jeb "normālās politikas" jautājumi tiek konstruēti par drošības jautājumiem. Saskaņā ar šo konceptu drošībiskošana ir "runas akts", kura ietvaros jautājums tiek pasniegts kā eksistenciāls drauds vai tāds, kas rada šādus draudus kādam objektam. Attiecīgi šāda jautājuma risināšanai ir nepieciešami ārkārtas pasākumi un tā rezultātā var tikt attaisnotas rīcības, kas citādi būtu ārpus parastās lietu risināšanas kārtības.[1]

Saskaņā ar šo konceptu ne vienmēr jautājums kļūst par drošības jautājumu tāpēc, ka tas patiešām tāds ir (eksistenciāls drauds vai tāds, kas rada šādu draudu konkrētam objektam), bet gan tāpēc, ka jautājums tiek atbilstoši interpretēts un pasniegts. Šo procesu veido drošībiskotājs (drošībiskošanas aktors) attiecībās ar auditoriju, kurai attiecīgais jautājums tiek interpretēts un pasniegts kā eksistenciāls drauds. Kad drošībiskotājam izdodas pārkāpt noteikumus un procedūras, kas citādi būtu jāievēro parastās lietu risināšanas kārtības ietvaros, jautājums tiek izņemts no "parastās darba kārtības" jeb "normālās politikas" un tas kļūst par drošības jautājumu, ir notikusi veiksmīga drošībiskošana. Tomēr svarīgi, ka drošībiskošanas process pats par sevi neveido drošībiskošanu, jo to par drošībiskošanu var uzskatīt, tikai auditorijai pieņemot jautājumu kā drošības jautājumu. Ja auditorija jautājumu nepieņem kā drošības jautājumu, tad tas būtu uzskatāms vienīgi par drošībiskošanas kustību jeb drošībiskošanas mēģinājumu.[2]

Jebkuras militārās operācijas būtiska sastāvdaļa ir loģistikas atbalsts, ar ko tiek nodrošināta operācijas apgāde ar visām tai nepieciešamajām lietām. Un tieši loģistikas pakalpojumi ir viens no pakalpojumu veidiem, kuros ir liels potenciāls pozitīvai mijiedarbībai starp militārā un ekonomiskā sektora pārstāvjiem, jo bieži vien loģistikas pakalpojumus jau pastāvošo vai arī jaunu loģistikas līniju ietvaros efektīvāk spēj nodrošināt uzņēmēji.

Sevišķi svarīgs loģistikas atbalsts ir militārām operācijām, kuras norisinās attālās un grūti pieejamās vietās, par kādu viennozīmīgi var uzskatīt Afganistānu. Šai Āzijas valstij nav piekļuves jūrai / okeānam, un dažādus ierobežojumus un apgrūtinājumus nokļūšanai tajā rada arī kalnainais apvidus un daļa kaimiņvalstu (Afganistāna robežojas ar Irānu, Turkmenistānu, Uzbekistānu, Tadžikistānu, Ķīnu un Pakistānu). Afganistānas gadījumā uzņēmēju iesaistīšanās loģistikas pakalpojumu sniegšanā ir gandrīz neizbēgama, ņemot vērā tās atrašanās vietu, kā arī ārvalstu bruņoto spēku skaitu Afganistānā (Starptautisko drošības atbalsta spēku (turpmāk – ISAF) misijā Afganistānā piedalās 43 valstis, un kopumā šīs misijas ietvaros atrodas gandrīz 86 tūkstoši ārvalstu bruņoto spēku pārstāvju)[3].

---

[1] Buzan B., Waever O., de Wilde J. Security. A new framework for analysis. – Lynne Reinner Publishers, 1998. – P. 23.
[2] Turpat, P. 25.
[3] NATO. International Security Assistance Force and Afghan National Army Strength & Laydown // http://www.nato.int/isaf/docu/epub/pdf/placemat.pdf (sk. 10.06.2010.).

Ņemot vērā Afganistānas un Latvijas ģeogrāfisko atrašanās vietu, sākotnēji iespējamā Latvijas loma kravu transportēšanā uz Afganistānu var nešķist skaidra un pamatota. Turklāt, lai kravas nonāktu Afganistānā caur Latvijas teritoriju, tām jāšķērso vēl vairāku valstu teritorijas – vismaz Krievijas, Kazahstānas un Uzbekistānas teritorija. Lai arī iepriekš no un uz Latviju ir notikuši regulāri kravu pārvadājumi uz šo reģionu, piemēram, konteineru vilciens "Baltika-Tranzit", un teorētiski to ietvaros varētu notikt arī pārvadājumi uz Afganistānu, jāņem vērā arī citi aspekti. Pirmkārt, tā ir nepieciešamība izmantot tieši šādu maršrutu. Līdz 2009. gadam ārvalstu bruņoto spēku Afganistānā apgāde lielākoties notika ar kuģiem līdz Pakistānai un sauszemes transportu (smago autotransportu) Pakistānas un Afganistānas teritorijā, kā arī izmantojot gaisa transportu. Gaisa transports ir uzskatāms par ļoti dārgu salīdzinājumā ar citiem kravas transporta veidiem, turklāt jāņem vērā arī gaisa kuģu, kas ir gatavi veikt lidojumus uz Afganistānu, pieejamība. Savukārt ceļš caur Pakistānu, lai arī, iespējams, lētākais no visiem, uzskatāms par nedrošu, jo kaujinieku aktivitātes pret pārvadātajām kravām Pakistānas un Afganistānas teritorijā kļuva aizvien intensīvākas – ārvalstu bruņotajiem spēkiem domātās kravas tikušas ne tikai apzagtas, bet arī nozagtas un iznīcinātas. Šāds apgrūtinājums norādīja uz bruņoto spēku atkarību no salīdzinoši vienveidīgiem un ierobežotiem loģistikas risinājumiem, radot nepieciešamību apsvērt alternatīvu maršrutu izmantošanu.

Alternatīvas maršrutam caur Pakistānu varēja būt maršruti caur Ķīnu, Irānu, Turkmenistānu, Uzbekistānu un Kirgizstānu. No ģeogrāfiskā izvietojuma apsvērumiem loģisks būtu maršruts caur Irānas ostām un Irānas sauszemes teritoriju, tomēr šāda maršruta izmantošanas iespējas ja ne izslēdz, tad katrā ziņā būtiski ierobežo politiskās attiecības starp Irānu un NATO dalībvalstīm un partnervalstīm, kuru bruņotie spēki izvietoti Afganistānā. Savukārt Afganistānas robeža ar Ķīnu ir salīdzinoši ļoti neliela, un abas valstis savieno mazas nozīmes ceļš, kura caurbraucamību ierobežo arī klimatiskie apstākļi, padarot kravu transportēšanu caur Ķīnu maz iespējamu.

Atlikušās Vidusāzijas valstis, ar kurām robežojas Afganistāna, veido reģionu, uz kuru notiek regulāri pārvadājumi no Baltijas jūras ostām, lielākoties pateicoties apstāklim, ka tās savieno 1520 milimetru dzelzceļa sliežu platums ar pilnīgu dzelzceļa sistēmas savietojamību, kas nodrošina ātrus, efektīvus un finansiāli izdevīgus liela apmēra kravu pārvadājumus pa sauszemi. Starp Baltijas jūras ostām ar pieeju 1520 milimetru dzelzceļa sistēmai (Latvija, Lietuva, Igaunija, Krievija un arī Somija ar nominālo sliežu ceļu platumu 1524 milimetri) tieši Latvija ieņem izdevīgu pozīciju, ņemot vērā jau iepriekš minētos regulāros pārvadājumus uz Vidusāziju un attiecīgu Latvijas uzņēmēju pieredzi sadarbībā ar Vidusāzijas valstīm. Kā citi pozitīvi apstākļi jāmin Latvijas kā NATO dalībvalsts statuss (vismaz kā priekšrocība pār Krieviju un Somiju), labās politiskās attiecības ar Amerikas Savienotajām Valstīm (turpmāk – ASV) apvienojumā ar pēdējā laikā stabilajām attiecībām ar Krieviju. Pat vienas no šīm priekšrocībām neesamība apgrūtinātu ASV bruņotajiem spēkiem paredzēto kravu pārvadājumu norisi caur Latvijas teritoriju.

Kā pēdējais un viens no būtiskākajiem priekšnosacījumiem kravu pārvadājumiem caur Latviju bija visu iesaistīto tranzīta valstu piekrišana šo pārvadājumu norisei, jo, lai arī transportētas tiek nemilitāras kravas, to faktiskais nosūtītājs un saņēmējs ir ārvalstu bruņotie spēki. Ja kāda no šķērsojamajām valstīm šādu atļauju nebūtu devusi, tad šo pārvadājumu norise būtu apgrūtināta vai arī neiespējama. To, ka kāda no Vidusāzijas reģiona valstīm tranzīta iespēju var liegt, apliecināja Turkmenistāna, kas nav devusi atļauju caur savu teritoriju vest ārvalstu bruņoto spēku atbalstam Afganistānā paredzētās kravas.[4]

Kravu pārvadājumi uz Afganistānu tur izvietoto ASV bruņoto spēku atbalstam caur Latvijas teritoriju tika sākti 2009. gada februārī, kad uz Afganistānu tika nosūtīts pirmais vilciena sastāvs. Saskaņā ar dažādiem avotiem 2009. gadā caur Latvijas teritoriju uz Afganistānu nosūtīti aptuveni 5000 TEU[5] (5000 konteineri[6], 3416 TEU konteineru vienības un 417 cita veida nemilitāru kravu[7]), kas veido aptuveni

[4] TVNET / Nekā personīga, 25.10.2009. Caur Latviju varētu transportēt 40% no NATO kravām // http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/233101 (sk. 10.06.2010.).

[5] TEU ir 20 pēdu ekvivalenta vienība (standarta konteiners).

[6] Nemilitāro preču pārvadājumi // Latvijas Dzelzceļnieks, 15.01.2010., 2. lpp.

[7] Briselei skaidros savu pozīciju // Latvijas Dzelzceļnieks, 15.01.2010., 6. lpp.

50 pilnus vilcienu sastāvus, bet 2010. gadā jau aptuveni 6000 TEU (Latvijas Republikas Aizsardzības ministrs I. Lieģis 2010. gada 11. maijā norādījis, ka kopējais uz Afganistānu nosūtīto kravu apjoms ir 11 000 TEU)[8]. ASV kravu pārvadāšanu nodrošina uzņēmēji, un Latvijas valsts nav tieši iesaistīta to norisē, attiecīgi tā nav līgumslēdzējpuse pārvadājumu nodrošināšanai.

Kravas Latvijas teritorijā nonāk ar kuģiem Rīgas ostā, kur tās pēc izkraušanas no kuģiem tiek iekrautas dzelzceļa vagonos. Tālāk vilcienu sastāvos kravas tiek transportētas cauri Latvijas teritorijai, pēc tam cauri Krievijas teritorijai, Kazahstānas teritorijai, kā arī Uzbekistānas teritorijai, līdz pa īsu dzelzceļa posmu nonāk Afganistānā. Tur kravas tiek pārkrautas no dzelzceļa vagoniem autotransportā un ar smagajām automašīnām nogādātas galamērķos Afganistānas teritorijā. Zināms, ka šo pārvadājumu ietvaros nogādāta sausā pārtika, mazgāšanas līdzekļi, tualetes papīrs un citas higiēnas preces, celtniecības materiāli, kamuflāžas materiāli, kā arī saliekamās mājiņas.[9]

Saskaņā ar Latvijas Republikas Satiksmes ministrijas veiktajiem aprēķiniem no viena TEU Latvija iegūst līdz pat 500 eiro,[10] bet saskaņā ar laikraksta "Бизнес & Балтия" veiktajiem aprēķiniem ieguvums no viena TEU ir apmēram no 400 līdz 450 eiro.[11] Šo summu veido kuģu ostu maksas, ostu pārkraušanas termināla pakalpojumi (viena konteinera pārkraušanas ostā un izvešanas no ostas teritorijas izmaksas var sasniegt 300 ASV dolārus)[12], maksa par publiskās dzelzceļa infrastruktūras izmantošanu, dzelzceļa pārvadātāja izdevumi, pārvadājumu organizēšanā iesaistīto kravu nosūtītāju uzņēmumu izmaksas un citas pastarpinātās izmaksas. Pieņemot, ka, sākot no 2009. gada februāra, caur Latvijas teritoriju nosūtīti 11 000 TEU, Latvijas ekonomika, balstoties uz Latvijas Republikas Satiksmes ministrijas veiktajiem aprēķiniem, ir ieguvusi aptuveni 5,5 miljonus eiro, bet saskaņā ar "Бизнес & Балтия" aprēķiniem tie būtu aptuveni 4,4 līdz 4,95 miljoni eiro.

Lai arī uz Afganistānu nosūtītie konteineri veido nelielu daļu no 2009. gadā Latvijas ostās pārkrautajām kravām, uz Afganistānu pārvadājamajām kravām ir potenciālas izaugsmes iespējas, un jebkuru jaunu kravu pārvadājumi ekonomiski sarežģītos apstākļos (piemēram, apstrādāto konteineru apjoms Latvijas ostās 2009. gadā pret iepriekšējo gadu samazinājies par 19,6%)[13] ir vērtējams kā ieguvums, uz ko norādījušas dažādas valsts amatpersonas un pārvadājumu nodrošināšanā iesaistīto uzņēmumu pārstāvji. Attiecībā uz potenciālo ASV kravu apjoma pieaugumu izskanējusi dažāda informācija – sākotnēji izskanējusī optimistiskākā prognoze liecināja, ka ASV kravu apjomu caur Latviju varētu palielināt līdz pat pilniem 20–30 vilciena sastāviem nedēļā,[14] kas varētu būt aptuveni 1600 līdz 3600 TEU nedēļā. Ņemot vērā pašreizējo kravu apjomu – aptuveni 700 TEU nedēļā[15] – kravu apjoms gada laikā var būt aptuveni 33 000 TEU. Šāds kravu apjoms veidotu aptuveni pusi no lielākā dzelzceļa pārvadātāja Latvijā "LDZ Cargo" 2009. gadā pārvadātā konteineru apjoma – 71 000 TEU.[16]

Kā papildu finansiālie ieguvumi Latvijas ekonomikai var kļūt sūtīšanai uz Afganistānu paredzēto kravu iegādāšanās Latvijā, par ko jau ir izskanējusi publiska informācija. ASV jau ir apzinājusi vismaz 16 Latvijas uzņēmumus, no kuriem varētu iepirkt dažādas preces to turpmākai nosūtīšanai

---

[8] Delfi, 11.05.2010. ASV uz Afganistānu caur Latviju nosūtījušas jau 11 000 nemilitāro preču kravu konteineru // http://www.delfi.lv/archive/print.php?id=31817007 (sk. 10.06.2010.).

[9] Radovics V. Sāk apgādāt NATO spēkus Afganistānā no Rīgas // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 12.05.2009., 7. lpp.; Kondrāts Ģ. NATO kravas no Latvijas ceļos uz Afganistānu // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 12.02.2009., 4. lpp.; Radovics V. ASV armijas apgāde caur Latviju nesīs peļņu uzņēmējiem // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 19.02.2009., 4. lpp.

[10] Latvijas Republikas Satiksmes ministrija, 29.10.2009. Nostiprinās kravu tranzīts uz Afganistānu // http://www.sam.gov.lv/satmin/content/?cat=8&art_id=1630 (sk. 10.06.2010.).

[11] Ефимов А. Афганский транзит // Бизнес & Балтия, 18.02.2009., с. 1.

[12] Реэник-Мартов К. Кому война, кому мать родна // Бизнес & Балтия, 12.02.2009., с. 2.

[13] Latvijas Republikas Satiksmes ministrija. Raksturīgāko kravu veidu salīdzinājums Latvijas ostās 1999.–2009. gadā // http://www.transport.lv/doc_upl/lat_12_lat.pdf (sk. 10.06.2010.).

[14] Ефимов А. Афганский транзит // Бизнес & Балтия, 18.02.2009., с. 1.

[15] Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 30.05.2010. ASV sola turpināt nemilitāro kravu transportēšanu caur Latviju uz Afganistānu // http://zinas.nra.lv/latvija/24111-asv-sola-turpinat-afganistanai-paredzeto-kravu-transportu-caur-latviju.htm (sk. 10.06.2010.).

[16] Prikulis O. LDZ Cargo rēķinās ar 10% kritumu // Dienas Bizness, 02.03.2010., 9. lpp.

uz Afganistānu.[17] Īstenojoties šādai iespējai, mazāki ienākumi būtu ostu infrastruktūras ietvaros, bet lielākā apmērā iegūtu vietējie uzņēmēji, rodot jaunas savu ražojumu eksporta iespējas ar visiem no tiem izrietošajiem pozitīvajiem faktoriem.

To, ka šīs kravas dažādu iemeslu dēļ ir pievilcīgas arī citām valstīm, apliecinājusi arī Latvijas kaimiņvalstu interese par to piesaistīšanu. 2009. gada nogalē kā izmēģinājums caur Igauniju nosūtītas pirmās ASV bruņotajiem spēkiem Afganistānā paredzētās kravas, bet 2010. gadā caur Igauniju nosūtīto kravu apjoms uz Afganistānu ir būtiski pieaudzis, un uzrādītam joprojām ir pieauguma pazīmes. Savukārt caur Lietuvu jau no 2008. gada pārvadājumus uz Afganistānu veic Vācija, un Lietuvas politiķi publiski izteikušies par nepieciešamību sākt konsultācijas ar NATO par kravu tranzīta novirzīšanu caur Lietuvu, kā arī veiktas dažādas Lietuvas veicināšanas aktivitātes.[18]

Paralēli Latvijas kaimiņvalstu interesei un centieniem piesaistīt kravas, kas paredzētas nosūtīšanai uz Afganistānu, arī Latvija ir mēģinājusi kravu apjomu palielināt, piesaistot citu NATO dalībvalstu un partnervalstu kravas. Jau 2009. gada jūnijā Valsts prezidents Valdis Zatlers norādīja, ka "Rīgas brīvostai ir jākļūst par galveno arī citu NATO valstu nemilitāro kravu tranzīta ostu Baltijas jūrā"[19]. 2009. gada nogalē tika uzsākts process, kura ietvaros Latvija uzņēmās "vadošās valsts" lomu kravu pārvadājumos uz Afganistānu, lai tā dotu iespēju arī citām NATO dalībvalstīm un partnervalstīm ar mazākiem kravu apjomiem salīdzinājumā ar ASV uz Afganistānu nosūtīt savas kravas Latvijas veidotos daudznacionālos vilcienu sastāvos. Šī procesa rezultātā par partneriem "vadošās valsts" lomas īstenošanai tika izvēlēti uzņēmumi "DSV Air & Sea" un "Damco Latvia" un 2010. gada maijā pirmās trīs valstis – Lielbritānija, Beļģija un Spānija – jau nosūtīja izmēģinājuma kravas uz Afganistānu. Izskanējusi arī informācija, ka interesi veikt pārvadājumus caur Latviju izteikušas jau desmit valstis,[20] kas liecina par šo pārvadājumu turpmākas attīstības potenciālu.

Turklāt, iespējams, lielāks ieguvums par finansiālo var izrādīties atpazīstamība, ko Latvija un tās tranzīta infrastruktūra iegūst no šīm kravām. Uz šīm kravām kā labu reklāmu, lai piesaistītu ne tikai citu NATO dalībvalstu un partnervalstu kravas pārvadājumiem uz Latviju, bet arī ar šiem pārvadājumiem nesaistītas kravas, norādījušas valsts amatpersonas un tranzīta nozares uzņēmumu pārstāvji. Latvijas vēstnieks ASV Andrejs Pildegovičs izteicies, ka "ASV ar šo soli [kravu pārvadājumiem uz Afganistānu] Latviju ir skaidri iezīmējusi pasaules kartē, norādot uz mūsu valsti kā ziemeļu transporta koridoru"[21], kā arī norādījis, ka to jau pamanījušas nozīmīgas loģistikas kompānijas.[22] Tādēļ jau tuvākajā nākotnē šie pārvadājumi var radīt potenciālu arī cita veida pārvadājumiem, kā arī, ilgtermiņā Afganistānai attīstoties, jau izveidoto maršrutu var izveidot kā divvirzienu tirdzniecības ceļu ar šo valsti un reģionu kopumā. To apliecinājis arī Afganistānas prezidents Hamids Karzajs, 2010. gada 20. maijā tiekoties ar Ministru prezidentu Valdi Dombrovski.[23]

Vienlaikus pārvadājumus uz Afganistānu var pozicionēt arī kā ieguldījumu ISAF misijā, nodrošinot NATO dalībvalstīm un partnervalstīm alternatīvu iespēju kravu nogādāšanai uz Afganistānu, piedāvājot

---

[17] Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 30.05.2010. ASV sola turpināt nemilitāro kravu transportēšanu caur Latviju uz Afganistānu // http://zinas.nra.lv/latvija/24111-asv-sola-turpinat-afganistanai-paredzeto-kravu-transportu-caur-latviju.htm (sk. 10.06.2010.).

[18] Rus.Delfi, 10.06.2010. Латвия поделится грузами НАТО с Литвой и Эстонией // http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/article.php?id=29545311 (sk. 10.06.2010.).

[19] Tiekoties ar Rīgas brīvostas vadību // Latvijas Vēstnesis, 03.06.2009., 40. lpp.

[20] Дунда А. Афганский транзит уплыл к датчанам // Бизнес & Балтия, 20.01.2010., с. 1.

[21] Tomsone I. ASV tranzīts dod iespēju Latvijai // Latvijas Avīze, 27.11.2009., 8. lpp.

[22] To sarunā ar raksta autoru apstiprināja arī Latvijas Republikas Satiksmes ministrijas Tranzīta politikas departamenta direktors Andris Maldups, norādot arī, ka informācija par kravu pārvadājumiem uz Afganistānu tiek iekļauta arī ministrijas izdotajos informatīvajos materiālos par tranzīta nozari, lai uzlabotu Latvijas piedāvāto tranzītu iespēju atpazīstamību (saruna par kravu pārvadājumiem uz Afganistānu ar A. Maldupu notika 2010. gada 24. maijā Latvijas Republikas Satiksmes ministrijā).

[23] Latvijas Republikas Valsts kanceleja, 20.05.2010. Ministru prezidents tikās ar Afganistānas prezidentu // http://www.mk.gov.lv/lv/aktuali/zinas/2010gads/05/200510-vk-14/ (sk. 10.06.2010.).

salīdzinoši drošu piegādes ceļu, kas kā alternatīva ir ne tikai būtisks no stratēģiskā viedokļa, bet ir arī salīdzinoši lēts un ātrs. To apliecinājis arī NATO ģenerālsekretārs Anderss Fogs-Rasmusens, izsakot pateicību Latvijai par šādā veidā sniegto palīdzību operācijai Afganistānā.[24]

Kravu pārvadājumu uz Afganistānu kontekstā Latvijā iespējams identificēt atsevišķus drošībiskošanas mēģinājumus, ko var traktēt kā tādus, ar kuriem tieši vai netieši un tīši vai netīši tiek mēģināts pārvadājumus pozicionēt kā drošības jautājumu un attiecīgi kā zināma veida apdraudējumu un daļu no militārā sektora. To, ka pārvadājumu apzīmēšana par drošības jautājumu nav izdevīga, liecina tas, ka pārvadājumu organizēšanā tieši vai netieši iesaistītās puses uzsvērušas, ka šie pārvadājumi sastāv tikai un vienīgi no nemilitārajām kravām (bieži vien šīs kravas tiek dēvētas par nemilitārajām kravām, lai gan faktiski jebkuras kravas, kas nav militārās kravas, uzskatāmas par nemilitārajām kravām) un ka šie pārvadājumi faktiski uzskatāmi par komercpārvadājumiem. Šo diskursu apliecina arī ASV rīcība 2008. gadā, pārdēvējot "ziemeļu komunikācijas kampaņas plāna zemes maršrutu" par "ziemeļu sadales tīklu" (transporta koridoru, caur kuru kravas Afganistānā nonāk no ziemeļiem, tajā skaitā arī no Latvijas), atspoguļojot lēmumu demilitarizēt šī projekta raksturu.[25] Tādējādi pārvadājumi uz Afganistānu ir saglabājuši izteiktas ekonomiskā sektora pazīmes ar atsevišķiem militārā sektora elementiem, no kuriem praktiski nav iespējams izvairīties – kravu faktiskais nosūtītājs un saņēmējs ir bruņotie spēki; kravas masu medijos lielākoties dēvē par "NATO kravām", saistībā ar pārvadājumiem publiskus izteikumus sniedz aizsardzības resora pārstāvji.

Pastiprinātu pārvadājumu saistīšanu ar drošības un militārajiem jautājumiem mēģinājuši uz krievvalodīgajiem iedzīvotājiem orientētie Latvijas masu mediji, kuru drošībiskošanas mēģinājumi (drošībiskošanas kustības) var tikt iedalīti vismaz divās kategorijās. Pirmā no tām ir mēģinājumi pārvadājumus saistīt ar militārajām kravām, kas tos gandrīz automātiski padarītu par drošības jautājumu un zināmai daļai sabiedrības radītu ja ne apdraudējuma sajūtu, tad vismaz nepatiku. Savukārt jautājuma drošībiskošana Latvijā to var veicināt par drošības jautājuma kļūšanu arī kopumā. Viens no pirmajiem mēģinājumiem saistīt šos pārvadājumus ar militārām kravām ir bijis raksts "Rīga gaida militārās kravas" laikrakstā "Бизнес & Балтия" 2009. gada 3. jūnijā, kur, atsaucoties uz uzņēmuma "DSV Air & Sea" pārstāvi, tiek norādīts, ka caur Baltijas valstīm uz Afganistānu varētu tikt pārvadātas ne tikai nemilitārās, bet arī militārās kravas un ka Krievija attiecīgu militāro kravu tranzīta atļauju varētu dot tuvāko mēnešu laikā.[26] Rakstā "Latvija formē militāros ešelonus?" laikrakstā "Телеграф" 2009. gada 15. decembrī tiek meklēta atbilde uz jautājumu, kāpēc Satiksmes ministrija apstiprināšanai Ministru kabinetā gatavo noteikumu projektu "Militārpersonu un militāro kravu dzelzceļa pārvadāšanas noteikumi". Pretēji Satiksmes ministrijas paustajam viedoklim par noteikumu izstrādi tiesību aktu bāzes pilnveidošanai, šis jautājums tiek saistīts ar pārvadājumiem uz Afganistānu, uzdodot retorisku jautājumu – "Latvija steidzami regulē likumdošanu militāro kravu pārvadāšanai. Kāpēc?"[27]. Šāds viedoklis tiek pamatots ar to, ka Satiksmes ministrija vedusi sarunas par kravu pārvadājumiem uz Afganistānu.

Pie otrās kategorijas pieder raksti laikrakstā "Вести Сегодня", izmantojot mazāk skaidrus un mazāk pamatotus argumentus. 2009. gada 12. februāra raksta "Latvija – Afganistāna – tranzīts" būtību precīzi raksturo tā virsraksts un rakstam pievienotā fotogrāfija, kurā magoņu laukā redzami četri afgāņu vīrieši. Raksta autors raksta, ka kravu tranzītu uz Afganistānu kā ieguldījumu NATO vadītajā misijā Afganistānā "katrs var saprast pēc savas samaitātības pakāpes", turpmākajā tekstā salīdzinoši plaši aprakstot narkotiku ceļus no Afganistānas uz rietumvalstīm, kā arī narkotiku eksporta pieaugumu pēc ASV ienākšanas Afganistānā 2001. gadā. No teksta "tādējādi Latvija kārtējo reizi esot laba meitene Amerikai, riskē stipri "iekrist""[28] noprotams, ka kravu pārvadājumi uz Afganistānu var kļūt par jauna veida ceļu narkotikām uz

[24] Бизнес & Балтия, 02.06.2010. Транзит НАТО останется у Латвии // http://www.bb.lv/bb/all/3608 (sk. 10.06.2010.).

[25] Kuchins A., Sanderson T., Gordon D. The Northern Distribution Network and the Modern Silk Road. – Center for Strategic & International Studies, 2009. – P. 8.

[26] Лопета А. Рига ждет военные грузы // Бизнес & Балтия, 03.06.2009., с. 2.

[27] Антоненко О. Латвия формирует военные ешелоны? // Телеграф, 15.12.2009., с. 5.

[28] Нацопер Ф. Латвия – Афган – транзит // Вести Сегодня, 12.02.2009., с. 2.

attīstītajām valstīm caur Latviju, tiesa gan, neņemot vērā to, ka šobrīd pārvadājumi notiek uz Afganistānu, nevis pretējā virzienā. Citā rakstā šajā pašā laikrakstā "Konteineri Afganistānai" tiek pausta nepatika pret Latvijas vēlmi uzņemties "vadošās valsts" lomu kravu pārvadājumos uz Afganistānu, norādot, ka "Latvijas pretenzijas" ir nesamērojamas ar tās ģeogrāfisko atrašanās vietu, raksta noslēgumā uzdodot jautājumu, "kāpēc gan neizveidot Latvijas-Afganistānas robežu?".[29] Šādā retorikā ir saskatāmi drošībiskošanas mēģinājumi, cenšoties attiecīgo laikrakstu auditorijai kravu pārvadājumus uz Afganistānu pozicionēt kā negatīvu procesu un potenciālu Latvijas un Latvijas iedzīvotāju apdraudējumu, atsaucoties uz vispārējo negatīvo Afganistānas tēlu un tā elementiem.

Rezultāti un secinājumi

Militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbības rezultāts atkarībā no mijiedarbības veida var būt dažāds, sākot no ekonomiskā sektora attīstības līdz pat ekonomikas iznīcināšanai. 2009. gadā caur Latviju uzsāktie kravu pārvadājumi uz Afganistānu ir redzama un plaši apspriesta militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbība, no kuras iegūst abu sektoru aktori. Pārvadājumi kopumā uzskatāmi par ekonomiskajam sektoram piederīgu procesu, kura ietvaros Latvijā izdarīti šo pārvadājumu drošībiskošanas mēģinājumi (drošībiskošanas kustības) atsevišķu uz krievvalodīgajiem iedzīvotājiem orientēto Latvijas masu mediju izpildījumā. Tomēr, neskatoties uz tiem, pārvadājumi kopumā netiek uzlūkoti kā drošības jautājums un kā daļa no militārā sektora.

Militārā un ekonomiskā sektora mijiedarbības rezultātā iegūst abu sektoru pārstāvētie aktori – ārvalstu bruņotie spēki no stratēģiskā viedokļa iegūst jaunu apgādes ceļu, kas ir daudz drošāks iepretim ceļam caur Pakistānu. Savukārt Latvijas ekonomikas ieguvumi mērāmi ne tikai Latvijas tranzīta iespēju atpazīstamības veicināšanā, bet arī finansiālā izteiksmē, kas par laika periodu kopš 2009. gada februāra ir aptuveni 4,4 līdz 5,55 miljoni eiro. Turklāt šie pārvadājumi uzskatāmi par perspektīviem, jo pakāpeniski pieaug to apjoms, kā arī pārvadājumus uz Afganistānu līdzās ASV uzsākušas arī citas valstis un vēl citas par to izrāda interesi. Nākotnē šis tranzīta ceļš var attīstīties par regulāru tirdzniecības ceļu starp Latviju un Afganistānu.

Vienlaikus jānorāda, ka šo pārvadājumu norise caur Latviju nav uzskatāma par pašsaprotamu un tā drīzāk uzskatāma par dažādu apstākļu sakritības rezultātu – sākot no nepieciešamības izmantot šo maršrutu, līdz šī maršruta izmantošanas iespējamībai un izvēlei izmantot tieši šo maršrutu. Tomēr šis process ir demonstrējis arī Latvijas praktiskos ieguvumus no iestāšanās NATO, jo maz ticams, ka bez Latvijas dalības NATO būtu iespējami šādi pārvadājumi.

Interaction between Military and Economic Sector in Latvia: Example of Cargo Shipment to Afghanistan

Abstract

In this article interaction of military and economic sector in Latvia is analyzed. The central empirical element is the process of cargo shipment to Afghanistan via Latvia in support of foreign armed forces in Afghanistan. This process begun in the beginning of 2009 and has attracted attention in Latvia and outside its borders. By employing qualitative research methods, theoretical aspects of interaction between military and economic sector, practical aspects of cargo shipment to Afghanistan and securitization elements are analyzed.

It is concluded that cargo shipment to Afghanistan via Latvia is coincidence of several aspects – starting from necessity to use this route, to possibility to use this route and to the choice of using this route. Nevertheless, interaction of economic and military sector forms benefits for both sectors, for example, economy of Latvia has gained at least 4.4 million euro, but foreign armed forces have obtained

[29] Контейнеры для Афгана // Вести Сегодня, 04.01.2010., с. 1.

alternative supply route to reach Afghanistan. Although the process of cargo shipment to Afghanistan contains several characteristics of military sector, it pertains to the economic sector and as part of this process some securitizing moves in Latvia have been made. Irrespective of the securitization movements in Latvia in Russian speaking media, this cargo shipment is not viewed as a security matter and as part of the military sector.

Considering the positive development and trends of cargo shipment to Afghanistan, it is foreseeable that it will be continued in future, framing preconditions for a two way trade route between Latvia and Afghanistan. At the same time success of this shipment and its potential demonstrates practical benefits of Latvia's North Atlantic Treaty Organization member status without which shipment of cargo to Afghanistan would be unlikely.

Keywords: Latvia, NATO, the United States of America, Afghanistan, cargo shipment, securitization.

Literatūra

1. Buzan B., Waever O., de Wilde J. Security. A New Framework for Analysis. – Lynne Reinner Publishers, 1998.
2. Kuchins A., Sanderson T., Gordon D. The Northern Distribution Network and the Modern Silk Road. – Center for Strategic & International Studies, 2009.

Periodiskie izdevumi

1. Kondrāts Ģ. NATO kravas no Latvijas ceļos uz Afganistānu // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 12.02.2009.
2. Briselei skaidros savu pozīciju // Latvijas Dzelzceļnieks, 15.01.2010.
3. Nemilitāro preču pārvadājumi // Latvijas Dzelzceļnieks, 15.01.2010.
4. Prikulis O. LDZ Cargo rēķinās ar 10% kritumu // Dienas Bizness, 02.03.2010.
5. Radovics V. ASV armijas apgāde caur Latviju nesīs peļņu uzņēmējiem // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 19.02.2009.
6. Radovics V. Sāk apgādāt NATO spēkus Afganistānā no Rīgas // Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 12.05.2009.
7. Tomsone I. ASV tranzīts dod iespēju Latvijai // Latvijas Avīze, 27.11.2009.
8. Tiekoties ar Rīgas brīvostas vadību // Latvijas Vēstnesis, 03.06.2009.
9. Антоненко О. Латвия формирует военные ешелоны? // Телеграф, 15.12.2009.
10. Контейнеры для Афгана // Вести Сегодня, 04.01.2010.
11. Дунда А. Афганский транзит уплыл к датчанам // Бизнес & Балтия, 20.01.2010.
12. Ефимов А. Афганский транзит // Бизнес & Балтия, 18.02.2009.
13. Лопета А. Рига ждет военные грузы // Бизнес & Балтия, 03.06.2009.
14. Нацопер Ф. Латвия – Афган – транзит // Вести Сегодня, 12.02.2009.
15. Реэник-Мартов К. Кому война, кому мать родна // Бизнес & Балтия, 12.02.2009.

Interneta resursi

1. Delfi, 11.05.2010. ASV uz Afganistānu caur Latviju nosūtījušas jau 11 000 nemilitāro preču kravu konteineru // http://www.delfi.lv/archive/print.php?id=31817007.
2. Latvijas Republikas Satiksmes ministrija. Raksturīgāko kravu veidu salīdzinājums Latvijas ostās 1999.–2009. gadā // http://www.transport.lv/doc_upl/lat_12_lat.pdf.
3. Latvijas Republikas Satiksmes ministrija, 29.10.2009. Nostiprinās kravu tranzīts uz Afganistānu // http://www.sam.gov.lv/satmin/content/?cat=8&art_id=1630.
4. Latvijas Republikas Valsts kanceleja, 20.05.2010. Ministru prezidents tikās ar Afganistānas prezidentu // http://www.mk.gov.lv/lv/aktuali/zinas/2010gads/05/200510-vk-14/.
5. Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai, 30.05.2010. ASV sola turpināt nemilitāro kravu transportēšanu caur Latviju uz Afganistānu // http://zinas.nra.lv/latvija/24111-asv-sola-turpinat-afganistanai-paredzeto-kravu-transportu-caur-latviju.htm.
6. NATO. International Security Assistance Force and Afghan National Army Strength & Laydown // http://www.nato.int/isaf/docu/epub/pdf/placemat.pdf.
7. Rus.Delfi, 10.06.2010. Латвия поделится грузами НАТО с Литвой и Эстонией // http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/article.php?id=29545311.
8. TVNET / Nekā personīga, 25.10.2009. Caur Latviju varētu transportēt 40% no NATO kravām // http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/233101.
9. Бизнес & Балтия, 02.06.2010. Транзит НАТО останется у Латвии // http://www.bb.lv/bb/all/3608.

Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojums medijos: latviešu un krievu valodā iznākošo laikrakstu salīdzinājums

Simona Gurbo, Sintija Feodorova

Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

Kopsavilkums

Mediju savstarpējās konkurences apstākļos ir nepieciešams aplūkot, kā vienu un to pašu notikumu atspoguļo dažādi mediji. Šī pētījuma ietvaros izvēlēts Krievijas un Gruzijas konflikts un tā atspoguļojums Latvijas laikrakstos laika posmā no 2008. gada 8. līdz 23. augustam. Lai veiktu Krievijas un Gruzijas 2008. gada konflikta Latvijas laikrakstu atspoguļojuma kontentanalīzi, tika izvēlēti seši nacionālie Latvijas laikraksti – "Diena", "Latvijas Avīze", "Neatkarīgā Rīta Avīze", "Čas", "Telegraf" un "Vesti Segodnja". Kontentanalīzes ietvaros tika atlasītas tās publikācijas, kurās skarts Krievijas un Gruzijas konflikts. Veiktā kontentanalīze apstiprina, ka lielākā daļa rakstu par Krievijas un Gruzijas konfliktu ir ziņas vai žurnālistu un politiķu viedokļi, dažos gadījumos ar emocionālu pieskaņu, taču galvenais – raksti ir bez dziļākas konflikta analīzes. Kontentanalīze parāda, ka par visobjektīvāko informācijas sniedzēju Krievijas un Gruzijas konfliktā starp laikrakstiem ir uzskatāma "Diena", tai seko krievu valodā iznākošais "Telegraf", pēc tam – "Neatkarīgā Rīta Avīze" un "Latvijas Avīze", savukārt par vissubjektīvāko Krievijas un Gruzijas konflikta notikumu atspoguļotāju var uzskatīt "Čas" un "Vesti Segodnja".

Atslēgvārdi: Krievijas un Gruzijas konflikts, atspoguļojums, kontentanalīze.

Ievads

Masu informācijas līdzekļi ir viens no svarīgākajiem mūsdienu sabiedrības institūtiem, kas ietekmē visas svarīgākās dzīves sfēras. Mediji ir sociālie institūti un komunikāciju kanāli, kas nodrošina sistemātisku informācijas vākšanu, apstrādi un izplatīšanu, un tos pamatoti var uzskatīt par profesionālu starpnieku starp nepārtrauktu informācijas plūsmu un sabiedrību. Mūsdienās to loma ir īpaši būtiska, jo lielākā daļa cilvēku pasaulē politisko un cita veida informāciju saņem tieši ar mediju starpniecību – cilvēks iepazīst pasauli un veido savus uzskatus ar laikrakstu, radio, televīzijas un citu mediju palīdzību. Līdz ar to mediji iedarbojas uz cilvēku apziņu un veido noteiktu attieksmi pret apstākļiem, notikumiem un parādībām. Mediji informē ne tikai par faktiem, bet pievērš uzmanību arī faktu un notikumu interpretācijai, dažādu apstākļu un iemeslu dēļ cenšoties tos parādīt labvēlīgā vai nelabvēlīgā gaismā. Faktiski var teikt, ka liela daļa pasaulē notiekošo procesu tiek uztverti un interpretēti ar mediju palīdzību. Tieši tāpēc ir jāaplūko, kā vienu un to pašu notikumu atspoguļo dažādi mediji.

Politikas zinātnieki, sociologi un citi sabiedrisko procesu vērotāji jau daudzus gadus norāda uz Latvijā dominējošo tendenci, ka divas lielākās etniskās grupas – latvieši un krievi – dzīvo divās paralēlās informācijas telpās. Šāda situācija, pirmkārt, izrietējusi no diezgan veselīgas mediju konkurences un vārda brīvības, kas vērojama Latvijā; otrkārt, jāatceras, ka alternatīvi informācijas avoti vienmēr ir uzskatīti par vienu no demokrātiskas valsts manifestācijām. Tajā pašā laikā, ja valstī iedzīvotāji sadalās divās grupās, ir

grūti runāt par vienotu valsts politikas veidošanu un kopēju problēmu izpratni un risināšanu – līdz ar to tas liecina par neveselīgu sabiedrības integrāciju. Tieši tāpēc ir nepieciešams analizēt medijus no politikas zinātnes viedokļa, jo medijiem ir būtiska loma sabiedrības integrācijā, tā kā mediji ir demokrātiskā procesa nozīmīga daļa, jo nodrošina pilsonisko forumu, kurā notiek debates, un pilda sargsuņa un mobilizējošā aģenta funkciju [*Norris*, 2000].

Lai būtu iespējams salīdzināt Latvijas mediju atšķirīgo notikumu un jautājumu interpretāciju par praktiski jebkuru tēmu, šī raksta ietvaros izvēlēts kā gadījuma izpēti analizēt Krievijas un Gruzijas 2008. gada konfliktu latviešu un krievu valodā iznākošajā presē, izmantojot kontentanalīzi. Šī ir sensitīva tēma, jo tā ietver vairākus Latvijas iekšpolitikā un ārpolitikā svarīgus aspektus. Pirmkārt, tāpēc, ka Krievija iebrukumu Gruzijā pozicionēja kā centienus "aizstāvēt savējos", kas atradās Gruzijas pārvaldītajās teritorijās, tādējādi daudzu latviešu apziņā uzdodot jautājumu, vai līdzīgs scenārijs varētu norisināties, ja Krievija uzskatītu, ka ar militārām metodēm ir jāaizstāv Latvijā dzīvojošie krievi. Otrkārt, tāpēc, ka notikumi Dienvidosetijā izraisīja ļoti atšķirīgu reakciju Latvijas sašķeltajā sabiedrībā. Tieši tādēļ objektivitātes un subjektivitātes faktors šīs tēmas kontekstā ir īpaši būtisks. Latvieši, neuzklausot situācijas analīzi un neiedziļinoties tajā, simpatizēja Gruzijai, par vainīgo uzbrukumā atzīstot Krieviju, savukārt krieviski runājošā Latvijas daļa simpatizēja dienvidosetīniem. Šī situācija ļāva daudziem žurnālistiem un pat avīzēm apelēt pie cilvēku emocijām un sajūtām, tā manipulējot ar patiesību. Citējot Baltijas foruma pētījumu programmu direktoru Viktoru Makarovu: "Tas, ka sabiedrībā pastāv atšķirīgs skats uz notikumiem, pats par sevi nav nekas bīstams, kamēr vien citāds viedoklis netiek konstruēts kā "nelojalitāte" un "svešuma" pazīme un kamēr paliek kopīga komunikatīvā telpa, kur šie viedokļi var līdzāspastāvēt" [Makarovs, 2008]. Taču papildus šajā kontekstā jārunā arī par to, kāda nozīme šādu sašķeltu viedokļu pozicionēšanā ir masu medijiem. Respektīvi, vai "vainīgo" un "upuru" tēls netiek apzināti veidots, vai medijiem Latvijā nav raksturīgas aizspriedumu pilnas reportāžas un vai ziņas tiek veidotas profesionāli, t. i., pēc iespējas precīzāk, bez nosodījuma, spekulācijām un personīgā viedokļa [*Ruggiero*, 2009].

Par pamatu kontentanalīzei par Krievijas un Gruzijas 2008. gada konflikta atspoguļojumu tika izvēlēti seši nacionālie Latvijas laikraksti – trīs latviešu valodā rakstošie laikraksti "Diena", "Latvijas Avīze" un "Neatkarīgā Rīta Avīze" un trīs krievu valodā rakstošie laikraksti "Čas", "Telegraf" un "Vesti Segodnja". Izvēlētais kontentanalīzes laika periods ir divas nedēļas pēc konflikta sākuma, tātad laika posms no 2008. gada 8. augusta līdz 23. augustam. Šis laika posms izvēlēts tāpēc, ka karadarbība šo valstu starpā risinājās tikai pirmās piecas dienas un notikumi Dienvidosetijā visplašāko rezonansi plašsaziņas līdzekļos izraisīja pirmajās divās nedēļās, ko labi demonstrē laikrakstos atrodamo rakstu skaits par šo tēmu. Konfliktā iesaistīto pušu sadursmes ilga no 2008. gada 8. augusta līdz 12. augustam, un attiecīgi visvairāk rakstu analizētajos laikrakstos bija laika posmā no 10. augusta līdz 14. augustam – kopā 243 raksti. Līdz 23. augustam Krievijas karaspēks bija praktiski pametis Gruzijas teritoriju un medijos interese par šiem notikumiem bija būtiski samazinājusies, no 73 rakstiem 11. augustā nokrītot līdz tikai sešiem rakstiem 23. augustā. Līdz ar to izvēlētais analīzes laika periods uzskatāms par pamatotu, lai analizētu tā atspoguļojumu Latvijas lielākajos nacionālajos laikrakstos.

Lai arī būtiskākie jautājumi skar šī konflikta ētisko pusi un jautājumus par to, kurš izprovocēja karu, kurš bija vainīgs, kāds bija pamatojums, kādas būs ilgtermiņa sekas šajā reģionā nākotnē un kā šie notikumi ietekmēs Krievijas ārpolitiku, būtiski būtu uzsvērt, ka šī raksta mērķis nav skaidrot, kura no konfliktā iesaistītajām pusēm bija vainīga vai nevainīga, kura uzbruka pirmā, kurai bija juridiskas, sociālas, morālas vai citas tiesības to darīt, tomēr, atsaucoties uz notikumu gaitu, rakstā tiek ņemts vērā Eiropas Padomes pasūtītais un 2009. gada septembrī publicētais neatkarīgais starptautiskais pētījums par konfliktu Gruzijā [*Tagliavini*, 2009].

Pētījuma konteksts

Informācija par 2008. gada Krievijas un Gruzijas konfliktu gan zinātniskajā literatūrā, gan plašsaziņas līdzekļos pieejama plašā spektrā. Lai izprastu tēmas kontekstu, īsumā jāmin, ka šī konflikta sākums notika vienlaikus ar 2008. gada XXIX vasaras olimpisko spēļu sākumu, kas risinājās Pekinā,

Ķīnā. Lai arī vairumu pasaules sabiedrības uzmanības piesaistīja olimpiskās spēles, konflikts Gruzijā izraisīja būtisku rezonansi pasaules medijos.

Katarse Krievijas un Gruzijas attiecībās veidojusies ilgstoši – daudzi šī reģiona pētnieki mūsdienu problēmas saista jau ar pirms 200 gadiem Krievijas imperatores Katrīnas II politiku, kas uzsāka Krievijas dominanci Gruzijas iekšpolitikā, taču primārās problēmas abu valstu starpā mūsdienās saistītas, pirmkārt, ar Gruzijas vēlmi iestāties NATO, ko Krievijas militārā un politiskā elite skaidro kā draudus savas valsts drošībai, un, otrkārt, ar Gruzijas teritoriālās vienotības problēmām, kas apdraud tās valstiskumu [*Bezhanishvili*, 2009, 21. lpp.].

Pēc ilgstoši briedušā konflikta un pamatojoties uz uzskatu par to, ka pret Gruziju no Krievijas puses tikušas vērstas ilgstošas provokācijas, naktī no 2008. gada 7. augusta uz 8. augustu Dienvidosetijas pilsētā Činvali un tās apkārtnē sākās Gruzijas prezidenta Mihaila Saakašvili (*Mikheil Saakashvili*) militārā ofensīva. Sākotnēji Gruzijas bruņotie spēki diezgan veiksmīgi virzījās Dienvidosetijas teritorijā, tomēr pārsteidzoši īsā laikā – tikai pāris stundās – gruzīnu bruņoto spēku virzību apturēja Krievijas, Dienvidosetijas un Abhāzijas militārās vienības, iesaistoties bruņotā konfliktā. Notikumi pavērsās pretēji tam, ko gruzīni bija gaidījuši, un turpmākās pāris dienas sekoja intensīva karadarbība, līdz 11. augustā Krievijas karaspēks iegāja Gruzijas teritorijā un no 13. augusta līdz 22. augustam okupēja Gruzijas pilsētu Gori. Kā ikvienā bruņotā konfliktā un jo īpaši tam saasinoties, tika radīti gan materiāli, gan emocionāli zaudējumi. Saskaņā ar Eiropas Padomes pasūtītā un 2009. gadā publicētā neatkarīgā ziņojuma datiem, Gruzija konfliktā zaudēja 412 cilvēkus, savukārt Dienvidosetijas pusē bojā gāja 365 cilvēki. Radusies situācija piespieda daudzus iedzīvotājus drošības nolūkos pamest savas mājas, kas, saskaņā ar Eiropas Padomes ziņojuma datiem, varētu būt vairāk nekā 100 000 civiliedzīvotāju [*Tagliavini*, 2009, 5. lpp.]. Vairāki starptautiskie aktori reaģēja uz radušos situāciju, solot palīdzību konflikta risināšanā, taču šī krīze joprojām nav atrisināta, un tās sekas, visticamāk, vēl ilgi atbalsosies ne tikai Gruzijas un Krievijas attiecībās, bet visā starptautiskajā politikā, jo jautājums par Gruziju un tās nākotni NATO ir cieši saistīts arī ar attiecībām starp ASV un Krieviju.

Medijiem bija nozīmīga loma šī konflikta atspoguļojumā, taču, balstoties uz medijos pausto informāciju, bija grūti izdarīt secinājumus par to, kā šis karš būtu interpretējams. Aktuāls ir jautājums par to, vai mediji bija tie, kas veidoja pasaules sabiedrības viedokli, vai arī tikai atspoguļoja to. Daudzus lasītājus, iespējams, nomāca jautājums par to, kurš ir vainīgs pie šī konflikta sākuma, taču vairumam arī bija sava attieksme pret konfliktā iesaistītajām pusēm, neatkarīgi no faktiem, ko mediji varētu likt priekšā. Kā norāda S. Kornels un N. Nilsons, tad sabiedriskās aptaujas rietumu pasaulē vairāk nosliecās uz viedokli, ka M. Saakašvili šajā konfliktā labākajā gadījumā tika ierauts nejauši. Arī Gruzijā viņa popularitāte 2008. gadā pēc konflikta vismaz sākotnēji tikai pieauga [*Cornell*, *Nilsson*, 2009, 251. lpp.].

2008. gada augustā un vēl pāris nākamajos mēnešos rietumu pasaules mediji vairumā gadījumu nostājās M. Saakašvili un Gruzijas pusē. Tā 2008. gada 15. augusta "The Washington Post" izdevumā O. Ivanova asi kritizēja ASV medijus, norādot, ka ASV vairs nav runas un preses brīvības, jo mediji gandrīz katrā rakstā norādījuši uz to, ka "ļaunā Krievija iebrukusi neatkarīgā kaimiņu valstī", atspoguļojot Krieviju kā agresīvu valsti, kas iekarojusi Gruzijas teritoriju, un ASV mediji kopumā esot bijuši "satraucoši pro-gruzīniski" [Ivanova, 2008]. ASV mediju aizspriedumaino konflikta atspoguļojumu atzina arī FAIR – ASV nacionālo mediju novērotāju grupa (sīkāk sk. FAIR 14.08.2008.).

Arī daudzās Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs sabiedrības sentiments un viedoklis nosliecās par Gruziju un pret Krieviju. Kā norāda Kriss Zukovskis (*Chris Zukowski*), Polijā "mediji bijuši vienlīdz dalīti savā nostājā pret krīzi Kaukāzā, sekojot Rietumu preses piemēram un amerikāņiem, kas šo krīzi pozicionēja kā cīņu par brīvību [..]" [*Zukowski*, 2008]. Viņš arī norāda, ka drukātie mediji Polijā viennozīmīgi pauduši kritisku attieksmi pret Krieviju kā valsti, kas neatzīst Gruzijas teritoriālās tiesības, un pat Polijas kreisi noskaņotā avīze "Gazeta Wyborcza" paudusi kritisku attieksmi pret Maskavas lēmumiem šī konflikta risināšanā [*Zukowsk*i, 2008].

Vīnes Universitātes politikas zinātnes profesors Hans-Georgs Hainrihs (*Hans-Georg Heinrich*) un krievu žurnālists Kirils Tanajevs (*Kirill Tanaev*) 2009. gadā veica kvantitatīvu pētījumu, analizējot Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojumu ASV, Eiropas, Krievijas un Gruzijas drukātajos medijos, un

savā pētījumā konstatēja, ka konflikts atspoguļots gana plaši un medijos bijis atrodams plašs informācijas un viedokļu spektrs. Taču kopumā var secināt, ka Krievijas mediji pozitīvi atspoguļoja Krievijas rīcību šajā konfliktā, savukārt Gruzijas mediji – Gruzijas rīcību (sīkāk sk. *Heinrich*, *Tanaev*, 2009). ASV un Eiropas medijos bija atrodami dažādi viedokļi, tomēr vairums komentētāju un žurnālistu tādos izdevumos kā "The New York Times", "The Washington Post", "Handelsblatt", "Neue Zürcher Zeitung", "Le Monde" un "Der Standard" pozitīvu attieksmi pauda pret Gruziju, nosodot Krievijas rīcību konfliktā, un no analizētajiem medijiem tikai Lielbritānijas laikraksts "The Guardian" pauda kritisku attieksmi pret Gruzijas valdības lēmumiem. Šī konflikta atspoguļojumam, pretēji karam Irākā, bijusi raksturīga līdzīga attieksme Eiropas un ASV medijos [*Heinrich*, *Tanaev*, 2009, 257. lpp.].

Latvijā 2008. gada septembrī portālā Politika.lv tika publicēts Zojas Gorbušinas materiāls, kurā tika salīdzināta "Dienas", "Neatkarīgās Rīta Avīzes", "Čas" un "Telegraf" nostāja konflikta atspoguļojumā. Arī viņa savā publikācijā secināja, ka latviešu un krievu valodā rakstošie mediji sniedz atšķirīgu redzējumu par situāciju Kaukāzā [Gorbušina, 2008].

Mūsdienās, kad sabiedrības viedoklis ir īpaši svarīgs, lai veidotu un pieņemtu politiskus lēmumus, mediju darbs kļūst sevišķi nozīmīgs. Tieši tāpēc fakts, ka sākotnēji daudzi mediji nekritiski nostājās Gruzijas pusē (ko pamato ar to, ka Gruzijas valdība veikusi daudz efektīvāku sabiedrisko attiecību kampaņu šī kara ietvaros nekā Krievija) un tikai ar laiku sāka iedziļināties citos konflikta aspektos, rada bažas par mediju profesionalitāti un no tā izrietošo kvalitāti. Tāpēc, iespējams, pamatoti daudziem medijiem pēc konflikta beigām un atskatoties uz notikumiem, kas norisinājās, tiek pārmests tas, ka nav bijusi vēlme debatēt un dziļāk analizēt krīzi Kaukāzā.

Darba mērķis un metodes

Darba mērķis bija salīdzināt, kā Krievijas un Gruzijas konflikts ir atspoguļots sešos nacionālajos laikrakstos Latvijā. Kontentanalīzes ietvaros sākotnēji tika atlasītas tās publikācijas, kurās skarts Krievijas un Gruzijas konflikts. Kontentanalīze tika veikta pēc astoņām kategorijām: 1) laikraksts, kurā ir publikācija; 2) publikācijas datums; 3) publikācijas autors; 4) publikācijas atrašanās vieta laikrakstā (lpp.); 5) publikācijas virsraksts; 6) īss publikācijas saturs; 7) personas, kuras izsakās publikācijā (politiķi, eksperti); 8) publikācijas veids (komentārs, ziņa). Izvēlētās kategorijas ļauj izdarīt secinājumus par vērojamām tendencēm. Pirmkārt, kādi materiāli par Krievijas un Gruzijas konfliktu visbiežāk figurē: informatīvie – tie, kas satur īsu ziņu vai reportāžu, bez autora sprieduma vai attieksmes, vai analītiskie – ar autora paša nostāju un kompetentu personu, ekspertu viedokļa iesaistīšanu publikācijā. Otrkārt, pats materiāla pozicionējums un virsraksts laikrakstā pauž medija attieksmi pret noteiktu jautājumu.

Izvēlētā laika posma ietvaros, kas bija 2008. gada 8.–23. augusts, Krievijas un Gruzijas konflikts izvēlētajos sešos nacionālajos laikrakstos ("Diena", "Latvijas Avīze", "Neatkarīgā Rīta Avīze", "Čas", "Telegraf" un "Vesti Segodnja") bija minēts 437 publikācijās.

Laikrakstā "Diena" kopā bija publicēti 52 raksti, kas ir vidēji 3,71 raksti dienā (standartnovirze (SN) = 2,87), laikrakstā "Latvijas Avīze" – 54 raksti, kas ir vidēji 3,86 raksti dienā (SN = 2,14), laikrakstā "Neatkarīgā Rīta Avīze" – 60 raksti, kas ir vidēji 4,29 raksti dienā (SN = 3,24), laikrakstā "Čas" – 106 raksti, kas ir vidēji 7,57 raksti dienā (SN = 7,20), laikrakstā "Telegraf" – 64 raksti, kas ir vidēji 4,57 raksti dienā (SN = 3,84) un laikrakstā "Vesti Segodnja" – 101 raksts, kas ir vidēji 7,21 raksti dienā (SN = 6,46). Līdz ar to redzams, ka latviešu valodā iznākošajos laikrakstos kopā ir publicēti 166 raksti jeb 38% rakstu, kuros minēts Krievijas un Gruzijas konflikts, savukārt krievu valodā iznākošajos laikrakstos publikāciju skaits ir ievērojami lielāks – 271 raksts jeb 62% rakstu, kuros minēts Krievijas un Gruzijas konflikts.

Aprēķini parāda, ka Latvijā krievu valodā iznākošie laikraksti Krievijas un Gruzijas konfliktam pievērsuši pastiprinātāku uzmanību nekā latviešu valodā iznākošie laikraksti. Pēc materiālu skaita, kuros galvenā tēma ir Krievijas un Gruzijas konflikts, var secināt, ka visvairāk par to raksta laikraksti "Čas" un "Vesti Segodnja", kuri pētāmajā laika periodā publicējuši attiecīgi 106 un 101 rakstu, pārējie laikraksti publikāciju skaitā ir līdzīgi.

Lai iegūtu 99% ticamību (± 10% izlases kļūda), izmantojot *MS Excel* (= RAND) nejaušās izlases principu (*Systematic Random Sampling*), no ģenerālkopas kontentanalīzei tika atlasīti 166 raksti.

Kopumā tika analizēts 21 raksts no latviešu valodā iznākošā laikraksta "Diena" (10,2% no kopējā analizēto rakstu skaita), 31 raksts no latviešu valodā iznākošā laikraksta "Latvijas Avīze" (15,1% no kopējā analizēto rakstu skaita), 26 raksti no latviešu valodā iznākošā laikraksta "Neatkarīgā Rīta Avīze" (12,7% no kopējā analizēto rakstu skaita), 49 raksti no krievu valodā iznākošā laikraksta "Čas" (23,9% no kopējā analizēto rakstu skaita), 28 raksti no krievu valodā iznākošā laikraksta "Telegraf" (13,7% no kopējā analizēto rakstu skaita) un 50 raksti no krievu valodā iznākošā laikraksta "Vesti Segodnja" (24,4% no kopējā analizēto rakstu skaita).

Kontentanalīzes determinantu operacionalizācija tika veikta, izvēloties noteiktus determinantus, nosakot mērvienības, veicot atlasi un kodēšanu. Saskaņā ar Kimberlijas Noiendorfas (*Kimberly Neuendorf*) kontentanalīzes operacionalizācijas kategorijām [*Neuendorf*, 2002], kontentanalīzes veikšanai tika noteikti pieci determinanti.

1. Raksta atrašanās vieta, kas ļāva noteikt to, cik liela nozīme attiecīgajā laikrakstā tiek piešķirta atspoguļotajam materiālam. Ja raksts tika publicēts pirmajā lapā, tad operacionalizācijas ietvaros tas saņēma augstāko punktu skaitu (arī tad, ja raksta turpinājums bija kādā citā laikraksta lappusē), jo laikraksta pirmā lapa ir tā, kas piesaista vislielāko lasītāju uzmanību, un tātad var secināt, ka uz šo ziņu laikraksta redakcija liek vislielāko uzsvaru. Otrā lapa ir būtiska, jo tajā bieži ir atrodams ekspertu vai regulāri publicējošu, tātad pieredzējušu, žurnālistu viedoklis un tā saglabā redakcijas nostāju par aktuālākajām tēmām, kas skar attiecīgo izdevumu.
2. Publikācijas veids. Aplūkojot rubrikas, kurās raksti tika publicēti, kontentanalīzes ietvaros iekļāvās šādi publikāciju veidi: atkārtots izdevums (pārpublicēti izdevumi); ziņa (faktoloģisks notikumu pārstāsts vai informatīvi ziņojumi bez autora sprieduma vai attieksmes); reportāža (faktoloģisks notikumu pārstāsts ar žurnālistu līdzdalību no notikuma vietas); komentārs (dialogi, diskusijas, politikas forumi vai analītiski raksti – ar autora paša nostāju un kompetentu personu, ekspertu viedokļa iesaistīšanu publikācijā); viedoklis (ekspertu vai publicistu pausta personīga nostāja); intervija (tiešs intervijas atreferējums).
3. Rakstā paustā subjektivitāte tika noteikta pēc piecām kategorijām: a) informatīva ziņa – tātad ziņa, kas nesatur viedokli, bet min faktus un skaitļus par to, kas, kad ir noticis; b) informatīva ziņa ar viedokli – pamatā atbilst informatīvas ziņas aprakstam, taču iekļauj arī autora viedokli – paužot savu viedokli, autors atkāpjas no striktiem objektivitātes principiem. Tā kā lasītāji uz valodu reaģē ne tikai ar prātu, bet arī ar emocijām, tad viedoklis, izmantojot dažādus vārdus un intonāciju, var radīt lasītājā noteiktas sajūtas. Tāpēc kontentanalīzes ietvaros tika izdalīti papildus c) viedoklis ar emocionālu noskaņu, kas atkāpjas no objektivitātes kritērijiem, nemin faktus, bet izsaka viedokli, kurā uzsvars tiek likts uz emocionālu valodu. Kā pēdējā kategorija tiek izšķirts d) emocionāls viedoklis – kura pamatā ir emocionāls vēstījums bez faktoloģiska uzskaitījuma, un tāpēc tas ir uzskatāms par subjektīvu aprakstu. Emocionāla valoda bieži tiek izmantota, lai manipulētu ar lasītāju, un tā bieži tiek lietota, lai radītu vai nu pozitīvas sajūtas par rakstīto, vai negatīvas sajūtas, ja autors vēlas, lai tiktu radītas negatīvas asociācijas par rakstīto [*Ruggiero*, 2009, 83. lpp.].
4. Raksta lielums. Raksta lielums, tāpat kā tā novietojums un papildinājums ar vizuālo attēlu, nosaka to, cik liela nozīme konkrētajam rakstam un tajā paustajai tēmai tiek piešķirta attiecīgajā izdevumā.
5. Konflikta atspoguļojums ar vizuālu attēlu. Ņemot vērā to, ka visi analizētie laikraksti pēc sava formāta un dizaina ir līdzīgi, t. i., tie visi tiek izdoti krāsaini un mēdz savu vēstījumu paust ar attēliem, uzskatāms, ka visus analizētos laikrakstus var salīdzināt pēc šī faktora.

Operacionalizācijas ietvaros, veicot kodēšanu, katram determinantam tika piešķirts kods:

1) pēc lappuses, kurā atrodas raksts: 1 – citās lappusēs, 2 – otrajā lappusē, 3 – pirmajā lappusē;
2) pēc publikācijas veida: 0 – atkārtots izdevums, 1 – ziņa, 2 – reportāža, 3 – komentārs, 4 – viedoklis, 5 – intervija;

3) pēc subjektivitātes: 1 – informatīva ziņa, 2 – informatīva ziņa ar viedokli, 3 – viedoklis ar emocionālu noskaņu, 4 – emocionāls viedoklis;
4) pēc raksta lieluma: 1 – mazs (mazāks nekā A5), 2 – vidējs (puse lappuses), 3 – liels (puse līdz visa lappuse);
5) pēc attēla lieluma: 0 – nav, 1 – mazs melnbalts, 2 – vidējs melnbalts, 3 – liels melnbalts, 4 – mazs krāsains, 5 – vidējs krāsains, 6 – liels krāsains.

Rezultāti

Lai ar rakstu panāktu lielāku efektu, svarīgs ir gan tā lielums, gan ietvertā doma, gan pievienotais attēls, gan lappuse, kurā raksts atrodas. Kopumā kontentanalīzes rezultāti parāda, ka krievu valodā iznākošie laikraksti "Čas" un "Vesti Segodnja" izceļas uz pārējo četru laikrakstu fona visos analizētajos aspektos.

Skatoties pēc lappuses, kurā publicēti raksti, laikraksti "Čas" un "Vesti Segodnja" procentuāli vairāk nekā pārējie četri laikraksti rakstus par Krievijas un Gruzijas konfliktu ir ievietojuši pirmajā lapā. Procentuālie rādītāji pēc publikācijas veidiem un rakstu subjektivitātes parāda, ka gan "Čas", gan "Vesti Segodnja" vairāk ir publicējuši viedokļus un komentārus par Krievijas un Gruzijas konfliktu, tiem raksturīgi viedokļi, kam nereti jūtama emocionāla noskaņa. Tādēļ šie raksti ir vērtējami neviennozīmīgi, jo ir šaubas par to objektivitāti (sk. 1. att.). Tāpat arī laikrakstos "Čas" un "Vesti Segodnja" procentuāli vairāk ir bijis apjomīgāku, izmēra ziņā lielāku rakstu, tas pats attiecas arī uz attēliem – šajos abos krievu valodā iznākošajos laikrakstos attēlu procentuāli ir bijis vairāk, tie ir bijuši krāsaināki un izmēra ziņā lielāki, tātad raksts ir bijis pamanāmāks un efektīvāks.

1. attēls. Analizēto laikrakstu publikāciju veidi.
Publication types of analysed newspapers.

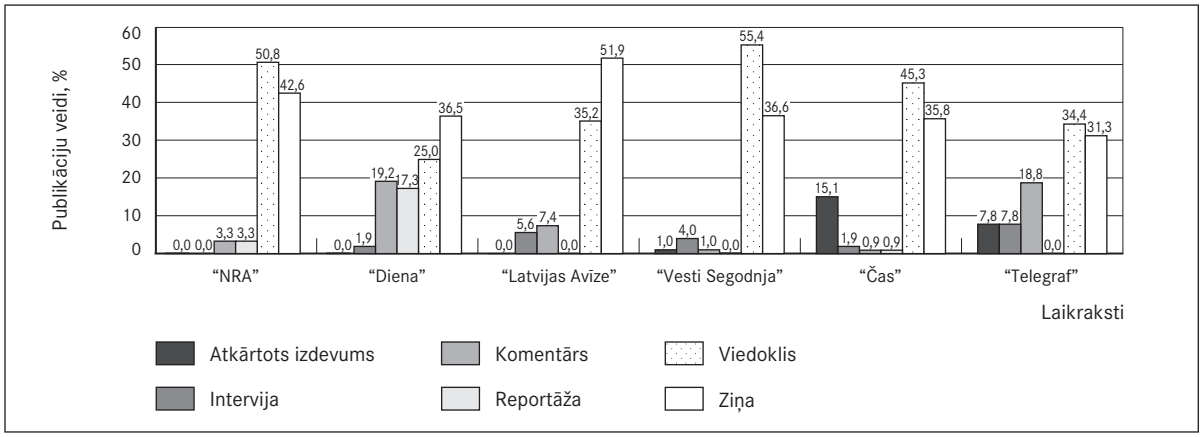

Gluži pretēji laikrakstos "Diena", "Latvijas Avīze", "Neatkarīgā Rīta Avīze" un "Telegraf" raksti par Krievijas un Gruzijas konfliktu dienaskārtībā nav bijuši primārie, jo vairāk tie publicēti nevis pirmajā lappusē, bet gan citās lappusēs. Analizējot šo četru laikrakstu Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojuma rakstus publikāciju veida un subjektivitātes kontekstā, tajos procentuāli vairāk ir bijuši uz faktiem balstīti informatīvi raksti, kas ir uzskatāmi par objektīvākiem nekā viedokļi un komentāri. Arī laikrakstu "Diena", "Latvijas Avīze", "Neatkarīgā Rīta Avīze" un "Telegraf" procentuālie rādītāji parāda, ka gan rakstu, gan attēlu lielums ir bijis mazs līdz vidējs, turklāt attēli galvenokārt bijuši melnbalti.

Salīdzinot latviešu valodā iznākošos laikrakstus "Diena", "Latvijas Avīze" un "Neatkarīgā Rīta Avīze", ir redzams, ka Krievijas un Gruzijas konflikts visaktuālākais ir bijis "Latvijas Avīzei", kura pirmajās lappusēs par to ir rakstījusi vairāk nekā "Neatkarīgā Rīta Avīze" un "Diena". Savukārt visobjektīvākais no

latviešu valodā iznākošajiem laikrakstiem ir bijis "Diena", kurā galvenokārt atrodami informatīvi raksti par Krievijas un Gruzijas konfliktu, turklāt tos procentuāli vairāk nekā laikrakstos "Latvijas Avīze" un "Neatkarīgā Rīta Avīze" ir papildinājuši attēli. Analizējot raksta lielumu, visplašāk par konfliktu Kaukāzā ir rakstījusi "Latvijas Avīze", taču rakstiem klāt pievienotu attēlu, kas pastiprinātu interesi par rakstu, tai ir bijis mazāk nekā laikrakstiem "Diena" un "Neatkarīgā Rīta Avīze" (sk. 2. att.).

2. attēls. Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojums Latvijas laikrakstos: latviešu valodā iznākošo laikrakstu salīdzinājums (kontentanalīze).

Coverage of the Russian-Georgian crisis in the newspapers of Latvia: comparison of Latvian language newspapers (content analysis).

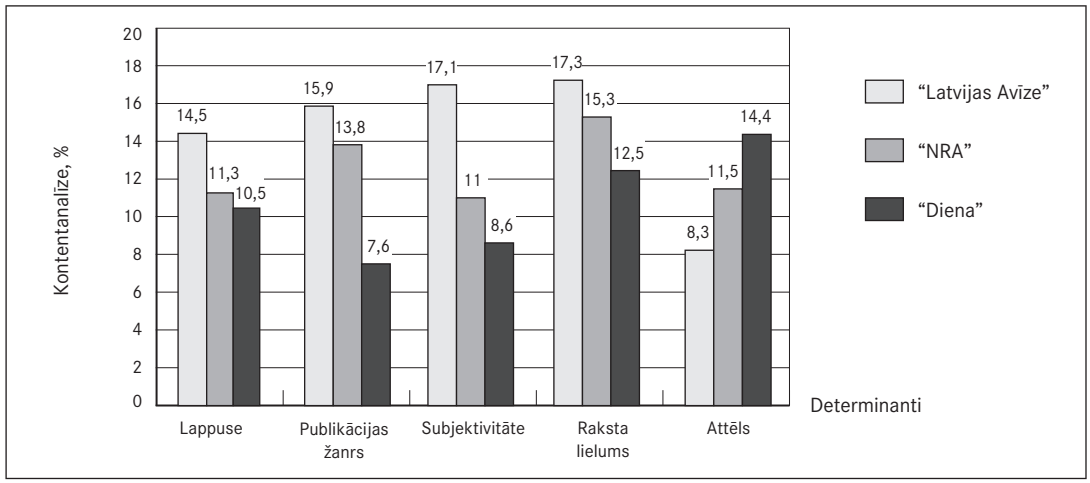

Salīdzinot krievu valodā iznākošos laikrakstus "Čas", "Vesti Segodnja" un "Telegraf", kontentanalīze parāda, ka Krievijas un Gruzijas konfliktu pirmajās lappusēs procentuāli vairāk atspoguļojis "Čas", tam sekojis "Vesti Segodnja", kas savukārt aiz sevis atstājis "Telegraf". Analizējot krievu valodā iznākošos laikrakstus pēc rakstu publikācijas veidiem, informatīvas ziņas vairāk sniedzis "Telegraf", savukārt "Čas" un "Vesti Segodnja" raksturīgi komentāri un viedokļi, daudzos gadījumos ar emocionālu noskaņu, kas tos padara subjektīvus. "Vesti Segodnja" īpaši izcēlies ar liela izmēra rakstiem un skaitliski vairāk nekā "Čas" un "Telegraf" pievienojis tiem lielus un krāsainus attēlus (sk. 3. att.).

3. attēls. Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojums Latvijas laikrakstos: krievu valodā iznākošo laikrakstu salīdzinājums (kontentanalīze).

Coverage of the Russian-Georgian crisis in the newspapers of Latvia: comparison of Russian language newspapers (content analysis).

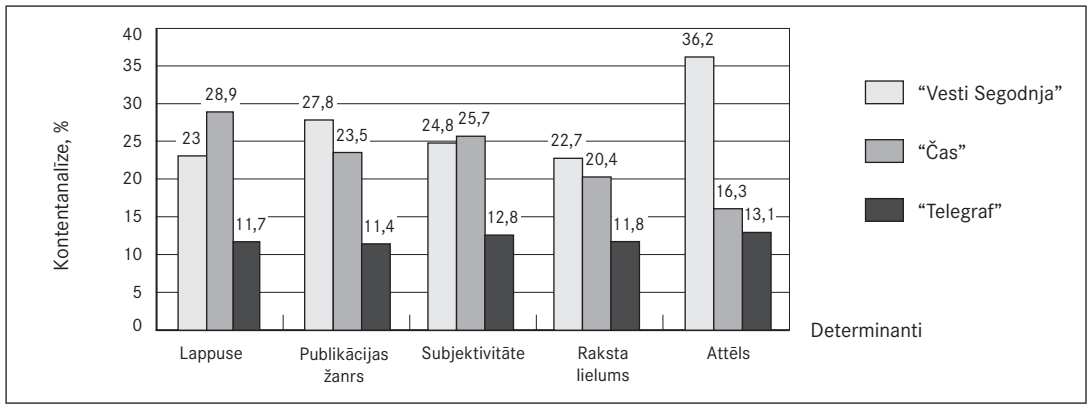

Pētījums parāda, ka visbiežāk par Krievijas un Gruzijas konfliktu ir rakstījuši divi laikraksti – "Čas" un "Vesti Segodnja", kas dala pirmo un otro vietu. Savukārt trešo un ceturto vietu pēc rakstu biežuma, kuros atspoguļots Kaukāzā notiekošais konflikts, dala "Latvijas Avīze" un "Neatkarīgā Rīta Avīze". Attiecīgi piektajā vietā ir "Telegraf", bet retāk un visneitrālāk no visiem sešiem Latvijas nacionālajiem laikrakstiem par Krievijas un Gruzijas konfliktu rakstījusi "Diena". Toties sešu kontentanalīzei izvēlēto Latvijas nacionālo laikrakstu objektivitāte un neitralitāte visskaidrāk redzama, izveidojot objektivitātes un neitralitātes ranžējumu, kur, jo mazāks koeficients, jo objektīvāka un neitrālāka ir laikraksta paustā nostāja Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojumā (sk. 4. att.). Veiktā analīze parāda, ka lielākā daļa rakstu par Krievijas un Gruzijas konfliktu ir ziņas vai žurnālistu un politiķu viedokļi, dažos gadījumos ar emocionālu pieskaņu, taču galvenais – raksti ir bez dziļākas konflikta analīzes. Tomēr kontentanalīze parāda, ka par visobjektīvāko informācijas sniedzēju Krievijas un Gruzijas konflikta gadījumā ir uzskatāma Diena, tai seko krievu valodā iznākošais "Telegraf", trešajā vietā ir "Neatkarīgā Rīta Avīze", ceturtajā – "Latvijas Avīze", savukārt par vissubjektīvāko Krievijas un Gruzijas konflikta notikumu atspoguļotāju var uzskatīt "Čas" un "Vesti Segodnja".

4. attēls. Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojuma objektivitātes un neitralitātes ranžējums analizētajos laikrakstos, koeficients.

Impartial and neutral coverage of the Russian-Georgian crisis in the analysed newspapers, rate.

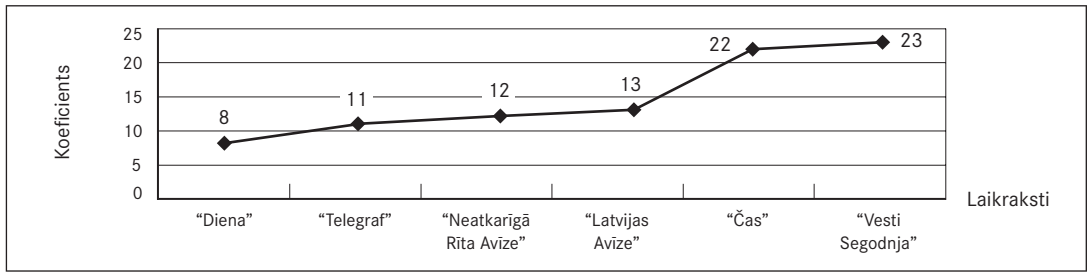

Papildus kontentanalīzei, analizējot rakstus, tika izvēlēti vairāki atslēgvārdi, lai analizētu konflikta atspoguļojuma saturu: Gruzija kā upuris, Gruzija kā konflikta iniciatore, Krievija kā miera uzturētāja, Krievija kā Dienvidosetijas aizstāve, cietušie gruzīnu pusē, cietušie krievu pusē, konflikts, genocīds. Daudzi atslēgvārdi ietver vairāk nekā vienu vārdu, un tas skaidrojams ar to, ka, lasot rakstus, šie vārdi tika lietoti kopā, nevis atsevišķi, turklāt atsevišķi tie zaudētu savu jēgu un nozīmi. Atslēgvārdi tika uzskaitīti katrā izlases rakstā.

Analizēto laikrakstu objektivitāti un neitralitāti Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļošanā var saistīt ar šo laikrakstu redakcionālo nostāju. Arī atslēgvārdu uzskaitījums parāda, ka laikrakstu "Diena" raksturo rietumnieciskas vērtības, tas sniedz objektīvu informāciju, īpaši neuzsverot kādu no Krievijas un Gruzijas konfliktā iesaistītajām pusēm un nedramatizējot situāciju. Var teikt, ka "Diena" kalpo vispārējiem demokrātiskiem standartiem. "Latvijas Avīze" sevi pierāda kā nacionāli noskaņotu laikrakstu, galvenokārt vēsturisku iemeslu dēļ atbalstot viedokli, ka Gruzija ir uzskatāma par Krievijas politisko darbību upuri. "Neatkarīgā Rīta Avīze" atspoguļo gan Krievijas, gan Gruzijas nostāju konflikta norisē un risināšanā, konkrēti nepaužot savu pozīciju. "Čas" ir pretenciozs laikraksts, kas savu nostāju neslēpj, – Gruzija ir konflikta iniciatore, savukārt Krievija – Dienvidosetijas aizstāve un, ziņojot par cietušajiem, uzsver, ka cietēji ir dienvidosetīni un krievi, pastiprinot šo nostāju ar lieliem krāsainiem attēliem. "Vesti Segodnja" nepārprotami aģitē par Krievijas cēlajiem nodomiem – miera uzturēšanu Gruzijā un Dienvidosetijas iedzīvotāju pasargāšanu no genocīda. Savukārt Gruzija šajā laikrakstā nepārprotami tiek attēlota kā konflikta iniciatore. "Telegraf" sevi pozicionē kā mūsdienīgu laikrakstu, kas ietver informatīvas ziņas, tam raksturīga neitralitāte, kā arī norādes, ka Gruzija ir uzskatāma par konflikta iniciatori (sk. 1. tab.).

Atslēgvārdu "konflikts" un "karš" uzskaitīšanas mērķis bija noteikt, kā situācija starp Krieviju un Gruziju tika nodēvēta katrā konkrētajā laikrakstā, kas attēlo noteiktu attieksmi pret 2008. gada augusta

notikumiem Kaukāzā. Kontentanalīzes rezultāti parādīja, ka katrā no analizētajiem laikrakstiem vārdi "konflikts" un "karš" tika lietoti vienlīdz bieži. Tas pierāda to, ka laikraksti nenošķir jēdzienu "karš" un "konflikts" atšķirību un šie atslēgvārdi tika lietoti kā sinonīmi.

1. tabula. Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojums sešos Latvijas laikrakstos – meklēto atslēgvārdu rezultāti, %.

Coverage of the Russian-Georgian crisis in the six newspapers of Latvia: keyword results of the analysis, %.

Laikraksts	Gruzija kā upuris	Gruzija kā konflikta iniciatore	Krievija kā miera uzturētāja	Krievija kā Dienvidosetijas aizstāve	Cietušie gruzīnu pusē	Cietušie krievu pusē	Konflikts	Karš	Genocīds
"Diena"	11,1	0,0	25,6	10,0	19,4	10,5	12,7	14,3	0,0
"Latvijas Avīze"	44,4	19,0	37,2	10,0	33,9	26,3	24,9	20,6	23,5
"Neatkarīgā Rīta Avīze"	0,0	9,5	11,6	20,0	14,5	10,5	12,7	13,5	5,9
"Čas"	22,2	28,6	14,0	30,0	11,3	15,8	18,8	23,8	41,2
"Telegraf"	0,0	9,5	0,0	0,0	3,2	15,8	11,6	7,1	5,9
"Vesti Segodnja"	22,2	33,3	11,6	30,0	17,7	21,1	19,3	20,6	23,5

Analīzes gaitā tika konstatēts, ka atslēgas vārds "genocīds" laikrakstos tika lietots ar emocionālu noskaņu, lai apzīmētu Gruzijas attieksmi pret Dienvidosetijas iedzīvotājiem un tautu kopumā. Šī atslēgvārda lietošanas biežums vēlreiz apstiprināja to, ka analizēto laikrakstu objektivitāti un neitralitāti Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļošanā var saistīt ar šo laikrakstu redakcionālo nostāju. Laikrakstā "Diena", kas analīzes rezultātā tika atzīts par visobjektīvāko laikrakstu, vārds "genocīds" nebija minēts nevienu reizi, arī laikrakstos "Neatkarīgā Rīta Avīze" un "Telegraf", kuri pēc objektivitātes un neitralitātes ieņēma attiecīgi otro un trešo vietu, šis atslēgvārds tika lietots tikai vienu reizi. Laikrakstā "Latvijas Avīze" atslēgvārds "genocīds" tika minēts četras reizes, savukārt laikrakstos "Čas" un "Vesti Segodnja" šis atslēgvārds tika minēts attiecīgi septiņas un četras reizes. Tas parāda, ka divi lielākie krievu valodā iznākošie laikraksti Latvijā Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļojumā pielāgojās krievvalodīgo lasītāju nostājai, Gruziju attēlojot kā genocīda īstenotāju pār Dienvidosetijas tautu.

Interesantas tendences tika novērotas, izdalot Gruzijas lomu konfliktā: 1) Gruzija kā upuris, kas ietver atslēgvārdus "Gruzija – upuris", "cietušie gruzīnu pusē"; 2) Gruzija kā konflikta iniciatore, kas ietver atslēgvārdus "Gruzija kā konflikta iniciatore", "Krievija kā miera uzturētāja", "Krievija kā Dienvidosetijas aizstāve", "cietušie krievu pusē".

Par pārliecinošu Gruzijas aizstāvi ir uzskatāma "Latvijas Avīze", kas ievērojami aiz sevis atstāj pārējos piecus laikrakstus. Attiecīgi otro un trešo vietu pēc konkrēto atslēgvārdu lietošanas skaita ieņem "Vesti Segodnja" un "Čas", kas izskaidrojams ar to, ka atslēgvārdi lietoti situācijas aprakstīšanai, nevis ieņemot Gruzijas atbalstītāja pozīciju. Ceturtajā vietā ir "Diena", kas vairāk akcentējusi gruzīnu pusē cietušo skaitu, taču, sniedzot informatīvas ziņas, lietojusi arī atslēgvārdus "Gruzija kā upuris", kurus savukārt nevienu reizi nav izmantojusi "Neatkarīgā Rīta Avīze" un "Telegraf", taču abi iepriekš minētie laikraksti ir rakstījuši par cietušajiem gruzīnu pusē.

Par absolūtiem Krievijas atbalstītājiem un attiecīgi Gruzijas kā konflikta iniciatores atspoguļotājiem var uzskatīt abus lielākos krievu valodā iznākošos laikrakstus Latvijā – "Čas" un "Vesti Segodnja", kuri, dramatizējot situāciju, procentuāli vairāk nekā pārējie četri analizētie laikraksti lietojuši atslēgvārdus "Gruzija kā konflikta iniciatore", "Krievija kā miera uzturētāja", "Krievija kā Dienvidosetijas aizstāve"

un "cietušie krievu pusē". Savukārt "Latvijas Avīze" visbiežāk lietojusi atslēgvārdus "Krievija kā miera uzturētāja", kas izskaidrojams ar ironisku attieksmi pret šo vārdu savienojumu un nav uztverams kā Krievijas lomas skaidrojums konfliktā. "Neatkarīgā Rīta Avīze" visus atslēgvārdus, kas Gruziju raksturo kā konflikta iniciatori, ir lietojusi vienlīdz bieži, tādēļ var uzskatīt, ka tā ir devusi informāciju par konfliktu, neieņemot kādas valsts aizstāves vai pretinieka pozīciju. "Diena" nevienu reizi nav minējusi atslēgvārdus "Gruzija kā konflikta iniciatore", kas, ņemot vērā tās redakcionālo nostāju, parāda, ka Gruzija vienpersoniski nav vainojama pie konflikta rašanās. Interesanti, ka "Telegraf" kā krievu valodā iznākošs laikraksts nevienu reizi nav minējis atslēgvārdus "Krievija kā miera uzturētāja" un "Krievija kā Dienvidosetijas aizstāve", tomēr divas reizes tajā minēts, ka Gruzija ir konflikta iniciatore.

Analizēto laikrakstu objektivitāti un neitralitāti Krievijas un Gruzijas konflikta atspoguļošanā var saistīt ar šo laikrakstu redakcionālo nostāju. Kontentanalīzes procesā tika konstatēts, ka laikrakstu "Diena" raksturo rietumnieciskas vērtības, tas sniedz objektīvu informāciju, īpaši neuzsverot kādu no Krievijas un Gruzijas konfliktā iesaistītajām pusēm un nedramatizējot situāciju. Var teikt, ka "Diena" kalpo vispārējiem demokrātiskiem standartiem. "Latvijas Avīze" sevi pierāda kā nacionāli noskaņotu laikrakstu, galvenokārt vēsturisku iemeslu dēļ atbalstot viedokli, ka Gruzija ir uzskatāma par Krievijas politisko darbību upuri. "Neatkarīgā Rīta Avīze" atspoguļo gan Krievijas, gan Gruzijas nostāju konflikta norisē un risināšanā, konkrēti nepaužot savu pozīciju.

Analizējot krievu valodā iznākošos laikrakstus, redzams, ka "Čas" ir pretenciozs laikraksts, kas savu nostāju neslēpj – Gruzija ir konflikta iniciatore, savukārt Krievija – Dienvidosetijas aizstāve. "Vesti Segodnja" nepārprotami aģitē par Krievijas cēlajiem nodomiem – miera uzturēšanu Gruzijā un Dienvidosetijas iedzīvotāju pasargāšanu no genocīda. Savukārt Gruzija šajā laikrakstā nepārprotami tiek attēlota kā konflikta iniciatore. "Telegraf" sevi pozicionē kā mūsdienīgu laikrakstu, kas ietver informatīvas ziņas, un tam ir raksturīga izteikta neitralitāte un objektivitāte.

Secinājumi

Kontentanalīzes rezultāti apstiprina, ka Latvijā krievu valodā iznākošie laikraksti Krievijas un Gruzijas konfliktam pievērsuši pastiprinātāku uzmanību nekā latviešu valodā iznākošie laikraksti. Krievu valodā iznākošie laikraksti "Čas" un "Vesti Segodnja" izceļas uz pārējo četru laikrakstu fona visos analizētajos aspektos, demonstrējot visaugstāko subjektivitātes pakāpi. Skatoties pēc lappuses, kurā publicēti raksti, laikraksti "Čas" un "Vesti Segodnja" procentuāli vairāk nekā pārējie četri laikraksti rakstus par Krievijas un Gruzijas konfliktu ir ievietojuši pirmajās lapās. Procentuālie rādītāji pēc publikācijas veidiem un rakstu subjektivitātes parāda, ka gan "Čas", gan "Vesti Segodnja" vairāk ir publicējuši viedokļus un komentārus par Krievijas un Gruzijas konfliktu, tiem raksturīgi viedokļi, kam nereti jūtama emocionāla noskaņa. Laikrakstos "Čas" un "Vesti Segodnja" procentuāli vairāk ir bijis apjomīgāku, izmēra ziņā lielāku rakstu, tas pats attiecas arī uz attēliem – šajos abos krievu valodā iznākošajos laikrakstos attēlu procentuāli ir bijis vairāk, tie ir bijuši krāsaināki un izmēra ziņā lielāki, līdz ar to labāk pamanāmi un vizuāli saistošāki.

Kontentanalīze parāda, ka par visobjektīvāko informācijas sniedzēju Krievijas un Gruzijas konfliktā ir uzskatāma "Diena" (k = 8), tai seko krievu valodā iznākošais "Telegraf" (k = 11), trešajā vietā ir "Neatkarīgā Rīta Avīze" (k = 12), ceturtajā – "Latvijas Avīze" (k = 13), savukārt par vissubjektīvāko Krievijas un Gruzijas konflikta notikumu atspoguļotāju var uzskatīt "Čas" (k = 22) un "Vesti Segodnja" (k = 23).

Analizētais gadījums apstiprina Latvijā pastāvošo viedokli, ka latviešu un krievu valodā rakstošie mediji veido divas informatīvās telpas, bieži vienu un to pašu notikumu interpretējot atšķirīgi. Tādēļ rodas pamatotas šaubas par to, cik iespējama ir sekmīga abu Latvijā dzīvojošo lingvistisko grupu integrācija. Ņemot vērā to, ka mediji varētu būt vieni no primārajiem integrācijas aģentiem, atliek vēlēties, lai kādu dienu latviešu un krievu valodā rakstošie un raidošie mediji atrastu vienotu platformu, uz kuras bāzes veidot kopīgu valsts politiku.

Newspaper Coverage of the Russian-Georgian Conflict: Comparison of Latvian and Russian Language Newspapers

Abstract

Media can offer many different perspectives on the same issue. As the central object of this case study was chosen the Russian-Georgian crisis, which took place in August of 2008. The goal of the study was to research how the same incident was covered by different newspapers from August 8th–23rd, 2008. We chose six Latvian national newspapers for the content analysis of the Russian-Georgian crisis – the Latvian language newspapers "Diena", "Latvijas Avīze" and "Neatkarīgā Rīta Avīze", and the Russian language newspapers "Čas", "Telegraf" and "Vesti Segodnja". For the content analysis we only selected articles concerning the Russian-Georgian conflict. The results of the content analysis show that the majority of articles about the Russian-Georgian conflict are either news or journalist and politician opinions, in many cases with an emotional undertone; however, the dominant conclusion is that most articles lack a deeper analysis of the conflict. The content analysis also shows that the most impartial coverage of the Russian-Georgian conflict was given by the Latvian language newspaper "Diena", it is then followed by the Russian language newspaper "Telegraf", the Latvian language newspapers "Neatkarīgā Rīta Avīze" and "Latvijas Avīze"; however, the most biased newspapers of the Russian-Georgian conflict are the Russian language newspapers "Čas" and "Vesti Segodnja".

Keywords: Russian-Georgian crisis, news coverage, content analysis.

Literatūra

1. Bezhanishvili Z. Between conflict and partnership: Contemporary development in Russian-Georgian relations // Russian Politics and Law, May–June 2009; 47(3): 19–35.
2. Cornell S., Nilsson N. Georgian politics since the August 2008 war // Demokratizatsiya, 2009; 251–268.
3. FAIR Media Advisory: Georgia / Russia conflict forced into cold war frame. Fairness and accuracy in reporting, 14.08.2008 // www.fair.org/index.php?page=3596.
4. Gorbušina Z. Sabiedriskās politikas portāls Politika.lv. 09.09.2008. Interpretāciju karš // http://politika.lv/temas/mediju_kritika/16725/.
5. Heinrich H. G., Tanaev K. Georgia & Russia: Contradictory media coverage of the August war // Caucasian Review of International Affairs, Summer 2009; 3(3): 244–260.
6. Ivanova O. A free press? Not this time // The Washington Post, 15.08.2008 // http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/08/14/AR2008081403048.html.
7. Laikraksts "Čas", laika posmā no 08.08.2008. līdz 23.08.2008.
8. Laikraksts "Diena", laika posmā no 08.08.2008. līdz 23.08.2008.
9. Laikraksts "Latvijas Avīze", laika posmā no 08.08.2008. līdz 23.08.2008.
10. Laikraksts "Neatkarīgā Rīta Avīze", laika posmā no 08.08.2008. līdz 23.08.2008.
11. Laikraksts "Telegraf", laika posmā no 08.08.2008. līdz 23.08.2008.
12. Laikraksts "Vesti Segodnja", laika posmā no 08.08.2008. līdz 23.08.2008.
13. Makarovs V. Sabiedriskās politikas portāls Politika.lv. 23.09.2008. Mūsu ierakumi Gruzijā // http://www.politika.lv/temas/politikas_kvalitate/16765/.
14. Neuendorf K. The content analysis guidebook. – London: Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2002.
15. Norris P. A Virtuous circle: Political communications in post-industrial societies. – New York: Cambridge University Press, 2000.
16. Ruggiero V. R. Becoming a critical thinker. – 6th ed. – Houghton Mifflin Company, 2009.
17. Tagliavini H. Independent international fact-finding mission on the conflict in Georgia / Report, Vol. 1 (September 2009) // http://www.ceiig.ch/pdf/IIFFMCG_Volume_I.pdf.
18. Zukowski C. Polish media coverage of Georgian conflict shows bias // Krakow Post, 01.09.2008. // www.krakowpost.com/article/1152.

Pasaules ekonomiskās krīzes ietekme uz dominējošiem diskursiem: Ķīnas Tautas Republikas un Amerikas Savienoto Valstu attiecību piemērs

Mārtiņš Daugulis

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija

Kopsavilkums

Rakstā "Pasaules ekonomiskās krīzes ietekme uz dominējošiem diskursiem: Ķīnas Tautas Republikas un Amerikas Savienoto Valstu attiecību piemērs" autors aplūko Ķīnas Tautas Republikas (turpmāk tekstā – ĶTR) un Amerikas Savienoto Valstu (turpmāk tekstā – ASV) savstarpējo attiecību diskursu jeb abu valstu redzējumu, kur katrai no tām vajadzētu atrasties starptautiskajā sistēmā, un šī redzējuma izmaiņas pasaules ekonomiskās krīzes ietekmē. Pasaules ekonomiskā krīze ir uzskatāma par skaidru ārēju stimulu jebkuros starpvalstu sadarbības modeļos un būtībā atklāj plašu jautājumu loku, no kuriem galvenais ir, vai lielvalstis ekonomiskās krīzes ietekmē satuvinās, uzlabojot savas attiecības un ejot sadarbības virzienā, vai tieši otrādi – savstarpēji noslēdzas, virzoties uz ekonomisko, kā arī politisko protekcionismu. Raksta teorētiskais segums ir Nikolasa Onufa komunikācijas noteikumu (aģentu-noteikumu) izvērtējums, piemērojot tos ĶTR un ASV savstarpējās komunikācijas specifikai. Rakstā secināts, ka notiek diskursa maiņa ĶTR un ASV attiecībās, taču šī maiņa tikai saasina abu lielvalstu attiecības pretēji nepieciešamībai rast kopējus risinājumus ekonomiskās situācijas izaicinājumiem.

Atslēgvārdi: diskurss, konstruktīvisms, Ķīna, ASV, ĶTR, ĶTR starptautisko attiecību noteikumi, miermīlīgās attīstības koncepts.

Vismaz vienā jomā iespējams pateikties pasaules finanšu un ekonomikas krīzei – tā ir darbojusies kā lielisks ārējais stimuls starptautisko attiecību vides maiņai, sniedzot iespēju pētniekiem samērot starptautisko attiecību teorijas ar praksi – pašlaik pasaulē notiekošajām pārmaiņām. Šajā rakstā autors aplūkos teorētiskos uzstādījumus – kā mainās starptautisko attiecību diskursi ārējā stimula (krīzes) ietekmē. Autors konkrēti aplūkos ĶTR un ASV attiecību maiņu pēc krīzes, ārpolitisko diskursu izmaiņu dēļ.

Uzreiz precizējot rakstā lietotos terminus, ar diskursu tiek saprasta konkrēta vērtību sistēma, caur kuru analizējamais subjekts īsteno sevi ārpasaulē ar valodas palīdzību (arī rakstu valodas izpratnē). Diskurss ir "doma aiz teikuma", lietojot lingvistu terminoloģiju, vai, vienkāršāk izsakoties, domāšanas veids: ko subjekts ir domājis, kad ir paudis kādu apgalvojumu, kāds ir viņa domu gājiens, slēptā nozīme utt.[1] Analizējot tādu valsti kā ĶTR, diskursa analīze ir efektīvi lietojama metode, jo analizē faktorus, ko citas metodes neuzskata par svarīgām, iegūtos datus interpretējot caur savas izpratnes prizmu. Diskursa analīzē tiek ietverta ticību, uzskatu, vērtību, ideju u. c. ietekmes analīze, kas atļauj pilnīgāk veidot kopainu un izdarīt secinājumus par konkrēto analīzes objektu. Ņemot vērā, ka diskursa analīzes ietvaros uzsvars tiek likts uz lingvistiskajiem informācijas nesējiem, iespējama arī plašāka informācijas piekļuve analīzes

[1] Shiffrin D. The handbook of discourse analysis. – Blackwell Publishers Ltd., 2001. – P. 1.

procesā; jo, ja praksē nav pieejami kvantitatīvi dati problēmas aprakstīšanai, tad diskursa analīze ir risinājums, jo tiek "izvesta" no pētāmā subjekta valodas izpausmes formām.[2] Ar diskursu starptautiskajās attiecībās šī raksta kontekstā tiek saprasta analizējamās valsts izpratne par starptautisko sistēmu, savu vietu šajā sistēmā un iespējām šo sistēmu mainīt mijiedarbībā ar citām valstīm šajā sistēmā.

Vēl precizējot teorētiskos raksta uzstādījumus, starptautiskajā sistēmā, kurā darbojas daudzas un dažādas valstis, arī diskursi ir dažādi. Balstoties uz konstruktīvistu skatījumu, Nikolasa Onufa formulējumā šos dažādos diskursus var saprast kā noteikumus vai noteikumu kopas, kuriem valstis (arī indivīdi) var izvēlēties sekot vai nesekot. Nozīmīgākais ir tas, ka šie noteikumi ir savstarpēji konkurējoši – diskursi atrodas līdzās cits citam, tie savstarpēji konkurē un cīnās par dominanci.[3] Stabilās sistēmās diskursi nomaina cits citu pakāpeniski. Pašreizējā starptautiskā sistēma (vismaz ASV un ĶTR attiecību spektrā) ir uzskatāma par stabilu. Taču asu ārējo stimulu ietekmē, kam ir pieskaitāma esošā pasaules ekonomiskā krīze, teorētiskā līmenī diskursi var strauji mainīties un attiecīgi var mainīties arī to dominances vienam pret otru. Īsāk sakot, krīzes ietekmē vienas valsts domāšanas veids un attieksme pret otru valsti var izrādīties vairs neatbilstoši t. s. jaunajos ekonomiskajos apstākļos. Uz šo teorētisko iespējamību norāda arī ĶTR un ASV attiecību analīze pēckrīzes posmā.

Vērtējot ASV un ĶTR savstarpējās attiecības, rodas gandrīz filozofiskas dabas jautājums – vai šajās attiecībās ir progress? Ja jā, kurp tas ved? Ja nē – kas kavē šo procesu un kā šos kavējumus novērst? Atbildot uz šiem jautājumiem, jāsaprot to konteksts. Neviens, pat no starptautisko attiecību jomas attālināts cilvēks, šodien vairs nevar apgalvot, ka ĶTR faktors būtu svarīgs tikai reģionālā līmenī. Pateicoties ĶTR ekonomiskajai ietekmei un straujajai izaugsmei, aizvien biežāk tiek minēts ĶTR "jaunās lielvaras" jēdziens, "Ķīnas drauda" jēdziens un tam līdzīgi koncepti, kas saturiski ietver ASV apjausmu un bailes no šīs apjausmas – ĶTR kļūst par līdzvērtīgu spēlētāju starptautiskajā sistēmā un pretendē uz savu daļu globālajā pārvaldībā (*global governance*).[4] ASV ārpolitiskajā diskursā ĶTR gūst lielāku lomu kvantitatīvi, taču ne kvalitatīvi – ar to domājot ASV esošā politiskā diskursa turpināšanos un ĶTR nepieņemšanu kā līdzvērtīgu pretendentu t. s. globālajā pārvaldībā. ĶTR ārpolitiskais diskurss savukārt piedzīvo straujas iekšējas transformācijas, fokusējoties uz dalību globālajā pārvaldībā kā savu mērķi.[5] Minētie diskursi ir līdzpastāvējuši samērā ilgi (būtībā kopš Hu Dzjiņtao, ĶTR prezidenta, uzsāktās harmoniskās attīstības idejas paušanas 2005. gadā,[6] kas vēlāk attīstījās par Ķīnas miermīlīgās pacelšanās konceptu, kas tika asi interpretēts kā agresīvs koncepts ASV diskursā, kaut no Ķīnas puses tika pausts ar tieši pretēju ziņu).[7] Ekonomiskās krīzes laikā abi diskursi – gan ASV, gan ĶTR – ir piedzīvojuši ārēju ietekmi, pareizāk būtu teikt, abu valstu domāšanas veidi ir izgājuši caur krīzes izaicinājumiem un galā nonākuši citā formā, nekā bija līdz tam.

2008. gada nogalē, pasaulei nostājoties pret ekonomikas un finanšu krīzes radītajiem izaicinājumiem, tiek pārfrāzēta arī starptautisko attiecību valoda, kādā valstis komunicē savā starpā. Varētu šķist, ka, visiem apzinoties riskus, kas var izraisīt visas pasaules finanšu sistēmas sabrukumu ĶTR finanšu krīzes dēļ, ja tāda notiktu, ASV un ĶTR vajadzētu satuvināties, lai ar kopīgu ekspertīzi sagatavotos šādas situācijas novēršanai. Diemžēl realitātē savu problēmu spiediena ietekmē ASV ir kļuvusi vēl egocentriskāka attiecībās ar ĶTR nekā līdz šim. No ASV puses, kas pašlaik ir Ķīnas finanšu "dvīnis" to absolūti saistīto

---

[2] Larsen H. Foreign policy and discourse analysis: France, Britain and Europe. – Routledge, 1997. – P. 13.

[3] Onuf N. The politics of constructivism // Constructing international relations: The next generation / Fierke K. E., Jørgensen K. E. – Armonk, NY: M. E. Sharpe Publications, 2001. – P. 239.

[4] Liu Youngtao. American neocons' discourse on China: Impacts and limitations [online]. Shanghai Institute for International Studies, Publications: International Review, Summer, 2006 [cited 07.02.2009] // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF.

[5] Duchâtel M. Global governance and the G20: more power for China / China shapes its post-crisis agenda // Journal of ECFR / Asia Centre 2009, January 2010; P. 8.

[6] Hu Jintao. From glorious past to a bright future: Building new type of strategic partnership between Asia and Africa // People's Daily, Jakarta, 23.04.2005.

[7] Liu Y. American neocons' discourse on China: Impacts and limitations [online]. Shanghai Institute for International Studies, Publications: International Review, Summer, 2006 [cited 07.02.2009] // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF.

ekonomiku dēļ, politiskā pretimnākšana un savstarpējā respektēšana būtu loģisks nākamais solis, kas seko ekonomiskai mijiedarbībai. Praktiski šis politiskais solis gan netiek sperts, vēl jo vairāk, attiecību dinamika, kas bija vērsta uz tuvināšanos, pašlaik piedzīvo pretējo procesu – savstarpējo attālināšanos.[8]

Protams, ar savstarpēju tuvināšanos netiek domāta Ķīnas iegribu apmierināšana vai piekāpšanās starptautiskajā politikā, kā šos jēdzienus bieži noliek līdzās neoreālisti, jauno Auksto karu ideju piekritēji un radikāli orientālisti. Tuvināšanās ir nevis bezierunu piekāpšanās, bet gan izvairīšanās no partnera ignorēšanas.[9] Citējot žurnāla "*Economist*" 6.–12. februāra rubriku, veltītu Ķīnai, – telpas došana jaunai lielvarai nav jājauc ar telpas atdošanu.[10] Ko nozīmē šis sajaukums un sajukums, kas pašlaik ir uzplaiksnījis ASV un Ķīnas attiecībās? Būtībā tas būtu raksturojams divos vārdos – attiecību pasliktināšanās. Kā iemesls tam minams, pirmkārt, Taivānas jautājums, kas atkal ir nonācis uzmanības centrā. Brīdī, kad Taivānai un Ķīnai ir fiksētas labākās attiecības to pastāvēšanas vēsturē (pašlaik vairums taivāniešu ir par ekonomisko attiecību padziļināšanu ar "lielo Ķīnu", saglabājot savu *de facto* neatkarību), Baraka Obamas administrācija ir apstiprinājusi līgumu par bruņojuma piegādi Taivānai 6 miljardu dolāru vērtībā.[11] Otrkārt, minama "*Google*" krīze, kas gan vairāk ir interpretācijas jautājums un sekas attiecību pasliktinājumam, nevis cēlonis.[12] Taivānas gadījumā gan jāatceras, ka tas allaž ir bijis galvenais nesaskaņu avots starp ASV un Ķīnu, taču šīs attiecību pasliktināšanās gadījumā ĶTR ir reaģējusi asāk nekā iepriekš – ĶTR / ASV attiecību analīzes eksperti norāda uz ĶTR neapmierinātības pieaugumu par to, ka ASV izturas pret ĶTR kā sekundāru partneri.[13] Vienlaikus svarīgs ir arī ekspektāciju jautājums, kas bija saistīts ASV jauno administrāciju, cerot, ka Baraka Obamas vadībā sāksies jauna attiecību uzlabošanās ēra ĶTR / ASV attiecībās.[14] Šī iemesla dēļ katra Obamas administrācijas rīcība tiek aplūkota zem palielināmā stikla jau pēc būtības.

Aplūkojot ĶTR diskursu, rodas jautājums – kas tad ir mainījies un kādēļ ĶTR viedoklis būtu jārespektē vairāk nekā iepriekš? Pirmkārt, ĶTR pašapziņa ir stabilāka nekā pirms pasaules ekonomiskās krīzes – to likumsakarīgi noteica Ķīnas veiksmīgā iziešana caur pasaules krīzes izaicinājumiem. Ķīnas izaugsmes tempi 2009. gadā saglabāja IKP izaugsmi 8,7% apmērā, kas ir varoņdarbs pašas Ķīnas acīs uz apkārtējo sabrukuma fona.[15] Ķīna ir pierādījusi, ka tā spēj ar savu specifisko pieeju tikt cauri vispasaules problēmām. Tā aizvien ambiciozāk uzstāj uz to, lai tiktu ne tikai dzirdēta, bet arī saklausīta. ĶTR ekonomiku, protams, arī caurvij problēmas, taču tās nav ekonomikas atsalšanas problēmas, bet gan izaugsmes tempu radītie izaicinājumi.[16]

Otrkārt, no valstiskās identitātes viedokļa bagātās Rietumu valstis pakāpeniski zaudē savu elka tēlu ķīniešu acīs. Jau kopš īpašā ekonomikas ceļa izvēles 1978. gadā Ķīna ir centusies "ķert" Rietumus.[17] Tagad, kad praksē ir pierādījusies Rietumu ekonomiskās sistēmas ievainojamība, Ķīnai ir vēl viens iemesls uzsvērt savu rīcības pareizību un kāpināt pašapziņu. Objektīvi izvērtējot izaugsmes tempus,

---

8 Facing up to China // The Economist, February 6th–12th, 2010; P. 9.

9 Jiang Xiyuan. Theoretical norms of transformation of international system and China's choices limitations [online]. Shanghai Institute for International Studies, Publications: International Review, Summer, 2006; P. 28 [cited 07.02.2009] // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF.

10 Facing up to China // The Economist, February 6th–12th, 2010; P. 9.

11 China hits back at US-Taiwan sale. Story from BBC NEWS. Published: 2010/01/30 15:46:09 GMT // http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/8488765.stm;.

12 Burrows D. Google's China conflict escalates, making shares a screaming buy // Daily Finance, Posted 5:45 PM 03/22/10.

13 Godement F. Introduction to – China analysis: 25" / China shapes its post-crisis agenda // Journal of ECFR / Asia Centre 2009, January 2010; P. 1.

14 Brzezinski Z. The group of two that could change the world // The Financial Times Limited [online]. 13.01.2009 [cited 14.01.2009] // http://ft.com/cms/s/0/d99369b8-e178-11dd-1f10-0000779fd2ac.html?nclick_check=1.

15 China GDP grows by 8.7 percent in 2009 // CNN International, http://edition.cnn.com/2010/BUSINESS/01/20/china.GDP.annual/index.html; [cited 20.06.2010], P. 1.

16 Schichan F. A Chinese dilemma too: Maintaining employment beyond the stimulus / China shapes its post-crisis agenda // Journal of ECFR / Asia Centre 2009, January 2010; P. 2.

17 Li Junru. The China dream. – Beijing: Foreign Language Press, 2006.

šobrīd ĶTR nevis kļūst straujāk spēcīgāka nekā iepriekš, bet gan tikai akcentē savu spēku uz Rietumu vājuma pazīmju fona.[18] Līdz ar to starptautiskās sistēmas izmaiņas ir meklējamas tās spēlētāju izpratnes maiņā par spēka samēriem – tā nav tā pati starptautiskā sistēma, tā nav tā pati ĶTR un tie nav tie paši Rietumi, kas pirms pasaules ekonomiskās un finanšu krīzes. ASV un ĶTR attiecībās ir iestājušies jaunie apstākļi. Būtībā ir novērojamas šādas diskursīvās izmaiņas:

1) ĶTR diskurss, kas ietver ĶTR skatījumu uz starptautisko sistēmu un savu vietu tajā, ir mainījies, nostiprinot ĶTR ekspektācijas par savu lomu starptautiskajā pārvaldē;
2) iepriekš minētajā ĶTR diskursā ASV loma ir samazinājusies – zināmā mērā tādēļ, ka ASV nav mainījusi savu diskursu attiecībā pret ĶTR. ĶTR ir mainījusi savu domāšanas veidu un asāk iezīmē apstākli, ka ASV savu domāšanas veidu nemaina.

Turoties pie konstatējuma, ka ASV un ĶTR ārpolitiskie diskursi pašlaik eksistē jaunos apstākļos, rodas jautājums, kā īstenojama nākotnes sadarbības stratēģija, lai šie diskursi savietotos un sadzīvotu, nevis kļūtu asi konfliktējoši savā starpā. Obamas administrācijas stratēģija attiecībā uz ĶTR pēdējo mēnešu laikā norāda uz kritizējamu pieeju. Kā jau iepriekš minēts, sāktas perspektīvi, pašreizējās ASV attiecības ar ĶTR norāda uz iesīkstējušas politikas praksi – tādu, kurā ar ĶTR sadarbojas no vienpusēja spēka pozīcijām. Šī pieeja ir vienkārša: jebkuru ĶTR piedāvājumu, ieteikumus, pretenzijas noraidīt, jo tas liecina par jaunas lielvaras centieniem iekarot dzīves telpu.[19] Realitātē šī telpa jau tiek zaudēta un katrs "vecās pieejas" mēģinājums nolikt Ķīnu pie vietas tikai provocē un norāda uz Rietumu bezspēcību, jo Ķīna tāpat turpinās īstenot savu politiku tai svarīgos jautājumos, ja pēc būtības tā tiek ignorēta.[20] Kaulēšanās un dialogs ir iespējams, ja runā abi. Ja komunikācijas forma ir monologs, otrs var spītīgi turpināt darīt savu darbu, lai kā arī viņu censtos neievērot.

Jautājums, kas seko šādam pesimistiskam Rietumu un ASV attiecību pašreizējā stāvokļa un dinamikas novērtējumam: kas būtu jāmaina, lai attiecībās būtu novērojams progress un ieguvējas būtu abas puses?

Atbilde ir salīdzinoši vienkārša, taču prasa svaigu skatījumu (ne reālismā un diplomātijas rutīnas pieredzē balstītu). ĶTR jādod lielvaras vieta pasaules politiskajā elitē, veidojot šo vietu, nevis ļaujot to ieņemt haotiskās pauzēs starp ASV spēka demonstrējumiem un vājuma uzplūdiem. Ar ko tad šī pieeja atšķiras no pakāpeniskās Ķīnas "pašiespiešanās" pasaules politiskajā elitē? Ar to, ka, kontrolējot procesu, var izvairīties no nevajadzīgām nejaušībām un sadursmēm un, pats galvenais, atzīstot ĶTR par lielvaru un līdzvērtīgu spēlētāju ar vērā ņemamu viedokli starptautiskajā politikā, no ĶTR ir iespējams prasīt lielvaras cienīgu rīcību un atbildību.[21] Atbildības kopējā dalīšana un uzņemšanās risināt problēmas ir tas, kas jāsniedz un reizē jāprasa no ĶTR. Jo, noraidot ĶTR ambīcijas, no tās nevar prasīt arī rīcību, kas atbilstu lielvaras statusam. ĶTR vairs nebūtu iespējas teikt, ka tā ir nabadzīga valsts, ja būtu nepieciešama atbildības dalīšana starptautisku problēmu risināšanā. Klimata pārmaiņas, terorisms, nabadzības apkarošana, trešo pasaules valstu attīstība utt. – tie ir jautājumi, kas būtu risināmi jaunā kvalitātes līmenī, ja ĶTR būtu pilnvērtīgs partneris pie globālās pārvaldes (*global governance*) galda.

Vēl jo vairāk, pati ĶTR jau kopš 2005. gada savas ārpolitikas koncepcijas ietvaros izstrādā t. s. jaunos starptautisko attiecību noteikumus, kas ietver harmoniskas pasaules sistēmas izveidi un ĶTR miermīlīgo attīstību starptautiskajā vidē.[22] Šo noteikumu kritizētāji (ASV neokonservatīvie spēki) norāda, ka šie noteikumi ir tikai fasāde, kas tiek piedāvāti Rietumiem, lai attaisnotu Ķīnas lielvaras ambīcijas.[23]

---

[18] Facing up to China // The Economist, February 6th–12th, 2010; P. 9.

[19] Liu, Youngtao. American neocons' discourse on China: Impacts and limitations [online]. Shanghai Institute for International Studies, Publications: International Review, Summer, 2006 [cited 07.02.2009] // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF.

[20] Facing up to China // The Economist, February 6th–12th, 2010; P. 9.

[21] Turpat.

[22] Chi Fulin. Reform determines future of China. – Beijing: Foreign Language Press, 2000. – P. 420.

[23] Liu Youngtao. American neocons' discourse on China: Impacts and limitations [online]. Shanghai Institute for International Studies, Publications: International Review, Summer, 2006 [cited 07.02.2009] // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF.

Tomēr jāņem vērā, ka no starptautisko attiecību teorijas viedokļa un iepriekš minētā diskursu kā starptautisko attiecību noteikumu mijiedarbības viedokļa – noteikumi, lai ar kādu nolūku tiktu izstrādāti, ja tiek pieņemti no sava adresāta puses, tad iedarbojas ar tādu pašu spēku uz savu izstrādātāju kā uz savu adresātu. Diskurss, kas tiek adresēts citam, ja tiek pieņemts, tad ir jāīsteno pašam.[24] Vienkāršāk sakot, ja ĶTR savos jaunajos starptautisko attiecību noteikumos piedāvā kādu valstu uzvedības modeli, tad, pieņemot un akceptējot šo modeli, tam būs spiesta sekot arī pati ĶTR. Un konceptu, uzvedības modeļu un starptautisko konfliktu risināšanas formu ĶTR jaunpiedāvātajos noteikumos ir daudz – ASV atliek tikai izvēlēties, kurā jomā Ķīnas piedāvājumu atbalstīt, lai pēc tam prasītu kopēju atbildību šī noteikuma ieviešanā. Tomēr pašlaik ASV neizrāda nekādu interesi par ĶTR jaunajiem starptautisko attiecību noteikumiem, kas liedz prasīt konkrētu rīcību no ĶTR uz līdzvērtīgiem pamatiem.

Izdarot kopsavilkumu par iepriekš minēto, pēc pasaules ekonomiskās un finanšu krīzes Rietumu pasaules, ko iemieso ASV, un ĶTR attiecības nepiedzīvo attīstību, bet tieši pretēji – regresu. Asa ASV nostāja pret Ķīnu (Taivānas jautājuma vēsturiskā perspektīvā) nav jaunums, taču jāņem vērā, ka pašlaik ĶTR un starptautiskā sistēma vairs nav tā, kas bija pirms ekonomiskās krīzes – ĶTR pašapziņa pieaug, bet ASV ir ekonomiski saistīta ar ĶTR kā vēl nekad. Lai kā arī būtu, nav nepieciešama padziļināta analīze, lai konstatētu faktu, ka attiecību saasinājums starp ASV un ĶTR ar iespēju pāraugt lielākā konfliktā nebūs izdevīgs nevienai no iesaistītajām pusēm. Risinājums ir koordinēta un apzināta ĶTR ielaišana globālās pārvaldes "klubiņā". Ja ne pieņemot, tad vismaz uzklausot un diskutējot ĶTR piedāvājumus konkrētos jautājumos. Runājot tēlaini, pašu Rietumu ziņā ir atvērt ĶTR durvis, jo tā jau cītīgi klaudzinās pie loga un pašplūsmas ceļā atradīs veidu, kā ienākt un apsēsties pie globālās pārvaldes galda. Ierādot vietu pie šī galda, Rietumi, iespējams, spēs izvairīties, ka kāds tiek pret viņu gribu nobīdīts malā. Jau daudzkārt ir izskanējis, ka ekonomiskās krīzes apstākļos nepieciešama proaktīva rīcība reaktīvas rīcības vietā. Starptautisko attiecību sfēra nav izņēmums – lai dialogs veidotos, jaunajos apstākļos nepieciešams spert soli pretim šim dialogam, kas nebūt nenozīmē sava viedokļa zaudēšanu, bet tikai papildu argumentācijas iegūšanu uz dialoga partnera teiktā rēķina. Rietumiem nav jāzaudē savs diskurss, ļaujot dominēt ĶTR diskursam, – tiem ir jāattīstās līdzvērtīgi starptautiskās sistēmas izaugsmei un pārmaiņām. Pārfrāzējot dzenbudisma aforismu: nav tāda stāvokļa kā vidus starp izaugsmi un regresu – tiklīdz nav izaugsmes, sākas regress. ĶTR un ASV diskursu sadursmes gadījumā pēc pasaules ekonomiskās krīzes kā ārējā stimula ĶTR diskurss transformējas. ASV diskursam paliekot nemainīgam, attiecību uzlabošanās starp ASV un ĶTR nav iespējama, jo Rietumi un Austrumi vēl joprojām runā dažādās valodās – tikai Austrumu balss kļūst spēcīgāka un pašpārliecinātāka.

World's Economic Crisis Impact on Dominating Discourses of International Relations – Example of China and the USA Relations

Abstract

In the article "World's Economic Crisis Impact on Dominating Discourses of International Relations – Example of China and the USA Relations" the author researches character of discourse changes after global financial crisis. The crisis has led to clear extern stimulus for discourse changes in limited time thus giving the researchers the possibility to observe precise changes of discourses (thus cutting the main problem in discourse analysis – the boundary problem – how far one discourse depends from a particular stimulus). Economic crisis or world economics is very "near" phenomenon that cannot be even fixed as a finished process. Nevertheless, international relations are changing under pressure of crisis. Economics and politics/international relations always are side by side, and when the world is changing economically,

[24] Milliken J. Dicourse study: Bringing rigor to critical theory // Constructing international relations: The next generation / Fierke K. M., Jørgensen K. E. – Armonk, NY: M. E. Sharpe Publications, 2001. – P. 136.

international relations' transformations are inevitable. Knowing the interconnections of discourses that define state of play, it is possible to say that transformation of economic discourse serves as a cause for change of international relations discourse. Thus the purpose of this research is to understand which direction these changes take. The analysis of the changes in relations of the USA and China after crisis was chosen as an example of discourse changes for conducting the research. The paper concludes that the relations between China and the USA after crisis have changed in several aspects and discourse of China toward the USA has become different than before crisis – so the USA also should change its approach to China.

Keywords: discourse, constructivism, China, the USA, International Relations Regulations, the concept of peaceful development.

Literatūra

1. Brzezinski Z. The group of two that could change the world // The Financial Times Limited [online]. 13.01.2009 [cited 14.01.2009] // http://ft.com/cms/s/0/d99369b8-e178-11dd-1f10-0000779fd2ac.html?nclick_check=1.
2. Burrows D. Google's China conflict escalates, making shares a screaming buy // Daily Finance, Posted 5:45 PM 03/22/10.
3. Chi Fulin. Reform determines future of China. – Beijing: Foreign Language Press, 2000. – P. 420.
4. China GDP grows by 8.7 percent in 2009 // CNN International, http://edition.cnn.com/2010/BUSINESS/01/20/china.GDP.annual/index.html; [Cited 20.06.2010].
5. China hits back at US-Taiwan sale. Story from BBC NEWS: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/8488765.stm; Published: 2010/01/30 15:46:09 GMT.
6. Duchâtel M. Global governance and the G20: more power for China / In: China shapes its post-crisis agenda // Journal of ECFR / Asia Centre 2009, January, 2010.
7. Facing up to China // The Economist, February 6th–12th, 2010.
8. Godement F. Introduction to "China Analysis: 25" / China shapes its post-crisis agenda // Journal of ECFR / Asia Centre 2009, January 2010.
9. Hu Jintao. From glorious past to a bright future: Building new type of strategic partnership between Asia and Africa // People's Daily, Jakarta, April 23, 2005.
10. Jiang Xiyuan. Theoretical norms of transformation of international system and China's choices limitations [online]. Shanghai Institute for International Studies, Publications: International Review, Summer, 2006 [cited 07.02.2009] // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF.
11. Larsen H. Foreign policy and discourse analysis: France, Britain and Europe. – Routledge, 1997.
12. Li Junru. The China dream. – Beijing: Foreign Language Press, 2006.
13. Liu Youngtao. American neocons' discourse on China: Impacts and limitations [online]. Shanghai Institute for International Studies, Publications: International Review, Summer, 2006 [cited 07.02.2009] // http://www.siis.org.cn/Sh_Yj_Cms/Mgz/200602/200872423442T6BS.PDF.
14. Milliken J. Discourse study: Bringing rigor to critical theory // Constructing international relations: The next generation / Fierke K. M., Jørgensen K. E. – Armonk, NY: M. E. Sharpe Publications, 2001.
15. Onuf N. The politics of constructivism // Constructing international relations: The next generation / Fierke K. E., Jørgensen K. E. – Armonk, NY: M. E. Sharpe Publications, 2001.
16. Schichan F. A Chinese dilemma too: maintaining employment beyond the stimulus / China shapes its post-crisis agenda // Journal of ECFR / Asia Centre 2009, January 2010.
17. Shiffrin D. The handbook of discourse analysis. – Blackwell Publishers Ltd., 2001.

Sadarbība ar naidīgu varu un mazas valsts suverenitāte: Latvijas politiskās elites sadarbība ar PSRS 1940. gada jūnijā–jūlijā[1]

Daina Bleiere

Rīgas Stradiņa universitāte, Eiropas studiju fakultāte, Politikas zinātnes katedra, Latvija

Kopsavilkums

Darbā analizēta Latvijas politiskās elites sadarbība ar Padomju Savienību pēc Latvijas okupācijas no 1940. gada 17. jūnija līdz 1940. gada 21. jūlijam, kad t. s. Tautas saeima pasludināja Latviju par sociālistisku republiku, kas vēlas tikt uzņemta PSRS sastāvā. Šajā laikā valsts bija pilnībā Maskavas kontrolē, bet vēl nebija formāli zaudējusi neatkarību. Problēmas analīze balstīta uz hipotēzi, ka mazas valsts kolaborācija ar naidīgu revizionistisku valsti vai valstu koalīciju ir principā neproduktīva stratēģija suverenitātes saglabāšanai, jo spēles noteikumus pilnībā diktēs lielvara.

Rakstā tiek izšķirtas divas politiskās elites kolaborācijas formas – kolaborācija (sadarbība pragmatisku apsvērumu dēļ, ne vienmēr brīvprātīga) un kolaboracionisms (sadarbība, kas balstīta uz kopīgu ideoloģiju). Starptautisko attiecību teorijā kolaborācija / kolaboracionisms parasti tiek saistīts ar stratēģiju "biedrošanās ar stiprāko" (*bandwagoning*), tomēr tas ir iespējams tikai tad, ja valsts ir saglabājusi kaut minimālas politiskā manevra iespējas. Apstākļos, kad suverenitāte ir gandrīz pilnībā zaudēta, kolaborācija mazas valsts politiskajai elitei nereti šķiet vienīgais ceļš atlikušās suverenitātes saglabāšanai vai arī pilnīgas suverenitātes atjaunošanai, ja notiktu starptautiskās sistēmas izmaiņas.

Latvijas politiskās elites uzvedības analīze liecina, ka tā nedeva cerētos rezultātus. Kolaborācija realitātē nozīmēja parasti arvien lielāku pakļaušanos okupācijas varai. To ietekmēja vispirms jau tas, ka suverenitātes zaudēšanu noteica starptautiskās sistēmas apstākļi. Tomēr politiskās elites ietekme uz stratēģijas izvēli un īstenošanu ir vērā ņemams faktors. Elites konsolidācija izvirzās priekšplānā kā viens no galvenajiem apstākļiem, kas ietekmē mazas valsts izdzīvošanas iespējas naidīgā vidē.

Atslēgvārdi: politiskā elite, maza valsts, suverenitāte, biedrošanās ar stiprāko (*bandwagoning*), kolaborācija, kolaboracionisms, okupācija.

Ievads

Par Latvijas politiskās elites sadarbību ar Padomju Savienību okupācijas pirmajās nedēļās pēc 1940. gada 17. jūnija un arī pirms tās Latvijas vēstures literatūrā un publicistikā ir rakstīts ārkārtīgi daudz. Iespējams, ka faktoloģiskajā plānā tas ir viens no vislabāk izpētītajiem jautājumiem. Tomēr ļoti

[1] Raksts balstīts uz referātu, kas tika nolasīts 2010. gada 16. jūnijā Latvijas Okupācijas muzeja un Latvijas Vēsturnieku komisijas organizētajā apaļā gada diskusijā "Latvijas okupācija. 1940. gads. Vēstures problēmas un mūsdienu aktualitātes" Rīgā Latvijas Okupācijas muzejā.

maz ir mēģinājumu šo problēmu iekļaut plašākā konceptuālā un vēsturiskā kontekstā. Kolaborācijas problēmas kontekstā šo jautājumu ir aplūkojusi Ilga Kreituse [Kreituse, 2007, 35.–56. lpp.]. Jāatzīmē gan, ka viņa aplūko galvenokārt tās aprindas, kuru darbības bija motivētas ar kolaboracionismu, – komunistu, kreiso sociāldemokrātu, PSRS aģentu sadarbību ar Padomju Savienību, mazāk pievēršoties politiskās kolaborācijas jautājumam.

Kopumā var teikt, ka politiskās elites kolaborācijas problēma Latvijas historiogrāfijā pārsvarā tiek aplūkota kā atsevišķu personību darbības vai izvēle (īpaši Kārlis Ulmanis, Augusta Kirhenšteina marionešu valdības locekļi). Nenoliedzami, politiķu personībām un rīcībai politiskās stratēģijas izvēlē bija būtiska loma, it sevišķi tādēļ, ka Latvijā valdīja autoritārs režīms. Diktatoriskos režīmos ārpolitisko lēmumu pieņemšanā neizbēgami ir iesaistīts daudz mazāks personu loks nekā demokrātijās, turklāt gala vārds vienmēr pieder valsts pirmajai personai un no tās uzskatiem un lēmumiem ir daudz kas atkarīgs. Tomēr arī demokrātiskos režīmos galu galā lēmumus pieņem valsts pirmās amatpersonas. Historiogrāfijā jautājumā par to, vai padomju ultimātu vajadzēja pieņemt un vai okupācijai vajadzēja pretoties, uzsvars tiek likts uz Kārļa Ulmaņa personību un motivāciju. Protams, ka prezidenta lēmums bija noteicošais, tomēr jāņem vērā tas, ka valdības lēmums pieņemt ultimātu bija vienprātīgs. Atšķirībā no 1939. gada oktobra, neviens ministrs neprotestēja.

Lasot, piemēram, Alfreda Bērziņa atmiņas par 16.–17. jūnija notikumiem, nepamet sajūta, ka autors atbildību noveļ uz K. Ulmani un norobežojas no jautājuma par pārējo valdības locekļu personīgo atbildību [Bērziņš, 1963, 289.–291. lpp.]. Notiekošais tiek traktēts kā *force majeur* apstākļi, kuros maz kas bija atkarīgs no valdības lēmumiem un tā bija pilnīgā neziņā par turpmāko. 17. jūnija Ministru kabineta sēdes apstākļus, kad Sarkanā Armija jau ienāca Rīgā, A. Bērziņš apraksta šādi: "Pa atvērtiem kabineta sēžu telpas logiem ielidoja atsevišķu šāvienu spalgais troksnis, kamēr spriedām, kādi piesardzības līdzekļi būtu pielietojami, lai novērstu paniku. Atradāmies kā ielenktā pilsētā, kuras vārtus uzlauzis ienaidnieks, nespēdami atminēt, kas notiks tālākās stundās" [Bērziņš, 1963, 294. lpp.]. Protams, tas apstāklis, ka K. Ulmanis turpināja pildīt prezidenta (bet vairs ne valdības vadītāja) pilnvaras un 21. jūnijā akceptēja A. Kirhenšteina valdību ("Saņēmis ministru prezidenta un kabineta locekļu piekrišanu, pasludinu valdību par nodibinājušos un stājušos pie savu pienākumu izpildīšanas. Novēlu labas sekmes sarežģīto uzdevumu veikšanā" [Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli, 1991, 28. lpp.]), kā arī, turpinot palikt savā postenī, arī turpmākos lēmumus, kuri nozīmēja Latvijas valsts demontāžu, neizbēgami priekšplānā izvirza jautājumu par K. Ulmaņa personīgo atbildību.

Tomēr Latvijas valdības un citu politiskās elites pārstāvju sadarbību ar okupācijas varu smagajā politiskajā situācijā, kas izveidojās pēc PSRS ultimāta pieņemšanas, ir iespējams analizēt ne tikai kā valstsvīru personīgās izvēles un uzvedības problēmu, bet arī kā mazas valsts izdzīvošanas stratēģiju ārkārtīgi nelabvēlīgos starptautiskās sistēmas apstākļos. Otrā pasaules kara laikā šādā situācijā nokļuva daudzas valstis un kolaborācija ar okupācijas varu bija plaši novērojams fenomens. Tas ļauj Latvijas valdības izvēles un tās izvēlēto suverenitātes saglabāšanas stratēģiju aplūkot kā pietiekami plaši pārstāvētu fenomenu.

Darba mērķis

Raksta uzdevums ir, balstoties uz Latvijas politiskās elites stratēģijas analīzi attiecībās ar PSRS pirmajā mēnesī pēc 1940. gada 17. jūnija un līdz 21. jūlijam (t. s. Tautas saeima pasludina Latviju par sociālistisku republiku, kas vēlas tikt uzņemta PSRS sastāvā), kad valsts bija pilnībā Maskavas kontrolē, bet vēl nebija formāli zaudējusi neatkarību, pārbaudīt, vai kolaborācija kā mazas valsts suverenitātes saglabāšanas stratēģija ir produktīva un ar kādiem noteikumiem tā var būt produktīva? Var izvirzīt hipotēzi, ka mazas valsts kolaborācija ar naidīgu revizionistisku valsti vai valstu koalīciju ir principā neproduktīva stratēģija suverenitātes saglabāšanai, jo spēles noteikumus pilnībā diktēs lielvara. Trūkstot jebkādām politiska manevra iespējām, mazas valsts likteni nosaka tikai lielvaras ģeostratēģiskie,

politiskie un ekonomiskie apsvērumi. Pašas mazās valsts uzvedība un centieni "nomierināt" lielvaru ir maznozīmīgi. Analīzē jāņem vērā tas apstāklis, ka Latvijas politiskās elites kolaborācija ar PSRS sākās līdz ar t. s. bāzu līguma noslēgšanu 1939. gada 5. oktobrī.

Diskusija

Atbilstoši vispopulārākajai definīcijai kolaborācija / kolaboracionisms ir sadarbība ar naidīgu varu, kas ir okupējusi valsts teritoriju. Jāpiebilst gan, ka ne vienmēr šo jēdzienu attiecina tikai uz sadarbību ar okupācijas varu, bet dažkārt arī uz sadarbību ar ārēju naidīgu varu, kā arī uz valsts pilsoņu sadarbību ar diktatoriskiem režīmiem. Sadarbība ar ienaidnieku kā politiska uzvedība vēsturiski ir vērojama kopš vissenākajiem laikiem. Vārds "sadarbība" ir politiski neitrālāks un ietver visdažādākās nozīmes, jo okupācijas laikā tāda vai citāda sadarbība ar ienaidnieku ir neizbēgama. Taču Otrā pasaules kara laikā Francijas Višī valdības sadarbība ar nacistisko Vāciju ieguva izteikti negatīvu novērtējumu, no kurienes arī radās termini "kolaboracionisms" un "kolaborācija" (no franču val. *collaborateur*). Kolaborācija tiek traktēta kā nosodāma uzvedības stratēģija pretstatā pretestībai kā pozitīvai uzvedības stratēģijai. Jāsaka gan, ka tādās vai citādās kolaborācijas formās gan Francijā, gan arī citās nacistu okupētajās zemēs bija iesaistīts lielāks iedzīvotāju procents nekā pretestībā, kas arī ir saprotams, jo pretoties ir daudz bīstamāk nekā sadarboties.

Kolaborācijas / kolaboracionisma jēdziens pēc Otrā pasaules kara tradicionāli tiek lietots galvenokārt, apzīmējot sadarbību ar nacistisko Vāciju vai tās sabiedrotajiem. Tomēr Otrā pasaules kara laikā un arī uzreiz pēc tā nodibināta arī padomju okupācija. Pēc Aukstā kara daudzās Austrumeiropas valstīs izvirzījās jautājums, kā traktēt sadarbību ar Padomju Savienību un vai uz to var attiecināt kolaborācijas / kolaboracionisma jēdzienu. Rietumeiropai raksturīgā visumā iecietīgākā attieksme pret Staļina režīmu, salīdzinot ar nacistisko Vāciju, kā arī politiskās elites un iedzīvotāju izvairīšanās sadarbību ar komunistiskajiem režīmiem novērtēt kā viennozīmīgi negatīvu izraisa tendenci kolaboracionisma jēdzienu traktēt šauri – tikai kā sadarbību ar nacismu, turklāt pārsvarā kā nacisma ideoloģijas atbalstīšanu, vai arī atteikties no šā jēdziena kā izplūduša un nepietiekami skaidri definēta.

Pēc Otrā pasaules kara Francijā un arī citās karā iesaistītajās valstīs sadarbība ar Trešo reihu daudzos gadījumos tika sodīta, lai gan politika šajā jomā ne vienmēr bija konsekventa un godīga. Uzreiz pēc atbrīvošanas no vācu okupācijas nereti par nežēlīgas izrēķināšanās upuriem kļuva ierindas kolaboracionisti, bet pret redzamākajiem politiskajiem kolaboracionistiem Rietumeiropas valstīs sodu politika bija daudz niansētāka. Ievērības vērts ir fakts, ka viduslaiku cienīgas pazemojošas represijas visvairāk tika vērstas pret "seksuālo kolaborāciju" – sievietēm, kas tika apsūdzētas sakaros ar vācu karavīriem. Savukārt Austrumeiropas valstīs, kas nonāca padomju okupācijā vai ietekmē, apsūdzības sadarbībā ar nacistiem kļuva par svarīgu instrumentu, izrēķinoties ar komunistu pretiniekiem.

Jāatzīmē, ka pats kolaborācijas / kolaboracionisma jēdziens dažkārt tiek traktēts ārkārtīgi plaši, ietverot praktiski jebkādas darbības, kas palīdz stiprināt okupācijas varu (politiska, ekonomiska, ideoloģiska, kultūras kolaborācija). Tas arī ietver gan juridisko aspektu (sadarbība ar okupācijas varu var tikt traktēta kā valsts nodevība, tomēr atsevišķu valstu likumdošanā un juridiskajā praksē ir visai būtiskas atšķirības), gan arī morālo, ētisko aspektu. Acīmredzot attieksmi pret šo jēdzienu lielā mērā nosaka tā morāli ētiskais komponents – sadarbība ir nosodāma, jo tā notiek ar naidīgu varu. Reālā sadarbība gan Otrā pasaules kara laikā, gan arī pēc kara varēja notikt un notika ne tuvu ne vienmēr ideoloģiskas tuvības vai nodevīgu motīvu dēļ. Kā norāda Normans Deiviss, kolaborācijas fenomenu sarežģī trīs apstākļi: 1) kolaborācija var būt gan kolektīva, gan arī individuāla darbība; 2) kolaborācija nereti ir piespiešanas rezultāts, tajā iesaistās, lai atvieglotu savu stāvokli; 3) ja mēs nosodām kolaborāciju, tas būtu jādara visos gadījumos atbilstoši vieniem un tiem pašiem kritērijiem [*Davies*, 2006, 378. lpp.].

Kolaborācijas pētījumos visvairāk intereses ir piesaistījusi politiskā kolaborācija, kuras mērķi Otrā pasaules kara laikā varēja būt visai atšķirīgi – valsts suverenitātes palieku saglabāšana ienaidnieka pārspēka priekšā (Višī Francija), suverēnas valsts izveidošana (Horvātijas un Slovākijas marionešu režīmi),

suverenitātes atjaunošana (latviešu politiskās elites sadarbība ar nacistiem). Politiska kolaborācija var būt saistīta ar kopīgu ideoloģiju vai ideoloģiskām simpātijām, taču tā var balstīties tikai uz pragmatiskiem apsvērumiem. Piemēram, Rumānijas un Bulgārijas valdības sadarbība ar nacistisko Vāciju, bet Otrā pasaules kara beigu posmā – ar Padomju Savienību. Savukārt uz ideoloģiju balstīta sadarbība ne vienmēr nozīmē, ka sadarbības mazākajiem partneriem nebūtu savu, no spēcīgākās varas atšķirīgu mērķu un ka tas nevarētu izraisīt konfliktus. Varbūt visspilgtākais piemērs šajā ziņā ir Staļina un Tito konflikts, kas izraisīja PSRS un Dienvidslāvijas attiecību pilnīgu pārtraukšanu. Lai gan tiek uzskatīts, ka Francijā Višī valdības sadarbība ar nacistisko Vāciju bija lielā mērā brīvprātīga un zināmā mērā uz ideoloģiju balstīta, ir pētījumi, kas liecina, ka Petēna valdība tomēr centās saglabāt kaut kādas suverenitātes paliekas. Tā vēsturnieks Saimons Kitsons ir pētījis Višī valdības centienus neitralizēt Vācijas spiegus neokupētajā Francijas teritorijā [*Kitson*, 2008]. 1940.–1942. gadā arestēja no 1500 līdz 2000 vācu aģentiem [*Paxton*, 2008].

Lietojot Francijas historiogrāfijā izplatīto pieeju, būtiski ir saskatīt atšķirību starp kolaborāciju, kas ir politiskas nepieciešamības izraisīts un ne vienmēr ir brīvprātīgs, un kolaboracionismu, kas izriet no ideoloģiskas pārliecības un ir brīvprātīga iesaistīšanās okupācijas varas nodrošināšanā. Otrā pasaules kara kontekstā varam vērot gan vienu, gan otru, turklāt nereti robežu starp abiem sadarbības veidiem ne vienmēr var viegli novilkt. Tomēr ir būtiski uzsvērt to, ka politiskā kolaborācija ļoti daudzos gadījumos bija saistīta ar mēģinājumiem uzturēt valsts suverenitāti situācijās, kad to nopietni apdraudēja vai arī bija iznīcinājusi kāda no karojošajām lielvarām.

Runājot starptautisko attiecību terminoloģijā, mazāku valstu nostāšanos kādas karojošas lielvaras vai lielvaru koalīcijas pusē var uzskatīt par "biedrošanās ar stiprāko" (*bandwagoning*) politiku. Atbilstoši Randala Švellera (*Randall Schweller*) interpretācijai līdzsvarošanas (*balancing*) politikas mērķis valstij ir izdzīvošana, bet biedrošanās ar stiprāko ir saistīta ar cerībām kaut ko iegūt [*Schweller*, 1994, 74. lpp.].

Biedrošanās ar stiprāko stratēģijā R. Švellers izdala vairākus veidus. Viens no tiem ir "šakāļu" stratēģija, kad revizionistisku valstu koalīcija vai viena spēcīga revizionistiska valsts piesaista oportūnistiskas revizionistiskas varas, lai sadalītu uzvaras augļus. Savukārt spēcīgākā valsts ir ieinteresēta sadarbībā, lai novērstu oportūnistu pievienošanos pretējai koalīcijai [*Schweller*, 1994, 93. lpp.]. Piemēri ir Itālijas, Padomju Savienības, Japānas, Ungārijas, Bulgārijas biedrošanās ar Hitleru, lai "barotos no nacistu lauvas medījuma atliekām" [*Schweller*, 1994, 94. lpp.]. Otra stratēģija ir "marodieru" biedrošanās stratēģija (*piling-on bandwagoning*), kad valstis pievienojas uzvarētājai koalīcijai, pretendējot uz savu laupījuma daļu. Motivācija var būt dažāda – gan vēlēšanās izmantot citu gūtās uzvaras augļus kara beigās (tādā gadījumā tā ir "šakāļu" stratēģijas variants), gan arī bailes no soda par uzvarējušās koalīcijas neatbalstīšanu. R. Švellers uzskata, ka šādas uzvedības piemēri ir Padomju Savienības iesaistīšanās karā pret Japānu 1945. gadā, arī tas, ka Turcijai 1945. gada februārī nācās pieteikt karu Vācijai un Japānai. Lai gan Turcija to nemaz nevēlējās, to nācās darīt, jo citādi Turcija tiktu izslēgta no Apvienoto Nāciju organizēšanas konferences [*Schweller*, 1994, 95.–96. lpp.]. Valstis var arī biedroties ar tām valstīm, ar kurām tās saista cerības, ka tās būs visspēcīgākās nākotnē ("nākotnes vilnis"), vai arī tādēļ, ka citas valstis pieslejas kādai koalīcijai vai lielvarai ("domino efekts") [*Schweller*, 1994, 96.–98. lpp.].

R. Švellers norāda, ka biedrošanās ar stiprāko stratēģiju piekopj gan *status quo*, gan arī revizionistiskas valstis. Pirmās viņš iedala lauvās un jēros. Lauvas ir lielvalstis, kuru galvenā motivācija ir saistīta ar centieniem nepieļaut spēcīgu revizionistu agresiju vai arī, ja tas nav izdevies, cīnīties pret revizionistiskajām lielvarām vai koalīcijām. Savukārt jēri ir vājas valstis, kas resursu trūkuma vai arī iekšpolitisku problēmu dēļ nespēj aizsargāt savas vērtības. Jēri biedrojas ar stiprāko, lai to nomierinātu vai arī cerībā, ka tas izvēlēsies citu upuri. Piemēri ir Čehoslovākija, Rumānija, Austrija, Dienvidslāvija un Francija 20. gadsimta 30. gados [*Schweller*, 1994, 101.–102. lpp.].

Revizionistiskās valstis R. Švellers iedala šakāļos un vilkos. Šakāļi ir oportūnisti, kas nevēlas zaudēt to, kas tiem jau ir, tādēļ tie cenšas mazināt riskus un var biedroties gan ar vilkiem (revizionistu līderiem), gan arī ar lauvām (*status quo* lielvarām), ja pēdējās uzvar. Toties vilkiem ir nepiepildāma apetīte, tās ir valstis, kas ir gatavas uzņemties lielus riskus nākotnes ieguvumu vārdā. Vilki nebiedrojas ar stiprāko, tie ir tie, kuriem cenšas pievienoties citas valstis [*Schweller*, 1994, 103.–104. lpp.].

Starptautisko attiecību teorijas, kas priekšplānā izvirza starptautiskās sistēmas līmeņa faktoru ietekmi uz valstu stratēģiju izvēli, ir tendētas ņemt vērā tikai lielvaru un vidējo varu savstarpējās attiecības. Mazo valstu iespējas izvēlēties uzvedības stratēģiju parasti tiek ignorētas. Lai gan Kenets Volcs (*Kenneth Waltz*) norāda, ka sistēmas stabilitāte prasa, lai tajā būtu valstis ar dažādu potenciālu, jo "pilnīga vienlīdzība ir saistīta ar nestabilitāti" [*Waltz*, 1979, 132. lpp.], tomēr neoreālisms (un reālisma pieejas vispār) mazajām varām atstāj tikai lielvaru klientu vai arī bezpalīdzīgu jēru lomu vilku barā, kur to izdzīvošana ir atkarīga tikai no tā, vai barā dominē paēduši un tādēļ neagresīvi bara vadoņi (*status quo* varas), vai arī izsalkuši plēsoņas (revizionistiskas varas). Tradicionālo lielvaru attieksmi pret mazajām valstīm labi izsaka lorda Solsberija vēstulē teiktais 1978. gadā Berlīnes kongresa laikā, ka viņš nezinot, kas viņam vairāk krīt uz nerviem – mazās valstis vai odi [*Elder*, 2009]. Ja starptautiskās sistēmas analīzes līmenī var uzskatīt, ka mazās valstis var neņemt vērā, jo "visu valstu likteni [..] nosaka to [valstu] lēmumi un darbības, kurām ir vislielākās spējas (*capability*)" [*Mearsheimer*, 2001, 5. lpp.], tad tomēr no mazo valstu viedokļa to suverenitātes saglabāšanas stratēģiju pētniecība nav mazsvarīgs jautājums.

R. Švellera definētās biedrošanās ar stiprāko stratēģijas var izmantot tikai tās valstis, kurām ir saglabājusies kaut kāda izvēles iespēja un ar kurām starptautiskās sistēmas "lauvām" un "vilkiem" kaut kādu iemeslu dēļ nākas rēķināties – tās ir pietiekami lielas valstis, spēj izrādīt vērā ņemamu pretestību (kā Somija Ziemas kara laikā) vai arī ir svarīgas no ģeostratēģiskā viedokļa. Tās var baidīties zaudēt savu suverenitāti, ja būs izvēlēta nepareizā puse, kurai pieslieties, tomēr tām ir politiska manevra iespēja. Tās var balansēt starp lielvalstu koalīcijām, var pieslieties kādai no koalīcijām vai arī spēcīgākajai lielvalstij. Ja tās apdraud revizionistiskas valstis ("vilki" un "šakāļi"), tās var mēģināt aicināt palīgā "lauvas".

Protams, ja "lauvas" uzskata, ka tās varēs saglabāt *status quo* sistēmā, ziedojot dažus "jērus" revizionistu izsalkuma apmierināšanai, kā tas notika ar Minhenes vienošanos 1938. gadā, tad biedrošanās ar stiprāko stratēģija cieš krahu un valsts pastāvēšana kļūst problemātiska. Tādā gadījumā mazas valsts izdzīvošanas stratēģija atgādina drīzāk dažu zālēdāju uzvedību, kas, nokļuvuši plēsoņas zobos, izliekas par beigtiem cerībā, ka zvērs atslābinās tvērienu un varbūt izdosies atbrīvoties un aizbēgt. Šādā situācijā politiskā kolaborācija ar lielvaru, kas draud atņemt vai arī jau daļēji ir atņēmusi valsts suverenitāti, ir viena no iespējamām izvēlēm. Alternatīva ir pretošanās par katru cenu, apzinoties situācijas bezcerību.

Otrā pasaules kara laikā daudzām mazām valstīm nekādas politiskā manevra iespējas nebija, īpaši to var teikt par Baltijas valstīm un par Latviju it sevišķi. Starptautiskās situācijas saasināšanās 1938. gadā un reālie kara draudi, dažādie Baltijas valstu ārpolitiskie mērķi un to izraisītā 1934. gadā noslēgtās Baltijas Antantes neefektivitāte noveda pie tā, ka visas trīs Baltijas valstis pasludināja savu neitralitāti. 1938. gada 19. septembrī Igaunija un Latvija deklarēja, ka tās atsakās no Tautu savienības 16. pantā paredzētajām saistībām kolektīvās drošības sistēmas ietvaros. Lietuva atteicās no savām saistībām trīs dienas vēlāk [Bleiere *et al.*, 2008, 75. lpp.]. Baltijas valstis izstrādāja savus neitralitātes likumus, Latvijā šis likums stājās spēkā 1938. gada decembrī. Tādējādi Baltijas valstis "labprātīgi atteicās no savas neatkarības vienīgās starptautiskās garantijas" un "gribot negribot līdz ar to tika radīti labvēlīgāki apstākļi agresīvo lielvalstu – Vācijas un Padomju Savienības darbībai" [Bleiere *et al.*, 2008, 75. lpp.].

1939. gada pavasarī un vasarā Lielbritānijas, Francijas un PSRS sarunās Maskavā PSRS izvirzīja priekšlikumu par garantijām Baltijas valstīm Vācijas uzbrukuma gadījumā. Kad Lielbritānija un Francija piekrita sniegt šādas garantijas, ja Baltijas valstis lūgs palīdzību, PSRS izvirzīja jaunus priekšlikumus – sniegt palīdzību arī tad, ja Baltijas valstis to nelūdz, turklāt ne tikai tiešas agresijas, bet arī t. s. netiešās agresijas gadījumā. Galu galā franči un briti tam piekrita, taču uzstāja, ka jāizstrādā "netiešās agresijas" definīcija. Faktiski Padomju Savienība centās panākt, lai tiktu atzīts, ka Baltijas valstis ietilpst tās ietekmes sfērā. Bija skaidrs, ka Vācijas agresijas gadījumā Francijas un Lielbritānijas iespējas īstenot garantijas Baltijas valstīm būs minimālas, vienīgā, kam tādas būtu izdevīgas, bija PSRS. "Netiešās agresijas" definīciju neizdevās izstrādāt, un garantiju jautājums netika atrisināts. Padomju Savienība trīspusējo sarunu noslēguma fāzi izmantoja galvenokārt, lai panāktu izdevīgākus nosacījumus paralēlajās sarunās ar Vāciju [Bleiere *et al.*, 2008, 81.–82. lpp.].

Baltijas valstu diplomāti labi apzinājās, ka no vienpusējām triju lielvalstu garantijām ieguvēja var būt tikai Padomju Savienība, kas tās var izmantot, lai okupētu Baltijas valstis, motivējot to ar iespējamo Vācijas agresiju. "Netiešās agresijas" ideja bija sevišķi bīstama, jo tas nozīmēja, ka par iemeslu palīdzības sniegšanai var izmantot, piemēram, izmaiņas valdības sastāvā vai arī iekšpolitiskās pārmaiņas Baltijas valstīs.

Molotova-Ribentropa pakta noslēgšana 1939. gada 23. augustā deva iespēju Padomju Savienībai panākt savu, šoreiz nevis sarunās ar "lauvām", bet ar "vilku". Baltijas valstu diplomātiem pats pakts nebija pārsteigums. Arī par slepeno vienošanos par Baltijas valstu un Polijas sadali viņi ieguva informāciju jau samērā drīz, lai gan šī informācija bija diezgan pretrunīga un atstāja iespēju interpretēt sev vēlamajā virzienā. Piemēram, Latvijas sūtnis Vācijā Edgars Krieviņš 25. augustā vēstulē Latvijas ārlietu ministram Vilhelmam Munteram atreferēja sarunu ar kādu kolēģi, kurš esot apjautājies, "vai es nepielaižot varbūtību, ka krievi sarunās ar vāciešiem pacēlusi jautājumu par mums? – "Paktu jau mēs ar Jums slēgsim, bet par mazu protokolīti par tām divām Baltijas aitiņām un to stūrgalvīgo aunu (Somiju) taču Jums nekas nevarētu būt iebilstams. [..] Tā ir mūsu dzīves telpa, mūsu mute, caur kuru mēs elpojam. Mēs ar Jums par tām lielām lietām citādi vienoties nevaram, ja Jūs mums tur neatstājat brīvas rokas. Arī Jums ir no svara, lai preču piegāde Jums no mūsu zemes varētu brīvi ritēt caur šo zemju ostām. Tamdēļ šīm trim valstīm jāizbeidz suverenitātes spēlīte un jāapmierinās ar Slovākijas likteni. Mēs šīs trīs valstis ņemam savā aizgādniecībā, Jūs, vāci, varat to pašu darīt ar Lietuvu"" [Bleiere *et al.*, 2008, 116. lpp.].

Uz Latvijas, kā arī Somijas oficiāliem pieprasījumiem Vācijai, vai patiešām ir noslēgta šāda slepena vienošanās, Vācijas ārlietu resors kategoriski noliedza tās eksistenci, lai gan dažu diplomātu izteikumi netieši varēja liecināt, ka baltiešu aizdomas ir pilnīgi pamatotas. Tas ļāva Latvijas vadītājiem paļauties zināmām ilūzijām, neveicot nekādus preventīvus pasākumus. Bija iespējams celt trauksmi, informēt Latvijas un starptautisko sabiedrību [Bleiere *et al.*, 2008, 118. lpp.]. Protams, nav zināms, vai tā laika starptautiskajā situācijā tam būtu bijuši kādi rezultāti. Tomēr tas būtu vismaz mēģinājums kaut ko darīt, bet Latvijas valdība izvēlējās strausa taktiku – izlikties neredzam kara tuvošanos un reālus draudus Latvijas valstiskajai suverenitātei. Latvijas valdība paļāvās uz deklarēto neitralitāti. Taču to garantēja vienīgi pašas Latvijas centieni neizprovocēt Padomju Savienību un Vāciju.

Draudi Latvijas suverenitātei materializējās ļoti ātri. 1939. gada septembrī Vācija uzbruka Polijai. 17. septembrī Polijā iebruka Padomju Savienība. Karš jau nākamajā dienā pienāca pie Latvijas robežām (tolaik Latvijai un Polijai bija kopīga robeža). Poļu bēgļi ieplūda arī Latvijas teritorijā. Latvijas valdošās aprindas sāka baidīties, ka PSRS varētu šķērsot Latvijas robežu. Tas nenotika, taču jau 19. septembrī Padomju Savienība uzsāka Igaunijas jūras blokādi. Baltijas valstu pierobežā izvietoja lielus padomju sauszemes spēkus – vairāk nekā 437 tūkstošus karavīru – aptuveni sešas reizes vairāk nekā visu triju Baltijas valstu armijās [*Мельтюхов*, 2000, 181. lpp.]. Ja Baltijas valstis nepieņemtu PSRS piedāvājumu noslēgt bāzu līgumus, tām būtu jārēķinās ar liela mēroga uzbrukumu. Baltijas valstis nepretojās Maskavas prasībām, kas ir izskaidrojams kā ar Maskavas taktiku – valstis tika "apstrādātas" pa vienai, tā arī ar Baltijas valstu militārās gatavības trūkumu pretoties. Ja būtu reāla militāra savienība starp Baltijas valstīm, iespējams, pretošanās nebūtu bezcerīga. Pilnīgi iespējams, ka arī pa vienai tās būtu spējušas noturēties pietiekami ilgi, lai panāktu labākus nosacījumus, jo Ziemas karš ar Somiju parādīja, ka tajā laikā Sarkanās armijas reālā sagatavotība nebija pietiekami augstā līmenī. Tomēr Latvijas politiskā elite izvēlējās darīt visu iespējamo, lai nomierinātu Padomju Savienību.

Protams, starptautiskā situācija bija draudīga, tomēr tā bija tāda jau pietiekami ilgi, bet valdība bija darījusi ļoti maz, lai palielinātu armijas kaujas spējas, un nepietiekami enerģiski rīkojās, lai censtos panākt vienotu Baltijas valstu nostāju, lai gan K. Ulmanis labi apzinājās, ka "vēlama visu triju Baltijas valstu kopīga uzstāšanās" [Kārlis Ulmanis, 1994, 389. lpp.]. V. Munters 1940. novembrī ziņojumā Berijam rakstīja: "Jautājums būtībā visai valdībai bija skaidrs, ka Padomju Savienības prasības vajadzēs pieņemt, nebija tikai skaidrības, kādas šīs prasības būs" [Ronis, 1994, 131. lpp.]. V. Munters arī apgalvoja, ka vienīgais valdības loceklis, kas bija pret Padomju Savienības prasību pieņemšanu, bija iekšlietu ministrs

Kornelijs Veidnieks. K. Veidnieks 1941. gada 12. jūlijā nopratināšanā liecināja, ka "valdība kopumā un prezidents Ulmanis it īpaši izslēdza jebkādas cīņas iespējamību ar padomju varu, uzskatot to par pilnīgi bezjēdzīgu" [Ronis, 1994, 131. lpp.].

Bāzu līguma parakstīšana ar Padomju Savienību 1939. gada 5. oktobrī nozīmēja ne tikai daļēju suverenitātes zaudēšanu. Astoņi mēneši, kas pagāja līdz Latvijas pilnīgai okupācijai un tai sekojošajai prettiesiskajai aneksijai, sagatavoja pilnīgu suverenitātes zaudēšanu. Bāzu līgumi kaut kādā ziņā apmierināja Franciju un Lielbritāniju, jo ļāva uzskatīt, ka "Baltijas valstis [..] no izveidojušās situācijas ir izkļuvušas ārā labāk, nekā varēja būt", jo padomju puses garantijas nepārsniedz 1939. gada trīspusējās sarunās piedāvātās, turklāt franču un angļu diplomāti padevās mierinošajai cerībai, ka PSRS, "demonstrējot savu miermīlību, nekādā gadījumā neuzsāks agresiju pret Baltijas valstīm, kamēr turpināsies karš" [*СССР и Литва*, 2006, 361.–362. lpp.], tādēļ tām nevajadzēja daudz uztraukties par Baltijas valstu stāvokli.

Latvijas valdība darīja visu iespējamo, lai nesarežģītu savu situāciju un burts burtā pildītu līguma prasības, cerībā, ka tas dos iespēju izvairīties no vēl ļaunākām sekām. K. Ulmanis 1941. gada 17. jūlijā saviem nopratinātājiem rakstīja, ka "es bažījos arī radīt Latvijas iedzīvotājos iespaidu un uzskatus, tāpat arī situācijas starptautisko vērtējumu, ka ar šī līguma parakstīšanu Latvija ir zaudējusi patstāvīgas politiskas darbības spēju. Manas domas bija, lai, realizējot šo līgumu, Latvija kā zemes iekšienē, tā attiecībās ar citām valstīm saglabā un izmanto tiesības politiski brīvi darboties, izņemot līgumā paredzētos ierobežojumus" [Kārlis Ulmanis, 1994, 392. lpp.].

Lai gan bāzu līgums ierobežoja Latvijas valdības rīcību ārpolitiskas un militārās politikas jautājumos, tomēr tas neietekmēja valsts iekšējo iekārtu. Valdība turpināja apkarot komunistus. Tomēr valdība ļoti rūpējās par to, lai kaut kādā veidā neaizkaitinātu Maskavu. Presē, vispār publiskajā telpā netika pieļauta nekāda kritika par PSRS. Dažkārt centieni uzsvērt labās attiecības aizgāja jau krietni par tālu un robežojās jau ar smieklīgu servilismu, piemēram, "1939. gada decembrī, J. Staļina 60. dzimšanas dienā, kad ne tikai visas Latvijas avīzes bija pilnas ar tirāna slavinājumiem, bet sūtnis F. Kociņš Maskavā, tiekoties ar V. Molotovu, paziņoja, ka Munters esot licis viņam nodot J. Staļinam dāvanas: latviešu tautas dziesmu krājumu un latviešu vārdnīcu" [Bleiere *et al.*, 2008, 127. lpp.].

Latvijā, tāpat kā pārējās Baltijas valstīs, PSRS un Latvijas draudzības biedrība tika padarīta par valdošā režīma draudzīgās attieksmes pret PSRS galveno paudēju. Par tās biedriem kļuva daudzi "pazīstami kultūras un sabiedriskie darbinieki, kas agrāk nekad par to nebija interesējušies", un biedru skaits 1940. gada janvārī sasniedza 109 [*Флейшман*, 2008]. 18. janvārī biedrībā iestājās koksnes ķīmijas speciālists profesors Arvīds Kalniņš, un jau 4. februārī viņš kļuva par biedrības priekšsēdētāju, nomainot šajā postenī Eduardu Smiļģi [*Флейшман*, 2008]. Jāatzīmē, ka Kalniņš nāca no "Jaunāko Ziņu" aprindām (redakcijas loceklis, lauksaimniecības nodaļas vadītājs), un biedrības loceklis bija arī avīzes līdzstrādnieks profesors Augusts Kirhenšteins. Biedrībā iestājās arī PSRS pilnvarotais pārstāvis Ivans Zotovs un NKVD darbinieks Mihails Vetrovs (oficiāli pilnvarotās pārstāvniecības pirmais sekretārs). Protams, biedrība ļoti atviegloja PSRS izlūkdienesta aģentiem inteliģences noskaņojuma pētīšanu un noderīgu aģentu vervēšanu. Tajā pašā laikā nepieredzēti lielā "Jaunāko Ziņu" līdzstrādnieku koncentrācija A. Višinska sastādītajā A. Kirhenšteina valdībā acīmredzot ir avīzes atbildīgā redaktora un paralēli padomju aģenta Pētera Blaua "nopelns". Tas liek domāt, ka centieni atrast noderīgus cilvēkus nekomunistiskajās inteliģences aprindās, iespējams, nebija pārāk sekmīgi. Jāatzīmē, ka arī padomju kara bāzes un arī Latvijas valdības centieni nesarežģīt attiecības ar Padomju Savienību pavēra Padomju Savienības slepenajiem dienestiem labas iespējas pastiprinātai aģentu vervēšanai.

Rezumējot var teikt, ka politiskās elites kolaborācija ar Padomju Savienību sākās jau 1939. gada oktobrī līdz ar bāzu līguma noslēgšanu. To var klasificēt kā preventīvo kolaborāciju, jo tās mērķis bija izvairīties no okupācijas un valsts neatkarības zaudēšanas. Tomēr tā lielā mērā sagatavoja augsni kolaborācijai pēc 1940. gada 17. jūnija, arī tādā ziņā, ka veicināja iecietību pret inteliģences daļas kolaboracionismu (vienlaikus gan turpinot vajāt visizteiktākos kolaboracionistus – komunistus). Lai gan iekšpolitikā Latvijas valdība saglabāja samērā lielu neatkarību, ārpolitiski tās manevra iespējas

bija minimālas. Tas, vai izdosies nosargāt valstisko neatkarību, bija atkarīgs no kara gaitas un no Padomju Savienības drošības un āpolitiskajiem apsvērumiem. Var pieļaut, ka Latvijas (tāpat kā pārējo Baltijas valstu) politiķu cerības uz to, ka izdosies atrast kaut kādu izeju no situācijas, bija saistītas ar 1918.–1920. gada pieredzi, kad kolaborācija ar vācu okupācijas spēkiem galu galā izrādījās veiksmīga pagaidu izvēle cīņā ar Padomju Latvijas valdību. Tomēr 1939.–1940. gadā situācija bija pilnīgi atšķirīga. Pirms 20 gadiem jaunajai Latvijas valstij bija darīšana ar sakautas valsts armijas atliekām, kuras turklāt kontrolēja Antante. Tagad Padomju Savienība bija augoša revizionistiska vara, varbūt vēl ne "vilks", bet jau noteikti "šakālis", kuras nodomus spēja ierobežot tikai tā laika Eiropas spēcīgākā lielvara – Vācija. Vienošanās starp abām totalitārajām lielvarām un Eiropas demokrātisko lielvaru nespēja nākt palīgā Baltijas valstu situāciju padarīja pilnīgi bezcerīgu.

Var pievienoties uzskatam, ka "jau 1939. gada rudenī tika izvirzīts stratēģisks uzdevums pievienot Baltijas valstis PSRS" [Roginskis, 2007, 54. lpp.]. Parasti literatūrā tiek uzsvērts, ka galvenais iemesls, kāpēc tas netika izdarīts ātrāk, bija Staļina nevēlēšanās sarežģīt attiecības ar Vāciju. 1940. gada jūnijā, "Rietumos mainoties starptautiskajai situācijai, kā arī Hitlera agresijas pret Franciju rezultātā [..] Staļins nolēma paātrināt Baltijas jautājuma galīgo atrisinājumu" [Stranga, 2007, 47. lpp.]. Patiešām, Francijas un britu ekspedīcijas korpusa sagrāve novērsa Rietumu demokrātiju uzmanību no Baltijas valstīm, savukārt Vācija nebija ieinteresēta konfliktēt ar Maskavu Baltijas valstu okupācijas dēļ, jo tai svarīgas bija izejvielu un labības piegādes [*Oberlender*, 2007, 38.–39. lpp.]. Protams, ka Staļinu satrauca arī tas, ka Vācijas uzvaras pār Dāniju, Franciju un Norvēģiju ir izmainījušas spēku līdzsvaru stipri tai par labu [*Зубкова*, 2008, 76. lpp.]. Tomēr var pieļaut, ka Maskavas politiku Baltijas jautājuma "galīgā atrisinājuma" jautājumā ļoti būtiski ietekmēja arī PSRS un Somijas karš. Tikai pēc miera līguma parakstīšanas 1940. gada martā Kremlis varēja veltīt pietiekami lielu uzmanību Baltijas valstu okupācijas sagatavošanai. Katrā ziņā situācijā, kas bija izveidojusies 1940. gada jūnijā, Baltijas valstu iespējas kaut kādā veidā novērst agresiju, kas bija niecīgas jau 1939. gada septembrī, bija samazinājušās līdz nullei.

Kopš 1940. gada argumenti par to, vai bija iespējams rīkoties citādi, ir pārcilāti daudzkārt. K. Ulmaņa lēmuma aizstāvju argumentācija varbūt vispilnīgāk ir izteikta A. Bērziņa un Jāņa Labsvīra rakstos. To īsumā varētu rezumēt šādi: ultimāta noraidīšana būtu izraisījusi Sarkanās armijas iebrukumu, kas novestu pie armijas iznīcināšanas un civiliedzīvotāju upuriem, kā arī zemes izpostīšanas [Labsvīrs, 1998, 289. lpp.]. J. Labsvīrs papildus šiem apsvērumiem izvirza arī to, ka bija iespējama arī visas latviešu tautas deportācija [Labsvīrs, 1998, 152. lpp.]. Jāsaka gan, ka šis ir vairāk *post factum* arguments, jo 1940. gadā veselu tautu deportācijas vēl nebija notikušas un par tām nekas nebija zināms. Turklāt jāšaubās, vai tas tehniski un arī politisku apsvērumu dēļ vispār bija izdarāms.

Kā atzīst igauņu vēsturnieks Magnuss Ilmjervs, 1940. gada jūnijā militāra pretošanās bija "bezcerīga alternatīva", tomēr bija iespēja "pielietot politiskus līdzekļus un pateikt patiesību reģiona iedzīvotājiem" [*Ilmjärv*, 2004, 476. lpp.]. Turklāt viņš uzsver, ka visās trijās Baltijas valstīs pēc 1939. gada oktobra nekas netika darīts, lai radītu apstākļus trimdas valdību izveidošanai iespējamās okupācijas gadījumā, lai gan daudziem diplomātiem bija skaidrs, ka bāzu nodibināšana Baltijas valstu teritorijā agri vai vēlu novedīs pie neatkarības iznīcināšanas [*Ilmjärv*, 2004, 476. lpp.]. Jāatzīmē, ka Ministru kabineta 17. maija lēmums par to, ka Latvijas valdības viedokli sakaru pārtraukuma gadījumā ārzemēs jāpārstāv Latvijas vēstniekam Lielbritānijā Kārlim Zariņam, nedeva tiesības formēt trimdas valdību. Turklāt Latvijas diplomātisko pārstāvniecību vadītājiem nebija dotas nekādas konkrētas instrukcijas, ko darīt okupācijas gadījumā. Tādēļ arī diplomātiskie pārstāvji pirmajās dienās pēc okupācijas bija zināmā apjukumā un nesteidzās nosodīt okupācijas faktu. Tā Latvijas sūtnis Lielbritānijā Kārlis Zariņš 1940. gada 11. jūlijā rakstīja A. Kirhenšteinam, kurš pildīja arī ārlietu ministra pienākumus: "Bieži man uzstāda jautājumus par to, kas īsti notiekot Baltijā, vai mēs vēl esot noteicēji paši savās mājās jeb vai esot pilnīgi zem krievu štika. [..] Es ieturu atturīgu līniju un atrunājos ar sīkākas informācijas trūkumu pārtrauktās satiksmes dēļ" [Šneidere, 2007, 98. lpp.]. Tikai pēc tam, kad jaunievēlētā Saeima 21. jūlijā pasludināja Latviju par sociālistisku republiku, vēstnieki izteica protestus un sāka spert enerģiskus soļus, lai panāktu padomju okupācijas starptautisku nosodījumu.

Lai kādas arī nebūtu iespējamās dažādu Latvijas valdības un personīgi K. Ulmaņa darbību interpretācijas 1940. gada jūnijā, ir jāuzsver, ka iespēja izteikt vismaz formālu protestu bija, bet tā netika izmantota. K. Ulmanim var pārmest arī to, ka viņš neatkāpās no amata pēc tam, kad A. Kirhenšteina valdības sastādīšanas process skaidri parādīja, ka viņa viedoklis netiek ņemts vērā un ka nekāds pat t. s. Mongolijas variants, respektīvi, Latvijas pārvēršanās par PSRS protektorātu, kurā PSRS kontrolētu ne tikai ārpolitiku, bet arī iekšpolitiku, nav iespējams. K. Ulmaņa 17. jūnija radioruna, kurā viņš uzsvēra, ka padomju karaspēka ienākšana "notiek ar valdības ziņu un piekrišanu, kas savukārt izriet no pastāvošām draudzīgām attiecībām starp Latviju un Padomju Savienību" [Latvijas okupācija un aneksija, 1995, 356. lpp.] un aicināja visus palikt savās vietās, noteica arī valsts augstākās ierēdniecības un armijas virsniecības rīcību, dodot iespēju PSRS iznīcināt Latvijas valsti, izmantojot tās likumdošanu un institūcijas, tādējādi padarot šo procesu šķietami leģitīmu.

Lai gan nav skaidrs, ar kādiem līdzekļiem vai solījumiem padomju pārstāvjiem izdevās panākt K. Ulmaņa sadarbību, pēdējā Rīgas pils latviešu komandanta (no 1940. gada 6. līdz 22. jūlijam) pulkvežleitnanta Oskara Neimaņa atmiņas liecina, ka vismaz par fizisku iespaidošanu nevar runāt. Lai gan pils ārējo apsardzi veica jaunās varas iecelti cilvēki, kas arī diezgan brīvi klaiņoja pa prezidenta rezidences telpām, pils iekšējā apsardze joprojām bija iepriekšējā, tā pakļāvās Rīgas latviešu komandantūrai (paralēli kopš 17. jūnija pastāvēja arī Rīgas Sarkanās armijas komandantūra). 21. jūlijā gan pils ārējo, gan arī iekšējo apsardzi pārņēma Sarkanā armija (bet ne NKVD). Caurlaižu sistēma acīmredzot ietekmēja K. Ulmaņa iespējas tikties ar cilvēkiem no ārpasaules, tomēr pilnībā šādi kontakti nebija pārtraukti un tika kontrolēti tikai daļēji [Dunsdorfs, 1992, 384.–405. lpp.].

Pēc 17. jūnija valdības politiskās kolaborācijas galvenais motīvs bija saglabāt valstiskās neatkarības pēdējās paliekas. To var klasificēt kā piespiedu kolaborāciju. Tomēr cerības, ka Padomju Savienība vēlēsies sadarboties ar "buržuāzisko" politisko eliti izrādījās iluzoras. Tā bija nepieciešama tikai tādēļ, lai radītu iespaidu par varas nodošanas leģitimitāti A. Kirhenšteina "tautas" valdībai un lai nodrošinātu apstākļus valsts aneksijai. Atšķirībā, piemēram, no nacistu okupācijas politikas Francijā, Beļģijā, Nīderlandē un citur, alianse ar agrāko politisko eliti gan nacionālajā, gan arī vietējās pārvaldes līmenī PSRS vadībai bija nepieņemama ideoloģisku apsvērumu dēļ.

Ja valdības līmenī mēs varam runāt par politisko kolaborāciju, kuras motivācija nekādā ziņā nebija ideoloģiska un kuru nevar definēt kā kolaboracionismu, tad K. Ulmaņa režīmam opozicionārās politiskās elites, vispirms jau sociāldemokrātu, uzvedību 1940. gada jūnijā un jūlijā var raksturot kā izteiktu kolaboracionismu. Bruno Kalniņš 1956. gadā rakstīja, ka "Ulmaņa valdība ielaida padomju okupācijas karaspēku Latvijā bez pretestības un protesta. Arī armijas un aizsargu vadība neaicināja pretoties. Latvijas tauta bija nostādīta notikuša fakta priekšā, ko tā vairs nespēja grozīt" [Kalniņš, 1956, 281.–281. lpp.]. Tādējādi attieksme pret Ulmaņa valdības darbību ir visai kritiska, taču pašu sociāldemokrātu darbības novērtējums ir visai izvairīgs. B. Kalniņš norāda, ka 19. un 20. jūnijā Ata Ķeniņa vadībā notikušajās politisko partiju apspriedēs, kurās piedalījās Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas, Demokrātiskā centra, progresistu, jaunsaimnieku un Zemnieku savienības kreisā spārna pārstāvji, nolemts "stāties sarunās ar Višinski, lai noskaidrotu viņa nolūkus, un piedalīties valdībā, ja tiek garantēta Latvijas neatkarība un demokrātiskās satversmes atjaunošana" [Kalniņš, 1956, 282. lpp.]. Višinskis šīs prasības nepieņēma, tomēr sociāldemokrāti un personīgi B. Kalniņš sadarbību ar okupācijas varu turpināja, jo, kā viņš raksta, "latviešu sabiedrības un arī sociāldemokrātu vairums toreizējos apstākļos neredzēja nekādas citas izejas, kā rēķināties ar stāvokli, kāds pateicoties Ulmaņa valdības rīcībai bija faktiski radies, un censties praktiskā darbā iespējamības robežā aizstāvēt Latvijas tautas intereses" [Kalniņš, 1956, 284. lpp.]. B. Kalniņš ar lielu patiku uzskaita visas Ulmaņa servilās darbības, tajā skaitā arī 5000 latu ziedošanu "sarkanajai palīdzībai", tomēr sociāldemokrātu sadarbība ar PSRS tiek aplūkota kā politiskas nepieciešamības izraisīta, taktiska, nevis stratēģiska darbība.

Arī pazīstamais kreiso sociāldemokrātu pārstāvis Klāvs Lorencs savās atmiņās norāda uz to, ka Višinskis "skaidri un atklāti pateica, ka viņš ne ar kādām partijām vai organizācijām, t. i., ar to pārstāvjiem nekādas sarunas nevedīs, bet runās tikai ar atsevišķām personām, uzklausot viņu individuālās domas"

[Lorencs, 2005, 320. lpp.]. Tomēr kreisie sociāldemokrāti nepārtrauca mēģinājumus savai programmai "iemantot Višinska simpātijas, ja ne piekrišanu" [Lorencs, 2005, 323. lpp.] individuālu sarunu ceļā. Tāpat arī Anša Buševica neatkāpšanās no Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāja amata pēc tam, kad tika noraidīts Demokrātisko latviešu apvienības kandidātu saraksts, kreiso sociāldemokrātu iekļaušanās Latvijas darbaļaužu bloka sarakstā Saeimas vēlēšanās, A. Buševica un Jura Pabērza dalība delegācijā, kas devās uz Maskavu ar "lūgumu" uzņemt Latviju Padomju Savienības sastāvā, neatrod politisku novērtējumu.

Rezumējot var teikt, ka sociāldemokrātiem, īpaši partijas kreisā spārna pārstāvjiem, naids pret K. Ulmaņa režīmu ņēma virsroku pār valsts suverenitātes ideju. Jāpiebilst arī, ka sociāldemokrātu kreisā spārna kolaboracionisms ar Padomju Savienību pastāvēja kopš 20. gadsimta 20. gadiem, tas bija labi zināms fakts. Kā norāda M. Ilmjervs, latviešu kreisie sociāldemokrāti jau 20. gadsimta 20. gados strādāja roku rokā ar Padomju Savienību, lai nepieļautu Baltijas valstu sadarbību. Turklāt vairāki no viņiem bija cieši iesaistīti (arī kā akciju turētāji) Kooperatīvās tranzītbankas darbībā. Ar šīs bankas palīdzību PSRS finansēja savus ārējās tirdzniecības pasākumus, un pie šīs bankas šūpuļa stāvēja arī padomju specdienesti. Kreisie sociāldemokrāti pilnīgi atklāti apgalvoja, ka "Latvijas ārpolitikas atslēga ir jāmeklē Maskavā" [*Ilmjärv*, 2004, 68. lpp.].

Atšķirībā, piemēram, no Lietuvas, kur jaunās valdības sastāvā tika iekļauti arī atsevišķi agrākās valdības pārstāvji, Latvijā Kirhenšteina valdības sākotnējais sastāvs bija visai interesants kokteilis no pārsvarā maz pazīstamām personībām, kuru veidoja padomju aģenti (Vilis Lācis, Pēteris Blaus, Vikentijs Latkovskis, iespējams, Roberts Dambītis; arī jaunieceltais armijas komandieris Roberts Kļaviņš), nepolitiskas figūras (Augusts Kirhenšteins, Jūlijs Lācis) un faktiski tikai viens pazīstams iepriekšējās politiskās elites pārstāvis – Juris Pabērzs. Nereti politiskās elites sadarbība ar PSRS 1940. gada vasarā tiek reducēta pārsvarā tikai uz šo marionešu valdību un ar to saistītajām aprindām. Tomēr var uzdot jautājumu, vai tam ir pamats? Būtībā šie cilvēki nereprezentēja Latvijas politisko eliti, bet gan pārstāvēja inteliģences propadomiski orientēto daļu. Turklāt dažiem no viņiem simpātijas pret PSRS vai arī antipātijas pret Ulmaņa režīmu bija transformējušās valsts nodevībā.

Secinājumi

Latvijas politiskās elites kolaborācija ar PSRS kā suverenitātes saglabāšanas stratēģija sākās pēc t. s. bāzu līguma noslēgšanas 1939. gada 5. oktobrī. Kolaborāciju kopš šā brīža un līdz Padomju Savienības ultimātam 1940. gada jūnijā var uzskatīt par preventīvu kolaborāciju. Šajā laikā Latvijas valdība darīja visu iespējamo, lai pēc iespējas apzinīgāk pildītu savstarpējās palīdzības līguma nosacījumus, lai nedotu Maskavai iespēju izprovocēt agresiju pret Latviju, kas izraisītu pilnīgu suverenitātes zaudēšanu. Latvijas valdības politiskā manevra iespējas bija ļoti samazinājušās, tomēr tās vēl pastāvēja.

Preventīvās kolaborācijas taktika izrādījās neproduktīva, jo Maskavas taktiku noteica nevis Latvijas valdības draudzīgums / naidīgums, bet gan starptautiskās sistēmas apstākļi, t. i., Otrā pasaules kara gaita un iespējamā nacistiskās Vācijas reakcija uz Baltijas valstu inkorporāciju PSRS sastāvā. Tajā pašā laikā preventīvās kolaborācijas posms daudzējādā ziņā atviegloja padomju specdienestu iespējas vervēt aģentus Latvijas kolaboracionistiski noskaņotās politiskās elites un inteliģences vidū. Šajā laikā labvēlīgu augsni inteliģences kolaboracionismam radīja arī tas, ka Latvijas valdība aktīvi atbalstīja dažādus tuvināšanās pasākumus ar PSRS, īpaši kultūras jomā, kā arī apzināti centās panākt Maskavai nelabvēlīgas informācijas nenokļūšanu presē.

Pēc 1940. gada 17. jūnija Latvijas politiskās elites sadarbība ar PSRS bija piespiedu kolaborācija. Pēc A. Kirhenšteina valdības sastādīšanas iepriekšējo politisko režīmu pārstāvēja tikai Latvijas prezidents K. Ulmanis. Tomēr līdz 1940. gada 21. jūlijam Latvijas Republikas pārvaldes institūcijas saglabājās, lai gan to vadība bija nomainīta, un valsts suverenitātes demontāža notika, vismaz formāli izmantojot Latvijas Republikas likumus un noteikumus. Lai arī politiskā elite cerēja, ka Latvijas suverenitāte formāli vismaz iekšpolitikā tiks saglabāta, valstij turpinot savu eksistenci kā PSRS protektorātam (t. s. Mongolijas variants), šīs cerības nepiepildījās.

Kolaborācijas kā suverenitātes saglabāšanas stratēģijas analīze 1940. gada jūnija un jūlija notikumu un politiskās elites uzvedības kontekstā liecina, ka tai nebija un arī nevarēja būt cerēto rezultātu. Arī citu kolaborācijas gadījumu analīze Otrā pasaules kara laikā parāda, ka šai uzvedības stratēģijai bija rezultāti tikai tik ilgi, kamēr ierobežotas suverenitātes (vai arī cerību atgūt / iegūt neatkarību) uzturēšana bija izdevīga okupācijas varai. Kolaborācija realitātē nozīmēja parasti arvien lielāku pakļaušanos okupācijas varai. To ietekmēja vispirms jau tas, ka suverenitātes zaudēšanu noteica starptautiskās sistēmas apstākļi. Vietējo (valsts līmeņa) aģentu darbība nevarēja principiāli ietekmēt sistēmas pārmaiņas.

Mazajām valstīm un to politiskajām elitēm bija zināmas iespējas mazināt sistēmisko ietekmju negatīvās sekas valstiskajai suverenitātei tikai tad, ja tās 1) atradās tādā ģeostratēģiskajā pozīcijā, kur varēja mēģināt balansēt starp naidīgajām lielvalstīm vai vismaz cerēt uz demokrātisko lielvaru atbalstu; 2) bija pietiekami spēcīgas un apņēmīgas, lai militāri pretotos lielvarām, kā to darīja Somija. Lai gan Ziemas karš un pēc tam Turpinājuma karš (1941. gada 25. jūnijs – 1944. gada 19. septembris) ar PSRS noveda Somiju līdz militārai sakāvei un lieliem teritorijas zaudējumiem, tomēr tas deva iespēju saglabāt valsts suverenitāti pēc kara, lai gan ar zināmiem ierobežojumiem.

Lai arī Latvijas politiskās elites izvēlētā stratēģija suverenitātes saglabāšanai – kolaborācija ar PSRS – bija starptautiskās sistēmas apstākļu diktēta, tomēr arī politiskā režīma ietekme uz stratēģijas izvēli un īstenošanu ir vērā ņemams faktors. Autoritāros režīmos ārpolitisko lēmumu pieņemšanas koncentrēšanās šaurā elites lokā palielina līderu uzskatu ietekmi. Vienlaicīgi tā veicina politiskās opozīcijas atsvešināšanos un galu galā valsts suverenitātes saglabāšanai destruktīvu rīcību, kolaboracionismu ar naidīgo lielvaru, kas Latvijas apstākļos visspilgtāk izpaudās kreiso sociāldemokrātu gatavībā sadarboties ar Padomju Savienību ar jebkuriem noteikumiem. Tādējādi elites konsolidācija izvirzās priekšplānā kā viens no galvenajiem apstākļiem, kas ietekmē mazas valsts izdzīvošanas iespējas naidīgā vidē.

Ja kolaborācija 1940. gada jūnijā un jūlijā bija K. Ulmaņa režīmu atbalstošās politiskās elites taktika, tad kolaboracionisms bija lielā mērā šim režīmam opozicionāro kreiso politisko spēku ierocis. Īpaši to var teikt par komunistiem un kreisajiem sociāldemokrātiem, taču jāpiemin arī plašāks kreiso spēku spektrs, kas aptvēra visus tos, kas bija neapmierināti ar Ulmaņa režīmu un cerēja, ka tā gāšana un sadarbība ar Padomju Savienību dos iespēju īstenot to politiskos mērķus, kas varēja būt ļoti atšķirīgi – no demokrātiskas iekārtas atjaunošanas līdz aktīvai iesaistei Latvijas sovjetizācijas procesā. Tomēr arī daudziem kolaboracionistiem nācās vilties. Viņi bija nepieciešami tikai, lai nodrošinātu Latvijas inkorporāciju PSRS. Ne sociāldemokrāti, ne arī citi politiskie spēki nevarēja organizatoriski noformēties. Tiem bija vai nu jāiekļaujas Latvijas Kompartijā, vai arī viņu pakalpojumus izmantoja individuāli, tik ilgi, kamēr nebija pieejami uzticamāki kadri. Tāds kolaboracionisms, kas uztvēra PSRS kā sabiedroto, Maskavai bija pilnīgi nepieņemams.

Gan kolaborācijas, gan arī kolaboracionisma potenciāls 1940. gada jūnijā un jūlijā bija daudz lielāks, nekā tas reāli izpaudās, respektīvi, valdības kolaborācija ar PSRS nozīmēja to, ka, ja PSRS to būtu pieļāvusi, savos amatos paliktu lielākā daļa iepriekšējā režīma ierēdņu. Liela daļa valsts politiskās elites gan pragmatisku, gan arī ideoloģisku apsvērumu dēļ bija gatava sadarboties ar Padomju Savienību. Taču okupācijas varai ārkārtīgi labvēlīgie ārējie apstākļi, militārais pārspēks un sabiedrības iekšējā dezorganizācija un apmulsums ļāva tai samērā veiksmīgi panākt galveno mērķi – Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā – nerēķinoties ar iepriekšējo politisko eliti un izmantojot tikai to kolaboracionistu daļu, kas bija gatavi pilnībā pakļauties.

Cooperation with Hostile Power and Sovereignty of a Small State: Collaboration of Latvian Political Elites with the USSR in June–July, 1940

Abstract

Collaboration with Nazi Germany and the Soviet Union during the World War II was rather widespread strategy of political elites and individuals of occupied countries. Collaborationism is widely used and pejorative notion for description of treacherous submission to occupying power's demands. It is useful to make difference between collaboration (cooperation for pragmatic reasons, often involuntarily) and collaborationism (ideology-based cooperation). Political collaboration can be looked upon as one of strategies of small powers to defend their sovereignty.

In the International Relations Theory collaboration often is considered to be a part of bandwagoning strategy, but bandwagoning is possible when a state has some room for political manoeuvre. When state's sovereignty is almost or fully lost, political collaboration often seems for political establishment of particular state a sole available strategy for defence of minimum of sovereignty or reestablishment of lost sovereignty if systemic conditions would improve in future.

The aim of the article is to analyse political cooperation of Latvian political elites with the Soviet Union in June–July, 1940, i.e. in a period between June 17th, when Red Amy troops crossed Latvian border and took in full control all the territory of Latvia, and July 21st, when so-called People's Saeima (parliament) declared Latvia a socialist republic. In this period state institutions of independent Latvian state formally still were functioning, but under strict control of the USSR authorities. The hypothesis is that political collaboration with a revisionist power or coalition of powers is non-productive in principle strategy for defence of sovereignty as rules of game are dictated fully by occupying power.

Literatūra

1. Bērziņš A. Labie gadi: Pirms un pēc 15. maija. – B.v.: Grāmatu draugs, 1963.
2. Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I. u. c. Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945). – Rīga: Jumava, 2008.
3. Davies N. Europe at war. 1939–1945: No simple victory. – Basingstoke and Oxford: Macmillan, 2006.
4. Dunsdorfs E. Kārļa Ulmaņa dzīve: ceļinieks, politiķis, diktators, moceklis. – Rīga: Zinātne, akciju sabiedrība "Lana", 1992.
5. Elder Ch. Gaining a voice: a small power's strategy: Chris Elder discusses New Zealand's approach to international affairs and diplomacy // New Zealand International Review – July-August, 2009 // http://findarticles.com/p/articles/mi_6991/is_4_34/ai_n32336594/?tag=content;col1.
6. Ilmjärv M. Silent submission: Formation of foreign policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920s to annexation in 1940. – Stockholm: Stockholm University Department of History, 2004.
7. Kalniņš B. Latvijas sociāldemokrātijas piecdesmit gadi. – Stokholma: LSDSP Ārzemju komitejas izdevums,1956.
8. Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1994.
9. Kitson S. The hunt for Nazi spies: Fighting espionage in Vichy France. – Chicago, London: University of Chicago Press, 2008.
10. Kreituse I. Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā. Problēmas nostādne // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. – 2. izd. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 35.–56. lpp.
11. Labsvīrs J. Atmiņas un pārdomas. Otrs pārlabots un papildināts iespiedums. – Holland, Michigan USA: Sauleskalns, 1988.
12. Latvijas Okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli / I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis, J. Goldmanis, A. Stranga. – Rīga, 1995.
13. Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli. 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs / Sast. un koment. aut. I. Šneidere, A. Žvinklis. – Rīga: Zinātne, 1991.
14. Lorencs K. Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atmiņas. – Rīga: Apgāds Zelta grauds, 2005.

15. Mearsheimer J. J. The tragedy of great power politics. – New York, London: W. W. Norton & Company, 2001.
16. Oberlender E. Latvian-German relations, 1939–1940 // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli. 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga. – 2. izd. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – Pp. 35–41.
17. Paxton R. O. Vichy vs. The Nazis // The New York Review of Books. – March 6, 2008 // http://www.nybooks.com/articles/archives/2008/mar/06/vichy-vs-the-nazis/.
18. Ronis I. Kārlis Ulmanis Latvijas brīvvalsts likteņa stundās un viņa Golgātas ceļš. Eseja // Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1994. – 9.–236. lpp.
19. Roginskis V. Baltijas traģēdija. Baltijas valstis un tautas PSRS un nacistiskās Vācijas politikā // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli. 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga. – 2. izd. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 49.–66. lpp.
20. Schweller R. Bandwagoning for profit: Bringing the revisionist state back // International Security, Summer 1994, 19(1): 72–107.
21. Stranga A. PSRS politika Baltijā (1938–1940) // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli. 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga. – 2. izd. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 42.–47. lpp.
22. Šneidere I. Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi // Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli. 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga. – 2. izd. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 95.–106. lpp.
23. Waltz K. Theory of international politics. – 1st ed. – New York, St. Luis, San Francisco, etc.: McGraw-Hill Inc., 1979.
24. Зубкова Е. Прибалтика и Кремль. 1940–1953. – Москва: РОССПЭН, 2008.
25. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. — М.: Вече, 2000. (Документы, факты, суждения).
26. СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Том 1. СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.). Сборник документов. – Vilnius: LII Leidykla, 2006.
27. Флейшман Л. Под Дамокловым мечом. Об одной незамеченной книге // Sankirtos. Studies in Russian and Eastern European Literature, Society and Culture. In Honor of Tomas Venclova / Ed. by R. Bird, L. Fleishman, F. Poljakov / Russian Culture in Europe Русская культура в Европе – Vol. 3 / Том 3. – Frankfurt am Main [et. al.]: Peter Lang, 2008.

Taivānas vadošais politiskais diskurss attiecībā uz Ķīnas Tautas Republiku ekonomisko izaicinājumu laikā

Jeļena Staburova [1]***, Anna Sedova*** [1,2]

[1] *Rīgas Stradiņa universitāte, Konfūcija centrs, Latvija*
[2] *Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa, Latvija*

Kopsavilkums

Kopš 2008. gada, kad Ma Jindzju tika ievēlēts par prezidentu, Taivānas politiskā retorika krasi mainījās uz attiecību ar Ķīnu uzlabošanas pusi, ko pamato ar Taivānas ekonomiskās atdzimšanas stratēģiju.

Raksta pamatuzdevums ir dažu publikāciju analīze, lai izveidotu priekšstatu par vadošo politisko diskursu Taivānā, tā formām un problēmām. Rakstā izmantotajos empīriskajos materiālos ietilpst varai pietuvināto publisko personu un mediju naratīvi, kas tiek definēti kā vadošais politiskais diskurss.

Secināts, ka ekonomisko sakaru nostiprināšanās ar Ķīnu nosaka tādu argumentu nepieciešamību, kuri būtu pieņemami gan Pekinai, gan Taibejai, tādēļ īpaši svarīga kļūst kopīgās kultūras tēma.

Tajā pašā laikā Ma Jindzju stingri uzstāj, ka Taivāna arī turpmāk paliks uzticama ASV sabiedrotā, kas liecina, ka Taivānas attiecības ar Pekinu nav atraujamas no Taivānas-ASV un Ķīnas-ASV attiecībām. Nesenā diskusija starp ASV un Taivānas zinātniekiem arī skaidri parādīja, ka Taivānas un Ķīnas attiecību uzlabošana nevar neietekmēt Taivānas un ASV sadarbību.

Atslēgvārdi: Taivāna, Ķīna, Ķīnas Tautas Republika (ĶTR), Ķīnas Republika (ĶR), vadošais politiskais diskurss, ekonomiskā krīze, Taivānas-ĶTR attiecības, Ma Jindzju (*Ma Ying-jeou*, 馬英九), Vans Juicji (*Wang Yu-chi*, 王郁琦), Guomiņdana partija (GMD), Demokrātiskā progresa partija (DPP), Čeņs Penžeņs (*Stephen S. F. Chen*, 陳鵬仁), Su Džihao (*Su Chih-hao*, 蘇治灝), Džans Jadžuns (*Chang Ya-chung*, 張亞中), "Liaņhebao" (*United Daily News*, 聯合報), Taivānas-ASV attiecības, Sjiņhaja (*Xinhai*) revolūcija, Suņs Jatsens (*Sun Zhongshan*, 孫中山), "trīs tautas principi" (*sanminzhuyi*, 三民主義), Dens Sjiaopins (*Deng Xiaoping*, 邓小平), Hu Dzjiņtao (*Hu Jintao*, 胡锦涛), "miņshen" (*minsheng*, 民生).

Ievads

2008.–2010. gads atnesa lielas izmaiņas Taivānas vadošajā politiskajā diskursā attiecībā uz Ķīnas Tautas Republiku (ĶTR), ko īpaši ietekmēja divi nozīmīgi savstarpēji saistīti faktori: 1) Guomiņdana partijas atgriešanās politiskajā pozīcijā; 2) ekonomiskā krīze, kad starptautiskie notikumi saasināja jau iepriekšējos gados radušās iekšējā tirgus problēmas.

Iepriekšējā valsts līdera Čeņa Šuibiaņa (*Ch'en Shui-pien*, 陳水扁) administrācijas darbība bija mērķēta uz Taivānas jeb Taivānas Republikas izveidošanas projektu. ĶTR un Ķīnas Republika (ĶR) šajā diskursā tika dramatiski atdalītas viena no otras. Pat vairāk, "Taivānas" nosaukums tika atdalīts no tās oficiālā "Ķīnas Republikas" nosaukuma.

Mūsdienu Taivānas vadītāji atgriežas pie vienotās Ķīnas retorikas, vienlaicīgi bruģējot ceļu uz plašu ekonomisko sadarbību ar ĶTR.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Darba mērķis ir, lietojot gadījuma pētījumu un deskriptīvo metodi, izpētīt dažas nozīmīgas pēdējo gadu publikācijas, lai noskaidrotu Taivānas vadošā politiskā diskursa attiecībā uz ĶTR saturu un problēmas.

Par gadījumu šajā rakstā tiek dēvēts laikā, telpā, satura un problemātikas ziņā ierobežots novērošanas objekts, proti, Taivānas vadošais politiskais diskursa attiecībā uz ĶTR 2008.–2010. gadā. Novērojumi balstīti dažos šajā laikposmā publicētos rakstos. Ar vārdu "gadījums" šajā rakstā uzsvērts, ka autores apzināti sašaurina novērošanas objektu, lai: 1) norobežotos no citiem svarīgiem jautājumiem; 2) padziļināti koncentrētos tikai uz izvēlēto objektu.

Gadījumu izpēti mēdz iedalīt tādā, kurai piemīt iekšējā vērtība (*intrinsic value*), un t. s. instrumentālajā. Instrumentālie gadījumu pētījumi kalpo par instrumentu turpmākai vispārināšanai, kurpretim pirmie ir nozīmīgi paši par sevi, neprasa īpašu implementāciju. Autores šajā gadījumā nepretendē uz instrumentu radīšanu plašāka pētījuma veikšanai.

Gadījuma pētījums rakstā balstīts aprakstošajā metodē.

Tas, ka Taivāna jau vairākus gadus pārdzīvo ekonomisko lejupslīdi, tiek pieņemts pēc noklusējuma – mūsu uzdevumos neietilpa veikt Taivānas ekonomiskās situācijas analīzi. Darbā izmantotajiem datiem par ekonomiku un tirdzniecību ir drīzāk ilustratīvs, nevis analītisks raksturs.

Analizētas Taivānas politikas noteicēju, partiju autoritāšu, mediju 5 veidu būtiskās publikācijas 2008. gada beigās – 2010. gada sākumā un tajās ietvertie atzinumi:

1) prezidenta Ma Jindzju (vai ar viņu saistītie) paziņojumi 2008.–2010. gadā;
2) vēstnieka Čeņa Penžeņa lekcija Londonā 2008. gada decembrī;
3) "iedzimto" taivāniešu tiesību aizstāvja Su Duncji vārdā nosauktā Fonda izpilddirektora, ar Demokrātisko progresa partiju saistītā Su ģimenes pārstāvja Su Džihao 2010. gada 12. janvārī publicētais raksts "Atbrīvošanās no salas mentalitātes sindroma";
4) Taivānas lielākās avīzes "Liaņhebao" (*United Daily News*) 2010. gada 5. janvārī publicētais redakcijas raksts par Sjiņhaja revolūcijas mantojuma aktualizēšanu mūsdienu politikas kontekstā;
5) Taivānas Nacionālās universitātes profesora Džana Jadžuna 2010. gada janvārī publicētais raksts "Savienoto Valstu nostājai trūkst noteiktības – tās meklē aizbildinājumu".

Analizējamo autoru izvēles kritēriji bija šādi: 1) tiem jāpieder pie politikas noteicēju elites, 2) tiem jāpārstāv dažādi elites slāņi (prezidents, augsta ranga diplomāts no Guomiņdana partijas, ietekmīgs Demokrātiskās progresa partijas sabiedrotais, valdības politiku atbalstošie mediji un Taivānas nozīmīgākās universitātes profesors).

Politiskais diskurss klasiskā interpretējumā ir viedokļu apmaiņa par konkrētu politikas jautājumu, kas fiksēta tekstā. Par vadošo politisko diskursu šajā rakstā tiek dēvēta diskursīva prakse, kurā aģentu lomu izpilda prezidents, vadošās politiskās partijas pārstāvji, kā arī citi politiskie spēki, kuri pilnībā vai daļēji piekrīt prezidenta uzstādījumiem.

Prezidenta Ma Jindzju uzstādījumi Taivānas-ĶTR attiecību jautājumā

Jau dažus mēnešu pēc prezidenta posteņa ieņemšanas 2008. gada 20. maijā Ma Jindzju pārformulēja Taivānas politisko kursu. Pēc vairāk nekā astoņus gadus īstenotās taivanizācijas politikas, kuras galamērķis bija pierādīt, ka Taivānai nav nekā kopīga ar Ķīnu, ka Taivānai ir sava īpaša vēsture, kultūra, valodas un etniskais sastāvs, Ma Jindzju atjaunoja ķīnisku retoriku.

Pretstatā iepriekšējai valdībai, kura cīnījās par Taivānas neatkarību un līdz ar to bieži vien sagaidīja ĶTR pretuzbrukumus, prezidents Ma izvirzīja priekšplānā Taivānas *status quo* saglabāšanu un progresu ekonomikā. Gan pirmā, gan otrā uzdevuma izpildīšana izrādījās cieši saistīta ar attiecību normalizēšanu ar ĶTR.

Atšķirībā no sava priekšteča, kurš uzsvēra Taivānas internacionalizācijas nozīmi kā instrumentu Taivānas neatkarības apliecināšanai, prezidents Ma, paturot Taivānas internacionalizāciju kā vienu no savas politikas prioritātēm, piesaistīja to attiecību spektra paplašināšanai ar ĶTR. Viņaprāt, labas attiecības ar kontinentālo Ķīnu sekmēs Taivānas starptautiskās pozīcijas nostiprināšanu. 2008. gada 7. oktobrī publicētajā intervijā kādai Japānas avīzei viņš apgalvoja, ka tirdzniecības attiecību uzlabošana ar ĶTR ir Taivānas internacionalizācijas centienu svarīga sastāvdaļa [1, b lpp.].

Lai pārvarētu zināmas grūtības savā argumentācijā, kuras neizbēgami radās, risinot jautājumu par Taivānas šauruma divu krastu attiecību raksturu, Ma Jindzju bija spiests atgriezties pie Guomiņdana partijas ilggadējās retorikas par Ķīnas Republiku (ĶR) kā leģitīmo Ķīnas varu, kura turklāt balstīta 1946. gadā Pekinā pieņemtajā ĶR konstitūcijā. Jau citētajā intervijā Ma Jindzju teicis Japānas žurnālistiem, ka, saskaņā ar ĶR Konstitūciju, ĶR "neapšaubāmi ir neatkarīga suverēna valsts un kontinentālā Ķīna arī ir mūsu Ķīnas Republikas pārvaldāma zeme" [1, b lpp.]. Tas nozīmē, ka pašlaik Taivānas prezidents atkal definē Taivānu kā Ķīnas Republiku, kura ir ne tikai Ķīnas daļa, bet – tās svarīgākā daļa, kuras jurisdikcijā atrodas arī pārējās Ķīnas teritorijas.

Prezidenta administrācija savukārt meklē nosvērtākus formulējumus. 2008. gadā tā publicēja paziņojumu, kurā teikts, ka, saskaņā ar ĶR Konstitūcijas 11. labojumu un Parlamenta likumdošanas Aktu par attiecību regulēšanu starp Taivānas rajonu un Kontinentālo rajonu tautu, attiecības starp Taivānu un Ķīnu definējamas kā divu rajonu attiecības. Kā paskaidrojis prezidenta administrācijas runasvīrs Vans Juicji, tie ir "Taivānas rajons" un "Kontinenta rajons" [2, 2. lpp.].

No šāda uzstādījuma loģiski izriet secinājums, ka attiecības starp Taivānu un Ķīnu "nav valsts attiecības ar valsti" (*fei guo yu guo guanxi*, 非國與國關係). Tajā pašā gadā, atbildot uz meksikāņu žurnālistu jautājumiem, Ma Jindzju deklarēja, ka attiecības starp Taivānu un ĶTR jāuztver kā "īpašas attiecības", kas "nav valsts attiecības ar valsti" [3, b lpp.].

Vēstnieka Čeņa Penžeņa runas satura analīze

2008. gada 8. decembrī Londonas ietekmīgais starptautisko lietu institūts "*Chatham House*" sarīkoja lekciju Taivānas Guomiņdana partijas pārstāvim vēstnieka rangā Čeņam Peņžeņam (*Stephen S. F. Chen*). Lekcija galvenokārt bija veltīta Taivānas pašpozicionēšanai kā Ķīnas valstiskuma likumīgajai pārstāvei un Ķīnas kultūras mantiniecei.

Atspoguļojot Guomiņdana partijas viedokli par Taivānas-ĶTR attiecībām, Čeņs iezīmēja vairākus principus un darbības virzienus, kuriem seko pašreizēja Taivānas vara. Vispirms viņš pieminēja to, ko varētu dēvēt par sava veida aksiomātisko pamatu, kas ļauj Taivānai satuvināt savas pozīcijas ar ĶTR un atvērt iespējas dialogam. No politiskā kursa formulēšanas prasmes viedokļa tie ir ļoti pamācoši uzstādījumi:

1) trīs "nē", t. i., "nē" apvienošanai, "nē" neatkarībai, "nē" militārā spēka lietošanai;
2) abpusēja nenoliegšana;
3) abu Taivānas šauruma krastu īpašā ne-valstu identitāte, ņemot par pamatu ĶR Konstitūciju un Parlamenta likumdošanas Aktu par attiecību regulēšanu [4, b lpp.].

Šie uzstādījumi ir noteikti arī interesanti kā ķīniešu politiskās kultūras paraugi: tie pieļauj ne tikai tādus lēmumus, kuri paredz piekrišanu vai noliegumu, bet arī tādus, kuri vienlaicīgi ietver gan "jā", gan "nē".

Taivānas un ĶTR attiecību formāta formulējums ir tik sarežģīts uzdevums, ka Taivānas politiķiem (un viņu kolēģiem Taivānas jūras šauruma otrā krastā) jābūt maksimāli elastīgiem. Īpašā Ķīnas politiskajai kultūrai piemītošā manevrēšanas prasme saskatāma Čeņa kunga lekcijā pieminētajos principos "nē apvienošanai, nē neatkarībai" un "abpusēja nenoliegšana". To pašu var attiecināt uz īpašo ar Ma Jindzju saistīto tēzi par to, ka Taivānas un ĶTR attiecības "nav valsts attiecības ar valsti".

No vēstnieka Čeņa lekcijas izrietēja, ka, saskaņojot ar ĶTR politisko attiecību jautājumus, Taivānas vadība varēs īstenot ekonomiska rakstura sadarbību. Viņš paziņojis, ka ekonomiskajā politikā Taivāna plāno "sekmēt vienošanās parakstīšanu ekonomiskās sadarbības jomā, lai varētu abpusēji normalizēt

ekonomiku / tirdzniecību ar kopējā tirgus izveidošanas perspektīvu ar abpusēji izdevīgiem nosacījumiem" [4, b lpp.].

Konkretizējot Taivānas un ĶTR ekonomiskās sadarbības perspektīvas, viņš iezīmēja:

1) tiešas gaisa un jūras satiksmes attīstību cilvēkiem un precēm, 2) apmaiņu un kooperāciju finanšu jomā, 3) vienošanās parakstīšanu par investīciju garantijām, 4) vienošanās parakstīšanu par dubulto nodokļu atcelšanu, 5) autortiesību aizsargāšanas mehānismu un patentēšanas normu ieviešanu, 6) ražotās produkcijas vienotu standartu ieviešanu, 7) muitas nodokļu pazeminināšanu un turpmāku to atcelšanu [4, b lpp.].

Vēstnieks Čeņs Peņžeņs darīja zināmu, ka kopējā politiskā un ekonomiskā klimata izmaiņas, saskaņā ar Taivānas varas prognozēm, rezultēsies ar Miera līguma parakstīšanu, kurš garantēs Taivānai zināmu lomu starptautiskajā telpā, nodrošinās diplomātiskā kara stāvokļa izbeigšanu. Miera līgums sekmēs piekrastu uzticēšanās mehānismu izveidošanu, lai nodrošinātos pret iespējamām militārām sadursmēm [4, b lpp.].

Vēstnieka Čeņa lekcija liecina, ka Taivānas valdības kurss pārdzīvojis tik krasas izmaiņas, ka nākas sūtīt savus pārstāvjus uz starptautiskās politikas centriem, lai tās izskaidrotu.

Analizējamā lekcijā īpaši detalizēti pasniegti ekonomikas un tirdzniecības jautājumi. Te – netieša norāde uz to, ka Taivānas politiskā diskursa maiņa lielā mērā saistīta ar Guomiņdana partijas tieksmi risināt ekonomiskās problēmas, izmantojot ĶTR resursus.

Pēc Guomiņdana partijas aplēsēm astoņu gadu laikā, kamēr pie varas bija DPP, dramatiski sarukuši Taivānas ārējās tirdzniecības apjomi. Tā 1999. gadā – pēdējā gadā, kad pie varas atradās Guomiņdana partija – Taivānas produkcija bija 3,43% no kopējā ASV importa, bet 2008. gadā šis rādītājs bija tikai 1,72%. Ja 1999. gadā Taivāna ieņēma septīto vietu pasaulē pēc eksporta apjomiem, tad 2008. gadā tā vairs nebija atrodamā pirmajā desmitniekā. Eksports uz Eiropas Savienību pa šiem gadiem samazinājies no 2,77% līdz 1,55% no ES importēto preču apjoma. Savukārt Japānas tirgū preces no Taivānas bija 4,12% 1999. gadā un atbilstoši – 1,59% 2008. gadā [5, b lpp.].

Aicinājums taivāniešiem atbrīvoties no salas mentalitātes sindroma

2010. gada 12. janvārī publicētais raksts "Atbrīvošanās no salas mentalitātes sindroma" ir nozīmīgs ar to, ka tā autors Su Džihao pieder pie ģimenes, kuras tēvs Su Duncji ilgus gadus cīnījās pret Guomiņdana partijas uzkundzēšanos pēc 1949. gada un tika vajāts par iedzimto taivāniešu tiesību aizstāvēšanu. Su ģimene vēsturiski ir saistīta ar Guomiņdana sāncensi – Demokrātisko progresa partiju. Su ģimenes finansiālā ietekme balstīta tai piederošajā Fondā, kura izpilddirektora pienākumus pilda Su Džihao.

Raksta autors protestē pret dogmatisko pieeju, kura, viņaprāt, raksturīga tiem Taivānas politiķiem, kuri negrib mainīties laikam līdzi, kuri nespēj saprast, ka "laiki mainās, apstākļi mainās, kontinentālā Ķīna mainās un mainās arī pasaules situācija" [6, b lpp.].

Viņš spriež par to, ka Taivānai jāizmanto demokrātiskās sabiedrības priekšrocības tā, lai tās sekmētu attiecību normalizēšanu ar ĶTR, nevis padziļinātu plaisu ar to.

Viņaprāt, abas Taivānas jūras šauruma puses pieder vienai kultūrai, vienai tautai, tādēļ nav pamata Taivānā kultivēt "salas mentalitāti".

Publicētais raksts īpaši interesants ar to, ka parāda Guomiņdana pretinieku pakāpenisko diskursa maiņu un pozīcijas satuvināšanu ar tagadējo prezidentu un viņa komandu.

Avīze "Liaņhebao" par Ķīnas Tautas Republikas un Ķīnas Republikas kopīgajām vēsturiskajām saknēm

Mūsdienu Taivānas un ĶTR pozīciju saskaņošanai bieži tiek izmantoti pagātnes fakti. 2011. gadā aprit 100 gadi, kopš sākās Sjiņhaja revolūcija, kuras gaitā gāzta monarhija un pasludināta Ķīnas

republika – pirmā Āzijā. Šis notikums allaž pieminēts gan ĶTR, gan Taivānā. Otrajiem tas bija saistīts ar viņu valstiskuma dibināšanu, pirmajiem – ar tādas politikās iekārtas veidošanu, uz kuras bāzes vēlāk radusies Ķīnas Tautas Republika. 2011. gadā abi Taivānas šauruma krasti gatavojas īpaši greznām svinībām.

Sjiņhaja revolūcijai kā vēstures notikumam patiešām ir īpaša vieta Ķīnas centienos politiski modernizēties, tikt vaļā no "pagātnes rēgiem", atbrīvoties no svešvarām, nodrošināt valsts iedzīvotājiem labklājību un cilvēka cienīgu dzīvi.

Revolūcijai ir savi simboli, un tie turami godā. Nešaubīgi var teikt, ka tās galvenais simbols ir tās vadonis Suņs Jatsens (1870–1925) un viņa ideoloģija, kuras kompaktais nosaukums ir "trīs tautas principi" – "nacionālisms", "republikānisms" un "miņšen" (pēdējo vārdu kopu precīzi var tulkot kā "tautas dzīves" princips, bet aprakstoši – kā "tautas labklājība").

Mūsdienās Taivānas vadošajā politiskajā diskursā vērojama 100 gadu veca notikuma aktualizācija. Lielākās Taivānas avīzes "Liaņhebao" slejās var iepazīties ar spriedumiem, kā to panākt un kādus rezultātus Taivānas sabiedrība var / cer sagaidīt, atgriežoties pie Sjiņhaja revolūcijas mantojuma.

Šis mantojums galvenokārt svarīgs ar to, ka ļauj Taivānai un ĶTR veidot turpmākas kopīgas attīstības platformu. "Mums jāpaceļ jautājums, kāda politiskā un ekonomiskā sistēma būtu akceptējama un kāds Ķīnas cilvēku dzīvesveids būtu jāakceptē gan Taivānā, gan kontinentā. Šāds jautājums tika uzdots 1911. gada revolūcijas priekšvakarā pirms simts gadiem. Sešdesmit sāncensības gadu starp diviem jūras krastiem katrai pusei izmaksājuši ļoti dārgi. Vai nav tā, ka mums jāatgriežas sākumpunktā? Vai tas nav izaicinājums abām pusēm: kā īstenot Suņa Jatsena sapni par "nacionālismu, demokrātiju, cilvēku labklājību?"" [7, b lpp.].

Taivānas pārstāvjiem liekas svarīgi ne tikai atrast ar ĶTR iedzīvotājiem kopīgu valodu, bet arī nezaudēt demokrātisko perspektīvu un saglabāt Taivānas sabiedrības sasniegumus politiskajā jomā – brīvas vēlēšanas, daudzpartiju sistēmu, brīvo presi. Tādēļ avīze norāda uz ĶTR pārvaldes vājajām vietām. "Liaņhebao" augsti vērtē tādus ĶTR līderus kā Dens Sjiaopins un Hu Dzjiņtao un to milzīgo izaugsmi, kura kļuva iespējama, pateicoties viņu personībām. Avīze uzskata, ka nevis "īpašajam Ķīnas sociālismam", bet šiem diviem cilvēkiem bijusi izšķiroša loma ĶTR panākumos. Raksta autors apgalvo, ka ĶTR pastāv "apgaismota despotisma" tipa politiskā sistēma, kura nebūt negarantē, ka, atnākot negodīgiem valsts vadītājiem, tā varēs attīstīties tikpat veiksmīgi kā līdz šim. Te arī varētu noderēt atmiņas par Sjiņhaja revolūciju: "Ķīnas Tautas Republikai varbūt derētu atgriezties pie sākuma, pie 1911. gada revolūcijas. Iespējams, tieši tur var atrast tautas un cilvēku likteni" [7, b lpp.].

Paralēli Taivānas žurnālistu aicinājumiem Ķīnas Tautas Republika jau demonstrē reālus soļus pretim Sjiņhaja revolūcijas mantojuma atdzīvināšanai, jauna politiskā satura piešķiršanai vēstures mantojumam. 2009. gadā svinīgās parādes laikā par godu ĶTR dibināšanas gadadienai Tiaņaņmeņas laukumā tika izkārti trīs Ķīnas līderu portreti. Pirmais šajā rindā bija Suņs Jatsens. Kopš 2007. gada Ķīnas Komunistiskās partijas retorikā iegājis ar Suņa Jatsena vārdu saistītais "miņšen" jeb "tautas dzīves" princips.

Kā redzam, Taibeja aicina Pekinu satuvināt pozīcijas, abām pusēm atgriežoties pie 1911. gada "trīs tautas principu" saukļa. Bet kā jau "īstie" Sjiņhaja revolūcijas pārmantotāji Taivānas vadošā politiskā diskursa dalībnieki patur tiesības norādīt ĶTR uz pārvaldības nepilnībām. "Liaņhebao" raksts sūta signālus uz Pekinu, ka jārēķinās ar to, ka atgriešanās pie kopīgā vēsturiskā mantojuma būtu vēlama ar taivāniešu noteikumiem. Šīs savas tiesības viņi pamato ar to, ka Taivānā esot attīstītāka demokrātija.

Tomēr, ja salīdzinām analizējamo rakstu ar publikācijām DPP valdīšanas laikā, kad oficiālajā līmenī Sjiņhaja revolūcija tika uzskatīta par zināmu traucēkli Taivānas pašidentifikācijai, jākonstatē, ka notikušas milzīgas izmaiņas Taivānas vadošajā politiskajā diskursā. Dialogs ar ĶTR ir sācies. Raksts demonstrē, ka sākusies un noris pozīciju satuvināšanās bez unifikācijas.

Taivānas-ĶTR attiecības ASV interešu kontekstā un to atspoguļojums Taivānas vadošajā diskursā

Pasludinot jauno Taivānas kursu, prezidents Ma Jindzju jau savā inaugurācijas runā apliecināja Taivānas uzticību ASV. Viņš teica, ka "mums jānostiprina mūsu attiecības ar ASV – ar mūsu svarīgāko sabiedroto drošības ziņā un tirdzniecības partneri" [8, b lpp.].

Taču Taivānas-ĶTR attiecību uzlabošanās process, kas risinās zem ASV akceptētā "vienas Ķīnas" saukļa, izraisa ļoti pretrunīgus dažu ASV politisko komentētāju vērtējumus. Lai arī viņi pārstāv dažādas politikas zinātnes skolas, ka viņi var būt gan reālisti, gan liberāļi, viņus vieno ASV interešu kā primāro vērtību aizstāvēšanas princips.

Pavisam nesen publicēts ASV politikas apskatnieka Roberta D. Kaplāna (*Robert D. Kaplan*) raksts, kurā teikts: "Svarīgākais Lielās Ķīnas atnākšanā ir Taivānas nākotne. Taivānas lieta bieži tiek apspriesta no morāles viedokļa. Bet realitāte ir kaut kur citur. Kā izteicies ASV ģenerālis Duglass Makarturs (*Douglas MacArthur*), Taivāna ir "negrimstošs lidmašīnu bāzes kuģis" pusceļā uz Ķīnas krastiem. No šejienes, kā saka jūras stratēģi Holms (*Holmes*) un Josihara (*Yoshihara*), ārējais spēks, tāds kā ASV, var "radiēt" spēku Ķīnas jūras krasta garumā. Ja Taivāna atgriezīsies kontinentālās Ķīnas klēpī, Ķīnas flote ne tikai pēkšņi ieņems stratēģiski izdevīgu pozīciju attiecībā uz pirmo salu ķēdi (*the first island chain*), bet arī varēs rīkoties brīvi ārpus tās, turklāt bezprecedenta mērogā" [9, 35.–36. lpp.]. Noslēgumā Kaplāns biedē lasītājus ar to, ka iespējamā Taivānas saplūšana ar ĶTR apdraud ASV dominējošo statusu Austrumāzijā. Viņš prognozē, ka "Taivānas saplūšana ar Ķīnas kontinentu iezīmēs īstas multipolārās militārās kārtības parādīšanos Austrumāzijā" [9, 36. lpp.].

Savukārt Brūss Džili (*Bruce Gilley*) no Portlendas Universitātes izsaka viedokli, ka mūsdienu Taivānā notiek finlandizācijas procesi, kuri ļaus ASV, ja tās izvēlēsies liberālu pieeju, "uzticēt" Taivānu Ķīnas Tautas Republikai, lai pašas varētu vairāk koncentrēties uz miermīlīgu Ķīnas attīstību. Viņš uzskata, ka Taivānas integrācija ar ĶTR "varētu mazināt saspīlējumu vienā no globālās politikas aspektiem, kas izraisa bažas: pieaugošajā sacensībā starp Ķīnu un ASV" [10, 49. lpp.].

Varētu teikt, ka prezidenta Ma Jindzju politiskā kursa sastāvdaļa tagad ir ne tikai cīņa ar viņa kursa pretiniekiem Taivānā, bet arī pret dažiem ASV pētniekiem vērstas argumentācijas "noslīpēšana". Plašās diskusijas par Taivānas-ĶTR attiecībām ASV interešu kontekstā negaidīti atklāja Taivānas sabiedrībā ilgus gadus krājušos neapmierinātību ar ASV.

Guomiņdana partijas elites reakciju uz ASV paustajām bažām par Taivānas un ĶTR satuvināšanos varam redzēt, iepazīstoties ar profesora Džana Jadžuna (*Chang Ya-chung*) rakstu [11, b lpp.]. Taivānas profesors vēršas pret sava ASV kolēģa Brūsa Džili darbu, bet daži viņa argumenti tikpat labi attiecināmi uz Roberta Kaplāna rakstu, kas dienasgaismu ieraudzīja dažus mēnešus pēc Džana publikācijas.

Džans Jadžuns vēršas ne tikai pret konkrētā raksta saturu, bet vispār pret ASV politiku Taivānas jautājumā. Viņš ASV politikas veidotājiem pārmet mūžīgu "egocentrismu".

Viņš (uz ĶTR fona) izveido Taivānas-ASV secību ķēdi tā, lai būtu skaidrs, ka 60 gadu laikā ASV savu interešu vadītas vairākkārt atsacījušās no Ķīnas Republikas aizstāvības. Par savas hronoloģijas atskaites punktu viņš ņem 1949. gadu, kad ASV valdība izšķīrās par ĶR neatbalstīšanu cīņā pret komunistiem. Tad viņš liek atcerēties 1971. gadu, kad ASV atbalstīja ĶTR uzņemšanu ANO, bet Ķīnas Republikas (Taivānas) pārstāvjiem bija jāatstāj šī starptautiskā organizācija. Viņš jautā: "Kāds attaisnojums Savienotajām Valstīm bija 1971. gadā, saraujot diplomātiskās attiecības ar Taibeju?" Viņš arī piemin 1982. gada 17. augustu, kad tika parakstīts 3. komunikē starp ASV un ĶTR, kurā ASV apsola vairākkārt samazināt ieroču pārdošanu Taivānai [11, b lpp.]. Šo faktu ķēdē profesors Džans iekļauj mūsdienu ASV politiķu runas par Taivānas finlandizāciju un Brūsa Džili rakstā izskanējušos aicinājumus "pamest Taibeju un pielabināties Pekinai". Viņš uzdod pretjautājumu: "Vai mums jāturpina uzskatīt "pielabināšanos ASV" par savu prioritāti numur viens? Vai mums jāturpina izdabāt ASV? Varbūt mums vajadzētu nopietni paskatīties citā virzienā?" [11, b lpp.].

Džans Jadžuns pievērš uzmanību tam, ka profesors B. Džili, lai apzīmētu Taivānas attiecību uzlabošanas procesu ar ĶTR, izvēlējies terminu "finlandizācija", kuram ASV politisko pētnieku darbos piemīt noniecinošs raksturs. Viņš atzīmē, ka šāds termins nekad nav lietots to mazo valstu raksturojumam, kuras mēdz saskaņot savu rīcību ar ASV plāniem.

Taivānas autors uzskata, ka bez vēlmes aizvainot taivāniešus terminam "finlandizācija" nav nekāda cita pamatojuma kaut vai tādēļ, ka Taivānas-Ķīnas un Somijas-PSRS attiecībām nav nekā kopēja, izņemot to, ka gan pirmajā, gan otrajā gadījumā attiecību virzība ne visai atbildusi ASV izveidotajam scenārijam.

Profesors Džans secina, ka amerikāņu kolēģa raksts "ASV interesēs saskata vienīgo apsvērumu ASV politikai Dienvidāzijā. Tas pasvītro ASV bezspēcīguma sajūtu, jo tās zaudē spēju ietekmēt attiecības starp diviem [Ķīnas] krastiem. Te varam saskatīt vienu no tām "rokas augšā" politikām, kurus ASV akceptējušas attiecībās ar Ķīnas Republiku kopš 1949. gada" [11, b lpp.].

Džana Jadžuna raksts ir ļoti nopietna liecība tam, ka, mainoties Taivānas-ĶTR attiecībām, kļūst skarbāka Taivānas retorika ASV virzienā. Vērts pieminēt, ka rakstā ASV nav pieminētas kā valsts, kas palīdzējusi izvilkt Taivānu no nabadzības, kas nu jau 30 gadu darbojas kā lokomotīve arī ĶTR ekonomikā.

Secinājumi

Mūsdienu Taivānas vadošā politiskā diskursa tematiku un idejisko virzību nosaka prezidents Ma Jindzju, viņa administrācija un Guomiņdana partija.

Lielākā daļa diskursa dalībnieku saistīta ar Guomiņdanu, bet ir arī cilvēki (Su Džihao), kuri piedalās vadošajā diskursā, kaut paši pieder citām politiskajām nometnēm.

Vadošā politiskā diskursa centrālā tēma ir sadarbības paplašināšanās ar ĶTR. Lai tā būtu iespējama, Ma Jindzju piedāvā ļoti elastīgas, Ķīnas tradicionālajā kultūrā balstītas formulas, kas liekas pietiekami plašas, ar zināmā mērā "izplūdušu" saturu, lai to rāmjos varētu vienot gan Taivānas, gan ĶTR intereses.

Apskatīto publikāciju autori akcentē nepieciešamību attīstīt attiecības ar ĶTR ekonomikas, tirdzniecības, finanšu jomā. Te – netiešs norādījumu uz to, ka ekonomiskie apsvērumi ir ļoti svarīga jaunā diskursa sastāvdaļa. Bet tikpat skaidri redzams, ka Taivānai izdevīgo ekonomisko sadarbību ar ĶTR vairs nevar attīstīt, neiedziļinoties politikas jautājumos, turklāt uz tādas platformas, kura būtu pieņemama gan Taibejai, gan Pekinai.

Taivānas vadošajā politiskajā diskursā aktīvi izmantota Ķīnas 20. gadsimta sākuma vēsturē un kultūrā balstīta argumentācija. Tā palīdz ĶR un ĶTR veidot tiltu uz abu valstisko veidojumu kopīgo pagātni.

No analizētajiem darbiem izriet, ka Taivānas-ĶTR attiecības nevar skatīt izolēti no Taivānas-ASV un ĶTR-ASV attiecībām. Taivānas-ĶTR attiecību padziļināšana un paplašināšana gandrīz neizbēgami izveido plaisu starp ASV un Taivānu. Tajā radoši līdzdarbojas visu minēto valstu politiskie eksperti.

Leading Taiwan Political Discourse about PRC at the Time of Economic Challenges

Abstract

Ma Ying-jeou, Taiwan's prezident, since taking office in 2008 changed Taiwanese political rethorics to reflect the new policy of reconciliation with Beijing connected with the strategy of economic revival of Taiwan.

The main task of this paper is to analyse a series of publications and to form an opinion on the leading political discourse in Taiwan, on its issues and problems. The paper focuses on statements of public personalities and mass media connected with ruling circles or those, who are influenced by their ideas. This kind of evidence we call "leading political discourse" material.

The paper suggests that the consolidation of economic links with the PRC is enforcing the agents of the leading political discourse to look for arguments, which could be accepted by both – Taipei and Beijing. Their finding is that cultural and historical affinities are an important ingredient of stable peace between former rivals.

On the other hand, Ma Ying-jeou strongly reaffirmed the US as Taiwan's military and trading partner, which means that the leading Taiwanese political discourse shows the impossibility of separate Taipei's relations with Beijing from the Taiwan-USA and PRC-USA relations. The recently published dispute between Taiwanese and American scholars has highlighted the inevitable effects of the Taipei's policy of reconciliation with Beijing on Taiwan-USA connections.

Literatūra

1. 王寓中 [Vans Juidžuns]. 馬：大陸是中華民國領土 [Ma: Dalu shi Zhonghuaminguo lingtu – Ma: Kontinents ir Ķīnas Republikas pārvaldāmā zeme] // 自由時報 / The Liberty Times [Taiwan], 08.10.2008. // http://www.libertytimes.com.tw/2008/new/oct/8/today-fo3.htm# (sk. 28.05.2010.).
2. Ko Shu-Ling. Ma refers to China as ROC territory in magazine interview // Taipei Times [Taiwan], 08.10.2008. // http://www.taipeitimes.com/News/taiwan/archives/2008/10/08/2003425320 (sk. 28.05.2010.).
3. 王寓中 [Vans Juidžuns]. 馬：大陸是中華民國領土[Ma: Dalu shi Zhonghuaminguo lingtu – Ma: Kontinents ir Ķīnas Republikas pārvaldāmā zeme] // 自由時報/ The Liberty Times [Taiwan], 08.10.2008. // http://www.libertytimes.com.tw/2008/new/oct/8/today-fo3.htm# (sk. 28.05.2010.).
4. Stephen S. F. Chen. A speech delivered at the Chatham House on 8 December 2008 // Kuomintang official website, 17.12.2008. // http://www.kmt.org.tw/english/page.aspx?type=article&mnum=115&anum=5669 (sk. 28.05.2010.).
5. Taiwan's real crisis: An inability to get beyond its border // China Times, December 14, 2009 // http://www.kmt.org.tw/english/page.aspx?type=article&mnum=113&anum=7361 (sk. 28.05.2010.).
6. The Su Family of Yunlin: The Ideological spark that transforms the DPP? // United Daily News, January 18, 2010 // http://www.kmt.org.tw/english/page.aspx?type=article&mnum=113&anum=7527 (sk. 28.05.2010.).
7. A century-long karmic cycle: Back to the 1911 revolution and Sun Yat-sen // United Daily News, January 5, 2010 // http://www.kmt.org.tw/english/page.aspx?type=article&mnum=113&anum=7464.
8. [Ма Ин-цзю]. Инаугурационная речь президента Китайской Республики Ма Ин-цзю "Волей народа Тайвань возродится!" // Government Information Office, Republic of China // http://www.gio.gov.tw/taiwan-website/abroad/ru/2008520ru.htm (sk. 21.06.2010.).
9. Kaplan R. D. The geography of Chinese power: How far can Beijing reach on land and at sea? // Foreign Affairs, May/June, 2010; 29(3).
10. Bruce G. Not so dire straits. How the finlandization of Taiwan benefits US security // Foreign Affairs, January / February, 2010; 89(1).
11. Chang Ya-chung. A United States no longer certain and in search of a pretext // Want Daily [Taiwan], January 11, 2010 // http://www.kmt.org.tw/english/page.aspx?type=article&mnum=115&anum=7501 (sk. 20.06.2010.).

Ķīniešu vārds "krīze" starptautiskajā politiskajā diskursā un tā interpretācijas problēma

Una Aleksandra Bērziņa

Rīgas Stradiņa universitāte, Doktorantūras nodaļa,
Konfūcija centrs, Latvija
Pekinas Pedagoģiskā universitāte, Ķīnas Tautas Republika

Kopsavilkums

1959. gadā toreizējais ASV prezidents Džons Kenedijs iekļāva runā šādu apgalvojumu: "Ķīniešu valodā vārds "krīze" sastāv no diviem hieroglifiem – viens apzīmē briesmas un otrs apzīmē iespēju." Kaut arī šī nebija pirmā reize, kad šāda interpretācija parādījās Amerikas politiskajā diskursā, tomēr tieši pēc Kenedija runas teiciens ieguva plašu popularitāti un vēl joprojām parādās ASV politiskās elites pārstāvju izteikumos.

2006. gadā ASV sinologs Viktors H. Meijers uzsāka diskusiju, apgalvojot, ka traktējums ir kļūdains – vārda "krīze" sastāvdaļai "dzji" (机), kura tika traktēta kā "iespēja", patiesībā piemīt daudzas nozīmes un vārda "krīze" gadījumā tā tiek lietota ar nozīmi "noteicošs brīdis", "svarīgs moments". Šī raksta mērķis ir turpināt šo diskusiju un izpētīt, vai starptautiskajā diskursīvajā praksē ķīniešu vārda "krīze" izplatītais traktējums atbilst Ķīnas Tautas Republikā dzīvojošo ķīniešu priekšstatiem par šī vārda nozīmi.

Pētījuma gaitā ir izdarīti šādi secinājumi: 1) ķīnieši aizvien uzskata, ka saliktenim "krīze" nav elementa ar nozīmi "iespēja"; 2) ķīniešu zinātnieki neuzskata par nepieciešamu, kā to dara Rietumu zinātnieki, cīnīties pret šo ārpus Ķīnas radušos kļūdu un pat gatavi to atbalstīt ķīniešu valodas vidē. Atgriežoties izcelsmes zemē, tā ne vien neizraisa protestu, bet, gluži pretēji, tiek uztverta kā pozitīvs starptautiskās komunikācijas piemērs.

Atslēgvārdi: Ķīna, politiskais diskurss, krīze, "briesmas + iespēja", interpretācijas kļūda, politiskā retorika.

Ievads

Starptautiskā finanšu krīze, zem kuras zīmola pasaule dzīvo jau divus gadus, aktualizēja daudzus jautājumus ekonomikā, politikā un pat politiskajā valodā. Politiskās valodas līmenī viens no šādiem jautājumiem ir pats vārds "krīze", kuru izmanto mūsdienu ķīnieši atbilstošās parādības apzīmēšanai. Vārds "krīze" (vei-dzji, 危机), tāpat kā 80% vārdu mūsdienu ķīniešu valodā, sastāv no diviem hieroglifiem, kuriem katram piemīt viena vai vairākas atsevišķas nozīmes. Šādus vārdus sauc par binomiem. Dažos gadījumos binomu atsevišķās nozīmes ietekmē to salikuma nozīmi, tomēr lielākajā daļā gadījumu semantiski galvenais ir tikai viens hieroglifs, bet otrs ir tam pakārtots un ir zaudējis savu sākotnējo jēgu. Situāciju vēl vairāk sarežģī fakts, ka lielākajai daļai hieroglifu mēdz būt vairākas, nesaistītas nozīmes, un, skatot hieroglifu binoma sastāvā, ir jāveic nopietna analīze, vai, pirmkārt,

hieroglifa nozīmei ir kāda ietekme uz binoma nozīmi un, otrkārt, ja ietekme ir, par kuru no daudzajām hieroglifa nozīmēm ir runa.

Starptautiskajā politiskajā diskursā popularitāti ir ieguvis ķīniešu vārda "krīze" skaidrojums, sadalot to sastāvdaļās un skatot katru hieroglifu atsevišķi, kā rezultātā var šķist, ka vārds "krīze" apvieno divas nozīmes: "briesmas" (vei, 危) un "iespēja" (dzji, 机), ļaujot runātājam secināt, ka ķīnieši krīzē saskata iespējas komponenti. Šāds skaidrojums ir jau pāraudzis ķīniešu valodas izplatības robežas un kļuvis par pasaules mēroga politiskās retorikas elementu, parādoties politisko līderu runās kā ilustrācija krīzes iespējamajai labvēlīgajai ietekmei.

Raksta gaitā tiek izsekota ķīniešu vārda "krīze" interpretācijas kā "briesmas + iespēja" ienākšana ne-ķīniešu politiskajā diskursā, tiek sniegti pierādījumi tās kļūdainībai, kā arī tiek analizēta attieksme pret to pašā Ķīnā.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Šī raksta uzdevums ir izpētīt, kā ķīniešu vārds "krīze" iekļaujas starptautiskajā diskursīvajā telpā, kādi šī vārda skaidrojumi ir ārpus Ķīnas robežām, kā arī kā to traktē paši ķīnieši.

Izmantojot priekšrocības, ko sniedz studijas Ķīnas Universitātē, raksta autore iztaujāja ķīniešu politiskās leksikas un teorētiskās ķīniešu valodas gramatikas pasniedzējus. Šie viedokļi ir būtiski galvenokārt tādēļ, ka, lai cik tas dīvaini nebūtu, diskusijas par ķīniešu vārda "krīze" saturu pārsvarā notiek, apejot pašus Ķīnas ķīniešus.

Darba mērķis ir izpētīt, vai starptautiskajā diskursīvajā praksē ķīniešu vārda "krīze" izplatītais traktējums atbilst Ķīnas Tautas Republikā dzīvojošo ķīniešu priekšstatiem par šī vārda nozīmi.

Raksta pamatā ir kvalitatīvs pētījums, balstīts gan pusstrukturēto interviju ar ekspertiem analīzē, gan arī jau esošās literatūras analīzē.

Ķīniešu vārda "krīze" analīze no valodniecības viedokļa

Lai izprastu problēmas būtību, sākumā jāiepazīstas ar pašu vārdu. Ķīniešu valodā vārds "krīze" (vei-dzji, 危机), saskaņā ar ķīniešu salikteņu veidošanas praksi, sastāv no diviem nozīmi nesošiem elementiem jeb morfēmām, katru no tiem pieraksta ar atsevišķu hieroglifu – vei, 危 un dzji, 机. Pirmais salikteņa elements ir ar dominējošu nozīmi "briesmas, bīstams", bet otrais – bez dominējošas nozīmes, tā dažādās nozīmes var iekļaut "ierīce, iespēja, pagrieziena punkts, noteicošs brīdis" u. c. Viens no skaidrojumiem šī hieroglifa nozīmju izmaiņām paredz, ka tā konkrēto nozīmi diktē hieroglifs, kas atrodas tā priekšā, tātad šajā gadījumā "briesmas, bīstams", tādējādi kopā tie veido nozīmi "bīstams pagrieziena punkts / bīstams noteicošais brīdis".

Ķīniešu vārda ienākšana un funkcionēšana starptautiskajā politiskajā telpā

Tomēr starptautiskajā politiskajā diskursā jau vairāk nekā pusgadsimtu ir izplatīts cits šī hieroglifu salikuma skaidrojums.

1959. gadā, runājot par nepieciešamību grūtību laikā saskatīt izaugsmes iespējas, toreizējais ASV senators, vēlāk prezidents Džons Kenedijs sacīja vienu no savām slavenākajām frāzēm: "Ķīniešu valodā vārds "krīze" sastāv no diviem hieroglifiem – viens apzīmē briesmas un otrs apzīmē iespēju" [1, b lpp.].

Jāatzīmē, ka šis nebija pirmais tāda traktējuma lietojums. Ir versija, ka 19. gadsimtā ķīniešu terminu "krīze" kā "briesmas un iespēja" angļu valodā pārtulkoja amerikāņu misionāri, savukārt amerikāņu lingvists un leksikogrāfs Bendžamins Zimmers apgalvo, ka visagrāk angļu valodā tas parādījies misionāriem domātā žurnāla "*Chinese Recorder*" 1938. gada janvāra izdevumā [Vol. LXIX, No 1, P. 2], rakstā ar nosaukumu "Neparasto laiku izaicinājums" (*The Challenge of Unusual Times*): "Ķīniešu ekvivalents [vārdam] krīze ir "briesmas, iespēja". Bez briesmām nevar rasties iespēja. Šķiet ļoti atbilstoši,

ka šajos "briesmu un iespējas" laikos jāsauc pēc kristiešu baznīcas virzīšanās uz priekšu Ķīnā" [Cit. No 3, n. p.]. Autora vārds izdevumā nav minēts. Pēc mēneša šī doma parādās tā paša izdevuma rakstā "Ceļš uz Rietumiem" (*The Westward Trek*), un pēc diviem gadiem ar tolaik pazīstamās žurnālistes Dorotijas Tompsones (*Dorothy Thompson*) palīdzību tā nokļūst "*The Washington Post*" lapaspusēs rakstā "Krīzē esošā iespēja: pārdomas pēc Parīzes krišanas" (*Opportunity in Crisis: Thoughts After the Fall of Paris*): "Ķīnieši raksta ar simboliem, kurus viņi sauc par "ideogrammām". Un ķīniešu vārds "krīze" ir "briesmas plus iespēja"" [Cit. No 2, n. p.].

1952. gadā ASV prezidenta Dvaita Eizenhauera (*Dwight D. Eisenhower*) laika valsts sekretārs Džons Fosters Daless (*John Foster Dulles*) iekļāva ķīniešu vārda "krīze" atšifrējumu savā runā [2, n. p.]. Tomēr ir neapšaubāmi, ka mūsdienu ASV politiskajā diskursā šī doma tiek asociēta ar Džonu Kenediju un lielo popularitāti tā ieguva tieši pēc Dž. Kenedija 1959. gada runas.

Sākot ar Kenediju, ķīniešu valodas vārda "krīze" traktēšana tiek bieži izmantota kā retorisks paņēmiens. Šī paņēmiena popularitātei ir vairāki iemesli.

Pirmkārt, apgalvojot, ka krīze nozīmē iespēju, teksta saturs tiek padarīts optimistiskāks, liekot teksta adresātam saprast, ka krīze, lai arī cik bīstama, piedāvā arī nebijušas iespējas izaugsmei un mudina adresātu uz aktīvu līdzdalību problēmas risināšanā [3, n. p.].

Otrkārt, vārdam "krīze" dominējot mūsdienu politiskajā diskursā kopumā, šis retoriskais paņēmiens var tikt lietots, runājot par jebkuru aktuālu tēmu un nopietnu problēmu, kas skārusi sabiedrību: "Šis paņēmiens ir palicis apritē [ASV], jo tas ir piemērojams ikvienai situācijai, kura tiek uztverta kā krīze: gan vājajai misionāru ietekmei Ķīnā, gan nacistu virzības draudiem Eiropā, gan Aukstā kara izraisītajām bailēm no Padomju Savienības, gan nestabilajai situācijai Tuvajos Austrumos, pat globālās sasilšanas draudiem" [4, n. p.].

Treškārt, atsaukšanās uz Austrumu, tostarp ķīniešu, gudrībām ir bijusi nemainīgi populāra Rietumu politiskajā diskursā jau kopš 20. gadsimta sākuma (šeit jāatzīmē, ka politiskajā leksikā vairāki slaveni it kā no Ķīnas nākuši citāti ķīniešu tradīcijā nav atrodami). Šī tradīcija balstās uzskatā par Ķīnu kā par "svešu", "nepazīstamu", "eksotisku" zemi, kurā iespējams smelties Rietumu civilizācijai līdz šim nepazīstamas gudrības.

Ceturtkārt, Rietumos atsauce uz ķīniešu vārdu un, vēl jo vairāk, prasme to analizēt ir viennozīmīgs signāls par izcilu runātāja erudīciju.

Mūsdienās iepriekšminētais paņēmiens parādās daudzu vadošo ASV politiskās elites pārstāvju runās. Visbiežāk tas tiek lietots bijušā ASV prezidenta kandidāta, tagad cilvēku izraisītās globālās sasilšanas teorijas aizstāvja Ala Gora (*Al Gore*) publiskās uzstāšanās reizēs. Lai arī diskusija par šī traktējuma adekvātumu un atbilstību īstenībai jau bija sākusi raisīties, A. Gors neatlaidīgi turpināja vērsties pie tā arī turpmākajās uzstāšanās reizēs, tostarp 2007. gada 21. martā, uzstājoties ASV Kongresa pārstāvju palātas Enerģētikas un tirdzniecības komitejas priekšā: "Daudzi no jums jau zina, ka ķīnieši un japāņi, kuri lieto tā saucamos kandzji hieroglifus, lai izteiktu konceptu "krīze", lieto divus simbolus kopā. Pirmais nozīmē "briesmas", un otrais nozīmē "iespēja"" [5, 1. lpp.].

2007. gada janvārī, apmeklējot Tuvos Austrumus, toreizējā ASV Valsts sekretāre Kondolīza Raisa (*Condoleezza Rice*) vēlreiz atgriezās pie izplatītā teiciena: "Raisa apgalvoja, ka sarežģītie apstākļi varētu nozīmēt iespēju. "Es nemāku lasīt ķīniski, bet man tika teikts, ka ķīniešu hieroglifs "krīze" ir vei-dzji, kas nozīmē gan briesmas, gan iespēju," viņa paziņoja Rijādā. "Un, manuprāt, tas ļoti labi izsaka šo [domu]. Mēs centīsimies maksimalizēt šo iespēju" [7, n. p.].

Tādējādi K. Raisa sekmēja vēl lielāku novirzi no oriģināla, apgalvojot, ka vārds "krīze" nozīmē gan briesmas, gan iespēju, pretstatā iepriekš izplatītajam skaidrojumam, ka ķīniešu jēdziens "krīze" sastāv no diviem vārdiem, no kuriem viens nozīmē "briesmas", bet otrs var tikt traktēts kā "iespēja". Vienādojumu "ķīniski "krīze" = briesmas + iespēja" Raisa pārvērta vienādojumā "ķīniski "krīze" = briesmas = iespēja". ASV publiskajā telpā pat parādījās saliktenis "krīzspēja" (*crisatunity*), kas tika uztverts kā tiešs tulkojums no ķīniešu valodas [8, b lpp.].

Ķīniešu vārda "krīze" sastāvā it kā esošā "iespēja" izplatījās ārpus ASV politiskā diskursa, kļūstot par spārnotu teicienu (tas parādās televīzijas seriālos, reklāmās un pat uz apsveikuma kartiņām). Pēdējo divu gadu laikā šis teiciens ir ienācis arī Latvijas publiskajā telpā (sk., piemēram, svešvalodu firmas "*Quick*

Teacher" reklāmas). Vārdu savienojums "krīze kā iespēja", gan ar atsaukšanos uz ķīniešu valodu, gan bez tās, ir kļuvis par noturīgu Latvijas publiskā diskursa elementu: tas parādījies kā laikraksta "Diena" publikāciju sērijas sauklis un arī ieguvis stabilu vietu uzņēmējdarbības diskursā.

Arvien biežāk uz šādu "krīzes" jēdziena izpratni atsaucas arī Krievijas pētnieki, kas nodarbojas ar Ķīnas politikas analīzi [9, 49. lpp.].

"Iespēja" kā "krīzes" sastāvdaļa šķiet tik pievilcīga doma, ka to ekspluatē pat tie autori, kuri skaidri saprot, ka tai nav sakara ar reālo ķīniešu valodu [10, b lpp.].

Sinologu secinājums: tiražēta kļūda

2006. gadā ASV sinologs no Pensilvānijas Universitātes profesors Viktors H. Meijers (*Victor H. Mair*) uzsāka diskusiju, apgalvojot, ka traktējums ir kļūdains – vārda "krīze" sastāvdaļai "dzji" (机), kura tika traktēta kā "iespēja", patiesībā piemīt daudzas nozīmes un vārda "krīze" gadījumā tā tiek lietota ar nozīmi "noteicošs brīdis", "svarīgs moments": "Tādējādi "veidzji" tik tiešām ir īsta krīze, bīstams moments, brīdis, kad viss sāk iet greizi. "Veidzji" norāda uz riskantu situāciju, kad cilvēkam būtu jābūt ārkārtīgi uzmanīgam, nevis uz apstākļiem, kad viņam būtu jāmeklē priekšrocības un ieguvumi" [11, b lpp.]. Viņam piekrita daudzi Rietumu ķīniešu valodas pētnieki.

Vārda "krīze" interpretējums mūsdienu Ķīnā

Pašā Ķīnā viedoklis nav tik viennozīmīgs. Neiesaistoties angļvalodīgajā diskusijā, bet globalizācijas apstākļos atrodoties tās ietekmē, Ķīnas politologi un politikas apskatnieki Ķīnas Tautas Republikas iekšējā publiskajā telpā komentē ķīniešu valodas vārdu "krīze" Rietumu politiķu traktējumu.

Tā, piemēram, rakstot par globālās ekonomiskās krīzes ietekmi uz Ķīnas Tautas Republikas ražotājiem, žurnālists Jans Li skaidro: "Šeit apspriestā "krīze" apvieno divējādu saturu: [pirmais hieroglifs – U. B.] "vei" satur nozīmi "bīstams", tas vienmēr ir saistīts ar sakāvi, vilšanos un citiem līdzīgiem cilvēkiem nevēlamiem iznākumiem; toties [otrajam hieroglifam – U. B.] "dzji" piemīt nozīme "uzlabošanās", "iespēja", "pozitīvs izaicinājums" [šeit minēto triju salikteņu sastāvā arī figurē hieroglifs "dzji" – U. B.]. Tas paredz, ka no grūtībām vienmēr ir izeja, ka vilšanās satur cerību" [12, b lpp.]. Tomēr pats fakts, ka žurnālists piedāvā šādu interpretāciju ķīniešu lasītājam, sīki to paskaidrojot, liecina par tās neparastumu. Būtībā žurnālists nevis sniedz semantisku skaidrojumu, bet gan spēlē vārdu spēli, aicinot lasītāju paskatīties uz viņam zināmu vārdu no jauna leņķa.

Līdzīgs aicinājums parādās arī intervijā ar datorprogrammatūras izstrādes uzņēmuma "*FalconStor*" Ķīnas nodaļas vadītāju Janu Dženu: "Mums krīzē būtu jāatrod iespēja, es uzskatu, ka vārda "krīze" [pirmajam hieroglifam – U. B.] "dzji" varētu piemist arī nozīme "iespēja"" [13, b lpp.].

Tādējādi diskusijā par ķīniešu vārda "krīze" sastāvdaļu nozīmi parādās trešais viedoklis, kurš nāk no pašas Ķīnas, un tas būtu formulējams šādi – interpretācija "krīze = briesmas + iespēja" ir asprātīgs jaunievedums, kurš, kaut radies pārpratuma dēļ, tomēr ir dzīvotspējīgs arī ķīniešu politiskajā diskursā.

Ķīnas Tautas Republikas armijas avīzes raksta autors, apejot valodniecības jautājumus, atstāsta Dž. Kenedija teikto. Viņš pēc būtības diskutē ar kādreizējo ASV prezidentu, kuru sauc par "Guomiņdanas partijas vēstnieku". Viņš secina, ka krīze nav obligāti saistīta ar iespēju tādēļ, ka ir pretrunīga parādība [14, b lpp.]. Raugoties no mūsu problemātikas viedokļa, interesantākais šajā rakstā ir tas, ka ķīniešu žurnālists neiebilst pret Dž. Kenedija vingrinājumu ķīniešu valodas analīzē.

Pekinas Pedagoģiskās universitātes politiskās leksikas un avīžu lasīšanas pasniedzējs Suns Džimins uzskata, ka tradicionāli vārdam "krīze" nav saistības ar nozīmi "iespēja", tādējādi piekrītot profesora V. H. Meijera argumentācijai. Tomēr viņš piebilst, ka pasaules politiskie diskursi vairs nav savstarpēji izolēti, īpaši izceļot ASV diskursa plašo ietekmi. "Nebūtu pareizi meklēt, kurš un kad kļūdījies, sniedzot šādu skaidrojumu. Šodien tas jau ir plaši izplatīts teiciens, kurš ienācis arī Ķīnā. Turklāt, ja tas būtu simtprocentīgi kļūdains, ķīniešu plašsaziņas līdzekļi to nebūtu pārņēmuši. Lielākā daļa ķīniešu joku un vārdu spēļu ir balstīta viena un tā paša hieroglifa dažādu nozīmju apspēlēšanā, tāpēc, kaut arī tulkojums

nav tradicionāls, veids, kādā tas tiek veikts, ir tradicionāls. Piebildīšu, ka viena un tā paša hieroglifa dažādās nozīmes nav pilnīgi izolētas, vairākumā gadījumu tām ir kopīga sakne. Protams, neņemos apgalvot, ka tā noteikti ir arī šajā gadījumā. Un, visbeidzot, pat ja es personīgi nepiekrītu šim tulkojumam, man patīk, kā skan kopējā doma" [15, b lpp.].

Līdzīgās domās ir arī Pekinas Pedagoģiskās universitātes mūsdienu ķīniešu valodas teorētiskās gramatikas pasniedzēja Gao Pinpina: "Otrā morfēma "dzji" šeit pilnīgi noteikti ir nozīmi saturoša, bet tai nav nekāda sakara ar šo pašu morfēmu vārda "iespēja" sastāvā. Tomēr es uzskatu, ka šāds skaidrojums ir asprātīgs. Tieši šādā nenoteiktībā arī slēpjas ķīniešu valodas skaistums" [16, b lpp.].

Jāatzīmē, ka, teicienam ienākot ķīniešu politiskajā diskursā, tā pozīcijas stiprina lepnums par ķīniešu jēdziena popularitāti pasaulē – fakts, ka ķīniešu valodas vārds tiek pieminēts ASV politiskajā diskursā, tiek uztverts kā kompliments ķīniešu domai un valodas stuktūrai, tāpēc, iespējams, ķīniešu publiskajā telpā nav novērojama cīņa pret šī pārpratuma turpmāku izplatību, bet, gluži otrādi, tas tiek iekļauts mūsdienu ķīniešu diskursā un tālāk projicēts uz āru jau kā ķīniešu diskursa sastāvdaļa.

Secinājumi

Starptautiskajā politiskajā telpā bieži citētais ķīniešu vārda "krīze" interpretējums ir pārpratuma rezultāts. Šis piemērs skaidri parāda, ka nekvalitatīvas ekspertīzes dēļ radušies mīti ienāk politiskā diskursa apritē.

Rietumu ķīniešu valodas speciālisti pilnīgi pamatoti ir norādījuši uz politiķu kļūdu. Tomēr viņu vidū dominējošais viedoklis, ka ķīniešu vārda "krīze" otrais hieroglifs nesatur nozīmi "iespēja", tomēr nav spējis ierobežot šī uzskata citēšanu politiskajā diskursā.

Ķīniešu vārda "krīze" kļūdainās interpretācijas piemērs parāda angļvalodīgā politiskā diskursa spēcīgo ietekmi uz mūsdienu ķīniešu diskursu. Kaut arī aptaujātie respondenti nepiekrīt, ka ķīniski vārda "krīze" sastāvā parādās nozīme "iespēja", un uzskata, ka šāda skaidrojuma rašanās pamatā ir neveiksmīgs tulkojums, tomēr kļūdainais skaidrojums neizraisa negatīvu reakciju, bet tiek uztverts kā nejauši radusies vārdu spēle, kurai ir tiesības uz pastāvēšanu gan mūsdienu ķīniešu politiskajā diskursā, gan arī ārpus tā.

Atbildot uz jautājumu, kas uzdots raksta sākumā, vai starptautiskajā diskursīvajā praksē ķīniešu vārda "krīze" izplatītais traktējums atbilst Ķīnas Tautas Republikā dzīvojošo ķīniešu priekšstatiem par šī vārda nozīmi, jāsecina, ka: 1) ķīnieši aizvien uzskata, ka saliktenis "krīze" nesatur elementu ar nozīmi "iespēja"; 2) ķīniešu zinātnieki neuzskata par nepieciešamu, kā to dara Rietumu zinātnieki, cīnīties pret šo ārpus Ķīnas radušos kļūdu un pat gatavi to atbalstīt ķīniešu valodas vidē. Atgriežoties izcelsmes zemē, tā ne vien neizraisa protestu, bet, gluži pretēji, tiek uztverta kā pozitīvs starptautiskās komunikācijas piemērs. Amerikāņu radītais ķīniešu vārda skaidrojums vairo ķīniešu pašapziņu. Tieksmi pievērst lielu uzmanību no Rietumiem nākošiem savas kultūras nozīmīguma apliecinājumiem var skaidrot ar postkoloniālo sindromu.

Skaidrojums "krīze = briesmas + iespēja" kļūst populārs arī pašā Ķīnā. Ņemot vērā Ķīnas Tautas Republikas kontaktu intensitāti ar ārpasauli, kā arī to, ka paši ķīnieši izrāda gatavību pieņemt ASV politiķu skaidrojumu ķīniešu vārdam "krīze", var prognozēt, ka kļūda varētu tikt akceptēta pašā Ķīnā un pārtapt par ķīniešu valodas faktu un normu.

The Problem of Interpretation of the Chinese Word "Crisis" in International Political Discourse

Abstract

In 1959, the president of the USA John F. Kennedy stated: "When written in Chinese, the word "crisis" is composed of two characters – one represents danger and one represents opportunity." Although this was not the first time for this interpretation of the Chinese word to appear in the American political

discourse, it was beyond any doubt the most crucial one – after Kennedy's speech it has been used a great number of times, including such politicians as Al Gore and Condoleezza Rice, and has also spread to political discourses of other countries, including Latvia.

In 2006, sinologist, professor V. Mair (USA) started a major discussion on the subject, claiming that the translation is faulty: there is no "opportunity" in the Chinese word for "crisis". According to Mair, the part "ji" that composes the word "crisis" ("weiji") in Chinese is also a part of the word "opportunity" ("jihui"), but in the case of "crisis" is semantically neutral and better understood as "incipient moment". Regardless of the fact that many Western sinologists agreed with Mair and labelled the interpretation "crisis = danger + opportunity" as a misunderstanding and a mistranslation, the interpretation of the word "crisis" as "danger + opportunity" has spread to the Chinese media and is becoming increasingly popular within Chinese political discourse.

The aim of this article was to analyze the use of Chinese word "crisis" in international political discourse, as well as to gather possible interpretations of the meaning of this word both inside and outside China. Being a student at Beijing Normal University, the author has interviewed teachers of Chinese political vocabulary and theoretical Chinese grammar. Their opinions on the interpretation of the Chinese word "crisis" are important due to the fact that the voices from China have not been invited to contribute to this discussion.

In the course of research, it has been established that:

1) Chinese respondents do not perceive the "ji" from the word "weiji" (crisis) to carry the meaning of "opportunity", they rather believe it to be that of "crucial point [in time]";
2) Chinese, as opposed to Western sinologists, do not find it necessary to confront this mistranslation; they rather see it as a positive example of transcultural communication.

Literatūra

1. Kennedy J. F. Remarks at the Convocation of the United Negro College Fund, Indianapolis, Indiana, April 12, 1959 // http://www.jfklibrary.org/Historical+Resources/Archives/Reference+Desk/Speeches/JFK/JFK+Pre-Pres/189POWERS09JFKPOWEES_59APR12.htm (sk. 04.11.2009.).
2. Zimmer B. Crisis = danger + opportunity. Plot thickens // Language log // http://158.130.17.5/~myl/languagelog/archives/004343.html (sk. 11.12.2009.).
3. Zimmer B. Stop him before he tropes again // http://itre.cis.upenn.edu/~myl/languagelog/archives/004330.html (sk. 04.11.2009.).
4. Zimmer B. Crisis = danger + opportunity. Plot thickens // Language log // http://158.130.17.5/~myl/languagelog/archives/004343.html (sk. 11.12.2009.).
5. Gore A. Vanity Fair, May 2006. The moment of truth // http://www.vanityfair.com/politics/features/2006/05/gore200605 (sk. 01.03.2010.).
6. Testimony of the Honorable Al Gore before the US House of Representatives Energy & Commerce Committee Subcommittee on Energy and Environment. March 21, 2007 // http://democrats.science.house.gov/Media/File/Commdocs/hearings/2007/energy/21mar/gore_testimony.pdf.
7. Kessler G. Washington Post. January 19, 2007. Rice highlights opportunities after setbacks on mideast trip // http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/01/18/AR2007011801881.html (sk. 01.03.2010.).
8. Zimmer B. Crisis = danger + opportunity. Plot thickens // Language log // http://158.130.17.5/~myl/languagelog/archives/004343.html (sk. 11.12.2009.).
9. Королев А. Н. "Кризисная дипломатия возвышения" Китая // 60 лет КНР. Шестидесятилетие дипломатических отношений СССР/РФ и КНР (1949–2009 годы). Тезисы докладов XVIII Международной научной конференции "Китай, китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы". – Москва: ИДВ РАН, 2009. – Часть 1.
10. Aldavero F. Iberian Lawyer. Credit weiji: genuine crisis or time for opportunity? // http://www.iberianlawyer.com/content/view/1235/54/ (sk. 04.10.2009.).

11. Mair V. H. How a misunderstanding about Chinese characters has led many astray // http://pinyin.info/chinese/crisis.html (sk. 03.12.2009.).
12. 杨立 [Yang Li, Jans Li]. 化危为机以图再起 [Hua wei wei ji yi tu zai qi, Vēl viens mēģinājums pārvērst briesmas iespējā] // 吕梁新闻网. [Liuliang xinwen wang, Liulianas pilsētas ziņu portāls] // http://www.sxllnews.cn/news//html/2009-12/2009120209420424.html (sk. 03.12.2009.).
13. CSF2008 高峰论坛杨政：抓住危机中的机会 [CSF2008 Gaofeng luntan Yang Zheng: zhuazhu weiji zhong de jihui, CSF2008 sammita apspriešana, Jans Džens: satvert krīzē esošo iespēju] // DOIT // http://storage.doit.com.cn/article/2008/1217/5795812.shtml (sk. 10.12.2009.).
14. 张西成 [Zhang Xicheng, Džans Sjičens]. 危机与转机 [Weiji yu zhuanji, Krīze un uzlabošanās] // 解放军报,第6版. [Atbrīvošanas armijas avīze. Nr. 6] // http://www.chinamil.com.cn/site1/xwpdxw/2008-11/25/content_1560374.htm (sk. 03.12.2009.).
15. 宋志明 [Song Zhiming, Suns Džimins]. Pusstrukturētā intervija Unai Aleksandrai Bērziņai par tēmu: "Ķīniešu valodas salikteņa "krīze" sastāvā esošā hieroglifa "dzji" nozīme". – Pekinas Pedagoģiskā universitāte, 2010. gada 12. janvārī. [Nepublicēts. No raksta autores personīgā arhīva].
16. 高平平 [Gao Pingping, Gao Pinpina]. Strukturētā intervija Unai Aleksandrai Bērziņai par tēmu "Ķīniešu valodas salikteņa "krīze" sastāvā esošā hieroglifa "dzji" nozīme un salikteņa analīze no ķīniešu valodas teorētiskās gramatikas viedokļa". – Pekinas Pedagoģiskā universitāte, 2010. gada 7. aprīlī. [Nepublicēts. No raksta autores personīgā arhīva].

Autoru alfabētiskais rādītājs

A
Andžāns Māris 303

B
Beļeviča Milana 234
Bērziņa Una Aleksandra 349
Bleiere Daina 328
Budanceva Jeļena 119

C
Cepurītis Māris 285

D
Darbiņa Gunta 147
Daugulis Mārtiņš 322
Dobelniece Signe 96
Driņķe Zane 5
Dzalbe Ilze 266
Džibuti Tengizs 183

E
Evardsons Aigars 229

F
Feodorova Sintija 311
Fila Renāte 223

G
Gurbo Simona 311
Gusarova Agnese 241

J
Janovs Valdis 5

K
Kreituse Ilga 277

L
Laķe Anda 137
Leimane Ginta 208
Lotko Irina 9

M
Mežinska Signe 59
Millere Jolanta 110
Moors Mārtiņš 153

O
Omārova Silva 53
Ozoliņa Vita 252

P
Perlovskis Valdis 13
Poplavska Elita 252
Pranka Ieva 171
Pranka Maruta 129

R
Razgale Ilvija 163
Rožukalne Anda 30
Rungule Ritma 96

S
Salmane-Kuļikovska Ieva 96
Sedova Anna 341
Siliņa Ruta 30
Sīlis Vents 79
Skulte Ilva 41
Staburova Jeļena 341

Š
Šmite Rasa 68
Šneidere Zane 22

V
Velšs Artis 216
Vikmane Elīna 277
Vilks Andrejs 201

Z
Zelmenis Dainis 13